

**VALENTIN
AL.
GEORGESCU**

PREEMȚIUNEA
ÎN
ISTORIA
DREPTULUI
ROMÂNESC

**DREPTUL
DE PROTİMISIS
ÎN
ȚARA
ROMÂNEASCĂ
ȘI
MOLDOVA**

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

VALENTIN IL. GEORGESCU

PREEMIUNEA

ÎN ISTORIA DREPTULUI ROMÂNESC

PREEMȚIUNEA
ÎN ISTORIA
DREPTULUI
ROMÂNESC

BIBLIOTECA ISTORICĂ

XII

PREEMȚIUNEA
ÎN ISTORIA
DREPTULUI
ROMÂNESC

Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova

DE

VALENTIN AL. GEORGESCU

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMANIA

BUCUREȘTI

1965

P R E F A Ț Ă

În lucrarea de față, prezentăm specialiștilor, dar și unui cerc mai larg de cititori, un ansamblu de cercetări de istorie a vechiului drept românesc, avînd ca obiect structura și dezvoltarea instituției preemțiunii (protimisisului) în Moldova și Țara Românească, de la mijlocul secolului XVIII pînă la desființarea regimului de protimisis, prin lege, în 1840 (Țara Românească) și 1865 (Moldova). Ele sînt precedate de o amplă privire generală a dezvoltării instituției de la origini pînă la data la care încep cercetările monografice.

În istoriografia burgheză, protimisisul a dat naștere unei literaturi deosebit de bogată¹. Aportul ei în punerea unor probleme și în sistematiz-

¹ Expunerea critică a rezultatelor obținute de istoriografia dinainte de 23 August 1944 în studiul protimisisului va face obiectul unui studiu separat. Aici vom aminti în ordine cronologică numai numele autorilor care s-au ocupat de problemă în teze, studii, articole, note, capitole din lucrări consacrate altor subiecte mai vaste, sau care în astfel de lucrări au prezentat dezvoltări incidentale de oarecare interes. Pentru monografiile am indicat numai anul apariției, iar pentru rest numele revistei și anul ei de apariție. G. Missail (1865), B. P. Hașdeu („Arh. ist.", III), Gh. Ghibănescu (*Uric.*, XXIII; *Sur. și izv.*, V; „Arhiva", 1889—90), Gr. I. Alexandrescu (1896, 1905), Dimitrie Alexandrescu (1897), I. Nădejde (1898; N.R.R., 1900; P. R., 1926), P. Negulescu („Rev. de dr. și soc.", 1898; N.R.H., 1899; *Studii...*, 1900), C. Dissescu (1899), I. Peretz (1904, 1931), R. Rosetti (1907), A. Rădulescu („Dreptul", 1907), Sebastian Radovici (1909), Em. Văcăreanu (1909), I. N. Angelescu (1909, 1919), Al. Ștefulescu (1904), C. Georgescu-Vrancea („Rev. de șt. soc.", 1911), G. Drăgănescu („Z. I. vergl. Rw.", XXXII), C. Giurescu (1918, publ. în *Studii*, 1943), H. Zamfirescu (1922), P. Davidescu (P. R., 1921, 1922), I. Stoicescu („Analele Dobrogei", 1923), G. Fotino (1925; *Omagiu profesorului Constantin Stoicescu*, 1940), Marcel Emerit (Inst. fr. h. ét. en Roum., *Mélanges*, 1927; 1928; R.H.S.-E.E., 1927), I. C. Filitti (1927, 1935), A. V. Sava (*Doc. putn.*, 1929), G. Tăulescu („Milcovia", 1931), Aurel Cazacu (1932, 1937), I. Minea și L. T. Boga („Cerc. ist.", 1932—1936), I. D. Condurachi (1935, 1939), P. I. Zepos (1934, 1936), C. A. Spulber (1945).

zarea materialului documentar nu este lipsit de valoare. Privite însă în ansamblul lor, aceste cercetări sînt sau fragmentare, sau prea generale, iar concluziile lor se dovedesc astăzi greșite sau necorespunzătoare, din cauza orientării lor ideologice și a metodei folosite.

In noua istoriografie², protimisul a făcut obiectul unor interesante și rodnice analize, în cadrul altor probleme mai vaste (obștea țărănească, satul devălmaș) și al unor lucrări generale (Istoria României, cursuri universitare, crestomații etc.).

Iată de ce noi cercetări de ansamblu asupra protimisului ni s-au părut trebuitoare. Într-o primă etapă de cercetare, lucrarea de față a trebuit să îmbrățișeze istoria protimisului numai în orînduirea feudală din Țara Românească și Moldova, cercetările noastre asupra Transilvaniei fiind în curs. Totuși rezultatele obținute în cadrul primului capitol al părții I sînt valabile pentru toate cele trei țări române, și analiza noastră s-a întemeiat, așa cum era firesc, din punct de vedere comparativ, și pe unele date privind Transilvania. În general, atenția noastră s-a concentrat asupra perioadei istorice documentare. Expunerea a fost restrînsă atunci cînd a fost vorba de aspecte ale instituției pe care alți cercetători, îndeosebi prof. P. P. Panaitescu și H. H. Stahl, le-au studiat cu rezultate pozitive în lucrări speciale. Dimpotrivă am cercetat, cu rare excepții, principalele aspecte ale dezvoltării protimisului, în Moldova și Țara Românească, în perioada descompunerii feudalismului.

² Vezi *Istoria României*, Buc., Edit. Acad. R.P.R.: II, 1962, p. 34, 590, 825; III, p. 639; A. Oțetea, *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*, în S.M.I.M., IV, 1960, p. 351; V. Costăchel, în *Viața feudală...*, Buc., Edit. științifică, 1957, p. 95—97 și 235—240; *Sobornicescul hrisov, 1785, 1835, 1839*, ed. critică, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1958, introducere; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. II, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1959, p. 66—69 și vol. III în curs de apariție; P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare...*, în S.M.I.M., I, 1956, p. 63—122, și *Obștea țărănească...*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 142—147; Al. Gonța, în „Studii”, 1960, nr. 3, p. 255; E. Cernea, *Efectele patrimoniale ale înfrățirii...*, în A.U.B., seria S.S., S.I., 1956, nr. 6, p. 128 și urm.; C. Șerban, *Lupta orașenilor din Cimpulung-Muscel împotriva aspirării feudale...*, în „Studii”, 1962, nr. 4, p. 955—956; C. Istrate, *Despre diferențierea țărînimii clăcașe în regiunea de munte a Moldovei...*, în S.C.S., Ist., Iași, 1961, f. 1, p. 123 și urm.; Val. Al. Georgescu, *Protimisul în „Manualele de legi” din 1765, 1766 și 1777 ale lui Mihail Fotino*, în S.M.I.M., V, 1962, p. 281—333; Șerban Papacostea, *Contribuții la problema relațiilor agrare...*, în S.M.I.M., III, 1959, p. 296; Fl. Constantiniu și Ș. Papacostea, *Aspecte ale rumîniei...*, în „Rev. arh.”, S. N., 1960, nr. 2, p. 242—246; Fl. Constantiniu, *Situația țărănilor din Țara Românească...*, în „Studii”, 1959, nr. 3, p. 106; Șt. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație*, vol. II, p. 458 și *passim*; vol. III, p. 16 și *passim*; cursurile litografiate de Istoria statului și a dreptului R.P.R., de la Cluj (Vl. Hanga, ed. 3, 1957, p. 141—142, 439) și București (E. Cernea, ed. 2, 1960, p. 212—215, 350, 393). Vezi la Institutul de istorie, lucrările în manuscris ale lui Gh. Cronț (*Infrățirea*, 1964), C. Șerban (*Dezvoltarea orașelor*, 1964), Ioana Constantinescu (*Arendășia moșiilor în Țara Românească pînă la Regulamentul organic*, 1964). Pentru izvoare, vezi îndeosebi D.I.R. A și B; D.R.A., vol. I; D.E.T.R.; *Doc. ist. econ. Rom.*, A, II; *Meșteșug. Neg. Craiova*; *Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris*. I—V. C. Cihodaru, *Forme de proprietate feudală în Moldova*, în S.C.Ș., Ist., Iași, s. III, 1955, nr. 3—4, p. 18—22; N. Grigoraș, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1962, f. 1, p. 55—79.

În prima parte a lucrării, dezvoltarea protimisului de la origini pînă la mijlocul secolului XVIII face obiectul unei expuneri unitare pentru ambele țări, semnalîndu-se particularitățile semnificative dintr-o țară sau alta. Această metodă corespunde unității esențiale a instituției, oglindită și de reglementarea ei cu caracter cutumiar, la care se adaugă un apreciabil aport al dreptului domnesc necodificat și, la sfîrșitul perioadei, unele elemente comune de drept bizantin. Metoda corespunde și caracterului general al expunerii noastre, care va lăsa în umbră particularitățile neinteresante. În cadrul fiecărei etape de dezvoltare, legătura instituției cu diferitele clase sau pături sociale a fost pusă în lumină, ținîndu-se seamă și de împrejurarea izbitoră că în mare măsură aceleași forme juridice îndeplinesc — simultan sau succesiv — funcțiuni de clasă diferite. În repetate rînduri vom vorbi de protimis ca mijloc de apărare a țărănimii și de acaparare funciară pentru boieri și mănăstiri. În ceea ce privește perioada nobiliară și prima etapă a regimului fanariot (pînă la mijlocul secolului XVIII), am socotit necesar să dăm un tablou sistematic al structurii juridice a instituției, sub formele ei relativ stabilizate, a căror complexă descompunere o vom urmări în restul lucrării.

În partea a II-a și a III-a, planul ne-a fost impus de însăși natura problemelor studiate.

Pravilele și codurile oficiale interne, Manualul lui A. Donici, Anafora boierilor moldoveni din 1819 precum și monumentele de drept bizantin receptat au fost înfățișate, fiecare într-un capitol sau secțiune separată. În capitolele consacrate unei pravile sau unui cod oficial, s-a inclus și studiul modificărilor lor, precum și dezvoltarea instituției oglindită de documentele practicii juridice. Pentru perioada anterioară Pravilniceștii condici și Sobornicescului hrisov, am consacrat cîte un capitol independent dezvoltării obișnuielnice a protimisului, ca și problemei protimisului la arendare, în Moldova.

În perioada de descompunere a feudalismului, procese fundamentale, complexe, vor avea ca efect final unitatea economică, statul național unitar și unificarea sistemelor de drept feudal sub forma dreptului burghez, bazat pe suveranitatea națiunii (hoc sensu) și pe supremația legii scrise. Aceasta nu înseamnă că, în descompunerea și lichidarea ei, instituția protimisului, tocmai fiindcă aparținea trecutului și era măcinată de contradicții crescînde, nu și-a accentuat unele particularități de la o țară la alta. Din această cauză, capitolele privitoare la Țara Românească alternează, în ordinea cronologică a proceselor și a monumentelor juridice studiate, cu cele privitoare la Moldova. Cititorul are, astfel, o imagine atît a unității de bază, cît și a particularităților secundare, în fața cărora ne găsim.

Importanța dată, după 1765, legislației, așa-numitului drept scris, corespunde noii orientări a dezvoltării sociale în perioada respectivă și necesității de a umple lacunele existente în cunoașterea acestui aspect al problemelor tratate.

Regimul protimisisului în Nomocanonul lui Iacob din Ianina, tradus la Iași în 1754, în cele trei importante manuale de legi ale lui Mihail Fotino (1765, 1766 și 1777), și deci în proiectele legislative ale lui Ștefan Racoviță și Sc. Ghica, în Manualul lui Teofil al Cambaniei, în Pandectele lui Toma Carra și în traducerea Hexabiblului lui Armenopol făcută în 1804 de același jurist moldovean, precum și analiza dispozițiilor privitoare la protimisis din Anaforaua boierilor moldoveni din 1819 și dintr-o serie de hrisoave normative, de legi sau ofisuri, sînt integrate pentru prima oară în cercetarea monografică a instituției protimisisului. Aceasta explică și forma mai amplă în care materialul și analiza lui au trebuit să fie prezentate, dîndu-se unele lămuriri indispensabile asupra monumentului respectiv sau elucidîndu-se unele puncte discutate.

Materialul documentar, editat și inedit, pe care l-am cules, n-a putut fi folosit din cauza bogăției lui, decît selectiv, în limitele spațiului acestei lucrări. Am preferat chiar să restringem numărul documentelor citate, pentru a fi în măsură să reproducem partea esențială a elementelor juridice ale documentului. Metoda, care va putea provoca unele critici, noi o socotim indispensabilă, atunci cînd este vorba de reconstituirea monografică a structurii unei instituții de drept cutumiar, mai ales în stadiul în care se găsește astăzi prelucrarea adîncită a acestui drept. Pentru a obține rezultatul necesar, am lăsat la o parte orice alte date, privitoare la documentul folosit, care nu ni s-au părut indispensabile din punctul de vedere al demonstrației urmărite. Și aici metoda a fost adoptată în mod deliberat, ca singura practic posibilă. Materialul inedit privește îndeosebi problema daniilor în Moldova, protimisisul la arendare și aplicarea regimului de protimisis în primii ani ai domniei lui Ipsilanti.

Interpretarea instituției de pe pozițiile materialismului dialectic și istoric ne permite astăzi nu numai corectarea numeroaselor erori ale istoriografiei idealiste, ci și încadrarea ei în condițiile social-economice care o determină și, prin aceasta, înțelegerea justă a structurii ei de clasă și a funcționării ei ca element activ de suprastructură juridică.

Ținem să aducem cele mai călduroase mulțumiri tuturor celor care, prin observații critice și sugestii sau prin lectura atentă a manuscrisului, prin comunicări de material bibliografic sau documentar și prin traducerea unor texte grecești, ne-au ajutat în muncă și au contribuit la îmbunătățirea

lucrării. Mi-au fost deosebit de utile observațiile prof. P. P. Panaitescu și H. H. Stahl asupra primei versiuni a lucrării. Un prețios sprijin am primit prin tov. director Gr. Botez din partea Bibliotecii Centrale Universitare „Mihail Eminescu“ din Iași pentru folosirea unor manuscrise grecești. Mulțumesc direcțiunii Institutului de istorie al Academiei R.P.R. pentru încuviințarea de a consulta o serie de materiale inedite sau în curs de publicare, din arhiva Institutului, și îndeosebi colecția de copii colaționate ale documentelor posterioare anului 1625 și Indicele de materii al seriei B din Documente privind istoria României. Mulțumesc de asemenea Editurii Academiei R.P.R. pentru sprijinul prețios și comprehensiv pe care mi l-a acordat în cursul publicării acestei lucrări.

Val. Al. G.

INTRODUCERE

Preemțiunea (dreptul de protimisis) ca formă de condiționare a stăpînirii asupra pămîntului și asupra robilor

Cercetările noastre vor îmbrățișa protimisisul în obștea agrară, privită ca stadiu de descompunere a comunei primitive și ca formă de trecere spre feudalism, și apoi în orînduirea feudală bazată pe diviziunea societății în clase antagoniste, în care structurile de obște își urmează o lentă și complexă destrămare pînă în secolul XIX. În tot acest răstimp, de peste un mileniu, nivelul de dezvoltare a forțelor productive și anumite trăsături ale modului de producție au determinat alcătuirea unor categorii de persoane cu interese relativ „solidare”, interdependente. Acestea au fost megieșii din hotarul unui sat ; rudele devălmășe, și apoi rudele în general ; cei care, fără a fi rude între ei, stăpîneau pămîntul în devălmășie ; vecinii de hotar ; actualii și foștii stăpîni ai anumitor bunuri. O condiționare reciprocă de interese, după criteriile tipic feudale, s-a produs între participanții la un raport de dependență feudală (senior — vasal ; stăpîn — iobag, clăcaș), între locuitorii băștinași ai unui tîrg cu structură de obște, precum și între cei ce luau parte la un raport de proprietate dezmembrată fără dependență feudală propriu-zisă (stăpînul locului și stăpînul folosinței în cadrul raporturilor de suprafață și emfiteuză ; prin analogie, și proprietarul, pe de o parte, și arendașul unci moșii sau chiriașul unei case, pe de altă parte). Condiționarea la care ne referim este deci mai largă decît cea clasică, între senior și vasal, căreia i s-a dat multă vreme o atenție exclusivă, îndeosebi de istoricii care văd în feudalism un simplu regim politic. La baza fenomenului condiționării, în sens larg, a stat desigur faptul că formele ei se legau mijlocit sau nemijlocit de un sistem de proprietate, întemeiat „pe relațiile personale de aservire și dominație”¹. Natura protimisisului se lămurește numai dacă o integrăm în formele de condi-

¹ K. Marx, *Capitalul*, ed. 4, vol. I, Buc., Edit. politică, 1960, p. 177, n. 1.

ționare ale stăpînirii funciare din obște și, în general, din societatea feudală; această condiționare se extinde în afara clasei feudalilor, pentru a cuprinde raporturi de interdependență, de conexitate între stăpînirea unui feudal și a unui nefeudal, inclusiv țaranul dependent, sau între persoane care n-au calitatea de feudali (orășeni, megieși) ².

Potrivit condițiilor legate de structura de clasă a societății și de adîncirea treptată a procesului de privatizare a proprietății — și în primul rînd a stăpînirii pămîntului — cercurile respective de „solidaritate” (megieși, rude, devălmași, vecini etc.) au avut nevoie să-și asigure, sub formă de privilegiu, un control cît mai larg asupra circulației juridice a bunurilor de maximă importanță economică; în feudalismul românesc, asupra pămîntului și tuturor construcțiilor și plantațiilor de pe el, asupra robilor (țigănilor) și iobagilor (rumîni, vecini ³). S-a ajuns astfel, în obiceiul de obște și în dreptul feudal, la organizarea unor forme caracteristice de condiționare a stăpînirii asupra bunurilor amintite. Condiționarea a constat în aceea că înstrăinarea acestor bunuri și unele acte de dispoziție privind folosința lor ⁴ nu puteau fi săvîrșite de stăpînul bunului decît „cu știrea și voia” cercului de persoane privilegiate din care el făcea parte. Acestora, el le adresa o întrebare formală, care va deveni în curînd invitație de a cumpăra, dacă vor și dacă dispun de mijloacele necesare, bunul ce urma să fie înstrăinat. În condițiile de coeziune încă destul de strînsă a familiei și a „neamului”, dar și de acaparare crescîndă a obstilor prin variate acțiuni de dezagregare, în condițiile de autarchie a domeniului feudal, de dominare a formelor economiei naturale, și de prevalență a stăpînirii funciare și a forței de muncă robită, interesele fiecăruia din cercurile mai sus menționate apăreau grav primejduite prin libera circulație juridică a bunurilor la care ne-am referit. Libera circulație ar fi putut trece oricînd aceste bunuri în mîinile unui străin, adică ale unei persoane cu interese noi, divergente, din afara grupului privilegiat (rude, devălmași, vecini etc.).

Răscumpărarea, ca sancțiune a nerespectării dreptului de preemțiune (protimisis). Cei care, în felul acesta, fără a fi stăpînii bunului, își spuneau cuvîntul la înstrăinarea lui, puteau, într-o anumită ordine, să-l cumpere

² Pentru problema condiționării vezi A. V. Venediktov, *Proprietatea socialistă de stat*, vol. I, Buc., E.P.L.Ș.D., 1951, p. 114 și urm.; B. F. Porșnev, *Studii de economie politică a feudalismului*, Buc., E.S., 1957, p. 25—33, și recenziia lui F. Moruzov, în „Probleme de economie”, 1958, nr. 12, p. 159—161. În rezolvarea problemei este esențială teza lui K. Marx, *Capitalul*, I, ed. 4, Buc., Edit. politică, 1960, p. 715, care constată că țărănimea a fost alungată în Anglia de pe pămîntul asupra căruia ea avea „același titlu juridic feudal, ca și el [feudalul] însuși”. În dreptul românesc, protimisisul clăcașului la arendare era numit „pronomion”, privilegiu.

³ Calificarea de bun este aplicată aici, pentru simplificarea expunerii, atît robilor (care nu încetau cu totul de a fi persoană), cit și iobagilor (care în principal aveau un statut juridic de persoană), în măsura în care și unii și alții făceau obiect de acte juridice cu caracter patrimonial. de pildă vînzarea și exercitarea, cu acest prilej, a unui drept de protimisis. Vezi mai jos p. 45—46, manifestarea concomitentă a iobagului ca persoană, prin autorăscumpărare din rumînie; cf. pentru robi, mai jos, p. 45.

⁴ De pildă, constituirea unui drept de suprafață, înstrăinarea acestuia, arendarea.

(sau, după caz⁵, să-i dobândească folosința) cu precădere față de străini, plătind prețul oferit de aceștia (sau, dacă era cazul⁶, valoarea curentă a bunului). Nesocotirea preferinței la cumpărare era sancționată prin dreptul ce se năștea pentru privilegiat de a răscumpăra de la străin bunul pe care acesta îl dobândise în mod neregulat. Privilegiul de dobândire cu precădere a anumitor bunuri și cel de eventuală răscumpărare a lor de la dobânditorii străini se cristalizează ca o instituție a dreptului consuetudinar, cu o origine mai veche decât primele atestări documentare (mai mult indirecte) din secolul XV. Cunoscând o largă aplicare cu începere din a doua jumătate a secolului XVI, instituția a primit în secolul XVIII numele bizantin de *protimisis* (προτιμῆσις) sau *drept de protimisis* (drept de întietate, precădere, preferință), o dată cu unele influențe de reglementare de aceeași natură, așa cum erau cerute de noile condiții de dezvoltare social-economică a celor două țări române. Vechile expresii echivalente, sau care desemnau instituția printr-un aspect particular (*a fi mai volnic de a cumpăra, a mai încăpea să cumpere, a întoarce banii sau lucrul, a lepăda banii, a răscumpăra*) au continuat să fie folosite, fără a se tehniciza sub forma unei denumiri conceptuale. În istoriografie, începând cu sfârșitul secolului XIX, s-au folosit și expresiile de *drept de preemțiune, de răscumpărare, de retract, de precumpărare* și chiar cea de *drept de precumpărare și răscumpărare*, această ultimă expresie încercând să descrie cele două aspecte principale ale operației juridice care au stat la baza instituției sub forma ei dezvoltată. Nici una din aceste formule nefiind în totul satisfăcătoare, am păstrat expresia de *protimisis*, care apare naturalizată și strâns legată de evoluția de aproape două secole a instituției. Împreună cu mulți alți autori n-am ezitat s-o întrebuițăm în mod convențional, dintr-o firească nevoie de unitate și de simplificare, și pentru dezvoltarea obișnuielnică a instituției anterioare secolului XVIII. Această soluție evită, între altele, confuzia ce se poate altfel produce între forma feudală a instituției, cu originile ei în obștea pe cale de feudalizare, pe de o parte, și formele de retract, „protimisis“ sau preemțiune practicate în alte orânduiri social-economice, pe de altă parte. Cu toate acestea, în titlul lucrării am socotit că este preferabil pentru cititorul nespecializat să folosim o noțiune curentă, ca aceea de preemțiune, indicând în paranteză că este vorba de ceea ce, în mod tehnic, se numește dreptul de protimisis.

Formele de protimisis. Ordinea preferinței. Unitatea instituției. Fiecărui din cercurile de „solidaritate“, de interese interdependente, de stăpânire condiționată, menționate mai sus, îi corespunde o formă de protimisis: cel de megieșie din obștea sătească, cel de rudenie și cel de devălmășie fără rudenie în general, cel de vecinătate (megieșie în sens evoluat), protimisisul stăpînului anterior etc.

Obiceiul și, apoi, dreptul scris au determinat din ce în ce mai precis ordinea de preferință după care se rezolva concurența între mai mulți

⁵ De pildă, în cazul protimisisului pe care stăpînul unui loc asupra căruia se constituise un drept de bezman (embatic) îl opunea străinului ce voia să dobândească acest drept; sau în cazul protimisisului opus de clăcaș străinului care arenda moșia de așezare a celui dintii.

⁶ Atunci cînd înstrăinarea n-avea caracter de vînzare.

privilegiați care puteau invoca, fie aceeași formă de protimisis (de pildă, mai multe rude, de același grad, sau de grad diferit), fie două forme diferite (rudele în concurență cu devălmașii sau vecinii ; oricare din aceștia, în concurență cu stăpînul anterior sau cu rumînul care vrea să se răscumpere cu preferință). Această ordine n-a fost, în toate cazurile, aceeași, în cursul dezvoltării istorice a protimisisului.

Nu toate formele de protimisis au aceeași vechime și aceeași importanță social-economică sau aceeași dezvoltare tehnică, juridică. Ele alcătuiesc însă o instituție juridică, a cărei studiere unitară se impune istoricului dreptului și care nici n-a fost încercată, cu adevărat, pînă acum. Aceasta nu înseamnă că unele forme de protimisis nu prezintă particularități cu privire la geneza și dezvoltarea lor, care le conferă o anumită individualitate istorică, particularități care pot face obiectul unui studiu mai adîncit și deosebit de rodnic, într-un context istoric determinat. Se poate astfel ajunge la studierea formelor de protimisis folosite numai în obștea sătească, sau în cadrul raporturilor de vasalitate ori al celor de dependență feudală a țăranilor, în cadrul domeniului feudal sau în țîrguri. Cele două perspective, departe de a se exclude una pe alta, se completează în mod necesar. În lucrarea de față, protimisisul a fost privit ca instituție juridică unitară, în largă accepțiune definită și justificată mai sus, fără a voi prin aceasta să ignorăm sau să minimizăm complexitatea care o caracterizează din punct de vedere general istoric. Mai mult decît atît, studiul unitar al instituției va urmări să distingă funcțiunea de clasă care predomină în fiecare formă de protimisis, și care poate varia în decursul dezvoltării istorice. De asemenea, va fi necesar să se arate cum aceeași formă juridică a putut îndeplini, în același timp, funcțiuni de clasă diferite, după categoria socială din care fac parte cei ce folosesc dreptul lor de preferință. Unul din rezultatele cercetărilor noastre va fi tocmai acela de a învedera că sistemele de solidaritate de care era legată fiecare formă de protimisis au avut un caracter diferențial, fiind măcinate de contradicții crescînde. Din această cauză o instituție care a apărut la origini ca fiind pusă în serviciul unui relativ imobilism social-economic, specific feudalismului, devine în cursul dezvoltării istorice un mijloc de diferențiere, în sensul definit mai jos.

Răspîndirea generală a protimisisului. Funcțiunile lui complexe și contradictorii. Protimisisul este o instituție de generală răspîndire. Larga și îndelungata lui aplicare, ca și bogăția formelor sub care se afirmă, constituie o trăsătură ce poate servi la caracterizarea pe plan juridic a feudalismului românesc, unde a avut funcții foarte complexe. Pe de altă parte, protimisisul a servit în țările române ca mijloc de apărare a unor forme de stăpînire funciară depășite (diferite forme de devălmașie, îndeosebi cele din obștea intrată în descompunere), dar care, în condițiile date, permiteau o mai eficace rezistență la opresiune și exploatare, încît apărarea lor a avut un rol pozitiv însemnat. Cînd a fost vorba de rumîni, preferința lor la răscumpărare, contestată de boieri, a servit o luptă dîră de recucerire a

libertății. Pe de altă parte, însă, protimisisul a putut servi la consolidarea stăpînirii funciare a clasei dominante, la cotropirea de către aceasta a devălmășilor țărănești libere, ca și la diferențierea internă a obștilor agrare, a satelor devălmășe. În toate formele de protimisis, nu cumpără decît cei care dispun de mijloace bănești, iar rezultatul esențial este lărgirea bazei lor materiale (extinderea moșiei, mărirea numărului de țigani sau vecini), pentru cel ce-a uzat de protimisis, și sărăcirea celui silit să înstrăineze. Avantajele grupului, care în mod colectiv nu răscumpără decît excepțional, devin tot mai mult indirecte și relative, pe măsură ce chiar răscumpărările colective se împart proporțional cu contribuția bănească a fiecărui membru al grupului. Protimisarul de astăzi devine foarte curînd un acaparator chiar pentru tovarășii lui din cercul de „solidaritate“.

Criza protimisisului în perioada de trecere la capitalism. De la o vreme, lipsa crescîndă de concordanță între relațiile de producție și caracterul forțelor productive s-a manifestat și în cadrul protimisisului, care și-a accentuat caracterul speculativ, parazitar, devenind o stavilă generală în calea adaptării relațiilor de proprietate la nevoile de liberă circulație a pămîntului și a bunurilor în general, așa cum ele rezultau din cristalizarea treptată a noului mod de producție capitalist. Contradicția n-a putut fi rezolvată decît prin înlăturarea protimisisului, ca instituție esențială a dreptului feudal. În procesul de trecere de la feudalism la capitalism, protimisisul ocupă un loc pe care trebuie să-l subliniem. O anumită dezvoltare și lărgire a formelor instituției⁷, precum și o reglementare consolidatoare, se îmbină cu limitări implicite și cu altele deliberate, în timp ce funcțiunile pe care le îndeplinea își schimbau mereu conținutul social-economic. O vastă „sinteză“, specifică perioadei de trecere, între protimisisul obișnuielnic și aportul dreptului receptat de origine bizantină, este acum încercată, cu un succes relativ, de dreptul domnesc ce se afirmă din ce în ce mai puternic, ca treaptă de pregătire a apariției unui drept național, unificat, de esență burgheză.

Importanța studierii protimisisului, pentru buna înțelegere a problemelor obștii țărănești, nu mai are nevoie să fie subliniată. Toate cercetările recente asupra obștii l-au ilustrat cu prisosință. Tot atît de mare și de evident rămîne interesul acestui studiu, atunci cînd e vorba de formele și funcțiunile protimisisului în ansamblul societății feudale. Organizarea proprietății feudale în toate sectoarele și dezvoltarea ei latifundiară, antagonismul între feudali și țărani stăpîni de pămînt, ca și contradicțiile în materie de proprietate din sînul fiecărei categorii sociale sînt probleme fundamentale în centrul cărora regăsim într-o măsură variabilă proti-

⁷ Protimisisul clăcașilor la arendarea moșiei; al stăpînului locului la vînzarea superficiei și emfiteuzei; al arendașului și chiriașului la prelungirea contractului expirat; al stăpînilor de căsării la arendarea pășunilor din vecinătate; al creditorului; al moștenitorilor de sex masculin asupra *căminurilor* neamului în Țara Românească; al clăcașilor la lucrarea moșiei (sub Regulamentele organice); al țiganilor la răscumpărare în Moldova în 1839.

misisul cu multiplele lui forme. Aici am dori să insistăm asupra importanței ce revine studiului acestor forme în perioada de trecere de la feudalism la capitalism. Acum studiul acțiunii de mărginire și de lentă lichidare a protimisisului, concomitent cu apariția unor forme noi „de trecere”, vine să lumineze procesul de eliberare a proprietății feudale, pe măsura consolidării relațiilor noi capitaliste, care la 1840 în Țara Românească și la 1865 în Moldova, au dus la descătușarea proprietății de sub restricțiile paralizante ale protimisisului. Eliberarea s-a făcut nu fără a lăsa lipsite de apărare încercată, în fața noilor acaparatori capitaliști, sectoare întregi ale proprietății devălmașe țărănești și chiar din târguri. Chiar resturile de obiceiuri de protimisis care persistă multă vreme după aceea în satele românești, ca o practică populară, extralegală, ilustrează condițiile generale în care s-a făcut trecerea de la feudalism la capitalism în țara noastră.

P A R T E A I

PRIVIRE GENERALĂ
ASUPRA DEZVOLTĂRII DREPTULUI DE PROTIMISIS
PÎNĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI XVIII

Feudalismul timpuriu și dezvoltat

CAPITOLUL I

APARIȚIA DREPTULUI DE PROTIMISIS ÎN OBȘTEA SĂTEASCĂ ȘI DEZVOLTAREA LUI ÎN PERIOADA FEUDALISMULUI TIMPURIU

Originile de obște sătească ale protimisisului. În stadiul actual al cercetărilor de istorie comparată a instituțiilor și față de rezultatele istoriografiei noastre, la care ne-am referit în introducere, generalitatea protimisisului și legătura lui organică originară cu obștea sătească nu mai au nevoie de o demonstrație analitică. În obștiile agrare (sătești, vicinale, teritoriale sau țărănești), ca stadiu de descompunere a comunei primitive¹, obiceiurile de protimisis — drept de retract prin preemțiune sau răscumpărare, drept de preferință, drept de preemțiune — apar în cursul procesului de trecere spre societatea împărțită în clase (spre orînduirea sclavagistă sau feudală). Această apariție este strîns legată de afirmarea — și dezvoltarea ulterioară — a unor forme de stăpînire privată, care multă vreme rămîn îmbinate, mai ales în obște, cu forme mai vechi de stăpînire comună. Apariția obiceiurilor de protimisis se încadrează într-un ansam-

¹ Vezi cele două proiecte ale scrisorii din 8 martie 1881 către Vera Zassulici (*Zur deutschen Geschichte*, ed. 2, vol. I, Berlin, Dietz, 1953, p. 608—610 și F. Engels, *Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit*, Berlin, Dietz, 1952, p. 182—184), unde Marx arată că obștea teritorială (*laendliche Gemeinde*) apare peste tot ca cel mai recent tip și, desigur, ca ultimul cuvînt al orînduirii sociale arhaice, așa cum o dovedește studiul particularității obștii germanice. În scrisoarea din 14 martie 1868 către Engels (*Zur deut. Gesch.*, vol. I, p. 604—605; *Briefwechsel*, vol. IV, Berlin, 1950, p. 33—35), Marx a revendicat pentru socialismul științific meritul de a fi promovat studiul critic al perioadei primitive de dezvoltare a societății. Contribuția lui Marx la studiul obștii a fost continuată și dezvoltată de creatorii de Engels și Lenin, vezi lit. cit. de H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1958, p. 25, n. 1; „Probleme de istorie”, 1957, nr. 10, p. 83—84. Vezi îndeosebi K. Marx, *Capitalul*, vol. III, E.S.P.L.P., 1955—1956, p. 327, 756; Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ed. 5, Buc., Edit. politică, 1961; idem, *Marca în Războiul țărănesc german*, ed. 3, Buc., E.S.P.L.P., 1958; V. I. Lenin, *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*, în *Opere complete*, ed. II, vol. 3, Buc., Edit. politică, 1963. Vezi și G. V. Plehanov, *Opere filozofice alese*, vol. I, Buc., Edit. politică, 1958, p. 202—226.

blu de transformări care anunță și fac necesară organizarea statului. Cele mai vechi urme documentare de protimisis le găsim în codul akkadian al lui Bilalama² de la sfârșitul mileniului III î.e.n., precum și la egipteni, evrei, greci, și alte popoare ale antichității³, datînd însă din epoci mai recente. Peste tot, formele întîlnite apar bine cristalizate, avînd un îndelung trecut îndărătul lor. Ele sînt în mod vădit legate de un stadiu mai vechi de descompunere a obștiilor din regiunea respectivă, sub acțiunea relațiilor de producție ale noii orînduiri, bazate pe împărțirea societății în clase antagoniste, în speță a relațiilor de producție sclavagiste⁴.

Ulterior, între protimisis și formele dezvoltate, grecești și mai ales romane, ale proprietății sclavagiste se produce o anumită incompatibilitate. Dar acolo unde se mențin resturi de organizație de obște, avem

² Acest cod recepta obiceiuri privind protimisisul primului stăpînitor (§ 39) și pe cel de rudenie, cu o răsculpărare de numai jumătate din preț în favoarea fratelui celui ce înștrăina (art. 38). După regimul mai individualist al proprietății în codul Hammurapi (cu o singură formă excepțională de retract, în § 119), protimisisul babilonian este mai larg atestat în perioada kassită, de convențiile scrise pe pietrele de hotar numite kudurru. Vezi ediția codului lui Bilalama, dată de Goetze, în „Sumer”, IV, 1948, și E. Szlechter, *Les lois d'Ešnunna*, Paris, 1954. *Asupra retractului babilonian*, J. Kohler, Ed. Cuq, *Etudes sur le droit babylonien etc.*, Paris, 1929, p. 79, 104, 138, 205, 376—377; W. Felgenräger, *Antike Lösungsrecht*, Berlin—Leipzig, 1933, p. 53—62 (cf. M. Kaser, în Z.S.S., R.A., 1934, p. 435—440); G. Cardascia, *Histoire des institutions et des faits sociaux* (în colab. cu R. Monier și J. Imbert), Paris, 1956, p. 62—63; E. Szlechter, *La propriété privée dans l'ancien droit mésopotamien*, raport la al V-lea Congres internațional de drept comparat, Bruxelles, 1958; J. Klima, *Einige Bemerkungen zur Regelung des Kaufes nach den vorhammurapischen Gesetzen*, în A.H.D.O.+R.I.D.A., 1953, p. 94—96; *Istoria gosudarstva i prava*, sub red. lui Z. M. Cernilovski, Moscova, 1949, p. 50—52; V. I. Avdiev, *Istoria orientului antic*, Buc., E.S., 1951, p. 60—64; *Istoria universală* (în zece volume) sub red. lui E. M. Jukov, vol. I, Buc., Edit. științifică, 1958, p. 137, 188, 294—298; vezi și G. Bover, *Nature et formation de la vente dans l'ancien droit babylonien*, în A.H.D.O.+R.I.D.A., 1953, p. 45—85; G. Cardascia, *L'éviction par les parents du vendeur dans la vente babylonienne*, în *Symbolae R. Taubenschlag dedicatae*, vol. III, Bratislava—Varșovia, 1957, p. 3—13 (cu referințe la lucrările lui M. San-Nicolò și Petschow); Ia. M. Magaziner, *ibid.*, p. 33—39 și n. 17.

³ Protimisisul sclavagist are o serie de particularități necunoscute celui feudal sau rar întîlnite în forme oarecum corespunzătoare: darurile făcute vecinilor în dreptul grecesc, anul jubiliar la evrei, prețul accesoriu plătit protimitarilor în dreptul babilonian și care, în caz de evicțiune pricinuită de cel care îl primise dădea naștere la o condamnățiune de 12 ori mai mare decît prețul primit (clauza pāqūirānu).

⁴ Din bogata literatură care nu poate fi citată aici, trimitem la: M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des röm. Kolonates*, Berlin, 1910, p. 144, 175; F. de Zulueta, *De patrociniis uicorum, in Vinogradoff's... Studies...*, I, 2, (vezi și H. Lewald, în Z. S. S., R.A., 1911, p. 481 și urm.); E. Weiss, în *Real-Enzykl. Pauly-Wissowa*, supl. III, col. 849—851; R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri*, Varșovia, 1955, p. 320 cu lit., J. Kohler, în „Z. f. vergl. Rw.” XVII, p. 218 și urm.; XX, p. 209—210; R. Dareste, *Etudes d'histoire du droit*, ed. 2, 1908, p. 26, 46; J. Pirenne, *Les institutions du peuple hébreux*, în A.H.D.O.+R.I.D.A., 1935, p. 127, 131; 1954, p. 215; E. de Laveleye, *De la propriété et de ses formes primitives*, ed. 4, Paris, 1891, p. 381; P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce*, Paris, 1893, p. 268, 272; G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris, 1904, p. 195; W. Felgenräger, *op. cit.*; E. G. Kagarov, în „Sovetskaia etnografia”, 1938, nr. 4, despre orînduirea socială a grecilor în epoca lui Homer; Fr. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Weimar, 1950, p. 280, n. 9; V. Arangio-Ruiz, în „Studia et documenta historiae”, 1936, p. 507—509; cf. M. Kowalewsky, *Coutume contemporaine et loi ancienne. Droit coutumier ossétien*, Paris, 1893, p. 98 și autorii citați; A. Kouatly, *Etude comparative du droit de préemption, la „choufa” et son évolution en droit syrien*, Paris, 1947; P. J. Zepos, *Συνταγματικὸν Νομικόν...*, 1780, Atena, 1936, p. 79, n. 3.

motive să admitem că s-au păstrat și obiceiuri corespunzătoare de protimisis în cadrul așa-numitului drept local, popular sau peregrin. Astfel de obiceiuri, reactivate în condițiile descompunerii sclavagismului, răzbat în constituțiile imperiale începînd cu secolul III e.n., uneori pentru a fi reprimare de dreptul imperial, altele pentru a dobîndi o timidă recunoaștere oficială⁵. Chiar noua înflorire a protimisisului bizantin⁶ de tip feudal, parțial recunoscut de Leon VI în Novela 114 și larg receptat și reglementat în vestita Novelă din 922 (?) a lui Roman Lecapenu și în cele care i-au urmat pînă la Nikephor Phokas, continuă dezvoltarea cutumieră neîncetată a instituției în cadrul obștilor agrare bizantine, din cursul secolelor anterioare.

Cu o asemănătoare origine de obște încadrată sau nu într-o orînduire sclavagistă, protimisisul sau retractul (familiar, vicinal, de indiviziune etc.) va înflori în toată Europa⁷, devenind pentru feudalism și pentru complexul sistem de condiționare a proprietății feudale, o instituție cu totul caracteristică, îmbogățită cu noi forme și funcțiuni legate de structura de clasă a societății feudale. Răspîndirea protimisisului însă este mult mai largă, existînd, cu aceeași obîrșie de obște, în dreptul aztec, sau javanez, în Vietman, India și țările arabe, la armeni, la kabili și la numeroase triburi africane⁸.

Posibilitatea apariției unor obiceiuri de protimisis în obștile de pe teritoriul Daciei între secolul II i.e.n. și X e.n. Existența organizației de obște pe teritoriul Daciei, din epoca anterioară cuceririi de către romani pînă în secolul X e.n., și continuitatea dezvoltării istorice a acestei organizații, chiar în timpul dominației romane, constituie astăzi un rezultat sigur al cercetărilor istoriografiei noastre, oglindit atît în studiile și

⁵ Studiate de A. B. Schwarz și P. Koschaker, și mai ales de R. Taubenschlag. *Das römische Privatrecht zur Zeit Diokletians*, reimprimat în *Opera minora*, vol. I, Varșovia, 1954, p. 122—134, și W. Felgenträger, *op. cit.*; cf. A. Cazacu, *Dreptul de protimisis*, Iași, 1937, cap. 1—3.

⁶ Vezi recent cercetările istoricilor sovietici despre obștea bizantină citate mai jos, p. 262 și G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris, 1956, p. 281, 299—302, 306—308, 312—313; idem, *Die laendliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrh.* în „Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, 1927, p. 32—35; P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance*, II, în „Revue historique“, CCXIX, 1958, p. 265 și urm.; a se vedea și lucrările mai vechi ale lui Z. von Lingenthal, G. Platon, H. Monnier, R. Pescione, Aldo Albertoni; cf. A. Cazacu, *l.c.*, P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 143.

⁷ Neunmărind studiul comparat al instituției, nu este locul să indicăm literatura extrem de bogată a problemei. Amintim numai, pentru dreptul rus, gruzin și oset, lucrările lui Vladimir-Budanov, M. M. Kovalevski și F. Leontovici; C. I. Jireček și Popović pentru cel sîrbesc și muntenegrean, A. von Timon și Fr. Schuler von Libloy pentru cel maghiar, Vito Ia Mantia și H. Monnier pentru Sicilia; Sumner Maine pentru cel irlandez; Pothier, E. Jobbé-Duval, P. Thellier, R. Caillemer, P. Viollet, J. Brissaud, L. Faletti, Marc Bloch, Fr. Olivier-Martin și P. Ourliac pentru dreptul francez; G. Beseler, Grimm, O. Gierke, H. Brunner pentru cel german; pentru diverse popoare, R. Dareste, *op. cit.*, t. 1—3.

⁸ Pe lângă lucrările citate mai sus, vezi în special R. Dareste, și Sumner Maine și studiile lui J. Kohler, J. Karst și H. Beskusky în „Z. f. vergl. Rw.“ (VII, XIX, XX, XXIX).

lucrările speciale⁹, cât și, sintetic, în recentul tratat de istorie a României¹⁰. După cum s-a observat recent, și la români, ca și la alte popoare europene, „obștea constituie veriga de legătură între feudalism și orînduirile anterioare”¹¹. Totodată, în perioada migrațiilor, organizarea de obște s-a găsit întărită și oarecum stabilizată, pe de o parte prin așezarea slavilor¹² — acțiunea aceasta cuprinzînd întreaga Peninsulă Balcanică¹³ — iar pe de altă parte, prin inexistența pe teritoriul dacic a unei organizații de stat a populației băștinașe.

Înainte de cucerirea romană, procesul de destrămare a obștilor dace a fost destul de avansat încît să se poată trece la o organizație de stat sclavagist, în forme timpurii și fluctuabile. Perioada dominației romane n-a putut acționa asupra obștilor locale decît în sensul unei accentuări a formelor de destrămare. Consolidarea din perioada migrațiilor a putut merge pînă la întărirea unor forme de organizație tribală, și mai ales a uniunilor și confederațiilor de obști, dar factorii de destrămare a vechilor relații gentilice au persistat, prin multiplele contacte cu popoarele migratoare, prin procesul de asimilare a slavilor și prin însuflețirea producției, a schimburilor și a circulației monedelor în secolul IX și X. Refugiații romei de la sud de Dunăre, despre care Strategikonul lui Pseudo-Maurikios (sfîrșitul secolului VI e.n.) spune că se așezaseră la nordul Dunării, nu puteau uita de ai lor și nu puteau deveni călăuze, favorizînd pe localnici împotriva bizantinilor¹⁴, decît ca locuitori, primiți sub o formă pe care n-o putem preciza, în sînul obștilor locale, slave dar și autohtone.

În lipsa unor știri documentare directe cu privire la formele concrete de stăpînire funciară în aceste obști și îndeosebi asupra actelor de circulație a pămîntului, nu putem afirma cu certitudine data la care și-au făcut apariția obiceiurile de protimisii, nici nu putem încerca să reconstituim mai de aproape conținutul lor juridic. Este însă permis să admitem cu titlul de conjectură foarte probabilă că nivelul de destrămare mai sus-înfățișat nu putea fi atins fără ca organele de obște să intervină, controlînd așezarea străinilor în obște, înfrățirea¹⁵ lor de către săteni, schimbul și vînzarea de curături și de alte foloase și chiar de părți nealese între membrii obștii. După cum vom vedea mai departe, partea nealeasă a putut foarte timpuriu forma obiect de acte juridice, înainte ca stăpînirea privată asupra ei să

⁹ C. Daicoviciu, *Le problème de l'état et de la culture des Daces*, în *Nouv. ét. d'hist.*, vol. I, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1955, p. 121—137; M. Macrea, *Procesul separării orașului de sat la Daci*, în S.R.I.R., vol. I, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1954, p. 138 urm. și discuțiile (la finele culegerii); A. Bodor, *Contribuții la problema agriculturii în Dacia înainte de cucerirea romană. Problema obștilor la Daci*, în S.C.I.V., 1956, nr. 3—4, p. 253—266, 1957, nr. 1—4, p. 137—148; R. Florescu, *Agricultura în Dobrogea la începutul stăpînirii romane*, în S.C.I.V., 1956, nr. 3—4; p. 367—392; Șt. Pascu, în *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, ed. 3, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1963, p. 111 și urm.

¹⁰ *Istoria României*, vol. I, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1960, p. 799—806; C. Daicoviciu, I. Petrović și Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1963.

¹¹ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească etc.*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 19.

¹² *Ibid.*, p. 21.

¹³ Vezi îndeosebi E. E. Lipsiț, în V. S., 1945, p. 96—143.

¹⁴ Vezi textul și interpretarea lui generală la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 24—27.

¹⁵ Obiceiurile de înfrățire în această regiune par să fi existat de pe vremea sciților, găsindu-și ecou în relatările lui Herodot; vezi Gh. Cronț, *Înfrățirea*, ms. la Institutul de istorie.

devină un drept de proprietate. Or, dacă procesul de destrămare a trebuit să îmbrace astfel de forme juridice, putem conchide că ele s-au întregit prin obiceiuri de protimisis, foarte apropiate de cele arhaice pe care le vom regăsi în obștile românești după secolul X și de cele pe care le avem sporadic atestate la unele populații, străvechi, înrudite cu vechea populație daco-tracă de la Nordul Dunării¹⁶. În acest caz, continuitatea dezvoltării obștilor pe teritoriul Daciei, a însemnat, potrivit condițiilor sociale de destrămare crescândă a acestor obști, și o anumită continuitate în ceea ce privește obiceiurile de protimisis, din secolul II î.e.n. până în pragul perioadei feudalismului timpuriu. Această concluzie însă nu exclude existența unor regiuni de slabă cristalizare a instituției și a unor perioade de redusă aplicare, dacă nu de dispariție a ei, sub acțiunea unor condiții social-economice și politico-militare, care încetineau procesul de privatizare a stăpînirii funciare, făcînd ca apărarea obștii prin protimisis să fie mai puțin stringentă. Alteori, aplicarea lor redusă putea rezulta din cauza formei violente a cotropirii și aservirii temporare a comunităților respective.

Dificultatea de reconstituire conjecturală a obiceiurilor de protimisis din secolele X—XIV. Între secolul X și XIV, organizația de obște de pe teritoriul viitoarelor state feudale al Țării Românești și al Moldovei suferă transformări însemnate. Procesul de destrămare se lărgeste și se ascute, apărînd o categorie socială de feudali din sînul obștii¹⁷, cnezii, judecii, jupanii¹⁸, *maiores terrae*¹⁹ sau *potentes illarum partium*²⁰, și totodată șatele dependente de noile elemente feudalizante sau de mari feudali din afară. Aceste căpetenii feudale, lămurit înregistrate în diploma Ioaniților din 1247, vor putea, în secolul XIV, să se constituie în state feudale proprii²¹.

Pe măsura dezvoltării forțelor de producție, a răririi invaziilor și a asimilării sau risipirii ultimelor valuri de imigranți, numărul satelor este în creștere, populația se înmulțește. Roirea satelor, condusă de la o vreme cu energie de elemente cneziale interesate în acest proces, contribuie la alcătuirea de uniuni și confederații de obști. Organizații politice cu caracter prestatal apar în cadrul văilor de rîu sau al „țărilor” din regiunile muntoase, iar de la o vreme, în acelea al județelor din Țara Românească, pe care mai tîrziu le găsim ca subdiviziuni ale statului feudal.

În această perioadă, cnezii (judecii) își organizează stăpînirea lor feudală asupra pămîntului²², bazată pe lăzuirea prin munca familiei și a oamenilor dependenți, pe roire și pe moștenirea strict genealogică. Ceață cnezială avea o strînsă coeziune de tip frățesc: era formată din *fratres*

¹⁶ La care se referă G. Fotino în teza sa citată, *Contr. à l'ét. des orig. de l'anc. dr. coutumier roumain*, 1925, p. 158. Conjectura din text este aplicabilă și satelor dintr-o unitate tribală teritorializată, din a cărei împărțire ar fi rezultat hotarele satelor devălmașe cunoscută prin documentele de mai tîrziu (H. H. Stahl) sau șatele libere moșnenesti și razeșesti din perioada documentară (P. P. Panaitescu). Existența unei faze de teritorializare tribală i se pare probabilă și lui B. Cămpina care încearcă să determine destrămarea triburilor, comparînd-o cu fenomenul corespunzător din sînul slavilor.

¹⁷ *Istoria României*, vol. II, p. 37.

¹⁸ Ca cel menționat în inscripția slavă din 943 descoperită în Dobrogea.

¹⁹ Vezi Diploma Ioaniților din 1247.

²⁰ Menționați de papa Ioan al XXII-lea la 1332.

²¹ *Istoria României*, vol. II, p. 141.

²² Vezi *Istoria României*, vol. II, p. 37; P. P. Panaitescu, *Obștea fărânească*, p. 66.

*condiuisionale*²³, stăpînea în devălmăsie cu cote ideale strict raportate la partea fiecărui frate originar (comparabil moșului sau bătrînului din obște, atestat în documentele de mai tîrziu), drepturile și obligațiile reciproce alcătuiau un *ius fraternitatis* sau *propinquitatis*, din care vor face parte și obiceiurile de protimisii de rudenie și devălmăsie. În Țara Hațegului, cînd unul din frați, neavînd urmași direcți, dăruiește la moartea sa partea nealeasă ce i-ar fi revenit în moșia comună, unui colateral, acesta nu moștenește efectiv decît „cu știrea și cu voia fraților și rudelor apropiate“ : *cum consensu aliorum fratrum et proximorum coram iuratis ac uniuersis kenesys sede iudiciaria*²⁴. Dreptul de stăpînire cnezială comportă dreptul de a vinde, de a da în schimb sau de a dăruii între vii sau cu limbă de moarte (tot în sinul neamului) pămîntul, sub un anumit control care ne readuce la problema protimisii. Cneazul are drept la dijma și la clacă și este judecător în satul său.

În această perioadă s-a constituit sistemul de vechi hotare (hotare *bătrîne* sau *din veac*), înlăuntrul cărora se dezvoltă satele libere de moșneni sau megieși, de cnezi sau judeci, din Țara Românească și cele de răzeși sau megieși din Moldova, cu sau fără uric domnesc de stăpînire. În sinul populației sătești apare o categorie a săracilor, pe care documentele o înregistrează chiar în secolul XV, fiindcă nu era o creație recentă. Unii autori²⁵ cred că ea cuprindea atît oameni liberi, cît și dependenți : alții²⁶ văd în săraci (pauperi, siromahi) numai oameni liberi, care pot dispune de averea lor, alcătuită din ogoare, mori, case și vite, cu excluderea satelor și ocinelor. Noi vom reține aici numai apreciablea diferențiere din cadrul obștii pe care o denotă existența acestei categorii sociale, înainte ca termenul să ajungă a desemna întreaga clasă țărănească²⁷.

În Transilvania diferențierea este mai timpurie și mai izbitoare între căpeteniile feudale care conduc ducatele slavo-române, atestate de Notarul anonim al regelui Bela, și țărani dependenti și chiar sclavii atestați pe unele domenii mănăstirești²⁸.

În obștea liberă, și chiar în cea dependentă, lăzuirea (curățura) din „codru mereu“, din „pădurea verde“ a constituit baza unei stăpîniri care, fără să iasă din sfera controlului de obște, are un pronunțat caracter privat, ca și casa de locuit ; este ceca ce un document din 9 octombrie 1793²⁹, mult citat de autori, numește încă o stăpînire *locurească*, și care, așa cum a arătat H. H. Stahl, cuprinde la început mai mult munca investită și folosința privată pe care o face posibilă, decît proprietatea

²³ 16 apr. 1412 (R.I.A.F., 1885, V. 1, p. 135).

²⁴ Vezi documentele din 16 apr. 1412 și 28 aug. 1424 (R.I.A.F., 1885, V, f. 1, p. 135—139), privitoare la cnejii din Hațeg, și doc. din 23 nov. 1503 (Hurm., II, 2, p. 510), referitor la cnejii bănățeni înnoobilăți care păstrau vechi obiceiuri vadahe de protimisii. Obiceiuri asemănătoare regăsim la cnejii români din Țara Haliciului și Sudul Poloniei. Cnejii din Hațeg alcătuiesc o adevărată obște de 27 de persoane, șefi de gospodării. În feudalismul maghiar dezvoltat se va aplica cnejilor dintr-un anumit resort noțiunea de obște (*uniuersitas*).

²⁵ V. Costăchel, în S.R.I.R., vol. I, p. 753—799.

²⁶ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 46.

²⁷ *Ibid.*, p. 47.

²⁸ B. Cămpina, în *Nouv. ét. d'hist.*, vol. I, p. 181—207.

²⁹ *St. și doc.*, VII, p. 111 și 508 ; cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 167 (doc. din 1638).

integrală a pământului. Stăpînirile locurești sînt, desigur, cele dintîi forme de *ținere* private, care încep să fie înstrăinate, între săteni, sau unor străini admiși în obște, și procesul este anterior secolului XIV, putînd fi anterior chiar secolului X. Casa și curătura și ogoarele repartizate pentru o folosință durabilă sînt cele dintîi elemente care alcătuiesc acea formă de avere transmisibilă urmașilor și în curînd alienabilă sub controlul obștii, *moșia* și *ocina*. Definiția propusă de H. H. Stahl³⁰ pentru noțiunea de ocină redă just caracterele ei originare: „nu ...proprietatea în sensul roman al cuvîntului, ci... stăpînire particulară a unei singure grupe familiale, devenită însă ereditară, desprinsă în oarecare măsură de obște, dar funcționînd totuși economiceste și juridiceste în complexul social al satului devălmaș... ocina rămîne grevată cu o serie de legături față de obște, cu servituți care derivă... din faptul că este doar un fragment din atelierul colectiv al satului“.

Nu putem preciza data la care trecerea la stăpînirea de ocină a devenit dominantă în obștea românească, pentru unele categorii de bunuri, și în unele zone economice ale hotarului de sat. Tot ceea ce știm însă despre obște după organizarea statelor și despre nivelul de dezvoltare al proprietății imediat după întemeiere, ne permite să considerăm *ocina* și *moșia* — din lăuntru unui vechi hotar de obște — ca două creații sensibil anterioare secolului XIV.

O altă formă esențială de stăpînire incipient privatizată, în obște, este *partea nealeasă*, care nici ea nu desemnează multă vreme o noțiune de proprietate romană, ceea ce n-o împiedică să poată fi, pînă în secolul XIX, obiect de acte juridice, și îndeosebi de vînzare, danie, schimb, înzestrare și zalogire. Nucleul părții nealese îl formează casa de locuit, cu grădina, livezile și via, stăpînirea locurească (adesea vie, livadă, prisacă, poiană) devenită ocină sau moșie, la care se adaugă toate celelalte drepturi supuse rotației și devălmășiei absolute, și care aparțin titularului părții, ca membru al obștii. Circulația juridică a părții nealese, fără ca obștea să fi dispărut, implică tocmai controlul pe care îl vor realiza prin obiceiurile de protimisis, nu numai obștea, ci și grupurile restrînse, ale căror părți de asemenea nealese se află în același complex economic al hotarului de sat, cu partea vîndută.

Procesul care duce la formarea părții nealese este identic cu cel privitor la ocină și moșie, și credem că are aceeași cronologie. Important este să reținem că pentru aplicarea controlului de obște și, deci, pentru apariția protimisisului, nu este necesar ca partea nealeasă să fie detaliată în toate zonele economice, detaliere care în documente nu apare decît tîrziu (secolele XVI—XVII), cum a observat V. Costăchel. Simpla vînzare de drepturi, foloase și venituri legate de calitatea de obștean este suficientă, pentru a face necesare obiceiurile de protimisis. Aceasta este atît de adevărat, încît în dreptul albanez³¹, sau în Țara Românească la 1776 ori în Moldova la 1825³², străinul poate fi primit să cumpere un loc determinat în obște, dobîndind unele drepturi, dar nu devine *ipso facto*

³⁰ *Contribuții*, vol. II, p. 184.

³¹ Vezi studiul nostru din R.E.S.E.E., 1963, nr. 1—2, p. 89.

³² Vezi mai jos, p. 132, n. 57 și p. 229, n. 27.

băstinaș. În secolul XVII³³, într-un sat moldovenesc, și în secolul XVIII în târguri (Bîrlad³⁴), se discută sau se vinde *descălecătura*, adică dreptul de folosință preferențială, derivînd din munca investită în curătură, sau din închiderea privată a locului în hotarul respectiv. Este desigur un ecou al vechii mentalități de obște, unde „saturația demografică“ (H. H. Stahl) nu se produsese și noțiunea de proprietate privată nu se consolidase.

În secolul XIX, obștile orașenești din Bîrlad și Cîmpulung-Muscel vor impune exercitarea dreptului de preemțiune de către organele de conducere ale orașului, în numele acestuia, ca un fel de persoană juridică, distinctă de orașeni, bunul răscumpărat rămînînd al orașului sau urmînd să fie vîndut unor orașeni³⁴, după anumite criterii. Nu astfel se exercita protimisul de către obște, în perioada în care ne găsim și chiar în cele două secole următoare. Obștea preetatică, în principal autoriza înstrăinarea, sau o refuza (cum în numele obștii se putea refuza obșteanului chiar autorizația de plecare din sat). În acest ultim caz cel nevoit să vîndă obținea într-un fel sau altul ajutorul megieșilor pentru a evita vînzarea către străin. Treptat, acest ajutor a luat forma unei cumpărări preferențiale de către un megieș a bunului oferit unui străin, și desigur că rudele vînzătorului și-au putut repede impune întîietatea, printre megieși, pe măsură ce se accentua stăpînirea privată a neamului devălmaș asupra unei părți nealese și, de la o vreme, — greu de precizat — asupra unei părți alese sub forma de *bătrîn*, de *moș*, de *cut* sau de *parte*, din hotarul satului (mai exact din racla supusă împărțirii pe bătrîni sau pe neamuri). Procesul acesta se oglindește în frecvența, pînă tîrziu, a clauzelor de întrebare, adresată generic, rudelor, rudeniilor, neamului, singelui, seminției celui ce înstrăina. Ajutorarea celui nevoit să vîndă, și deci răscumpărarea, se va fi făcut multă vreme de tot neamul sau de un grup de rude, înainte de a se ajunge la răscumpărarea selectivă, după apropierea gradului de rudenie. Dreptul inițial al întregului neam devălmaș este atît de puternic, încît la 29 iulie 1578 (D.I.R. A., XVI, 3, nr. 124) rudele care nu participaseră la plata prețului au dreptul ulterior să-și achite cota și, în acest caz, să stăpînească răscumpărătura împreună cu cei ce plățiseră întrecaga sumă. Pe măsură ce procesul de privatizare s-a accentuat, afirmîndu-se principiul moștenirii, ruda cea mai apropiată a avut precădere. Protimisul face ca bunul să nu iasă din cercul moștenitorilor eventuali. În perioada în care ne aflăm, rudele care puteau veni să cumpere cu precădere erau întotdeauna devălmașe cu alienatorul (moșneni, razeși). O distincție între rude devălmașe și ruda simplă n-a putut avea valoare practică decît într-o fază ulterioară, de destrămarea relațiilor de neam. Pe de altă parte, megieșii din hotarul satului (consătenii) nu erau bine deosebiți de vecinii de ocină. Un protimis propriu zis de vecinătate nu exista, el s-a afirmat pe măsură ce regimul de ocină a făcut progrese, și mai ales după ce s-a lărgit practica hotărnicirilor nu numai pe bătrîni, ci și în interiorul bătrînilor. Concluzii mai precise în această direcție nu se vor putea trage, decît după ce vom avea o istorie a hotărnicirii înainte de secolul XVI, dacă va putea fi scrisă în starea actuală a

³³ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 120.

³⁴ Vezi mai jos, p. 247.

documentației noastre. Hotărnicia s-a practicat mai repede în cadrul proprietății feudale a cnejilor și boierilor³⁵.

În perioada anterioară organizării statelor feudale, raporturile dintre vânzător și rude sau megieș nu puteau lua forma unui net conflict de drepturi și obligații bine delimitate. Înstrăinarea se făcea împreună cu rudele (*simul uendiderunt*) sau cu știrea lor (*laudatio parentum*), împreună cu devălmașii de moșie sau de bătrîn, în fața și cu știrea satului. Cînd nevoia se producea, ruda sau megieșul se afla la îndemînă, cumpărînd, ca ceva firesc, atunci cînd nu avea loc o ajutorare de tip gentilic (frățesc). Tot așa, cel căzut la nevoie li se adresa pentru ajutor, îi întreba dacă vor să cumpere (*offre au proïsme*), fără a înțelege că exercita o obligație și că refuzul primit îl îndreptățește neapărat să-și exercite un drept de liberă dispoziție asupra bunului său. Chiar în secolele următoare, consultările între megieși sau răzeși durează vreme îndelungată, după care stăpînul bunului se consideră că îl poate vinde unui străin. Numai pe măsura ce se consolidează caracterul privat al stăpînirilor în obște, raportul analizat ia pentru cel ce stăpînește forma unui drept necontestat de a înstrăina partea sa nealeasă sau aleasă; și a unei obligații ferme de preemțiune pentru rudă, devălmaș sau sătean.

De aceea, circulația drepturilor legate de calitatea de *megieș*, de *sătean*, se face mai firesc prin cooptarea în obște (și dobîndirea chiar numai a unui stînjien de loc, simbol al stăpînirii private) și îndeosebi prin înfrățire cu un membru al obștii. Dar și aceasta este un act complex de naturalizare cu dobîndire de drepturi patrimoniale, care sînt supuse controlului, încă din perioada cînd reprezentau pentru obște o tehnică fundamentală și curentă.

Analiza care precede ne permite să conchidem — fără ca documentația de care dispunem să îngăduie o mai mare precizie — că obiceiurile de protimisii s-au cristalizat simțitor în perioada de care ne ocupăm aici prin contopirea și coordonarea unei game de proceduri, apărute treptat și sistematizate în cursul procesului de privatizare a stăpînirii fiecărui megieș din obște, în cadrul neamului respectiv: controlul de obște, învoirea rudelor, răscumpărarea spontană cu titlu de ajutor, oferta către cele mai apropiate rude. Însăși vînzarea se desprinde de zalogire, de simpla înstrăinare pe timp de nevoie, de înstrăinarea *intuitu personae*, revocabilă, pentru a deveni vînzare *de veci, neclintită, nestrămutată*. Lupta pentru acest progres se oglindește în clauzele de întărire ale cancelariilor domnești încă din secolul XV, și în acelea ale zapiselor private. Din nefericire nu putem da nici o indicație despre frecvența și forma mai concretă a actelor de înstrăinare. Ele nu pot fi reconstituite decît conjectural, din stări de lucruri tardive.

Un control de obște, destul de accentuat, se menține și în satele aservite, pentru actele de dispoziție asupra folosinței moșiei sau ocinei fiecărui țaran dependent, și asupra stăpînirilor consolidate de tipul cură-

³⁵ Participarea vecinilor și megieșilor *uniuersis uicinis et commetaneis suis legitime conuocatis* la hotărnicirea moșiei Cuhea din Maramureș, a lui Ștefan și Ioan, fiii lui Iuga, este declarată *obicei românesc (iuxta modum Olachorum)*, în doc. din 14 mai 1353 (Mihalyi, *Dipl. maram.*, p. 30—31). Hotărnicirile sînt încă rar atestate documentar în sec. XV; 7 iul. 1430; 8 febr. 1455; 13 iun. 1456; 3 sept. 1459; 19 mai 1479, în Moldova; (1 sept. 1498—31 aug. 1499), cu referire la domnia lui Tepeș vodă, în Țara Românească.

turii sau vici. Nu putem reconstitui documentar intervenția — principal neîndoielnică — a feudalului, stăpîn al satului respectiv, îndeosebi la lichidarea averii țaranului care își dădea *găleata de ieșire* din sat, și față de care satul și „megieșii” aveau neîndoios un drept de preferință.

În orașe, cu structura lor de obște orășenească, și cu un caracter agricol pronunțat, problemele s-au pus, în esență, la fel ca pentru obștea satească, dar este evident că aici procesul de privatizare era mai rapid, moșia, ocina și chiar partea aleasă (îngrădită) ocupau un loc mai important, și chiar problema admiterii străinilor se pune în orice oraș în termeni mai largi decît în satul care adesea era format din 20 de gospodării.

Cît privește biserica, ea va participa într-o anumită măsură prin membrii săi la interesele categoriilor sociale mai sus descrise, dar vor precumpăni interesele ei, legate de constituirea unor mari domenii feudale. De aici nevoia unei acțiuni, consacrată de textele de drept canonic pentru sustragerea daniei de sub restricțiile de protimisis, adică de sub controlul obștii și rudelor. Documentele înregistrează efectele acestei acțiuni pentru începutul secolului XV în Țara Românească. Ea s-a manifestat însă în practică și înainte de această dată.

În documente din secolul XVI (1576) și chiar mai recente se consacră în mod excepțional un drept de preferință al satelor vecine cu acela în care are loc vînzarea. Prof. P. P. Panaitescu³⁶ interpretează acest drept larg de protimisis ca un vestigiu al unei îndepărtate vremi, cînd toate satele respective alcătuiau o asociație de obști, iar protimisisul, ca și hotărnicirea, mărturia megieșilor, cojurătoria, se aplicau nu în limitele satului, ci în acelea ale uniunii (confederației). Cum astfel de confederații au existat și și-au creat un drept al lor înainte de întemeierea statelor feudale, vestigiile înregistrate de documente ca cel citat mai sus devin o dovadă că protimisisul de obște s-a cristalizat în aceeași perioadă.

Dacă admitem cristalizarea neîndoielnică a protimisisului în cursul procesului timpuriu de feudalizare a obștilor românești, este firesc să ne putem întreba cine erau beneficiarii acestui drept și care era procedura lui de exercitare. Răspunsul la această întrebare nu-l putem deduce decît din analiza retrospectivă a elementelor arhaice, pe care le vom întîlni în documentele secolelor XV—XVII, și uneori chiar din secolul XVIII. La locul cuvenit vom semnala aceste elemente, precizîndu-le semnificația. Aici nu putem indica decît concluzia generală ce se desprinde din aceste date documentare. În obște, principalul răscumpărător este *obștea*, de aceea și înstrăinarea se face cu *știrea satului, cu știrea și voia megieșilor*, formule care în cursul secolului XVII devin mai rare sau dispar, pentru a fi înlocuite cu altele mai analitice. Chiar atunci cînd prioritatea rudelor este neîndoielnică, actele, tradițional, pun totuși pe primul plan, adesea în mod exclusiv, numai satul, pe megieși, pe răzeși, pe frații de moșie, pentru megieși, devălmași sau rude, oricare ar fi rolul lor, sau de a preemționa, sau de a se declara de acord cu înstrăinarea care capătă un caracter irevocabil. Această nouă tehnică — adevărata tehnică de protimisis — se va impune greu în obștea românească, din care cauză multă vreme se va ceré răscumpărarea, după ce se refuzase exercitarea preferinței, iar termenul de răscumpărare va fi foarte lung, cu tendința de a se face răscumpărarea oricînd.

³⁶ *Op. cit.*, p. 143.

În cadrul clasei feudale în formație, aceste procese s-au produs mai repede, rolul principal jucându-l dreptul de preemțiune al rudei de sînge care era în cele mai multe cazuri și devălmășe, din același frate (bătrîn), dintr-un frate hotărnicit, deoarece în cadrul proprietății cneziale nu este exagerat să admitem hotărniciri de acest fel înaintea secolului XV, prin comparație cu procesul similar atestat de documentele privitoare la cnezii din Transilvania.

Litigiile de protimisis erau de competența justiției de obște, judecata bătrînilor sau megieșilor³⁷, a cărei existență astăzi nu mai face nici o îndoială. În măsura în care puterile politice care-și exercitau dominația intermitentă asupra unor părți din teritoriul românesc, impuneau și în obște justiția lor oficială, unele litigii de protimisis puteau urma și această cale. Pentru rezolvarea litigiilor între feudali sîntem reduși la ipoteze: judecata arbitrală a egalilor, în fața unui tribunal cnezial, la care participau și megieșii ca asesori, dar și recursul mai frecvent la judecata puterilor politice la care ne-am referit. Cu aceste puteri cnezii se găseau — după cum se știe — în raporturi strînse, îndeosebi ca intermediari între ele și masele populare, pentru strîngerea birurilor și exercitarea unor atribuții cu caracter polițienesc și militar.

În ceea ce privește funcțiunea socială a noțiunii de protimisis, este evident că pînă în secolul XIV a prevalat aceea de păstrare a unei maxime închideri a obștei față de amestecurile și atacurile din afară. Dar în interiorul obștei sau al neamului cnezial, protimisisul începe deja să favorizeze elementele înstărite, accentuînd diferențierea socială în limitele pe care istoriografia noastră le-a definit cu toată precizia îngăduită de sursele existente.

³⁷ 29 mai 1562 (D.I.R.B., XVI, 3, p. 164, nr. 197): Bădea vînzînd fără voia unchiului său, Nan, 2 ogoare lui Radu din alt sat, „s-au pîrit înaintea megiașilor. Așa, megiașii i-au judecat, ca să fie volnic Nan să țină și să cumpere de la ceilalți țărani”.

CAPITOLUL II
DREPTUL DE PROTIMISIS
ÎN PERIOADA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT,
ÎN CONDIȚIILE FĂRIMIȚĂRII FEUDALE,
LUPTEI PENTRU CENTRALIZAREA STATULUI
ȘI INSTAURĂRII DOMINAȚIEI OTOMANE

Caracterizarea generală a perioadei. În condițiile externe favorabile din prima jumătate a secolului XIV, nivelul de dezvoltare pe care forțele de producție și schimbul de mărfuri îl atinseseră pe teritoriul locuit de români la sud și est de Carpați, și maturizarea corespunzătoare a relațiilor feudale au făcut necesară o concentrare politică-militară a forțelor feudaliilor locale în organizații de stat propriu-zise.

Perioada care începe astfel și se încheie cu primul deceniu al secolului XVII¹ se caracterizează printr-un regim domnesc², adică prin lupta pentru consolidarea statului, a cărui centralizare în jurul puterii domnești³ va alterna cu faze de fărîmițare feudale. În politica lor de fărîmițare, marii feudali⁴ nu vor ezita să se sprijine pe dominația otomană în continuă agravare, care se statornicește în secolul XVI, lăsînd celor două țări o largă autonomie legislativă. În Moldova, marii feudali vor căuta adesea sprijin mai ales în Polonia.

¹ Vezi *Istoria României*, II, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1962, p. 140 și urm.; 284 și urm.; 763 și urm.

² Vezi Eugen Stănescu, *Essai sur la pensée politique roumaine dans la littérature historique du moyen-âge*, în *Nouv. ét. d'hist.*, vol. II, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1960, p. 271—304; idem, *Les problèmes de l'état féodal sous le règne de Michel le Brave*, în „Rev. roum. d'hist.”, 1962, nr. 1, p. 61—76.

³ Cf. P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, Buc., 1947, p. 245 și urm., și M. Berza, N. Stoicescu și L. Marcu, *Organizarea statului feudal*, în „Studii”, 1962, nr. 6, p. 1 479—1 490 și lit. cit., îndeosebi p. 1 480—1 486.

⁴ Vezi în special pentru sec. XV lucrările lui Barbu Cămpina; D. Mioc, *Raporturile româno-turcești în sec. XIV—XVIII. Lupta țărilor române împotriva dominațiilor străine*, în „Studii”, 1962, nr. 6, p. 1 491—1 503, și *Istoria României*, II, p. 314—318 (B. Cămpina—Șt. Ștefănescu), 318—343 (B. Cămpina — N. Stoicescu).

În cadrul unei dezvoltări generale lente și inegale a forțelor de producție, formele economiei naturale își păstrează un caracter dominant. Are loc însă o lentă destrămare a organizației de obște, care se accelerează în a doua jumătate a secolului XVI, concomitent cu o agravare a dependenței țăranilor și cu o dezvoltare a orașelor care se înmulțesc și se afirmă ca centre negustorești și meșteșugărești⁵, lărgindu-se sfera producției de mărfuri. Procesul se desfășoară în condițiile stîmjenitoare ale monopolului comercial impus de puterea suzerană, ceea ce favorizează ocuparea multor poziții în târguri de către elemente străine (turci, greci), dependente de interesele economiei otomane⁶. Exploatarea feudală se înăsprește sub toate formele⁷. Boierimea și mănăstirile își asigură poziții exploatare tot mai largi în economia târgurilor, în a doua jumătate a secolului XVI, și impun legalizarea legării de glie a țăranilor la sfîrșitul secolului în Țara Românească și în primele trei decenii ale secolului următor în Moldova⁸. După o etapă de criză a regimului autorității domnești, perioada se încheie cu eșecul politicii de eliberare de sub jugul otoman, de centralizare monarhică a statului feudal și de unitate a celor trei țări românești, așa cum Mihai Viteazul a dus-o cu sprijinul unei părți din boierime, al orășenimii și al unor mase populare al căror avînt va fi măcinat de agravarea condiției lor sociale și de povara sarcinilor fiscale și militare.

Caracterizarea generală a dreptului feudal în această perioadă. Inegalitatea de dezvoltare a societății și contradicțiile inerente orînduirii feudale românești în această perioadă, își găseau pe plan juridic o dublă oglindire. Pe de o parte, dreptul consuetudinar, sub formă de *lege a țării (obiceiul pămîntului)*, își păstra un rol dominant, îmbrăcînd într-o formă cutumiară, tradițională și norme sau instituții de altă origine decît populară. În această perioadă, dreptul feudal își cristalizează lent structura pluralistă, în sensul că voința clasei dominante era ridicată la rangul de

⁵ A. Oțetea, introd. la N. Stoicescu, *Rep. bibl. al monum. feudale din București*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1960, p. 9—19; P. P. Panaitescu, în *Viața feudală etc.*, Buc., Edit. științifică, 1957, cap. VIII (Orașele); N. Grigoraș, *Despre orașul moldovenesc în epoca de formare a statului feudal, în S.C.S., Ist.*, Iași, 1960, f. 1; idem, *Proprietatea lucrară a orașelor moldovenești în timpul orînduirii feudale și evoluția ei*, în *ibid.*, 1961, f. 2, p. 213—232; Radu Manolescu, studiile asupra schimbului de mărfuri și relațiilor comerciale ale Țării Românești și asupra negoțului bucureștean, în S.M.I.M., II, 1957, p. 117—204; A.U.B., S. Ist., 1956, nr. 5, p. 207—260; „Studii”, 1959, nr. 5, p. 25—69 și disertație, Buc., 1961; Lia Lehr, *Dezvoltarea orașelor în Țara Românească în sec. XVI—XVII*, ms. la Institutul de istorie (cf. „Studii”, 1956, nr. 2—3, p. 57—75; S.R.I.R., vol. I, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1954, p. 663—683); idem, *Comerțul Țării Românești etc.*, în S.M.I.M., IV, 1960, p. 223—306; Const. C. Giurescu, în „Rev. roum. d'hist.”, 1963, nr. 2, p. 409—417 (cu referințe la lucrările sale anterioare).

⁶ Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești*, Buc., Soc. de șt. ist. și filol. din R.P.R., 1963, p. 7—43.

⁷ Pentru agravarea exploatării fiscale sub forma tributului către turci, vezi M. Berza, lucrările citate mai jos, p. 108, n. 8, și sub forma birului, haraciului și altor redevențe, D. Mioc: *Originea și funcțiile birului în Țara Românească, pînă la sfîrșitul veacului XV*, în S.R.I.R. vol. I, 1954, p. 641—662; *Modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească, pînă la 1632*, în S.M.I.M., II, 1957, p. 49—116; *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în sec. XVI*, în S.M.I.M., vol. V, 1962, p. 151—173. Pentru problema rentei feudale, Șt. Ștefănescu, D. Mioc și H. Chircă, *L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe—XVIIIe siècles*, în „Rev. roum. d'hist.”, 1962, nr. 1, p. 39—60 (cf. *Nouv. ét. d'hist.*, vol. II, Buc., 1960, p. 221—252).

⁸ Vezi P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române etc.*, în S.M.I.M., II, 1956, p. 63—122.

lege prin folosirea mai multor sisteme de drept, care pot fi deosebite fie după structura lor istorico-politică generală (obicei : drept domnesc : drept bizantin receptat, canonic și laic : mai târziu dreptul suzeranității⁹) sau după stările sociale din sînul societății feudale (dreptul feudal al clasei dominante, dreptul orășenesc, dreptul țăranilor-liberi și dependenți, dreptul robilor, drepturile de relativă autonomie etnică).

Ca sisteme politico-istorice, pe lângă obiceiul preluat perioadei anterioare și adaptat nevoilor statului feudal, se afirmă acum, în primul rînd, dreptul nou al domniei care, prin hrisoave, cărți sau porunci, în general individuale, dar cu conținut tipizat, duce la concretizarea de norme și instituții, nu totdeauna bine deosebite de obiceiul pe care în realitate îl extind, modifică sau suprimă. Sistemul străvechi al obiceiului, avînd în parte o origine populară în obștea sătească, își datora tot mai mult eficacitatea practică aplicării și întăririi lui de către justiția domnească ; el își lărgea însă structura feudală prin reguli și instituții noi, în a căror cristalizare **clasa dominantă și statul feudal au jucat un rol crescînd**. Obiceiul nu mai poate fi acum confundat cu ceea ce se numește uneori *dreptul popular* sau *vulgar*.

Spre deosebire de actele normative ale domniei, obiceiul și pravila se bucurau de o valabilitate continuă în raport cu schimbarea domnilor.

Dreptul receptat, în această perioadă este, în esența lui, reprezentat de sistemul nomocanonic al pravilei bizantine (sf. pravilă), adaptat în mod din ce în ce mai creator nevoilor locale. La finele secolului XVI, acest drept este însă separat în *pravila împărătească*, adică dreptul scris laic, aplicat direct de domnie, și în *pravila bisericască*, adică dreptul canonic al bisericii. Aceasta, pe lângă jurisdicția sa profesională asupra clerului, aplică pravila nomocanonică și mirenilor, în materiile civile considerate ca punînd în cauză direct principiile de ordin religios (jurămîntul, căsătoria, moștenirea etc.). Domnia însă putea oricînd judeca direct sau prin judecători delegați de ea, de obicei împreună cu reprezentantul bisericii, astfel de cauze, în a căror judecare boierii și dregătorii domnești tindeau mereu să se amestece. Receptarea pravilei, în acest sens, a fost un mod obiectiv de formare a unuia din sistemele de drept feudal — dreptul r e c e p t a t — și prin aceasta un mod de formare a dreptului în societatea feudală, în toată Europa. Prin schimbarea funcțiunii sale istorice, același drept a devenit un mod de formare a dreptului burghez-capitalist, acest rol afirmîndu-se mai de vreme în Apus cu o deosebită amploare (vezi și capitolul I al părții a doua).

În Țara Românească și în Moldova, aplicarea pravilei și a obiceiului în perioada studiată comporta grave contradicții. Pe de o parte, ele se aplicau ca două sisteme independente, o b l i g a t o r i i p r i n n a t u r a l o r. Pe de altă parte, pravila (dreptul receptat) cu toată originea sa autoritară și prestigiul politic de lege împărătească sau a bisericii, apărea totuși ca fiind c o n s a c r a t ă de obicei, fără a fi necesară o întărire domnească formală ; domnia însă promovează tot mai mult copierea și difuzarea manuscriselor nomocanonice slavone și, după apariția primelor tra-

⁹ Acest sistem consacră structura dreptului feudal descris în text și se baza pe autonomia legislativă a celor două țări, neintervenind de loc în materie privată în perioada de care ne ocupăm.

duceri românești, manuscrise și tipărite, în a doua jumătate a secolului XVI, alcătuirea de texte nomocanone românești¹⁰.

Pornind direct de la structura de clasă a societății feudale, cristalizată sub forma statului de stări sociale, normele diferitelor sisteme amintite se polarizează pe de o parte într-un drept al domniei, al boierimii și al bisericii, adică dreptul clasei dominante, și pe de altă parte într-un drept țărănesc¹¹, adică al țărănimii. Între acestea, se afirmă dreptul în dezvoltare al orășenilor. Chiar părțile dreptului care formal sînt comune mai multor stări, cum este cazul majorității obiceiurilor de protimisis, primesc, în aplicarea lor concretă, o funcțiune de clasă în cadrul justiției domnești și a unor forme de autonomie judiciară (imunități, judecată de obște, de tîrg, bisericească).

Privilegiul, scutirea, răspunderea colectivă, arbitrarul, raportul de putere, de supunere și ascultare, inegalitatea, precumpănea asupra dreptului subiectiv abstract, asupra caracterului legal al pedepsei, cu precisa individualizare a răspunderii, asupra egalității, fie și numai formală, în fața legii. Privilegiul de cumpărare și răscumpărare al rudelor, devălmașilor și vecinilor, al vechiului stăpîn etc., cu alte cuvinte întreaga instituție a protimisisului aparține acestei tehnici caracteristice dreptului feudal. De o legislație, în sens propriu, nu poate fi vorba, deși în a doua jumătate a secolului XVI unele hrisoave încep să aibă un caracter normativ, legislativ¹². Textul „legii“, chiar dacă este vorba de pravile, nu avea stabilitatea pe care noi o atribuim unui text legal. Dreptul era pus cu consecvență în slujba imobilismului social. Culegerea bizantină care domină epoca este *Sintagma alfabetică* a lui Matei Vlastares (1335), care însă a rămas netradusă în românește. Acest nomocanon cuprindea multe texte civile (laice), în materiile în care biserica intervenea de obicei. Nu cuprindea însă nimic cu privire la protimisis. Totuși în secolul XVI, în Țara Românească, unele litigii de preemțiune sînt rezolvate cu o referire generică la legea lui Dumnezeu, fără să se spună ce anume principii și-au găsit aplicare¹³.

Consolidarea statului și dezvoltarea lui este legată de lărgirea obiceiului, de afirmarea dreptului domnesc, de aplicarea pravilei nomocanone și, cu ajutorul acesteia, de trecerea către aplicarea unui drept general scris, autoritar, căruia obiceiul să-i poată fi subordonat în mod foarte lent, în perioada următoare. Obștiile însă și, în parte, tîrgurile, rămîn puternic

¹⁰ Vezi P. P. Panaitescu, *Inceputurile dreptului scris în limba română*, în „Studii“, 1954, nr. 4, p. 215—228; *Istoria României*, II, p. 677 și 1028. Autorul (p. 224) prezintă dreptul scris, în sensul de pravilă cu aplicare generală, ca un drept necesar statului, în procesul de destrămarea a obștilor, a căror coeziune se oglindea în dreptul obișnuielnic (nescris). La 1545 apare la Tîrgoviște o pravilă slavonă tipărită.

¹¹ Partea cea mai importantă a acestuia o constituia așa-numitul *zakon vlaski* sau *zakon voloskoi*, atunci cînd era referită numai la țărănimea dependentă (vlahi, rușini, vecini); cf. Șt. Ștefănescu, *Considerațiuni asupra termenilor de „vlah“ și „rumîn“ pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV—XVII*, în S.M.I.M., IV, 1960, p. 63—75.

¹² Cum este vestita Legătură a lui Mihai Viteazul și așezămintele corespunzătoare din Moldova, în secolul următor. Vezi un prim exemplu la începutul secolului XV, sub Mircea cel Bătrîn (D.I.R.B., XIII—XV, p. 58, nr. 43; cf. *ibid.*, p. 70, nr. 56).

¹³ 12 iun. 1586; 28 mai (1590); 19 iul. 1590; 16 aug. 1590 (D.I.R.B., XVI, 5, la data doc.). În al 3-lea doc., răscumpărătorul trebuie să jure că n-a știut de înstrăinare. Deci jurămîntul, nu protimisisul atrage aplicarea pravilei. Obligația de a jura în astfel de ocazie era prevăzută expres de Armenopol.

legate de formele cutumiare ale dreptului, deși sufăr de imprecizia acestor forme și luptă pentru o dreptate sustrasă schimbărilor arbitrare. Nici domnia însă, nici biserica, nici boierimea nu se poate spune că s-au despărțit, în această perioadă, de cauza „obiceiului”. Dimpotrivă, clasa dominantă îl va folosi încă, stăruitor, pentru promovarea intereselor ei particulare și pentru a găsi în el, și justificarea fundamentului obișnuielnic al privilegiilor ei pînă în secolul XIX.

Poarta, care în țările cucerite acceptase aplicarea dreptului nomicanonic bizantin, nu putea să nu susțină în țările române afirmarea pravilei, care încetinea afirmarea dreptului legislativ domnesc. Dar ea nu va disprețui nici rolul retrograd al obiceiului, la care se va referi constant în actele sale. Pătrunderea în limbă a termenului de *adet* (vezi Pravila aleasă, 1632, cap. 6), cu sensul de obicei și dare obișnuielnică, este semnificativă.

Devenind un sistem social-economic mondial, feudalismul, în ciuda particularismului legat de formele naturale ale economiei lui și de legătură cu statul, va avea o serie de trăsături generale, de interese comune și o ideologie universalistă (întrupată în biserică), pentru care dreptul receptat al pravilei, adevărat drept comun atât în Occident cît și în Orient (cu deosebiri neesențiale¹⁴), va constitui cea mai potrivită expresie juridică. Procesul, început în perioada de care ne ocupăm, și îndeosebi în secolul XVI, se lărgeste simțitor în secolul următor. Producția de mărfuri și relațiile de schimb, mai ales în țiguri și cu piețele străine, au avut nevoie de aportul dreptului savant, sistematic și dezvoltat, al pravilei romano-bizantine, prin acele părți importante deci, în care un sistem juridic adaptat producției simple de mărfuri își găsise o expresie atât de perfectă, încît va putea fi folosit cu succes și de burghezia în ascensiune și chiar de capitalismul industrial. Procesul de centralizare a statului feudal va găsi totdeauna în dreptul receptat un prețios instrument de acțiune politico-juridică.

Dezvoltarea protimisismului în raport cu diferitele categorii sociale.

În perioada de care ne ocupăm, nici un act al domniei nu vine „să introducă” vreuna din formele protimisismului ca o instituție nouă, nici nu se poate semnala receptarea unor texte bizantine, cu acest scop. În toate documentele, protimisismul apare ca un vechi obicei bine cristalizat, ale cărui efecte obișnuite pînă atunci sînt uneori modificate, ca în Țara Românească încă de la începutul secolului XV.

Condițiile de organizare a regimului voievodal, modalitățile de constituire a domniilor feudale și caracterul sumar, legat de interesele și preocupările clasei dominante, al documentelor transmise, fac să nu avem, pînă către mijlocul secolului XVI, în ambele țări, și mai ales în Moldova, decît o oglindire redusă a protimisismului în documentele — nu prea numeroase — ce ni s-au păstrat. A fost, neîndoielnic, o primă etapă de aplicare nu deosebit de intensă a protimisismului, circulația satelor feudalilor

¹⁴ Vezi contra, Vladimir Hanga, în *Drept roman privat* (Vl. Hanga și M. Jacotă), Buc., Edit. Invățămîntului, 1964, p. 59. Caracterizarea clasică dată de Engels dreptului roman receptat în Apus se aplică în mod corelativ și părților identice din legiuirile și compilațiile bizantine, receptate în țările române. Atît în Occident, cît și în Orient, aceleași părți, dar mai ales părți diferite (rămase pînă atunci în umbră sau nereceptate) ale dreptului imperial (roman, romano-bizantin) au îndeplinit concomitent sau succesiv o funcție istorică feudală și una burgheză; vezi asupra acestei probleme, prof. dr. Tr. Ionașcu și Val. Al. Georgescu, *Unité et diversité des formes de la réception* etc., în R.E.S.E.E., 1964, nr. 1—2.

prin vânzare sau zălogirea lor etc. fiind mai puțin frecventă, iar procesul de aservire a obștilor libere neluând în principal forma cumpărării sau a unui alt act supus protimisisului. Totuși, în sinul obștilor a trebuit să existe o circulație a curăturilor, a părților nealese, a ocinelor etc., cu respectul protimisisului sau cu încălcarea lui. Acest proces însă a rămas în afara documentelor ce posedăm. Parțial, el începe să fie înregistrat, direct sau indirect, în a doua jumătate a secolului XVI, dar și atunci în măsura în care vine în contact cu categoriile sociale din afara obștii, cu domnia, boierii, mănăstirile. Știrile ce avem însă în general despre protimisis permit să deducem o mai largă și permanentă aplicare a lui, decît rezultă la prima vedere din documentele anințite.

1. *Domnia*. Poziția domnului față de protimisis este complexă și contradictorie, îmbinându-se cu aceea care rezultă din exercitarea drepturilor de dominiu eminent. Ca mare boier, domnul ar trebui să exercite și, în fapt, exercită protimisisul în legătură cu domeniul său boieresc, și este supus protimisisului¹⁵, în deosebi a celui de rudenie. Se fac, în familia domnului, în mod evident, înstrăinări care respectă principiul transmiterii bunului în familie, dar cu „adaptări” ce oglindesc situația excepțională a participanților la act¹⁶. Pe de altă parte, în numeroase cazuri, actul domnului va fi acceptat, sub o formă sau alta, chiar atunci cînd înfrînge protimisisul¹⁷, sub rezerva de a fi atacat ca silnic, sub un alt domn. Dania domnească este liberă; dacă familia sau vecinii ar putea-o discuta, ar fi pusă în cauză una din metodele fundamentale de organizare a regimului feudal. Totuși și în acordarea daniilor, domnul ține seama de principiile protimisisului și dăruiește de pildă unui boier un sat care a aparținut neamului său, ținînd seama de acest principiu — ca act de pacificațiune — în cazul dăruirii satelor confiscate pentru viclenie. Se preferă adesea, ca beneficiari, rudele celui declarat viclean¹⁸. În Moldova, confiscînd un sat pentru vicleanie, domnul răscumpără în mod excepțional și de la rudele trădătorului (25 apr. 1552, D.I.R.A., XVI, 2, nr. 23).

¹⁵ 4 apr. 1579 (D.I.R.B., XVI, 4, p. 371, nr. 375): Mihnea Turcitul declara că atunci cînd „au voit să-și vindă acei boieri... am întreat pe toți boierii mari și mici și toți megiașii dinprejur, de cumpără aceste ocine... ei n-au vrut...”, iar după aceea am cumpărat domnia-mea”; 20 aug. 1605 (D.I.R.B., XVII, 1, p. 190—191, nr. 185): „Și a fost cu lege să cumpere el... parte de ocină... pentru că i-a fost frate de ocină și după aceea și văr primar... decît... Mihail voievod, care n-a avut... treabă cu acest sat și dedină a lor. Dar a cumpărat... fără știrea lui și fără de lege și fără dreaptă judecată, cu sila”; 14 iul. 1615 (*ibid.*, 2, p. 420, nr. 361): după ce Radu Șerban cumpără Rîca, „s-au sculat... niște oneji din sat... și au spus că sînt ei mai volnici să cumpere jumătate de sat”. Domnul se supune și păstrează numai jumătate de sat. La 15 ian. 1537, încercare de a se înapoia asprii doamnei Anca, mama răposatului Vlad voievod.

¹⁶ 14 iun. 1588 (*ibid.*, XVI, 5, p. 368, nr. 387; cf. I. Donat, *Domeniul domnesc*, ms. la Institut de istorie): Neagoe Basarab „cumpără” Critineștii de la unchiul său Barbu și tatăl său Pîrvu vornic; Radu de la Afumați îl dăruiește vornicului Pîrvu, care pare să-l fi făcut vânzător, și domnul îl cumpără (preemționează) cu 1½ din prețul plătit de Neagoe Basarab.

¹⁷ 11 iun. 1589 și 3 mai (1590) (*ibid.*, p. 415; 448, nr. 429; 463).

¹⁸ 17 apr. 1540 (D.I.R.B., XVI, 2, p. 269, nr. 267): boierul viclean întors în țară răscumpără cu voia domnului (deci era iertat) moșiile confiscate, plătindu-le boierului gratificat; cf. I. Donat, *op. cit.*; după soluția din 2 iul. 1584 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 165, nr. 176), domnul trebuie să respecte răscumpărarea făcută de sora celui căzut în viclenie, asupra unei părți din moșia acestuia, dacă vânzarea la care se opunea răscumpărarea era anterioară vicleniei.

Practic, domnia n-ar putea exercita protimisul de vecinătate, în legătură cu toate satele și moșiile pe care le stăpânește la un moment dat. Metoda principală de alimentare a domeniului domnesc în această perioadă este confiscarea pentru viclenie, legată de ascutita luptă pentru centralizarea statului. Boierii însă tind să-și rotunjească domeniile lor, și această acțiune nu poate fi străină de aplicarea, în mare măsură spontană, a protimisului de vecinătate. Studiul aprofundat al domeniului boieresc și mănăstiresc, ce este în curs la Institutul de istorie al Academiei R.P.R. și care nu poate fi suplinit prin abordarea indirectă a problemei în cadrul lucrării noastre, va permite să se pună în lumină acest fenomen, sugerat deja cu putere de rezultatele obținute și în curs de publicare, privind domeniul Craioveștilor (I. Donat). Dar în ambele țări domnia face numeroase cumpărături de sate, pe care le dăruiește boierilor și mănăstirilor sau le alipește la un tirg domnesc¹⁹. Multe cumpărături de acest fel au ca obiect o veche danic domnească, în orice caz, în Moldova, un sat sau o seliște întărită de un domn precedent. Unele acte spun expres că domnul a întors²⁰. În altele se lămurește că actul numit simplu „cumpăratură”, este o răscumpărare, fiindcă stăpînul lui, care îl primise de la domn, nu-l mai putea ține și îl scosese în vânzare, iar domnul își exercitase un drept de retract-protimis (cu răscumpărare), pe care copia actului îl enunță expres²¹. În multe cazuri de cumpărături domnești, ca acelea ale lui Ștefan cel Mare din 1491 și 1495, intervine ideea de protimis de vecinătate, fiindcă domnul le alipește ocolului unui tirg, una din cumpărături făcînd parte din hotarul tirgului, din care fuseseră desprinse și dăruite tatălui celui care acum suporta răscumpărarea domnească²².

Pe baza documentelor ce avem, nu putem stabili totdeauna dacă, în fața unei scoateri a bunului în vânzare, domnul și-a exercitat un drept de preferință, sau dacă, uzînd de poziția sa în stat, impunea boierului sau simplului proprietar, să vîndă. Oricum, operația are caracterul unui retract cu răscumpărare, făcut în virtutea dreptului de dominiu eminent. Atunci cînd el răspunde încercării particularului de a-și vinde bunul, retractul domnesc operează ca un adevărat protimis de prim stăpînitor din care istoricește deriva. La sfîrșitul secolului XVI, în Țara Românească, acest retract apare foarte slăbit, deoarece Mihnea Turcitul are grijă să stabilească în divan caracterul voluntar al vînzării pe care i-o face un boier²³,

¹⁹ Vezi indicele de materii al colecției D.I.R. (A și B), la Institutul de istorie.

²⁰ 15 oct. 1491 (D.I.R.A., XV, 2, p. 164—168, nr. 150): „Și plătînd... am întors”.

²¹ 2 iul. 1538 (D.I.R.B., XVI, 2, p. 246, nr. 244; cf. copia publ. *ibid.*, XIII—XV, p. 269, nr. 286). Copia precizează: „Corlat... n-au putut să ție... ci o au făcut vînzătoare... domnia mea n-am vrut a o lăsa să o vînză altui boieru, ci... am cumpărat-o de la Corlat, de am dat 5 000 de aspri”. La fel se aplica retractul în Moldova, la 3 apr. 1588, cu deosebirea că domnul stabilește prețul real de răscumpărare și arată că întoarce banii vameșului cărui îi dăruise satul, fiindcă „nu i-au fost de moșie, ci i-au fost... diript domnescu”. La vînzarea satelor de baștină, la această dată, domnia nu mai interveea.

²² (1—9 ian. 1496) (*ibid.*, A., XV, 2, p. 211, nr. 194).

²³ 4 mai 1589 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 401, nr. 419): „Cu voia voastră vindeți... sau nu? Să nu spuneți... după plecarea domniei mele că voi fi făcut vreo silă și nevoie cu acest sat, cît am fost stăpînitor al Țării Românești, ca să luați sau să întoarceți satul de la domnia mea și de la sf. mănăstire”. Vînzătorii sînt puși să ateste că au vîndut „cu știrea întregii țări a domniei lui”, adaptare boierească a clauzei de obște: „cu știrea satului, a tuturor megieșilor”. Același domn, la 13 iun. 1588 (*ibid.*, p. 365, nr. 384), este silit să declare că „nu este lege ca domnii să vîndă sate boierești, căci așa ceva nu

iar în secolele următoare, în ambele țări, domnul, care uzează vizibil de presiuni asupra vânzătorilor, încheie totuși actul fără ca operația să poată fi interpretată ca un retract. Este, desigur, efectul consolidării crescînde a tuturor stăpînirilor funciare față de domnie, oglindită și în puternica reacție contra cumpărăturilor de sate de către Mihai Viteazul²⁴. Totuși mănăstirile domnești nu vor vinde un bun, fie și numai un rob, dăruit de domn, fără a-i cere învoirea prealabilă. La 14 iun. 1571 (D.I.R., B, XVI, 4, p. 30, nr. 31) domnul nu mai răscumpără cînd constată că satul Ulița reclamat de orășenii din Rîmnic ca sat domnesc, „n-a fost ocină domnească și nici sat domnesc, ci a fost de moștenire“. Prin retractul-protimisis, domnul înlocuia dania de pămînt cu o danie în bani.

Controlul înstrăinărilor, sub raportul retractului-protimisis al domniei, n-a îmbrăcat o procedură specială (întrebare prealabilă). Controlul se făcea implicit cu prilejul întăririi domnești, atît de importantă pentru dobînditor. Refuzurile de întăritură motivată și consemnată în documente sînt rare²⁵; ele se întîlnesc mai ales în Moldova.

Și „feuda“ concedată de un boier unui slujitor al său era supusă aceluiași drept de retract-protimisis, ca în caz de danie domnească.

Cînd Mihnea Turcitul cumpăra²⁶ de la Danciul din Mărgăritești Buoinșul, dat acestuia pentru slujbă de marii boieri Danciul și Radu din Brîncoveni, aceștia atrag atenția episcopului de Rîmnic, căruia satul îi fusese dăruit de domn, că este un sat al lor, „dar domnia nu știe că nu are Danciul nici o voe ale noastre a vinde și nu are nicio treabă cu acest sat, nici a-l vinde, că el l-au cîștigat dila noi, pentru slujba cea dreaptă“²⁷.

Ca să nu intre în conflict cu domnul, boierii se mulțumeau să pretindă — în schimbul renunțării la răscumpărare — a fi și ei înscriși în pomelnic, semn că ei dăruiseră episcopiei dreptul ce aveau asupra satului.

2. *Boierimea*. Am spus că domnia avea interese contradictorii în materie de protimisis. Astfel, solidaritatea de clasă cu boierimea, fără a cărei consolidare — pînă la un anumit punct și în anumite forme — nu s-ar fi putut governa și exercita dominația exploatare asupra maselor de producători direcți, l-a determinat pe domn să favorizeze în ambele țări practica protimisisului de rudenie în sînul neamului boieresc. Renunțarea tot mai largă a domniei la dreptul ei de retract (*prădalica*) în Țara Românească, și formularul echivalent privind ereditatea daniilor și cercul beneficiarilor unei întăririi domnești în Moldova, presupun cu necesitate că neamul boieresc, care își consolidase atît de temeinic stăpînirea, și-o exprima și prin protimisis în caz de înstrăinare în afara neamului. Mai mult încă, această înstrăinare apărea contrară însuși conținutului clauzei de ereditate, fără ca din această împrejurare să se poată conchide, ca în concepția lui R. Rosetti, și a lui A. Cazacu mai tîrziu, că protimisisul a

se cuvine“. Formula credem că viza și confiscarea și cumpărarea satelor de la boieri pentru a li revindute de domn, îngreunînd reintrarea lor la vechii stăpîni. La 14 mai 1580 (*ibid.*, 4, p. 473, nr. 465), Mihnea Turcitul, cumpărînd un sat de la un boier, stipulează: „dacă acest sat... nu va fi cu pace... să iau de la Ventilă alt sat mai bun“.

²⁴ Vezi mai jos, p. 55 și p. 75, n. 8—10; I. Donat, *Satele lui Mihai Viteazul*, în S.M.I.M., vol. IV, 1960, p. 465—506.

²⁵ 8 febr. 1555 (D.I.R.A., XIV—XV, 1, p. 274, nr. 330).

²⁶ D.I.R., B., XVI, 5, p. 415, nr. 429 (11 iun. 1589).

²⁷ *Ibid.*, p. 448, nr. 463 (3 mai <1590>).

fost o creație a domniei prin astfel de clauze de întărire, concepție care, între altele, nu poate da seama de originile de obște ale instituției și care explică o formă juridică prin acțiunea creatoare a altei forme juridice. În Țara Românească însă, domnia și-a impus numai ca o normă nouă, de drept domnesc, privilegiul de a întări înfrățirile, prin care boierii ar fi putut lărgi efectivele neamului avute în vedere la acordarea daniei. Dreptul acesta de întărire a fost apoi extins și la înfrățirile din afara clasei boierești, deși nu credem că se aplica riguros la toate cazurile de mică importanță din obștile libere, unde prevala controlul obștii și al rudelor, atestat de documente. Controlul exercitat de domnie asupra înfrățirii nu suprime controlul de obște al actului, care trebuia făcut „cu știrea... megiașilor”²⁸. Întărind un astfel de act, domnul pare a ține seama de faptul că s-a îndeplinit condiția privitoare la învoirea megieșilor. Unul din scopurile înfrățirii rezulta din însăși întărirea domnească: „Iar dacă Albul va voi să-și vîndă partea sa de ocină, el să nu fie volnic să vîndă altui om, ci să o vîndă iarăși fratelui său Nedelco”. Înfrățitul dobîndea deci primul rang printre rude și megieși, la exercitarea protimisisului. Înfrățirea unui boier cu un sătean, pe jumătate din partea acestuia, devine un titlu pentru ca boierul să fie preferat la vînzarea celeilalte jumătăți și la a altor ocine din același sat, vînzările făcîndu-se „cu știrea tuturor fraților care au o ocină aici în Copăcel și cu știrea tuturor megiașilor din jurul locului” (23 nov. 1588)²⁹. Această clauză apare la toate actele de dispoziție (testament, danie, înzestrare, vînzare, schimb, zălogire etc.)³⁰, încă de la începutul secolului XVI și se înmulțesc în deceniul cinci-șase. Ea oglindește controlul de obște și este mai frecventă și decît clauza „dinaintea a tot satul”³¹, și decît celelalte clauze concrete de protimisis, marcînd, cel puțin ca vestigiu, prioritatea drepturilor obștii față de rude și moșneni, luați separat. Aceasta se oglindește și în faptul că fratele de moșie trece înaintea rudcii simple, obicei mai vechi, pe care acum îl vor exploata boierii care se înfrățesc cu țărani în scop de cîștig.

3. *Biserica*. Cînd au fost în joc interesele bisericii, din care domnia își face de la început o puternică aliată, luptînd timp de aproape două secole pentru a împiedica marea boierime să păstreze sub influența ei un prea mare număr de biserici și mănăstiri bogate, domnia a reacționat altfel față de protimisis, decît în cazul boierilor. Rudele celor ce făcuseră danii către mănăstiri au avut, ca peste tot în Răsărit și în Apus încă din secolele VIII și IX, tendința să conteste valabilitatea daniei făcute în dauna mănăstirilor, sau cel puțin au reclamat dreptul de a o răscumpăra de la biserică. La data cînd problema s-a pus în țările române, dreptul

²⁸ 25 nov. 1588 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 383, nr. 402).

²⁹ *Ibid.*, p. 382, nr. 401. Înfrățirea fiind pe larg studiată în istoriografia noastră (vezi mai sus, p. 22, n. 15), nu vom insista asupra ei în lucrarea de față.

³⁰ Clauza apare pentru prima dată în Țara Românească la 26 apr. 1533 pentru înfrățire (este înfrățit un clucer, desmoștenindu-se copiii de sînge, cu excepția unuia, căruia i se delimitează partea); la 27 febr. 1516 și 30 apr. 1518, pentru vînzări; la 20 dec. 1567 pentru donații și testamente. În cursul secolului XVI sînt atestate 30 de vînzări făcute pe vreme de foamete, ceea ce exclude aplicarea normală a protimisisului. Pentru folosirea clauzei în Moldova, vezi Sava, *Doc. putn.*, vol. I, p. 6, nr. 8 (14 nov. 1584).

³¹ 13 apr. 1581 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 16, nr. 18).

canonic oriental declarase deja alicrosită (sînșită) dania făcută locașurilor bisericești³². Față de mentalitatea vremii și propaganda bisericii, această soluție care excepta dania pioasă de la restricțiile protimisisului de rudenie găsea destulă favoare, cum rezultă din marele număr de danii respectate de către rude, ca și din diligența cu care donatorii înscriau în acte clauze de neamestec și blesteme înfricoșătoare, contra celor din neamul lor, care nu le-ar fi respectat voința. Mai prudent era să se asocieze la act rudele respective sau să li se ceară învoirea, practică mult răspîndită, care nu mai are nevoie să fie documentată.

Pe linia acestui conflict de interese vedem că la 1406—1418³³ Mircea cel Bătrîn și, la 22 iunie 1418³⁴, fiul său Mihai sînt siliți să confirme libertatea de danie către o ctitorie domnească, întărind deci norma respectivă de drept canonic, fără să se refere la ea, și abrogînd efectele protimisisului de rudenie față de dania pioasă. Conținutul acestor porunci domnești ar fi de neînțeles, dacă la sfîrșitul secolului XIV obiceiurile de protimisis n-ar fi fost adînc înrădăcinate în Țara Românească.

Opoziția rudelor de sînge ale donatorului nu se manifesta numai în sînul familiei oamenilor care făceau danii modeste, ca Anghel, cel vizat de porunca domnească. Marile danii boierești erau și ele primejduite, și de altfel domnul se refera expres și la ele. Înaintea unei astfel de porunci, cu valoare oarecum normativă, fratele domnului, Aldea, în 1398³⁵, căutase să realizeze aceeași securitate pentru o danie către o mănăstire, inserînd în act o clauză privată de neamestec din partea rudelor sale. Este prima clauză de acest fel, sancționată și prin blestem, pe care o vom regăsi sub diferite forme, pînă în secolele XVIII—XIX, în tot felul de înstrăinări supuse protimisisului. În cazul de față, fiind vorba de o danie, clauza se inspiră din regula dreptului canonic, iar ulterior porunca domnească venea s-o valideze. Conflictul durează în tot cursul secolului XV, fiindcă la 8 sept. 1510³⁶, Vlad cel Tânăr trebui să reglementeze prin poruncă raporturile dintre moștenitori și mănăstirea Perivoli, donatară, în averea logofătului Stanciu.

³² Vezi mai jos, p. 135. Sprijinul larg ce se dădea bisericii putea ignora în amele țări dispozițiile restrictive din novelele bizantine ale secolului X.

³³ D.I.R.B., XIII—XV, p. 58—59, nr. 43: „Oricine se va da cu sufletul și cu averea lui în mănăstirea de la Cozia sau boier sau sluga domniei mele sau cneaz sau alt om numit sărac, să nu cuteze din neamul sau din rudenile aceluï om să ceară socoteală... orice a dat... casa lui și locuri sau vii, avere moartă sau vie sau orice... să fie ale starețului... Și nimeni din neamul lui Anghel sau din rudenile lui sau din frații lui ...să nu cuteze să spuie nici un cuvînt“.

³⁴ D.I.R.B., XIII—XV, p. 70—71, nr. 56: „Cine își va da sufletul său sau via sau ogoare sau moară sau case sau vită sau fie orice, de la mic pînă la mare, toate să fie ale lui Dumnezeu și mînăstirești, la Cozia și la Colmeana. Și nimeni să nu cuteze să ceară socoteală, dintre rudele aceluï om care a dăruit... nici fiul său, nici fratele său, nici nepotul lui, nici nimeni“; cf. 24 mart. 1495 (*ibid.*, p. 230, nr. 239).

³⁵ La 1398 (anterior: 21 nov. 1413), Cîreșovul, dăruit în 1392 (fost 8 ian. 1407) mănăstirii Cozia, apare dat de Mircea (deci luat prin retract de la mănăstire) fratelui său Aldea, care îl închină mănăstirii Cutlumus, cu clauza: „...să nu se amestece ...nici fratele nostru, nici rudă, nici văr, nici nimeni dintre rudele noastre“. Ea se îndrepta și împotriva domnului, fratele celui ce înscria clauza; or, se constată că domnul putea relua de la mănăstire un bun dăruit de el. Putea Aldea să-i suprimă acest drept față de dania ce el primise? Vezi alta clauză de retract domnesc, 4 sept. 1389.

³⁶ D.I.R.B., XVI, 1, p. 63, nr. 59.

În Moldova, practica daniilor către biserică s-a generalizat fără măsurii domnești ca cele din Țara Românească, de la 1406 la 1418. Rezistența neamurilor s-a produs totuși, fiindcă la 31 ian. 1572 (D.I.R.A., XVI, 3, nr. 9) și la 25 dec. 1610 (*ibid.*, XVII, 2, nr. 452), clauza de neamestec continua să fie necesară, iar în iulie 1583 (*ibid.*, XVI, 3, nr. 274), dania mitropolitului Gheorghe este validată, pe motiv că satele reclamate de surori nu le-au fost lor de baștină, ci cumpărătura mitropolitului. Aici dania opozabilă rudelor este redusă la bunurile agonisite ca mitropolit, principiu consacrat de dreptul canonic receptat. În realitate, rămân valabile și daniile de bunuri de baștină. La fel se invocă exceptarea daniei unui cleric de la protimisisul de rudenie și în Țara Românească (cf. și doc. din 20 sept. 1573, D.I.R.B., XVI, 4, p. 121, nr. 125).

Boierii, imitând exemplul Bisericii, vor căuta să supună aceluiași regim de excepție și dania făcută lor, îndeosebi de clasa de jos, astfel de danii, adesea plătite sau răsplătite prin protecție în cadrul statului feudal, fiind o formă primejdioasă de cotropire. Familia va lupta cu dârzenie contra lor³⁷.

La 10 ian. 1582³⁸, logofătul Vlaicu își închina averea marelui stolnic Harvat, care cheltuieste apoi mulți bani cu ea, din cauza opoziției lui Mihnea, fratele donatorului. Mihnea Turcitul decide că „mai cu drept este să fie părțile lui Vlaicul logofăt ale fratelui său Mihnea și ale jupanitei Moma, decît la oameni streini“; dar obligă pe Mihnea să întoarcă lui Harvat cheltuielile „ce va cere el cu sufletul său“. Va fi o procedură obișnuită de evaluare a unor astfel de obligații în materie de protimisis.

4. *Țărănimea și orășenii*. Domnia n-a avut interes — și n-ar fi avut nici mijloacele — să suprimă protimisisul în obște și în orașe. Nici în secolele următoare o asemenea măsură nu s-a impus. Instituția avea implicații prea adânci, pentru ca însăși clasa dominantă, care îi aprecia avantajele, să se lanseze într-o astfel de politică. Imobilismul relativ, rezultat din protimisis corespundea condițiilor de economic naturală din obște și mentalității respective. Pe de altă parte, ca și înfrățirea în secolele XV—XVI, protimisisul se va dovedi o structură juridică de o mare elasticitate, susceptibilă să se adapteze intereselor clasei dominante, în conflict cu țărănimea liberă.

În orașe, unde tranzacțiile între orășeni luau mai des o formă scrisă, înregistrându-se chiar în catastife, a căror existență este atestată documentar începînd din secolul XV, arhivele au fost distruse în decursul vremii, în împrejurări la care divanul Moldovei s-a referit expres la 1782 în răspunsurile sale către generalul Enzenberg, guvernatorul austriac al Bucovinei. Pe de altă parte, pătrunderea în număr apreciabil a boierilor și a mănăstirilor în orașe are loc tot în a doua jumătate a secolului XVI, pentru cauze de ordin social-economic bine puse în lumină de istoriografia noastră.

³⁷ 16 febr. 1498 (*ibid.*, XIII—XV, p. 252, nr. 266).

³⁸ *Ibid.*, XVI, 5, p. 45, nr. 47. Pentru a asigura valabilitatea unei astfel de danii se inserau blesteme și se preciza că neamul a fost de acord; vezi doc. din 25 iun. 1573 (*ibid.*, 4, p. 112, nr. 116).

În fine, cum domnia în ambele țări și-a impus dreptul, ca stăpînă a hotarului orașelor, de a face danii din acest hotar boierilor și mănăstirilor, încălcînd destinația orășenească a moșiei respective, acapararea n-a pus în mișcare, în aceeași măsură tot așa de timpuriu, ca în satele de moșneni și de cneji, probleme de protimisis³⁹.

Alte cazuri de aplicare a protimisisului în secolul XV în Țara Românească și Moldova. Exercițarea protimisisului de devălmășie și de vecinătate pare să fie exercitat de mănăstirea Cozia atunci cînd face niște cumpărături la 17 aprilie 1488⁴⁰.

La 20 iunie 1489⁴⁰ Radu Solcea vinde o jumătate din satul Spinișor grămăticului Tatul, de la care nepoții lui Radu o cumpără cu 600 de aspri, adică o răscumpără cu protimisis de rudenie. Jupînița Anca, nepoata lui Radu, care stăpînea cealaltă jumătate de sat, împreună cu fratele ei Stănilav, nu intervine. Avem aici un ecou al privilegiului masculinității, deoarece Stănilav, nepotul care răscumpăraseră cu alți frați, are nevoie s-o așeze pe sora sa pe moșiile și satele dobîndite, pentru a o face, în alt cadru juridic, să beneficieze de răscumpărarea la care nu participase.

Un protimisis de vecinătate pare să se fi aplicat cînd una din cele două cete de moșneni (?) din Crețești cumpără în vecinătate 1/3 din Rădinești de la un Șerbu. Și tot așa, cînd egumenul de la Govora cumpără în satul unde primise o danie domnească (4 iul. și 11 sept. 1489)⁴¹.

Deosebit de interesantă este afirmarea protimisisului în relațiile de credit.

Satul Stoicani, dat zestre mamei lui Radu cel Mare⁴², și care intrase pe mîna lui „Vlaicu, fratele lui Albu“, este cumpărat de către domn și dăruit după aceea unei mănăstiri. Pare să avem aici o răscumpărare de la creditor a satului zălogit sau poate chiar dat în plata unei datorii.

În Moldova, în prima jumătate a secolului XV avem un număr de judecăți pentru stăpînirea unor sate, în care foștii stăpîni, care le-au pierdut în condiții necunoscute și le revendică pe motive trecute sub tăcere în document, nu le pot redobîndi și marele boier sau mănăstirea care le păstrează pune o zavescă ridicată, care închide neamului celui care reclamate dreptul de a mai încerca să-și reia satul. Astfel sînt documentele din 13 aprilie 1415 și 15 ianuarie 1418⁴³ în care ar putea foarte bine fi vorba de o răscumpărare, înlăturată, din cauza politicii feudale a domniei puțin favorabile, în această perioadă, protimisisului elementelor cneziale neraliate. Și din această cauză deposedate în folosul boierimii devotate domnului.

³⁹ Vezi doc. din 30 mai 1589 și 15 febr. 1590 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 411, 431, nr. 425, 448) : în București, o casă și 2 pivnițe vindute „cu știrea tuturor megiașilor din sus și din jos și dinaintea preoților și... a oameni buni și bătrîni și tineri, orășeni“, și o prăvălie vindută cu o clauză aproape identică în care se menționează și „negustori buni“ ; 14 apr. 1590 (*ibid.*, p. 440, nr. 454) : tot acolo, devălmașul care răscumpără de la frați, vinde unui străin „cu știrea tuturor fraților... și cu știrea tuturor vecinilor și orășenilor din jurul lui“ ; cf. și doc. din 15 dec. 1585 (*ibid.*, 5, p. 219, nr. 230).

⁴⁰ D.I.R.B., XIII—XV, la data doc.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² (15 sept. 1495—31 iul. 1496) ; 1 aug. 1496 și (22) mart. 1497 (*ibid.*, la data doc.).

⁴³ D.I.R.A., XIV—XV, 1, p. 37, 39, nr. 42, 45 ; cf. fără zavescă litigiul asemănător din doc. cu data 2 iul. 1439 ; vezi și doc. din 22 sept. 1448 (*ibid.*, nr. 194 și 279).

La 20 aprilie 1418⁴⁴. Zbera, cumpărînd de la fiii lui Rotinplan satul Zberestî, pare să-și fi răscumpărat satul de baștină, pierdut probabil sub Alexandru cel Bun. Cazurile de cumpărări de sate al căror nume apare legat de al cumpărătorului, care deci pare a-și răscumpăra o veche moșie, sînt destul de numeroase.

La 2 octombrie 1465⁴⁵, domnul întărește răscumpărarea făcută de rudele Lostului stăpîn al satului Cobîlea de Sus, de la Albul, fost spătar, în mîna căruia intrase satul lui Babiș („unde a fost casa lui Babiș“). Răscumpărătorii erau descendenții acestuia împreună cu un ginere care, în cadrul solidarității de neam, reprezenta pe soția sa, fără a avea nevoie să indice această calitate.

La 7 mai 1475⁴⁶, cînd domnul ia de la mănăstirea Bistrița satul Tortonești și-l alipește la hotarul tirgului Piatra, Cozma, sluga domnească, de la care mănăstirea cumpărase jumătate din Tortonești, răscumpără această parte de sat și domnul i-o întărește, împreună cu alte stăpîniri.

Marele număr de vînzări făcute de grupe (cete) familiale (vezi 16 mart. 1508, D.I.R. A., XVI, 1, nr. 235) care stăpînesc în devălmășic (putînd exista și devălmășii de feudali, fără rudenie propriu-zisă), explică de ce nu se mai puneau formal în astfel de acte probleme de protimisic. Este de asemenea probabil că formularul de cancelarie nu reproducea toate clauzele din zapisele părților, în care au apărut, desigur, clauzele privind învoirea rudelor și întrebarea lor. Noi interpretăm ca răscumpărări următoarele acte nu destul de clare.

La 17 aug. 1461 (D.I.R., A., XIV—XV, 1, nr. 380), Petrișor se pîrăște cu Luca Pîrcălăbescu pentru un sat. Petrișor se lasă de el și-l dă lui Luca pentru 20 de galbeni.

La 10 septembrie 1471 (*ibid.*, nr. 542), Domnul cumpără Balcăuții de la fratele unui spătar care și el îl cumpărase de la alt boier ce-l deținea cu uric domnesc. La această vizare domnul pare a se fi protimisic, în virtutea dreptului său de dominiu eminent.

La 12 martie 1480 (*ibid.*, XV, 2, nr. 30), sluga domnească Măjar cu soția sa „a răscumpărat“ de la Lungu și Nenciu, rudele lor, niște sate care fuseseră ale lui Măjar, dar care, în condiții necunoscute, ajunseseră de „s-au fost rătăcit“.

La 13 ian. 1487 (*ibid.*, nr. 61), trei slugi domnești care stăpînesc 1/3 din Belzani, cumpără de la Ilca, treimea de sat a acesteia. Dacă nu erau rude, avem de a face cu un protimisic de vecinătate care ducea la comasarea părților de sat în mîna unei singure familii. Nu trebuie de asemenea omisă împrejurarea că numărul apreciabil de înstrăinări făcute spontan (sau după reclamații rămase neînregistrate) către rude, dovedesc respectarea, fără alte forme, a principiului de protimisic (14 ian. 1488; 15 mart. 1493; nr. 179; 22 febr. 1507, nr. 48; 7 oct. 1517, D.I.R., A., XV, 2, și XVI, 1, s.d.d.). Ștefan cel Mare apare ca respectînd principiul protimisicului atunci cînd, la 15 mart. 1490 (*ibid.*, nr. 124), primind de la episcopia Rădăuților 6 mănăstiri cuprinse în privilegiul acesteia de la Alexandru cel Bun, le alipește Putnei, cu precizarea: „noi le-am întors... căci aceste biserici și acești popi sînt din satele mănăstirii“.

⁴⁴ Ipoteza lui I. Bogdan, *Doc. Ștefan*, vol. 1, p. 251, vezi D.I.R.A., XV, 2, p. 28—29, nr. 31; vezi alte două cazuri între 20 iul. 1446 și 17 mart. 1562, în D.I.R.A., XIV—XV, 1, nr. 262, 428, 454; 2, nr. 53, 80, 254; XVI, 1, nr. 267; 2, nr. 155 (cu restituirea chel-tuicilor investite). La 20 oct. 1469 D.I.R.A., XIV—XV, 1, nr. 438), de comun acord, Toader Zviștală ia satul Zviștelești (căminul neamului), iar cele două surori, satul Șerbănești; deci fratele a exercitat la atribuirea căminului un drept de preferință cu funcțiune de privilegiu de masculinitate.

⁴⁵ D.I.R.A., XIV—XV, 1, p. 358, nr. 428.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 405, nr. 480.

Încercările „răzeșilor“ de a se împotrivi daniilor domnești, transpuse din doc. cu data 27 febr. 1507 (*ibid.*, nr. 50), unde, dându-se unor slugi 1/2 loc din pustie „moșie cu tot venitul“, se prevede că „cei de aproape răzași să nu poată să o strămute sau să clătească, în veci“. Ei invocau, desigur, un drept de preferință, ca vecini așezați în acel hotar. Față de rolul pe care îl au megieșii în judecata domnească (3 ian. 1459; 17 sept. 1480, D.I.R.A., XIV—XV, 1, nr. 362; XV, 2, nr. 26) este cu neputință ca ei să nu fi figurat în actele de înstrăinare, cu atribuțiile pe care le întâlnim bine oglindite în actele de mai târziu, și, foarte larg, în acelea ale Țării Românești.

Larga aplicare a protimisisului în a doua jumătate a secolului XVI. Începînd cu a doua jumătate a secolului XVI, documentele permit o mai precisă reconstituire a structurii juridice a protimisisului. Această structură, cu unele particularități neesențiale, este aceeași pe care o întâlnim în secolul XVII și pe care o vom înfățișa cu acest prilej. Ceea ce se accentuează acum este funcțiunea socială a instituției: boierii și mănăstirile intră, prin cumpărături, în obștile libere, în Țara Românească prin cumpărături de ocine și de sate întregi, împreună cu oamenii care își vindeau capul, adică persoana lor, o dată cu pămîntul: în Moldova, aproape exclusiv prin cumpărarea pămîntului⁴⁷. Folosind constrîngerea extraeconomică, înșelătoria și corupția, acaparatorii din afară înfrîng protimisisul, în dublu sens că fac cumpărături trecînd peste opoziția obștii și familiei sau că obțin învoirea acestora prin mijloacele amintite. În același timp, odată intrați în obște, ei luptă cu ajutorul domniei să-și impună calitatea de moșneni (răzeși) egali cu megieșii, sau cel puțin o preferință, ca primi cumpărători („mai moșneni“) decît alți noi veniți. Din acest moment, provocînd alte vînzări în sat sau profitînd de cele pe care le provoca înăsprirea exploatării, acaparatorul invocă protimisisul pentru a-și rotunji stăpînirea, pînă la cotorpirea întregului sat. Cu vechile obiceiuri de protimisis, obștea, neamurile, familia, în măsura în care aveau mijloace materiale și învingeau rivalitățile și conflictele interne, întreținute de acaparator, încerca „să nu îngăduie“ acestuia a intra în sat sau a-și întinde stăpînirea⁴⁸. Și aceste procese, lărgite în secolul XVII, le vom întîlni în capitolul următor. Totuși rămîne caracteristic numărul sensibil mai ridicat al mențiunilor documentare despre protimisis în Țara Românească decît în Moldova, contribuind, desigur, la aceasta, agravarea mai timpurie a aservirii obștilor în Țara Românească și rezistența specifică opusă cotorpirilor de orice fel, chiar și în sinul clasei feudalilor.

⁴⁷ Vezi un prim caz semnificativ de acaparare prin cumpărare sistematică a părților de sat, fără ca documentul să oglindească vreo luptă între interesați, la 4 mart. 1479 (D.I.R.A., XV, 2, p. 6, nr. 8); cf. 13 apr. 1606 (*ibid.*, XVII, 2, p. 25, nr. 27).

⁴⁸ Vezi 19 iul. 1590 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 470, nr. 485): Logofătul Tatmir este împiedicat să intre în sat. Cînd stolnicul Alexa cumpăra de la Cercel în Scobințeni, ceata potrivnică îi opune că „nu le este lor răzeș, nici rudă (ci) om strein și n-au voit să-l lase să le fie lor răzeș, pentru că ei sînt vechi cumpărători“, 20 iul. 1601 (D.I.R.A., XVII, 1, nr. 27). Cît de relativă era această rezistență, o dovedește cazul acaparatorului, prin cumpărări în vreme de foamete, Manea, care pînă la sfîrșit, „cu toată voia lor și a fraților lor și a megiașilor“, se înfrățește cu rudele primului vînzător, care răscumpăraseră o curătura făcută în Toplița de tatăl acestuia, 11 sept. 1577 (D.I.R.B., XVI, 4, 292, nr. 294).

Structura protimisisului în lumina practicii juridice. Vom încheia expunerea noastră cu sumara analiză a unor cazuri caracteristice de protimisis, întâlnite în secolul XVI, pentru a învedera cristalizarea largă a tuturor formelor și trăsăturilor caracteristice pe care, în capitolul următor, le vom expune sistematic.

Actele de instrăinare în care nu apar mențiuni privitoare la protimisis sînt destul de numeroase în ambele țări. Din ele nu se poate trage nici o concluzie negativă, deoarece se constată că un astfel de act nu înlătură aplicarea ulterioară a protimisisului. Dobindirile în devălmășie de către cete de neam, sînt frecvente, începînd să apară în documente din secolul XV, ca și unele delimitări precise între diferitele cete (vezi Țara Rom., 27 ian. 1483)⁴⁹, ca dovadă a progreselor procesului de privatizare⁵⁰, care mărește necesitatea protimisisului.

În Țara Românească, la 10 mai 1555, Pătrașcu vodă, de acord cu divanul, enunța principiul libertății de a lăsa averea dobîndită personal sau prin moștenire, oricui, prin testament. Principiul se impune însă lent⁵¹, este repetat la 15 iul. 1631, dar neamul continuă rezistența împotriva acestei libertăți. Vînzările făcute de toți devălmășii sau de tot grupul familial, înlăturînd problema protimisisului, sînt frecvente. Curăturile sînt alienabile („cît este curățat din pădure“) în afară de obște, de pildă mănăstirii Govora (15 apr. 1498). Și vînzările între rude se fac „dinnaintea domniei mele și... tuturor megiașilor din sus și din jos“, deoarece pot exista rude mai apropiate care să fie *mai volnice de a cumpăra*⁵².

La data de 19 iunie 1502, Mogoș și fratele Nanciul cu fiii lor întorc asprii lui Manea Vulparul pentru ocina de la Stănești, cumpărată de la Alaman care nu știm în ce grad de rudenie era cu răscumpărătorii.

Cînd „mama și fiii“ vînd unui jupîn portar partea tatălui (soțului), și cînd fiii pretind că n-au știut de vînzare și n-au luat nimic din preț, li se dă lege cu 6 boieri, dar nu pot jura și pierd în cererea de răscumpărare (10 sept. 1527) ; sau lege cu 6 oameni buni (19 iul. 1590) ori cu 4 megieși (vezi și 16 aug. 1590). Judecata se poate face în fața județului de oraș, cu 12 pîrgari și tot orașul (12 iun. 1586 ; 14 apr. 1590).

Vînzările de parte „oricît se va alege de pretutîndeni“, caracteristice pentru devălmășii de obște, sînt tot mai frecvente (1 iul. 1547 ; 19 aug. 1547).

⁴⁹ Pentru documentele citate fără altă referință, a se vedea, după caz, D.I.R.B. sau A., la data doc.

⁵⁰ Același proces se oglindește în indicarea precisă a părții cumpărată de fiecare, în proporție cu contribuția la preț (26 mai 1590 ; 22 iun. 1590), sau în neta separare a banilor soțului de ai soției, în doc. din 15 mai 1462 (D.I.R.A., XIV—XV, 1, p. 319, nr. 384).

⁵¹ 22 sept. 1580 (D.I.R.B., XVI, 4, p. 488, nr. 480) : fostul mitropolit Anania simte nevoia să-și consolideze acest drept printr-o clauză de liberă dispoziție (un fel de *lex rei suae dicta*) prin care declara că bunurile cumpărate de el din agonisita sa pot fi dăruite oricui va voi, fără nici un amestec din partea verilor, nepoților sau altor rude. El cumpărase însă „cu știrea tuturor megiașilor“ și chiar *întrebînd pe surorile, rudele și megiașii* vînzătoarei Marga, fiică de vistier.

⁵² 5 ian. 1571 (D.I.R.B., XVI, 4, p. 53, nr. 56).

Intrebarea de protimisis⁵³ adresată „fraților” care refuzau să cumpere, apare ca o veche instituție la 8 august 1575, ca și clauza „cu știrea tuturor megieșilor”, precizându-se de cele mai adesea ori: din jurul locului, formă străveche a autorizării de obște. Se fac vânzări „cu voia fraților” (1 iul. 1547). Intrebarea putea s-o facă cumpărătorul, interesat să evite orice litigiu, ca, la 22 sept. 1580 (cit. mai sus), un fost mitropolit, versat în ale dreptului. Domnul dădea, celui ce pretindea că n-a știut de vânzarea la care a avut protimisis, lege cu 12 boieri să jure că n-a avut cunoștință de vânzare (10 mart. 1579). Apar vânzările pe vreme de foamete, când „frații și megiașii”, deși înștiințați, nu au cu ce să cumpere, și vânzarea se face unui popă, element înstărit (22 oct. 1575); tot un popă cumpără la 3 februarie 1575.

Nepoții cu a căror știre s-a făcut vânzarea nu mai au dreptul de a „lepăda asprii” dați de străinul cumpărător (10 iun. 1557). Nepotul de fiică trece înaintea nepotului de al patrulea (12 iun. 1586).

Bine conturată apare instituția din judecățile lui Mihnea Turcitul și Petru Cercel (20 iun. <1584>, D.I.R., XVI, 5, p. 161—162, nr. 171).

Sub Mihnea vodă, Jid cumpăraseră de la doi frați, „fără știrea” altor doi frați (postelnici), cărora domnul le dă carte să lepede asprii cumpărătorului și „să strice cărțile”, fiind *mai volnici* să cumpere, pentru că era *dedina lor*. Jid redeschide procesul susținând că ocina era și dedina lui (deci că era rudă, fără a se preciza gradul) și că a cumpărat cu știrea răscumpărătorilor (care deci ar fi fost decăzuți din dreptul lor). Petru Cercel le dă 6 boieri jurători (cite 3 de fiecare parte), și oștigă tot cei doi frați răscumpărători.

Protimisisul de rudenie și de devălmășie este aplicat în mod curent la înstrăinările de țigani⁵⁴.

Încă din deceniul opt-nouă, familia boierească folosește protimisisul pentru a împiedica răscumpărările din ruminie acceptate de un membru

⁵³ Obligatorietatea ei este bine exprimată în doc. din 9 iul. 1592: „Am întrebat pe toți moșnenii, am socotit și am întrebat și pă Stanciu, cu frate-său Barbul... că li s-au căzut să-i întrebăm”. Indicarea numelui celui întrebat este excepțională. Vezi o întrebare prin strigare la Craiova, „în trei tirguri, ca să găsească să se cumpere această ocină” (25 mai 1582, D.I.R.B., XVI, 5, p. 56, nr. 57); vezi o strigare în bazarul din Buzău: „cine vrea să cumpere... ca să-i plătească capul de către acei sirbi” (*ibid.*, 4, nr. 191, 9 iul. 1575).

⁵⁴ 20 iun. <1584> (D.I.R.B., XVI, 5, p. 162, nr. 171), țigan vîndut „cu știrea... megiașilor”; 29 nov. 1588 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 384, nr. 403): „am adevărit domnia mea... că a vîndut Dragomir postelnic pe acei țigani fără știrea soriei sale jupanița Stanca. jupanița lui Mihai ban și fără știrea mamei ei, jupanița Neacșa. Și am dat... boierului... să fie volnic să plătească și să răscumpere... Și au dat acești oameni... pe acești țigani de bunăvoia lor și cu știrea tuturor megiașilor din jurul locului...”. În Țara Românească, înstrăinările de țigani se fac „cu știrea tuturor megiașilor”, „rudelor ei și a megiașilor din sat și din jurul locului”, „dinaintea domniei mele și... bunilor, bătrînilor orășeni și pîrgari și megiași dimprejurul locului”, „megiașilor care sînt împrejurul acestei ocine” (vizibil, clauză de stil); vezi D.I.R.B., XVI, 5, nr. 216, 227, 254, 320, 360, 405, 408, 423, 449, 455, 457, 460; în doc. nr. 455 (18 apr. 1590), generele, cu dreptul soției, răscumpără un țigan vîndut de soacra sa după ce-l dăruise mănăstirii Dobrușa (sau care se afla altfel acolo), și îl face danie tot mănăstirii. Soacra dorînd, desigur, ca dania să rămînă în numele ei, dă ginerelui alt țigan pentru acoperirea sumei de răscumpărare. Vezi doc. nr. 480 (*ibid.*, 4) unde clauza „cu știrea” figurează la cumpărarea a doi vecini, dar nu și în aceea a unui țigan și a altui vecin. Țigani, făcînd parte din domeniul eminent, sînt supuși retractului cu răscumpărare din partea domniei, dacă nu rămîn la gratificat, în condițiile voite de domn, vezi *ibid.*, XIII—XV, nr. 253 (18 iun. 1496) și G. Potra, *Contrib.*, p. 222, nr. 26 (13 ian. 1641).

al grupului boieresc de solidaritate. Cînd fiii Calei, sub Petru vodă, vind niște pămînt unui rumîn, fără să o întrebe pe mamă și pe o mătușă a lor, acestea răscumpără în calitate de *frați de moșie* (10 dec. 1571, D.I.R.B., XVI, 4, p. 51, nr. 54).

La 18 sept. 1584, fostul mare armaș Radu (ca vecin?) se opune la vînzarea moșiei lui Nicolcea către rumînii din Cioroi, și o răscumpără de la aceștia, ca „mai volnic” și fiindcă vînzarea se făcuse „fără știrea lui”. Documentele nu înfățișează mai amănunțit procedura de întrebare, sau „strigarea” vînzării.

Răscumpărările din rumînie, de care ne vom ocupa în capitolul următor, apar de la începutul jumătății a doua a sec. XVI, reprezentînd o formă de preferință a rumînului asupra persoanei și delniței sale (după caz), atunci cînd stăpînul voiește să-i înstrăineze altei persoane care nu este nici rudă, nici devălmaș sau vecin cu el⁵⁵, aceștia căuțînd să treacă înainte la răscumpărare.

Doc. din 5 ian. 1587 (nr. 289): Petru Cercel dă înapoi lui Elez niște prăvălii din București, dăruite măn. Sf. Troiță de Mihnea cînd aflase că locul era domnesc. În a doua domnie, Mihnea Turcitul află că numai 1/2 din loc este domnesc, și de aceea cumpără de la fiul lui Elez 1/2 din loc, împreună cu casa și prăvălia, dăruindu-le mănăstirii.

Aici domnul exercită un protimisus din devălmășie asupra 1/2 din loc și un protimisus de nud proprietar (stăpîn al locului) pentru construcțiile de pe întregul teren.

La 21 mart. 1589 avem un caz limpede de abuz săvîrșit prin transformarea unui zălog de către preotul creditor, în cumpărare curată. Preotul, pierzînd cu 12 boieri, cîștigă luînd lege peste lege 24 de boieri sub Alex. Mircea. Moștenitorii redeschid procesul, dar Mihnea Turcitul confirmă sumar judecata anterioară (D.I.R.B., XVI, 5, p. 392, nr. 412). Fata înzestrată răscumpără zălogul ce-i greva zestrea (fără să știm cînd fusese constituit, de tatăl ei), vezi doc. din 8 apr. 1590 (*ibid.*, p. 433, nr. 451).

La 28 mai 1590, un boier invocă protimisusul la moștenirea lăsată unei mătuși, de către mama acesteia, și își ia în schimb obligația de a o înzestra. Aici protimisusul tindea să realizeze un privilegiu de masculinitate. Domnul judecă „după legea lui Dumnezeu”, și respectă devoluția succesorală potrivit dreptului bizantin, adăugîndu-se motivarea că altfel s-ar intra în blestemul mamei, care testase în favoarea fetei sale.

În realitate, unchiul invoca în această cauză un vechi obicei valah, pe care Urbariul Făgărașului de la începutul secolului XVI, îl formula astfel: „Legea Românilor nu prevede nimic pentru femei în caz de moștenire”⁵⁶.

La 29 aug. 1590⁵⁷, soția și fetele lui Badea vor să răscumpere („să-i lăpede banii”) de la Leca din Cimpulung, moșia pe care Badea o vinduse lui Vlaicu, din același oraș, iar acesta o dăduse în plata creditorului său Leca. Cererea este respinsă ca prescrisă: „sînt... 16 ani de cînd au dat Vlaicul aciastă... moșie..., ci nu iaste legea să-i lăpede lui bani”.

⁵⁵ 13 ian. 1568 (D.I.R.B., XVI, 3, p. 256, nr. 296); 20 ian. 1580 (*ibid.*, 4, p. 447, nr. 446) și 6 oct. 1581 (*ibid.*, 5, p. 37, nr. 39): ruda trece înainte; 9 oct. 1583 (*ibid.*, p. 138, nr. 146): trece înainte mănăstirea, care stăpînea cealaltă jumătate a satului Strimba.

⁵⁶ Șt. Meteuș, *Viața agrară și economică a Românilor din Ardeal*, vol. I, Buc., 1921, p. 245–246, *Din istoria dreptului românesc din Transilvania*, p. 93, cf. doc. 11 ian. 1500 (D.I.R.B., XII–XV, p. 265, nr. 281): „a așezat pe liicele sale... dar peste partea lui ea să-i fie în loc de fii”, cu întărirea domniei.

⁵⁷ D.I.R.B., XVI, 5, p. 475–476, nr. 492; vezi un proces deschis după 70 de ani de la cumpărare, 1 nov. 1555 (B.C.I.R., 1924, p. 78, nr. 4).

În această speță, în care se referă la *dreptate* și *lege*, domnul sau a apreciat, după obicei, că a trecut *multă vreme*, sau a aplicat prescripția de 10 ani prevăzută de Armenopol, ceea ce, dacă ar fi o certitudine, ar avea din punct de vedere al receptării o importanță considerabilă. De prescrierea dreptului de răscumpărare trebuie deosebită decăderea din dreptul vânzătorului de a se dezice (într-un termen pe care nu-l cunoaștem bine). Manea, după 5 ani de la vânzare, vrea să-și răscumpere țiganca vândută postelnicului Giurgiu „cu știrea tuturor megieșilor“, dar domnul, „după dreptate și după legea lui Dumnezeu“ (nomocanonul bizantin) îi respinge cererea (25 mart. 1590, D.I.R. B., XVI, 5, p. 432, nr. 449).

La sfârșitul secolului XVI sînt elaborate unele reguli mai subtile: fratele care a vîndut unui frate, nu mai poate răscumpăra, cînd acesta vinde unui străin. Este o indirectă mărginire a protimisisului (14 apr. 1590), care în mod semnificativ se produce în legătură cu o casă din București. În alte cazuri, fratele care a vîndut fratelui este totuși întreat (14 apr. 1590).

Cînd Drăgana, din aceeași funie cu jușînița Maria, vinde o ocină spătarului Drăghici, Maria și ginerele său (în numele soției sale) „nu au voit... să lase pe... spătar să intre în dedina lor“, fiind „mai volnici să cumpere“, din moment ce Drăgana era nepoata Mariei și ocina vîndută era „tot funia ei“. Din funii (respectiv bătrîni) diferite, soluția ar fi fost mai îndoielnică (30 iul. 1597).

În documentul din (1 sept. 1579—31 aug. 1580)⁵⁸, ordinea protimitărilor întreați („pre toț(i) frații miei și pre tote rudele mel(e) și pre toț(i) (megi)eșii di satu“) este deosebit de importantă. Ea pare să indice noua ordine de preferință, după care megieșii, obștea în întregul ei, vine în ultimul rînd. Treptat, megieșii aceștia devin vecinii de hotar. Vânzarea unei ocine către un vecin, „fără știrea fraților de funie“, care sînt și slugile domnului, este sancționată de domn. Judecînd în cetatea Tirgovîștii, „după dreptate și lege“, domnul dă fraților „să lepede asprii acestui vecin... înaintea tuturor dregătorilor domniei mele“.

O interesantă mărginire a protimisisului rezultă din judecata lui Petru Cercel⁵⁹, a cărui cultură apuseană a putut juca un anumit rol: doi unchi, fără descendenți, dăruiesc unor nepoate care i-au hrănit în țări străine⁶⁰, toată averea lor. Surorile acestor unchi reclamă bunurile, ca fiind zestrea lor din Vernești. Domnul constată că boierii au dispus de averea lor, și trimite pe soții surorilor „să se apuce de cine ține zestrea lor“. Dacă surorile au cerut numai restituirea zestre, judecata este corectă. Dacă ar fi fost dispuse, ca surori, să răscumpere înaintea nepoatelor, s-a călcat obiceiul pămîntului. La 20 martie 1543 se decisese, tot limitativ, că „iaste păcat a da Barbului să întoarcă banii Mircii“, care curățise din greu, cu săcurea, locul cumpărat ocolind protimisisul.

In Moldova. Atestările documentare devin frecvente și înfățișează o complexă structură a instituției, care nu putea fi o creație recentă, abia din a doua jumătate a secolului XVI⁶¹. Moșia care a făcut obiect de

⁵⁸ D.I.R.B., XVI, 4, p. 416—417, nr. 420, unde am întregit <megi)eșii; cf. și 22 sept. 1580, *ibid.*, p. 488, nr. 480.

⁵⁹ 11 mart. 1584 (*ibid.*, 5, p. 152, nr. 163).

⁶⁰ Cf. doc. din 2 iun. 1552 (*ibid.*, 3, p. 15, nr. 15).

⁶¹ La 23 mart. 1531 (D.I.R.A., XVI, 1, p. 334, nr. 300): Fitiion cu un frate răscumpără satul Cornii de la Arbore, portarul Sucevei, care le luase acest sat cu uricele lui.

răscumpărare este întărită de domnie ca o „răscumpărătură”⁶². Mănăstirea Humorului, căreia domnul îi întărește la 17 mart. 1562⁶³ răscumpărarea de la stolnicul Andreica a satului ce Alex. Lăpușeanu luase de la mănăstire, pentru a-l dărui boierului, plătește acestuia și valoarea îmbunătățirilor făcute (iaz, moară). Frecvențele vânzări la rude — frate, văr, unchi⁶⁴ — exprimă respectarea spontană a protimisisului. Când cumnatul răscumpără de la Crasco 1/3 din satul cumpărat de acesta, se exercită protimisisul soției, soră cu vânzătorul⁶⁵.

Domnul acordă celui interesat dreptul de a întoarce în cazuri foarte variate.

Cu vădită bunăvoință, domnul dă zi de o jumătate de an pentru întoarcerea ocinei pierdute cu dușegubină (17 febr. 1573⁶⁶); unui popă îi dă să-și răscumpere partea sa, *cheltuită* de bunic, pe 10 boi și 30 de zloți (1574—1591, *ibid.*, nr. 50); nepoților lui Andricuță să întoarcă 1/4 de sat copiilor celui care îl dobândise, fie că le-a plătit, fie că nu le-a plătit, adică fără a deosebi riguros răscumpărarea de o revendicare propriu-zisă (27 mart. 1574). Deosebire ce nu se face nici când un devălmaș, „fără știrea și fără voia” celorlalți, vinde cu 20 000 aspri, fiind în țară străină, un sat neîmpărțit, unui călugăr care îl dăruiește mănăstirii Voroneț, evaluându-l la 35 000 aspri, ceea ce determina pe domn să acorde celor prejudiciați să întoarcă la acest ultim preț, precizând: „am aflat cu toată legea... cea duhovnicească și mirenească”; legea duhovnicească se referă aici la reluarea unui bun de la o mănăstire, nu la protimisis (nov. 1582—aug. 1583), nr. 247).

Legea țării este aplicată de domn la răscumpărarea cerută de un unchi la vânzarea făcută de nepoată, fără a se putea depune banii, din care cauză unchiul pierde procesul (30 apr. 1583). În alt caz (10 mai 1583), domnul și boierii află cu sufletele lor că doi frați sînt „veri mai de aproape” cu vânzătorul și le dau să întoarcă lui Cîrstea Hirjul satul Popești (cf. 4 iun. 1587; 24 dec. 1597 și 20 febr. 1598; 22 iun. 1606 care afirmă principiul că răscumpărarea de către cel ce este „mai aproape” de alienator, face parte din *legea țării*)⁶⁷.

Un diac poate întoarce mitropolitului satul Davideni, cumpărat de la Petru v. (28 oct. 1579). Solidaritatea de familie și slaba privatizare a stăpînilor fac, atunci când Văscan Orăș. vinde ocinele cu învoirea fraților săi, să se declare că dacă aceștia vor avea pagubă, Orăș. îi va despăgubi în altă moșie (<1584—1587> *ibid.*, nr. 291). La 4 mai 1584 avem o vânzare făcută *dinainte a mulți oameni buni di pînăregiur megieși*, clauză care are și sensul de învoire la vânzare a celor înștiințați despre înstrăinare (cf. 3 ian. 1595). La 29 iunie 1579, rudele care nu participaseră la plata răscumpărării colective a satului lor, pe care un preot îl cîștigase prin judecată, pierd dreptul de a figura în actul de întăritură.

⁶² D.I.R.A., XVI, 2, p. 186, nr. 196 (15 mart. 1569); cf. 20 febr. 1586 mențiunea unui ispisoc de răscumpărare a unei ocine și dedine: 17 sept. 1609: cneghina Hăcimăndoe, soacra lui Isac Stîrcea, răscumpără ceea ce Isac Balica cumpărase de la Rusca, fără a rezulta din act titlul răscumpărării.

⁶³ *Ibid.*, 2, p. 159, nr. 155.

⁶⁴ *Ibid.*, 1, p. 333, nr. 299; 2, p. 223; 234, nr. 236; 245; XVII, 2, nr. 52, 120, 430.

⁶⁵ *Ibid.*, 2, p. 230, nr. 241 (10 iun. 1570); cf. și 20 oct. 1606, *ibid.*, XVII, 2, nr. 75.

⁶⁶ Nerespectarea zilei atrage decăderea din răscumpărare (20 oct. 1606). Ziua poate fi un răstimp de 3 săptămîni (3 oct. 1610).

⁶⁷ Dreptul unei mătușe de a lăsa moștenirea sa rudei „mai aproape”, pe care o preferă și care o va îngriji, respingîndu-se cererea celorlalte rude de a li se face și lor parte, *potricit obiceiului*, este apoi afirmat de domnie în aprilie 1607 (D.I.R.A., XVII, 2, nr. 114).

Un uricar cumpără între altele 1/2 din satul Oglinzi, vindut de tatăl său (9 iul. 1576). Vornicul Grigore Ghenghea răscumpără de la logofătul Ion Golăi un loc pustiu pe Ciuhur, primit de acesta ca bun confiscat pentru viclenie de Ioan vodă cel Cumplit (5 dec. 1576). Cererea copiilor de a răscumpăra 1/8 din Birjoveni, vindută de tatăl lor Măgdălinei, cneaghina lui Sechiu, mare acaparator acum decedat, este respinsă de domn, „după atita vreme, pentru că ea nu și-a dat banii să-i fie cu camătă (25 febr. 1577), considerându-se deci că operația n-a fost zalogire, ci o vânzare la care trecuse termenul de decizie.

Zalogirea intervenea între socru și ginere sau între frate și soră ((1 mart.) 1579; 22 dec. 1589), semn de destrămarea solidarității familiale de timp timpuriu, iar un fost mare pivnicer cumpără cu 700 zloți satul pus lui la început zalog pentru 402 zloți (5 febr. 1580). Ruda care vrea să răscumpere zalogul după 2 ani nu poate depune la zi banii și domnul decide în favoarea creditorului acaparator: „să nu aibă Drăgan Ciolpan a pîri sau a avea ciștig sau să turbure pe Bașotă cu alte rude ale lui Gheorghită pentru Bodești”, închizînd astfel calea de răscumpărare individuală a oricărei alte rude (10 mart. 1582). Intr-un zalog cu clauză de neamestec pentru rude, Bașotă Pătrașco, acaparator neobosit, preferă să ofere copiilor debitorului să-și răscumpere zalogul, deoarece refuzul acestora, din lipsa de mijloace, îi consolidează stăpînirea, fără a mai discuta valabilitatea clauzei de neamestec (8 mai 1606). Pentru reluarea unui zalog (15 oct. 1610), domnul pune zi înaintea marelui logofăt, unde creditorul așteaptă, „pînă la a treia zi”, fără rezultat și punînd ferie păstrează zalogul.

De relevat că la 7 mai 1586 o văduvă și fiul său (răs)cumpără de la mănăstirea Galata „dreapta lor dedină”, dăruită de soțul și tatăl defunct pentru pomenirea unui frate și a unui fiu. Mănăstirea pare să fi fost de acord cu rudele care au susținut, desigur, că dania i-a sărăcit, ceea ce însuși dreptul canonic nu îngăduia (vezi, mai jos, p. 135). La 28 aug. 1588 domnul afirmă clar principiul decăderii celui întrebat, dacă nu-și exercită dreptul de a mai răscumpăra ulterior: „cu sfatul nostru, am cercetat și am aflat că (popa Mihail și Simionel cu răzeșii — V. G.) nu li se cuvine să întoarcă, pentru că Buhlea (cel ce cumpărase în Crăești de la Tăcman — V. G.) a venit cu mulți oameni bătrîni și au mărturisit cu sufletele lor, că li s-a dat de știre... și aceia nu au vrut atunci să plătească”. Domnul mai adaugă însă: „Alta, iarăși am aflat ispisoc de cumpărătură,... cum că i-a fost lui cumpărătură de trei ani”. Aici intervine ideea de decizie din vânzare, ca și cînd rudele ar fi putut să exercite acest drept (diferit de cel de protimisis), dar nu după un termen așa de lung. Efortul de a se asigura stabilitatea tranzacțiilor este vizibil. Despre un loc în pustie pe care Petre Schiopul îl dăruiește, pentru 15 000 de aspri, armașului Șeptilici care îl slujise credincios, se spune că acesta l-a răscumpărat de la domnie (3 ian. 1589). Uneori, cumpărătorul plătește și rudei care a cerut să răscumpere, încă o dată prețul plătit vînzătorului și păstrează bunul, în speță 15 ogoare cumpărate cu un cal (8 febr. 1591, *ibid.*, 4, nr. 3). La 20 martie 1591, cu un zapis făcut la scaunul pivnicerului Bașotă, un ușier întorsese banii lui Ion Mederhenți (care cumpărase de la verii ușierului) și acum vinde diacului Gligore; aci străinul acaparator a finanțat pe ruda mai apropiată pentru a înlătura pe una în grad mai îndepărtat.

Merită atenție două judecăți de protimisis din 20 mai 1588⁶⁸ și 10 iunie 1591. În prima, unchiul vinde unui mare vornic partea sa și pe a unui nepot în Cadobești. Ioan voievod dăduse voie unchiului să se dezică de la vânzare, ceea ce acesta refuzase, și apoi acordă nepotului să răscumpere, „pentru că i s-au venit lui..., c-au fost nepot și au fost vîndut... și partea

⁶⁸ Ștefanelli, *Doc.*, p. 431, nr. 303.

lui“, răscumpărare întărită și de Petru voievod. Copiii unchiului cer să răscumpere ei de la nepot, dar pierd, fiindcă unchiul refuzase să rezilieze vânzarea. Nepotul pune ferie. În a doua judecată, domnia mărginește aplicarea protimisisului, pornind de la ideea că el trebuia exercitat la primul transfer de stăpînire, ce avusese loc *sub formă de schimb*; este primul caz, rămas izolat, în care se afirma acest principiu. Fiii ceașnicului Costea vor să întoarcă lui Gavril care își vînduse niște stupi și pierduse la ei, ca să poată cumpăra de la Sima 1/2 din Zviștelești, primită de acesta în schimb de la fostul mare logofăt Gheorghe. Fiii lui Costea nu voiseră să răscumpere moșia cînd Gheorghe cumpărase de la urmașii unei Magda. Reclamanții rămîn de lege, fiindcă „a fost scoasă la schimbare mai înainte (vreme și al doilea) pentru că Gavril și-a vîndut stupii... (și) a avut multă pagubă..., iar ei n-au vrut (să-l oprească) atunci, (înainte de a cumpăra el) de la rudele lor; și a cumpărat-o (Gavril de la Sima) care a avut-o de schimb“.

Prima aplicare a protimisisului la înstrăinările de țigani apare în documentul din 23 ianuarie (1595) prin care Teodor Turciul și 2 frați vînd marelui armaș Macri două țigănci cu clauza: „nimeni din neamul nostru să nu aibă de acum a turbura pe Macri pentru acești robi“. La act asistă trei martori fără a se preciza că sînt rudele vînzătorilor.

Cu porunca domnească, o ocină, zălogită de un fost vornic pentru o datorie rămasă la niște turci, este răscumpărată de fiul vornicului de la fiul creditorului, dar banii necesari sînt puși la dispoziție de socrul răscumpărătorului propriu-zis. Documentul îl prezintă și pe socru ca răscumpărător, precizînd că zălogul răscumpărat a fost apoi dat generelui și fiicei sale (28 apr. 1596).

Funcțiunea de acaparare a protimisisului în mîinile unor latifundiari se afirmă cu claritate (20 febr. 1598; 10 apr. 1598, nr. 262, cămărașul Sachil; 20 mart. 1606, marele ceașnic Caraiman). Marele pitar Vasile, cu banii lui Caraiman, răscumpără dedina vîndută de verii lor, dar neputîndu-și plăti datoria, se vede silit să dea moșia lui Caraiman care, cu rudele sale, mai răscumpără de la fostul pîrcălab Vicol o ocină în Bălăceni: cumpărată de acesta de la o vară a Caraimanilor, „fără știrea lor“. Și vistierului Boul care cumpărase în Rădeni fără știrea unui diac, i se opune protimisisul. Pînă la judecată, domnul ordină vistierului să nu are ocina, sub pedeapsa de 50 de boi (2 apr. 1606, nr. 20). Într-o răscumpărare admisă, domnul dă jurămînt („Vineri peste o săptămînă“) cumpărătorului pentru fixarea prețului ce i se datorează (8 apr. 1606). La 10 aprilie 1606, Anton întoarce unei nepoate, urmașă a cumpărătorului, vânzarea făcută de bunul său.

La 13 apr. 1606 (nr. 27), logofătul Necoară Prăjescu folosește protimisisul de prim-stăpînitor pentru acaparări în Stefcani unde întoarce lui Stroici, mare vistiernic, cumpărături de la pitărelul Roman, „de vreme ci i s-au venit lui mai aproape, ca să întoarcă“, probabil ca vecin cu cumpărătură mai veche în sat decît vistiernicul.

La 1 ianuarie 1607 avem prima mențiune despre vânzarea unei părți „de un bătrîn“ către Pavel Ureche, cu clauză de neamestec, dinaintea a mulți oameni buni (*ibid.*, nr. 90; pentru prezența megiașilor, vezi (1607), nr. 89; 21 nov. (1609), nr. 347).

Acaparările de sate de către domn și marii boieri și mici slujbași domnești⁶⁹, atestate în Moldova pentru începutul secolului XVI, dovedesc că protimisisul nu mai funcționa în condiții care să facă în mod curent eficace apărarea prin solidaritate de familie, de devălmășie sau de obște. La 27 februarie 1507⁷⁰, Bogdan mai aplică tehnica *opririi*, pentru 1/2 de loc din pustie, cât se va alege, „și cei de aproape răzăși să nu poată să o strămute sau să o clătească în veci”. La finele secolului XVI, răscumpărarea pare a fi implicit limitată la *baștină*, cu excluderea agonisitei personale a înstrăinătorului, dar măsura, de ordin canonic⁷¹, este aplicată numai bunurilor cumpărate de mitropolitul Gheorghe pentru mănăstirea Bistrița, danie atacată însă de rude.

Cu toate acestea, atestările documentare de aplicare a protimisisului rămân mai puțin numeroase în Moldova decât în Țara Românească, atât în ceea ce privește respectarea lui prin clauza „cu știrea și voia” celor privilegiați, cât și în ceea ce privește numărul cazurilor de întoarcere a banilor, adică de ocolire a privilegiului. În Țara Românească avem 18 cazuri de întoarcere (răscumpărare, retract) între 1501 și 1550, 25 de cazuri între 1551 și 1580, 45 între 1581 și 1600 și 38 între 1601 și 1610 (crescând la 75 între 1611 și 1625)⁷². Cât privește procesul de acaparare a pământului, documentele ambelor țări permit din această perioadă alcătuirea unei elocvente liste de acaparatori. Alcătuirea ei și analiza tuturor situațiilor complexe de care este legată, depășește cadrul subiectului nostru, atât pentru această perioadă, cât și pentru cele următoare, pentru care materialul documentar devine deosebit de abundent⁷³.

⁶⁹ D.I.R.A., XVI, 1, p. IV.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 54, nr. 50.

⁷¹ Vezi mai sus, p. 40.

⁷² În aceste cifre n-am cuprins rezilierile de vânzări-cumpărări pentru care se invocă violența (sila, silnicia) și nici revendicările adevăraților proprietari, pentru care documentele pot folosi aceeași terminologie ca și pentru protimisis.

⁷³ Vezi N. Corivan, *Mijloacele de cotopire a pământurilor țăranilor liberi din Moldova în sec. XVII*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1956, f. 2, p. 89—109 (și *ibid.*, f. 1, p. 75—95).

CAPITOLUL III

FORMELE STABILIZATE ALE PROTIMISISULUI ÎN PERIOADA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT, ÎN CONDIȚIILE REGIMULUI NOBILIAR ȘI ALE CELUI FANARIOT PÎNĂ LA JUMĂTATEA SECOLULUI XVIII

Secțiunea I

DEZVOLTAREA GENERALĂ A INSTITUȚIEI

Condițiile social-economice și politice de dezvoltare¹ a dreptului de protimisis. Regimul nobiliar s-a impus după criza celui domnesc autoritar din a doua jumătate a secolului XVI și după lichidarea politicii lui Mihai Viteazul, definită în capitolul precedent. Acest regim nu însemna o revenire la fărâmițarea feudală din secolul XV, ci prezintă tocmai particularitatea de a fi rămas inseparabil, în condițiile lui specifice, de o consolidare a puterii statului, dominat de boierime. Aceasta se va servi cu multă eficacitate de instituția domniei, care va căpăta un anumit relief pe plan organizatoric, politic și cultural, chiar în poziția față de turci, mai ales sub lungile domnii ale lui Matei Basarab (1633—1654), Vasile Lupu (1634—1653) și C. Brîncoveanu (1688—1714). Forțele productive cunosc o dezvoltare deosebită² și, în mod corespunzător, relațiile marfă-bani, ora-

¹ Vezi *Istoria României*, III, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 13 și urm.; 340 și urm.; V. Costăchel, P. P. Panaitescu, și A. Cazacu, *Viața feudală etc.*, Buc., Edit. științifică, 1957; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea a 2-a, Buc., 1946; B. F. Porșnev, *Studii de economie politică a feudalismului*, Buc., Edit. științifică, 1957.

² Lia Leher, lucrările citate mai sus, p. 31, n. 5; Ș. Papacostea, *Cel mai vechi statut de breaslă meșteșugărească*, în „Rev. arh.”, 1960, nr. 1, p. 215-218; Șt. Olteanu, în S.M.I.M., vol. III, 1959, p. 101-232; idem, în „Studii”, 1959, nr. 5, p. 71—112, și lucrarea de disertație (v. *ibid.*, 1963, nr. 6, p. 960; E. Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova, Buc., 1939*; C. Șerban, *Contribuții la istoria meșteșugurilor în Țara Românească*, în „Studii”, 1955, n. 3, p. 49—64; A. Ilieș, *Știri în legătură cu exploatarea sării etc.*, în S.M.I.M., vol. I, 1956, p. 155—197; N. Iorga, *Vechimea culturii porumbului la noi în*

șele și meșteșugurile, schimburile cu piețele străine. Exploatarea otomană³ și exploatarea internă⁴ sînt în creștere. Iobăgia este agravată, feudații tinzînd s-o asimileze cu robia⁵, ceea ce provoacă o dîrză luptă a țărănimii aservite pentru redobîndirea libertății și a celei libere, împotriva aservirii. Lupta de clasă cunoaște momente deosebit de semnificative: mișcările țărănești din prima jumătate a secolului XVIII, mai ales în Moldova, răscoala seimenilor în ambele țări și marile mișcări populare din 1655 în Țara Românească și din 1671—1672 în Moldova⁶. În sînul boierimii au loc mișcări importante la 1631 în Țara Românească și 1633 în Moldova, precum și în timpul domniei lui Vasile Lupu, la care se adaugă domniile agitate ale lui Ștefan Tomșa în Moldova la începutul secolului, și Radu Mihnea III în Țara Românească (1658—1659). Boierimea pămînteană, cîștigînd în unele din activitățile ei sprijinul păturilor mijlocii și chiar al moșnenilor înstăriți, dirijează o reacție autohtonistă împotriva acaparării țării de către elementele străine, în care marii boieri vedeau concurenți primejdioși, deși influența politică și culturală a grecilor este departe de a fi lichidată sau măcar încercuită în mod real. Se încearcă repetat o reformă a mănăstirilor, domnii români cîștigînd o situație preponderentă în frămîntările bisericii orientale. Prin grecii italici și insulari, îndeosebi crețani, se stabilesc raporturi cu cultura italiană de după Renaștere. Limba română este ridicată la rangul de limbă de cancelarie, de biserică și de cultură juridică și drept, cu un larg avînt al întregii culturi⁷, care se continuă în secolul XVIII.

„Rev. ist.” 1920, nr. 7-9, p. 179-175; V. Neamțu, *Comerțul cu piei și prelucrarea lor în Moldova etc.*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1951, f. 1-2, p. 531-549; P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, Buc., 1947, p. 161-218 (Comunele medievale); Dan Berindei, *Orașul București*, etc., Buc., 1963, p. 44-100; asupra dezvoltării orașelor vezi și lucrările citate mai jos, p. 109, n. 13—14.

³ Vezi M. Berza, lucrările citate mai jos, p. 110, n. 8; D. Mioc, în „Studii”, 1962, nr. 6, p. 1490-1503.

⁴ Vezi asupra rentei feudale, mai sus, p. 31, n. 7; D. Mioc, *Reforma fiscală din vremea lui Matei Basarab*, în „Studii”, 1959, nr. 2, p. 53-85; idem, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească pînă la 1632*, în S.M.I.M., vol. II, 1957, p. 49-116; H. Chircă, *Veniturile visteriei lui Constantin Brâncoveanu etc.*, în S.M.I.M., vol. I, 1956, p. 213-232; P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc*, în „Studii”, 1961, nr. 1, p. 49-85.

⁵ P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor etc.*, în S.M.I.M., vol. I, 1956, p. 63-112; N. Grigoraș, *Starea vecinilor din Moldova între anii 1626-1636 și răscoala lor*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1954, nr. 3-4 p. 419-438; N. Corivan, *Formele de aservire a țărănimii moldovene în sec. XVII și începutul sec. XVIII*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1956, f. 1, p. 75-95; Fl. Constantiniu și Ș. Papacostea, *Aspecte ale rumaniei în ultimile decenii ale veacului XVII*, în „Rev. arh.” 1960, nr. 2, p. 226-247.

⁶ L. Demény, *Cu privire la caracterul răscoalei din 1655 în Țara Românească*, în „Studii”, 1963, nr. 2, p. 307-337; L. Demény-Meșcova, *Relațiile seimenilor cu cazacii în timpul mișcării populare din 1655 în Țara Românească*, în *Studii privind relațiile româno-ruse*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1963, p. 3-17; V. Neamțu, *Răscoala din Moldova din primăvara anului 1633*, în A.U.I., s.n., Șt. soc., 1956, nr. 1-2, p. 19-34; N. Stoicescu, *Rolul curtenilor și slujitorilor în Țara Românească și Moldova ca instrumente de reprizare a luptei țărănimii*, în „Studii”, 1962, nr. 3, p. 631-648; Paul I. Cernovodeanu, *Răscoala seimenilor și a dorobanților din București, la 1655*, Buc., 1961; N. Grigoraș, *Marea răscoală populară din Moldova dintre 1671 și 1672*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1962, f. 2, p. 209-237; Liviu Patachi, *Căpitani de cete militare și haiduci etc.*, în S.A.I., vol. II, Buc., 1957, p. 131-156.

⁷ *Istoria României*, III, 1964, p. 256-294, 524-558 (M. Berza). Gh. Cronț, *Dreptul bizantin în țările române. Pravila Moldovei din 1646*, în „Studii”, 1958, nr. 5, p. 33-59; idem, *Indreptarea legii din 1652*, în *ibid*, 1960, nr. 1, p. 57—82; introducerile la edițiile *Cărții*

În prima etapă a regimului turco-fanariot (1744—1746/1749), dezvoltarea forțelor de producție este foarte redusă⁸, din cauza creșterii sarcinilor fiscale⁹ și a crizei agravate a relațiilor iobăgiste, care duce la înăsprirea luptei de clasă, la fuga în masă și la despopolarea țării¹⁰. Deși nu lipsesc războaiele, devastările tătarilor și turcilor¹¹, anexarea temporară a Olteniei la Imperiul romano-german, rezerva seniorială tinde să se lărgească; orașele cunosc o relativă dezvoltare, chiar după distrugerii aproape totale ca aceea a Cîmpulungului-Muscel în 1737. Piața internă și cea externă cunosc o dezvoltare frînată de regimul de monopol impus de turci în materie economică și mai ales comercială. Politica centralizatoare și reformistă a domnilor „fanarioți” tinde să înlăture criza rumîniei și consecințele ei mai generale, îndeosebi pentru așa-numita eliberare a iobagilor (rumîni, în 1746; vecini moldoveni, în 1749), care în realitate îi va transforma în țărani clăcași¹². Reforma este rezultatul luptei dîrze a iobagilor, contra înrobirii lor, și a micilor proprietari funciari, contra rumînirii sau vecinirii lor, urmată de acapararea directă sau indirectă a pămîntului de către boieri și mănăstiri, de către domn și familia sa. Orașele încep lupta contra aservirii lor de către feudali, pe cale de danie domnească, mai ales în Moldova¹³. Politica latifundiară a boierimii continuă, accentuîndu-se: ea își găsește o consacrare chiar prin reformele lui C. Mavrocordat, care „eliberează” pe țaran, dar pămîntul lui rămîne stăpînului feudal (printr-o dispoziție expresă în Țara Românească; implicit, în Moldova).

Particularitățile dezvoltării protimisisului în această perioadă. Toate aceste condiții de ordin general se vor oglîndi în dezvoltarea protimisisului:

a) Domnia îl folosește din ce în ce mai puțin ca tehnică legată de instituția dominiului eminent. Retructul cu răscumpărare al feudelor nu mai joacă același rol ca în perioada precedentă, ceea ce denotă consolidarea stăpînirii feudaliilor față de domnie. Dimpotrivă domnul apare mai clar

românești de învățatură și Indreptării legii, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1961, 1962 și recenziile noastre în S.C.J., 1962, nr. 2, p. 355-366 și 1963, nr. 1, p. 116-128; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1958; V. Papacostea, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*, în „Studii”, 1961, nr. 5, p. 1139-1167; Al. Rosetti și B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, vol. 1, Buc., 1961, p. 67-350; Eugen Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine etc.*, în *Nouv. ét. d'hist.*, vol. II, 1960, p. 271-304; idem, *Cronicarii munteni*, vol. 1, Buc., E.P.L., 1961 (Studiu introductiv); C. Cîhodaru, *Învățămîntul în Moldova în sec. XV-XVIII, în Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași 1860—1960*, vol. I, Buc., 1960.

⁸ Vezi C. Șerban, *Breslele bucureștene în sec. XVIII*, în „Studii”, 1959, nr. 6, p. 55-89 și lucrările citate mai sus, n. 3.

⁹ Vezi N. Corivan, *Aplicarea așezămîntului fiscal al lui C. Mavrocordat etc.*, în S.C.Ș., Șt. soc., Iași, 1955, 5, nr. 3-4 p. 51-76.

¹⁰ S. Columbeanu, *Date prioitoare la economia agrară din Țara Românească în prima jum. a sec. XVIII*, în „Studii”, 1962, nr. 1, p. 111-134; N. Corivan și I. Grămadă, *Despre gospodăria feudală din Moldova în prima jumătate a sec. XVIII*, în S.M.I.M., vol. V, 1962, p. 257-280; Ș. Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a secolului XVIII*, în S.M.I.M., vol. III, 1959, p. 233-321; N. Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jum. a sec. XVIII*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1957, nr. 1, p. 63-85.

¹¹ Panait I. Panait, *Aspecte din lupta populației bucureștene împotriva regimului turco-fanariot (1716-1821)*, Buc., 1962.

¹² Vezi lucrările citate mai jos, p. 110, n. 4.

¹³ Vezi lucrările citate mai sus, p. 111, n. 13—14.

decît pînă acuma că este supus protimisisului ca orice boier, sub rezerva arbitrarului pe care îl poate impune prin calitatea ce deține în stat.

b) Clasa dominantă folosește din plin protimisisul pe două planuri diferite: ca afirmare a „solidarității” de familie aristocratică, pentru a menține moșiile în aceleași familii, și, în orice caz (prin protimisisul de vecinătate), în cadrul unei solidarități de clasă de tip local; ca mijloc de acaparare a pămînturilor, în vederea lărgirii domeniului feudal sau constituirii unor latifundii, ceea ce creează o premisă esențială pentru lărgirea rezervei senioriale în cursul secolului XVIII.

c) În orașe apar formele noi de protimisis legate de lărgirea rapoarturilor de bezman sau embatic, o dată cu apariția boierimii și mănăstirilor în târguri, încă din perioada precedentă. Aceste forme se dezvoltă treptat în prima jumătate a secolului XVIII.

d) Rumîni, în Țara Românească, încearcă să impună preferința lor la răscumpărare, chiar în raport cu familia stăpînului care voiește să-i vîndă, dar nu izbutesc decît în măsura în care raportul general al forțelor în luptă, și interese indirecte, îndeamnă domnia să frizeze unele poziții excesive ale boierimii. Pe această cale, țărani izbutesc uneori, ajutați de domnie, să se răscumpere direct, chiar fără o instrăinare proiectată de stăpînul lor.

e) Ceea ce domină însă această epocă, în care lupta de clasă cunoaște momente de mare încordare, în ambele țări, este apărarea obștilor cu ajutorul protimisisului de „răzășie” (moșnenie) împotriva acaparatorilor din afară. Marele număr de instrăinări de pămînt înăuntrul obștilor dovedește un anumit succes al acestei acțiuni, care însă pînă la urmă profită elementelor înstărite și măresc diferențierea de clasă. Cu tot numărul însemnat de cazuri în care obștea sau cete și indivizi din sînul ei opun cu succes dreptul lor străvechi de preferință, boierilor și mănăstirilor, care vor să intre sau să-și lărgească stăpînirea în obștea respectivă, numărul cazurilor în care, înfrîngîndu-se aceleași principii consuetudinare, feudali izbutesc în acțiunea lor, este considerabil. Totuși trebuie reținut că la sfîrșitul perioadei studiate țărănimea liberă, în regres, este departe de a fi desființată ca o categorie socială; ponderea ei rămîne apreciabilă în tot decursul orînduirii feudale, constituind o caracteristică a feudalismului românesc. Agravarea exploatării otomane și a celei feudale interne, povara birurilor, abuzurile în aplicarea represiunii generale colective prin luarea ocinei, toate aceste condiții creează pentru dezvoltarea protimisisului o situație de continuă criză: importanța lui crește considerabil, principiile lui „conservatoare” sînt afirmate cu energie, iar necesitatea aplicării lui este mărită de larga circulație a pămîntului. Cei mai năpăstuiți nu-l pot exercita însă în fapt, din lipsă de bani sau sub presiunea constrîngerii extra economice. Numărul documentelor care constată că la întrebarea de preemțiune cei interesați au răspuns negativ este foarte mare. Totodată apar interese crescînde care reclamă o mai mare libertate în circulația pămîntului și a oamenilor (vecinilor, țiganilor) cărora protimisisul le era aplicabil.

Deși în această perioadă apar importante legiuiri în limba română, nu insistăm aici asupra lor deoarece nu conțin dispoziții despre protimisis. Structura generală a dreptului feudal a fost schițată în capitolul precedent, iar liniile de transformare, enunțate de pravilele de la mijlocul seco-

lului XVII și adîncite în al doilea și al treilea sfert al secolului XVIII, își vor găsi locul în expunerea mai generală din capitolul următor. Aplicarea dreptului receptat, a pravilei (în general nomocanonice), se lărgeste în tot cursul acestei perioade, dar protimisisul rămîne o instituție de drept consuetudinar, cu modificările pe care, potrivit nevoilor și intereselor clasei dominante, le introduce dreptul domnesc, prin interpretarea dată obiceiului sau prin unele inovații directe. Dreptul feudal al perioadei rămînea dominat de pluralismul juridic definit în legătură cu perioada precedentă, dar rolul dreptului domnesc este în creștere, ca și cel al dreptului receptat (bizantin), în prelucrări patronate sau ordonate de domnie (fără promulgare formală din partea statului) sau în colecții bizantine în limba slavonă (din ce în ce mai puțin) sau grecească (din ce în ce mai mult, îndeosebi în prima jumătate a secolului XVIII). Legea țării, numită tot mai mult, către sfîrșitul secolului XVII, obiceiul pămîntului, este îmbogățită cu numeroase obiceiuri în care acțiunea directă a domniei și a clasei dominante este evidentă, iar cenzurarea de către domnie a obiceiurilor „rele“, „nefolositoare“, fie vechi, fie noi, în general cu exaltarea tendențioasă a obiceiurilor „din veac“, „bătrîne“, este o tehnică larg folosită de domnie și de biserică¹⁴. De pe altă poziție și cu alt conținut, și masele populare reclamă o cenzură a obiceiurilor *rele*, care serveau exploatarea.

Formele stabilizate ale protimisisului. În această perioadă, numărul actelor care privesc cele mai variate aspecte ale protimisisului și prezintă un interes crescînd din punct de vedere social-economic este considerabil. Ca și regimul social-politic al celor două țări, instituția studiată a intrat într-o perioadă de relativă stabilizare, îndărătul căreia totuși transformări lente s-au produs neîncetat. Acestea se accentuează la începutul regimului turco-fanariot, pregătind prefacerile mai adînci de după reformele lui C. Mavrocordat. Din punct de vedere juridic este necesar să prezentăm în linii foarte generale structura instituțională a protimisisului. În acest cadru sistematic, vom semnală pentru fiecare aspect principal transformările intervenite și elementele noi legate de prefacerile social-economice din prima etapă a regimului turco-fanariot.

În ambele țări, aplicarea protimisisului apare ca avînd loc după dreptate și după legea sau după obiceiul țării¹⁵. Excepțional în Țara Românească¹⁶, se dau soluții „după dreptate și după legea lui Dumnezeu“, fără a se vedea ce aspect de protimisis a fost rezolvat după pravila bizantină, care putea fi consultată probabil pentru o problemă generală, ca jurămîntul, sau invocată formal.

Participarea unui cerc variabil de rude — familie propriu-zisă sau o ceată de neam — la actele de înstrăinare supuse protimisisului con-

¹⁴ Vezi studiul nostru *Le rôle de la théorie rom.-byz., de la coutume*, p. 69-76.

¹⁵ În Moldova: 29 ian. 1617 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 90, nr. 127): domnul judecă „după legea țării și așa le-am aflat lege“; 6 iul. 1628 (Al. Băleanu și C. Stoide, *Doc. mold.*, p. 23, nr. 5): „Deci au dat legea să-i întoarcă Jorea“; 25 mai 1641 (*Uric.*, XXIII, p. 159): Vasile Lupu judecă „după legea țării“; 13 mai 1660 (*Sur. și izv.*, IV, p. 87-88, nr. 96): cartea lui Ștefan vv. „după obiceiul țării“; mart. 1708 și 5 mai 1708 (Antonovici, *Doc. bîrl.*, II, p. 17, nr. 10; III, p. 6, nr. 5); „cunoscînd cum iaste giudecata după lege țării“; 1 iun. 1715 (*Uric.*, XVII, p. 26): „din toată legea a țarei“ se cere să se întoarcă banii; în Țara Românească: 26 iul. 1626 (D.R.H., Ț. Rom., 21, nr. 125): Alex. Coconul judecă după dreptate și lege.

¹⁶ 20 iul. 1626, (*ibid.*, nr. 118).

tinuă să fie dominantă, dar în vădită descreștere, lipsind dintr-un mare număr de acte, mai ales în rîndurile boierimii și ale tîrgoveților. Semnificația ei va fi analizată în capitolul I al părții a II-a, concluziile de acolo fiind valabile și pentru perioada noastră, cu precizarea că devălmășia și solidaritatea corespunzătoare are o pondere mai mare și o mai mare frecvență de forme arhaice¹⁷. Cei ce participă la act, ca ceată, cetași, frați, oameni ai celui ce încheie actul, nu au totdeauna drepturi egale și de aceeași natură cu *dominus negotii*¹⁸. Nu lipsesc cazurile cînd un tată cumpără împreună nu numai cu copiii săi în viață, ci cu cei „cîți îi va da Dumnezeu”¹⁹; este expresia funcțiunii general familiale pe care o au în feudalism bunurile strînse de fiecare om. Îndeosebi separația între averea bărbatului și a femeii (zestrea)²⁰ și deci a celor două neamuri respective este foarte accentuată, deși dreptul de administrare al soțului este larg și acesta nu-și indică totdeauna calitatea de reprezentant legal. Neprecizia rezultată astfel și lipsa de împotriviri formale făceau necesară înscrierea unor clauze de neamestec, sub sancțiunea blestemului, pentru cei ce ar strica actul. Fiicele înzestrate în deobște nu-s asociate la act, iar cînd participă sînt adesea reprezentate de soțul lor, ginerele, fără nici o precizare.

Afirmarea libertății de a testa în afara moștenitorilor de sînge constituie un important aspect al procesului de privatizare a stăpînirii funciare.

Principiul îl reafirma solemn în Țara Românească hrisovul sobornicesc din 15 iulie 1631²¹, dar în ambele țări numeroase cărți de judecată vor lupta să-l impună²², sprijinindu-se în general pe pravila bizantină

¹⁷ Vezi o caracteristică vînzare făcută de cetele de neam care se declară: „Scris-am noi, satul Vale-lui-Dobré” (7 mai 1627, D. R. H., T. Rom., 21, 226); dar razeșul ales vinde singur (15 iul. 1706, *Uric.*, XXIII, p. 267); vînzările de părți nealese continuă; se precizează că nu se vinde partea fraților neparticipanți (9 ian. 1664, *Arh. Cant.*, p. 158, nr. 476; cf. 27 febr. 1638, *Sur. și izv.*, III, p. 174, nr. 103); dar continuă reprezentarea fără forme a unor frați de către unul singur, care declară că „cu voea tuturor s-au vîndut... căci cu toții ne-am vorovit” (12 ian. 1704, *Uric.*, XXI, p. 154); cf. 15 apr. 1704 (*Uric.*, XXIII, p. 265); doi frați dăruiesc și partea unui al treilea; 29 sept. 1727 (*Uric.*, XXIV, p. 435): fratele întors primește alt loc și bani pentru cel vîndut de sora sa; dar la 1730 (*M. Costin, Op.*, I, p. 179, nr. 223) C. Duca face pe sora sa epitrop pentru vînzarea unor vii din țară.

¹⁸ Partea care în contract își impune voința.

¹⁹ 26 ian. 1610 (D.I.R.B., XVII, I, p. 437, nr. 386).

²⁰ Încă din secolul precedent; 28 apr. 1584, 1 sept. 1591 (D.I.R.B., XVI, 5 și 6, s.d.d.); 15 mai 1462 (D.I.R.A., XIV—XV, I, p. 319, nr. 384); <nov. 1623—>10<mart. 1625> (D.I.R.B., XVII, 4, p. 347, nr. 353); cumpărătură din zestre, nu din agoniseala comună a soților; 20 aug. 1624 (*ibid.*, p. 451, nr. 462); se stabilește agoniseala comună a soților; 5 mai 1637 (*St. și doc.*, V, p. 606): organele orașului Floci atestă că via babei Neagole, fiind cumpărată „pre banii babei... pre aie ei bucate, de la tată-său aduse”, aceasta poate „să dea aceia vie cui vrea”.

²¹ *Bibl. Acad. R.P.R., Pecefi*, 185; *Cartea rom. de inv.*, Pr. XV, Zac. 212—213; *Indr. legii*, gl. 348, Zac. 43—44. Obiceiul dă tatălui o mare libertate de acțiune, dacă lasă ceva fiecărui moștenitor de sînge. Morala familială continuă să ceară împărțirea egală, cu excepția „părții sufletului”; pentru inegalitatea rudelor, v. 10 oct. 1621 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 56, nr. 64).

²² Testamentul lui M. Barnovschi („*Arh. ist.*”, I, 2, p. 187 = *M. Costin, Op.*, I, p. 207); 21 și 25 mai 1641 (*Acad. R.P.R.*, CLX/132 și CLVI/50; cf. cu dată dublă *Uric.*, XXIII, p. 159); Vasile Lupu enunță principiul libertății de a testa ca făcînd parte din *legea țării*; testamentul lui Dabija v. <1663—1664> („*Arh. gen.*”, 1913, p. 59, nr. 1). Se pot desmoșteni rudele (2 dec. 1616) sau pot fi preferate rudele mai îndepărtate (5 sept.

(dreptul receptat), ale cărei principii vor figura în Pravilele din 1632, 1646 și 1652. Totuși în 1693, C. Brîncoveanu mai enunță principiul că bunurile de baștină nu se pot transmite în afara neamului²³. În Moldova, V. Lupu²⁴ da voie soției să facă ce va voi cu bunurile testate ei de soț, dar, după legea țării, rezerva rudelor dreptul de a le răscumpăra, dacă vor fi vindute unor străini. Biserica, ale cărei interese în acest sens le-am văzut din perioada precedentă, sprijinea²⁵ libertatea de a testa și aplica destul de consecvent pravila bizantină.

Instrăinarea pământului continua să fie resimțită ca o mare nenorocire. Ea era de altfel rar făcută pentru cauze economice productive. Se vindea pentru o răscumpărare din robia tătarilor²⁶, pentru răscumpărarea capului sau altei pedepse, și foarte mult pentru plata birului. Cumpărăturile, ca a logofătului Mogoș, „în vreme de foamete și de nevoie”²⁷, sînt numeroase. Micii stăpîni de pământ țin să arate că au vîndut „agiungîndu-mă pe mine nevoie”²⁸, „împresurîndu-ne bogate nevoi”²⁹. Boierii — în condițiile poziției lor — își strigă, mai tare decît țărani, durerea de a instrăina, ca lordache Toma Cantacuzino despre care egumenul solicitat spune: „agiungîndu-l... o nevoie, au venit de au căzut la mine cu rugămintă și am fost cumpărat”³⁰. În aceste situații trecerea bunului în mîinile celui îndreptățit la protimisis apare, pînă la un punct, o soluție pozitivă: între vînzător și cumpărător exista în general o rețea de relații durabile³¹, iar în caz de refacere a situației economice, vînzătorul aștepta să-și reia bunul, cu protimisis sau de bună voie.

1616), după cum domnul, prin mitropolit, găsind *scris în pravilă*, poate face parte unor rude omise și aplica *legea lui Dumnezeu* (D.I.R.B., XVII, 3, s.d.d.).

²³ Fără o aplicare riguroasă în practică.

²⁴ 21 mai 1641 cit.

²⁵ Vezi semnificativa apostrofă a mitropolitului Luca (de la care au rămas multe judecăți) către logofătul Hlera, care voia să strice un testament (26 aug. 1622, D.I.R.B., XVII, 4, p. 186, nr. 196).

²⁶ 21 aug. 1626 (D.R.H., T. Rom., 21, nr. 130): „cînd au fost la nevoia noastră și la robii... amî întrebat... nu se-au aflat nici onul”. Cumpără marele logofăt Hrizea, care trece înaintea altui boier (Ivașco vornicul) și care probabil mijlocise și răscumpărarea din robie.

²⁷ 23 oct. 1635 (*Sur. și izv.*, V, p. 145, nr. 108).

²⁸ 10 apr. 1754 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 25, nr. 19).

²⁹ 29 iun. 1670 (*Sur. și izv.*, XXII, p. 24, nr. 26).

³⁰ 5 mai 1708 (Antonovici, *Doc. bărl.*, III, p. 6, nr. 5); 7 ian. 1617 (D.I.R.B., XVII, 3, p. 82, nr. 69): jitelnița Maria vinde moșia unui negustor, fiindcă „i-a căzut o mare năpastă pe capul ei, de a rămas ea săracă și n-a avut ea ce să mănînce și ce să poarte, ci a rămas goală și ea și fiica ei”; 15 oct. 1623 (*ibid.*, 4, p. 340, nr. 348): postelnicul Nedelea și soția „au sărăcit și au ajuns vreme de greutăți și de nevoi și de dajdii și de datorii”; 22 iul. 1626 (D.R.H., T. Rom., 21, nr. 120): Lăudat vinde o ocină (străină?) „de mare nevoie”; 9 iul. 1686 („Arh. gen”, 1913, p. 114): Cîrstina, fata stolnicului Grama, prădată de poloni, își vinde moșia Tărăziem și cere rudei sale Vasile Bainschi să asiste la vînzare; 12 apr. 1746 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 380, nr. 289): Gligore Gorze, cupeș din București, vinde, „neavînd putere ca să le mai prefac... hiind... dator și hiind zălogite haine și alte sculișoare ale copiilor care sînt mai trebuincioase decît prăvăliile, ci cu banii aceștia să aib a răscumpăra acele zăloage” (apreciere caracteristică pentru dezvoltarea noilor relații bănești în oraș).

³¹ 6 dec. 1657 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 117, nr. 39): Al doilea vîstier Ghinea arată că n-a vîndut „de vreo nevoie”, ci știindu-l pe cumpărător „mai de nainte vreme cu mine șezător”; 5 nov. 1710 (D.I.O.B., p. 74, nr. 33): unchiul, care cu banii împrumutați de la un cumnat răscumpărase de la un nepot, al cărui tată și el răscumpărase de la altă rudă, nu poate plăti la scadență și arată că creditorul „nu s-a îndurat... să vînză casile” și l-a lăsat să le locuiască pînă la moarte.

Secțiunea II

PROCEDURA PROTIMISISULUI

Principiul protimisisului și extinderea lui în materie de sate confiscate pentru viclenie. Cel îndreptățit să preemționeze sau să răscumpere, se zice că are *treabă*¹, *amestec*² sau că „a încăput a cumpăra”³, „i s-a căzut să cumpere”⁴, „este mai volnic să cumpere”⁵, „i s-a venit lui mai aproape ca să întoarcă”⁶, sau în caz contrar, „n-au încăput altul să cumpere”⁷ peste cineva, „(nu) mi s-a cuvenit să încap”. Respectarea preferinței apare adesea ca avînd un conținut etic și juridic necontestat.

Un postelnic sărăcit și soția vînd unui paharnic, „deoarece sînt frați de ocină din sat decît (la) alți oameni străini din altă parte, care nu se cuvine să intre între ocinele lor”⁸. Cînd negustorul grec Mavrichi, în executarea creanței sale, stă să ia satele vornicului Danciu, printre care și satul Dralea, Mihai Viteazu „n-a voit să lase ca să intre străinii în satele boierești, ci a dat Mihail voievod acești... 130 000 aspri... dinaintea tuturor boierilor”⁹. „Se cuvine să fie aceste ocine și dedine în mîna dregătorului domniei mele..., să vie iarăși la sînge, decît să se amestece alți oameni străini în dedinele lui”¹⁰.

Aceeași idee este invocată în orașe, pentru a justifica aplicarea protimisisului de vecinătate în folosul unui negustor¹¹.

Pămîntul ce trebuie răscumpărat este deja privit ca *dedina*, *ocina* răscumpărătorului¹². Multe vînzări se fac motivat sau nemotivat celui îndreptățit să cumpere¹³. Se vinde într-un loc pentru a se răscumpăra în

¹ Test. lui M. Barnovschi, cit.: „dintru ocinile noastre”; 18 febr. 1663 (*Sur. și izv.*, IV, p. 222, nr. 206): „... a întoarce”; 29 dec. 1675 (*M. Costin, Op.*, I, p. 137, nr. 131): „...la acea bucată de loc”.

² 20 iul. 1626 (*Potra, Doc. Buc.*, p. 84, nr. 3); 15 sept. 1746 (*Bălan, Doc. bucov.*, V, p. 13, nr. 9).

³ 24 apr. 1751 (*Uric.*, XXIV, p. 446).

⁴ <20 apr. 1617—20 mart. 1618> (*D.I.R.A.*, XVII, 4, p. 148, nr. 186); 18 iun. 1665 și 3 aug. 1743 (*D.I.O.B.*, p. 36, 93, nr. 6, 50); 5 mai 1669 (*Sur. și izv.*, XXII, p. 18, nr. 20); 24 apr. 1696 (*St. și doc.*, VI, p. 487): „i să mai cade a o cumpăra”; 5 mai 1708 (*Antonovici, Doc. bărl.*, III, p. 6, nr. 3); 15 apr. 1712 (*Potra, Doc. Buc.*, p. 250, nr. 165).

⁵ 20 iul. 1626 și 10 ian. 1627 (*D.R.H.*, T. Rom., 21, nr. 118 și 175); 2 iun. 1638 și 25 mai 1656 (*C. Giurescu, Studii*, p. 344); 10 aug. 1694 (*Potra, Doc. Buc.*, p. 205, nr. 119).

⁶ 13 apr. 1606 (*D.I.R.A.*, XVII, 2, p. 26, nr. 27); 5 aug. 1645 (*Isp. și zap.* II, 2, p. 79, nr. 48).

⁷ 9 mart. 1666 (*Sur. și izv.*, XXV, p. 14); 6 mai 1671 (*M. Costin, Op.*, I, p. 129, nr. 116); 20 mart. 1665 (*Porta, Doc. Buc.*, p. 112, nr. 33).

⁸ 15 oct. 1623 (*D.I.R.B.*, XVII, 4, p. 340, nr. 348). Protimisisul combătea această intrare, acest amestec „n-am lăsat... să între într-aceia moșie a noastră ce am întors noi banii dumisale”; 6 iul. 1628 (*Al. Băleanu, Stoide, Doc. mold.*, p. 23, nr. 5).

⁹ 26 mart. 1626 (*D.R.H.*, T. Rom., 21, nr. 38).

¹⁰ 26 iul. 1626 (*ibid.*, nr. 125).

¹¹ 20 iul. 1626 (*G. Potra, Doc. Buc.*, p. 84, nr. 3): „este mai volnic și mai drept ca să cumpere Sima neguțătorul ael loc de prăvălie, decît alți străini din altă parte, ca să se amestece la averea lui”; 3 aug. 1743 (*D.I.O.B.*, p. 93, nr. 50): „neputînd să le mai țiu și căzându-i-să dumnealui și voind și eu să fie la neamul meu”.

¹² 20 aug. 1605 (*D.I.R.B.*, XVII, 1, p. 191, nr. 185).

¹³ Către frați: 28 aug. 1639 (*Isp. și zap.*, II, 1, p. 180—182, nr. 138); 5 febr. 1645 (*Sur. și izv.*, III, nr. 32); 12 oct. 1652 (*Antonovici, Bogdana*, p. 29, nr. 28); 5 mai 1666 cit.; către veri: 27 iul. 1610 și 24 mart. 1617 (*D.I.R.A.*, XVII, 2, p. 312, nr. 415; 4, p. 123).

altul. În testamentul său, M. Barnovschi recomanda cu grije, în caz de vânzare, respectarea dreptului de protimisii al nobililor polonezi de la care cumpărase moșii, insistînd că sînt de *agonisită*, nu de la părinți, și cu ele nimeni „n-are treabă”.

Principiul și interesele care stăteau la baza protimisiei de rudenie, în parte comune cu acelea ale moștenirii rudelor de sînge, a fost folosit și în Țara Românească, dar mai izbitor în Moldova de către boierime, ca armă de luptă împotriva politicii domnilor ostili ei, în materie de viclenie (trădare). Pentru a smulge din mîna domnului puternica armă a confiscării, boierii Țării Românești reacționaseră încă din 1588¹⁴, iar cei moldoveni își organizează acțiunea ca răspuns la confiscările operate de Ștefan Tomșa. Cum problema a fost studiată recent de N. Grigoraș¹⁵ pe larg și documentat, nu stăruim asupra ei. Cu ajutorul pravilei bizantine s-a impus, la acea vreme, principiul individualizării pedepsei, pentru a nu se mai aplica sancțiunea penală rudelor vicleanului. Pe această linie, plecîndu-se de la ideea că moșiile părintești (baștina) sînt ale neamului, s-a tras concluzia că o confiscare lovește și neamul, nu numai pe cel viclenit. De unde principiul, formulat cu o stîngăcie aparentă, pe care boierii l-au impus lui Grațiani: „dacă acei boieri au fost vinovați aceluia domn, ei au plătit cu capetele lor, dar satele nu sînt vinovate, ocina lor nici de cum”¹⁶. În Țara Românească, în mod tradițional domnii admiteau sau chiar preferau ca satele confiscate să fie dăruite familiei celui vinovat. Acum, în Moldova se consfîința ca o regulă de drept păstrarea moșiilor de către familie. Pentru trecut, moșiile confiscate au fost sau restituite (fără plată) sau răscumperate, dacă deținătorul le plătise sau, avînd puțința să se opună în fapt, nu ceda decît în schimbul unei compensații. S-a aplicat deci tehnica protimisiei, fără însă ca acest caz să constituie o aplicare normală a instituției¹⁷.

Amintim că la 29 ianuarie 1617¹⁸, aplicînd „legea țării”, Radu Miheana îngăduie ca fiul celui ce vînduse vicleanului moșia, ulterior confiscată, să o răscumpeze cu preț de favoare, și de la aceasta, cu preț real, rudele stăpînilor mai dinainte. Dăruiții cu moșii confiscate acceptau răscumpărarea, fără să ezite, cînd boierul viclean (în speță hatmanul Balica), nu cum-

nr. 161); către nepoți: 15 febr. 1628 (Băleanu, Stoide, *Zap. mold.*, p. 21, nr. 2: *am dat*, fără indicare de preț); 8 mai 1680 (M. Costin, *Op.*, I, p. 709); către o mătușă: 5 oct. 1706 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 15, nr. 21); către ginere și soția sa, deci către fiică: 26 iun. 1690 (M. Costin, *Op.*, I, p. 713); seminției: febr. 1657 (*ibid.*, p. 690); neamului și răzeșilor: 28 iun. 1675 (*St. și doc.*, V, p. 152); rudelor: 15 iun. 1620 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 480, nr. 609); vecinului, cu semnătura altor vecini: 20 iun. 1743 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 133, nr. 79); stăpînului anterior: 20 febr. 1622 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 95, nr. 106.)

¹⁴ Vezi mai sus, p. 36, n. 23.

¹⁵ S.C.S. Ist., Iași, 1962, f. 1, p. 55—79.

¹⁶ D.I.R.A., XVII, 4, p. 370, nr. 471.

¹⁷ Se aplica și la satele luate pentru pribegie (ovasiviclenie), care pot fi răscumperate de vechiul stăpîn sau urmașii lui de la deținătorul actual. Reluarea se făcea fără plată în cazuri „de favoare”, ca acela al Elinei, fata lui Nicolae Pătrașcu (satul Salcia), deținătorul fiind trimis să-și ia banii „unde i-a dat”; același domn, Matei Basarab, îl luase înainte, „fiind mînios”, „precum i-a fost voia lui, fără nici o dreptate” (vezi doc. din 25 apr. 1644); 12 febr. 1656 („Arh. Olt.”, 1931, p. 325—326; Filitti, *Mama și soția lui Mihai Viteazul*, 1934, p. 30—32).

¹⁸ D.I.R.A., XVII, 4, p. 89, nr. 127; în schimb, la 17 oct. 1616 (*ibid.*, p. 56, 83), dăruiește un sat care se confiscase sub Ștefan Tomșa, fără a-l restitui familiei; cf. și doc. din 15 și 16 dec. 1623 și 29 nov. 1623 (*ibid.*, 5, s.d.d.).

părăse cu adevărat, ci făcuse silnicie ¹⁹. Pe linia principiului nou din 1619, M. Barnovschi, la 12 decembrie 1627 ²⁰, justifică dobândirea, *cu slujbă*, când nu era nici domn, nici boier, de la Radu Mihnea a satului Șipotele (luat pentru hainie de la Arbore), pentru care în prima domnie plătitise 1800 de galbeni, astfel: „și n-am lăsat să cadă în mîna altor oameni străini cum a fost mai înainte” (cînd satul umblase „din mîna în mîna” ²¹, detentorii unor astfel de sate preferînd să scoată din ele un cîștig imediat și să evite răfuiala cu familia, sub un domn favorabil acesteia). La 23 februarie 1627 ²², Barnovschi, deși rudă cu Balica și cu Movileștii, principalii interesați, voinde să confirme regula enunțată de Grațiani, întrebă pe boieri și arhierii: „cadi-să a stăpîni acele ocini, acii boeri oameni streini și de alt neam?... toți cu un glas au răspuns că nu să cadi... ce ca să aibă a stă(pî)ni cine va fi ficior și neam acelor boeri”. Cu aceeași motivare, Dabija vodă ²³ redă Ilenei Movilă, soția lui Miron Costin, satele și moșiile lui Balica, stabilindu-se că este ruda cea mai apropiată. Nu putem urmări aici problema confiscării moșiilor pentru trădare. Victoria boierilor n-a fost completă și necontestată. În Țara Românească, Gr. Ghica, decapitînd pe postelnicul Preda Brîncoveanu pentru trădare, în loc de a confisca satele acestuia, impune familia la o amendă, pentru care aceasta își vinde numeroase sate, unele către rumânii din ele. Iar Ion Mavrocordat, la 15 septembrie 1718, confiscînd averea lui Toma Cantacuzino, pe baza unei porunci a Porții Otomane, dă o definiție nouă, mai puțin feudală, vieleniei: „s-au hienit... înpotriva domnului și țării” ²⁴.

Intrebarea de preemțiune și iscălirea zapisului. Cel ce înstrăina lucrul, și, excepțional, cumpărătorul ²⁵ (ca să evite orice proces, *întreba* ²⁶

¹⁹ 2 oct. 1616 (*ibid.*, 4, p. 52, nr. 77); soluție contrară la 13 apr. 1620 (*ibid.*, p. 461, nr. 582), satul fiind dat mitropolitului, în schimbul unui împrumut făcut domniei; o restituire fără motivare soției vielenitului, la 30 apr. 1620 (*ibid.*, p. 468, nr. 591), căreia i se restituie și un simplu sat cumpărat cu soțul vielenit (*ibid.*, p. 470, nr. 593); primul sat (Horilcani), soția îl dăruiește unei mănăstiri, cu clauza de neamestec din partea rudelor (*ibid.*, p. 472, nr. 596), ajungîndu-se la scopul contrar aceluia urmărit. La 12 apr. 1620 (*ibid.*, p. 447, nr. 576), domnul sacrifică un sat pentru ca cel gratificat să restituie familiei vielenitului satul confiscat.

²⁰ D.R.H., Mold., s.d.d.

²¹ Precizare și în copia tardivă a actului unde se spune că satul fusese cumpărat „încă în boierie, fiind hatman”, pe cînd originalul slaven are formula citată în text.

²² D.R.H., Mold., s.d.d.; beneficiarul măsurii este chiar domnul, care plătește deținătorului — vornicul Lupu — valoarea creanței pentru care deținea satul de la boierul gratificat după vielenirea lui Balica; Barnovschi fusese martor în actul prin care Șt. Tomșa dăruie satul stolnicului Vasile Roșca.

²³ 31 ian. 1662 (*Șt. și doc.*, IV, p. 272, nr. 105 = *Anc. doc.*, p. 259, nr. 208). Pentru caracterul de combinație politică al operației, vezi și doc. din 26 aug. 1668 (M. Costin, *Op.*, I, p. 107). La 13 iun. 1659 (P. Mihail, *Doc. zap. mold.*, p. 49, nr. 37): sub Gh. Ghica, vistierul Ramandi cu 358 de taleri răscumpără din Trifești partea unchiului său, postelnicul Chiriță, vielenit sub Ștefan Tomșa; răzeșii o răscumpăraseră ei cu 27 de taleri de la Tomșa: pierd procesul pentru că l-ar fi „amăgit” pe domn, probabil asupra prețului.

²⁴ D.I.O.B., p. 76, nr. 35.

²⁵ 6 mart. 1607, cu un precedent din 22 sept. 1580 (D.I.R.B., XVII, 1, p. 250, nr. 235 și XVI, 4, p. 488, nr. 480); 10 febr. 1626 (cf. n. urm.).

²⁶ 10 febr. 1626 (D.R.H., Ț. Rom., 21, nr. 16): pe boierii care cumpăraseră mai înainte vreme; 23 oct. 1635 (*Sur. și izv.*, V, p. 145, nr. 108); 2 mai 1642 (D.I.O.B., p. 27, nr. 2): pe „toți vecinie și de sus în jos...” și „vu(η)zătorie mie”; 10 dec. 1649 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 104, nr. 24): „vecini și din sus și din jos” (în Buc.); 12 mai 1677 (*Arh. Cant.*, p. 115, nr. 135): „pe feciorii lui Drăghici”; 3 aug. 1686 (*Arh. Cant.*, p. 115, nr. 338): „pe Pană pîrcălabul”; 27 oct. 1601 (*Sur. și izv.*, VII, p. 168, nr. 130): „me-am întrebat tot

(*dădea de știre*) în mod extrajudiciar, față de martori, pe cei îndreptățiți la protimisis dacă vor să cumpere. Părțile puteau face ca întrebarea să aibă loc în fața unor dregători și chiar în divan, față de domn²⁷. Procedura se cristalizează încă din secolul precedent.

Cel întreat sau *lepăda*, *arunca* banii și lua lucrul, sau *se lepăda*²⁸ de vânzare, adică renunța la protimisis, cerînd uneori bani ca *să tacă*, să nu preemționeze, scumpind prețul lucrului. Tradițional se încerca o răscumpărare și după refuzul de a cumpăra, dar domnia contribuie să consacre regula contrară²⁹, care dădea securitate tranzacțiilor. Se spune în acte că cel întreat „mi-au dat voe să vindem”³⁰, formulă derivată din cea originală, din obște: *cu știrea și voia megiașilor*. Întrebarea, prezentată și ca o rugămintă³¹, putea fi repetată, dacă vrea vânzătorul, de cîte v a o r i (ca să nu vîndă la străini sau din lipsă de amatori).

Întrebarea se făcea sub forme din ce în ce mai concrete³², la casa

omenie mei când om vîndut”; 10 mai 1641 (*ibid.*, III, p. 219, nr. 131): „pre toți frații noștri și răzeși din Popești”; 3 apr. 1662 (M. Costin, *Op.*, I, p. 88—89): frații și semințiile: 20 apr. 1665 și 21 nov. 1670 (P. Mihail, *Doc. zap. mold.*, p. 63 și 69, nr. 46 și 52): „trebuindu-le lor niște bani și-au întreat pre fratele lor Gligorașco ci-au fost paharnic”, „toate rudele”; 16 ian. 1677 (*Sur. și izv.*, XIII, p. 12, nr. 15): „toți frații”; 24 dec. 1681 (M. Costin, *Op.*, I, p. 710): rudele; 6 mart. 1731 (Costăchescu, *Bălțați*, p. 30): răzeșii; 28 febr. 1690 (*Uric.*, XXIII, p. 264): „și răzeși cine am avut întreat-am”; 5 oct. 1706 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 15, nr. 21): tuturor rudelor mele; 20 mai 1710 (P.R., 1926, I, p. 207): „pe toți oamenii noștri și pe toți megiașii de pe-nprejur” (pentru un loc de casă în Iași); 15 febr. 1726 (*Uric.*, XXII, p. 364): „pe toți frații și rudele lui și pe mahalagii”; 17 iul. 1702: „Irații miei și tăt niamul”; 26 mai 1728: „pe toți frații miei și pe surori și pe nepoți, pe toți” (Ștefanelli, *Doc.*, p. 21; 31, nr. 15; 22); 26 iun. 1744 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 25, nr. 18): „tuturor fraților mei”.

²⁷ M. Costin, *Op.*, I, p. 196, nr. 250; 10<sept.—oct.> 1626 (D.R.H., Ț. Rom., 21, nr. 141): cumpărătorul, mare vistiernic, asistă cînd e întreat marele vornic; 27 apr. 1616 (D.I.R.A., 4, p. 4, nr. 7): un diacon vînzînd unui vistiernic, mărturia la vânzare o dau *mulți oameni buni*, nedeosebiți bine de vânzători; 15 nov. 1620 (*ibid.*, 4, p. 504, nr. 640): actul fără clauză de protimisis, prin care două neamuri din Cofești vind 3 pămînturi în frunte fostului pircălab Pavel, este încheiat în fața unei adevărate adunări de obște, formată însă din boieri, boiernași, slujitori și „alți mulți oameni buni megiaș(i)”: un spătar și fiul, un fost spătar, un căpitan, 3 vâtafi de hînsari, un păhărnice, doi hînsari, un diacon cu fratele său și unsprezece persoane fără indicarea calității.

²⁸ Termenul este vechi, v. doc. din 5 mai 1577 (D.I.R.B., XVI, 4, p. 266, nr. 266): „săteni și tot neamul... s-au lepădat” (răscumpărare pentru bir).

²⁹ Precizate și în zapise: 15 ian. 1636 (B.C.I.R., 1931, p. 29, nr. 8), boierul spune că: „întreatu-i-au... cari vor să cumpere... iar de nu... nime să nu încapă a scumpăra”; 27 oct. 1601 (*Sur. și izv.*, VII, p. 168, nr. 130): „Să n-aibă a înto(a)rce căci me-am întreat toț omenie”; 3 apr. 1662 (M. Costin, *Op.*, I, p. 89, nr. 47): „să n-aibă amestec căci am întreat pe toți... și la tocmala... au fost toți răzeșii, anume: ...”.

³⁰ *Sur. și izv.*, XXII, p. 32, nr. 43: „cu voe ficiilor”.

³¹ Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 13, nr. 9.

³² 26 dec. 1626 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 85, nr. 5) și *passim*: tuturor vecinilor și de în sus și de în jos (în București); 10<sept.—oct.> 1626 (D.R.H., Ț. Rom., 21, nr. 141): tuturor megieșilor din sus și din jos și din jurul locului; 1630 (*St. și doc.*, XVI, p. 140): „toată rudeniia”; 29 aug. 1624 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 456, nr. 468): „cu știrea tuturor boiarilor”; 24 febr. 1632 și 22 mai 1656 (*Arh. Cant.*, nr. 418, 475): megieșilor; tuturor fraților de ocină din sus și din jos; 26 iun. 1744 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 25, nr. 18): tuturor fraților; cf. 15 mai 1641 și 2 iul. 1667 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 99, nr. 19; 134, nr. 56): „tuturor oamenilor mei”; „oamenilor lui”; 14 nov. 1686 (*ibid.*, p. 189, nr. 105): „tuturor rudeniilor noastre și a vecinilor noștri denprejurul locului”; 30 iun. 1691 (*ibid.*, p. 200, nr. 114): mahalagiilor; 17 oct. 1694 (*ibid.*, p. 206, nr. 120): tuturor; 16 aug. 1699 (*ibid.*, p. 218, nr. 129): „maică-mea și fraților și a surorilor și toate rudeniilor”; 15 mart.

celui întrebă³³ sau în adunarea obștii, probabil la biserică³⁴, și în mod sigur în târg, în oraș, și anume la zilele de târg, obicei ce va prevala în Moldova la 1785. La târg strigarea o făceau pristavi³⁵, puși de părțile interesate. Renunțarea a început să se dea în scris, pe zăpăsul respectiv³⁶, fără ca forma scrisă să fie obligatorie. Ea prevalează la boieri și țirgoveți. Pentru obținerea iscăliturii celui întrebă, dacă nu se decide într-un fel, se cere intervenția domniei încă de la începutul secolului XVII. Fie partea, fie porunca domnească *punea o zi*³⁷, în general de 3 săptămîni, pentru plata prețului. În Moldova, „după obiceiul țării“³⁸ ziua era de 2 săptămîni, dar nu lipsește nici termenul de 3 săptămîni, în ambele țări acordîndu-se larg prelungiri³⁹, care dovedesc climatul patriarhal, de economie naturală, al tranzacțiilor. La judecată, domnul mai putea acorda un nou termen de grație. Încă de la finele secolului XVI, cine n-a voit „să

1720 (D.I.O.B., p. 81, nr. 37) : „tut(u)ror părinților dă la sfînta mănăstiré“ (se constituia un bezman pe locul acesteia); 17 oct. 1694 (D.I.O.B., p. 55, nr. 19) : „mătușă-miei șă... verilor miei“ (v. Potra, nr. 120 cit).

³³ Eventual cu participarea cumpărătorului, v. doc. din 14 dec. 1612 (D.I.R.B., XVII, 2, p. 122).

³⁴ Atestată pentru regiunea vecină a Săliștei, în Transilvania, la 1601—1602 și 1628 (*St. și doc.*, IV, p. 15—16, nr. 26—27) : „în trei duminici“; G. Fotino, *Contribution*, p. 125, o consideră o procedură generală, pentru toate provinciile; cf. 1632 (Turcu, „Rev. arh.“, 1961, nr. 2, p. 216).

³⁵ 10 dec. 1630 (*St. și doc.*, I—II, p. 274), în Cîmpulung-Muscel : „am pus pristavi la târgu de au strigat cine să va afla să cumpere... și nemînele de în oraș nu s-au aflat...“. Procedura se explică prin regimul special al târgului, vezi mai jos, p. 74. G. Fotino, *Contribution*, p. 125, traduce : „dans le bourg“. Strigarea se făcea la târgul comercial, nu în țirg (oraș), pe ulițe. La Buzău se făcea în bazar. Boierii au grijă ca renunțările generate de litigii să fie consemnate în cărți de mărturie ale marilor boieri, 12 și 18 sept. 1623 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 328—330, nr. 336; 338), cu o variantă de redactare în hrisovul din 22 sept. 1623 (*ibid.*, nr. 339). Megieșii, invitați să se decidă, fac o cercetare locală a moșiei, vezi doc. din 24 nov. 1685 (B.C.I.R., 1924, p. 85, nr. 19) : „cătându svinția sa de moșie, ne-au făcutu în știre de ne-amu strinsu și [și] cu alții... și... am îmblatu și amu călcatu preste toată moșia și oarecumu nu ne-amu pututu îngădui“.

³⁶ Numeroase exemple în ambele țări; 16 apr. 1747 (P.R., 1926, I, p. 208). Cei ce au cerut *uricirea vînzării*, „de vromé ce ei singuri le-au uricit“, nu mai pot răscumpăra pe motiv că n-au iscălit (18 mart. 1603, *Isp. și zap.*, I, 2, p. 10, nr. 6).

³⁷ 3 apr. 1662 (M. Costin, *Op.*, I, p. 89, nr. 47).

³⁸ <20 apr. 1617—20 mart. 1618> cit.: pus în divan? Ziua cursese „de la 29... april, pînă în două săptămîni“, după ce „mai luaseră de două ori zi“, de trei și de patru săptămîni, „și tot n-au întors nimic“; termen de două săptămîni: 13 mai 1660 (*Sur. și izv.*, IV, p. 87, nr. 116), domnul precizînd : „după obiceiul țării“; 2 dec. 1628 (Băleanu și Stoide, *Doc. mold.*, p. 25, nr. 6); înaintea domnului; 23 iun. 1690 (*Sur. și izv.*, V, p. 79, nr. 70) : „fiind răzeș... nu am vrut să-l las să o vînză, și m-am apucat... cu fiu-meu... din 23 a lui iun(ie) pînă în dooa săptămîni să dau bani“, altfel să suporte cheltuielile de judecată.

³⁹ Se pune zi de cîteva ori: 10 mai 1641 (*Sur. și izv.*, III, p. 219, nr. 131); 1 iun. 1715 (*Uric.*, XVII, p. 25) : nu pot întoarce nici la zi nici după aceea. La 24 nov. 1685 (B.C.I.R., 1924, p. 85, nr. 19) se pune zi pentru aducerea banilor, la Crăciun; se așteaptă 3 săpt. după ziua pusă: 21 mai 1641 (*Uric.*, XXII, p. 65 și XXIII, p. 158); 21 ian. 1669 (M. Costin, *Op.*, I, p. 109, nr. 81); 12 iun. 1690 cit. în n. urm. : se așteaptă 3 zile peste „ziua de soroc“; 24 dec. 1616 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 73, nr. 103); se așteaptă peste zi pînă la a patra zi: 30 iun. 1675 (*St. și doc.*, VI, p. 28); 12 ian. 1678 (M. Costin, *Op.*, I, p. 157, nr. 178); 20 dec. 1716 (*St. și doc.*, V, p. 134, nr. 68), unde cel ce dă o moșie în plata dăjdiilor achitate pentru el obține trei zile a căuta banii „pă la moșneani“, fără a li clar ce răstimp reprezintă acest termen de răscumpărare; 21 ian. 1669 (M. Costin, *Op.*, I, p. 109, nr. 81) : „le-am dat de știre... pînă a treia oară“ unor protimitari mărunți, cumpărător fiind Miron Costin.

oprească" satul⁴⁰, aducînd banii la ziua fixată, este decăzut din răscumpărare. Banii, cu camătă, erau greu de găsit, și uneori moșia stătea cîțiva ani „vînzătoare”⁴¹. Actele indică adesea și atitudinea celui întrebat: n-a venit la zi, nu s-a aflat să cumpere, nu „le-a mai întors”.

Trebuie subliniată importanța intervenției domniei în desfășurarea procedurii, prin cărți sau porunci: a) de oprire de la orice amestec, pînă nu se „întreabă” părțile în divan; b) de restituire a lucrului, dacă nu se făcuse întrebarea convenită⁴²; c) de cercetare asupra acestui punct⁴³, cumpărătorul urmînd să restituie banii dacă protimitarul nu fusese întrebat; d) de volnicire a Dochiței care întrebuse fără rezultat pe razeși, „a-ș vinde parte ei, oricine s-ar afla să o cumpere”⁴⁴; e) de trimitere a unui *om domnesc* pentru a sili pe cel îndreptățit la protimisis să se decidă, plătind și treapădul (deplasarea)⁴⁵; f) de convocare a vînzătorului la judecată cu protimitarul neîntrebat. Prin poruncă, domnul ajunge să rezolve chiar probleme de fond: boierul intrat în razeșie este declarat *volnic* „să cumpere moșie în sat... or cîtă se va face vînzătoare... iar altul... să nu aibă a cumpăra pentru că el este cumpărător mai de demult acolo la Ru-sănești”⁴⁶.

Răscumpărarea (intoarcerea, aruncarea, lepădarea banilor sau scumpărarea lucrului). Ea avea loc în caz de înstrăinare *rea, fără cale*⁴⁷, „fără știrea” celui îndrituit, chiar dacă nu era o vînzare *meșteșugită* (simulată) sau *în taină*, și chiar dacă vînzarea fusese întărită de domn⁴⁸, care uneori rezerva celor îndreptățiți la protimisis valorificarea privilegiului lor⁴⁹.

⁴⁰ 10 iun. 1591 (D.I.R.A., XVI, 4, p. 29, nr. 29); 10 iun. 1557 (D.I.R.B., XVI, 3, p. 60, nr. 72); <20 apr. 1617—20 mart. 1618> cit.: „fiii Pătrășcoaiiei au rămas de patru ori pentru că n-au întors nimic”; 12 iun. 1960 (M. Costin, *Op.* I, p. 713): „și s-au pus zi în trei săptămîni să lea dea d-lui banii, iar nedînd să nu mai întorcă”. Deci părțile întăreau printr-o clauză de contract, obiceiul valabil și fără ea, dar care putea fi discutat; 24 nov. 1685 (Iorga, B.C.I.R., 1924, p. 85, nr. 19): niște moșneni din Stoenesti și egumenul schitului zis „de după Turnu”, convin „de nu-i vom da la zi, să nu fie nicio gilciavă... ci să ție schitul”; 1 iun. 1715 (*Uric.*, XVII, p. 25): decădere, după un an de la expirarea termenului de două luni, fără să fi adus banii.

⁴¹ 18 iun. 1665 (D.I.O.B., p. 34, nr. 6): un loc din București, „vanzătoriu... de atăta vreme” nu află cumpărător.

⁴² 30 iul. 1604 (D.I.R.A., XVII, 1, p. 175, nr. 249): reziliere numită tot răscumpărare.

⁴³ 19 sept. 1724 (*Uric.*, XVII, p. 28), să cerceteze staroste de Cernăuți, și „cu martori pe povestea lor, să vie... la divan”; 30 iul. 1604 (D.I.R.A., XVII, 1, p. 174, nr. 240 și 10 oct. 1617 (*ibid.*, 4, p. 205, nr. 256): ordonă să se admită răscumpărarea.

⁴⁴ 6 mart. 1731 (M. Costăchescu, *Bălțați*, p. 30).

⁴⁵ 25 apr. 1735 (Peretz, *Vente*, p. 244).

⁴⁶ 30 mai 1649 („Arh. Olt.”, 1930, p. 185, nr. 7), de la Matei Basarab.

⁴⁷ 1 oct. 1683 (B.C.I.R., 1925, p. 37, nr. 11); 5 mai 1708 (Antonovici, *Doc. bîrl.*, III, p. 6, nr. 5).

⁴⁸ 17 iul. 1598 (Ștefulescu, *Doc. sl.-rom.*, p. 296).

⁴⁹ 24 mart. 1680 (Ciurea, „Cerc. ist.”, 1934—1936, nr. 2, p. 74. Pentru terminologie, vezi: „să arunce” (10 ian. 1627, D.R.H., T. Rom., 21, nr. 175); să lepede banii pe moșie (12 iun. 1626, *ibid.*, nr. 88); 12 mai 1706 (B.C.I.R., III, p. 90, nr. 30); „de are cineva a răspunde” (27 sept. 1745, Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 3, nr. 1); „li s-a convenit să întorcă” (29 ian. 1617, D.I.R.A., XVII, 4, p. 90, nr. 127), care nu trebuie confundat cu decizerea (27 iun. 1669, M. Costin, *Op.*, I, p. 115) vînzătorului sau cu restituirea sumei pe care cineva ca obligat solidar sau ca *negotiorum gestor* a plătit-o pentru noi

Răscumpărarea putea fi acceptată de cumpărător⁵⁰ pentru a se evita un proces costisitor, uneori cu intervenția rudelor, megieșilor, oame- nilor buni, eventual făcându-se o tranzacție. În târguri se organiza, la nevoie o judecată locală, sub privegherea organelor orășenești⁵¹, după care nemulțumitul se adresa domnului, când se puteau arunca banii în divan⁵², ceea ce membrii acestuia și alți mari boieri⁵³ puteau face, ca precauțiune, și fără a fi în proces; se aruncau banii și în fața dregătorului judecător⁵⁴. Dacă vânzătorul (rudă) minca banii încredințați să-i remită cumpărătorului, răscumpărarea se făcea cu o altă sumă de bari, sub rezerva acțiunii în restituire contra vânzătorului necinstit⁵⁵. În divan, dom- nul le putea *face lege* să întoarcă cel îndrituit la protimis și dădea o carte, care uneori nu preciza termenul de plată; dacă nu se făcea plata, cumpără- torul păstra bunul⁵⁶. Când cel ce cumpărase *rău* era un mare vistiernic (Buhuș)⁵⁷, vânzătoarele câștigau cu clauza de a nu trece apoi bunul altui boier, concurentul lui Buhuș: „să nu aibă voe a o vinde nici a o da nimă- ruia, nici a o schimba, nici alt meșteșug să facă“, fiind subînțeles că va fi preferat Buhuș, ca unul ce, în afara rudelor, tratase cel dintâi cumpărarea. Răzeșii din Popești, neprimind pe Ion șetrarul să fie moșnean cu ei, primesc poruncă domnească să plătească paguba pentru care luase ocina și să

(24 mai 1692, *Sur. și izv.*, I); jireabii răscumpărătură (12 mart. 1632, R. Rosetti, *Pământul*, p. 91).

⁵⁰ 9 mart. 1666 (*Sur. și izv.*, XXV, p. 14, nr. 14): cumpărătorul care nu dăduse de știre acceptă; 30 sept. 1668 (*M. Costin, Op.*, I, p. 698) și, după pertractări boierești, 26 aug. 1668 (*ibid.*, p. 107); 29 dec. 1675 (*ibid.*, p. 136—137, nr. 131): prețul fiind prea mare, protimitarul se înțelege cu cumpărătorul să stăpînească împreună; 13 mai 1685 (*ibid.*, p. 158—159, nr. 183): M. Costin acceptă adesea răscumpărarea întemeiată; 5 mai 1708 (Antonovici, *Doc. bărl.*, III, p. 6—7, nr. 5): Aftanasie egumenul de la Bursuci, care cumpărase de la Toma Cantacuzino săliștea Cetățuia, declară: „am fost cumpărat fără cali... că nu mi s-a convenit să încap... cunoscînd cum iaste giudecata după lege țarei, că mai volnic au fost d-lui să cumpere, fiind săminție și neam de aproape a lui Gavril Paladi sulgerul, și la giudecată n-am mai eșit, ce de bună voia mea m-am învoit cu d-lui Ion Paladi vesternicul de și-au răscumpărat moșia“; 1732 și 23 ian. 1740 (*M. Costin, Op.*, I, p. 185—187, nr. 227 și 229); 21 apr. 1741 și 23 iul. 1743 (*Sur. și izv.*, XIII, p. 40, 48, nr. 45—46).

⁵¹ 10 ian. 1627 (D.R.H., *Ț. Rom.*, 21, nr. 175): Ivașco, nepotul lui Stan, întorcîndu-se din Țara Ungurească, aruncă banii unui Tudor, care cumpărase ograda și siliștea de la Stan Cociorbei din Voinești. „Tudor au strîns bătrîinii orașului, anume... noi am așăzat să mai dea Tudor lui Ivașco bani 300 și să fie stătătoare lui Tudor“. Zapisul judecătii e scris în casa Ghinei de „noi bătrîinii orașului, mari și mici, însuș Gheorghe județul cu 12 pîrgari ot Rîmnic“, care desigur au participat la judecată. Judecata este concepută ca o învoire a obștii: „și o au cumpărat cu voia tuturor“.

⁵² 26 iul. 1626 (D.R.H., *Ț. Rom.*, 21, nr. 125); 20 aug. 1639 (*Arh. Cant.*, p. 30, nr. 121).

⁵³ 20 febr. 1622 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 94—96, nr. 106): „a venit Dumitru vistier cu banii în divan“.

⁵⁴ *Doc. f. d.* (*M. Costin, Op.*, I, p. 713), vornicul Velico Costin expune astfel o pricină rezolvată de el: „Au venit... Andonie Zagan și cu sentenția lui... să întoarcă banii dați de Ilie clucerul pentru... Borești... Deci noi l-am întrebat: știut-au el sau părinții lui cînd au cumpărat... i-am zis să-și dea credința... Apoi... au mărturisit... tată-meu... au mers la Horoițani... măi, voi Horoițanilor... să știți c-am vîndut... deci de aveți prilej păsați de a întoarce. Ei nici unu nu le-au mai întors“.

⁵⁵ 10 ian. 1761 (B.C.I.R., 1936, p. 66, nr. 10).

⁵⁶ 27 apr. 1605 (D.I.R.A., XVII, 1, p. 238); 30 oct. 1616 (*ibid.*, 4, p. 59, nr. 86): pierd cei ce nu vin la zi și nu întorc; 13 mai 1660 (*Sur. și izv.*, IV, p. 87, nr. 96): soroc de 2 săptămîni, după obicei.

⁵⁷ 21 aug. 1638 (R. Rosetti, *Pământul*, p. 197).

țină ei pământul, altfel vor plăti ciubotele omului domnesc care-i va aduce la divan⁵⁸. Regimul termenelor era ca și în faza întrebării⁵⁹.

Reclamantul trebuie să facă dovada cu martori⁶⁰ sau cu jurământ⁶¹ („ridicare” sau „arătare cu sufletul”) că n-a fost întrebat și n-a știut de vânzare.

Putea jura vânzătorul că a întrebat sau cumpărătorul că înștiințarea a atins pe răscumpărător⁶². Cel ce fusese martor la act nu putea susține că n-a știut. Se folosea curent „judecata” prin jurători⁶³. Cel ce părăsea cererea de răscumpărare nu pare să fi datorat despăgubiri⁶⁴, dar dacă era din starea de jos, cel ce pierdea procesul era scos „cu mare rușine din divan” și „bătut foarte mult... ca pe niște mincinoși și oameni răi”⁶⁵. Peste martorii care declarau că întrebarea a avut loc, se putea da jurământ reclamantului că n-a știut de vânzare⁶⁶. Răscumpărătorul datora prețul plătit de străini⁶⁷, stabilit, la nevoie, prin jurământ⁶⁸. Totuși în Moldova sub Antioh Cantemir se menționează un obicei, respectat și de domn, de a pune în zăpis un preț aproape dublu față de cel real⁶⁹. Cheltuielile de cumpărare și de judecată nu se plăteau⁷⁰. Valoarea fructelor culese pînă la restituirea bunului se compensau cu dobînda banilor in-

⁵⁸ 15 iun. 1712 (*St. și doc.*, VI, p. 59).

⁵⁹ 15 iun. 1749 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 56, nr. 32) : se dă zi de o lună jum., prin cartea de judecată.

⁶⁰ 10 sept. 1724 (*Uric.*, XVII, p. 28) ; 1676 (M. Costin, *Op.*, I, p. 137, nr. 132) : domnul reține mărturia boierilor ; 19 nov. 1612 (D.I.R. B., XVII, 2, p. 119, nr. 122) : boierii din divan declară că nepoții au știut de vânzare, dar vor să ia înapoi via lucrată de cumpărător ; 16 ian. 1613 (*ibid.*, p. 141, nr. 139) : Radu Mihnea dăruise lui Damian căpitanul satul Salcia rămas pustiu prin pribegirea doamnei Stanca. Dana de Vilcânești, ca veche stăpînitoare, vrea să-l răscumpere, dar martorii declară că a fost de moștenire al Stăncăi, și Dana pierde. Din act rezulta că Stanca îl primise în schimbul de la vornicul Dragoniur și judecata din 12 febr. 1656 („Arh. Olt.”, 1931, p. 326, nr. 5) arată că satul era de cumpărătură al Stăncăi și aparținuse boierilor din Vilcânești. La 25 apr. 1644 (*ibid.*, p. 325) Matei Basarab restituie nepoatei Stăncăi satul fără răscumpărare de la boierul deținător, care avea „să-și caute banii... unde i-a dat” ; ambele judecăți sînt pătinitoare.

⁶¹ Tot ca în dreptul comun.

⁶² 13 mai 1660 (*Sur. și izv.*, IV, p. 87, nr. 96).

⁶³ Încă din secolul trecut : 10 mart. 1579 ; 20 iun. 1584 (D.I.R.B., XVI, 4—5, s.d.d.) ; cf. 23 oct. 1686, cit. ; 1 iul. și 16 iul. 1652 (I. Ionașcu, A.U.B., 1956, nr. 5, p. 289 și 291) : 6 boieri jurători decid dacă logofetii Dumitru și Radu au cumpărat ocină în Pitești fără știrea moșnenilor.

⁶⁴ 20 apr. 1718 (Costăchescu, *Bălțați*, p. 29).

⁶⁵ 19 nov. 1612 (D.I.R.B., XVII, 2, p. 119, nr. 122).

⁶⁶ 9 mai 1676 (M. Costin, *Op.*, I, p. 137, nr. 132).

⁶⁷ 21 mai 1641 (*Uric.*, XXII, p. 64 ; XXIII, p. 158) : „în doao săptămâni să-i dea bani dreptu cît au fost vindut”. Pentru procedură, v. D.I.R.A., XVII, 4, nr. 611 și 616.

⁶⁸ 12 iun. 1690, cit. : „ridicînd cu sufletul lor... cîți bani au dat, fiind lucru mai de curînd” adică necurgînd dobînzii la acești bani ; 21 sept. 1695 (*Arh. Cant.*, p. 117, nr. 348) : partea lui Gr. Băleanu este răscumpărată la *curamă* de soțul unei nepoate, și de la aceasta de către ginere (în numele fetei), dar în fond ca prêtre-nom al megieșilor care ei dau „peste prețul moșiei”, Nepoata răscumpără de la megieși prin judecată, la prețul obișnuit al locului, „iar de ați dat mai mult să vi-i luați de la cine i-ați dat, că n-ați avut treabă, nici nu vi s-a căzut să intrați voi în acel hotar”.

⁶⁹ Domnul cumpără de la Gliginco al Fronii din Plopeni o parte din locul Plopenilor, hotărnicită din ordinul său, cu plata în fața boierilor celor mari, precizîndu-se că Beldiman cămăraș „cu mîna mea singur am dat de la camară 18 lei lui Glicinco, iar în zăpis după obicei s-au pus mai mult 30 lei”. Se prevenea deprecierea monedei în caz de răscumpărare ? (v. mai jos, p. 85, n. 91).

⁷⁰ 31 ian. 1747 (Bălan, *Doc. bucov.*, IV, p. 117) : mănăstirea Solca, răscumpărînd după 14 ani, restituie și cheltuielile în mod excepțional.

vestiți⁷¹, dar domnul putea soma pe cumpărător să nu mai cosească finul⁷². La răscumpărarea zalogului se datora o sumă egală cu creanța plus dobânda ei, iar diferența, dacă zalogul valora mai mult, se restituia moștenitorilor celui ce zalogise⁷³.

Cînd satul fusese luat domnesc, răscumpărătorul plătește și prețul de cumpărare către boier (380 ughi) și dreptul domniei (12 cai)⁷⁴. Răscumpărătorul datora valoarea îmbunătățirilor aduse bunului de către cumpărător, fără a se discuta buna sau reaua credință⁷⁵. Cei deopotrivă îndrituiți, răscumpărau în proporția contribuției la preț, sau cum se invoiau⁷⁶.

Termenul de răscumpărare. Prescripția acțiunii în justiție. Am văzut că cel întrebat dacă vrea să cumpere, avea în acest scop un termen oarecum scurt. Era un termen de decădere, pe care domnul îl prelungea uneori la 1½—2 ani. În acest paragraf ne vom ocupa numai de termenul acordat celui căruia nu i se făcuse *întrebare*, și care nu știuse de vînzare, actul avînd loc *în taină, pe tăcute, fără știrea și voia sa*. După trecerea acestui termen acțiunea în răscumpărare era prescrisă.

Ideea prescrierii, după un termen neprecizat în documente, apăruse în perioada precedentă. Ea se va aplica acum mai stăruitor, ca o necesară limitare a nesiguranței cauzată de regimul de protimisis. Reacția populară continua să fie favorabilă răscumpărării fără termen. De aceea întîlnim răscumpărări cerute după 2, 4, 6, 11, 14, 19, 28 și chiar 69 de ani⁷⁷. Se

⁷¹ 5 mai 1708 (Antonovici, *Doc. bărl.*, III, p. 6, nr. 5) : la prețul de 170 de lei se răscumpără cu 205 lei și 10 potronici, „capetele și cu dobînda”; 1 mart. 1756 (Turcu și Stoide, *Doc. Neamț*, 1935, p. 35, nr. 66) : „mi-au dat... banii ce am dat eu cu dobînda lor”.

⁷² 30 iul. 1604 (D.I.R. A., XVII, 1, p. 175, nr. 249).

⁷³ 23 iun. 1690 (*Sur. și izv.*, V, p. 79—80, nr. 70) : Gherghina, răzeșă cu Dumitrașcu Vână, cere să răscumpere moșia pe care acesta vrea s-o vîndă creditorului său Bejan pentru a-și plăti datoria. Ea se obliga, atunci cînd Dumitrașcu va veni „să-ș dezbată moșie”, „de i-a mai faci de atâte bani, să-i mai dă pe cît i-a mai faci”.

⁷⁴ <1 sept. 1620—31 aug. 1621> (D.I.R.A., XVII, 4, p. 494, nr. 627).

⁷⁵ <1617—1618> (*Sur. și izv.*, V, p. 121, nr. 104) ; 23 iun. 1620 (D.I.R. A., 4, p. 481, nr. 611) : evaluare făcută de oameni buni sub jurămint ; 6 iul. 1620 (*ibid.*, p. 485, nr. 616) : marii vătafi de Fălciu, cu oameni buni, prețuiesc pometul și casa cu pivniță și grajduri și dau zi de o săptămînă să se plătească suma de 30 de taleri ; <1 sept. 1620—31 aug. 1621> (*ibid.*, p. 494, nr. 627) : valoarea caselor și morilor făcute de un clucer.

⁷⁶ 12 iun. 1626 (D.R.H., T. Rom., 21, nr. 88) : dintre moșnenii care răscumpără, dă bani numai nepoata și ia toată delnița ; 15 iun. 1749 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 56, nr. 32). Pentru o răscumpărare făcută *frățește*, v. *St. și doc.*, V, p. 532, nr. 5.

⁷⁷ 18 mart. 1603 (D.I.R.A., XVII, 1, p. 74, nr. 111) : după 17 ani de la cumpărare și *uricire*, fiul și nepotul neîntorcînd cît timp a trăit Bașotă, „nu se cuvîne a le întoarce” (Ieremia Movilă) ; 7 iul. 1615 (D.I.R. B., XVII, 2, p. 415, nr. 359), după 4 ani ; 4 sept. 1662 și 1 febr. 1673 (*Uric.*, XXIII, p. 250, 251) : rudele întorc după 11 ani și 6 luni ; 18 iun. 1714 (*Arh. Cant.*, p. 234, nr. 729) : Stan oroitorul din Adămești pretinde că n-a știut de vînzarea făcută de tată, cu 69 de ani în urmă, și cere să răscumpere ca prim stăpînitor ; 15 iun. 1749 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 56, nr. 32), privind o cumpărătură din 1712 și o răscumpărare din 1730, termen de întoarcerea banilor după 28 de ani ; 18 iun. 1619 (D.I.R. A., 4, p. 371, nr. 472) : Gaspar Grațiani aplică la răscumpărarea unui zalog prescripția cutumiară „după atîta vreme”, adăugînd că „nu am vrut să stricăm privilegiile domnești” ale celui ce stăpînea pretinsul zalog ; 20 nov. 1643 („*Arh. Olt.*”, 1927, p. 426) : se respinge răscumpărarea cerută de rumîni după 6 ani ; cf. 4 iul. 1748 (*Arh. Cant.*, p. 65, nr. 206), litîgiu între boieri, cu prescripție care cursese de la 1681 la 1748.

cer înapoi moșiile după 60 de ani⁷⁸; deși în dreptul comun prescripția de 30 de ani⁷⁹ era acceptată, din pravila bizantină, de la începutul secolului XVII, de pildă în Moldova sub Ștefan Tomșa (prima domnie)⁸⁰.

Este neîndoios că „după multă vreme”, „după atîta vreme”⁸¹, răscumpărarea nu se mai poate cere, dar nu știm dacă se avea în vedere și un termen fix. Se întîlnește, excepțional, un termen de un an, despre care s-a crezut că este rezervat fiilor vînzătorului, dar el apare ca un termen de decizie de la vînzare⁸². Într-un document publicat recent, același termen se întîlnește într-un act încheiat de un polonez în Moldova și nu este normativ pentru obiceiul pămîntului, neputînd ști dacă judecata domnească l-ar fi întărit⁸³. Într-un singur caz, în Țara Românească, se respinge răscumpărarea cerută după 3 ani⁸⁴; alte ori se respinge răscumpărarea pe care un preot o făcea după 7 ani de la vînzarea unor case din Iași, hotărîrea fiind pronunțată de mitropolit⁸⁵, care ar fi putut cunoaște termenul de 10 ani al prescripției bizantine, dar nu-l aplică nici neromânilor. Matei Basarab le respinge răscumpărarea după 6 ani, neputînd fi vorba însă, în speță, de o vînzare fără știrea rumînilor interesați⁸⁶.

În materie de zălog, părțile — vistiernic creditor și un fost pîrcălab ca zălogitor — pot stipula că „al treilea rînd de oameni” nu mai răscumpără, domnul întărind stăpînirea asupra zălogului „pînă cînd îl va răscumpăra” cineva, potrivit clauzei⁸⁷. Cel ce a fost în țări străine sau

⁷⁸ 12 febr. 1656 („Arh. Olt.”, 1931, p. 326, nr. 5).

⁷⁹ 17 iun. 1671 (Peretz, *Vente*, p. 246), după 30 de ani, răscumpărarea este excepțional admisă de Antonie voievod; 11 iun. 1696, întărind cartea boierilor din 8 mai (Potra, *Doc. Buc.*, p. 210—213, nr. 123; 125) care respingea răscumpărarea după o stăpînire de 28 ani la care se adăuga a socrului pînă la 1626.

⁸⁰ 4 nov. 1614 (D.I.R.A., XVII, 3, p. 183, nr. 278): „au trecut mai mult de treizeci de ani”, fără a se referi expres la pravilă.

⁸¹ 10 mai 1634 (Bibl. Acad. R.P.R., CXXXIV/10): Matei Basarab și sfatul declară că nu se cuvine să se răscumpere „după atîta vreme”.

⁸² 3 ian. 1709 (Xenopol, *Ist. rom.*, VII, p. 90): „cu dreaptă judecată iaste cînd cumpără cineva ...pînă la un an... neamul adecă sîngele, iaste volnic a-și lua moștenirea lui înapoi, iar dacă se mai povârniște și se învechește, lucrul nu dă judecată să se strămute” (nu se invocă obiceiul, ci aprecierea judecătii); la acest caz, discutat de autori (G. Fotino), *adde doc.* din 18 febr. 1626 (D.R.H. Ț. Rom., 21, nr. 19), prin care Alex. Coconul respinge cererea Elinei și a lui Iancul căp. de a lua de la logofătul Radul ocina și vadul de moară vîndut, deoarece „a trecut... mai mult de un an și a rămas să fie această ocină moștenire lui Radul logofăt neîntoarsă”, deși ulterior acesta restituie vadul în schimbul unei danii. Vezi și *doc.* din 3 aug. 1686, cit. mai jos; cf. o decizie de la vînzare, după 5 ani, pe care vornicul judecător, la 16 febr. 1650 o respinge (S.M.I.M., V, 1962, p. 634, nr. 12); 27 iun. 1669 (M. Costin, *Op.*, I, p. 115); 9 apr. 1621 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 21, nr. 22): respinsă.

⁸³ Imputernicit de domnie să vîndă sau să zălogească o casă a unui datornic al său, polcovnicul Prilutchi o vinde mitropoliei la 20 aug. 1724 cu clauza că rudele fostului stăpin (datornicul) sau alteineva să n-o poată răscumpăra, plătînd datoria, decît „pînă la un an... de astăzi...”, iar trecînd peste an să fie curții istovite să n-aibă... să o mai răscumpere” (vezi Băileanu, *Ist. Spital. Iași*, p. 161, nr. 1). Este vorba de un pribeag polon.

⁸⁴ 3 aug. 1686 (*Arh. Cant.*, p. 115, nr. 338): „de ar fi trecut pînă la un an de cînd s-a vîndut acea moșie, fi-s-ar căzut să-i lepede banii înapoi, ci trecînd atîta vreme, al treilea an, nu s-au căzut, că nu-l îngăduiește judecata și Pană n-au fost robit sau fugit, ci tot aici în țară au fost”.

⁸⁵ 18 apr. 1738 (Băileanu, *op. cit.*, p. 164, nr. 4), în Moldova; scopul e atins în 1743 prin bună învoială.

⁸⁶ 20 nov. 1643 („Arh. Olt.”, 1927, p. 426).

⁸⁷ 6 mart. 1602 (D.I.R.A., XVII, 1, p. 33, nr. 49).

robit are un termen mai lung, pe care însă nu-l cunoaștem precis ⁸⁸; el va fi, în secolul XVIII, de 5 ani în Moldova și de 3 ani în Țara Românească, la el referindu-se, poate, mențiunea privitoare la 3 ani în documentul din 3 august 1686, în opoziție cu termenul de decizie de 1 an.

Clauzele de garanție: clauza de neamestec și blestemul (oprirea ca protimitarul să răscumpere). Feriia. Dezvoltarea relațiilor de marfă-bani și consolidarea proprietății feudale ⁸⁹ au determinat la înstrăinările de pământ, de robi și de vecini, lărga folosire a acestor clauze, cerute de dobânditori, mai ales când erau boieri, și pe care vânzătorul le accepta pentru a face posibilă o vânzare necesară ⁹⁰. Clauzele puteau prevedea: a) absența cauzelor de contestație („gâlceava, pricina”) ⁹¹; b) obligația înstrăinătorului de a se judeca el cu oricine „ar vrea să răspundă” în vânzarea făcută ⁹²; c) obligația aceluiași de a suporta cheltuielile de judecată, în caz de contestație ⁹³; d) obligația înstrăinătorului de a înlocui bunul luat de contestator, cu altul echivalent și chiar de a face înlocuirea înainte de judecată ⁹⁴; e) porunca sau rugămintea și mai des blestemul, motivat sau nemotivat, ca fie cei efectiv întrebați, fie cei neîntrebați, sau toți, fără distincție, să respecte actul unei persoane (tată, soț, bunic, minor) față de care aveau înainte de toate obligații morale, apărute de biserică ⁹⁵. Ultima clauză se înscrisa și în acte în care era deja sancționată de dreptul domnesc (danie, schimb) sau pe cale de a fi impusă de obicei (vânzări de bunuri agonisite personal și mai des înstrăinările

⁸⁸ 23 oct. 1635 (*Sur. și izv.*, V, p. 148, nr. 108), pîrît logofătul Mogoș; 3 aug. 1686 cit. mai sus.

⁸⁹ Preocuparea generală este de a se obține o stăpînire *neclintită, ohabnică*, pământul și țiganii să fie, la dobînditor, „ocină neintoarsă” (18 febr. 1626, D.R.H., Ț. Rom., 21, nr. 19), „nerăscumpărată” în veci, „stătătoare în veaci” (8 apr. 1691, B.C.I.R., 1936, p. 61, nr. 1; 30 mart. 1661, Potra, *Doc. Buc.*, p. 121, nr. 44); „statornică”, „piitoare în veci” = = veșnică înstrăinare, proprietate, la Ștefanelli, *Ist. luptei*, p. 14 și *Doc.*, la indice, *h. v.*, *adde*: 12 aug. 1654 (*St. și doc.*, XXII, p. 234, nr. 7), în Dorohoi, moșia zălogită, „să fie piitoare la Procopie în veci”, în caz de neplată a datoriei; vezi o clauză identică în aceeași regiune, *peritor*, greșit în loc de *peitor*, în doc. din 19 nov. 1627 (D.R.H., Mold., s.d.d.); 30 mart. 1715 (B.C.I.R., 1924, p. 92, nr. 35): „locuri pietoare” în Argeș.

⁹⁰ 14 ian. 1605 (B.C.I.R., 1924, p. 79, nr. 6): boierii care stăruiesc de două ori în cererea de a strica o danie către mănăstirea Strîmbul și li se respinge plîngerea ajung — sub presiunea evidentă a mitropolitului Luca și a episcopilor — să pună blestem de neamestec în favoarea bisericii; cf. 24 iul. 1745 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 40, nr. 31), în mediul de obște.

⁹¹ 29 nov. 1621 (v. n. 94); 25 iul. 1667 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 136, nr. 57); 20 mai 1757 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 38, nr. 24).

⁹² 13 mart. 1704 (Ciurea, „Cerc. ist.”, 1934—1936, nr. 2, p. 75): „de a avea cineva a răspunde ceva să vie să stea di față cu du(m)nia lui”; 17 (18?) sept. 1742 (*Uric.*, XXIV, p. 444): „cu noi să-ș întrebe”.

⁹³ 26 iun. 1744, Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 25, nr. 18.

⁹⁴ 29 nov., 5 și 6 dec. 1621 și 12 nov. 1623 (D.I.R.B., XVII, 4, s.d.d.); 1 ian. 1716 (*Uric.*, XXIII, p. 294): „din surorile mele sau din răzeșii mei de ar ave cineva ceva într-ace jumătate de sat din Ivănești, să-și eie... de pe unde mai am moșii, tot pe Racova. Iar acolo să n-aibă treabă”. Clauză practică de devălmașii boieri sau înstăriți sau de domn în cărțile de judecată (12 nov. 1623 cit.).

⁹⁵ Ștefan, fiul vătafului Damian din Bălțați, vrînd să reia de la Ștefan din Mădirjeci ocina vindută de tatăl său (care o cumpăraseră de la un popă), găsește zăpăditul tatălui său și nu renunță la răscumpărare decît după intervenția megieșilor („ce apoi stînd oameni buni între noi”). 20 apr. 1718 (v. n. 64).

făcute la mare nevoie). În același act, o clauză unică poate fi formulată în așa fel încât să atingă două sau mai multe din obiectivele indicate de noi. Formularea putea fi concretă⁹⁶ sau generală, depășind sfera răscumpărării cu titlu de protimis. Ele nu apar cu necesitate în toate actele de înstrăinare și nu putem stabili un criteriu științific după care o astfel de clauză figurează sau nu într-un act. Multe din ele sînt de stil. Grija cumpărătorului, mai ales cînd în fapt existau neînțelegeri, explică înscrierea multor clauze. În general, ele exprimă tendința stăpînilor de pămînt ca, în afară de participarea realizată la facerea actului, să înlăture amestecul excesiv al familiei, rudelor, devălmașilor etc.⁹⁷. Este o afirmare de privatizare, o permanentă aspirație la securitate, la stăpînire „statornică“, „stătătoare“, greu de realizat.

Insuși domnul și doamna folosesc clauzele de neamestec în daniile către o mănăstire, din agonisita lor⁹⁸. Ele își aveau un corespondent în clauzele de neamestec folosite de domnie în actele ei de stat, îndeosebi în raport cu domnii următori, sau în clauzele folosite de bătrîinii de obște și de oraș.

Formele și eficacitatea blestemului, ca și reluarea clauzei de neamestec și chiar a blestemului în actele oficiale care întăreau operația (mărturia boierilor, a megieșilor, cartea organelor orășenești sau bisericești, hrisovul domnesc de întărire sau cartea de judecată domnească), n-au particularități legate de protimis; ele constituie probleme generale de procedură⁹⁹. Amestecul răzeșilor este vizat și el expres: „nime alți răzeși în sat n-au avut amestec... să nu aibă a se amesteca sêu a întoarce

⁹⁶ Pentru cheltuieli de judecată, 26 iun. 1744 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 25, nr. 18) și alte exemple în diferite note.

⁹⁷ Declărîndu-se că nimeni n-are *treabă* sau *amestec* sau interzicîndu-se *treaba* sau *amestecul*. Se cerea celui ce avea *să răspundă să se întrebe* cu vînzătorul mai întii. Se garanta stăpînirea *cu bună pace, fără nevoie și gilceavă*, așa ca „sî n-aibî a băntuire și a luari... nici di boiaru, nici di frați miîi, nici di nipoți, nici di o rud(ă)“ (18 oct. 1604, D.I.R.B., XVII, 1, p. 146, nr. 148), „nimeni să nu-l supere“ (8 mai 1622, *ibid.*, 4, p. 122, nr. 132) pe cumpărător, să nu *strice*, să nu *spargă*, să nu *calce* actul încheat, încercînd să *scumpere* bunul, să *intoarcă* banii, vezi 28 ian., 17 mart., 26 apr. și 29 nov. 1621, 9 și 14 ian., 15 febr. și 11 iun. 1622 (D.I.R.B., XVII, 4, s.d.d.); 26 nov. 1697 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 9, nr. 5); 1 ian. 1716 (*Uric.*, XXIII, p. 294). În actele de zălogire astfel de clauze priveau stăpînirea pînă la scadență și plată (12 aug. 1654, *St. și doc.*, XXII, p. 233, nr. 7).

⁹⁸ 6 iul. 1605, D.I.R.B., XVII, 1, p. 178, nr. 173.

⁹⁹ Vezi doc. din 8 mai 1623 („Arh. Olt.“, 1930, p. 186, nr. 9), cu blestem (*ibid.*, nr. 10) a doi patriarhi și alți 6 prelați pentru dania satului Izvorul Alb, devenit domnesc prin desherență, către postelnicul Pătrașco, la care se adăuga și blestemul mitropolitului Luca, la 6 oct. 1623 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 336, nr. 343); dar cartea de blestem se remite lui Trufanda, cînd silește pe postelnic să-i lase totuși lui satul (20 mai 1630, „Arh. Olt.“, 1930, p. 188, nr. 11); 7 iul. 1744 (blestem nereluat de domn în întărirea din 28 oct. 1745, Mihail, *Doc. zap. mold.*, p. 45, nr. 33—34); 31 mai 1640 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 96, nr. 16. clauza zapisului întărită prin blestemul mitropolitului); mai 1724 (*ibid.*, p. 305—306, nr. 215), unde clauza părților este reluată în adevărînța boierilor, în numele domnului; 3 apr. 1739 („Arh. gen.“, 1912, p. 144), unde clauza este reluată într-o carte de judecată; 6 nov. 1657 (Potra, *op. cit.*, p. 117, nr. 38), la fel în cartea organelor orășenești. Pentru valoarea atribuită subiectiv blestemului, vezi testamentul lui M. Barnovschi și al lui C. Șerban (P. P. Panaitescu, M.S.I., XXI, p. 421—425) sau declarația lui Mihai Viteazul (D.I.R.B., XVI, 6, p. 390, nr. 402, 26 sept. 1600). Tatăl își împărțea averea între copii, de teamă „să nu ne blesteme feciorii... dacă om muri“ (Ștefanelli, *Doc.*, p. 8, nr. 6, 10 mai 1684).

banii și vnzarea aceasta", declară un stolnic la 8 mai 1680¹⁰⁰. Clauza prin care se cerea globirea celui ce va înfrînge ordinul de neamestec¹⁰¹, apare ca o tendință de laicizare și de slăbire a efectelor blestemului, globirea realizîndu-se cu concursul statului. Adesea, în loc de gloabă, se prevedea, ca sancțiune, bătaia (300 de toiage)¹⁰² sau se cerea numai ca plîngerea să nu fie luată în seamă sau ca reclamantul să iasă rușinat de la judecată, sau să fie certat „de la fiecare giudeț și de la satu”¹⁰³. Efectul practic al acestor sancțiuni ar merita să fie studiat mai de aproape, cercetare care nu poate fi abordată aici. În aceste clauze, norma de drept feudal apare îmbinată cu obiceiurile timpurii în care prevala un conținut tradițional etic și constrîngerea difuză a corpului social (în structura lui de clasă).

Neamestecul cerut era foarte adesea justificat, astfel: *a)* se știe unde se află partea vîndută și *b)* partea vîndută fusese aleasă¹⁰⁴; *c)* s-a vîndut zestrea de către mamă¹⁰⁵, singură sau cu feciorii; *d)* s-au vîndut lazuri, curături în obște, moșie „făcută cu munca mea din pădurea întregă”¹⁰⁶; *e)* este o danie, mai ales către biserică sau către o rudă; *f)* este un schimb sau o răscumpărare-miluire pentru slujbă credincioasă, acordată unui om din casă¹⁰⁷; *g)* este vînzare de bună voie¹⁰⁸, către o anumită persoană¹⁰⁹ sau sub povara unei mari nevoi¹¹⁰; *h)* s-a vîndut agonisita personală¹¹¹; *i)* bunul vîndut fusese primit ca o danie strict personală sau cumpărat de tată, pentru actualul vînzător¹¹².

În Moldova, respectarea unui act, odată dedus în judecată, se obținea prin *feriia* înscrisă în cartea de judecată, corespunzătoare zaveascăi din secolul XV. În 1641¹¹³, Antimia, voind să vîndă satul primit de la

¹⁰⁰ Intărit la 21 iun. 1680 (M. Costin, *Op.*, I, p. 709—710).

¹⁰¹ 10 mai 1646 (*Arh. Cant.*, p. 37, nr. 143); 4 aug. 1748 (*St. și doc.*, XVI, p. 85): gloaba 12 lei și rușine la judecată; 6 ian. 1707 și 2 iul. 1737 (*Ștefanelli, Doc.*, p. 23; 37, nr. 86, 98): gloabă, mare gloabă și rușine, neținere în seamă la judecată; 1673 (*St. și doc.*, V, p. 223 în Moldova), gloabă de 20 de ughi la o domnie pentru cel ce va ataca zălogirea.

¹⁰² 26 mai 1726 (*Ștefanelli, Doc.*, p. 32, nr. 22).

¹⁰³ 22 mart. 1686 (*ibid.*, p. 10, nr. 8): certarea satului, alături de aceea de la giudeț, este aici un semnificativ vestigiu al judecării megieșilor.

¹⁰⁴ 1617; 1619 (D.I.R.A., XVII, 4, nr. 139; 470; 13 sept. 1688 (*Ștefanelli, Doc.*, p. 13, nr. 109): pentru că mai sînt moșii neimpărțite; 1 apr. 1740 (*Uric.*, XXIV, p. 442) neagă implicit protomisul simplelor rude.

¹⁰⁵ 12 dec. 1745 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 378, nr. 287).

¹⁰⁶ 17 nov. 1651 (*Ștefanelli, Doc.*, p. 4, nr. 3).

¹⁰⁷ 2 mart. 1620 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 428, nr. 554).

¹⁰⁸ 25 febr. 1620 (*ibid.*, p. 426, nr. 551); 25 iul. 1697 (*Ștefanelli, Doc.*, p. 17, nr. 13).

¹⁰⁹ 25 febr. 1620 cit.: se vinde lui Giurge, ginerele „Petrisii de la noi”; 18 nov. 1621 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 62, nr. 73), către marele vornic cu moșie împreună și amestecată.

¹¹⁰ 12 dec. 1745 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 378, nr. 287);

¹¹¹ 2 mai 1620 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 469, nr. 592): agonisită „din tinerețea lui pînă la bătrînețe”, cu care cumpără „în afară de toate rudele”, v. testamentul cit. al lui Barnovschi.

¹¹² 13 iun. 1620 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 478, nr. 606).

¹¹³ 21 mai 1641 (*Uric.*, XXII, p. 65; XXIII, p. 159); vezi și doc. din 26 oct. 1616 („mare legătură, altă judecată... să nu mai aibă”); <20 apr. 1617 — 20 mart. 1618> (de un vornic la cumpărarea Boțeștilor); 14 mai 1619 (de doi dieci care cumpăraseră în Roșiori și cărora medelnicerul Capșa le opuse protomisul de mai vechi cumpărător, respins de domn); <1 sept. 1620—31 aug. 1621> (de către vorn. de gloate D. Lupe, la răscumpărarea Slobozienilor, de la urmașii clucerului Toader, cu clauza, în cartea domnească „să nu mai aibă mai mult a pirii și nici a dobîndi, niciodată în veci”; vezi D.I.R.A., XVII, 4, s.d.d.).

soț, pune zi rudelor acestuia pentru răscumpărare. Trecind termenul, vinde și pune ferie la Vasile Lupu „să nu mai aibă ei nici o treabă în Bălăceni“, ca și când, altfel, decăderea nu s-ar fi produs destul de sigur. Este încă o formă de amestec al domniei în consolidarea protimisisului, cu scopul de a reduce nesiguranța obiceiului, nu fără a realiza venituri suplimentare pentru visterie. La fel procedase comișelul Gheorghe la 19 martie 1617 ¹¹⁴.

Așadar, clauzele de neamestec sub forma lor cea mai dezvoltată (la actele la care nu se făcuse întrebarea de protimisis) exprimau o accentuată tendință de individualizare a stăpînirii funciare și de eliberare, destul de confuză, a acesteia de sub restricțiile protimisisului. Această tendință nu ajunge să se impună decît cu privire la unele acte care prezentau un interes deosebit pentru clasa dominantă (danic, schimb, testament) ¹¹⁵ și să se afirme stăruitor, cu unele succese parțiale, pentru actele săvîrșite în anumite condiții speciale. Protimisisul rămîne o instituție fundamentală și încă viguroasă, ceea ce rezultă din însuși faptul că în mare măsură clauzele de neamestec sînt folosite pentru a limpezi situația după ce s-a respectat întrebarea de protimisis, la actele făcute „cu știrea“ diferitelor categorii de îndreptățiți la preferință. Din cauza intereselor care intrau în joc, lupta de eliberare prin efectul clauzelor de neamestec nu se observă și față de vecinii de hotar stilpit; această formă de protimisis era foarte utilă îndeosebi boierimii, în al doilea rînd mănăstirilor și, de la o vreme, tîrgoveților.

Secțiunea III

TITULARII DREPTULUI DE PROTIMISIS ȘI FORMELE CORESPUNZĂTOARE

Formele de protimisis, în funcție de titularul dreptului. Și în istoriografia modernă, și în dreptul feudal, titularul dreptului de protimisis a fost principalul criteriu de clasificare a formelor de protimisis, alături de criteriul actului și obiectului supus preemțiunii și răscumpărării. Dar acest important criteriu, care are și un rol istoric, nu poate totuși duce la o justă analiză a instituției decît dacă îl îmbinăm cu criteriul social-economic al apartenenței de clasă, deoarece aceeași categorie de protimitari, rude, devălmași, vecini etc., aparțin fie clasei dominante a feudalilor, fie orășenilor, fie țăranilor liberi sau dependenți.

În perioada de care ne ocupăm, rudele de singe, numite în documente: *neam* sau *neamuri*, *străneam*, *seminție*, *sînge*, *rudenie* și *rudeni* își consolidează poziția de primă clasă de îndreptățiți la preemțiune. În sinul lor, rudele devălmașe (moșneni, răzeși) au întietate asupra rudelor

¹¹⁴ D.I.R.A., XVII, 4, p. 121, nr. 159.

¹¹⁵ 27 mart. 1635 (Mihailovici, „Cerc. ist.“, 1932—3, nr. 3, p. 39, nr. 25): 2 apr. 1699 „Arh. ist.“, III, p. 266, nr. 61), la o danie cu sarcini; 21 mai 1744 și 24 iul. 1745; Ștefanelli, *Doc.*, p. 39—41, nr. 30—31), la o vînzare.

simple¹. Prin aceasta nu se afirmase încă un principiu a b s t r a c t, juridic, de indiviziune sau copărtăşie, ci legătura organică a devălmaşilor cu neamul boieresc pe de o parte, cu obştea sătească şi orăşenească pe de altă parte.

După această dublă clasă (rude devălmaşe şi rude simple), vin devălmaşii. Aceştia cuprind acum pe moşnenii şi răzeşii² de baştină, care toţi sînt megieşi ai satului, dacă este vorba de devălmăşia ţărănească, precum şi pe noii veniţi în obşte, „cumpărători” şi dăruiţi, care pot avea sau poziţia unor „moşneni” (răzeşi) de cumpărătură, sau a unor străini în conflict cu obştea. Moşnenii-răzeşi sînt stăpînii satului; în structura complexă a spiţelor de neam — alcătuite din cînd în cînd, potrivit nevoilor de stăpînire a moşiei — ei continuă să se considere legaţi şi printr-o rudenie îndepărtată, imemorială³. Zonele comune sînt stăpînite de toţi, „săteşte”. Pe celelalte zone, există o gamă de stăpînitari în al căror detaliu nu este cazul să intrăm aici. Cercetările lui H. H. Stahl şi P. P. Panaitescu le-au analizat din puncte de vedere uneori deosebite, dar care pînă la urmă dau seama de reala complexitate a relaţiilor de obşte. În perioada noastră şi răzeşii şi megieşii apar ca impreguraşi, pentru că, în unele zone, locurile lor, fixate pe teren fără hotărnicire propriu-zisă, se ating. Pe măsură ce se hotărnicesc raclele fiecărui neam (căruia i se atribuie un moş sau un bătrîn şi foloasele şi veniturile echivalente în celelalte zone), sau ocinile în cadrul fiecărui bătrîn ori al fiecărei funii, raporturile de megieşie străveche sau de moşnenie şi răzeşie se transformă în raporturi noi de megieşie de hotar, în raporturi de vecinătate stilpită. Dar termenul de megieş va continua să oglindească şi relaţii mai vechi, care n-au dispărut.

Şi în devălmăşiile boiereşti, se practică aşezarea provizorie a fiecărui devălmaş, care devine şi el, în acest sens, impreguraş⁴. Aici însă hotărnicirea şi deci introducerea raportului de vecinătate intervine mai repede şi mai des, lărgindu-se pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei. Pe de altă parte şi devălmăşiile boiereşti au zone comune, pe care rămîn în devălmăşie parţială cei ce s-au separat provizoriu sau definitiv în alte

¹ Vezi doc. din 4 nov. 1617 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 210, nr. 265), 15 mart. 1740 (*St. şi doc.*, VI, p. 157, nr. 58) : se vinde unui preot, în Golăeşti, fiindcă „una, ne iasie şi niamu, a doa, şi răziaşu”. Cînd se contesta dreptul unui stolnic Alexa, pentru că „nu este răzăş, nici neam”, ordinea indică importanţa relaţiilor de răzeşie, dar nu însemna că regula generală admisă era a întietăţii răzeşilor (nerude) asupra rudelor simple (fără devălmăşie).

² Pentru unele discuţii în curs cu privire la noţiunea de răzeş şi originea istorică a satelor răzeşeşti, vezi „Studii”, 1962, nr. 6, p. 1455 ; P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească*, 8—10, şi recenzia noastră în „Rev. roum. d'hist.”, 1965, nr. 2.

³ Cf. Gh. Ghibănescu, „Arh. gen.”, 1913, p. 78—81 şi, azi, demonstraţia convingătoare a lui H. H. Stahl, *Contrib.*, I—II. Vezi procedurile caracteristice de recunoaştere a calităţii de moşnean sau răzeş, la 28 iun. 1735 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 73, nr. 113 : cercetarea bătrînilor) ; 1648 („Arh. gen.”, 1913, p. 76—78 : autocercetare) ; 1 ian. 1722 (*St. şi doc.*, XVI, p. 403 : cel contestat depune jurămint).

⁴ 13 mai 1670 (M. Costin, *Op.*, I, p. 698), strănepoţii lui Mateiaş Stîrce arată că moştenirea acestuia „au fost neîmpărţită şi au ţinut cine unde au putut şi unii dintre dinşii o au şi vîndut” ; 30 iul. 1697 (Turcu şi Stoide, *Doc. Neam*, 1935, p. 31, nr. 59) : paharnicul lordache Cantacuzino arată despre satul familial Negrişteşti, „cât am stătut cu verii, di n-am împărţit moşiile, s-au vînit în partea... văru-miu Mihălachi Răcoviţ... şi mie... Băltenii” ; în Vrancea (8 iun. şi 21 aug. 1688, Sava, *Doc. putn.*, I, p. 37—41, nr. 63—64), aceiaşi răzeşi puteau avea părţi nealese şi altele alese, evaluate în fâci.

zone ale moșiei. Totuși analogia nu trebuie împinsă prea departe, neamul boieresc, strict genealogic, rămânând în esență diferit de obștea satului.

În orașe, avem o interferență a acestor două tipuri de relații, mai aproape de obște prin exploatarea moșiei târgului, mai aproape de neamul boieresc în vatra orașului unde loturile familiale se hotărânesc mai repede, și domină raporturi de vecinătate stilpită. Dar chiar în afara orașelor cu structură de obște de moșneni, cum se afirmă acum puternic Cîmpulungul-Muscel, târgul și orașul rămînea structurat ca o obște și chiar ca o uniune de obști, mahalalele parohiilor constituind adevărate comunități componente.

Și în orașe, noii veniți vor avea situația de orășeni „naturalizați” în obștea orașului, sau de străini, cu un statut și drepturi restrinse (vezi deja doc. din 28 nov. 1580, D.I.R.B., XVI, 4, p. 493, nr. 484).

În devălmășiile boierești, străinii nu pot intra decît printr-un act juridic precis, care nu operează nici o „naturalizare”, ei devin copărtași, în sens strict juridic, abstract, cu neamul boieresc devălmaș.

Pe acest fond de relații social-economice și etic-juridice, a căror legătură cu modul de producție feudal și procesul de destrămare al devălmășilor a fost pus în lumină de autorii citați, se cristalizează categoriile de protimitari pe care vechii istorici ai protimisisului le numeau, în ordinea lor de preferință, răzeși și vecini.

Noi credem că trebuie să distingem următoarele categorii: *a)* devălmășii de baștină (care nu sînt și rude în sens strict cu cel ce înstrăinează) din același moș sau bătrîn, din aceeași funie⁵; *b)* devălmășii din același trup de moșie, cînd protimitarul aparține unui alt bătrîn decît cel din care face parte vînzătorul; *c)* răzeșul sau moșneanul de cumpărătură în obște sau copărtașul la o devălmășie boierească, acesta din urmă neavînd înaintea lui decît pe rudele simple sau pe rudele devălmășe ale neamului respectiv.

Megieșii de sat care la începutul secolului XVII, mai ales în Țara Românească, apar, în actele făcute cu „știrea și voia lor”, jucînd un rol principal și adesea exclusiv, pe măsură ce se transformau în vecini de hotar (și ca atare mai totdeauna foști devălmășii), vin la protimisis individual, după toate categoriile enumerate, deși ca megieși ai satului au început prin a constitui obștea al cărui acord era primordial și fundamental. Moșiile boierești și locurile din vatra orașelor intrau în relații de vecinătate de tip evoluat, căruia i se aplica, pe baza unei analogii de solidaritate de obște, un protimisis de cel mai mare interes pentru clasa boierească.

Toate clasele de protimitari mai sus enumerate pot fi împărțite — nu fără oarecare relativitate — în trei forme principale de protimisis pe care îl vom numi de drept comun: protimisisul rudelor (*de rudenie* sau *al rudeniei*, vor spune sursele secolului XVIII); protimisisul devălmășiei (*de răzeșie*, în secolul XVIII) și protimisis al vecinătății (*de megieșie*, în secolele XVIII—XIX).

În sursele perioadei noastre mai avem bine reprezentată o altă formă de protimisis, aceea a primului stăpînitor și al rudelor sale, care în docu-

⁵ Vezi mai jos, p. 152, n. 43.

mente nu este de loc deosebit de cel de rudenie mai sus analizat, deși pentru noi, acesta este un drept de dobândire preferențială, pe cînd protimisisul primului stăpînitor este de la început un retract cu răscumpărare. Apropierea lor la început era firească, fiindcă și rudele unui vînzător, care își vindea bunul de moștenire considerau, în cadrul solidarității de sat, de bătrîn, de neam boieresc, că își retractează de la streinul cumpărător *ocina, jedina, moșia* lor.

Raportul de preferință între retractul primului stăpînitor și protimisisul de drept comun nu apare clar în sursele noastre. Adesea el trece înainte, ca de pildă în cartea de judecată din 12 ian. a boierilor și cea din 5 iun. 1644 a lui Vasile Lupu⁶ și dintr-un zăpis de vînzare în sat din 10 mai 1645⁷.

O formă derivată a acestui retract de prim stăpînitor, care se dezvoltă în cursul perioadei noastre, este preferința pe care luptau să și-o impună rumânii (vecinii), pentru a-și răscumpăra capul și delnița, sau numai capul, atunci cînd stăpînul lor pășește la o vînzare. Cum în marcea majoritate a cazurilor rumîinii aceștia sînt foști *cneji (judeci)* care s-au autovîndut, ei se răscumpără ca foști stăpîni ai propriei lor moșii și ai propriei lor persoane. Acest protimisis este refuzat vecinului de moșie, care nu fusese *judec* și nu-și vînduse *capul*⁸. Interpretînd autovînzarea — ca și vînzările celelalte, în condițiile economiei naturale și ale mentalității de obște⁹ — ca un act precar, nu de transfer absolut, ci de finanțare a unor nevoi urgente, pînă la însănătoșirea economică a celui căzut în nevoie, rumîinii s-au ridicat la concepția că, de îndată ce pot s-o facă, au dreptul să ceară răscumpărarea, chiar dacă stăpînul nu i-a scos în vînzare. Caracterul progresist al acestei concepții, sprijinită uneori de domnie în mod interesat, dar combătută de boieri și mănăstiri, este evident. Familia boierescă a luptat să păstreze întietatea protimisisului ei de rudenie, față de autorăscumpărarea făcută de rumîni, în cazul cînd stăpînul acestora îi scosese în vînzare și acceptase retractul¹⁰.

Protimisisul stăpînului locului față de cel ce are pe acest loc o construcție (îndeosebi în orașe) sau o plantație (vii, pomet, livadă etc.), ca și protimisisul țaranilor dependenți și al megieșilor la arendarea moșiei de așezare (respectiv învecinate), sînt forme care se dezvoltă incipient către sfîrșitul secolului XVII și se deosebesc substanțial de formele comune. Schițîndu-le numai apariția, vom rezerva studiul mai larg al acestor forme în perioada următoare, cînd cunosc o largă dezvoltare.

⁶ *Sur. și izv.*, III, p. 292, nr. 7; V, p. 12, nr. 4: se anulează vînzarea către un cumnat (deci către soră), deoarece n-a fost întreat fostul stăpînitor al satului, diacul Toader, feciorul lui Pîrvu și fiii săi.

⁷ *Ibid.*, III, p. 219, nr. 131: un răzeș din Popești, vînzînd partea de bătrîn cumpărată de la Pătrășcoia, îi pune zi întii și aceștia să întoarcă și apoi întreabă „pre toți frații noștri și răzeși”.

⁸ D.I.R.B., XVII, 4, p. 225, 303, 325, nr. 243, 319, 334.

⁹ 6 mart. 1607 (D.I.R.B., XVII, 1, p. 250): „dacă a ieșit din foame și din lipsa, i-a fost voia ca să întoarcă înapoi acei aspri lui Stan logofătul” (invocîndu-se ca pretext că fusese primiți ca preț al renunțării la protimisis pentru altă vînzare).

¹⁰ 20 aug. 1639 (*Arh. Cant.*, p. 31, nr. 121): cîștigă, prin judecată, nepoții stăpînului de la care se răscumpăraseră vecinii. „fiind că li se cuvine după sînge să fie vecini”

Rudele, neamul, singele, rudenia, rudeniile. Au calitatea de protimi-tari rudele, fără limită de grad¹¹, în linie directă — ascendentă¹² sau descendentă¹³ — și în linie colaterală¹⁴. În caz de concurs între rude de grad diferit, trece înainte „cel ce este mai aproape“¹⁵ de persoana care a înstrăinat bunul. De aici importanța determinării gradului de rudenie¹⁶, potrivit regulilor de drept canonic și de drept bizantin laic, din culegerile de nomocanoane, reguli care au fost printre cele dintii traduse în româ-nește către mijlocul secolului XVI¹⁷.

Rudele de același grad răscumpărau împreună, *cum le era partea*¹⁸ sau potrivit învoielii dintre ele¹⁹ sau proporțional cu contribuția la banii răscumpărării. Rude de grad diferit se pot înțelege să răscumpere îm-preună²⁰, cum se întâmpla, fără îndoială, în multe din cazurile când sursele noastre vorbesc de răscumpărare făcută de *neamul, neamurile, rudele, rude-nia, rudeniile*, sau *seminția vinzătorului*, fără nici o altă precizare a nu-

¹¹ Testamentul cit. al lui Miron Barnovschi: „sau fie cine din ruda noastră“; 13 mai 1685 (M. Costin, *Op.*, I, p. 159): răscumpără „sămînția Săchileștilor“ (în speța, soția prin soțul ei).

¹² Vezi mai sus clauze de neamestec privind pe mamă; 15 nov. 1670 (Ionașeu, *Doc. buc.*, p. 29, nr. 13); 6 mart. 1607 (D.I.R.B., XVII, 1, p. 250, nr. 235); Ivan cel bătrîn este un ascendent.

¹³ Fii: cazuri obișnuite, v. diferite doc. citate în note; fiice: la 10 mart. 1607 (*Uric.*, XVIII, p. 254). Ieremia Movilă decide că fiica trece înaintea fratelui vinzătorului; nepoți: la 18 febr. 1661 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 22, nr. 30); nepoții lui Gogoi răscumpără de la Miron Dima, al cărui tată cumpărase în Cîmpuri 1/4 din bătrînul lui Bogdan.

¹⁴ Frați: 24 sept. 1610, întărit la 16 ian. 1617 („*Arh. ist.*“, III, p. 209); 23 ian. 1677 (*St. și doc.*, VII, p. 276); 20 apr. 1665 (Mihail, *Doc. zap. mold.*, p. 63, nr. 46); 26 iun. 1744 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 25, nr. 18); și surori: test cit. al lui M. Barnovschi; 6 ian. 1715 (*Uric.*, XVI, p. 25—27). Frați și surori: <1657> (Turcu și Stoide, *Doc. Neamf*, 1935, p. 23, nr. 41); nepoți: 20 aug. 1639 (*Arh. Cant.*, p. 30, nr. 121); 21 mai 1641 (*Uric.*, XXII, p. 65); 5 mai 1708 (Antonovici, *Doc. bărl.*, III, p. 5, nr. 6); 23 iul. 1743 (*Sur. și izv.* XIII, p. 48, nr. 46); veri: 23 iul. 1743 (*Sur. și izv.*, XIII, p. 48, nr. 46); unchiul și mătușa: <1667> cit.; frați și nepoți: 12 dec. 1683 („M. Costin“, 1913, I, p. 67, nr. 69).

¹⁵ Test. cit. al lui M. Barnovschi: soră, nepoți, văr primar, alte rude; la 5 și 7 mai 1708 (Antonovici, *Doc. bărl.*, III, p. 6—7, nr. 5—6), egum. Aftanasie declară: „cunoscînd cum iaste giudecata după lege țarei, că mai volnic au fost d-lui să cumpere, fiind sămînție și neam de aproape“; 1 iun. 1715 (*Uric.*, XVII, p. 25—27): rude „mai aproape“ care nu se iscăliseră în zapis cer să răscumpere după „legea țării“, bunul vîndut lui Ilic de la visterie de unchiul său postelnicul Gavriil Leca; <1657> cit.: Antimia vinde 1/2 din Negrițești unchișului Toma, mare vornic, și mătușii, după ce „eu am întrebat întăiu fra-țiilor mei și surorilor mele“.

¹⁶ 25 dec. 1612 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 8, nr. 13): vinde partea lui Lupu, pe care îl adevereasc „toți răzășii“ că este unul dintre cei cinci feciori a Ilerăscului, iar acesta unul din cei 6 feciori ai lui Dragomir Muncelleanu; 20 ian. 1621 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 7, nr. 7): filiația stabilită cu 6 boieri jurători care recurg la mărturia bătrînilor și megieșilor din jurul satelor; 28 febr. 1676 (*St. și doc.*, VI, p. 29): prin darea legii cu jurămînt a 6 oameni; 18 ian. 1622 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 85, nr. 95): direct de domn în divan, fără precizarea gradului; 27 apr. 1734 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 72, nr. 110): marelă spătar delegat de domn stabilește rudenția după cercetarea făcută prin răzeși bătrîni.

¹⁷ V. P. P. Panaitescu, *Inceputurile dreptului scris în limba română*, în „Studii“, 1954, nr. 4, p. 215 urm.

¹⁸ 17 dec. 1676 (Bulaț, *Doc. Văratec*, p. 29, nr. 25): cum le va fi partea: 27 mai 1660 (*St. și doc.*, V, p. 532, nr. 5): frățește.

¹⁹ 13 mai 1670 (M. Costin, *Op.*, I, p. 698—699): Stirceștii se înțeleg între ei cine să răscumpere.

²⁰ 30 sept. 1668 (o fată și alte rude); doc. f. d. („Antonie Zăgan și semenția lui“) și 13 mai 1670 (M. Costin, *Op.*, I, p. 698; 713); 26 mai 1671 (Costăchescu, *Bălțați*, p. 24): trei răscumpărători; 4 iun. 1675 (*St. și doc.*, XXII, p. 235).

mărului lor sau a gradului de rudenie ale fiecăreia²¹. Deși acești termeni prezintă și unele fluctuații de sens, ei sînt pînă la urmă sinonimi²². Rudele după tată și cele după mamă nu puteau răscumpăra decît în bunurile spiței lor²³, ceea ce excludea protimisul afinilor²⁴ (inclusiv al copiilor unuia din soți în bunurile părinților vitregi)²⁵. În Țara Românească se mai aplică în forme accentuate și privilegiul masculinității²⁶, rudenii prin fecior (agnatică) fiind considerată mai puternică decît cea prin fată, probabil și cu reflex asupra protimisului. În cazul cînd banii răscumpărării nu aparțin soției²⁷, faptul se ține în seamă la lichidarea intereselor comune, dacă bunul nu trece în mod normal la copiii rezultați din căsătorie.

²¹ 24 dec. 1616 și 5 ian. 1620 (D.I.R.A., 4, p. 73, 419, nr. 103, 540) : Marco și Filip și cu alte neamuri ale lui Gavril ; Ștefan... și alte rude ale ei.

²² *Neamul* pare a fi un cerc de rude mai apropiate decît *rudenii*, în doc. din 14 mai 1623 (Mihail, *Doc. zap. mold.*, p. 31, nr. 21) : „alt neam și rudenii n-avem“, dar în doc. din 11 iun. 1617 (D.I.R.B., XVII, 3, p. 147, nr. 122), după ce se întreabă „toată rudenii“, blestemul este pus împotriva oricui „din rudenii noastră sau din neamul nostru“. *Rudă* este suficient pentru a desemna întregul cerc în doc. din 18 oct. 1604 (*ibid.*, XVII, 1, p. 146, nr. 148) : „nici di frați... nici di niपोți, nici di o rudă“. Termenul de *sămînție* poate desemna pe descendenții imediați (12 febr. 1656, „*Arh. Olt.*“, 1931, p. 326 : „au fost sămînția lui Mihai voevod în pribegie“) sau pe orice rude (4 apr. 1676 : Antonie Ruset, întărind o danie între boieri, decide ca „nime din sămînțiile lor măcar rudă cît de aproape“ să nu strice actul, v. Ciurea, „*Cerc. ist.*“, 1934—1936, nr. 2, p. 71).

²³ 20 apr. 1717 (*St. și doc.*, VI, p. 97) : doi răzeși, vînzînd partea lor după mamă, întreabă neamul din *același bătrîn* cu ei (care nu cumpără), și cu Teodosie Lipan „ne-am locmit binșor, frățeste între toți frații“; 31 aug. 1731 (*St. și doc.*, VI, p. 157, nr. 56) : v. doc. sibian din 1734 la Fotino, *Contrib.*, p. 449 și *Omagiu profesorului Constantin Stoicescu...*, 1940, p. 153 ; R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 92 ; 28 febr., 1676 (*St. și doc.*, VI, p. 29, Moldova). În Țara Românească principiul se aplică și în funcție de funie ; 30 iul. 1597 (D.I.R.B., XVI, 6, p. 283, nr. 301) : Mihai Viteazul decide că este mai volnică să cumpere jum. Maria, fiind mătusa vînzătoarei și „ocina ce a vîndut este tot funia ei“ ; 20 iul. 1670 (Turcu și Stoide, *Doc. Neamș*, 1935, p. 26, nr. 49) : „cu alți frați sămînții lor“.

²⁴ Afinii nu pot întoarce în Moldova, 18 febr. 1663 (*Sur. și izv.*, IV, p. 222, nr. 206) ; 10 febr. 1669 (*Uric.*, XVII, p. 20) : un țigan care a aparținut Cujboaei, poate fi răscumpărat de nepotul de văr primar al acesteia, nu de nepotul lui Cujbă, soțul ei ; 14 iul. 1741 (M. Costin, *Op.*, I, p. 181, nr. 225) : domnul exclude pe Costineștii, înrudiți cu Plăceștii, de la răscumpărarea jumătății de sat ce era *stîlpul* lui Plăcșa. Matei Basarab respinge răscumpărarea cerută de un cusceru, la 7 ian. 1650 (Muzeul Luptei Revoluționare a Poporului, XCVIII/4, copie la Inst. ist.). Pentru cumnați și gineri, vezi mai jos, p. 123, nr. 7.

²⁵ 28 febr. 1676 (*St. și doc.*, VI, p. 29) : domnul decide că în același bătrîn nu pot ține fiauștri, nefiind de același sînge ; 9 mai 1676 (M. Costin, *Op.*, I, p. 136, nr. 132) : copiii din prima căsătorie a tatălui pot răscumpăra de la mama vitregă moșia pe care tatăl lor, ca soț, i-o vinduse ; 6 mart. 1607 (D.I.R.B., XVII, 1, p. 250, nr. 235) : fiii vitregi ai lui Ivan cel bătrîn sînt totuși întrebați.

²⁶ 22 iun. 1743 (*St. și doc.*, III, p. 44—45) : nepotul de soră și unchiul patern au deopotrivă protimisul ; vezi în schimb doc. din 6 iun. 1652 (*St. și doc.*, V, p. 120, nr. 15 — *Anc. doc.*, p. 203, nr. 144) : cei 12 boieri luați de moșnenii Șipărești din Frăsinet și de verii lor din alte sate pentru moșia moșului lor Dumitru, stabilesc „cene iaste den fecior și cine iaste den feate“ ; cum s-a cerut prin răvașul domnesc. Întrebînd pe bătrîni, află că „Belea și Tanasie și Stoica și cu alți veri ai lor sânt toți den feate, iar... Dumitru, iaste den fecior, fată lu Neagoe, feciorul Stoicăi, și iaste ia mai volnică“ (nu știm obiectul litigiului) ; cf. sub forme atenuate și în Moldova între boieri, cu privire la o danie din bunurile unui hainit : „fetil(e), parte fămeiască, n-au fost obiceiul a ave parte în casă lor din Iași, făr numai feciorii, și cum că fetil(e) ar fi mai luat și alte dzestre de la părinți“ (*St. și doc.*, VI, p. 261, nr. 420 ; R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 248).

²⁷ 30 aug. 1660 (*Arh. Cant.*, p. 225, nr. 710) : la cererea soției, soțul boier avansează acesteia banii pentru a-și exercita un drept de protimisul, dar bunul trecînd la copiii

Solidaritatea de familie face ca atunci cînd unii din frați vînd prăvăliile moștenite de la tată fără știrea unuia din frați, acesta să ceară să le răscumpere, fără a mai revendica, fără plată, partea lui de moștenire, vîndută de frate fără nici un drept. Radu Mihnea²⁸, sub care pravila se aplica adesea, judecă „după dreptate și după legea dumnezeiască”. Aici pravila a putut fi consultată cu privire la dreptul fraților de a vinde și partea celui absent.

Principiul protimisisului de rudenie este sugestiv exprimat la 16 mai 1600 prin cartea de judecată a lui Nicolae Pătrașcu vodă care dă voie vornicului Oancea, ca văr primar, să răscumpere de la fostul mare postelnic Ianiu: „am socotit... mai bine să fie dedina la dedină, decît la unul dintre străini”²⁹.

Și actele private — cum este diata paharnicului Necula din 20 martie 1627 — exaltează legătura dintre bunuri și familie, dar se introduce o distincție între cele dobîndite de bunici sau alți strămoși, cele dobîndite de părinți și cele agonisite personal: „Și să meargă și să fie ocina și moștenirea la singe, unde se cuvine să fie, pentru că aceste dedine au fost dobîndite de bunicul nostru Vintilă vornicul de Cornățeni, nu au fost dobîndite de tatăl meu sau de mine”. Totuși această distincție nu este aplicată cu rigoare, în actele practicii, nici în cadrul moștenirii, nici în acela al protimisisului. Lupta cea mare, începută de la mijlocul secolului trecut, privea libertatea de a testa în limitele sistemului succesoral al pravilei. La 26 august 1627³⁰, mitropolitul Luca, într-o pricină de moștenire boierească, mai formulează clar principiul libertății: „tot omulu-ș iaste volnic să-ș impartă bucatele undé va vrea el”, principiu pe care îl va enunța și hrisovul sobornicesc din 15 iulie 1631 în Țara Românească, și pravilele din 1646 și 1652 în ambele țări, spre marel folos al biscrii.

Devălmașii de moșie (de baștină). Devălmașii străini (de cumpăratură). În locul termenului de *devălmaș*, de care noi avem absolută nevoie pentru claritatea expunerii și care este istoricește justificat, fiind legat de stăpînirea *de-a valma* (cu sau fără cote ideale), întîlnim în surse termeni diferiți, dintre care unii au accepțiuni multiple, și aproape toate suferind în decursul perioadei unele transformări de sens, care multă vreme coexistau cu o accepțiune mai veche.

Moșnean sau moștean apare în Moldova mai des sub forme *moșan* (*moșean*)³¹ sau *moșinean*³². Dimpotrivă, *răzeș* este rar folosit în Țara Românească, unde este mai frecvent *răzoraș*, în sensul de împrejuraș legat de viața satului și, în general, fost devălmaș. *Frații de ocină* sînt devălmași,

comuni, originea banilor devenea indiferentă; altfel se ajungea la socoteli ca cele din doc. 7 ian. 1622 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 73, nr. 85), de care depindea atribuirea bunului, cu excluderea copilului vitreg.

²⁸ 19 mai 1614 (D.I.R.B., XVII, 2, p. 278, nr. 251).

²⁹ *Ibid.*, XVI, 6, p. 374, nr. 387: răscumpărarea se face în divan.

³⁰ D.R.H., Ț. Rom., 21, nr. 262; cf. mai sus, p. 58, n. 25.

³¹ 1 ian. 1722 (*St. și doc.*, XVI, p. 403); 6 aug. 1743 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 45, nr. 34): *moșenaș*.

³² 28 ian. 1735 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 73, nr. 113).

uneori rude, ca și *oamenii mei*. *Părtașii de ocină* sau de *moșie*³³ nu presupun cu necesitate și o legătură de rudenie, termenul de *părtaș* tinzînd să se aplice devălmașului *contractual*. În același act, aceleași persoane pot fi denumite *răzeși împrejurași și megieși împrejurași*³⁴, precizîndu-se că moșia vîndută se învecinește cu ei. În alt document, se vorbește de cei ce sînt „tot dintr-un moș moșan împreună cu dășii moșani și răzeși”³⁵. Răzeșii din Vrancea au „răzeșe cu Odobestii din toate moșiile lor... fiind răzăși despre mănăstire”³⁶. „Oamenii lui”, diferiți de *fii*, de *vecini* și de *megiași*³⁷, par să fie în devălmășie cu șeful cetei (și șef al neamului?). Altădată, acesta arăta că a vîndut „cu știrca tuturor fraților lui, cîți sînt cetași și tovarăși pe acea ocină”³⁸. Alunecarea și întrepătrunderea de sensuri pe care o oglindesc aceste citate se explică prin precumpănirea treptată a raporturilor teritoriale, față de cele de rudenie; prin faptul că aceiași megieși sînt devălmași integrali pe unele zone economice, vecini și săteni solidari pe ocinele repartizate „provizoriu” (adică durabil, dar fără hotărnicire judecătorească) și vecini hotărnicii în racle sau pentru unele ocine stîlpite; în fine, raporturile lor pot diferi, după cum le privim în lăuntru aceluiași bătrîn sau, de la bătrîn (moș) la bătrîn, în corpul aceleași moșii, fără a pierde din vedere că existau și zone de devălmășie sătească, fără umblare pe bătrîni, bine studiate de H. H. Stahl în toate lucrările sale. Devălmășia boierească și, parțial, cea moșnenească, bazate pe rudenie, nu intră în acest paragraf.

Obștea luptă să mențină un control cît mai strict al străinilor în obște. Devine moșnean ginerele înzestrat de socrul său³⁹. În Țara Românească se continua a se considera înfrățirea⁴⁰ ca un act deosebit de vînzare⁴¹ și susceptibil să asigure o integrare în obște, deși boierii și negustorii o plătesc scump, transformînd-o în act simulat, care încă din secolul XV și-a pierdut mult din reflexul familial. La 20 mai 1693 mai avem înfrățiri făcute cu *meșteșug*, ca cea dintre Sima, nepoata popei Fiera din Băjești, și Gherghe, fiul lui Sinjorz, care la 3 martie același an mai încercase să intre

³³ 21 mai 1642 (A.S.B., *Ep. Buz.*, XVII/5): vinde ginerile lui Bulăroiul și alți părtași de ocină, 13 sept. 1706 (*Arh. Cant.*, p. 145, nr. 434): ocină de moștenire, alcasă, vîndută unei boieroaice, de Stoica, fiul Mircei din Rogăjești, cu știrea părtașilor de moșie (deși era o ocină aleasă); cf. 16 iun. 1712 (*St. și doc.*, V, p. 228 = *Anc. doc.*, p. 80).

³⁴ 23 apr. 1630 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 3, nr. 2) în ocolul Cîmpulung Mold.; cf. 7 apr. 1673 (*Sur. și izv.*, XXII, p. 34, nr. 37): „megieșii de prin prejur”; 11 dec. 1709 (Sava, *Doc. putn.*, 1, p. 60, nr. 91): „am întreat toți răzeșii mei care au moșie alături cu mine și pe din sus și pe din gios”.

³⁵ 1 ian. 1722 (*St. și doc.*, XVI, p. 403).

³⁶ 14 sept. 1732 (Sava, *Doc. putn.*, 1, p. 69—70, nr. 108).

³⁷ 13 apr. 1620 (D.I.R.A., XVII, 4, 461, nr. 582); 3 mai 1670 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 15; 37, nr. 7, 17).

³⁸ 8 iun. 1622 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 76, nr. 87).

³⁹ 1684 („*Arh. gen.*”, 1913, p. 76—77): Toader arvaț, fiind om străin, a luat fata în căsătorie și țin amîndoi un bătrîn, pentru ca în 1697 bătrîni Arvați să mai aibă și altă moșie a lor. Pe moșie, boierii folosesc același procedeu (1697, Giurescu, *Studii*, p. 342).

⁴⁰ Vezi mai sus, p. 22, n. 15 și p. 38.

⁴¹ La 8 iul. 1620 (S.M.I.M., V, 1962, p. 604, nr. 20), Gavril Movilă dă lege cu 12 boieri să jure cu Balotă că tatăl acestuia nici n-a vîndut, nici n-a înfrățit pe moșie pe Carga vornicul. Înfrățirea, totuși, nu este o simplă vînzare cu etichetă străină, fiindcă servește la rezolvarea unor conflicte ca cel dintre Papa postelnicul, care vinde în moșia

prin cumpărare în funia popei și se luase lege cu boieri adevărați, de la domnie⁴².

Pentru a putea răscumpăra, trebuie să fii moșnean⁴³. Ion sătrarul, care ia în Popești ocina lui Vasile Corne, vinovat că „i-au mâncat câteva oi”, nu e primit de răzeși. Nic. Mavrocordat le pune acestora termen să plătească oile și să țină ei ocina, altfel să vină să se judece în divan⁴⁴.

Discriminarea fundamentală, legată de contextul la care se referă, între băștinași (de moșie) și străini, chiar dacă și aceștia poartă numele de moșnean, duce la tehnica vânzării de stinjeni și de părți nealese, pe de o parte, de locuri în sat cu livezi și de părți în cimp și în pădure⁴⁵ (adică în zonele comune). Unele fac din cumpărător un megieș cu drepturi limitate; celelalte (parte nealeasă, parte din cimp și pădure), un moșnean adevărat, sau, mai ușor, un viitor moșnean.

O *ocină de cumpărătură* nu dădea, la începutul secolului XVII, dreptul ca stăpînul ei să întoarcă banii altor vânzări ulterioare din sat, nefiind *ocină de moștenire*⁴⁶. Noul moșnean putea răscumpăra de la cumpărătorii ulteriori dacă nu întâlnea un concurent dintre băștinași. Acest drept nu este clar recunoscut totdeauna, dar Matei Basarab îl consacră la 30 mai 1649⁴⁷.

La 2 iunie 1638, Matei Basarab îl declară pe vornicul Radu din Desa *volnic* „să lepede banii popei Radului” pe moșia din Hurezi cumpărată fără știrea lui; dar megieșii

Dobroței din partea Viorească 15 stj. lui Dragodan și apoi 8 stj. nepotului acestuia, Dragnea, căruia îi revine și partea unchiului. La 14 febr. 1623 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 226, nr. 244), Papa „nu s-a îndurat de moșia lui cea bătrînă”, făcînd schimb și frăție cu Dragnea, care primește tot din partea Viorească 1/4 (22 stj.), moșie pentru moșie, și 2 stinjeni în dar, și dă în schimb lui Papa în dar alți 2 stinjeni. Pînă la sfîrșit, înfrățirea și apărarea moșiei bătrîne de către Papa, a mării stăpînirea lui Dragnea.

⁴² A.S.B., *Mitr. Ț. Rom.*, XVI/17 (copie, în ms. 129, f. 273—275) și, cu data de 20 mai 1692, la Minea și Boga, „Cerc. ist.”, 1932—1933, nr. 3, p. 102. La 5 ian. 1648 (A.S.B., *Măn. Cimpulung*, X/7), Stan Bode din Negrești arată că dăruise pentru frăție-logofătului Franța o delniță din partea lui „cât se va alege și din câmpu și di pădur(e) și din api și din munți și di pisti tot hotarul. Si el m-au dăruit cu ci-au dat Dumnezeu ca prii mai mult dicăt acei delniță)”.
⁴³ 2 iun. 1638 (Giurescu, *Studii*, p. 344): vornicul Radu, neîntrebat, leapădă banii popii Robu din Horezi, fiind „mai volnic, că iaște moșnean”; 25 mai 1656 (*ibid.*), în Bunești, Stoica e mai volnic să cumpere, fiind moșnean; 5 aug. 1645 (*Isp. și zap.*, II, p. 79, nr. 48): răscumpără, fiind „moșnean de acoloa”, cu preț în vite; 24 ian. 1663 (*St. și doc.*, XVI, p. 393): răzeșul cere protimis, la o vînzare din 1655 (? v. p. 392), dreptul lui fiind prescriș; 1669 (*Sur. și izv.*, IV, p. 274—275, nr. 241—242): răzeșii întrebați nu vor să răscumpere.

⁴⁴ 15 iun. 1712 (*St. și doc.*, VI, p. 59).

⁴⁵ A.S.B., *Mitr. Ț. Rom.*, L/9 (orig. rom.): 6 boieri să jure dacă partea Dancului și a lui Stan a fost vîndută numai în sat sau și în zonele comune (7 iun. 1638).

⁴⁶ 14 mai 1619 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 345, nr. 437); 15 apr. 1608 D.I.R.B., XVII, 1, p. 300, nr. 277), Sarchiz care în Bogdănești e „moștean că au fost cumpără(at)”, iese afară din obște prin hotărnicire, întii cu bătrînii satului în seliștea unde avea „să o ție pre cumpărătură”, apoi cu boierii luați pe răvașe domnești, pentru rest; cf. 8 apr. 1648 în copie la Înst. de ist.; Giurescu, *Studii*, p. 344; (1683—1684) („Arh. gen.”, 1913, p. 76—77): în Selișteni, o fată a luat-o Romașco de la Orhei, „și el au stăpînit de pe socru-său, iar altă nemică n-au avut, iar unde o avea cumpărătură să nu cuteze a intra, că se vor pune sufletele”.

⁴⁷ „Arh. Olt.”, 1930, p. 185; cf. 28 aug. 1657 (Mihailovici, „Cerc. ist.”, 1932—1933, nr. 3, p. 46); 7 dec. 1662 (*Arh. Cant.*, p. 88, nr. 280).

vînzători, dacă vor, să-și răscumpere moșiile, și numai dacă aceștia se abțin, poate lepăda banii vornicul, „căci iaste el mai volnic, că iaste moștean“⁴⁸.

Numeroase documente atestă că un cumpărător în sat își continuă seria achizițiilor, socotindu-se firesc să fie preferat de sătenii nevoiți să-și lichideze stăpînirea⁴⁹. Vistiernicul Roșca se înarmase și cu zapis de la răzeși că nu vor încăpea alții, peste el, să cumpere, și de aceea întoarce cumpărătura uricariului Dumitrașco de la Bejan⁵⁰. Sub presiunile suferite și roasă ea însăși de contradicții crescînde, obștea contribuie direct la cristalizarea preferinței moșnenilor de cumpărătură față de noii acaparatori. În Moldova vedem această preferință invocată de un vâtaf (1647), de hatman N. Racoviță (1671) și I. Neculce (1720)⁵¹. Zamfir din Albenică, „de atîta vreme... moșnean“, o folosește contra unui diacon care voia să cumpere de la banul Cornea Brăiloiu⁵².

Deși umblarea pe bătrîni, cum a arătat H. H. Stahl, nu este o structură arhaică, dezvoltarea ei și aplicarea consecventă a relațiilor între bătrîni constituie acum un element conservator, folosit ca armă de luptă contra străinilor. Răscumpărarea se face întîi în cadrul bătrînului, de cei care îl stăpînesc, și apoi, de la un bătrîn la alt bătrîn. Prin analogie acest obicei se aplica și la alte devălmășii⁵³.

Totuși procesul de destrămare se adîncește. Răzeșii vînd pămînt unui boier, pentru a răscumpăra cu banii primiți un alt loc în altă parte⁵⁴. Între obșteni are loc un mare număr de vînzări, zalogiri, danii, care ies la iveală cu prilejul hotărnicirilor și al vînzărilor către boieri și mănăstiri; cînd aproape fiecare sătean are *moșie și cumpărătură* („au fost și moșnean și au și cumpărat“)⁵⁵, pe lîngă danii și înzestrări.

Încă de la începutul secolului XVII, chiar în orașe, se înțelege prin moștean și un vechi stăpînitor, opus celui nou venit. Pentru această noțiune expresia justă este cea din porunca lui Alexandru Cuconul care, autorizînd

⁴⁸ A.S.B., *Copii part.*, s.d.d.; cf. rezumat la Giurescu, *Studii*, p. 343; în loc să considere că există o vînzare, către popă, la care trebuie decis dacă vornicul are protimisis (și îl avea), domnul considera că mai intervine a doua vînzare, de la popă la vornic (ca și cînd acesta n-ar fi fost privilegiat) și dădea protimisis foștilor stăpîni moșneni vînzători. De notat că ceilalți moșneni nu sînt avuți în vedere.

⁴⁹ A.S.B., *Mitr. T. Rom.*, LXVIII/7 (12 ian. 1650): Mușat din Grozești, a doua oară vinde aceluiași vornic Iordache căruia îi vînduse și „mai demult“; 2 dec. 1717 (Sava, *Doc. puîn.*, I, p. 63, nr. 95); 1670 (B.C.I.R., 1932, p. 32): Pană Papan. boier scotit *moșnean*, cumpăra, la fel, în oraș; 21 mai 1642 (A.S.B., *Ep. Buz.*, XVII/5): Matei Basarab decide că Episcopia Buzelui în Maxin, unde avea ocine, e „mai volnică... a cumpăra acolo decît alții“.

⁵⁰ 2 febr. 1702 (*Sur. și izv.*, XIII, p. 20, nr. 26).

⁵¹ 20 iul. 1647 (*Uric.*, XXIII, p. 210—214); 6 mai 1671 (M. Costin, *Op.*, I, p. 129, nr. 116); 1 oct. 1720 (v. n. 63). Această preferință n-o folosește însă vornicul Iordache Ruset. la 1719 (*St. și doc.*, VI, p. 153, nr. 47). La 6 ian. 1652 (A.S.B., *Mitrop. T. Rom.*, XXXVII/7), marele agă Radu lasă pe un sluger să cumpere, dar își *rezervă* protimisisul la revînzarea ocinei în Zăblăiani, unde era vechi stăpîn.

⁵² Giurescu, *Studii*, p. 344 (24 apr. 1696).

⁵³ 14 iul. 1741 (M. Costin, *Op.*, I, p. 181): cînd Costineștii cumpără 1/2 de sat din stîlpul Plăcesștilor, aceștia vor să răscumpere, fiind mai aproape, ceea ce Gr. Ghica încuviîntează; 20 apr. 1717 (*St. și doc.*, VI, p. 97).

⁵⁴ 15 iul. 1669 (M. Costin, *Op.*, I, p. 117, nr. 96); 19 nov. 1710 (B.C.I.R., 1924, p. 81, nr. 9), între boieri.

⁵⁵ 1652 (A.S.B., *Măn. Slob. Ian. și Apost.*, copie XI/82), în Fundeni, cei 6 megieși dau lui Arbănaș să stăpînească o jumătate de moș „de moșie și de cumpărătură“.

pe Sima negustorul să răscumpere o prăvălie, îl declara „mai moștean pe acest loc“ (decît concurentul său), deși se cunoștea data recentă a așezării lui ⁵⁶.

În Oltenia, la 1726, Nicolae de Porta raporta că moșnenii asupriți trec în satele boierilor, închinîndu-se stăpînilor, care îi pun la muncă și dări, apărîndu-i de sarcini, dar apoi „fără să simtă, cuprinzînd partea de pămînt a unuia din ei, uzurpă în mod fraudulos tot satul“ ⁵⁷. Cum? Prin așa-zisul drept de protimisis, de moșnean de cumpărătură, exercitat de boier. În starea de opresiune la care se referă dregătorul austriac, este lesne de înțeles că invocarea protimisisului de către moșneni devenea un lux juridic, țaranii neavînd mijloace suficiente să se împotrivescă în mod eficace. Așa se explică numărul considerabil de intrări boierești în satele de moșneni și de răzeși.

Împotriva boierului pe care l-au primit în sînul lor, megieșii luptă cu toate mijloacele. Astfel, cei din Sărățeni, după ce își vînd ocinile vistiernicului Necula, încearcă, după moartea acestuia, să și le capete înapoi. Judecați de domnie, 12 boieri cercetează și le smulg declarația că „am vrut să facem alte lucruri ca să ne ținem ocinile la loc... și am eșit toți de minciună“. Din nefericire, nu ni se dau alte amănunte (8 iunie 1638) ⁵⁸.

Raporturile complexe dintre acaparatori și moșnenii sărăciți rezultă sugestiv din zapisul dat la 1 ianuarie 1650 ⁵⁹ de unchiușul Badea din Prisecani, jupînului Neagoe și unei nepoate Stanca: „când am început a vinde din moșia mea aceste locore am vîndut întâi unchiușului Neagoe... așijderé al doilea... deacă m-au ajuns vrème să-mi fie și ceia moșie ci mi-au rămas de vînzare iar m-am tocmit cu jupînul Neagoe de i-am vîndut partea mea... cîtă să vă alege... și au mai cumpărat și nepoată-mea“. Se menționează „știrea tuturor fraților miei cei de moșie“ și a „tuturor megiașilor și den sus și den jos“, deci rudele devălmașe și vecinii din sat.

Megieșii și vecinii. Sensul de *megieș* ⁶⁰ de sat (obștean) și cel de *megieși din sus și din jos* ⁶¹ (vecin), atestate pentru finele secolului XVI, continuă să existe în cursul secolului XVII, cînd însă al doilea sens tinde să devină precumpănit, alături de cel vechi. Sensul cel nou este aproape exclusiv pentru boieri și pentru cei care ca obșteni se numesc *orășani, țirgoveți, mahalagii* ⁶². Megieșul de hotar la 1 octombrie 1720 poartă și numele de *hotărăș* ⁶³. Vecinii sînt în general megieși de hotar, dar se vorbește și de vecinii *de sat*, în sens de obșteni (numiți și *judecenii și megieși*), existînd și vecinătate de la sat la sat, *vecinii din alt sat* ⁶⁴.

⁵⁶ 20 iul. 1626 (D.R.H., *Ț. Rom.*, 21, nr. 118); cf. 14 iul. 1656 (*Arh. Cant.*, p. 87, nr. 274); Radu logofătul, *mai moștean pe moșie*; v. și n. 49.

⁵⁷ C. Giurescu, *Materiale*, II, p. 75.

⁵⁸ A.S.B., *Cond. mîn. Slob. Enache și Apost.*, nr. 314, f. 183.

⁵⁹ Bibl. Acad. R.P.R., CXCIV/24.

⁶⁰ (1 sept. 1579—31 aug. 1580) (D.I.R.B., XVI, 4, p. 416, nr. 420: eșii = <meği>eșii).

⁶¹ 30 aug. 1587 (*ibid.*, XVI, 5, p. 322, nr. 336); inițial, după cele două părți ale satului.

⁶² 8 sept. 1579 (*ibid.*, XVI, 4, p. 417, nr. 421): „cu știrea tuturor megiașilor și a tuturor bunilor orășeni din sus și din jos“.

⁶³ B.C.I.R., 1925, p. 47, nr. 18.

⁶⁴ 10 ian. 1656 (A.S.B., *mîn. Cîmpulung*, N/8): „cu știrea tuturor vecenelor den sat și cu voia vecenelor și den-tr-alte sate den prejure“; 1656 (Giurescu, *Studii*, p. 334): „cu știrea tuturor judecenilor și tuturor megiașilor“.

Vecinii se împart în vecini *din toate părțile*⁶⁵, vecini *de pă împrejur*⁶⁶, vecini *din sus și din jos*⁶⁷, vecini *mai de aproape*⁶⁸, vecini *din sat și dentr-alte sate den prejur*. Ordinea de preferință dintre aceste categorii nu rezultă totdeauna clar din documente. Vecinii mai de aproape cer să fie preferați celorlalți, la 2 decembrie 1628. Cei din sat trec înaintea celor din satele vecine (29 febr. 1648, Acad. R.P.R., ms. 4985, *Cond. măn. Radu v.*, f. 57—57 v).

Martorii numiți înconjurași, de sus și de jos, dimprejurul locului sînt vecinii care prin această participare renunță și la dreptul de protimisis ce eventual ar fi avut.

Asupra moșiei boierești, protimisisul de vecinătate cuprinde și pe rumîinii sau vecinii așezați pe moșie, dacă boierul nu i-a exclus din vînzare⁶⁹. Numărul de vînzări făcute de-a dreptul către stăpînul vecin este foarte mare⁷⁰. În clauzele „cu știrea și voia“, vecinii sînt uneori menționați înaintea rudeniilor⁷¹, dar și ordinea inversă este frecventă, conformă cu cea de preferință în drept. Se vorbește de voia *megieșilor și vecinilor*⁷², ceea ce dă măsura fluctuațiilor de sens ale tuturor acestor termeni.

Obiceiul bine consacrat al protimisisului de vecinătate putea fi consfințit și printr-o clauză expresă⁷³, de pildă, pusă de creditorul zălogitor, care avea o moșie în localitate și folosea creditul pentru a-și întinde domeniul. Cumpărătura lui C. Filipescu la Zărnești se lipește, „cum este obiceiul“, lîngă moșia din Băbeni⁷⁴. Comasarea cumpărăturilor și daniilor dispersate într-un hotar, se face cu prilejul hotărnicirii, tehnică favorabilă feudalilor cotropitori, care ia numele de *legea dedinei*⁷⁵, numită în același act „legea și obiceiul țării și al ocinei“⁷⁶. Pentru feudali, protimisisul de vecinătate devine expresia unui monopol local — de sat, de moșie, de regiune — de o importanță considerabilă. De aceea această formă de protimisis este relatată în documente cu termeni împrumutați relațiilor de familie. „Nu a voit să lase să între oameni străini în satul lui“, spune domnul despre pitarul Tudoran care răscumpără în Aninoasa cele 5 delnițe cu vecini de la Neacșu, pîrcălabul de Cîmpulung, care le primește în plata unei datorii, de la postelnicul Pavel. Urmărindu-și lărgirea domeniului,

⁶⁵ 10 mai 1648, în Țara Românească (Acad. R.P.R., XLIII/106) : „în mijlocul viilor“.

⁶⁶ 5 apr. 1763 (Iorga, *Doc. Teleajen*, p. 7, nr. 5) ; 4 iul. 1748 (*Arh. Cant.*, p. 65, nr. 206), *împrejuși*.

⁶⁷ 3 febr. 1735 (Iorga, *Doc. Teleajen*, p. 4, nr. 2).

⁶⁸ 2 dec. 1628 (Băleanu și Stoide, *Doc. mold.*, p. 25, nr. 6).

⁶⁹ Sau zălogire : 16 ian. 1617 (*Arh. Cant.*, p. 21, nr. 102).

⁷⁰ 18 mart. 1689 (*Arh. Cant.*, p. 172, nr. 549) : Bunea cumpără în Singureni, lîngă moșia sa de acolo ; 15 mart. 1702 (*St. și doc.*, V, p. 490, nr. 42) : comisul Șerban Vlădescu, în Bucșani ; 4 iul. 1748 (*Arh. Cant.*, p. 65, nr. 206) : stolnicul C. Cantacuzino, la moșia Afumați, cumpără de la „împrejuși“ ; 1 oct. 1720 cit. : boierul hotăraș, vechi cumpărător, întoarce.

⁷¹ 21 oct. 1692 (*St. și doc.*, I—II, p. 227).

⁷² 1 mai 1631 (*ibid.*, p. 227).

⁷³ 27 mart. 1646 (*Arh. Cant.*, p. 152, nr. 463) : dacă debitorii vor vinde moșia zălogită, să fie preferat creditorul care avea moșie acolo.

⁷⁴ 15 iun. 1689 (*Arh. Cant.*, p. 231, nr. 720).

⁷⁵ 12 ian. 1650 (A.S.B., *Măn. Tismana*, XIII/21) : „să le lipească ocină lîngă ocină cum este legea dedinei“.

⁷⁶ *Ibid.*

pitarul mai cumpără „cu știrea tuturor megiașilor din sus și din jos și din jurul locului“, plătind aldămaș, toate părțile de ocină la Vlădești de la patru femei, prețul fiind de 2 000 de aspri⁷⁷.

Cînd logofătul Lăpădat, sluga lui Udriște postelnicul, vinde partea din Bîrsoi primită pentru slujbă de la postelnic, vînzarea se face, pe de o parte, cu bună voie și cu știrea megieșilor din sus și din jos și dimprejurul locului, dar și cu știrea vistiernicului Vlad și a altor boieri, urmași ai concedentului feudei, plătită cu 6000 de bani de către Lăpădat⁷⁸.

Vecinul care vrea să răscumpere poate fi înlăturat de vînzători și neamurile⁷⁹ lui, dacă aceștia își răscumpără ei bunul ce le-a aparținut. Este un protimisis de prim stăpînit, opus la o vînzare silită, și un fel de retractare a vînzării, devenită fără interes pentru cumpărător.

Teza evocată de Peretz⁸⁰, potrivit căreia protimisisul de vecinătate s-ar fi dezvoltat în Moldova și Țara Românească după modelul bizantin, este neîntemeiată. Analiza sumară care precedă invederează în măsură decisivă că el este reflexul realităților locale din obște, tîrguri și de pe domeniile feudale, împreună cu care a suferit transformări corespunzătoare.

Poziția domnului față de protimisis. Nemaieexercitînd retractul domnesc cu plată decît în mod excepțional, domnul se încadrează aproape total în regimul de protimisis, semn al consolidării diferitelor forme de proprietate feudală. Radu Șerban, în 1610, ca neam cu Craioveștii, ia „în silă“ de la mănăstirea Mislea, după 75 de ani de stăpînire pașnică, moșia Greaca, pe care Radu Călugărul o cumpăraseră pentru mănăstire de la Craiovești, și îi dă în schimb alte moșii, pe care nu le-a putut stăpîni în pace. La 19 mai 1614⁸¹, Radu Mihnea, ca să nu intre în blestem, restituie satul.

Principiul protimisisului era invocat de Radu Șerban fără vînzare din partea mănăstirii (retract) și fără limită de timp.

Miron Barnovschi, la 24 februarie 1627⁸², „fiind de o casă și de un singe“ cu hatmanul Balica, răscumpără satul acestuia, Bărbești, de la vornicul Lupu, care îl avea zălog de la boierul gratificat de Ștefan Tomșa. Vasile Lupu face un fel de retract atunci cînd răscumpără de la Luca Brănișterul un sat ce venea indirect de la un boier hainit, postelnicul Chiriță, și îl dăruiește mănăstirii Hlincea. Ramandi, ca nepot, se protimisește, dar Ghica vodă nu vrea să strice răscumpărarea înaintașului său⁸³.

În Țara Românească, Șerban Cantacuzino apare răscumpărînd de cîteva ori⁸⁴.

⁷⁷ Pitarul este unul din cei mai aprigi acaparatori de ocine din al doilea sfert al sec. XVII. D.I.R.B., XVII, 1, p. 122, nr. 128 (9 mai 1604).

⁷⁸ 26 dec. 1626 (S.M.I.M., V, 1962, p. 621, nr. 30 și D.R.H., Ț. Rom., 21, nr. 168).

⁷⁹ 2 dec. 1628 (Băleanu și Stoide, *Doc. mold.*, p. 25, nr. 6).

⁸⁰ *Vente*, p. 210—211, însușită, fără rezerva lui Peretz, de Em. Văcăreanu, *op. cit.*, p. 84.

⁸¹ D.I.R.B., XVII, 2, p. 276, nr. 250.

⁸² D.R.H., Mold., s.d.d. (vezi M. Costin, *Op.*, I, p. 689).

⁸³ 23 mart. 1659 și 15 ian. 1666 (Mihailovici, „Cerc. ist.“, 1932—1933, nr. 3, p. 48—50 și 61).

⁸⁴ 17 mai 1679 (*Arh. Cant.*, p. 56, nr. 193); 17 mai 1679 (Iorga, *Doc. Cant.*, p. 247, nr. 15). Vezi alte răscumpărări domnești: 19 febr. 1675 (Ciurea, „Cerc. ist.“, 1934—1936, p. 70); 13 apr. 1671 (M. Costin, *Op.*, I, p. 130—131, nr. 119); o interesantă răscumpărare a lui P. Șchiopul la 14 apr. 1588 (D.I.R.A., XVI, 3, p. 384, nr. 478), cu banii mănăstirești, pentru un sat ajuns la Apostăloaia, prin mai mulți oameni, de la vameșul Sima care îl primise danie de la domn, pentru slujbă. Mănăstirea îl vinde unui negustor care finanțase operația.

O interesantă răscumpărare a domnului, ca rudă, are loc în Moldova, după măr-
turia din 17 martie 1723⁸⁵. Vistierul Ilie Cantacuzino, pribeag în Țara Românească, ac-
cepta să se întoarcă în Moldova, dacă Mihai Racoviță, în a doua sa domnie, îi dădea
înscris că nu va răscumpăra, ca „mai aproape rudenie“, satele cumpărate de vistiernic
în timpul pribegiei domnului la Țarigrad. Domnul iscălește zapisul; dar în a treia sa
domnie, cum I. Cantacuzino plecase din nou în Țara Românească, domnul răscumpără satul
de la văduva acestuia. Era o formă atenuată de pedepsire a unui act ce se apropia
de viclenie.

Mult folosit este protimisul de vecinătate; Matei Basarab este dom-
nul care îl utilizează cel mai mult⁸⁶.

Gh. Duca, avînd o stăpînire în Cotnari, cumpără un loc de vie de la Anna Enășoae,
zapisul fiind întărit de șoltuz și înscris în catastihul orașului, după „obiceaiul de vac“⁸⁷.
Vinzătorul își întreabă rudele cînd domnul cumpără în Covurlui 4 sate cu 1005 lei de la
Dumitrașco Prăjescu⁸⁸. Doamna lui, Anastasia, cumpără un loc de casă în Iași de la
văduva marelui vornic Ilie Sturza și numeroase rude, care vînd „cu toată semenția“⁸⁹.
Tot Gh. Duca răscumpără de la vistiernicul Teodor Jordache satul Glăvănești⁹⁰. Tot ca
vecin cumpără Antioh Cantemir partea lui Gliginco din Plopeni, după ce în prealabil
dobîndise locul alăturat al Dăneștilor⁹¹.

Abuzurile cele mai izbitoare le săvîrșește Matei Basarab, Gh. Duca
și C. Cantemir.

Unele răscumpărări ale celui dintîi sînt denunțate ca silnice (în silă), la judecățile
sub domnii următori⁹².

Duca vodă⁹³ cedează soției lui Miron Costin două sate din moștenirea hatmanului
Balica (ruda Ileanei Costin), *cumpărătura* domnului de la ruda sa Ciogolea, dar impune
clauza că dacă se va întoarce în țară el sau „sîngele“ său, satele să-i revină lui sau rudelor
sale. Domnul respecta protimisul numai pentru a face din M. Costin administratorul mo-
șiilor în timpul absenței sale, dispunînd între timp de banii luați cu titlu de răscumpărare.

C. Cantemir cumpăra o dată cu martori obișnuiți, iar o Varvara care îi vinde o
ocină, declară în act: „răzeși cine am avut întrebat-am“⁹⁴. În cunoscuta mărturie a ră-
zeșilor Silișteni⁹⁵, care se socoteau rudă cu Cantemir, aceștia nu ezită să arate că domnul
le luase părțile tuturor și le dăduse *strîmtoare* (constrîngerea extraeconomică) pentru a
le mai smulge și resturile de moșie sau să jure că nu mai au nici un drept în moșia lor.
Departee de a ceda, răzeșii arată că „am pus să ne strîngem neamurile să ne întrebăm de
cite moșii mai avem și apoi să giurăm“. Se ajunge astfel la stabilirea uneia din cele

⁸⁵ *St. și doc.*, V, p. 52, nr. 241.

⁸⁶ 22 apr. 1669 („*Arh. Olt.*“, 1924, p. 513); 23 iun. 1649 (*ibid.*, p. 432); cf. *Arh. Cant.*, p. 226, nr. 710.

⁸⁷ 12 apr. 1671 (*St. și doc.*, V, p. 69, nr. 2).

⁸⁸ 21 nov. 1670 (Mihail, *Doc. zap. mold.*, p. 69, nr. 52).

⁸⁹ *Doc. f.d. (M. Costin, Op.*, I, p. 707).

⁹⁰ 9 ian. 1680 (*M. Costin, Op.*, I, p. 708). Cînd Duca era domn în Țara Românească, boierul nu cedează. Ca domn al Moldovei, Duca v., judecînd în propria sa cauză, „cu mare dreptate și cu giudeț drept pre legea țării“, decide că satul „fiind aproape lângă satele mării-sale... împreunîndu-se cu hotarele acestor 3 sate la un loc, venitu-s-au mării-sale să întoarcă banii“. Procesul de comasare este izbitor.

⁹¹ 15 iul. 1706 (*Uric.*, XXIII, p. 267).

⁹² Răscumpărarea Isbicenilor din banii Cămării, 30 aug. 1669 cit.: Iepădarea banilor pe moșia marelui sluger Danciu Pirițianu, 4 aug. 1654, Ștefulescu, *Polovragi*, p. 74.

⁹³ 5 mai 1660 (Mihail, *Doc. zap. mold.*, p. 64, nr. 47).

⁹⁴ 28 febr. 1690 (*Uric.*, XXII, p. 264); 21 nov. 1670 (v.n. 88).

⁹⁵ „*Arh. gen.*“, 1913, p. 76—77. Pentru Cantemirești, v. și Ghibănescu, în „*Arhiva*“, I, p. 385—410; 556—574.

mai interesante spițe de neamuri răzăsești, care ilustrează caracterul specific al „umblării lor genealogice” între ficțiune și realitate. La 3 mai 1688⁹⁶, voind să înzestreze mănăstirea Mira, domnul vestește pe răzeși că le va cumpăra ocinele, într-un mod peremptoriu : „dacă veți vede carte domnii mele, iar voi să căutați să vă luați banii pre moșie, cine cît i s-a veni, precum s-au socotit de aice. Iată că v-am triimes și banii, deci numai să-i luați să nu mai umblați fără ispravă că vedeți voi, că cu domnia me nu-ți pute ține moșie să fiți răzăși. Iată că de cum s-au vindut locurile și moșiile altădată cîte 2 orți, domnia me am mai dat cîte 2 potronici, care fac cîte un zlot de pămînt. Deci nu mai umblați fără ispravă, ci vă luați banii să nu hie într-alt chip”.

Cazurile în care particularii opun protimisisul lor, domnului, cu un anumit succes sînt mult mai rare și nu au semnificația celor analizate mai sus. Pe plan juridic domnul nu este exonerat de restricțiile protimisisului, în afara actelor de danie domnească.

Analiza unui caz curent de acaparare locală cu folosirea neconten-cioasă a protimisisului de rudenie și de vecinătate : Iuzbașa Duminică.

Studiul, și așa destul de complex, al protimisisului, nu permite să încorporăm în el analize mai largi ale vastului și permanentului proces de cotropire și asupraire a pămînturilor țărănești și ale oricăror alte elemente sărăcite, proces de care protimisisul este atît de strîns legat. Nu este boier sau marc negușor, domn sau mănăstire, nu este sat moșnenesc sau răzășesc, care, studiat monografic sub aspectul stăpînirii funciare să nu ne pună în fața unui neîntreput joc al protimisisului. Nu vom face aici un tablou al boierilor mîncători de sate libere, nici o listă a marilor acaparatori. Ele ne-ar duce la dezvoltări care ar schimba economia lucrării.

Socotim însă sugestiv să analizăm — pe scurt — un singur document ilustrativ pentru procesul amintit. Și dinadins nu vom alege pe unul din cei mai mari latifundiani ai fiecărei țări, ci pe Iuzbașa de roșii Duminică din Lipia (jud. Argeș), și vom parcurge lista stăpînirilor de moștenire și de cumpărătură, întarite lui de Matei Basarab la 6 ianuarie 1648⁹⁷, în hotarul Roșcescul.

Megieșii contestă ca pîrtinitoare hotărnicirea din 1646 și domnul judecă din nou în 1648. Lui Duminică i se recunoaște ca moșie de baștină și ohabnică :

„În hotariul Prăvălinescu și Puncescu, cîtă moșie au rămas nelotărită de cătră megiașii din Lipia”, și anume :

- a) de ceia parte de vale, 200 funii ;
- b) din funia Prāv., 18 stj., față de 12 stj. megiașilor ;
- c) din funia Lupăinească 13 stj., față de 17 stj. megiașilor ;
- d) în seliște : 60 st. și locuri înfundate de cumpărătoare partea lui Pospai un loc deplin cumpărat de tatăl lui D. de la Necula Grosul ;
- e) locul de la plopii albi, cumpărat de Piscoci Tutuleț de la Copelea ;
- f) 2 locuri cumpărate de Oancea de la Stan Mocanul ;
- g) cîte un loc de la Răduioasa și de la Radul Mînzul, și un loc înfundat cumpărat de D. de la Radul Mînzul (350 aspri) ;
- h) moșie din partea Stoicăi chirigiul, jum. din cîmp, pădure, ape, 1000 aspri ;
- i) 1 livadă lingă Izvorani, în 1646, de la Ivul, al cărui tată o cumpărase, 1000 aspri ;
- j) din funia Crăciunească, de la Neașul (1000 aspri, 1644) ;

⁹⁶ 3 mai 1688 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 36—37, nr. 62) și vinzarea din 8 iun. 1689 în M. Costin, *Op.*, I, p. 166—167, nr. 200.

⁹⁷ A.S.B., *Mitr. J. Rom.*, CLXIV/1. In document : Duminică.

k) jumătate roată de moară, pe Argeș, parte de loc și parte de vad de la jupîneasa Boji a lui Gheorghe postelnicul, 30 ughi, în 1646 ;

l) vii în dealul Piteștilor, de la Stan Târșoagă, 50 ughi ;

m) un răzor de vie lîngă via lui Duminică, 1647, 5 ughi, de la Crivăț ;

n) un rumin din Belcești cu 4 feciori și „toată partea lor“, 50 ughi ;

o) moșie la Spineni, partea lui Manea, cu 4 feciori, vînduți rumîni, cu toată partea lui, 22 ughi ;

p) un sălaș de țigani cu 3 fete de la jupînița Neaga din Pitești, 1646, 100 ughi „să cădea să cumpere Duminică iuzbașa pre acești țigani care au fost iar de la rudele lui“ ;

q) un loc de casă în Tirgoviște, cumpărat de la Creața, 1640, 13 ughi ;

r) o casă în Tirgoviște cu pivniță și loc cît se va alege de la Ursu tunar care a cumpărat de la Tabacul ;

s) moșia Negrea la Samara (jud. Argeș), „în zilele răposatului Șarban vodă, pă rea foamete, iar acești oameni... au vîndut toate părțile lor de moșie... Neculii Grosul, tatăl lui Duminică, 3258 aspri“ ;

t) lacul heleșteul lui Loianul, jum. al lui Duminică de înainte vreme, jum. al satului. Acum, Duminică „au cumpărat acel lac heleșteul cu fundătura pe jumătate de la toți moșnenii satului“ (urmează numele) cu 22 ughi, în 1647.

„Nimeni treabă sau amestec să nu aibă“. S-a cumpărat „cu știrea tuturor megiișilor din sus și din jos și dennaintea domniei lui“.

Pentru moșia Negrea, menționată, se arată că la 1582, sub Mihnea vodă, fusese cumpărată de Ion, Opre, Radu, Stan, Cristea și Stan, indicîndu-se părțile preluate de fiecare din cumpărători, în mod inegal. Analiza acestui tablou pe care nu este cazul să-l reproducem aici, s-ar dovedi foarte grăitoare pentru cunoașterea structurii unui sat aservit.

Dacă un simplu iuzbașă, și tatăl său, într-un scurt răstimp de ani puteau desfășura o atît de intensă și consecventă acțiune de acaparare, tabloul generalizat la dimensiunile țării și clasei exploatatorilor ia proporții elocvente și ne face să înțelegem că structurile de obște și protimisisului nu puteau juca, în acest proces, decît un rol relativ, deși totdeauna prețios.

Persoanele juridice (biserica). Mănăstirile, bisericile, episcopiile și mitropolia țării, și așezămintele de binefacere întemeiate în cadrul lor, desfășurau o activitate patrimonială pe baza unor vaste domenii feudale, care nu puteau rămîne în afara controlului prin protimisis, dar nici nu puteau fi supuse acestui control sub toate formele întîlnite în cazul persoanelor fizice. Putem semna, în mod cu totul excepțional, înfrățiri⁹⁸ de două sau trei mănăstiri, ca tovarășii de exploatare a unui bun, dar protimisisul de rudenie nu este aplicabil unei persoane juridice⁹⁹. Pe de altă parte, la acțiunea de acaparare și cotropire biserica participă din plin sub formele întîlnite în cazul boierilor, apărînd și ea ca mai veche cun-

⁹⁸ 19 ian. <1575—1576> (D.I.R.B., XVI, 4, p. 161, nr. 164) : Tismana și spătarul Dragul țin cîte jumătate din Comana, pentru că „i-au înfrățitu domniia mea“ ; 18 iul. 1587 (*ibid.*, 5, p. 316, nr. 330) : după curățirea în comun a unei păduri de pe ocina domnească de către călugării mănăstirii Motnău, Agaton și Ioan Bogoslav, „s-au înfrățit frații... de... bună voie înaintea domniei-mele... să se hrănească frățește“ ; la 16 apr. 1579 (*ibid.*, 4, p. 375, nr. 378), mănăstirea Argeș și niște boieri apar ca frați de <moșie> pe jumătate din Ștefănești.

⁹⁹ Asupra personalității juridice a mănăstirilor, vezi Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova etc.*, în S.M.I.M., IV, 1962, p. 77—116 ; I. Christian, *Teoria persoanei juridice*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 67—87.

părătoare într-un sat, cu preferință față de noii veniți, dar ceea ce rămîne pe primul plan pentru biserică este lupta în vederea exceptării daniei de pămînt de la rigorile protimisisului de rudenie, implicit consacrarăa unui larg drept de dispoziție a fiecărui stăpîn asupra averii sale mișcătoare și nemișcătoare, în forme cit mai apropiate de sistemul succesoral roman, preluat de pravila bizantină.

Biserica folosește protimisisul de devălmășie în cazurile în care prin dania unei părți nealese dintr-un bun, moșie, casă etc., și chiar dintr-un sălaș de țigani sau un țigan singur, a devenit devălmașă cu o persoană fizică. În general, părțile astfel cîștigate sînt schimbate sau hotărnicite în așa fel încît să fie încorporate în domeniul existent, și mănăstirea rămîne cu exteriorul numai în raporturi de vecinătate. De aceea, în documente, ca vecine apar mănăstirile și celelalte instituții bisericești, protimisindu-se la o înstrăinare făcută de un particular, cum rezultă din exemplele citate în notă¹⁰⁰. În afara lor, vom semnala aici cîteva spețe care ies din comun.

La 8 ianuarie 1650¹⁰¹, mănăstirea Cîmpulung, ctitorie domnească, trebuie să ceară învoirea domnului pentru a putea da dreptul de a se răscumpăra unui grup de patru rumîni cumpărați și dăruiți ei de Matei Basarab. Rumîniî urmau să-și dea în schimb mănăstirii niște țigani. Domnul își exercita un drept de ctitor, dar și unul de protimisis al stăpînului anterior, și de retract domnesc. O mănăstire, ctitorie boierească, nu putea acorda același drept de răscumpărare unor rumîni ai ei, decît cu învoirea ctitorului boier¹⁰².

La 27 mai 1630¹⁰³ aflăm că Alex. Coconul (din resentiment politic față de ctitor, marele vistiernic Stoica Rîioșanu, care ajutase pe răsculați contra grecilor, în prima domnie) trimisese un boier „să sfarme” mănăstirea Strîmba, dar Tismana, avînd și moșii în vecinătate, o răscumpără de la domnie cu 300 de ughi și o transformă în metoh, pe care ulterior nepotul ctitorului îl răscumpără împreună cu satele vechi ale mănăstirii.

Instrăinații. Cu toată dificultatea transporturilor și în ciuda tendinței spre imobilism, societatea feudală se caracterizează prin forme caracteristice de deplasare a persoanelor, de lungă durată, inclusiv căderea în robie, din care cel robît se răscumpăra în bani sau prin muncă timp de 5 sau 7 ani. Iată de ce în materie de protimisis a fost nevoie de o excepție pentru cei care, aflîndu-se în altă țară în momentul vînzării, nu-și puteau exercita privilegiul lor în termenele dreptului comun. Termenul de 3 ani întîlnit mai

¹⁰⁰ 4 apr. 1638, (A.S.B., *Episc. Argeș*, XIX/25); vezi Giurescu, *Studii*, p. 91. La 31 ian. 1747 (Bălan, *Doc. bucov.*, IV, p. 117—118), Constantin armașul, răzeș în părți egale cu mănăstirea Solca în Meleșeuți, vinde partea sa medelnicerului Lupul Balș, care nu era nici rudă, nici răzeș. La 9 ian. 1760, mănăstirea cere voie să restituie lui Balș cheltuielile, dar pierde, fiindcă trecuseră 14 ani, totuși la 20 ian. 1760 Balș acceptă restituirea. Vezi alte răscumpărări la 6 dec. 1632 (P.R., 1926, I, p. 202—203): porunca lui Matei Basarab că e „mai volnică” mănăstirea Argeș, ctitoria moșului său, să cumpere în 4 moșii vecine, decît orice boier, roș sau slujitor, fiind un conflict de acaparare între categoriile sociale respective; la 26 iun. 1650 („Arh. ist.”, I, 2, p. 26, nr. 294): în Golești, tot mănăstirea Argeș invocă împotriva Tudorăneștilor (totuși băștinașii, *tari de cap, semeți*, contra cărora sătenii se aliază cu mănăstirea) protimisisul ca vecin din sus și din jos, și ca veche cumpărătoare („mai moșnean”); cf. doc. din 9 oct. 1583 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 138, nr. 146).

¹⁰¹ A.S.B., *Măn. Cîmpulung*, LXIII/16.

¹⁰² 12 oct. 1672 (Iorga, *Doc. Cant.*, p. 97, nr. 38 (privește o operație din 1651)).

¹⁰³ „Arh. Olt.”, 1925, p. 464—465; cf. Ștefulescu, *Strîmba*, Buc., 1906, p. 91—92.

sus în materie de prescripție, oglindea și această preocupare. Bejenirea provocată de exploatarea feudală și pribegirea boierilor din cauza luptelor politice, măreau importanța practică a problemei. În obște, plecarea se făcea pînă la o vreme, cu voia megiașilor, cel plecat păstrîndu-și drepturile de băștinaș în obște. În timpul absenței sale rudele sau obștea, după caz, administrau și foloseau partea celui plecat, rudele făceau și acte de dispoziție, iar la întoarcere cel plecat răscumpăra, dacă vînduseră rudele; și revendica sau răscumpăra, după împrejurări, dacă vînzarea fusese făcută de alte persoane¹⁰⁴. Uneori cel deposedat se mulțumea cu o dare în plată¹⁰⁵. În timpul domniei lui Matei Basarab și în cadrul politicii sale fiscale, fuga din sat a moșnenilor, din cauza greutății birului, a fost asimilată cu *vicienia*¹⁰⁶, putînd da naștere la luarea ocinelor celui plecat, ceea ce prilejuia ulterior răscumpărări care nu priveau, propriu zis, protimisisul.

Cînd vornicul Roșca scoate în vînzare locul postelnicului Iorga, datornicul său, mort fără copii, nepotul, reîntors în țară găsește că se vînduse „locul mai bun de cum era datorie”. Cum nepotul nu putea contesta datoria, se mulțumește cu un cal de 12 ughi și declară că „mi-au plătit locul deplin”. Ar fi putut însă să-l reia și să deburseze el cuantumul creanței¹⁰⁷.

Megiașii din Mihăești, ca vecini, răscumpără moșia cu doi rumîni, a pribeagului Ivașco, mare armaș, ținută „pentru o nevoie a unui moș” al acestuia, de la post. Paraschiva care o scosese în vînzare. La întoarcere, Ivașco nu s-a îndurat „să lase să intre alții în moșia lui” și răscumpără¹⁰⁸. Din documentele pe care le cunoaștem nu rezultă termenul de exercitare a acestei forme de protimisis și de cînd începe să curgă (de la vînzare sau de la întoarcerea în țară). Avem răscumpărări după 17 ani de la plecare (?), dar ele nu sînt normative¹⁰⁹.

Protimisisul primului stăpîn și al rudelor lui (al vînzătorului anterior).
Am văzut vechimea acestui protimisis, atestat în codul akkadian al lui Bilalama, și legătura istorică dintre el și retractul domnesc sau boieresc, în cazul cînd beneficiarul unei feude o înstrăinează în afara familiei. Acest raport n-a dispărut nici în perioada noastră¹¹⁰.

¹⁰⁴ Un caz neobișnuit se întîlnește la 24 aug. 1731 (*St. și doc.*, VII, p. 325, nr. 44) : Iordache, întorcîndu-se în țară, găsește vîndută, cu zapis iscălit de tot neamul, o vie, zestre a mamei, ceea ce s-a ascuns cumpărătorului; acesta este obligat de domn să cumpere alte 4 pogoane de vie paragine, să le lucreze cu banii vînzătoarei și cînd vor fi întregi să le ia în locul primei cumpărături. În pribegia doamnei Stanca, satul Salcia rămîne pustiu și intră pe mîna lui Dumitru Filîșanul. Matei Basarab (v. p. 60, n. 17) îl reia Elinei, fiica doamnei, constatînd că satul este „bătrînă moștenire” a acesteia, iar pe Filîșanu îl trimite să-și ia banii „unde i-a dat”. Deci revendicare de tip roman.

¹⁰⁵ Răscumpărări : 10 ian. 1627 (*D.R.H.*, T. Rom., 21, nr. 175) respinsă nemotivat; 5 mai 1708 (Antonovici, *Doc. Bârl.*, III, p. 6—7) și 29 sept. (*Uric.*, XXIV, p. 435), fără indicarea termenului.

¹⁰⁶ Vezi D. Mioc, „*Reforma fiscală*” din vremea domniei lui Matei Basarab, în „*Studi*”, 1959, nr. 2, p. 76—81.

¹⁰⁷ 28 oct. 1671 (Marinescu, *B.C.I.R.*, 1925, p. 35, nr. 9); 2 iunie 1715 (*Uric.*, XXII, p. 361), vînduse creditorul; paguba era de 86½ lei; judecata da nepotului reîntors sau să răscumpere, plătiind datoria în 2 ani, sau să primească diferența; se acceptă ultima soluție.

¹⁰⁸ 16 ian. 1617 (*Arh. Cant.*, p. 21, nr. 102).

¹⁰⁹ 24 aug. 1641 (*Sur. și izv.*, VIII, 95, nr. 75): vînduse fratele înstrăinatului.

¹¹⁰ 26 dec. 1626 (*D.R.H.*, T. Rom., 21, nr. 168).

Cînd copiii lui Drăguș vind pîrcălabului Carabăț moșiile dăruite tatălui lor de Petru vodă, Vasile Lupu le răscumpără declarînd că „nu se cade nimănui să cumpere moșia aceia care a fost domnească, ci iarăși să cade să o cumpere domnia“, și întoarce banii lui Carabăț¹¹¹. Era un act politic. Carabăț și familia sa făceau parte dintre adversarii domnului¹¹².

Acest protimisis se leagă între altele și de structura specifică a vînzării în societățile în care domină încă economia naturală și o puternică solidaritate de familie. Vînzarea pămîntului are aici un caracter personal și precar. Se vinde *intuitu personae*, avîndu-se în vedere persoana cumpărătorului, cînd este vorba de pămînt, și cu intenția de a redobîndi bunul, de îndată ce dispăre nevoia care a împus înstrăinarea. Vînzarea are un larg caracter fiduciar și de „mobilizare“ (transformare în bani) a pămîntului, cu ajutorul cumpărătorului care niciodată nu este un străin propriu zis. De aci și tendința de *dezicere* de la vînzare (retractarea ei), după un timp chiar îndelung, pe care am înregistrat-o¹¹³. Este suficient atît, pentru a înțelege cit de contrară este această formă de vînzare intereselor ce se afirmă într-o economie bazată pe relații de marfă-bani în dezvoltare și de schimb pe piață. Vînzarea de tip roman a eliminat aproape toate aceste elemente regresive, sau le-a raționalizat prin regimul pactelor (de vînzare, de preferință, de dezicere) pe care l-a reglementat în mod precis. De aceea, și în feudalism și în capitalism, dezvoltarea relațiilor de marfă-bani este cu necesitate întovărășită de adaptarea și perfecționarea vînzării de tip roman, cu accentuarea caracterului consensual, și a publicității, ceea ce însemna implicit combaterea trăsăturilor specifice ale vînzării din drepturile orientale antice¹¹⁴.

Întrebarea are loc și la această formă de protimisis¹¹⁵. Vechiul stăpînitor poate cumpăra nu numai la prima înstrăinare, ci și la a doua¹¹⁶. Cel ce a vîndut sau schimbat poate ajunge să răscumpere și el, ca vechi stăpînitor¹¹⁷. Tendința este ca și cel ce a avut un contact oarecare cu bunul — creditor, cumpărător neprivilégiat și evins etc. — să se comporte

¹¹¹ 5 aug. 1655 (Sava, *Doc., Lăpușna*, p. 76; vezi *ibid.*, p. 91, întărirea lui Dabija vd., din care rezultă soarta ulterioară a satului (Pulbereni), care pînă la urmă revine fetei lui Carabăț și soțului ei, pîrcălabul Luca, 13 iun. 1662 (vezi însă, *ibid.*, p. 92, n. 1)).

¹¹² Sava, *op. cit.*, p. 52.

¹¹³ Vezi mai sus, p. 68. La 12 aug. 1735 (Băileanu, *Isi. Spit. Iași*, p. 163, nr. 2), Ion Blănarul și soția, după ce vind o casă unei Alexandra, un incendiu le distruge locuința și dugheana; ea urmare, ei cer să răscumpere casa de la Alexandra; „ajungîndu-mă nevoie și am trăit într-aceia casă 45 ani... ce ni-au ars focu casăli și dughenile“. Judecata respinge cererea, dar concepția juridică populară nu este mai puțin semnificativă.

¹¹⁴ Vezi mai sus, p. 20, nr. 1.

¹¹⁵ 12 mai 1677 (*Arh. Cant.*, p. 114, nr. 335): donatarul, vînzînd, întrebă pe urmașii celui ce vînduse donatorului; 10 mai 1641 (*Sur. și izv.*, III, p. 219, nr. 131): e întrebată Pătrășcoae de la care cumpărase Maștei, care vinde. La 11 dec. 1655 (*Arh. Cant.*, p. 33, nr. 127), unchiușul Balotă din Gîrbovii de Jos respectă spontan protimisisul marelui vornic Gherge pentru 80 stînjeni în Schimbăței.

¹¹⁶ 15 iul. 1669 („*Arh. ist.*“, I, 1, nr. 273); 1 apr. 1638 (*Sur. și izv.*, III, p. 318, nr. 176).

¹¹⁷ 2 dec. 1628 și 12 oct. 1631 (Băleanu și Stoide, *Doc. mold.*, p. 25/38, nr. 6/15): împotriva vecinului care se protimisise; 11 oct. 1686 (*Arh. Cant.*, p. 57, nr. 194): patriarhul Ierusalimului face un schimb și moșia primită o vinde mai departe, dar cînd cumpărătorul vrea s-o vîndă celui care schimbuse cu patriarhul și deci era vechi stăpîn, patriarhul, poate prin situația sa, își impune preferința de imediat stăpînitor anterior, trecînd înaintea celui care îl precedase în stăpînirea bunului.

ca un vechi stăpînitor, susținînd că are, la dobîndire, mai multe titluri decît un străin pur și simplu. Acest protimisis se aplica și la țigani¹¹⁸; la bunul primit prin testament de către soție de la soțul ei¹¹⁹, sau la cel primit în plata datoriei neachitată de rudele datornicului¹²⁰. Se aplica rar în cazul cînd bunul era dobîndit prin executarea zalogului¹²¹ sau prin dare în plată¹²², și foarte des atunci cînd fusese dăruit¹²³ sau cumpărat¹²⁴. Se aplica și baștinei și cumpărăturii (agonisitei fostului stăpîn)¹²⁵, precum și țiganilor¹²⁶. Trecea înaintea celui de vecinătate¹²⁷.

Se putea renunța prin clauză expresă, în care caz se vindea un bun nerăscumpărat. Țiganii pe care captivul, ca să se răscumpere din robie, îi vindea unui străin de familie, sînt declarați pentru viitor, „nerăscumpărați”, în sensul de nesupuși unei răscumpărări, „exonerați de răscumpărare”; clauza echivalează oarecum cu cea care declara bunul înstrăinat, *neclintit, statornic, piitor, stătător în veci de veci*, cu alte cuvinte *uric*. Or aceste clauze n-au reușit să înlătore protimisisul. Nici sub forma concretă a nerăscumpărării, efectul n-a fost mai categoric, depinzînd mult de atitudinea subiectivă a rudelor, care țineau totuși seama de necesitatea excepțională a vînzării, la care se referea, de altfel, și vînzătorul în clauza lui de neamestec.

Obștiile aplicau curent protimisisul vechiului stăpîn, care aici trecea înaintea celui de rudenie¹²⁸. El era mult folosit în cazul moșiilor confiscate pentru viclenie. Foștii stăpîni de la care dobîndise vicleanul și rudele lor luptau să răscumpere, cu preferință față de familia vicleanului, moșiile confiscate, valorificîndu-și dreptul fie cînd domnul le dăruia unui partizan¹²⁹ fie cînd gratificatul se grăbea să le înstrăineze mai departe, știind că stăpînirea lor nu este sigură.

Această formă de protimisis are o largă aplicare în documente¹³⁰. Dacă stăpînul imediat anterior nu răscumpăra, cînd era întrebat, ulterior nu

¹¹⁸ 10 febr. 1669 (*Uric.*, XVII, p. 19).

¹¹⁹ 21 mai 1641 (*Uric.*, XXII, p. 64; XXIII, p. 158): rudele testatorului nu pot să întoarcă soției banii.

¹²⁰ 21 apr. 1741 (*Sur. și izv.*, XIII, p. 46, nr. 45), cu motivarea că „să trag neam mai aproape de Anghelina și din Alexandra strămoșile lor”.

¹²¹ Cf. 20 oct. 1625 (D.I.R.A., XVII, 5, p. 365, nr. 484).

¹²² 21 apr. 1741 cit.; 3 aug. 1746 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 10, nr. 7).

¹²³ 19 ian. 1641 (*Sur. și izv.*, III, p. 284, nr. 162); 15 iul. 1669 („Arh. ist.”, I, 1, p. 182, nr. 273).

¹²⁴ 28 aug. 1639 (Acad. R.P.R., Iași, *fond. Spiridoniei*, XXIX/70); 5 febr. 1645 (*Sur. și izv.*, III, p. 57—58, nr. 32); 16 mai 1622 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 129, nr. 141).

¹²⁵ Cf. 20 mart. 1718 (*St. și doc.*, I—II, p. 229, nr. 5).

¹²⁶ Vezi doc. cit., în n. 97.

¹²⁷ 16 sept. 1662 (Acad. R.P.R., CCCVII/76), cartea de judecată a lui Dabija v.

¹²⁸ 1727 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 28, nr. 21); 26 febr. 1684 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 26); 15 oct. 1671 („Arh. Olt.”, 1922, p. 417—418): Cernat vinde în Mărăcini partea sa cumpărată de la Radul Rodescul și o face „cu știrea tuturor oamenilor miei și am întrebat și pe Rodești să-mi dea banii... n-au vrut”.

¹²⁹ 29 ian. 1614 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 90, nr. 127); copiii lui Pătrașco răscumpără după legea țării ocina cumpărată de Sturza, confiscată pentru viclenie și dăruită lui Coste Bocioc; 2 mart. 1620 (*ibid.*, p. 428, nr. 554): răscumpără de la soție sluga de la care dobîndise moșia soțul viclenit (Chiriță Paleologul); 13 apr. 1620 (*ibid.*, p. 461, n. 582).

¹³⁰ 16 mai 1622 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 129, nr. 141); 26 nov. 1630 („T. Codr.”, I, p. 70); 1 apr. 1638 (*Sur. și izv.*, III, p. 318—319, nr. 176): cel răscumpărat, cu banii răscumpără și el în altă parte; retract de danie domnească și revînzare la beneficiar, de către Safta, văduva lui Gh. Ștefan, la 21 febr. 1670 (*St. și doc.*, IV, p. 274, nr. 118 =

mai putea invoca protimisisul, domnul declarînd că nu se poate răscumpăra „pămînt de două ori”¹³¹. Soluția favoriza pe boierul care răscumpărase părțile tuturor de la domnie.

Creditorul garantat prin zălog (gaj sau amanet imobiliar). Creditorul nu putea avea un adevărat drept de protimisis, ci un drept de gaj asupra întregii averi a debitorului (care nu necesita încheierea nici unui act de garanție) și un drept de gaj special asupra bunului dat zălog. În condițiile societății feudale, preferința inerentă acestui gaj a fost apropiată de preferința care decurgea din protimisis. Dreptul de creanță a putut astfel servi mai bine ca mijloc de dobîndire directă a bunului zălogit. În acest scop s-a folosit de la început și pînă în secolul XVIII clauza — dirz combătută de datornici și prohibită de pravila bizantină — prin care creditorul neplătit la scadență devenea de drept stăpînul zălogului. Treptat s-a introdus clauza, mai ușoară, care obliga pe debitor să facă, după scadență, dacă nu putuse plăti, un act de dare în plată, vînzînd creditorului bunul zălogit, ceea ce îi permitea să discute îndeosebi prețul. Chiar fără o astfel de clauză, se practica darea în plată, negociată după scadență, chiar în cazul cînd se înscrisese clauza de luare directă în stăpînire (a cărei valabilitate putea fi totdeauna contestată). În fine, creditorii au luptat să-și impună, cu prilejul vînzării bunului zălogit sau a oricărui bun al debitorului lor, un drept de preferință, dacă nu înaintea rudelor, cel puțin imediat după ele, sau după toți protimitarii de drept comun. Acest proces este încă slab dezvoltat în perioada noastră, creditorii folosind din plin clauzele amintite mai sus. El se va dezvolta în a doua jumătate a secolului XVIII, o dată cu trecerea operațiilor de credit pe o nouă treaptă, în condițiile perioadei de descompunere a relațiilor feudale și a unor puternice vestigii care vor frîna dezvoltarea acestor operații.

Protimisisul stăpînului feudal la vînzarea bunurilor unei slugi sau ale țaranilor dependenți. Dintr-un document izolat din 24 septembrie 1697¹³² ar rezulta că stăpînii slugilor au încercat, fără succes, să-și asigure un drept de preferință la vînzarea moșiei acestora din urmă (moșie care să nu fie f e u d ă pentru slujba credincioasă).

În ceea ce privește stăpînirile consolidate ale rumînilor și vecinilor (vie, curătură, livadă, casă), ele se vindeau în sat, cu aplicarea protimisisului de drept comun, pe care stăpînul în general nu avea interes să-l împiedice. La aceste înstrăinări nu apare totdeauna clar că se lua învoirea stăpînului, care practic nu putea să nu afle prin administratorii săi de orice schimbare, și care începe să-și impună dreptul de protimisis¹³³. Din

Anc. doc., p. 121, nr. 59); 13 mai 1685 (*M. Costin, Op.*, I, p. 158—159, nr. 183), răscumpără Săchil jum. din Felești, cînd Prăjescu vrea să vîndă lui Miron Costin.

¹³¹ 20 febr. 1622 (*D.I.R.B.*, XVII, 4, p. 94—96, nr. 106), soluție menită să favorizeze eliberarea rumînilor, în unele cazuri.

¹³² P.R., 1926, I, p. 204, neidentificabil.

¹³³ 28 apr. 1605 (*D.I.R.B.*, XVII, 1, p. 164, nr. 163) și indirect din zălogul cu data 1689 (*Arh. Cant.*, p. 137, nr. 408), în care fiul grădinarului care cumpărase o vie de la rumîni vînzătorului Fiera, care încasa vinăriciul boieresc „precum este obicei”, se roagă de boier „să-i lase via pentru care va da și el vinărici”. În această perioadă, stăpînii de pămînt impun regula care figura în Pravilele din 1646 și 1652, că nu se poate ara, sămăna și construi pe pămîntul străin, fără voia stăpînului. La 25 apr. 1701, potrivit unor

cauza dezvoltării producției pentru piață, în perioada noastră se naște interesul crescînd al stăpînitorilor pentru preluarea stăpînirilor unui țaran dependent, cu atît mai mult cu cît se înmulțesc înstrăinările făcute de vecini (rumîni) în afara satului.

Răscumpărarea viei făcută de către mănăstirea care stăpînea locul pentru motivul că noul stăpîn al viei (emfiteot) nu-și plătea *adetul* (vinăriciul), care „nu iaste să lipsească”¹³⁴, constituie o problemă de sancțiune a neîndeplinirii condițiilor de existență ale dreptului de sădire sau emfiteuză, nu una de protimisis. Domnul apără prin poruncă dreptul mănăstirii.

Protimisisul de tocmeală (convențional). Un obicei de protimisis, uneori nu destul de bine cristalizat sau respectat într-un loc anumit, putea fi întărit, adesea din simplă precauțiune, printr-o clauză expresă, așa cum am întîlnit cîteva exemple¹³⁵. Nu acesta este însă protimisisul de tocmeală, deoarece el s-ar aplica — deși poate cu greutate procesuale — și fără o convenție a părților, fiind vorba de un protimisis legal (izvorît din obicei sau legea scrisă). În astfel de cazuri *tocmeala* contribuie la fixarea obiceiului sau oglindește slăbirea lui. Este protimisis convențional acela care își trage exclusiv izvorul din convenția părților în cazuri în care obiceiul nu-l recunoaște în mod general. Era sistemul dreptului roman, pe care îl va consfinți Codul Calimah (după modelul codului austriac) și numeroase coduri civile burgheze (de pildă, cel francez, textul respectiv neavînd corespondent în codul civil român din 1864). Acesta, ca drept personal (de creanță) are efecte numai între părțile contractante, cel legal sau obișnuit, ca drept real, are efecte față de toată lumea. Cînd convenția de protimisis întărește un obicei existent, ea se impune terților, prin efectul obiceiului, nu pentru că în mod excepțional ar crea un drept real de protimisis¹³⁶. În perioada noastră nu avem propriu-zis un protimisis convențional; oricare ar fi obiectul lui, el apare mai de grabă ca o tendință de a crea un nou obicei, și în măsura în care acesta se impunea, producea efectele unui protimisis legal (*erga omnes*, drept real).

Un exemplu interesant de protimisis convențional îl găsim în actul de danie al văduvei clucerului Udrea Doicescu¹³⁷ în favoarea mănăstirii Bradul. Dăruind un sat cu rumîni care pînă la moartea donatoarei rămînea în folosința ei, donatoarea stipula că „di mă va ajungi vrîme di nivoi... și voiu face moșia vînzătoare, altul să nu fii volnic nimea să dea bani, fără numai sfînta mănăstiri ci va fi prițul”. Mănăstirea dobîndea un drept de protimisis neconsacrat de niciun obicei. Transferul proprietății avea loc la moartea donatoarei, deoarece pînă atunci ea putea vinde.

vechi obiceiuri persistente de obște în care exista pămînt îndeajuns, un căpitan mai arădău fără voia stăpînului pe moșia județului de Cîmpulung și rămîne să dea după obicei din 10 clăi una. Dar la 14 iul. 1670, cei care, rumîni sau țigani, clădeau fără învoire pe loc străin, urinau să fie scoși (Potra, *Doc. Buc.*, p. 154, nr. 72).

¹³⁴ 7 mai 1694 (B.C.I.R., 1924, p. 87, nr. 24).

¹³⁵ Vezi testamentul cit. al lui M. Barnovschi; 4 apr. 1638 (Giurescu, *Studii*, p. 91); 27 mart. 1646 (*Arh. Cant.*, p. 152, nr. 463); 5 febr. 1668 (*St. și doc.*, VI, p. 87); 15 mart. 1719 (Fotino, *Contrib.*, p. 443).

¹³⁶ Cum crede, greșit, G. Tătulescu, în „Mileovia”, 1931, p. 282.

¹³⁷ A.S.B. *Măn. Bradu*. I bis/5 (9 ian. 1650, or. rom.).

Ce se întâmpla dacă un terț cumpăra moșia? În dreptul modern, vânzarea ar fi bună, în cazul când cumpărătorul avea cunoștință de clauza de protimisis. În dreptul feudal, mănăstirea ar fi putut totdeauna să răscumpe, ca și când clauza de protimisis ar fi avut un efect absolut, *erga omnes*.

Secțiunea IV

ACTELE DE ÎNSTRĂINARE CARE DAU LOC LA PROTIMISIS

Vînzarea. Sub rezerva observațiilor făcute mai sus, vînzarea devine în feudalism, alături de danie și substituindu-se treptat acesteia, actul de dispoziție prin excelență. În ceea ce privește instituția de care ne ocupăm, vînzarea este actul principal de înstrăinare care dă naștere la protimisis. În legislație acesta va fi reglementat adesea ca o modalitate a vînzării.

Vechiul drept nu avea un termen general pentru a desemna toate bunurile supuse protimisisului. Abia în secolul XVIII se folosește noțiunea de *nemișcătoare*, la care se adăugau țigani și, pînă la 1746—1749, *rumîinii-vecini*. Sînt deci supuse protimisisului vînzările de moșii, și părți de moșie, de case și de locuri de casă, de vii, livezi, prisăci, mori, vaduri de moară, stîne și curături, dughene și prăvălii, pivnițe, părți nealese și părți hotărîcite etc., adică vînzările de ceea ce se vor numi curent în secolul XVIII *lucruri nemîșcătoare*¹. O dată cu dezvoltarea țărilor, crește numărul vînzărilor de dughene și prăvălii² și deci numărul cazurilor de aplicare a protimisisului, fără tendința din Apus, încă din cursul secolelor XII—XIV, de a se elibera proprietatea urbană de servituțile retractului.

Vînzările de robi — în perioada noastră numai țigani³ — fie ele de robi individuali fie de sălașe, sînt supuse protimisisului de rudenie și, în mod excepțional, cum am văzut, celui de devălmășie⁴. Nu se aplică cel de vecinătate, deși se spune uneori în acte că au fost întrebați megiașii din jurul ocinei. Răscumpărarea unor țigani, totdeauna susceptibilă de a fi fugit sau a se fi ascuns, necesita adesea identificarea lor prealabilă, și domnia autoriza răscumpărarea oriunde s-ar afla⁵. Aplicarea protimisisului la țigani constituia o importanță particularitate românească a instituției.

¹ *Indr. legii*, gl. 16, vorbește de lucruri *îmblătoare și neîmblătoare*, precizînd, în glosa marginală, că este vorba de *vite și de avuție*, definiție foarte aproximativă.

² Vezi vînzarea unui complex de prăvălii în Buc. la 24 iul. 1578 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 320, nr. 334) care se face fără mențiuni de protimisis. La 17 iul. 1669 avem o răscumpărare de dughenă la Iași. Armenii din Iași respectau protimisisul, reducîndu-i efectele prin clauze obișnuite, v. 1 iul. 1713, („Ion Nec.”, 1, 2, 1922, p. 288, nr. 134).

³ Vezi M. Emerit, *Sur la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie*, în R.H.S.E.E., 1930, p. 129—133; I. Peretz, *Robia*, curs litogr., Buc., 1934; G. Potra, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor în România*, Buc., 1939; I. Chelcea, *Țigani din România*, Buc., 1944; Ion Radu Mircea, *Termenii rob, serb și holop în documentele slave și române*, în S.C.Ș., Iași, 1950, f. 2, p. 372—389.

⁴ 2 iul. 1706 (*St. și doc.*, V, p. 310); 15 mart. 1724 (*Ibid.*, XVI, p. 317).

⁵ 23 iun. (1583—1586; 1589) (D.I.R.B., XVI, 5, p. 190, n. 203) fără a rezulta clar dacă răscumpărarea se făcea cu titlu de protimisis. Răscumpărarea cu plată a țiganului fugit și vîndut de un neproprietar actualului detentor constituie o problemă diferită de aceea a protimisisului.

Ea se explică prin locul robilor în economia feudală a țărilor, și prin interesul ca circulația mîinii de lucru robită — țigani, vecini-rumîni — să fie solidarizată de circulația pămîntului. Vînzările de țigani se fac „cu știrea megieșilor“, ceea ce reprezenta și un element de publicitate, dar și o formalitate de aplicare a protimisisului, fără să avem precumpărări și răscumpărări de țigani din partea megieșilor. Răscumpărarea curentă se face de către rude, dar și de un fost stăpîn al lor⁶.

În documente, aplicarea protimisisului la vînzările de vecini ocupă un loc în aparență redus. În documente. Cînd actul privește moșia sau satul împreună cu vecinii, protimisisul aplicat pămîntului cuprinde și pe rumîni sau vecini. Cînd se vînd rumîni numai cu capul, vînzări care nu sînt totuși prea frecvente, aplicarea protimisisului nu face îndoiala, dar nu pare să fi fost urmărită cu stăruință de cei îndreptățiți. Dimpotrivă, familia boierului se protimisește cu mai multă grijă la vînzarea-răscumpărare acordată de stăpîni rumînului, în Țara Românească, pentru a se *judeci* sau *cnezi* (megieși), adică pentru a se elibera⁷. În general, protimisisul de rudenie trece înaintea autorăscumpărării făcute de rumîn⁸. Se aplica rar protimisisul de devălmășie și cel de vecinătate, și mai des acela al fostului stăpîn al rumînilor.

Vînzările de *căminuri* și *scaune* sau de moșii *temeinice*, *părintești*, par să atragă un regim special de succesiune și protimisis, care repune în discuție reactivarea, în cadrul clasei boierești a privilegiului de masculinitate. Obiceiul există, dar nu putem surprinde reguli precise în ceea ce privește preferința anumitor rude în caz de vînzare a unui cămin sau a unei moșii de scaun, cum erau Mărginenii pentru Cantacuzini⁹. Terminologia aceasta se folosea și în afara clasei boierești¹⁰.

Vînzarea unei cumpărături (unui bun nemoștenit) nu este în mod neîndoielnic exclusă de la protimisis¹¹. Fiul celui ce și-a vîndut cumpărătura, cere să preemționeze, avînd sentimentul că astfel intră în baștina

⁶ A.S.B., *Mitr. Ț. Rom.*, CLXIV/1 (6 ian. 1648) : „să cădea să cumpere Duminică iuzbașa pre acești țigani care au fost iar de la rudele lui“.

⁷ 13 iun. 1614 (D.I.R.B., XVII, 2, p. 283—284, n. 257) : fata și ginerele renunță expres la dreptul lor de a răscumpăra pe rumînul iertat de tatăl lor. Dreptul de protimisis al rudelor se afirmă din a două jumătate a secolului XVI, și chiar înainte [13. oct. 1533 ; 20 ian. 1580, 6 oct. 1581 ; 18 sept. (1584) : rudă? vecin? cf. și doc. din 15 ian. 1647 (Giurescu, *Studii*, p. 98) ; 15 ian. 1599 (nr. 354—355) ; 7 mai 1612 ; 5 apr. 1625 („cu știrea unchilor“) ; 2 mai 1617 (D.I.R.B., XVI și XVII, s.d.d.) ; 11 nov. 1645 (*Sur. și izv.*, VI, p. 51, nr. 48) și 30 aug. 1669 (*Arh. Cant.*, p. 225, nr. 710)], și se aplică în secolul următor, cu unele piedici puse de domnie, atunci cînd voia să favorizeze răscumpărarea rumînilor. La o eliberare a rumînilor prin răscumpărare, se poate protimisi și feudalul care stăpînea cealaltă jumătate de sat (protimisis de devălmășie sau vecinătate, după caz ; vezi documente privind satul Islaz dintre 3 aug. 1579 (D.I.R.B., 4, p. 409, nr. 414) și 24 mai 1672 (*St. și doc.*, V, p. 444, nr. 20, sat unde Vișana cîștiga la un moment dat cu un titlu fals de stăpînire a jumătății de sat).

⁸ 18 mai. 1619 (D.I.R.B., XVII, 3, p. 368, nr. 331).

⁹ 1682 (Xenopol, „Arhiva“, 1889, p. 251) : „scaunul caselor mărginesc“ ; Iorga, *Doc. Cant.*, p. 107 ; 25 nov. 1688 (*Arh. Cant.*, p. 58—60, nr. 195) ; vezi și mai jos, p. 132.

¹⁰ A.S.B., *Episc. Rimnic*, LXVII/21, zapisul din 7 iun. 1638 prin care vînzătorii Neague din Ibănești și Manea Șuviilă din Oțești vorbesc de „o funie de moșie... Scaunul lui Tudor“ aleasă despre Drăgășani.

¹¹ 10 mai 1641 (*Sur. și izv.*, III, p. 219, nr. 131), se face întrebarea fraților și razeșilor.

ce i se cuvine¹². Adesea cumpărăturile se vindeau fără ca în act să existe mențiuni privitoare la protimisis, dar această situație se poate întâlni și la vânzare de bunuri moștenite. Și totuși se continuă, cu efecte variabile și nu întotdeauna precise, tendința¹³ consacrată de Petru Șchiopul atunci când decidea la 2 iunie 1544 că mitropolitul Gheorghe putea dărui ocina de cumpărătură, nefiind *baștină*, fără ca sora reclamantă să poată face o opunere, principiu care o convinge pe soră, dar nu și pe un nepot care stăruie în judecată. La 4 aprilie 1676¹⁴, dania unei cumpărături este întovărășită de blestem, menționat de domn, pentru a o pune la adăpost de amestecul rudelor. La 13 dec. 1693¹⁵ C. Brincoveanu afirma cu tărie regula că trebuie „după obicei moșiile ce sînt di baștină să nu încape la mîna altora striini, ci să fie la neam”. Ca urmare, nu se recunoaște dreptul de a se da prin testament soției — care este totdeauna străină de neam — o moșie de baștină. În materie de protimisis însă principiul nu se aplică de o potrivă. Noțiunile sînt încă neprecise, fiindcă la 3 februarie 1749 fiicele lui Ioan Bălăceanu apără, împotriva rudeniilor, valabilitatea daniei către mănăstirea Coziei, arătînd că „nu iaste moșie veachie de la strămoși, ci iaste cumpărată de moșul nostru Costandin vel agă Bălăcean(ul)”¹⁶. La 22 martie 1729 în Moldova banii fiului sînt opuși *agonisitei părintești*¹⁷. Vânzarea făcută pentru cea mai evidentă nevoie, pentru răscumpărarea din robie, nu este exceptată de la protimisis¹⁸.

Dania. Dania a fost principalul tipar juridic al relațiilor feudale. Donația pură și simplă sau cu sarcini, fundațiunea, beneficiul, feuda, întărirea domnească, darea în plată, renunțarea la un drept etc. luau deopotrivă forma daniei, milei, milostivirii, pomenii sau iertării. De asemenea repartizarea între membrii clasei dominante a rezultatelor exploatării feudale prin intermediul statului, exercitarea funcțiilor politice, judiciare sau administrative ale statului. Și efectele constrîngerii extraeconomice îmbrăca forma daniei din partea celui constrîns către cel care, exploatăndu-l, îi arăta „multă milă” și îi făcea „mult bine”. Feudalii „iertau” și de ruminie pe țărani dependenți și le făceau „pomană” cu acordarea libertății, atunci cînd, sub presiunea luptei de clasă a țăranilor, le vindeau mai scump sau mai ieftin, această libertate.

Dania feudală este un act complex care nu se poate structura pe ideea de intenție liberală, de donație, așa cum se face în dreptul roman clasic și în dreptul modern. Ea dădea expresie puterii, poziției social-economice a unei persoane, în condițiile unei economii domi-

¹² 20 apr. 1718 (Costăchescu, *Bălțați*, p. 29).

¹³ Încă din 1483 (D.I.R.B., XIII—XV, p. 178, nr. 179), în cadrul stăpînirii unui neam ai cărui șefi de cete nu sînt indicați ca boieri, dar unii sînt slugi domnești, cele două sate de cumpărătură sînt cu grijă indicate ca trebuind să rămînă „deosebit” de restul averii, care nu poate fi decît moștenire.

¹⁴ Ciurea, în „Cerc. ist.”, 1934—1936, nr. 3, p. 71.

¹⁵ Bibl. Acad. R.P.R., LXXXVII/3.

¹⁶ *St. și doc.*, III, p. 60, nr. 1 = *Anc. doc.*, p. 546, nr. 473.

¹⁷ Boris Scurtulencu, *Situația juridico-economică a țiganilor în Principatele Române*, Iași, 1938, p. XXVII—XXVIII; vezi 5 oct. 1738 (*Uric.*, XXIV, p. 441): „le-am cumpărat din puterea me” (publ. cu dată dublă).

¹⁸ 5 ian. 1620 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 418, nr. 540): neamurile (mai apropiate) cer să răscumpere de la soția nepotului care luase ocina în schimbul banilor cu care mătușa s-a răscumpărat din robie; pierd pentru că aduc banii la zi.

nant naturale, a unei societăți ierarhizate și autoritare, în care munca era brutal robită și ideologia mistic-religioasă devenise atotputernică. De parte de a exclude, această danie presupunea de cele mai multe ori o contraprestație, de natură foarte diversă, din partea dăruitului. Iată, de altfel, o definiție canonică oficială a daniei: „Darea cu venită și îndreptățită către cineva, sau cum s-ar zice dania, nu numai de împărați și arhieriei și domni și boieri este vrednică, ci și oamenilor care știu să judece lucrurile cu judecată dreaptă și nesmintită”¹⁹.

Cu această natură, dania a fost folosită, în modul deja arătat, de biserică pentru constituirea domeniului ei feudal, și de preoți pentru mărirea averii lor personale; în perioada noastră boierii o folosesc pe scară crescândă, în acțiunea lor de acaparare a pământurilor țărănești și ale altor elemente din păturile mijlocii²⁰. Dania este în general plătită, și pe măsură ce, cu tot controlul de obște sau de familie, care nu dispăre, se aplică și daniilor către boieri exonerarea de protimisis admisă larg pentru biserică, dania ajunge să fie plătită mai scump decât vânzarea tocmai pentru acest avantaj. Lupta familiei și a obștii continuă însă²¹, daniile fiind atacate ca simulate, ca silnice sau întemeiate pe acte false, sau ca purtând asupra unor bunuri care nu erau „drepte” ale donatorului.

În patrimoniul dăruitului, dania era supusă tuturor formelor de protimisis. Când în același act o persoană de condiție modestă dăruiește unui boier un vad de moară și îi vinde un bătrîn, cum procedează la 10 iunie 1677²² Tămășoae față de postelnicul Ramandi, dania, nesupusă protimisisului, permite boierului să cumpere bătrînul ca vecin și deci să înlăture opoziția de care altfel s-ar putea izbi de la cei din așezarea respectivă.

Dacă nu avem adevărate răscumpărări la danie, există înțelegeri echivalente. Biserica, de la începutul secolului XVII, în judecățile făcute de mitropolitul Luca, accepta împărțirea moștenirilor cu rudele de sînge²³ și practica va continua și în secolul XVIII în ambele țări. La 17 februarie 1709, fiul adoptiv al lui Șerban Știrbei se înțelege cu mănăstirea donatară ca aceasta, în locul moșiei, să primească 200 de oi și 100 de stupi²⁴. În general, se observa proporția din novela atribuită lui Vasile Porfirogenitul.

¹⁹ Cartea patriarhilor Chiril și Gherasim, 1623, orig. grec. („Arh. Olt.”, 1930, p. 188); a se vedea întregul text ca foarte semnificativ pentru lupta ideologică dusă de biserică în favoarea daniilor pioase și a daniei în general.

²⁰ O analiză a daniei ca mijloc juridic de acaparare feudală nu intră în obiectul cercetărilor noastre. Amintim că în Moldova folosirea daniei de la sărac la bogat a fost mai intensă. Amintim numai câteva nume de mari boieri, de altfel bine cunoscute: Miron Costin (*Sur. și izv.*, XIII, p. 8, ante 1677), hatmanul Neculai Racoviță (*Sur. și izv.*, XVII, p. 8, 17 dec. 1668), marele postelnic Alex. Ramandi (4 apr. 1676, 10 iun. 1677, Ciurea, *op. cit.*, p. 71), marele armaș Grumadjii (5 nov. 1687, *Sur. și izv.*, XXII, p. 39), Miron Dima, pîrcălab de Focșani și staroste de Putna (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 25, nr. 37, 30 iun. 1679), dar și elemente mai modeste, în ascensiune, ca Hagi Panait ușierul, care trebuie să se judece pentru dania din Sălivestri (M. Costin, *Op.*, I, p. 219, nr. 18, 12 ian. 1666), sau ca Ilieș al lui Enachi, care primește o ocină de la Gavril Gurgan pentru „mult binia cîa ni-au făcut” („Miron Costin”, 1913, p. 35, nr. 36, 1682). Doamna Anastasia a lui Gh. Duca primește danii (Ciurea, *op. cit.*, p. 75, 22 apr. 1662).

²¹ 8 ian. 1642 (A.S.B., *Episc. Rimnic*, CII/20) domnul respinge împotrivirea tuturor nepoților Crăsnari la dania lui Hamza cel bătrîn către mănăstirea Crasna.

²² Ciurea, „Cerc. ist.”, 1934—1936, p. 74.

²³ 8 iun. 1617 (D.I.R.B., XVII, 3, p. 146, nr. 121).

²⁴ B.C.I.R., 1932, p. 16, nr. 5.

Clauzele de inalienabilitate puse în actul de danie către o mănăstire nu privesc instituția noastră²⁵.

Dania către o mănăstire²⁶ cu rezerva uzufructului pentru donatoare pînă la moarte putea fi întovărășită de o clauză curioasă, care învederează labilitatea formelor juridice. Donatoarea stipulează că „di mă va ajungi vrême di nivoi și lipsă... și voi face moșia vînzătoare, altul să nu fii volnic nimea să dea banii, fără numai sfînta mănăstiri ci va fi prițul“. În realitate, se constituia mănăstirii un drept de protimisis neconsacrat de obicei, iar donatoarea pînă la moarte rămînea proprietară, din moment ce putea vinde. Protimisisul actual era un reflex anticipat al daniei *mortis causa* și tindea să salveze dania (transformînd-o în cumpărătură pentru mănăstire), dacă donatorul ar fi sărăcit în așa fel încît să nu se poată dispensa de valoarea moșiei.

Schimbul. Schimbul — vînzare cu prețul în natură — a fost supus aceluiași control din partea obștii și a familiei, întărit cu aceleași clauze de neamestec, dar n-a fost supus răscumpărării de protimisis decît excepțional, fără un principiu sigur, în afara aceluia că schimbul care comportă și plata unei sume de bani (sulta) era tratat mai sever. La 21 august 1636²⁷, V. Lupul, întărind o răscumpărare între surori, oprește vînzarea, dania sau schimbul mai departe al moșiei (ceea ce implica o preferință rezervată boierului Buhuș, de la care se făcuse răscumpărarea). Moșiile schimbate, în patrimoniul noilor stăpîni cad sub dreptul comun al protimisisului²⁸. Exceptarea schimbului de la protimisis rezulta din acte ca cel cu data de 23 ianuarie 1677²⁹ în care Ion Piscski se plînge domnului că un cumnat și-a vîndut o parte din Bănești sub cuvînt de „schimbătură“. Din cauza exceptării, schimbul putea servi, ca în acest caz, să ascundă o vînzare. Ca și la danie, simulația putea fi dovedită și actul real — o vînzare, de pildă — cădea sub restricțiile protimisisului. Clauzele ca actul să rămînă *stătător, neîntors, neschimbat*³⁰ sînt frecvente. Ele urmăresc să-i asigure stabilitatea, dar nu privesc propriu zis protimisisul, deoarece nu se poate răscumpăra o moșie schimbată, ci numai repune lucrurile în starea lor anterioară, adică să se anuleze schimbul.

Și totuși cunoaștem cel puțin un caz în care Dabija vodă, cu vădită bunăvoință față de neamul boierilor Stîrcea, împarte satul Popeni între Ioan și Gh. Stîrcea, cu următoarea clauză : „de ar eși vînzătoare sau schimbătoare gumătate din sus să aibă tot Gheorghie Stîrcea a să protimisi, fiind el rudă mai de aproape“³¹. Cu greu putem explica de ce clauza este redactată numai în favoarea lui Gheorghe. S-o fi solicitat numai el ?

²⁵ 15 sept. 1693 (M. Costin, *Op.*, I, p. 168—169, nr. 206).

²⁶ 9 ian. 1650 (A.S.B., *Măn. Bradu*, I bis/5).

²⁷ 21 aug. 1636 (vezi mai sus, p. 65, n. 57) ; 12 nov. 1623 (D.I.R.B., XVII, 4, p. 350, nr. 356) ; 20 mart. 1636 (*Sur. și izv.*, III, p. 107, nr. 68) : cel ce schimbasesc nu se putea protimisi la vînzarea satului dat de el în schimb.

²⁸ Vezi totuși particularități ca în doc. din 11 oct. 1686 (*Arh. Cant.*, p. 57, nr. 194).

²⁹ *St. și doc.*, VII, p. 276 : vînzare ascunsă, sub formă de schimb.

³⁰ Vezi D.I.R.B., XVII, 4, p. 24—25, nr. 26 ; 21 mart. 1724 (B.C.I.R., 1925, p. 60, nr. 24, *Anc. doc.*, p. 249, nr. 195) ; 3 aug. 1746 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 10, nr. 7).

³¹ 9 mai 1664 (*Sur. și izv.*, XII, p. 19).

Inzestrarea. Numai în măsura în care, ca o formă a privilegiului de masculinitate, înzestrarea se face obligator în mobile, bărbații au un drept de a răscumpăra de la rudele de sex feminin moșiile intrate în mâna lor cu titlu de înzestrare. Acest principiu făcea parte din vechiul *ius Valachicum* al Țării Făgărașului³², fiind consemnat în scris în secolul XVI, și se aplica încă în Maramureș³³ în secolele XVII—XVIII. În Moldova el este amintit sporadic în secolul XVIII, de boieri. În Țara Românească este clar formulat, dar nu aplicat consecvent. La 11 septembrie 1582³⁴: „și a înzestrat-o ca pe o fată, cu vite și cu scule. Deci nici un amestec să nu aibă în ocină, ci să ție numai Danciul singur și cu sora sa Vlădae“. Obiceiul retrăește la începutul secolului XVIII în cadrul grupului familial boieresc, pentru care privilegiul masculinității avea o funcție de „fastă aristocratică de tip agnatic. La 3 iunie 1732³⁵, Șerban Grădișteanu, întors în țară, vrea să ia de la sora sa moșiile *temeinice* (părintești) cu care fusese înzestrată de un unchi, luându-și obligația s-o înzestreze el cu alte bunuri. Șerban pierde în două rînduri. De notat că o cerere ca a lui Șerban formulase slugerul Tudoran la 28 mai (1590)³⁶, față de mătușa sa Neacșa, înzestrată de mama sa Caplea: „să nu stăpînească ea a patra parte din aceste averi și să-i dea (el — V. G.) zestre“. Și aici domnul respinge cererea, dar cu o motivare, din care rezultă că obiceiul invocat exista. Mihnea Turcitul nu voia să intre „în blestemul mamei“, dar, desigur cu referire la legea lui Dumnezeu, menționată expres, adică pravila bizantină, afirma totodată că mama cu averea sa de zestre putea face ce vrea. Dacă ar fi fost înzestrată de la tată și n-ar fi existat blestem, soluția ar fi fost alta.

În Moldova, spătăreasa Safta cere înapoi cu carte de blestem de la Ileana, soția lui Miron Costin, satul Ceplenița, care aparținuse neamului ei, dar cu care Ileana fusese înzestrată de soția lui Duca vodă, Nastasia. Costineștii acceptă restituirea și întorc satul „măcar că le-au fost ...zestre... văzînd cartea de blăstem a socotit creștinește“³⁷. Deci nu era o obligație juridică fermă. În Țara Românească, tatăl înzestrător răscumpără de la fiică moșia dată zestre. Bani luți pe moșia retractată par a fi fost risipiți cu o concubină. Moșia este scoasă în vînzare și copiii fetei înzestrate o cer, ceea ce domnul încuviințează, la 5 mai 1665³⁸.

Darea în plată. Este o operație frecventă în materie de împrumut, cînd datornicul nu poate plăti în numerar și cînd a încetat, ca fiind contrar ordinii publice, efectul clauzei potrivit căreia moșia trebuia să rămînă în plată la creditor. Uneori darea în plată se face după cinci ani de la scadență³⁹. Uneori (1 ianuarie 1716), darea în plată se face în vederea

³² Șt. Meteș, *Viața agrară și economică a românilor din Ardeal*, vol. I, Buc., 1921, p. 245; idem, *Din istoricul dreptului românesc în Transilvania*, Buc., 1935, p. 93.

³³ Cu origini străvechi în dreptul obștilor dinaintea întemeierii statului.

³⁴ D.I.R.B., XVI, 5, p. 81, nr. 84. Cf. Ovid Sacherarie, *Privilegiul masculinității* etc. (ms. la Inst. de ist.).

³⁵ *Arh. Cant.*, p. 236, nr. 732.

³⁶ D.I.R.B., XVI, 5, p. 451, nr. 467.

³⁷ 20 ian. 1712 (*M. Costin, Op.*, I, p. 175, nr. 220).

³⁸ *Arh. Cant.*, p. 222, nr. 704.

³⁹ 20 mai 1686 (*Arh. Cant.*, p. 231, nr. 718). Vezi o dare în plată a tatălui boier pentru fiu, cu particularități care îi dau și caracterul unui zalog fără deposedare, 8 aug. 1674 (*ibid.*, p. 171, nr. 534).

realizării bunului de către creditor, și se pune a o clauză de neamestec pentru răzeși și surori, care sînt trimiși „să-și ia de pe unde mai am moșii tot pe Rahova“⁴⁰.

Pentru executarea obligațiilor fiscale și penale și chiar civile, se putea lua silit un bun în plată, în general pe baza unei porunci domnești. Darea sau luarea în plată echivala cu o vînzare, față de care protimitarii obișnuiți, rude, răzeși, vecini, își puteau exercita preferința.

Iată un caz de despăgubire civilă, foarte elocvent, de la începutul secolului XVII. Pentru țiganii mănăstirii Tismana, vînduți rău de soția banului Dan logofătului Dumitru din Stoiceni, acesta primește de la domn moșiile lui Dan și ale soției sale, cu drept de răscumpărare de către urmașii lor care se vor îndura de aceste moșii să dea bani. În caz co. șs, pot fi vîndute, dar numai la prețul plătit de logofăt pentru țiganii în discuție⁴¹.

Executarea silită. Vînzarea silită a unui bun pentru satisfacerea creditorului se făcea prin *curama*⁴², care permitea stabilirea unui tablou de preferință a creanțelor de plătit. Poziția rudelor, devălmașilor și vecinilor față de executare nu rezultă destul de clar din documentele cercetate. Răscumpărarea capului, sau a altei vini, prin darea moșiei⁴³, fie domnului, fie păgubașului, fie boierului mijlocitor, nu are legătură cu protimisul. Ea avea loc după ce rudele se lepădau de plată, și domnul încuviința străinului stăpînirea asupra bunului respectiv⁴⁴ (străinul oprea moșia datornicului). Înainte de a pierde bunul, datornicul căuta ajutorul rudelor și al satului. În multe din aceste cazuri e vorba de o instituție de drept penal.

La 20 decembrie 1716⁴⁵, fiul logofătului care plătise dajdiile lui Stanciu Gușilă, plecat din sat, îl închide pe acesta pentru datorie și îi ia moșia, cu clauza în act: să aibă voie încă trei zile a căuta bani „pă la moșneani“. Cînd creditorul ia în plată moșia fără a întreba rudele debitorului, acestea pot strica actul și întoarce⁴⁶. În multe acte, datornicul arată că frații și nepoții etc., întrebați de el, n-au avut putere sau n-au vrut să dea banii necesari⁴⁷.

La sfîrșitul secolului XVI⁴⁸, cel ce dăduse niște țigani în plată boierului care îi plătise birul, vrea să-i răscumpere după 5 ani, fără ca ei să fie scoși în vînzare. Mihnea Turcitul respinge cererea pe motiv că s-a vîndut „de bună voia lui și cu știrea tuturor megiașilor și a fost al cincilea an de cînd a vîndut“. Apare și aici problema termenului de decizie din vînzare, fără a putea surprinde exact termenul ce se aplica.

La 15 septembrie 1682⁴⁹, oamenii din Măstacăn, ținutul Neamț, atestă că, pentru 14 boi ai lui Ețco, Șerban, neavînd bani, și-a dat „poiana lui chizăș pintru acei bani“.

Zălogirea. Pentru sistemul relațiilor de marfă bani și chiar pentru ansamblul relațiilor sociale în feudalism, zălogirea, alături de vînzare

⁴⁰ Vezi aceeași tehnică în doc. din 29 aug. 1590 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 476, nr. 492).

⁴¹ „Arh. Olt.“, 1926, p. 234, de la Alexandru vv., datat greșit 1648.

⁴² 21 sept. 1695 (Arh. Cant., p. 117, nr. 348).

⁴³ Prezentată adesea ca o danie, vezi doc. din 29 oct. și 11 nov. 1676 (Sur. și izv., V, p. 31—33, nr. 19—20).

⁴⁴ 21 apr. 1741 (Sur. și izv., XIII, p. 46, nr. 45).

⁴⁵ St. și doc., V, p. 134, nr. 68.

⁴⁶ 20 oct. 1625 (Uric., XXIII, p. 94).

⁴⁷ Circa 1660 (St. și doc., VI, p. 14).

⁴⁸ 25 mart. 1590 (D.I.R.B., XVI, 5, p. 432, nr. 449).

⁴⁹ Turcu și Stoide, Doc. Neamț, 1935, p. 29, nr. 56.

este o operație cheie, legată de rolul capitalului comercial și cămătăresc în societatea feudală. Zălogirea era o *tocmeală* (convenție), constatată prin carte de zălojag⁵⁰ sau verbală, care presupune deposedarea debitorului și trecerea pământului în folosința creditorului care deține și titlurile, pentru a împiedica o înstrăinare fără știrea lui, dar care poate săvârși și multe abuzuri⁵¹ din această situație privilegiată. La sfârșitul secolului XVI, două generații se judecau spre a ști dacă ocina fusese vîndută sau zălogită⁵². Chiar în perioada noastră, zălogul formal, fără deposedare (garanția ipotecară), este cu totul excepțional, ceea ce oglindește slaba dezvoltare a operațiilor de credit și lipsa de securitate în care se dezvoltau relațiile de marfă-bani. Creditorii impun forma cea mai primitivă și abuzivă de zălog: aceea care le dădea dreptul — condamnat de pravila bizantină, de origine romană — de a deveni stăpînul zălogului, prin neplata datoriei la scadență: clauza de moșie *stătătoare, stăpînitoare* sau *peitoare* în mîinile creditorului⁵³. Creditorul culegea veniturile bunului. Zălogul nu era un amanet (nume pe care îl va purta în secolul XVIII), ci o anticreză. O clauză mai evoluată era aceea care prevedea obligația ca la scadență să se încheie un act de vînzare în favoarea creditorului⁵⁴. Caracterul de împrumut de consumație (foamete, bir, năpastă, scoaterea capului) și cămătăresc al operațiilor care duceau la zălogire este bine cunoscut. Nu lipsesc împrumuturile de bani negustorești, tot cu camătă, pentru salvarea moșiilor (răscumpărare) și acaparare. Zălogul simulat putea ascunde o vînzare⁵⁵. În general, era un prim act de intrare într-o devălmășie, în obște, în vederea acțiunii de acaparare. Principala armă juridică de apărare a fost prohibirea — neobservată consecvent — a clauzei de moșie stătătoare în caz de neplată, și protimisul. Orice rudă⁵⁶,

⁵⁰ 1611 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 1, nr. 1) sau zapis (de zălog), 2 iul. 1766 (Turcu și Stoide, *Doc. Neamț*, 1935, p. 36, nr. 68).

⁵¹ Vezi doc. din 18 aug. 1566 (D.I.R.B., XVI, 3, p. 226, nr. 264).

⁵² 21 mart. 1589 (*ibid.*, 5, p. 392, nr. 412).

⁵³ 1611 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 1, nr. 1): „de nu va da banii Ursul până la anul... să fie locul *peitor*” (adică veșnic, la creditor); 16 mai 1623 (Ștefulescu, *Doc. sl.-rom.*, p. 450—455): „dacă... Stoica să țină acel sălaș de țigani ca să-i fie moștenire”; 10 ian. 1667 (*Arh. Cant.*, p. 89, nr. 283): „de nu voi da banii la Paște, să fie rumînul cu feciorii lui și cu delnița stătătoare”; 21 nov. 1669 („*Arh. ist.*”, I, p. 95, nr. 129): „să aibă a-mi da... bani pe moșia ce-i va fi prețul”; 16 dec. 1679 (*Sur. și izv.*, V, p. 43, nr. 32): „bani... cu camătă și au fost ziua în două luni de nu a da unchiul meu... banii la zi să fie aceli părți... *peritoare*” (citește *peitoare* sau *piitoare*), în secolul XVIII se spune mai rar: „nedînd la soroc, să fie moșia stătătoare”. Vezi Ghibănescu, în „*T. Codr.*”, I, p. 31: *peitor* (peritor).

⁵⁴ 3 iun. 1619 (D.I.R.A., XVII, 4, p. 355, nr. 452): creditor fostul stolnic Șt. Prăjescul; satul să fie pierdut; 19 nov. 1627 (D.R.H., Mold., s.d.d.): „de nu vor hi bani, să hie satul *peritor*” (dar nu se execută nici la zi, nici multă vreme după aceea, admitîndu-se răscumpărarea); 1654 (*St. și doc.*, XXII, p. 233): *piitoare*; 23 sept. 1741 (*Arh. Cant.*, p. 145, nr. 435): „și de nu va plăti Stan la zi să facă lui Ianache zapis pe moșie stătător, stînjenui bani șase”; cf. însă 8 iun. 1744 (B.C.I.R., 1936, p. 65, nr. 8); 19 iul. 1751 (Bălan, *Doc bucov.*, V, p. 78, nr. 45): creditorul cere bani; datornicul „neavînd nici o facere de bani”, îi dă zapis să-i fie „moșie în veci” și să-și ia întăritură domnească. În sec. XVIII, clauza ia forma: „neputînd plăti la soroc, să i-o vindă”.

⁵⁵ Vezi 20 nov. 1613 (D.I.R.B., XVII, 2, p. 226, nr. 210); 28 mai 1623 (*ibid.*, 4, p. 278, nr. 298); după 1642 (*St. și doc.*, XVI, p. 35); 20 iun. 1707 („*Arh. Olt.*”, 1927, p. 428).

⁵⁶ 3 apr. 1621 (D.I.R.B. XVII, 4, p. 19, nr. 20): vărul al doilea; 18 ian. 1662 („*Arh. ist.*”, III, p. 243): răscumpără doi frați; fratele debitor le achită un avans în

devălmaș, și chiar vecin, și chiar o mănăstire căruia i se dăruise satele zălogite⁵⁷, putea plăti datoria răscumpărînd zălogul, la dispoziția debitorului⁵⁸. Ei și debitorul îl puteau răscumpăra și de la terțul care îl cumpărase de la creditor. Rudele celor două soții ale zălogitorului vin în conflict la răscumpărare, cînd zălogul, avere a primei soții, fusese lăsat de soț moștenire soției de a doua⁵⁹. Primul stăpîn al zălogului îl putea răscumpăra de la creditor⁶⁰. Cînd Antioh Cantemir zălogește Scheea la patriarhul Hrisant, acesta, înainte de a o vinde, întrebă pe fiii debitorului dacă vor să răscumpere, ceea ce nu pot face, dar o cumpără logofătul Ene care coboară din vechii stăpîni ai moșiei⁶¹.

O bună descriere a constituirii zălogului în mediul de obște din Vrancea, ne-o dă zapisul lui Marco, fiul Ursoaei, din 11 decembrie 1709⁶² care declară: „am întreat toți răzeșii mei, care au moșie alături cu mine... ca să o cumpere această moșie de la mine, ca să mă scap de la nevoe... din răzașii mei și din frații mei n-(au) avut prilej... să o cumpere“. Zălogește moșia „ca să o stăpînească și să o moșinească despre noi și despre alți răzeși, cu bună pace, și i-am pus și semne înpregiur cu pietre pînă cînd va pute dum(nea)lui să o fie; iar neputînd... să aibă dum(nea)lui a ne întreba pe noi, pe zălogitori... și neputînd... să răscumpărăm... să hie... volnic a o vinde cui va da bani“. Se înțeleg de aici și raporturile de protimisis și acțiunea de destrămare exercitată de creditorii în sînul obștei, din moment ce moșiei i se pun și semne, iar creditorul o moșinește în timpul zălogului. Se vede totodată pasivitatea celorlalți răzeși datorită lipsei de bani. În schimb, la 3 iunie 1619⁶³ în Moldova, un diac poate, ca rudă, răscumpăra zălogul de 32 de taleri de la un fost mare stolnic, cumpărînd tot acolo și o parte de 40 stînjeni de la Ionașco: era un element în ascensiune.

Lupta de acaparare prin răscumpărare de zălog transpare grăitor în documentele din 19 noiembrie 1627⁶⁴.

vederea răscumpărării ce vrea să facă de la ei; unul din frații care plătiseră creanța obține stăpînirea moșiei pînă ce fratele debitor plătește toată suma (judecata lui Dabija vd.); 1699 (Ștefanelli, l.c.): Pavel din Vama „căzând la lipsă“, își zălogește moșia făcută din pădure pînă se va găsi cineva din oamenii lui, din feciori, din gineri, din fete din nepoți, și va da Dumnezeuu prilej să răscumpere și să dea banii lui „Gheorghe“; 20 iun. 1707 și 20 aug. 1708 („Arh. Oit.“, 1927, p. 428—9); 15 iun. 1708 (*St. și doc.*, VI, p. 38, nr. 89 = *Anc. doc.*, p. 370, nr. 302); 2 iun. 1715 (*Uric.*, XXVII, p. 361): nepotul întors în țară vrea să răscumpere zălogul; se mulțumește cu diferența dintre creanță și valoarea moșiei (mai mult de 1/3 din această valoare).

⁵⁷ 2 iun. 1617 (*D.I.R.A.*, XVII, 4, p. 176, nr. 218); 5 mart. 1647—1648 („*Rev. ist.*“, XII, p. 233 = *Anc. doc.*, p. 133, nr. 73): răscumpără patru săteni și „frații“ lor din Buzăți, fără a se preciza că sînt rudă cu Condrea, debitorul unui diac din Drăgușani ce făcea camătă, pe-o rază mai largă.

⁵⁸ 16 dec. 1679 (*Sur și izv.*, V, p. 43, nr. 32): unchiul întors din pribegie, iese la județ cu nepoții care răscumpăraseră zălogul, și le întoarce banii, luîndu-le moșia. La 1628 (Turcu și Stoide, *op. cit.*, p. 19, nr. 28), debitorul întoarce înaintea satului Măstacăn creditorului care se făcuse cumpărător.

⁵⁹ 22 apr. 1673 (*Arh. Cant.*, p. 228, nr. 714): cîștigă rudele celei de a doua soții; regres al ideii de *baștină*.

⁶⁰ 20 mart. 1718 (v.n. 65), creditorul rezervîndu-și protimisis în caz de revînzare a zălogului.

⁶¹ 1729 (*P.R.*, 1926, I, p. 198; *A.S.B.*, ms. 628, p. 515).

⁶² Sava, *Doc. putn.*, I, p. 60, nr. 91.

⁶³ *D.I.R.A.*, XVII, 4, p. 365, nr. 452; cf. *ibid.*, și nr. 453, privitor la același diac.

⁶⁴ *D.R.H.*, Mold., s.d.d. (*A.S.B.*, *Mân. Neamț*, LXVII/4, 6, 7).

Un Năvrăpescul, rudă, își zălogește argintul ca să răscumpere 1/4 de sat pus zălog de Gh. Calapod la Nicolai selitrarul, dar apar ca răscumpărători privilegiați fiul și ginerele (fiica) debitorului, bănuți că lucrează cu banii și în numele soției unui conis, care vrea să pună mîna pe ocină. Copiii debitorului sînt de acord să fie preferat Năvrăpescul, ca „frate mai aproape”, dacă se va dovedi acuzația adusă. Dar un zapis din aceeași zi dă în vileag manevrele comisoarei Salomiia Voruntar și fiul datornicului declară: „am socotit că mi-i mai aproape semenție Ghiorghie Năvrăpescul...”, pentru care primește un cal bun și 30 de zloți bătuți, datoria în discuție fiind de 30 de galbeni.

Aproape un secol mai tîrziu, Antonie, barat de la Rîmnîc, este silit să accepte răscumpărarea viei zălogite lui de Chircă ceaușul și frații lui, răscumpărare cerută de cel ce vînduse via (fostul stăpîn). Baratul cere să se treacă în cartea de judecată a marelui serdar Barbu Brăiloiu clauza că, în caz de vînzare a viei, va avea protimisis⁶⁵.

Pentru apărarea creditorului, se înscriu în act clauze ca cea din documentul din 1673⁶⁶, la Siret, potrivit căreia cel ce va ataca zălogul urma „să rămăia vinovat de gloabă la domnie cu 20 ug.”.

În secolul XVI⁶⁷, vecinii logofătului Vlaicu primesc zălog de la Nenciul partea acestuia dintr-un munte. Vlaicu iartă oamenilor lui dajdia pe 20 ani în schimbul părții de munte a lui Nenciu, „ca să fie cumpărată” de Vlaicu. Vecinii aveau venitul muntelui și acest venit l-au vîndut stăpînului lor, adică i-au arendat pășunea din munte, arendarea numîndu-se vînzare de venit sau vînzarea muntelui (pe atîția ani sau cu anul). Astfel de operații vor face la sfîrșitul secolului XVII oamenii de la Comarnic nu cu un munte zălogit, ci cu muntele lor de străveche baștină, pe care boierii îi considerau rumîniți în mod legal.

La începutul secolului XVII, răscumpărarea se putea face pînă la al treilea rînd de oameni (2 generații) sau într-un termen nedeterminat⁶⁸.

Arendarea. Există o formă feudală de „arendare”, în care arendașul este sau producător direct sau încă strîns legat cu producția, iar „lăgătura cu piața rămîne limitată, arenda luînd mai mult forma dijmei sau clăcii și mai puțin în bani. Ea persistă încă în secolul XVIII. Există o formă de trecere, în care arenda se practică din ce în ce mai mult de elemente „precapitaliste”, deținătoare de numerar, separate de producție. Această formă de arendașie a contribuit la destrămarea relațiilor feudale, pe care totuși se bazează în condițiile trecerii la capitalism. În fine, avem arendașia capitalistă propriu zisă. Materia fiind studiată recent în lucrări monografice și studii speciale, vom da aici numai lămuririle necesare pentru înțelegerea unor aspecte legate de problema protimisisului.

În dreptul bizantin, închirierea propriu-zisă, net deosebită de vînzare, nu era supusă protimisisului. Închirierea pe termen lung de tipul *μισθωσις*⁶⁹, și al emfiteusei, dădea naștere la un drept de protimisis în favoarea anumitor persoane. Armenopol ne spune că această formă de protimisis căzuse în desuetudine și nu a putut influența regimul arendașiei în Țara Românească și Moldova.

⁶⁵ 20 mart. 1718 (*St. și doc.*, I—II, p. 229, nr. 5).

⁶⁶ *St. și doc.*, V, p. 223.

⁶⁷ 18 aug. 1566 (D.I.R.B., XVI, 3, p. 226, nr. 264).

⁶⁸ 18 mart. 1603 cit.; vezi mai sus, p. 67—68.

⁶⁹ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, p. 245.

La noi, închirierea pe termeni lungi se numea vânzare cu anul sau vânzare de venit. Vânzarea muntelui, care folosea numai ca pășune, însemna practic arendarea lui pentru pășunat. Tot așa se vorbea de vânzarea finului, adică arendarea terenului pentru a se produce fin pe el.

Arendarea cu dijmă și mai puțin cu bani, îndeosebi pentru pășunat și fînăț sau pentru stîni, s-a practicat în obștea sătească din timpuri străvechi⁷⁰. Potrivit unui obicei (*mauvais gré*)⁷¹ ce apare peste tot în condiții asemănătoare, și chiar în capitalism, chiriașul sau arendașul îndătinat pretinde să fie preferat, în continuare, la închiriere sau arendă față de străini. Acest aspect al problemei a fost cercetat de istoricii obștii și noi îl vom relua în partea a doua a lucrării pentru a-i vedea dezvoltarea în cursul secolului XVIII.

Arendarea perioadei de trecere se cristalizează la sfîrșitul primei jumătăți a secolului XVIII și noi o vom studia de asemenea în părțile II și III ale lucrării. Ea are însă origini mai îndepărtate și unele forme din prima jumătate a secolului XVIII și chiar de la sfîrșitul secolului XVII nu pot fi ușor înglobate nici în arenda feudală, nici în cea de trecere, sub formele ei bine cristalizate, cu care din punct de vedere economic se admite în general că începe dezvoltarea arendașiei.

Să observăm că deținătorii de capital care primeau moșii ca zălog, adesea pe termene lungi, aveau și poziția unui arendaș. Străinii deținători de numerar apar în a doua jumătate a secolului XVII, îndeosebi turci și greci, cei dinții acaparînd piața creditului și practicînd o arendașie sălbatecă, ce va fi lichidată cu greu între 1750 și 1774. O anumită lipsă de numerar la localnici, lupta dusă de rumâni împotriva legării de glie și a moșnenilor contra rumîniei, deficitul de populație (jafurile tătarilor, războaie, fuga de bir) față de posibilitățile de hrănire ale pămîntului și imposibilitatea de a reacționa juridic față de arendașii turci, au constituit condiții defavorabile pentru manifestarea unor obiceiuri de protimisis în materie de arendare. Cum însă la 1777 M. Fotino⁷² declara obiceiii vechi protimisisul clăcașilor (a căror condiție juridică nu depășea anii 1746—1749) la arendarea moșiilor, expresie care n-are un sens absolut, vom căuta în ultimele etape ale perioadei noastre unele manifestări ale procesului care duce la cristalizarea arendașiei din perioada de trecere de la feudalism la capitalism și deci unele forme interesante de protimisis la arendare. Ele vor fi mai ușor de expus ca introducere la analiza pe care o vom întreprinde în partea a doua a lucrării⁷³.

Cîteva aspecte particulare ale protimisisului. În perioada aceasta, funcția fiscală a protimisisului este ilustrată de hotărîrea lui Matei Basarab din 29 februarie 1648⁷⁴, cînd sătenii birnici apar ca o categorie specială de protimitari. Ei trec înaintea unei mănăstiri (stăpînă a celeilalte jumătăți de sat) ce se protimisisise ca vecină și ca primă stăpînitoare la vânzarea unor bucăți de pămînt, făcută de un fost rumîn al ei, eliberat prin răscum-părare. În schimb, sătenii birnici din satele vecine sînt respinși de la protimisisul tradițional al satelor confederate. Măsura este legată de nevoile reformei fiscale a lui Matei

⁷⁰ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 133.

⁷¹ Vezi M. Emerit, *La solidarité*, p. 58—61.

⁷² Vezi, mai jos, p. 189.

⁷³ Vezi, mai jos, cap. V și VII ale părții a II-a.

⁷⁴ Bibl. Acad. R.P.R., ms. 4985, *Cond. mîn. Radul v.* f. 57—57 v.

Basarab, bine cunoscută astăzi prin studiile lui D. Mioc ; ea nu sugerează nici o influență bizantină, deschizând însă calea reformei lui Al. Ipsilanti în materie de protimisis, despre care vom vorbi la locul cuvenit. Acest protimisis fiscal apare însă rar aplicat, fiindcă interesele sătenilor, dacă aceștia aveau fondurile necesare, se găseau lângă satisfăcute, prin preferința pe care o aveau ca rude, devălmași și vecini-megieși ⁷⁵.

Regimul de emfiteuză al viilor, pe diferitele feluri de moșii, îmbinat, în Țara Românească mai ales, cu regimul de vinărici domnesc și boieresc (mănăstiresc), a dus la aplicarea unui protimisis reciproc între stăpînul locului și stăpînul viei, în cazul cînd unul din ei își înstrăina bunul. Particularitățile acestei forme de protimisis nu pot fi expuse fără a intra în amănuntele celor două regimuri amintite, al căror studiu aprofundat este în curs (D. Mioc).

În ceea ce privește ocupația austriacă în Oltenia, ea ne face să asistăm la un semnificativ conflict între comunitățile de coloniști bulgari și țărănimea liberă băștinașă, aceasta opunînd vechiul drept de protimisis, familial, vicinal, moșnenesc, acțiunii de acaparare a bulgarilor, puternici economicește și sprijiniți de unele autorități austriece, și care invocau la rîndul lor protimisisul de vecinătate. Cum întreaga problemă va fi în curînd analizată într-o amplă lucrare (Ș. Papacostea) ⁷⁶, nu insistăm asupra ei în acest loc.

⁷⁵ Vezi lucrarea noastră în curs de apariție, *La préemption et le retrait dans le droit féodal de Valachie et de Moldavie*.

⁷⁶ Din prețiosul material inedit al acestei lucrări putem cita aici, prin bună-tatea autorului ei, două rapoarte ale autorităților locale către organele centrale din Viena : protocoalele nr. 98 (Bg. XXVII/114) din 17 ian. 1729 și nr. 108 (Bg. XXVII/125) din 15 iul. 1729 (A. S. Sibiu, Ms. *Benigni, Protocollum dispositionum Valachiae Cisalutanae von 1726—1731*; cota actuală 2356, și o copie la Acad. R.P.R.). Primele palele colonii bulgărești se aflau la Rîmnic, Craiova și Brădășeni (lingă Tg.-Jiu). Raportul din 17 ian. 1721 vorbește de *ius praëemptionis*, recunoscut *consanguineis et uicinis* (rudelor și vecinilor), ca de o *antiqua prouinciae consuetudo*, și nu ezită să semnaleze primejdia pe care ar reprezenta-o pentru *aerarium imperial* și pentru provincie, folosirea acestui protimisis de către bulgari, care *pecuniis abundant*, împotriva megieșilor binnici, care și-ar pierde pămînturile și ar sărăci, în timp ce bulgarii erau scutiți de *annua ordinaria taxa*.

PARTEA A DOUA

DREPTUL DE PREEMȚIUNE (PROTIMISIS)
ÎN PERIOADA DESTRĂMĂRII FEUDALISMULUI
ȘI APARIȚIEI RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE CAPITALISTE

CAPITOLUL I

CONDIȚIILE GENERALE DE DEZVOLTARE A PROTİMISISULUI ÎN PERIOADA DESTRĂMĂRII FEUDALISMULUI ȘI APARIȚIEI RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE CAPITALISTE¹

Dezvoltarea economică și socială a Țării Românești și a Moldovei în a doua jumătate a secolului XVIII și prima jumătate a secolului XIX. În etapa finală a feudalismului dezvoltat, când regimul turco-fanariot depunea eforturi reformiste de consolidare, își fac apariția simptome ale procesului de descompunere a relațiilor feudale. Procesul, lent și inegal la început, tinde în deceniul opt al secolului XVIII să se generalizeze, fără a depăși un anumit nivel. După un salt apreciabil în anii care au urmat răscoalei din 1821, procesul, în continuă creștere, ia un ritm mai accelerat o dată cu intrarea în perioada regulamentară. Dezvoltarea forțelor de producție — factorul determinant — a făcut cu putință o adâncire a diviziunii sociale a muncii, lărgind producția de mărfuri și intensificând atât relațiile de schimb pe piața internă în continuă extindere și unificare, cât și schimburile externe.

Formele producției capitaliste, bazată pe exploatarea forței de muncă, și-au deschis o cale adesea plină de dificultăți și stavile, în industrie, în

¹ *Istoria României*, III, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 585 urm. și lit. de la p. 595, 682—685, 1002—1004; A. Oțetea, *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*, în S.M.I.M., IV, 1960, p. 307—390; idem, *Unirea Principatelor*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, 1960, p. 11—31; Gh. Georgescu-Buzău, *Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țara Românească și Moldova*, Col. Contemporanul, Buc., 1950; S. Vianu, *Cu privire la problema descompunerii feudalismului și începuturile capitalismului în țările române*, în S.R.I.R., I, 1954, p. 801—840; vezi și S. Columbeanu și C. Șerban, *Destrămarea feudalismului și începuturile capitalismului*, în „Studii”, 1962, nr. 6, p. 1527—1543 (prezentarea rezultatelor istoriografiei noastre între 1947 și 1962). Pentru perioada 1848—1864, vezi *Istoria României*, IV, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 13 urm. și lit.; *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 și 1864*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1963; *Studii privind Unirea Principatelor*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1960; vezi și Cornelia Bodea și Gr. Chiriță, *Formarea statului național*, în „Studii”, 1962, nr. 6, p. 1597 și urm. (prezentarea rezultatelor istoriografiei noastre între 1947 și 1962).

extracția minieră și în producția meșteșugărească². De la formele coope-
rației capitaliste simple s-a putut trece la cea superioară, clasică, de ma-
nufactură, care reprezintă „cooperarea întemeiată pe diviziunea muncii”³,
și apoi la producția de fabrică. Relațiile capitaliste au pătruns cu mai
multă ușurință în comerț și mai greu în agricultură unde au îmbrăcat
particularitățile așa-numitei *căi prusace*, întâlnită și în alte țări de la
răsărit de Elba.

Eliberarea de unele opreliști și utilizarea mai completă a forțelor de
producție existente, mai ales în agricultură, caracterizează etapa anterioară
ultimelor decenii ale secolului XVIII. Totuși de introducerea unor reale
perfecționări în utilajul agricol nu poate fi vorba decât după 1831, procesul
rămânând foarte limitat și după 1848⁴. Adoptarea unor forme noi de pro-
ducție este mai accentuată — la un nivel totuși modest — în producția
meșteșugărească și industrială încă de la finele secolului XVIII⁵.

După 1848, în Moldova unde protimisul — desființat la 1840 în
Țara Românească — a continuat a fi în vigoare, procesul de dezvoltare
a forțelor de producție și de afirmare a relațiilor capitaliste, rămas întru-
cirtva în urma celui din Țara Românească, este în vădită creștere⁶.

Își fac apariția forța aburului și a mașinilor, introducerea mașinis-
mului făcând progrese mai ales în industria alimentară. În agricultura
tot mai mult legată de piață se aduc perfecționări plugului și se face sim-
țită nevoia muncii salariate⁷ — mai rentabilă decât cea de clacă — pre-
cum și aplicarea unor noi metode de cultură.

Dezvoltarea forțelor de producție a fost însă mult încetinită de o
serie de factori locali. Menținerea relațiilor feudale, dominația otomană
și acțiunile militare pe teritoriul Principatelor, ca și fiscalitatea excesivă
a regimului fanariot⁸ au frinat acumularea primitivă a capitalului —

² *Istoria României*, III, p. 585 și urm.; pentru vinzarea forței de muncă vezi *Din istoria formării și dezvoltării clasei muncitoare din România pînă la primul război mondial*, Buc., Edit. politică, 1959, p. 17—110. Pentru existența unei piețe a brațelor de muncă în București, după 1823, vezi D. Berindei, *Orașul București. Reședință și capitală a Țării Românești, 1459—1862*, 1963, p. 159.

³ K. Marx, *Capitalul*, ed. a. 4-a, vol. I, Buc., Edit. politică, 1960, p. 355.

⁴ Cf. *Istoria României*, III, p. 628. Vezi, în general, asupra relațiilor agrare și dezvoltării agriculturii, literatura în „Studii”, 1962, nr. 6, p. 1529—1531 și îndeosebi A. Oțetea, *Le second asservissement... in Nouv. et d'hist.*, I, p. 299—312; adde Gh. Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfîrșitul sec. XVII pînă la legea rurală din 1864* în S.A.I., V, 1963, p. 201—242 (vezi și S.A.I., IV, 1962, p. 131—164; „Rev. arh.”, 1963, nr. 1, p. 141—154); A. Stan, *Exploatarea țărănimii muntene în timpul Regulamentului Organic (pînă la Revoluția din 1848)*, în S.M.I.Mod., III, p. 457—487; V. Mihordea, în „Studii”, 1963, nr. 6, p. 1235—1250; C. C. Giurescu, *Ist. pescuitului etc.*, I, 1964.

⁵ Vezi S. Vianu, *Considerații asupra caracterului și rolului întreprinderilor industriale din țările române, de la sfîrșitul secolului XVIII*, în *Comunicări și articole de istorie*, 1955, p. 17—28; L. Boicu, *Despre stadiul manufacturier al industriei în Moldova*, în S.C.Ș., Ist., 1960, f. I. (în limba rusă, în *Nouv. et. d'hist.*, II, 1960, p. 347—357); idem, în „Studii”, 1960, nr. 2, p. 207—219.

⁶ Vezi literatura citată în „Studii”, 1962, nr. 6: S. Columbeanu și C. Șerban, p. 1534—1536; Cornelia Bodea și Gr. Chiriță, p. 1599; cf. D. Z. Furnică, *Industria și dezvoltarea ei în țările românești*, Buc., 1926; N. N. și Olga Constantinescu, *Cu privire la problema revoluției industriale în România*, Buc., E.S., 1957.

⁷ E. Negruți, *Despre munca salariată în agricultura Moldovei în preajma legii agrare din 1864*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1959, f. 1—2.

⁸ Pentru exploatarea otomană și unele aspecte ale fiscalității regimului fanariot, vezi A. Oțetea, *Un cartel fanariot pentru exploatarea țărilor române*, în „Studii”, 1959, nr. 3.

„procesul istoric de separație dintre producători și mijloacele de producție“, cum îl numește K. Marx⁹. În agricultură¹⁰, goana după clacă, relativ frînată pînă în deceniile opt-nouă ale secolului XVIII, va crește în perioada următoare. Regulamentele organice, „codice al muncii de clacă“, așa cum le-a numit Marx¹¹, o va consacra la un nivel crescînd de exploatare a țăranilor clăcași.

Munca de clacă și aceea a robilor (țigani) s-a împletit cu munca salariată și în ateliere, manufacturi, fabrici și minele de sare. Stadiul manufacturier al producției capitaliste nu s-a mai desfășurat în Principate în formele lui clasice și în mod mai îndelungat. Din această cauză introducerea mașinismului n-a găsit pregătite condițiile necesare de dezvoltare. Manufacturile dobîndesc o importanță relativă abia în ultimul deceniu al secolului XVIII. În prima jumătate a secolului următor își fac apariția forme modeste de fabrică. Trecerea la un regim de relativă libertate în materie de industrie începe în Țara Românească abia în deceniul trei al secolului XIX, cerut chiar de unele pături ale boierimii și realizat la 1823 numai sub forma „apărării temporare“ (privilegiu limitat în timp). Principiul „slobozeniei comerțului“ și al ocrotirii fabricilor și manufacturilor, proclamat de Regulamentul organic al fiecărei țări (Țara Românească, art. 154—158; Moldova, art. 148—152, unde fabricile sînt menționate numai pentru scutirea de „avaeturi“), se va aplica destul de relativ în deceniile următoare¹².

Orașele își pierd în bună măsură resturile de autonomie¹³. Acțiunea de aservire a lor, prin dania domnească, de către feudali, mai accentuată în Moldova, dă naștere unei reacții puternice¹⁴, care după 1821 devine un proces general de eliberare. Intemeierea de ținuturi, prin hrisov domnesc,

p. 111—121; M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în S.M.I.M., II, 1957, p. 7—47; idem, *Variațiile exploatarei Țării Românești, de către Poarta otomană în sec. XVI—XVIII*, în „Studii“, 1958, nr. 2, p. 59—71 (vezi și *Nouv. ét. d'hist.*, II, 1960, p. 253—269 și studiile lui M. Matei, M. Guboglu, M. Alexandrescu-Dersca și A. Camariano-Cioran citate în „Studii“, 1962, nr. 6, p. 1496—1497 și 1540—1541).

⁹ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 713.

¹⁰ Vezi mai sus, p. 110, n. 4; V. Mihordea, în „Studii“, 1963, nr. 6, p. 1235, observă că la 1786 domnia cerea încă boierilor să nu-i trateze pe locuitori ca pe niște simpli robi.

¹¹ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 261; pentru problema iobăgiei a doua, vezi: A. Oțetea, *Considerații...* în S.M.I.M., IV, 1960.

¹² Din deceniul al 3-lea însă, înțelegînd rolul industrializării, N. Rosetti-Roznovanu, cîștigat ideilor economiei politice clasice, pune în termeni juști o problemă esențială pentru dezvoltarea economică a țărilor române: „Pentru ce industria agricolă prezintă mai puține beneficii decît industria comercială și manufacturieră“; vezi Olga Constantinescu, *Concepția lui N. Rosetti-Roznovanu asupra industriei*, în „Rev. arh.“, 1963, nr. 1, p. 155—168.

¹³ Pentru dezvoltarea orașelor, vezi studiile lui I. Ionașcu, D. Ciurea, C. Șerban și N. Grigoraș, citate în „Studii“, 1962, nr. 2, p. 1537; cf. lucrarea noastră în curs de apariție, *Contribuții la problema naturii juridice a proprietății orășenești în Țara Românească și Moldova (1711—1821)*, unde arătăm în legătură cu problema dominiului eminent că, în realitate, domnia, prin danie, rupea contractul feudal ce avea cu ținuturile și cu orașele sale, nu ținea seama de caracterul consolidat — și, într-un anumit sens, privilegiat — al stăpînirilor orășenești în raport cu domnul și nesocotea afectarea orașenească a hotarelor ținuturilor și orașelor.

¹⁴ Vezi studiile lui C. Șerban asupra luptei orășenilor împotriva asupririi feudale, în „Studii“, 1960, nr. 6, p. 27—45; 1961, nr. 3, p. 623—658; 1962, nr. 4, p. 953—970; S.A.I., IV, 1962, p. 73—91 și lucrarea în manuscris la Institutul de istorie, *Orașele și ținuturile din Țara Românească și Moldova din sec. XVIII pînă la 1820*.

pe moșii boierești sau mănăstirești, cu un regim de semidependență feudală pentru țirgoveți față de stăpînul moșiei, este caracteristică acestei perioade.

În perioada regulamentară se crează orașe noi și se reiau cele ocupate de turci. În aceste centre noi relațiile de proprietate tind să evite de la început opreliștile regimului de drept comun¹⁵. Eliberarea orașelor față de domnie este completă la începutul perioadei regulamentare și treptată, în cursul ei, față de feudalii stăpîni de oraș sau de părți de oraș. Dependența specifică rezultînd din regimul de bezman-embatic, redusă în parte, nu dispăre pentru viitor decît o dată cu introducerea Codului civil (1865).

În cadrul breslelor, care tind și, în parte, reușesc să-și cristalizeze o structură feudală, puternica solidaritate de familie se va reflecta în importanța păstrată de protimisul de rudenie la oraș. Grupul familial al marii negustorimi și în general al staroștilor de bresle va folosi protimisul pentru consolidarea sa pe linia boierimii latifundiare propriu-zisă, de care va ține să se apropie patriciatul urban. Încercări de lărgire a meșteșugurilor și de pregătire a unor cadre locale se produc în Țara Românească încă din 1765¹⁶, cînd apar măsuri legislative, reluate și aplicate mai consecvent de Al. Ipsilanti în condițiile noii etape de care am vorbit¹⁷.

Comercianții pămînteni căutau să fie protejați prin privilegiile împotriva concurenței străine, ceea ce stăvilea dezvoltarea normală a relațiilor capitaliste în comerț, sectorul mai dezvoltat decît cel industrial. O pondere deosebită revenea capitalului comercial și îndeosebi celui cămătăresc, comerțului de lux bazat pe import și participării spoliatoare a capitalului străin. Comerțul de tranzit este foarte întins. Limitarea obligațiilor economice ale principatelor către Poartă, impusă acesteia prin tratatul de la Kuciuc Kainargi, a contribuit la lărgirea legăturilor comerciale internaționale ale ambelor țări¹⁸, iar în primul deceniu al secolului următor a devenit posibilă o nouă fază a luptei pentru asigurarea pieții interne și a unei

¹⁵ Vezi, de pildă, M. Kandel, *Fosta raia a Giurgiului între anii 1829 și 1831*, în S.A.I., III, 1961, p. 159—168.

¹⁶ Vezi micul cod de dispoziții domnești alcătuit de Mihail Fotino, sub titlul de *Unele dispoziții necesare și folositoare pentru buna rînduială a unui stat, compuse de același Mihail Fotino din Hios, din porunca prea înaltului domnitor d. d. Ioan Ștefan Racoviță voievod în anul mîntuirii 1765*, și adăugat la finele ms. gr. 21 al Bibl. Acad. R.P.R., care conține cartea a III-a a Manualului de legi (*Nomikon Procheiron*) al aceluiași autor (mai jos, p. 114), titl. 3, *Despre străini în case și despre economie* (trad. lui Erbiceanu, în „Bis. ort. rom.”, 1902—1903, p. 1020—1021), prin care se tindea ca incapacitatea de a dobîndi moșii în țară și de a se așeza stătornic, aplicabilă străinilor care prin dregătorii urmăreau să intre în clasa boierilor, să nu se aplice la nivelul meșteșugărimii orășenești. Vezi, tot în Țara Românească, hrisovul lui C. Ipsilanti din 13 ian. 1803 (V. A. Urechia, *Ist. rom.*, VIII, p. 659).

¹⁷ Vezi *Istoria Țării Românești* (ed. fraților Tunusli, 1806), 1863, p. 113—125; *Pravilniceasca condică*, ed. 1957, p. 161 urm.

¹⁸ M. M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hațișerîșurilor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă (1774—1802)*, în „Studii”, 1958, nr. 6, p. 101—121. Pentru starea înfloritoare a comerțului în schela Galaților, în preziua războiului ruso-turc din 1768—1769, cînd orașul este incendiat de armata turcă, vezi mărturia sugestivă — poate ușor exagerată — a unei cronici rimate a vremii, *Istoria di patîna Gălașilor let. 1769 noenu. 29*, Acad. R.P.R., ms. rom. 1344 f. 106-110 (care va apărea în ediția de cronici rimate, pregătită de Dan Simonescu). Ea concordă cu sursele narrative ale vremii, vezi C. I. Karadja, *Un călător pe Dunăre în anul 1786*, în „Rev. ist.”, X, p. 43—50.

anumite autonomii economice¹⁹. Ramurile de comerț sînt în creștere, iar diferențierea social-economică în rîndul negustorimii se adîncește.

Lărgirea și unificarea treptată a pieții interne este clar exprimată prin unirea vamală dintre cele două țări, în 1848, și de dezvoltarea transporturilor, mai ales după 1848²⁰.

Circulația bănească se intensifică²¹. Nevoia de credit crește²², dar piața creditului se afla în mîna elementelor străine, printre care vom aminti, pentru secolul XVIII, pe turcii lazi²³, veniți din regiunea Trapezuntului, și care vor fi lichidați cu mare greutate în cursul deceniilor cinci-opt, în condiții care vor influența direct, după cum vom vedea, proțimisul. Perioada se încheie cu o acțiune susținută pentru înființarea de instituții de credit necesare comerțului și exploatării domeniilor feudale, mai mult decît pentru industrie²⁴. Lupta de clasă cunoaște momente de deosebită intensitate, care culminează în mișcarea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu și în revoluția *burgheză* de la 1848. Lupta între vechi și nou este izbitoare atît în economie, în viața socială, cît și în cultură, care cunoaște o puternică dezvoltare națională.

Structura generală a dreptului și politica legislativă. Pluralitatea sistemelor de drept continuă să caracterizeze regimul juridic al celor două țări pînă în plină perioadă regulamentară, unele vestigii ale lui persistînd pînă la 1864. Acest pluralism juridic cuprinde legea țării, numită tot mai mult obiceiul pămîntului; pravilele împărătești, laice sau canonice, primele numite tot mai mult *Vasilicalele*, adică dreptul recepat; dreptul domnesc, încorporat în hrisoave, cărți și porunci domnești și codificări ce devin treptat „pravile ale pămîntului”; dreptul suzeranității, care după 1774 se

¹⁹ Traian Ionescu, *Hatîșerișul din 1802 și începutul luptei pentru asigurarea pieții interne a Principatelor dunărene*, S.A.I., I, 1956, p. 37—78.

²⁰ *Istoria României*, III, p. 978—981 și IV, p. 197—201; L. Boicu, *Transporturile în Moldova între 1848—1864, în Dezvoltarea economică a Moldovei, 1848—1864*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1963, p. 429—477.

²¹ C. Kirîțescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 111—123.

²² Marele hrîsov din 1 apr. 1751 (A.S.B., *Sul.*, 24) al lui Gr. Ghica reglementa zălogirile, chezășia și situația femeii în caz de utilizare a zestrei pentru garanția datoriilor bărbatului cu vădită preocupare de a dezvolta operațiile de credit și de a mări garanțiile creditorilor. Aceeași preocupare se regăsește în hrîsoful lui Ștefan Racoviță din 8 aug. 1764 (A.S.B., *Dipl.*, 37), dat cu sfat de obște, privind ordinea în care se plătesc din averea bărbatului, împrumutătorii de bani, în concurs cu soția care cere restituirea zestrei și cei ce au primit legate prin testament.

Pentru a combate luxul boierimii. Șt. Racoviță edictează măsuri aspre în același cod din 1765 (*ibid.*, p. 1025—1028), titl. 7. *Despre îmbrăcămintele luxoase*, titl. 8, *Să nu să facă banchete în timpul nopții*; titl. 9, *Să nu se vîndă și (să nu se) cumpere pe veresie (credit)* se referă la folosirea nesocotită a creditului.

²³ Vezi A. Camariano-Cioran, în S.M.I.M., V, 1962, p. 505—514 cu referințe (convenția pe care Matei Ghica în Moldova pe baza unui firman, o încheie cu cei 50 de lazi restanți, pentru limitarea activității lor și care nu este respectată); Fl. Constantin, *Situația clăcașilor din Țara Românească*, în „Studii”, 1959, nr. 3, p. 77—78; H. Di. Siruni, *O năvălire necunoscută a bandelor turcești în țările române*, în „Rev. Arh.”, 1940, nr. 1, p. 6—68; vezi în micul cod din 1765 al lui Șt. Racoviță (cf. mai sus, n. 16), importantul titl. 4, *Pentru așezarea nizamului* (C. Erbiceanu, în „Bis. ort. rom.”, 1902—1903, p. 1021—1023) și ediția Manualului de legi al lui M. Fotino, 1765, în pregătire la Institutul de istorie (V. Grecu și Gh. Cronț).

²⁴ C. C. Angelescu, *Creditul în Moldova de la 1818 la 1864, în Dezv. econ. a Mold.* p. 383—427.

exercită în condițiile păcii din acel an și a actelor internaționale care au urmat. În conținutul și importanța fiecărui sistem au avut loc schimbări însemnate, dar foarte inegale.

Aplicat încă adeseori ca un sistem independent, dar și ca un sistem în perfectă concordanță cu pravila bizantină, obiceiul este prezentat tot mai mult ca derivând din principiile superioare ale pravilei, ale dreptului scris al statului și este definit ca fiind o lege nescrisă, o imitație a legii scrise (caracterizări împrumutate surselor bizantine și romane și dezvoltate de teoria dreptului natural în materie de obicei și drept consuetudinar). Statul își accentuează dreptul de a cenzura obiceiul, după criteriile moralei și politiciii lui de clasă, înlăturând pe cele declarate: *rele, nefolositoare, păgubitoare*; obiceiul *vechi*, „*filantropic*“ (Fotino) este menținut când nu e contrar pravilei și uneori chiar împotriva pravilei. (Vezi și ms. rom. 1405 al Bibl. Acad. R.P.R., f. 35, unde se extrag din Basilicale (II, 1) următoarele principii: „Obiceiul cercetat întru multe și căzut este ca o pravilă. Obiceiul are tărie, când are cuvânt cu cale“ (adică este rațional, folositor).

Obiceiul nu mai este un drept popular. Temeliile juridice ale orînduirii feudale rămîn obișnuielnice, și clasa dominantă nu se poate despărți de cauza obiceiului, deși dreptul scris este indispensabil procesului de centralizare și noilor relații capitaliste. Cum însă obiceiul se cristalizează și în afara acțiunii directe a statului și evoluează lent, masele populare se găsesc totdeauna legate de o serie de obiceiuri care consfințesc o treaptă de exploatare mai tolerabilă decît cea pe care feudalii și domnia vor s-o impună prin legea scrisă sau prin noi obiceiuri. De aci o luptă împotriva acestora, dusă de masele populare în numele vechiului obicei, combătut și el atunci când consacră exploatarea și asuprirea, ca de pildă vechiul obicei al rumîniei, la 1746.

Deși dreptul, îndeosebi cel scris, își păstrează caracterul de „învățătură“, cu aplicare foarte mlădiaoasă, fără o riguroasă prelucrare savantă, cultura juridică face progrese însemnate și se mărește acțiunea textului scris și a tehnicii evaluate de interpretare a normelor sau de motivare a cărților de judecată.

O înregistrare generală, sistematică a obiceiului nu are loc. Se trece însă, între 1751 și 1768, la receptarea oficială a dreptului pravilei, care nu-și pierde, prin acest proces, natura de drept receptat, obligator prin el însuși, chiar fără întăritura domnească. Unele dispoziții din pravile au nevoie de o abrogare expresă. Contradicțiile puternice care se nasc între principalele sisteme ale pluralismului juridic feudal impun găsirea unei formule de sinteză între ele, sub forma unui drept domnesc votat cu sfat de obște, și alcătuit în proporții variabile, din dreptul prelucrat și selectat al pravilei, din obiceiurile aplicate în ultima vreme de către divanurile domnești și din noile măsuri ale domniei (*ius nouum*), la care se vor adăuga în secolul XIX tot mai multe elemente de drept apusean de factură burgheză. În ultimele decenii ale secolului XVIII se accentuează laicizarea dreptului. Manualele lui M. Fotino (1765, 1766) au încă unele trăsături nomocanonice, care dispar în Manualul din 1777 (prima pravilă a lui Al. Ipsilanti, aplicată fără întărire formală)²⁵ și în toate codificările dintre 1780 și 1831.

²⁵ Vezi mai jos, p. 188.

Receptarea dreptului romano-bizantin și-a schimbat mult obiectul istoric: prevalează materiile civile, penale și procedurale din Basilicale și Armenopol sau direct din legislația lui Justinian, de numele căruia sînt legate acum și Basilicalele, în extrasele care circulă intens. Este vorba, astfel, de un drept foarte apropiat de cel folosit, mai ales din secolul XII încoace, în Apus, la început pentru nevoile societăților feudale în care economia de mărfuri își lua treptat avîntul, iar mai tîrziu, în mod precumpănit, pentru nevoile burgheziei și relațiilor de tip nou de care era legată. În ultimele decenii ale secolului XVIII și mai ales în secolul XIX, prelucrarea savantă, de drept natural, a surselor romane este folosită în Principate pentru înțelegerea și interpretarea în sens iluminist, burghez, a textelor corespunzătoare din sursele bizantine, pe lângă faptul că se folosesc tot mai mult textele juridice în limba latină. În secolul XVIII circula în Moldova copia textului latinesc al opusculului lui Hugo Grotius, *De aequitate, indulgentia et facilitate*²⁶. La sfîrșitul secolului necesitatea învățării limbii latine pentru formația juriștilor era proclamată de mitropolitul Iacob Stamate II și devenea o realitate în secolul următor.

Receptarea, cu aceste caractere, a corespuns condițiilor de dezvoltare mai sus înfățișate ale societății românești. Dreptul receptat avea o formă scrisă și o tradiție de prelucrare cărturărească, bizantină și apuseană, aceasta devenind precumpănitoare pe măsura progresului relațiilor capitaliste. El posedă o schemă completă de instituții, un ansamblu de norme susceptibile de a se adapta unor relații dezvoltate de marfă-bani, de pildă sistemul contractelor, cu totul rudimentar în obiceiul pămîntului, și o reglementare a proprietății private, din care forma numită quiritară, care ocupă un loc important în legislația lui Justinian și în Basilicale, s-a dovedit — așa cum a arătat Engels — forma clasică a proprietății corespunzătoare unei economii de mărfuri. Ea a putut servi cu succes procesul de destrămare feudală și de consolidare a poziției funciare a feudalilor, interesați să-și transforme unilateral stăpînirea lor condiționată în proprietate absolută — de tip quiritar — pe măsură ce apăreau și se cristalizau relații noi de tip capitalist. Cu același succes a servit la transformarea sistemului proprietății în orașe, unde, pînă în 1864, s-au folosit din plin și textele romano-bizantine referitoare la suprafață și emfiteuză, pentru relațiile mai înapoiate de bezman și embatic.

Dezvoltarea dreptului scris sub forma de drept bizantin receptat convenea Porții otomane, ca o formulă asemănătoare cu cea aplicată în teritoriile cucerite, pentru uzul populației creștine, și ca o formulă preferabilă afirmării unui drept intern, întemeiat pe intensa activitate a unor organe legislative locale. Boierii puteau și ei să vadă în pravilă, ca și în obicei de altfel, mijloace proprii de a frîna funcțiunea legislativă a domniei. Condițiile politice, culturale și subiective în care s-a realizat, cu ajutorul elementului fanariot, dominația turcă între 1714 și 1821, n-au putut decît să favorizeze, fără a o determina în esența ei, receptarea bizantină. Caracterul neesențial al acestui factor rezultă din chiar faptul că, sub domnia fanarioți de prestigiu apreciabil, dezvoltarea istorică impune

²⁶ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 1440, f. 12—2f; vezi studiul nostru citat mai jos, p. 136, n. 84.

substituirea surselor bizantine prin surse latine din Apus, și chiar trecerea de la receptarea dreptului romano-bizantin, la aceea a dreptului burghez (Codul Calimach ; incipient, Pandectele lui Toma Carra și, parțial, Legiuirea Caragea).

Acțiunea receptării a fost mult încercuită de abundența anarhică a surselor bizantine folosite, fără o prelucrare adâncită nici la Bizanț, nici în Principate. Interesele de clasă și condițiile defavorabile legate de dominația turco-fanariotă au dus la o receptare adesea confuză și dezordonată (de pildă, în materie de protimisii, trimirie, poliția rurală bazată pe legea agrară bizantină), care se substituie, fără un remediu evident, anarhiei și insecurității obiceiului. Limba grecească a multor texte receptate și chiar a unor prelucrări locale, inclusiv a unor coduri, îndepărta dreptul receptat de cercurile mai largi de interesați și îi îngreuna chiar circulația oficială, ca în cazul Codului Calimach, pînă în 1833. Din acest punct de vedere, s-a dovedit că dreptul nu se putea dezvolta organic decît în limba poporului, pe linia marilor pravile din secolul XVII. Pînă acum nu s-a relevat suficient numărul culegerilor de texte bizantine în limba română (Bibl. Acad. R.P.R., nr. 1336, 1405 etc.), a căror circulație n-a putut fi decît mai intensă decît a celor grecești.

Și în perioada de care ne ocupăm, receptarea a fost în esența ei un proces determinat de factorii interni. Ea a reprezentat în continuare un mod de formare a dreptului feudal, pentru unul din sistemele lui componente²⁷; un mijloc de folosire nu numai a moștenirii antichității sclavagiste, dar, acum, și a prelucrării la care dreptul romano-bizantin fusese supus în societatea bizantină, mai dezvoltată economiceste. Spre deosebire de receptarea anterioară, tipic feudală, accentul cădea acum, pe măsură ce se accentua procesul de destrămare, pe alte părți ale dreptului romano-bizantin și, în curînd, întregul spirit al interpretării lor se va schimba, în concordanță cu transformările modului de producție, cu dezvoltarea forțelor de producție ale societății. Într-o etapă nouă, care începe în deceniul patru al secolului XIX și se conturează după 1848, receptarea era depășită. Înălăturarea ei formală la 1864 va sancționa o stare de fapt bine cristalizată. Codurile din 1817 și 1818, care erau în vigoare, se aplicau ca pravile ale pămîntului, deja modificate și completate prin numeroase dispoziții ale puterii legiuitoare interne, care accentuau declinul suzeranității turcești și conținutul quasi-suveran al autonomiei legislative a celor două țări.

Separația între diferitele sisteme nu trebuie absolutizată și înțeleasă speculativ, dogmatic. Dacă hrisovul domnesc și-a accentuat, față de secolele trecute, individualitatea în raport cu obiceiul, în schimb s-a apropiat de dreptul receptat în așa măsură încît termenul de pravilă desemnează și legiuirea întărită de domnie, în care se cuprinde un volum tot mai mare de drept domnesc nou. Și Pravilniceasca condică și Legiuirea Caragea sîrșesc prin a deveni pravile ale pămîntului, iar Codul Calimach, intitulat

²⁷ Pluralismul dreptului feudal fusese înțeles în esența lui de D. Cantemir care însă îl va reduce la o dualitate (*duplex ius*: dreptul scris, pravila bizantină și dreptul nescris, obiceiul, fără a preciza locul dreptului domnesc, care pentru el continua dreptul imperial). Deși sub o formă discutabilă, de remarcat că D. Cantemir nu deducea obiceiul din legea scrisă, ci le căuta o origine istorică, ceea ce fundamental era explicația corectă.

Condică politică a principatului Moldovei, va avea de la început acest caracter.

În această afirmare a dreptului domnesc, perioada 1765—1780 are, în Țara Românească, o importanță deosebită. Ea ajunge să formeze un proces unitar cu transformările care în deceniul opt marchează cristalizarea simptomelor anterioare de destrămarea feudală. În Moldova, reflexul juridic al procesului, la nivelul dreptului domnesc, a fost mai întârziat. În mare însă, și mai ales după anul 1800, paralelismul dezvoltării în ambele țări devine izbitor.

Acțiunea noilor relații capitaliste asupra dezvoltării protimisisului. Înlăturarea exploatării feudale, lărgirea pieții interne și a comerțului extern, libera circulație a bunurilor, ca trăsături caracteristice ale noii orânduiri capitaliste, nu se puteau cristaliza decât determinând în mod corespunzător o restructurare progresivă a protimisisului. Până la urmă ele aveau să determine însăși desființarea sistemului de condiționare a proprietății funciare și de control al circulației acesteia, așa cum fusese necesar în cadrul modului de producție feudal. Acest proces s-a produs însă în condițiile complexe ale luptei dintre vechi și nou și a avut un ritm care caracterizează în ansamblul ei lichidarea încetă și greoaie a orânduirii feudale în principate.

De la C. Mavrocordat până la Regulamentele organice, reorganizarea judecătorească ce se realizează cu greu, în forme mereu lărgite și îmbunătățite, a avut repercusiuni directe asupra procedurii protimisisului, în sensul unei modernizări care conținea implicit și elemente de mărginire a efectelor anterioare ale instituției cutumiare. Caracteristică este, pentru perioada studiată, apariția reglementărilor de drept scris în materie de protimisis: prin numeroase hrisoave și legiuiri regulamentare și prin toate codificările interne (de la Pravilniceasca condică la Regulamentele organice), dar și prin traducerile de culegeri bizantine (Vactiria, 1754; Armenopol, 1804) și Manualele de legi neoficializate (M. Fotino, 1765—1777; Andr. Donici 1814) sau prin proiecte de coduri ca Padectele lui Toma Carra (1806).

Efortul continuu, mai ales după 1765, pentru o mai bună reglementare a instituției protimisisului servea în primul rând politica reformistă a cîrmuirii celor două state feudale, dar el va concorda și cu nevoile de securitate ale noii proprietăți de tip capitalist, în curs de lentă afirmare, la 1785, prin Sobornicescul hrisov, chiar prin enunțări teoretice.

Limitarea protimisisului de rudenie începe prin micșorarea cercului de beneficiari în Pravilniceasca condică pentru a continua în ambele țări, până la înlăturarea colateralilor în Moldova la 1839. Relativa eliberare de protimisis a proprietății urbane are loc înaintea celei rurale, în cursul deceniului patru al secolului XIX. Ambele procese oglindesc în mod vădit interese legate de noile relații de proprietate. Aceeași semnificație o va dobîndi introducerea unui sistem de termene scurte pentru exercitarea protimisisului (30 de zile în Pravilniceasca condică; 6 luni în Sobornicescul hrisov; înlăturarea cel puțin teoretică a prescripției bizantine de 10 ani, care se mai menține în practică) sau apariția în Legiuirea Caragea a unei dispoziții care, aplicată literal, ar fi înlocuit din 1818 protimisisul,

în caz de nerespectare, cu o simplă „amendă civilă” proporțională cu prețul bunului.

Importanța creditului se oglindește în reglementarea stăruitoare a executărilor silite (mezatul), unde rudele luptă să-și mențină dreptul de protimisis, și în introducerea creditorilor printre protimitari (în Pravilniceasca condică, 1780), confundându-se „dreptul de preferință” ce aveau asupra bunurilor debitorului neplatnic, drept care va lua o mare dezvoltare în dreptul burghez, cu „dreptul de protimisis” de tip feudal al rudelor, devălmașilor și vecinilor. Strâns legate de problema creditului și de consumul de lux al boierimii rămâne transformarea moșiilor în bani. Moșiile circulă într-o măsură apreciabilă, dând naștere unei frecvente aplicări a protimisisului sub diferitele lui forme.

Dreptul de danie al domniei asupra domeniului domnesc în sens restrins este afirmat în repetate rânduri pînă în perioada regulamentară. El dă naștere acum la un fel de retract contencios, provocat adesea de opoziția țăranilor și orășenilor²⁸ înglobați în dania domnească. Retractable rezulta adesea dintr-o adevărată judecată, menită să verifice legalitatea daniei în raport cu o serie de principii de drept „feudal” evoluat. Domnul are un domeniu privat în legătură cu care va exercita, în condițiile de fapt excepționale ale poziției sale, toate formele de protimisis, ca orice stăpîn de moșii. În ceea ce privește însă domeniul domnesc public, vechile danii făcute feudalilor s-au consolidat atît de mult în stăpînirea acestora, încît practica retractului cu răsculpărare din partea domniei nu mai prezenta o importanță reală. Achizițiile de moșii și de țigani pe care le face domnia de la particulari nu mai aveau nici o legătură cu retractul pentru caz de înstrăinare a unui bun supus domeniului eminent. Simptome de declin ale acestui domeniu apar în prima jumătate a secolului XVIII²⁹. Fără ca aspectele feudale ale instituției să dispară cu totul, Regulamentul organic, în ambele țări, consacră un mare pas înainte pe calea lichidării domeniului eminent, prin crearea listei civile a domnului, organizarea modernă a patrimoniului statului (moșiile și țiganii aparțin statului, încetînd de a mai fi domnești), prin noul statut al orașelor în afara oricărei stăpîniri domnești superioare, și prin introducerea contabilității publice, cu un control al gestiunii tuturor bunurilor în cadrul unui buget controlat de clasa dominantă cu ajutorul unor organe pretinse „reprezentative”.

²⁸ Vezi mai sus, n. 13 și 14.

²⁹ La 15 sept. 1718 (D.I.O.B., p. 76, nr. 35), în Țara Românească, Ion Mavrocordat prezintă „vicienia” boierilor nu ca o simplă felonie față de persoana domnului, ci și ca o infracțiune împotriva țării, poziție care avea unele precedente sporadice în sec. XVII; la 6 iul. 1762 (*Doc. ist.*, p. 96—97), C. Mavrocordat, renunțînd la retractul de desherență, afectează *obștii* „la faceri de poduri, la spitaturi și pentru școale”, bunurile fără moștenitori, care ar fi trebuit luate „pe seama domnească”, voind ca totuși să nu le „oblăduască alții peste pravilă”. Un simptom de declin este și aparenta afirmare excesivă din deceniul trei al secolului XIX, cînd Gr. Ghica, pentru a readuce în patrimoniul statului pe țiganii rudari, dăruiește măn. Cozia, în sec. XV, retractează dania în virtutea puterii care îngăduise domniei să-i dăruiască altă dată. La 1833 (D.E.Ț.R., p. 523, nr. 386) măsura era menținută, acordîndu-se unele compensații mănăstirii. Generalizarea ei consecventă, care nu s-a produs, ar fi însemnat transformarea tuturor daniilor feudale, din sec. XIX, în simple beneficii revocabile *ad nutum*. În fine, trebuie notată că o parte din *milele* domnești se fac în bani prin intermediul unor organisme cu personalitate juridică, de tipul *casei milelor*.

Clasa boierilor își accentuează poziția latifundiară, prin lărgirea domeniilor și comasarea moșiilor dispersate, folosind din plin protimisismul, îndeosebi pe cel de vecinătate, care capătă o mare importanță. Această ultimă formă de protimisism se deosebește acum și mai mult, ca funcțiune social-economică, de vechiul protimisism de megieșie din obștea care se apăra împotriva adâncirii procesului de feudalizare.

Principala preocupare a feodalilor laici și eclesiastici a fost aplicarea reformei din 1746—1749, cu sprijinul statului feudal, în așa fel încît statutul de așa-zisă „slobozenie cu capul” în Țara Românească și de vecinie fără robie, ca simplă legătură cu satul, în Moldova, să devină un statut de *clăcășie*. Ea s-a întregit cu politica de lărgire a monopolurilor feudale, care stînjenesc din toate părțile activitatea economică a gospodăriei clăcășului și legăturile lui cu piața. Boierii proprietari de cășării în care se produce cașul și mai ales cașcavalul pentru export tind să-și asigure un privilegiu, căruia să-i adauge dreptul de protimisism față de oricearendare de pășuni din împrejurimi. Lărgireaarendărilor (la început mai ales cîrciuma și fînațurile, apoi heleșteele, morile, podurile și întreaga moșie), ca sursă de mobilizare anticipată a veniturilor moșiei, fără investiții și regie personală, este generală. Sub presiunea acțiunii țăranilor împotriva înrăutățirii prinarendare a condițiilor lor de hrană pe moșii, procesul acesta va duce la dezvoltarea unor forme specific locale de protimisism, apărute sporadic la finele secolului XVII, dar care nu se dezvoltă puternic decît în a doua jumătate a secolului următor. Dispariția turcilor lazi ca arendași și lărgirea exportului de vite, mai ales în Moldova, cu necesitățile lui dearendare a fînațurilor și pășunilor pentru hrana vitelor, au contribuit la dezvoltarea protimisismului țăranilor laarendare. În ultimul deceniu al acestui secol, paralel cu consolidarea stăpînirii asupra pădurilor, boierii și mănăstirile încep lupta pentru mărginirea acestei forme de protimisism care stînjeaarendările ce își accentuaseră caracterul capitalist, și la 1815 în Moldova și în 1818 în Țara Românească obțin chiar desființarea ei. Această limitare brutală impusă de marea boierime reacționară în alianță cu noile elementearendășești a constituit un aspect caracteristic pentru procesul de pătrundere pe cale prusacă a capitalismului în agricultura țărilor române, agravînd exploatarea clăcășilor și întărindarendășia de tip feodal-capitalist. Înăuntrul obștilor clăcășe, și acest protimisism laarendare, practicat tot mai mult de țăranii înstăriți, mărise diferențierea social-economică și favorizase elementele înstărite.

Lupta crîncenă de acaparare a pămînturilor răzășești și moșnenești (vechea țăranime liberă și proprietatea răzășească a micilor boieri de țară, reintrați în cadrul satelor răzășești) continuă, nu fără conflicte acute între categoriile de boieri cu interese contrare. Bălcescu³⁰ denunță „această deposedare silnică a moșnenilor de către domni, boieri și mănăstiri”, iar N. Istrate³¹ constată că în curînd „rezăși cu moșie în Moldova nu se va mai afla”. Rezistența țăranimii libere este îndîrjită, folosind adesea, ca formă legală a luptei de clasă, protimisismul și procesul de protimisism, pe lîngă unele măsuri de reglementare a acestei instituții, la care va sili pe domn și clasa dominantă (oglundite îndeosebi în Sobornicescul hrisov și

³⁰ *Reforma socială la români*, în *Opere*, Buc., E.S.P.L.A., 1952, p. 67.

³¹ *Unele documente din Moldova*, în „Dacia literară”, supliment, Iași, 1840, p. 27 ; *Istoria României*, IV, p. 18.

în Manualul lui Fotino din 1777). Armă de apărare față de acaparatorii externi, protimisisul devine în obște tot mai mult o cale de diferențiere social-economică și de dezlănțuire a unor conflicte de interese foarte puțin „solidariste“.

Fluctuațiile în alcătuirea cadrelor marii boierimi continuă, ca și lupta pentru păstrarea sau lărgirea moșiilor, pe de o parte, sau goana după alcătuirea unei baze funciare feudale pentru boierimea recent cucerită, pe de altă parte. Ambele aceste categorii de boieri vor folosi, în mod diferit, protimisisul lovind în formele de protimisis avantajoase categoriei adverse. Boierii pămînteni, în Moldova, vor reuși prin Sobornicescul hrisov să împiedice pe noii boieri de a beneficia de scutirea daniei de la restricțiile protimisisului, nu supunind-o la protimisis, ceea ce n-ar fi fost destul de eficient, ci interzicînd daniile de pămînturi răzășești către cei socialmente și economicște puternici. „Străinul“ al cărui amestec era înlăturat prin protimisisul tradițional se confunda și cu „străinul“, îndeosebi grec, pe care pămîntenii și mai ales boierii „pămînteni“ (dintre care mulți erau de origine grecească) luptau să-l înlătore de la o ascensiune social-politică, favorizată de condițiile specifice din timpul domniilor fanariote³².

Structura de grup aristocratic, cu o bază materială legală cît mai stabilă, pe care marea boierime voia s-o asigure familiei boierești, pentru a-și putea mai bine apăra pozițiile de castă, ducea la o creștere pentru boieri a importanței protimisisului de rudenie. Pe această linie, asistăm la o activare a protimisisului în caz de moștenire și îndeosebi în cazul *căminurilor* (moșiilor de neam), cărora, prin protimisis li se asigura o anumită devoluțiune preferențială în favoarea descendenților de sex masculin.

În orașe, vechii tirgoveți, „dependenți“ de domnie în calitate de oameni liberi, își consolidează poziția, dispunînd larg de locul lor, inclusiv constituirea unui drept de suprafață în folosul altui tirgoveț. Domnia își exercita mai riguros dreptul său, în cazul locurilor de curînd concesionate, comportîndu-se însă ca un nud proprietar în cadrul raportului de suprafață romano-bizantin. În vatra tirgurilor și orașelor dependente de biserică sau de boieri, ca și pe locurile acestora din tirgurile domnești, procesul de consolidare a stăpînirii tirgoveților este mai redus. Stăpînul feudal, ca nud proprietar, controla și autoriza, în general, actele de dispoziție ale tirgovețului, socotit că este un chiriaș ereditar (bezmănar, embaticar), cînd nu era vorba de un simplu raport contractual de închiriere pe termen scurt. În condițiile date, regimul de *bezman-embatic* ajungea să reprezinte — deși atenuată — totuși o formă de dependență față de stăpînul locului. În afara vetrei, stăpînul feudal al orașului tindea să impună relații cît mai apropiate de acelea de pe moșiile cu clăcași. Principiul că „aerul orașului face pe om liber“ nu se aplica în mod necondiționat, mai ales feudalii împiedicînd așezarea țaranilor în orașele stăpînite de ei. Boierii ajung să ceară domniei limitarea imigrării la oraș numai la țaranii care n-au loc

³² Vezi Ion Neculce, *Letop.*, ed. 1959, p. 360—361; Pseudo-Enache Kogălniceanu, în *Cron. Rom.*, III, ed. 2, p. 225. În Țara Românească, pe lângă cunoscutul hrisov din 30 iul. 1764 al lui Ștefan Racoviță (publicat de I. Bianu în „Rev. nouă“, III, 1890, p. 302 și *Uric.*, V, p. 336—340), vezi micul cod din 1765 alcătuit de M. Fotino (C. Erbicănu, *op. cit.*, p. 1023—1024), titl. 5, *Să nu locuiască aicea boieri străini* (al cărui preambul este desigur ieșit din pana lui M. Fotino); titl. 6, *Să nu se insoare boieri străini aicea* (*ibid.*, p. 1024—1025).

de hrană pe moșie. În general însă, cel ce pătrunde în oraș și-și poate cumpăra un loc de casă, izbutește ca prin înscriere la viitoarea cataografie să devină orășean³³.

În ansamblul acestor condiții, stăpînirea pămîntului își păstrează încă pentru toate clasele sociale o importanță considerabilă. Dobîndirea lui privilegiată și controlul actelor de dispoziție asupra lui, așa cum le asigură protimisisul, apăreau încă interesante și firești, într-o societate în care solidaritatea de familie continua să joace un rol important, nu fără aspecte noi; în familia aristocratică și cea orășenească, chiar în cadrul noilor raporturi de tip capitalist. Aceasta, paralel cu o intensă circulație a proprietății funciare, și deci cu nevoia unei libertăți crescînde, în cadrul relațiilor bănești în dezvoltare, legate de lărgirea producției de marfă și a schimburilor pe piața internă și externă, dar și în cadrul unei instabilități politice care depășea limitele boierimii. Consacrarea juridică a unei corespunzătoare independențe a stăpînitorilor de pămînt și de construcții, în exercitarea puterii lor funciare, devine un obiectiv necesar de atins, care se va oglindi în criza adîncă a protimisisului și, treptat, în politica de mărginire și de lichidare a lui.

Dispariția protimisisului va constitui una din formele majore de „eliberare” de tip capitalist a sistemului proprietății din principate, alături de cea fundamentală, privind regimul feudal al clăcii și dijmei care, pentru ambele țări, acum provincii ale noului stat național burghez, nu va lua sfîrșit decît la 1864.

Eliberarea proprietății prin desființarea protimisisului se încadrează în procesul pe care Lenin l-a caracterizat astfel: „Larga și rapida dezvoltare a forțelor de producție ale capitalismului necesită teritorii întinse, unite și centralizate din punctul de vedere al organizației de stat, deoarece numai pe astfel de teritorii se poate uni clasa burgheză, desființînd toate barierele vechi, medievale, de castă, îngust-locale, îngust-naționale, religioase, iar o dată cu clasa burgheză — ca antipodul ei inevitabil — și clasa proletară”³⁴. Această eliberare nu se face nici în materie de protimisis fără menționatele vestigii ale instituției în practica populară, care oglîndesc o mai slabă pătrundere a relațiilor capitaliste la sate.

³³ Vezi L. Boicu, în „Studii”, 1963, nr. 2, p. 288. Constatările sînt valabile și pentru Țara Românească. Către mijlocul secolului XIX acest proces mai vechi capătă amploare.

³⁴ V. I. Lenin, *Opere complete*, ed. 2, vol. 24, Buc., Edit. politică, 1964, p. 156.

CAPITOLUL II

DEZVOLTAREA CONSUEUDINARĂ A PROTIMISISULUI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ,

DE LA REFORMA LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT (1746) PÎNĂ LA LEGISLAȚIA LUI ALEXANDRU IPSILANTI (1775—1780)

Particularitățile stăpînirii asupra pămîntului și robilor, oglindite în actele de înstrăinare. Stăpînirea devălmașă se produce în aceleași cazuri și are același caracter de clasă ca în perioada precedentă. Devălmășiile megieșești sau moșnenești, inegal repartizate în diferitele regiuni ale țării — mai numeroase la deal și munte decît la șes, în Oltenia aproape de două ori cît în Muntenia — își păstrează toată importanța¹. Continua diferențiere internă a acestor devălmășii a fost amintită în capitolul precedent². Orașele au în general puternice resturi de obște orașenească (deosebit de vizibile în documentele Bîrladului, de pildă), iar cele privilegiate, cum este Cîmpulung-Muscel, continuă să aibă o structură devălmașă de tipul obștii curgătoare pe moși sau bătrîni. Devălmășiile de moștenire³ ale boierilor și tîrgoveților, și cu atît mai mult cele cu caracter voluntar, tind să fie temporare. Nu lipsesc devălmășiile boierești⁴, care durează

¹ A. Oțetea, *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*, în S.M.I.M., IV, 1960, p. 331. Pentru provincia din dreapta Oltului, aceasta rezultă direct din statistica lui Virmonțe și din harta lui Fr. Schwanz, alcătuite sub ocupația austriacă, iar pentru întreaga țară (ca și pentru Moldova) din aprecierea critică a dinamicii datelor conținute în statisticile secolului următor; vezi H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, vol. I, Buc., Edit. Academiei R.P.R., 1958, p. 32—44, cu datele prelucrate de I. Donat pentru catagrafia din 1831.

² Vezi mai sus, p. 117; 119.

³ Numite adesea țineri frățești, vezi 14 mai 1722 (*St. și doc.*, VI, p. 98, nr. 125; *Anc. doc.*, p. 200, nr. 141), „a li ținea frățește”, egal, în opoziție cu moștenirea împărțită.

⁴ Șt. Racoviță întărește anaforaua mitropolitului din 14 sept. 1764 (*Acad. R.P.R.*, CDXVIII/26), privind împăcarea medelnicerului Ioniță Greceanu și sătrarului C. Bălăceanu pentru moșia Crătunești, pe care o vor stăpîni „frățește”; 5 mart. 1759 (*St. și doc.*, XXI, p. 64): Șerban Cantacuzino, Mihail Cantacuzino, mare vistier, și fiul lui Pirvu Cantacuzino stăpinesc 6 munți „neîmpărțiți” în Prahova, „i-am stăpînit pînă acum de-avălmă

mai mult de o generație, fără a fi însă legate de viața de sat megieșesc, dar care pot avea și ele zone de folosință comună, stăpînite după reguli care se apropie, în parte, de cele din obște.

Înstrăinarea devălmășiei de către toți stăpînii ei împreună⁵ sau înstrăinarea separată a părților nealese de către stăpînul fiecăreia din ele, cu aplicarea formelor corespunzătoare de protimisis, este curentă. Înstrăinarea făcută de un devălmaș peste partea lui rămîne un abuz. În limite neprecise, persistă obiceiul ca o rudă devălmașă, fără împuternicire specială și mai ales scrisă, să înstrăineze partea unei rude din aceeași devălmășie, dacă nevoia o cere (robie, lipsă din țară etc.)⁶, răfuiala definitivă depinzînd de solidaritatea de fapt dintre cei interesați și de buna-credință a celui ce a săvîrșit actul. În cadrul familiei conjugale (soții între ei; părinții și descendenții lor), nu există proprietate colectivă de familie, dar între unii sau toți membrii familiei poate exista o devălmășie creată printr-un fapt sau act specific asupra anumitor bunuri, ca în cazurile de care va fi vorba mai jos. Bunurile tuturor membrilor acestui grup continuă să aibă o largă funcție familială, dar care intră într-o lentă destrămare. Soția are un patrimoniu distinct (zestre și bunuri din afara zestrei). Copiii ieșiți din casă prin înzestrare sau împărțirea averii de către tată, și apoi prin dobîndirile personale, au o avere proprie⁷.

Rămînerea însurăteilor, mai ales dacă este vorba de un sat devălmaș, în gospodăria părintească, transformînd-o în ceată de neam, nu este curentă și, în orice caz, nu este obligatorie. Și copiii neieșiți din casă (minori) pot avea bunuri proprii, prin donație sau moștenire personală (îndeosebi din averea mamei), dar nu pot încheia cu părinții lor acte de vînzare-cumpărare. Soțul administrează cu puteri largi averea soției și pe aceea a copiilor neieșiți din casă, asociindu-i la actele ce săvîrșește. Între 1751 și 1764⁸ se îngrădește prin hrisoave domnești dreptul soțului de a zălogi zestrea soției pentru garantarea datoriilor lui, dar se permite soției

noi cîteși trei, adecă o parte am ținut-o eu, alta văru-mieu Mihai și alta fiii răposatului unchiu-mieu“.

⁵ 1 mai 1753 (B.I.O.B., p. 95, nr. 52): fiii unui mărgelar, „făcîndu tocmeală între toți frații“, vînd vărului locul de prăvălie cumpărat de tatăl lor; comp. însă doc. din 10 mai 1775 (Iorga, *Teleajen*, p. 87, nr. 3), unde moșnenii care nu-și înstrăinează partea lor, asistă numai la act și, alături de martori, semnează cu mențiunea „moșnian, adeverez“ (fiii unuia din ei nemaiprecizîndu-și calitatea da *moșnian*). Un sat devălmaș poate înstrăina o bucată de pămînt, pentru nevoi comune, numai printr-un număr de frunțași. Fie că aceștia conduc obștea, fie că execută hotărîrea efectiv luată de întregul sat.

⁶ Două exemple moldovene: la 1 mart. 1722 (*Doc. tecucene*, III, p. 52, nr. 65); cel ce vine via fratelui său, plecat, se obligă în zapis să-i cumpere altă vie, în altă parte, dacă se va întoarce în sat; 30 iun. 1785 (*ibid.*, p. 67, nr. 79): unul din frați vînzînd mai mult decît partea sa, nu mai vine la împărțire, ba chiar datorează celorlalți cîte 4 pogoane la fiecare; unii îl iartă de această obligație.

⁷ 26 oct. 1747 (D.I.O.B., p. 94, nr. 51): văduva unui logofăt vinde cumnatului și soției acestuia o prăvălie, care pare a fi zestrea sa, în care caz îndreptățită la protimisis era soția cumpărătorului. În doc. din 13 ian. 1754, 25 febr. și 8 aug. 1758 (*ibid.*, p. 96 și 104—105, nr. 53, 60 și 61, și Potra, *Doc. Buc.*, p. 419, nr. 324), vînzarea se face numai cumnatului, fiindcă era rudă atît cu vînzătoarea, cît și cu soțul precedent al acesteia, precum și urmașul primului stăpînitor al prăvăliei; comp. 25 aug. 1756 (*Acad. R.P.R.*, CXXXV/132), unde un Tănase vinde cumnatului 43 stj. de moșie, desigur avînd în vedere protimisisul de soră al soției acestuia. Dacă banii prefului erau ai cumnatului, bunul îi aparținea, dar soția și neamul ei ar fi putut cere o trecere a stăpînirii asupra ei (practic, numai dacă nu avea copii cu soțul care a cumpărat).

⁸ 1 apr. 1751 (*A.S.B., Sul.*, 24); 9 aug. 1764 (*A.S.B., Dipl.*, 37).

să consimtă expres — prin derogare de la pravila bizantină — la garanțarea datoriei soțului. Creanța soției pentru restituirea zestrei nu trecea înaintea creanței unui creditor al soțului decât după moartea acestuia. Soțul exercită unele drepturi ale soției (un protimisis, o răscumpărare), fără a indica expres calitatea în care lucra⁹. Lichidarea intereselor se făcea însă potrivit raporturilor reale. Mama văduvă asociază strâns pe copii la administrarea și înstrăinarea zestrei sale, menită să le revină lor ca moștenire, dar participă și ea la înstrăinarea bunurilor din moștenirea pe care tatăl precedat a lăsat-o copiilor¹⁰. Până la împărțeală, părintele supraviețuitor poate fi în devălmășie cu copiii asupra averii lăstate de părintele precedat. Personalitatea copiilor minori fără avere personală (de la celălalt părinte sau alte rude) este puternic absorbită în aceea a tatălui. În actele de înstrăinare tatăl își poate asocia — și în fapt continuă să o facă adesea — mai ales pe copiii minori (numindu-i sau indicându-i generic), ca părți alături de el. Copiii ieșiți din casă pot fi asociați în același fel sau pot adevăra zăpășii, în care adesea înstrăinătorul arăta că a înstrăinat *cu știrea și cu voia lor* (chiar dacă nu erau semnați în act). *Voia* se referea la orice drept le-ar fi îngăduit să strice înstrăinarea. Dacă ar fi fost adevărați proprietari, ar fi apărut în calitate de covinzători¹¹.

În familia micilor tirgoveți și în cea țărănească liberă sau clăcașă, relativa individualizare a stăpînirii apare mult mai estompată, din cauza importanței reduse a conținutului ei economic¹², precum și din cauza caracterului mai accentuat de celulă de producție pe care îl are familia acestor categorii sociale. Ceata unor frați codevălmași apare totuși ierarhizată, sub conducerea unuia din frați, care și în actele comune ocupă un loc de frunte. În familia boierească și în aceea a patriciatului orășenesc, interese de clasă accentuează concentrarea stăpînirii în mîinile șefului de familie, care o exercită ca pe o putere individuală. Șeful de grup îi revine larga apreciere a datoriei ce-i incumbă în această calitate, reducînd treptat unele condiționări familiale existente (în materie de moștenire, protimisis, înzestrare, asocierea membrilor familiei la actele de înstrăinare). Numărul înstrăinărilor fără asociere a unor membri ai familiei este în

⁹ 13 apr. 1759 (P.R., 1926, I, p. 204) : învoială între un croitor și Sandu cu copiii săi pentru rascumpărarea unui loc.

¹⁰ La 25 lebr. și 8 aug. 1758 (D.I.O.B., p. 104—105, nr. 60—61 ; G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 419, nr. 324), văduva și fiul său, paharnicul Paraschiva, vind prăvăliile din București cumpărate de soțul defunct. Un nepot semnează ca martor în primul act și, din greșeală, ca vinzător (nemenționat în act ca atare), în al doilea. La 15 sept. 1763 (D.I.O.B., p. 108, nr. 64), Maria păhârnică cu cei doi fii, în nevoie de bani, vind „casele mele... iacute de noi”, deci care nu par a fi de zestre, dar au putut fi clădite pe un loc de zestre al Mariei sau cu bani din zestre. Copiii sint deci, după caz, comoștenitori eventuali ai zestrei sau, împreună cu mama, comoștenitori ai averii soțului defunct.

¹¹ 6 aug. 1757 (*ibid.*, p. 102—103, nr. 59) : Constantin vinde fratelui, postelnicul Nicolae, 2/3 din pivnița lăsată de tatăl său ; înscrisul este făcut de el, cu mențiunea „cu voia și știrea soției mele și a copiilor mele” și semnat împreună cu ele, ca o „unitate”, nu ca părți separate. În schimb, în doc. din 1 iul. 1754 (*ibid.*, p. 97, nr. 54), vind „Hristache căpitan vinzător împreună cu soția mea D...”, declarînd că „acești bani i-am luat noi... am vîndut-o noi” ; or, actul spune : „avîndu noi o prăvălie aici în București... dată de zestre surorii-meae Floricăi..., au muritu soru-mea..., o am stăpînit eu, fiind sora mai mică” ; 4 mai 1756 (*ibid.*, p. 100—101, nr. 57) : vind Gheorghe zăvarar cu „tămeia... și... copii noștri”, dar cop.ii nu semnează zăpășii ; 11 dec. 1764 (*ibid.*, p. 113, nr. 66) : copilul semnează după ultimul martor : „...Adeverez cu zăpășii nostru”.

¹² De pildă, la clăcași, lipsa stăpînirii funciare, altfel decît sub formă de *curătură* (în sens larg) sau folosință durabilă asupra casei.

creștere¹³. Rămîn totuși numeroase și acelea în care atît dobînditorul, cît și înstrăinătorul, sub o formă foarte vagă din punct de vedere juridic, asociază la act întregul neam prezent și viitor¹⁴. Legăturile familiei conjugale cu grupul familial mai larg, ce poate fi numit neam, rudenii, seminție (avînd și el o sferă mai restrînsă decît în trecut), sînt însă puternice, îndeosebi acolo unde familia este încadrată într-o devălmășie megieșească (moșnenească) sau de neam boieresc, neîmpărțit timp îndelungat. Vitalitatea raporturilor cu neamul se exprimă, pe de o parte, prin protimisisul de rudenie, iar pe de alta prin deosebirea bunurilor după cum veneau din partea neamului tatălui sau a mamei. Transmiterea acestor bunuri și exercitarea protimisisului de rudenie se face, în principiu, înăuntrul fiecărei spițe.

Distincția între bunurile de baștină (care exprimă solidaritatea neamului) și cele agonisite personal se face încă simțită. Efectele ei nu sînt însă totdeauna clare și sigure, ceea ce dovedește că privatizarea stăpînirii a făcut totuși progrese. Se mențineau însă unele forme atenuate de inegalitate între băieți și fete în cadrul transmiterii (zestre, moștenire) averii părinților. Inegalitatea aceasta tinde să se accentueze, cu un caracter aristocratic, în rîndurile boierimii, cu începere din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pînă în deceniul al 3-lea al secolului următor.

Oricît de dezvoltată, această privatizare n-are încă un accent individualist. Tatăl este, în mod real, un șef al familiei.

Dreptul receptat a sprijinit acest proces prin normele lui privitoare la regimul proprietății (cu predominarea moștenirii testamentare asupra celei legale) și al contractelor din legislația lui Iustinian (receptate în Basilicale și în Armenopol), sau prin normele care priveau poziția autoritară a șefului de familie și regimul devălmășiei bizantine, cu vechile ei tradiții de obște balcanică în descompunere.

În aceste condiții, protimisisul rămîne o instituție fundamental consuetudinară. Originalitatea ei se accentuează, în ciuda aportului secundar ce-i vine din partea dreptului receptat. Acest aport, cînd nu dublează unele reglementări obișnuielnice, nu se impune decît în măsura în care se realizează o adaptare creatoare a instituției la cerințele locale noi, de care se vor lega de la un moment dat și simptomele unei inevitabile destrămări.

Respectarea spontană a protimisisului. Vitalitatea protimisisului se manifestă prin numărul apreciabil de înstrăinări, îndeosebi vînzări, făcute de la început celor îndreptățiți la protimisis, rude, devălmași, vecini, fără a se ajunge la un aspect de aplicare contencioasă a instituției¹⁵. Acest

¹³ D.I.O.B., nr. 50, 56, 58, 66 și 68.

¹⁴ 1 mai 1753 (*ibid.*, p. 95, nr. 52): se vinde cumpărătorului din act, cocoșilor, nepoților, strănepoților, „câți să va trage din neamul dumisale... să o stăpînească cu pace de către tot neamul nostru”; 4 mai 1756 (*ibid.*, p. 100—101, nr. 57): „...să-i fie ohabnică de către noi și de către tot neamul nostru”.

¹⁵ 25 ian. 1750 (Acad. R.P.R., LXXXVIII/31): 200 de stînjeni de moșie între Buzău și Călmățui, în Ciorăști, vîndută nepotului, fost al doilea clucer; 12 iul. 1752 (*loc. cit.*, CXCVI/237): un postelnic și un fost mare clucer de arie își vînd fratelui părțile din casa părintească, în București; 23 apr. 1754 (*loc. cit.*, XII/40): văduva unui polcovnic vinde nepotului, logofăt la vîstierie, 8 pog. de vie; 1 mai 1753 (D.I.O.B., p. 95, nr. 52): fiii unui mîrgelar vînd o prăvălie vărului lor; 6 aug. 1757 (*ibid.*, p. 102—103, nr. 59): pivniță și casă vîndute fraților (unul postelnic al treilea); 8 aug. 1758 (*ibid.*, p. 105, nr. 61): o văduvă de polcovnic cu fiul său vînd cumnatului, care devenise vecin prin cumpărare

fenomen este mai accentuat în rîndurile categoriilor sociale care dispun de numeralul necesar dobîndirii preferențiale a bunului înstrăinat de nevoie, la boieri și la țirgoveți înstăriți. În cele mai multe acte de acest fel, se și precizează, sub o formă sau alta, că este o vînzare făcută celui căruia i „s-a căzut” să cumpere¹⁶, evitîndu-se, astfel, orice *gilceavă*. Aceeași vitalitate se manifestă atunci cînd protimitarul ocolit, „nu îngăduie”¹⁷ vînzarea și răsкупără după obicei, dar fără judecată, de la cumpărătorul care declară că a primit retractul, „cunoscîndu-ne judecata”¹⁸, evitînd pierderea sigură a unui proces costisitor.

Intrebarea de protimisis. Intrebarea dacă vrea să precumpere, făcută celui îndreptățit la protimisis¹⁹, și iscălirea zapisului de către acesta, pentru renunțare la dreptul său²⁰, rămîn în centrul procedurii extrajudiciare a protimisisului, încă nepreluată de stat pe seama lui. Clauza străveche „cu știrea și cu voia”, garantată și ea de martori²¹, avea și sensul că întrebarea avusese loc. La 6 mai 1776, Al. Ipsilante declară că un Gheorghe argintarul a vîndut o casă lui Avram „prin știrea tuturor vecinilor după obicei”²². În acte, clauza se referă la *neamuri*, la *rude* în mod generic sau

tot de la ei; 5 mart. 1759 (*St. și doc.*, XXI, p. 64) : Șerban Cantacuzino își vinde vărului său Mihai partea sa în cei 6 munți stăpîniți împreună cu un alt văr; 27 febr. 1776 (*Arh. Cant.*, p. 69, nr. 218) : Ștefan și Const. Cantacuzino dau nepotului lor Iordache un loc de casă și o vie părăsită, „să și le destupe”, actul fiind trecut în condica județului; 5 iun. 1756 (D.I.O.B., p. 101—102, nr. 58) : prăvălie cumpărată de un brașovean de la verii săi; 17 mai 1750 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 143, nr. 87) : un loc înfundat, masă în patru părți, vîndut de bunăvoie de Tănase Grecul, celui care îl înconjură.

¹⁶ 10 oct. 1747 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 136, nr. 82) : „...Și mai căzându-se mănăstirii a cumpăra acest loc”; 6 aug. 1757 (D.I.O.B., p. 102—103, nr. 59) : „neputînd alții încăpea supt prăvăliile fraților”; 1 mai 1753; 13 ian. 1754; 25 febr. 1758; 9 iul. 1768 (D.I.O.B., nr. 52, 53, 60 și 68); 12 mai 1760 (P.R., 1926, I, p. 204); 9 iun. 1777 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 492, nr. 402).

¹⁷ 12 mai 1755 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 429, nr. 335) : doi boieri vecini, care, răsкупărînd de la un popă un loc de casă, declară : „n-am putut suferi ca să între alții streinii într-acest loc”; 16 nov. 1759 (D.I.O.B., p. 105, nr. 62) : zăbunarul cumpărător arată că vecinul „nu ne-au îngăduit”; 10 ian. 1761 (N. Iorga, în B.C.I.R., 1936, p. 66, nr. 10) : moșneanul „alături” cu vînzătorul „n-au vrut să îngăduiască” pe cumpărătorul boier; 12 sept. 1776 (N. Iorga, în B.C.I.R., 1932, p. 27—28, nr. 4) : „nu ne-au îngăduit”.

¹⁸ 16 nov. 1759; cf. 10 ian. 1761, citate în nota precedentă; 1 iul. 1776 și 12 sept. 1776 (N. Iorga, *op. cit.*, p. 26—8, nr. 3 și 4) : răsкупărători erau marii boieri Constantin Brătășanu și Scarlat Greceanu.

¹⁹ 5 iun. 1756 (D.I.O.B., p. 101, nr. 58) : un brașovean vînzînd o prăvălie, „am întrebat pe vecinii și rudele mele”; 8 aug. 1758 (*ibid.*, p. 105, nr. 61) : văduva unui polcovnic „m-am dus la dumnealui” (cumnat și vecin).

²⁰ 20 iun. 1743 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 133, nr. 79); 26 oct. 1747 (D.I.O.B., p. 94, nr. 51); 7 apr. 1753 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 414, nr. 318) : „...cu știrea vecinilor miei întru care zapis s-au și iscălit”; 22 mai 1760 și 14 mai 1764 (*Arh. Cant.*, p. 67 și 103, nr. 213 și 311) : iscălesc frații și alte rude ale lui Iord. Cantacuzino (act. I); se renunță la 45 stj. vînduți de Mihail Cantacuzino la Călinești (act. II); 3 iun. 1767 (Acad. R.P.R., LXXXVIII/57), la o vînzare de țigani; 12 iun. 1773 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 181, nr. 116).

²¹ Denumiți : „mulți oameni”, „alți oameni de cinste”, „alți boieri”, „alți boieri de cinste”. În doc. din 13 ian. 1754 (D.I.O.B., p. 96, nr. 53), „boierii de cinste” se reduc la un comis și un cupeș; 1 dec. 1755 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 158, nr. 95) : „mult(e) obraze de cinste” (un staroste și 4 preoți).

²² A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 23—23 v.

la frați ; la vecini sau megieși ; la rude și vecini, în târguri vecinii putînd fi menționați mai întîi²³, fără ca protimisisul lor să treacă înaintea celui de rudenie, sau sînt menționați numai ei.

Clauza, avînd un caracter extrajudiciar, nu constituia o garanție că cei menționați fuseseră efectiv consultați. Protimitarul omis își păstra dreptul de răscumpărare²⁴. Sub o formă nouă, se spunea direct că o persoană sau o categorie de persoane au fost întrebate, indicîndu-se în general și rezultatul negativ²⁵; iscălitura celui întrebat putea lipsi din act²⁶, și în acest caz, dacă se dovedea falsitatea mențiunii, cel neîntrebat putea răscumpăra²⁷, plătind prețul vînzării și eventualele îmbunătățiri aduse pămîntului sau casei. Cînd cel obligat să restituie lucrul a luat rodul în anii trecuți nu i se restituiau cheltuielile făcute, ele compen-sîndu-se cu venitul perceput²⁸. Clauza „cu știrea și voia” continua să aibă o funcție de publicitate, mai ales cînd se referea, în târguri, la *mahalagii* (alături de vecini), care nu apar în mod propriu ca îndreptățiți la protimisis, separat de vecini²⁹. Cînd vînzarea se face către un Fotie dascălul (un grec), logofătul C. Crețulescu răscumpără, prin judecata domnească, „mai căzîndu-i-să... a cumpăra, ca unul ce este vecin și pămîntean”³⁰. Continuă obiceiul de a se cere domnului o *poruncă*, prin care să oblige pe protimitar să dea banii răscumpărării sau să iscălească pentru

²³ „Cu știrea tuturilor vecinilor i a neamului” (10 oct. 1747, Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 137, nr. 82); „cu știrea tuturilor mahalagiilor și a vecinilor” (26 oct. 1747, D.I.O.B., p. 94, nr. 51); „cu voia și știrea tuturilor vecinilor și den sus și den jos” (1 mai 1753, *ibid.*, p. 95, nr. 52); „cu știrea vecinilor din sus și din jos” (1 dec. 1755, Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 157, nr. 95); sau, în alte acte: „de pe împrejur”; cf. 5 iun. 1756 (D.I.O.B., p. 101, nr. 58); 5 apr. 1763 (Iorga, *Teleajen*, p. 7, nr. 5); 10 mai 1775 (*ibid.*, p. 87, nr. 3), în care lipsește clauza „cu știrea și voia” moșnenilor, dar 8 moșneni adevăresc actul, separat de 7 martori; 7 apr. 1753, cit. mai sus, n. 20; 15 mai 1753 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 415, nr. 319): la vînzarea unor case către o vecină, se pune clauza ca neamul să nu poată răscumpăra vînzarea, pentru simpla considerație că s-a vîndut „de bună voia”.

²⁴ 1 dec. 1755 (I. Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 158, nr. 95): „cu știrea vecinilor...”, dar din anaforaua de la 1 dec. 1758 (*ibid.*, p. 160, nr. 97) rezultă că vecinul Hristodor. neiscălit în act, a cerut să răscumpere.

²⁵ 5 iun. 1756, cit.: „mi-au răspuns precum că lor nu le trebuie”.

²⁶ 5 iun. 1756, cit.: unde cei ce adevăresc pot să nu fie cei întrebați.

²⁷ 1 dec. 1755 cit., vînzare contestată de un vecin; 12 iun. 1773 cit.: mănăstirea Colțea întoarce prețul, cu protimisis de vecinătate sau de stăpină a locului; cf. și doc. din 24 iun. 1777 (N. Iorga, în B.C.I.R., 1936, p. 68, nr. 12).

²⁸ Anaf. din 28 apr. 1776 întărită la 6 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 26—27).

²⁹ 18 dec. 1758 analizat la finele acestui capitol. Cf. însă textul din *Vactiria* citat mai jos, p. 178. Zapisul de vînzare din 5 iun. 1754 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 424, nr. 331), pentru o casă cu locul ei, către Gabăr caretașul domnesc, se face „cu știrea tuturilor preoților și a vecinilor. de aice din mahala”. Or, preoții, ca atare, nu au avut niciodată protimisis, iar vecinii se confundă în acest act cu mahalagiile. În zapisul din 16 sept. 1758 (*ibid.*, p. 440, nr. 348), se invocă „știrea tuturilor vecinilor și alți neguțători”, fără ca simplii negustori să aibă protimisis, dacă nu erau și vecini; 12 ian. 1757 (*ibid.*, p. 434, nr. 340): „cu știrea tuturilor rudeniilor și mahalagiilor din sus și din jos” (vînzare către un creditor).

³⁰ 25 iun. 1757 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 435, nr. 342). Obiceiul ca pămîntenii să invoce față de greci o preferință la dobîndirea moșiilor a precedat interdicția legală a lui St. Racoviță din 1764—1765.

renunțare, în zăpis³¹, obicei generalizat și receptat în dreptul domnesc scris (Pravilniceasca condică, XXXII, 11). Cel neiscălit în act poate răscumpăra³².

Clasele de protimitari și ordinul lor de chemare la preferință. Clasele de protimitari și ordinea lor de precădere rămâne în esență aceeași, cu următoarele particularități: ruda devălmașă are cel mai puternic titlu de protimisis³³. Când ea este însă și vecin, se adaugă această calitate, ca și când ar da o preferință față de cele care n-ar avea-o³⁴. Între rude de același fel, trece înainte ruda cea mai apropiată³⁵.

Pentru rolul cumnaților în exercitarea protimisisului, pentru calitatea de protimitari a mahalagiilor și rangul vecinilor în raport cu rudele, ca și pentru poziția celor ce pot invoca protimisisul față de cei doi vânzători, soț și soție (fiind „despre o parte și despre alta neamul nostru”), ne mărginim la indicațiile date mai sus³⁶. Afinii tind să se impună ca protimitari, dar pierd față de rudele de sînge³⁷. (În Moldova, fiica trece înaintea tatălui ei, chiar dacă acesta a cumpărat în calitate de cumnat al vânzătorului, atunci când fiica cere să răscumpere ca nepoată a celui care a vîndut tatălui ei³⁸). Copiii nevîrstnici pretind să revendice fără nicio plată,

³¹ 11 iun. 1768 (Acad. R.P.R., CXLIII/129): la cererea interesatului, Alex. Sc. Ghica poruncește ispravnicilor de județ să silească pe Radul din Burănești și pe Chira ca ori să numere cota lor din preț ori să iscălească zăpisul cu care cumnatul lor (probabil în numele soției) a răscumpărat partea sa de moșie din satul Burănești; anaf. boierilor din 3 mai 1776 întărită de Al. Ispilanti (A.S.B., *Cond. domn.* 5, f. 45^v—46^v): o anaf. din 23 aug. 1763 întărită de C. Cehan Racoviță poruncise Saftei șetrăroaia, sora vânzătorului, sau să dea în „soroc” de 3 zile logofătului cumpărător prețul plătit de acesta, ori să iscălească „în zăpisul vînzării mărturie”. Anaf. din 14 iun. 1764 întărită de Șt. Racoviță constată că nici după 9 luni Safta nu s-a decis și se trimite om domnesc s-o întrebe dacă este odihnită și „s-au iscălit mărturie în zăpisul vînzării”, ceea ce va face, dar sub Alex. Ghica va susține că „de silă și de la închisoare s-au iscălit”. Divanul găsește că este o minciună și declară că „nu este volnică” să mai cumpere. Date fiind „aceste 3 apodicesis... întărite de 3 domni, una după alta și zăpisul vînzării după obicei iscălit de rude și vecini” (decă iscălirea era socotită element consuetudinar, nu de drept bizantin), judecata domnească la 1776 decide că fata Saftei rău cere protimisis peste 13 ani. Aici nu este vorba de depășirea prescripției de 10 ani, ci de decădere rezultată din iscălitura valabilă, dată de matusă și care era opozabilă fetei acesteia.

³² 19 dec. 1759 (D.I.O.B., p. 107, nr. 63): postelnicul Nic. Mihuleț „nefiîndu iscălit în zăpisul de vînzare, s-au sculat... de au dat jalbă”, după 6 ani de la vînzare.

³³ 5 mart. 1759 (*St. și doc.*, XXI, p. 64): Șerban Cantacuzino își vinde partea sa vărului Mihai, mare vistier, cu care stăpînea de-a valma 6 munți.

³⁴ 13 (23?) ian. 1762 (*ibid.*, p. 65—66): între boieri, „protimisisindu-se... ca un vechi moștean... și părtaș și vecin acestor moșii”.

³⁵ 25 mart. 1775 (*ibid.*, p. 69): fostul mare vornic N. Dudescu, „ca mai de aproape rudă”, răscumpărase anterior de la episcopul de Buzău moșia și muntele vîndut de spă-tăreasa Stanca.

³⁶ Vezi mai sus, p. 123, n. 7, îndeosebi doc. din 13 ian. 1754 cit.; 5 iun. 1754, (Potra, *Doc. Buc.*, p. 424, nr. 331).

³⁷ 1769 (P.R., 1926, I, p. 204), dacă se acceptă interpretarea lui I. Nădejde cu privire la originea bunului.

³⁸ 20 sept. 1754 (Acad. R.P.R., LIII/101) Pavel Budac vînduse cumnatului său Ioniță Cracalie moșia Pobrătești, cu clauza ca acesta să-l întrețină pînă la moarte, ceea ce cumnatul nu face și vrea să stăpînească singur. Budac, nesuferind să rămînă moșia „în niam străin”, împuternicește pe nepoata lui de soră, Maria Potlogeasa, ca oricînd va avea bani să-i dea „cumnatului meu adică tătâne-său și să stăpînească moșia în veci”, declarînd nule orice alte acte, chiar de danie, ce s-ar invoca mai tirziu. Aici cumnatul cumpărase personal din banii săi. Nu rezultă din act dacă fiica mai era în termen să răscumpere; relațiile de familie făceau ca fiica, după moartea mamei, să nu poată aștepta cu destulă încredere moștenirea moșiei cumpărată de tatăl ei.

după ce au devenit majori, bunurile vindute fără voia lor de către părinți, dar cererea le este respinsă, dacă mama este cea care și-a vândut zestrea, rezultând implicit că soluția ar fi alta dacă tatăl ar fi vândut din bunurile ce prin moștenire părintească (agnatică) se cuveneau copiilor. Fata reclamantă nu mai obține să răscumpere bunul nerăscumpărat în termen de mamă³⁹.

Sub C. Brîncoveanu, în 1710, o nepoată, după ce iscalise zăpîsul prin care mătușa ei, Anghelina, vinduse unui Toma căpitan o prăvălie în București, pretinde „că i să mai cade ei să o ia, nerămîindu-i Anghelinii copii“. La 10 februarie 1754⁴⁰, boierii delegați de domn confirmă judecata din 1710, în sensul că „zăpîsul Anghelinii... iaste bun și bine au vîndut-o (prăvălia), fiind volnică orice va vrea să facă ea ale ei“. În această motivare lipsește argumentul esențial, și anume renunțarea nepoatei la protimisîs. În speță mai străbate obiceiul de a considera că moștenirea părintească veche (baștina) trebuie să revină la rudele de sînge, chiar dacă înstrăinarea s-a făcut cu voia lor.

Vecinătatea între stăpînirile hotărnicite (moșii sau locuri în orașe) este mult folosită ca titlu de protimisîs⁴¹, îndeosebi de boieri și de mănăstiri, precum și de orașenii cu stăpînire consolidată⁴² sau superficială (embatic), servind, după caz, la extinderea latifundiară a moșiei, la comasări sau rotunjiri ale unor părți de moșie⁴³, la lărgirea stăpînirilor din țîrguri și orașe⁴⁴, unde mănăstirile și boierii cu situație privilegiată tind să acapareze cîte o uliță sau să domine un cartier întreg.

³⁹ Anaf. boierilor din 2 mai 1776 întărită la 26 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 45^v—46^v).

⁴⁰ Potra, *Doc. Buc.*, p. 421, nr. 327. Nepotul care nu știuse de vînzarea unei vii, făcută de unchiul său, poate răscumpăra, v. anaf. boierilor din 28 apr. 1776 întărită la 6 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 26—27. Mama răscumpără moșia vîndută fără voia ei de fiul său unui paharnic, anaf. 24 febr. 1776 întărită la 8 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 23^v—25^v).

⁴¹ Vezi exemplele citate mai sus.

⁴² În sensul doc. moldovenesc din 11 aug. 1793 (*St. și doc.*, VII, p. 254; *Anc. doc.*, p. 196, nr. 138), care confirmă pentru Birlad teoria generală expusă pentru toate orașele țării de divan în răspunsurile către gen. Enzenberg (*Uric.*, XI, p. 262, nr. 17). Pentru București, vezi exemple în doc. din 13 ian. 1754 și mai ales în cel din 10 febr. 1754 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 419; 421, nr. 324, 327).

⁴³ 4 iul. 1748 (*Arh. Cant.*, p. 65, nr. 206): Const. Cantacuzino a mai cumpărat moșie de la alți împrejurași; 7 iul. 1752 (*St. și doc.*, XXI, p. 63): Crăciun, avînd nevoie de bani, își vinde muntele Gegul cu 300 taleri marelui vist. Mihail Cantacuzino, stăpînul muntelui vecin, Stîna Doamnei, „dumnealui protimisîndu-se de a-l cumpăra“; 20 ian. 1765 (*Arh. Cant.*, p. 68, nr. 215): Radu Cantacuzino cumpără în Ialomița, unde avea moșie, de la Ileana bogasiera și fiul ei; 14 mai 1764 (*ibid.*, p. 103, nr. 311); 1776 (P.R., 1926, I, p. 204): Radu Sîlătineanu, ca vecin, răscumpără o vie cumpărată de la o preteasă de Iuliano, care nu avea proprietate învecinată; 30 apr. 1760 (*Arh. Cant.*, p. 45, nr. 161); „și moșia am luat-o masă“ (aleasă, hotărnicită), „ca să se înjuge cu cealaltă... cum a fost mai înainte“; prin vînzări peste Ialomița, tatăl actualului stăpîn scurtase moșia; moșia situată în lung, se vindea cîte 50 bani stînjenu; 1 febr. 1776 (*Arh. Cant.*, p. 124, nr. 377): Radu Văcărescu, stăpîn pe 1/2 din Jilave, cere lui Nic. Filipescu să-i vîndă cealaltă jumătate cumpărată de la M. Vatași care își lichidase averea, la plecarea în Rusia.

⁴⁴ 20 iun. 1743; 17 mai 1750; 1 dec. 1758; 10 mai 1777 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 133, 143, 160, 206, nr. 79, 87, 97, 134); 8 aug. 1758; 16 nov. 1759; 19 dec. 1759; 9 iul. 1768 (D.I.O.B., p. 105—107, 115, nr. 61—63, 68); 4 oct. 1778 (P.R., 1926, I, p. 199). La 10 oct. 1747 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 136, nr. 82) Anița și Nic. Știrbei vînd mănăstirii Colțea locul și casele Aniței „fiind pã lângă locul mănăstirii Colții... și mai căzându-se mănăstirii a cumpăra acest loc“.

Deși recunoscut de obicei, protimisisul de vecinătate putea fi, din simplă precauție, prevăzut expres și de părți în actul care, prin vânzare, crea sau menținea un raport de vecinătate⁴⁵.

În orașele privilegiate, cu structură de obște devălmașă (Cîmpulungul), orice orașean avea, în ultim rang, protimisis la o vânzare către un străin din oraș. Vechiul privilegiu din secolul XVII al orașului este astfel reîntărit în 1734: „...După cum iaste obiceiul orașului Cîmpulung ca să nu aibă voe, au din boiari, au din neguțători, au veri care din oameni⁴⁶ streini dintr-altă parte a cumpăra case sau moșie aici în Cîmpulung, fără decît numai iar din orașani” - Privilegiul se dovedește destul de eficace. În 1744 și 1745, biserica Bărăției (catolică) pătrunde, limitat, numai cu sprijinul domniei; cîțiva particulari, cu voia expresă a conducerii orașului⁴⁷. După incendierea orașului de către turci, în 1737, oamenii refugiați la Vrînceni se întorc la casele lor, deschizînd orașul numai gazdelor lor, ca o firească recunoștință.

Primul stăpînitor și descendenții săi au un protimisis special⁴⁸, care, pînă la Pravilniceasca condică, XXXII, 13, nu este deosebit de cel de rudenie. Uneori el este întărit și printr-o clauză expresă⁴⁹.

Înstrăinatul de țară, la întoarcere, își poate răscumpăra bunurile vîndute de frați fără știrea lui⁵⁰. Rudele celor fugiți peste hotar administrează și chiar vînd, fără a li se cere o împuternicire specială⁵¹, bunurile acestora, mai ales cînd sînt în devălmășie. Dreptul de răscumpărare al înstrăinatului este mai puternic asupra casei părintești, adevărata baștină, decît asupra zestrei mamei⁵². Termenul de răscumpărare nu apare bine fixat în documente, pe cînd în Moldova el este limitat la 5 ani de la data vînzării. Și cel care se afla „la vreo închisoare”⁵³ în țară poate răscumpăra, într-un termen special (după executarea pedepsei?) pe care nu-l cunoaștem.

⁴⁵ Anaf. boierilor din iun. 1776 întărită la 10 iun. 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 69—70): creditorul acceptă termenul de grație, cu condiția că, dacă debitoarea va vinde zălogul, el să fie preferat în calitate de vecin, dar și ca creditor.

⁴⁶ I. Răușescu, *Cîmpulung-Muscel* etc., 1943, p. 31.

⁴⁷ C. Șerban, în „Studii”, 1962, nr. 4, p. 956.

⁴⁸ 3 iun. 1767 (Acad. R.P.R., LXXXVIII/57): cînd soția vinde două sălașe de țigani preluate din casa răposatului ei soț, pentru împlinirea zestrei, întrebă pe rudele acestuia care iscălesc în zapis în semn de renunțare la orice pretenție; 4 iul. 1748 (*Arh. Cant.*, p. 66, nr. 206); 20 ian. 1776 (*Arh. Cant.*, p. 124, nr. 377): moșia Cocorasca și jumătate din Jilave, primește zestre de la marele logofăt Constantin Văcărescu, fuseseră date zestre de Mihail Cantacuzino ginerelui său M. Vatași care, plecînd în Rusia, le vinde lui Nic. Filipescu. La cererea lui Radu Văcărescu, stăpîn al celeilalte jumătăți din Jilave și frate cu vînzătorul Constantin Văcărescu, cumpărătorul, la 1 febr. 1776, îi revinde jumătate din Jilava cu obligația pentru el ca, în caz de înstrăinare mai departe, s-o vîndă neamului Filipeștilor (care față de străini se consideră un fel de primi stăpînitori). Radu Văcărescu invocă și protimisisul de rudă a vechiului stăpîn, și pe cel de vecinătate, la o moșie fostă în devălmășie de familie boierească; comp. și 8 febr. 1778 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 494, nr. 404, adde 25 febr. 1758 (*ibid.*, p. 438, nr. 345 și *passim*); 6 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 23—23^v).

⁴⁹ V. doc. 20 ian. 1776 cit. în nota precedentă.

⁵⁰ 10 ian. 1776 (*Arh. Cant.*, p. 68, nr. 216); și 1 și 18 dec. 1758 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 160—2, nr. 97). În cartea de judecată din 6 mai 1776 cit. mai sus (n. 40), Al. Ipsilanti respinge cererea de răscumpărare făcută după 18 ani de stăpînire a actualului proprietar, deși reclamanta „tot într-o țară s-au aflat nelipsită”.

⁵¹ 25 mai 1752 (Acad. R.P.R., CCCLXXIX/3).

⁵² 1 și 18 dec. 1758, citate, și care vor fi analizate mai jos.

⁵³ 4 oct. 1763, cit. mai jos, p. 142.

Dubla funcție — de acaparare și apărare — a protimisisului în procesul de cōtropire a devălmășiei moșnenești. Boierul care prin cumpăratură sau danie a intrat într-o devălmășie de sat moșnenesc este încă deosebit de moșnenii de baștină, dar și-a impus, în drept, cu sprijinul statului feudal, calitatea de protimitar⁵⁴. De ea se va prevala pentru cumpărarea, dacă se putea, a întregii moșii. Mijloacele folosite erau aceleași ca în perioada precedentă, cu deosebire că solidaritatea de obște, în general, era mai slăbită⁵⁵, procesul de privatizare a stăpînirilor se adîncise, iar progresul relațiilor marfă-bani, pe fondul alcătuit de înăsprirea exploatării din partea statului feudal, ușura, mai întii, pătrunderea acaparatorului (boier sau tîrgoveț bogat) în devălmășie, iar după aceea provocarea vînzării unui cît mai mare număr de „părți“ de moșie (cu drept de folosință în zona comună) sau de locuri determinate în stînjeni, pogoane etc. Protimisisul servea ca mijloc de acaparare și elementelor înstărite — frunțașilor obștii, inclusiv preoții⁵⁶. Rezistența obștii, sau a neamului îndeosebi interesat, este dîrză și îmbracă adesea forme violente ale luptei de clasă. În mod curent însă, continuă și în această perioadă apărarea pe cale legală, prin folosirea protimisisului pe care moșnenii îl opuneau acaparatorului străin sau chiar celui local, dacă nu era el însuși îndreptățit la protimisis. Rezultatul luptei era însă limitat de lipsa de numerar, cerut de exercitarea protimisisului, de cheltuielile împovărătoare, cauzate de judecățile care durau zeci de ani, precum și de acțiunea dizolvantă a „cozilor de topor“ pe care acaparatorul și le asigura în obște (adesea printre frunțașii care nădăjduiau de la un boier un concurs în dorința lor de parvenire socială). Lupta moșnenilor împotriva acaparării va avea un ecou, pe plan juridic, în încercarea de receptare, în Manualul din 1777 al lui M. Fotino, a unor vechi dispoziții bizantine prin care în secolele X—XI se încercase o politică de apărare, în stil feudal, a obștilor din imperiu.

Cu tot numărul considerabil de acaparări în cuprinsul diferitelor devălmășii de moșneni, trebuie subliniat că în drept principiul vechii solidarității moșnenești, în satul cu structură de obște, rămîne afirmat cu

⁵⁴ 14 mai 1779 (*Arh. Cant.*, p. 160, nr. 490) : în săliștea Scăenilor (Buzău), care merge pe 6 moși, unul din cei 4 frați care își împărțiseră cu 100 ani în urmă moșul lor (unul din cei șase), își vînduse atunci partea pe 30 tal., primind numai 8 ; cumpărătorul, fostul mare paharnic Ioniță Cîndescu „cu acea parte le stăpînește moșia“ ; și anaforaua boierilor Ți dă cîștig de cauză.

⁵⁵ Între 1770 și 1775, moșnenii arefeni (A. Rădulescu, în „Conv. lit.“, 1910, p. 693) se grupează în două cete, cea condusă de Gheorghe vatafu, care cere împărțirea pe 15 bătrîni și excluderea *zestrașilor* de la folosirea munților (care, acum, prin arendare, deveniseră o sursă de mari cîștiguri), și ceata zestrașilor, condusă de Iordache, care recunoștea numai 7 bătrîni (cîți par să fi fost în realitate). Aceasta cîștigă în fața lui Ipsilanti, dar mai tîrziu, șeful ei va fi izgonit ca om rău și gîlcevitor. Împărțirea pe mai mulți bătrîni, micșorînd întinderea fiecăruia, favoriza ceata cu cele mai multe neamuri participante, în speță, desigur, ceata lui Gheorghe.

⁵⁶ 17 și 18 febr. 1756 (Iorga, *Teleajen*, p. 5—6, nr. 3—4) : un Constandin logofăt din Ștefești cumpărase partea unuia din cei patru veri într-o devălmășie de neam din acel sat ; 10 mai 1775 (*ibid.*, p. 87, nr. 3) : logofătul Ursache cumpără de la doi frați 2 pogoane de loc sterp în satul Șăpotul pe Teleajen ; 12 nov. 1776 („*Arh. Olt.*“, 1924, p. 428) ; popa Nicolae și un unchiu al său din Rătez izbutesc să cumpere o vie, tot acolo, aparținînd lui Semen, fiul lui Dumitru Teterlea ; megieșii se invoiesc, iar neamurile întrebate nu cumpără. Fratele vînzătorului, Ianoș din Brebeni, îi dăruiește popii partea lui de pivniță.

claritate și aplicat de domnie, cel puțin în pricini în care străinii sînt elemente cu o situație modestă: un preot de sat, un Rizea cumpărător a 19 stînjeni etc.

Astfel, la 8 iunie 1776⁵⁷, cînd în Ursășii un moș rămine în desherență, moșnenii satului (nu domnia) îl iau în stăpînire pînă la eventuala descoperire a vreunei rude: defunctului, excluzînd de la folosință pe popa Ion și pe Hrizea, ca nebăstinași ai satului, primul stăpîn de pămînt (prin tatăl său), de 47 de ani, iar celălalt prin cumpărarea valabilă a 19 stînjeni. În fața boierilor, soluția este motivată cu ajutorul principiilor din cartea 50 a Basilicalelor („a împăraților”), primul dintre boierii semnatari fiind Miche (Mihail) Fotino paharnicul, deci învățatul jurist, autor al manualelor de legi din 1765—1766 și 1777. Anaforaua, în mod evident redactată de Fotino, aplica în ambele cazuri prescripția bizantină de 10 și 20 ani, păstrînd chiar deosebirea între *absenți* și *prezenți*, și, constatînd că și Ion și Hrizea stăpînesc în liniște, cu just titlu, de mai bine de 10 ani, le recunoaște o stăpînire egală cu a celorlalți moșneni. Cu alte cuvinte, Fotino suprime specificul românesc al calității de moșnean și raționa pe o singură formă abstractă, unificată, de stăpînire în sat, căreia îi aplica principiile prescripției bizantine. Or moșnenii nu contestau stăpînirea, ci drepturile suplimentare, devălmașe, decurgînd din calitatea de moșnean, pe care Basilicalele n-o cunoșteau. Domnul în rezoluția de întăritură rezolva pricina după principiul obiceiului: despre Ion, fiindcă moștenise pămîntul de la tatăl său, care se găsea în sat de 47 de ani, declară că „nu este străin sau cumpărător ci moșnean”, și decide ca reclamantii să stăpînească moșul devenit vacant „de-a valma cu Ion”. Pentru Hrizea, domnul constată că altă stăpînire mai mult nu are, „dă vreme ce el nu s-a putu dovedi de moșnean, ci cumpărător numai cu acești 19 stînjeni”. Este o remarcabilă aplicare a vechiului drept de obște, pe care în Moldova o vom întîlni tot așa de clar făcută în 1825.

Căminul (moșia strămoșească sau părintească, moșia scaun sau temeinică, de neam, sclitadă). Noțiunea de cămin, cu rădăcină în secolele trecute, este bine reprezentată în documente, mai ales în Țara Românească.

La 20 noiembrie 1657⁵⁸ trei sate puteau fi în aceeași familie „scaune de la părinți”. Iar la 1732, feciorul întors din țări străine voia să reia, oarecum ca un privilegiu de masculinitate, de la sora sa „moșiile cele mai temeince părintești”, date ei ca zestre de unchiul din partea tatălui, care o crescuse. La nici unul din aceste cazuri moșiile indicate nu purtau un nume legat de acela al neamului. Tot așa, la 20 decembrie 1775⁵⁹, *căminurile părintești* erau apărute să nu încapă pe mina unor străini. La 12 septembrie 1776⁶⁰, Șcanlat Grecearu — al cărui nume se trăgea de la moșia *Greci* — răscumpără această moșie (vîndută de Brătășani la 1 martie 1772 și în 1775), „fiind moșie strămoșească a neamului dumnealui”. Alte răscumpărări de căminuri avem la 1 iulie 1776⁶¹ și în 1779⁶², ultima, după 30 de ani de la vînzarea făcută de fata înzestrată cu moșia-cămin.

Se afirmă acum, mai clar, legătura dintre cămin și numele neamului, potrivit unor tradiții de factură aristocratică privitoare la nume, care

⁵⁷ A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 73—74.

⁵⁸ *Arh. Cant.*, p. 220 ; 236, nr. 699 ; 732. Vezi mai sus, p. 95.

⁵⁹ *Arh. Cant.*, p. 189, nr. 604 ; cit. mai jos, p. 203, n. 48.

⁶⁰ N. Iorga, în B.C.I.R., 1932, p. 27—8, nr. 4.

⁶¹ *Ibid.*, p. 26, nr. 3, C. Brătășanu răscumpără de la ceaușul Panaite Matracă partea sa din moșia Grecii, zălogită de fratele său Nicolae, „fiind moșie strămoșească a neamului... Greceni”.

⁶² 17 iul. 1779 și 22 aug. 1779 (P.R., 1926, I, p. 204).

se consolidează treptat. În acest sens specific, *moșia-cămin* tinde să dea naștere unui protimisism special al descendenților masculini față de fete (privilegiu de masculinitate). Era o formă restrânsă a unui privilegiu care, și în clasa boierească, și în obște, avea o bază mai largă. El tindea să se aplice tuturor imobilelor părintești, de unde în obște obiceiul foarte persistent al „înzestrării cu carul“ (în bunuri mișcătoare)⁶³. Dar *căminul* continuă să aibă și înțelesul larg de moșie părintească, strămoșească, temeinică (a neamului), deci o baștină veche sau un *scaun* al familiei boierești. Cu prilejul hotărnicirilor, moșia „scaun și cămin“ intra în lotul familiei respective, care, deci, avea un drept special de preferință pentru păstrarea unei astfel de moșii chiar fără identitate de nume⁶⁴. Termenul de „cămin“ este folosit cu acest sens general și în afara clasei boierești, păstrând chiar înțelesul de „gospodărie familială“, opus grădinii și altor categorii de pământ, și chiar pe acela de loc de casă⁶⁵.

Acest dublu regim al căminului se interfera cu vechiul obicei de obște, preluat de clasa boierească⁶⁶, potrivit căruia casa părintească — la boieri și moșia, în fapt, căminul — revenea cu preferință mezinului⁶⁷. Pe de altă parte, șeful familiei boierești își consolida treptat poziția de stăpîn asupra moșiilor. El dispunea tot mai liber de averea „sa“ respectînd numai *partea legitimă*⁶⁸ a copiilor, în caz de testament, și — dacă se putea cît mai puțin — protimisismul, în caz de înstrăinare între vii. Acest proces cerea ca restricțiile legate de cămin să fie înlăturate, inclusiv privilegiul mezinului.

⁶³ Vezi H. H. Stahl, *Contribuții...*, II, p. 124.

⁶⁴ 20 dec. 1775 (*Arh. Cant.*, p. 189, nr. 604) : referindu-se la moșia și casele din Margineni (pe care le stăpînește o mătușă), la Valea Lungă (stăpinită cu aceeași mătușă și copiii unui frate), la 1/3 din Puturosul și la via Măgureni, Mihail Cantacuzino le oferă nepoatei sale Marica, „toate acestea ca să nu intre alți străini în căminul părintesc“. Or, nici o moșie nu purta numele neamului cantacuzinesc. Cum rezultă din doc. anterior datei de 14 dec. 1781. (*St. și doc.*, V, p. 329, nr. 129), părinții lui B. Știrbei și Ilie Buzescu „fiind tot un neam“, se împărțiseră „frățește... căzând moșia Cepturoia Scaun și cămin“ în partea Știrbeilor și moșia Strejești în a Buzestilor. Deci alegerea moșiei ca *scaun* al familiei era suficientă pentru a-i da caracterul de cămin.

⁶⁵ 13 apr. 1767 (*St. și doc.*, V, p. 523, nr. 18) : niște birnici și mazili din Tohani nu-și dau adetul moșiei, pe motiv că sînt stăpîni de pământ, și cer „a să izbrăni cu notărnicie“ niște „căminuri infundate“ pe care le stăpinesc. Cînd documente tardive (1795—1800, B.C.I.R., 1929, p. 32, nr. 8 și 12 mart. 1806, I. Răuțescu, *Cîmpulung-Muscel*, 1943, p. 373) vorbesc, primul, de „căminul de casă“ lăsat prin diată copiilor, iar al doilea de „căminurile i grădinile dinprejurul caselor lor, cît și alte locuri“, este vorba de noțiuni cu mult mai vechi, valabile și pentru perioada noastră. În familia lui Voicu Prouteacu, rumin al mănăstirii Cîmpulung, din siliștea Izvorani, cei doi fii mai vîrstăici nu primesc parte „în locul căminelor“, ci își fac casă mai sus în siliște (21 oct. 1749, D.R.A., I, p. 489, nr. 327). Pentru problema locurilor infundate, vezi H. H. Stahl, *Contribuții...*, II, p. 281.

⁶⁶ Vezi H. H. Stahl, *Contribuții...*, II, p. 117.

⁶⁷ Vezi mai jos, p. 149, n. 24.

⁶⁸ În obiceiul pămîntului, ceea ce prabila numea *partea legitimă* se reducea la cît aprecia părintele că trebuie să lase unui copil, care, altfel, aparînd ca desmoștenit, putea anula actul de ultimă voință al părintelui. În practica, părinții ezitau să desmoștenească chiar pe copiii care se făcuseră vinovați față de ei, preferînd să le lase ceva, pentru a evita „gîlceavile“ între moștenitori ; cf. și mai jos, p. 148, n. 16.

Vînzările de țigani. Zălogirile. Mezatul. Protimisul continua să se aplice la vînzările de țigani⁶⁹, atît în raport cu rudele vînzătorului, cît și cu acelea ale primului stăpînitor.

Vînzările de moșii, case, prăvălii se fac sub povara unei mari nevoi, insistent amintită în acte⁷⁰. Pe cît posibil, se preferă să se recurgă numai la o zălogire, care mai este încă o operație destul de gravă. Zălogirile, foarte frecvente, continuă să aibă forma anticrezei (adică o zălogire cu drept pentru creditor de a folosi zălogul și a se plăti din venituri) și să dea naștere la abuzuri. Abuzul se săvîrșea prin încercarea de prelungire a folosinței moșiei zălogite⁷¹, prin nerestituirea zapiselor, în vederea unei uzurpări a proprietății⁷², sau prin clauza că, în caz de neplată, moșia să rămînă stătătoare la creditor⁷³. De aici lupta categoriilor interesate de a impune ca zălogul să fie dat în plata datoriei numai prin act separat de vînzare⁷⁴, după scadența neonorată, la prețul real al bunului, sau de a-l sili pe creditor să lichideze zălogul prin mezat.

Creditorul, chiar vecin cu locul și prăvălia zălogite lui, este mai precaut în acțiunea de acaparare atunci cînd zălogul a fost ulterior dăruit de debitoare bisericii Sf. Gheorghe-Vechi, cu obligația pentru aceasta de a plăti datoria. Fiul creditorului neplătit reclamă sau plata, sau atribuirea

⁶⁹ 13 sept. 1742 (Potra, *Contrib.*, p. 290, nr. 112): un țigan de împărțeală cu copil, este vîndut de Ion Băisan lui Nec. Bucium postelnic, „neîncăpînd alții pentru aceia”; 3 iun. 1767 (Acad. R.P.R., LXXXVIII/57): Fata unui clucer, vînzînd unui fost logofăt la vistierie două sălașe de țigani, adaugă o clauză de neamestec și cu privire la protimisul rudelor sale: „să stăpînescă... cu bună pace dă cătră mine și... tot neamul”. Pentru protimisul rudelor primului stăpînitor, vezi mai sus, p. 89. O clauză asemănătoare în dania din 25 iul. 1784 (Potra, *Contrib.*, p. 302, nr. 128) prin care o logofeteasă fără copii dăruiește două suflete de țigani unui metoh al episcopiei Rîmnicului. În vînzarea a două sălașe de țigani din 11 apr. 1759 (Acad. R.P.R., XI/116), Barbul, fiul unui căpitan, înscrie clauza de înlocuire „cu țigani buni și fără pricină” a celor vînduți dacă „să va întîmpla a fi țigani cu vreo pricină” (desigur, inclusiv răscumpărarea de către un protimitar). Această clauză devenise de stil.

⁷⁰ 26 oct. 1747; 4 mai 1756: „neputînd eu să le stăpînesc și trebuindu-mi și bani”; 6 aug. 1757: „avînd trebuința de bani”; 8 aug. 1758; 1 mai 1753: pentru plata datoriilor pîrintești; vezi D.I.O.B., nr. 51, 57, 59, 61, 52.

⁷¹ 14 mai 1765 (A. Rădulescu, *art. cit.*, p. 692): este necesară o judecată domnească, pentru ca moșnenii arefeni, împrumutați cu 200 de taleri de Bucșănescu, să-l poată scoate pe acesta, după cei 5 ani prevăzuți în contract, din folosința muntelui zălogit, pentru a cărui iarbă un negustor le oferea o arendă de 1000 taleri și un împrumut de aceeași valoare, cu 10% pe an.

⁷² 25 mart. 1766 (*Arch. Cant.*, p. 174, nr. 559): se ordonă starostelui de negustori să îngrijească de restituirea zapiselor vechi ale unei moșii zălogite, ce nu se luaseră înapoi de la stolnicul Ștefanache; creditorul va fi susținut că este cumpărător sau că operase o clauză de dare în plată, pe cînd debitorii vorbesc de zălogire, fără a pretinde că au plătit creanța. Doc. din 6. aug. 1766 (*ibid.*, p. 174, nr. 560) arată că stolnicul luase moșia „cu nedreptăți, asuprindu-i după cum era d-lui obișnuit”; Sc. Ghica, „cunoscîndu-le dreptatea le dăduse moșia înapoi”, după moartea creditorului abuziv.

⁷³ La 23 aug. 1783 (*Arch. Cant.*, p. 128, nr. 389), clauze de dobîndirea proprietății zălogului în caz de neplată, încă se mai înscriu în zapise.

⁷⁴ La 13 sept. 1751 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 409, nr. 313), darea în plată a unor case creditorului neplătit, se face „cu știrea tuturor rudelor mele și a vecinilor dinprejuru meu”; 20 ian. 1762 (*St. și doc.*, XXI, p. 64—65); Nic. Argintoianu și soția vînd episcopului de Buzău o cotă-parte din muntele și satul zălogit de socrul său, fostul mare paharnic Tănase; datoria de 1500 taleri și dobînda de 2 la 10 se dublase. Deși cumpără cu clauza că va stăpîni în pace „din partea... a tot neamului meu”, episcopul scoate bunul în vînzare și-l dă cu 2000 de taleri lui Mihai Cantacuzino, în prezența lui Argintoianu, „protimisîndu-se d-lui... ca un vechi moștean al munților... și părtaş și vecin acestor moșii” (*ibid.*, p. 65—66).

zalogului în plină proprietate, domnul încuviințind cererea dacă zalogirea fusese anterioară daniei, așa cum era cazul. Biserica obține de la mitropolie suma necesară plății și dă acesteia „prăvălioara ce iaste alătura cu prăvăliile sfintii mitropolii”⁷⁵. Creditorul se mulțumește cu plata creanței sale.

În perioada noastră, mezatul își găsește o aplicare curentă în legătură cu lărgirea pieții creditului, dar și cu criza acestui sector, la care ne-am referit în capitolul I. Prin natura lui, mezatul făcea fără rost protimisul, fie că cel îndreptățit la protimis oferea cel mai mare preț fie că era supralicitat. După scadență, datornicul neplatnic putea da în plată bunul zălogit⁷⁶. Rudele debitorului, care puteau răscumpăra zalogul și înainte de scadență, îl pot răscumpăra și de la creditorul care intrase în stăpînirea lui⁷⁷. Vecinul caselor vîndute la mezat poate răscumpăra, cînd adjudecatarul vrea să le vîndă mai departe⁷⁸. Altfel, mezatul îi dădea dobînditorului o stăpînire sigură, menită să stimuleze relațiile de credit, ușurînd pentru creditor vînzarea bunurilor debitorului său.

Dania. Regimul daniei continuă să fie agitat de aceleași contradicții ca pînă acum. În marea lor majoritate, daniile către biserică rămîn valabile, ca și cînd ar fi exceptate de la protimis. Texte din pravilă — introduse de autoritățile bisericești — și sprijinul devotat al statului feudal asigură rezolvarea litigiilor în favoarea bisericii⁷⁹. Totuși rezistența familiei, a neamului, la multe danii de acest fel n-a încetat. O dovedesc procesele de stricare a daniei, practica insistentă a blestemelor împotriva celor care n-ar respecta actul și clauzele de oprire adresată mai ales rudelor de a strica dania⁸⁰, precum și asocierea la act a rudelor care ar fi putut să-l atace⁸¹.

Însuși dreptul canonic receptat cuprindea și unele texte care tindeau să frîneze abuzurile cu daniile făcute bisericilor și mănăstirilor, sursă permanentă de nemulțumire pentru neamurile ce se considerau „desmoștenite”, și de risipă. Aceste texte, valorificate îndeosebi în al treilea sfert al secolului XVII, în ambele țări, sub forme legislative diferite, declarau legitimă numai dania care nu atîngea rezerva moștenitorilor de sînge, limitîndu-se adică la așa-numita parte a sufletului sau la partea legitimă. S-a evocat cu acest prilej, de pildă de M. Fotino în Manualele sale din

⁷⁵ 30 mart. 1750 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 406, nr. 309).

⁷⁶ N. Iorga în B.C.I.R., 1932, p. 39, nr. 20; 11 dec. 1764 (D.I.O.B., p. 113, nr. 66).

⁷⁷ 25 mart. 1775 (*St. și doc.*, XXI, p. 69, nr. 8): Mihail Cantacuzino își răscumpără moșia de la creditor, episcopul Antim. Ulterior, Nicolae Dudescu — desigur silit — o va vinde Ecaterinei, doamna lui Al. Ipsilanti, fără ca vreo rudă a lui să opună protimisul de rudenie.

⁷⁸ 4 oct. 1778 (P.R., 1926, I, p. 199); 30 mart. 1750 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 406, nr. 309): Mitropolia, primind în danie o prăvălie (învecinată cu alt loc al ei), dar zălogită unui zaraf vecin, răscumpără zalogul, potrivit unei porunci domnești.

⁷⁹ Vezi mai jos, p. 162 și p. 190.

⁸⁰ 1 mart. 1779 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 218, nr. 141), citește *cumnași*, în loc de *cunoscuți*; 25 sept. 1763 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 458, nr. 365).

⁸¹ Oct. 1754 (P. R., 1926, I, p. 204): mama împreună cu fiica dăruiesc un loc de casă unei mănăstiri; 17 febr. 1756 (Iorga, *Teleaen*, p. 6, nr. 4): „afară din ce au dat danie și vînzări ce au vîndut”.

1765⁸² și 1766⁸³, și cunoscuta neara a împăratului N. Phocas, care interzicea radical aceste danii. Gr. Ghica în Moldova se inspira din ea în unele dispoziții ale unui mare hrisov din 1764, de care ne ocupăm în altă parte⁸⁴.

La fel se petrec lucrurile și cu dania săracilor către boieri, cu deosebire că aici mijloacele folosite de aceștia din urmă pentru a se face „dăruiți” sînt mai brutale și rezistența familiei mai accentuată, ceea ce explică sprijinul pe care ea îl va căuta, fără succes efectiv în Țara Românească, în unele texte din novelele secolelor X—XI, de care va fi vorba mai jos. Cînd dania simulată ascundea o vînzare, se proceda ca în perioada precedentă. Felul cum boierii foloseau acest act — pe care îl scutiseră de la restricțiile protimisisului — pentru a-și rotunji sau comasa domeniile, rezultă din dania pe care Mihail Cantacuzino o obține de la Tănase, fost logofăt la vistierie, pentru „multă milă și ajutor” primite de la marcele boier: se dăruia un pămînt care separa moșia Mărgineni de Filipeștii-de-Pădure, ambele ale boierului dăruit. În realitate, dania va fi fost plătită sau direct cu bani din casa boierului, sau prin avantaje de dregătorie, procurate logofătului pe seama statului (*Arh. Cant.*, p. 104, nr. 313).

În perioada de care ne ocupăm, devălmășiile prezintă o mare mobilitate, îndeosebi prin vînzări, danii și zalogiri, care apar și cu prilejul diferitelor hotărniciri.

Embaticul (superficia și emfiteuza). Inchirierea obișnuită. Dezvoltarea stăpînirilor superficiare (embatic) în tîrguri, pe locurile mănăstirilor și boierilor (prăvălii, pivnițe, case de locuit); dă o mare importanță protimisisului pe care stăpînul locului, cînd i se cere în mod obligatoriu invoirea la înstrăinarea superficiei (a bezmanului), îl poate exercita, cumpărînd acest drept, cu care își consolidează stăpînirea, pînă atunci divizată între el și embaticar (superficiar). Cazurile de acest fel se înmulțesc. Obiceiul de a cere invoire pentru înstrăinare era adesea încălcat. Stăpînii luptă pentru respectarea lui, întemeindu-se pe privilegiile care îl consacrau lămurit. Dar, pentru mai multă siguranță, introduc și obiceiul de a înscrie în așezămintele (tocmelile) de embatic clauze⁸⁵ care să consfințească expres dreptul lor de a aproba înstrăinarea sau, în caz de refuz, de a cumpăra embaticul scos în vînzare.

Astfel, un embaticar al mănăstirii Colții „vînde peste așezămînt” unui Teohari dreptul de a clădi și el o pravălie pe locul respectiv, cu clauza „să nu fie vudnic a o da altuia cu chirie..., nici a o vînde..., ci să rămîie a m-rii”. Teohari vînde fără a întreba mănăstirea și, la 3 august 1769⁸⁶, judecata decide că pravălia o va stăpîni mănăstirea, iar cumpărătorii, dacă vor, să șadă cu chirie, și paguba s-o ceară prin judecată de la Teohari. Ene creditorul, cu nevasta și 2 copii, vind lui Sc. Greceanu grădina „cu pomi...

⁸² Cartea III, titl. XCII, ed. Institut. de istorie, pregătită de V. Grecu și Gh. Cronț.

⁸³ Cartea III, 8, ed. P. I. Zepos, Atena, 1959, p. 233—234. Vezi referințele la neara-lele lui N. Phocas și Vasile Porfirogenitul, și semnificativul comentariu de ordin social, identic în ambele Manuale.

⁸⁴ Vezi mai jos, p. 163, n. 114, și articolul nostru din „Studii”, 1965, nr. 1, p. 66—68.

⁸⁵ 11 mart. 1769; 9 iul. 1773; 25 iul. 1780 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 178, 182, 220, nr. 114, 117, 144).

⁸⁶ Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 179, nr. 115.

pă moșia mănăstirii Radului vodă", fără a se preciza dacă s-a luat învoirea acesteia⁸⁷. Același boier, care își concentra, probabil, activitatea în acel cartier, cumpără o casă mare pe locul aceleiași mănăstirii, și declară că ia asupra-și „chiriaa locului, haveetul mănăstirii“, fără mențiune că a avut acordul trebuitor al acesteia⁸⁸. Și domnul exercita dreptul de preferință la vânzarea dreptului de clădire de către embaticar⁸⁹.

Cu toate aceste fluctuații sau imprecizii ale practicii, dreptul stăpînului locului de a fi înștiințat era neîndoielnic. Unii constructori se obligă să nu vîndă prăvălia (embaticul) la altcineva decît bisericii care era stăpîna locului⁹⁰. Mănăstirea Colței răscumpără ca ceva cu totul firesc prăvălia clădită pe locul ei și vindută de embaticar, fără a o fi întreat, unui străin⁹¹. În documente, pe cit știm, nu apare și termenul de două luni în care, după Armenopol (III, 3, § 102), stăpînul locului trebuia să se pronunțe asupra învoirii la înstrăinare sau a răscumpărării⁹². Era o imprecizie de tip cutumiar local, care trădează greutatea cu care se desăvîrșea procesul de consolidare a stăpînirilor funciare în sensul unor relații dezvoltate de marfă-bani, proces sprijinit pe texte de drept receptat de origine romană postelasică⁹³.

Embaticarul vindе construcția ce stăpînește pe locul altuia, „cu știrea tuturor fraților mici, care își vor pune iscăliturile mai jos, ca să să crează“⁹⁴. Rudele aveau deci protimisis, fără ca din documente să rezulte clar ordinea de preferință față de stăpînul locului.

Totuși, la 1 noiembrie 1762⁹⁵, Păuna văduva donează mitropoliei, stăpîna locului, casa construită de ea pe acest loc, și în care va putea locui pînă la moarte, excluzind expres orice amestec al rudeniilor ei, desigur fiindcă era vorba de o danie către biserică.

Raporturile de stăpînire superficială dau naștere la unele situații neobișnuite, oarecum în marginea protimisisului, și care oglindesc consolidarea stăpînirii asupra locurilor din țiguri⁹⁶.

⁸⁷ 2 mart. 1783 (N. Iorga, în B.I.C.R., 1932, p. 49, nr. 44, rezumat).

⁸⁸ 23 mai 1777 (*ibid.*, p. 43, nr. 28, rezumat). Într-un alt document similar, Dumitrache Ghica, marele postelnic, cumpără prăvălia lui Ionită Botezat fiul lui Moise pe locul mănăstirii Sf. Gheorghe, indicîndu-se „chiria“ datorată mănăstirii.

⁸⁹ La 3 febr. 1754 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 420, nr. 325), C. M. Cehan Racovița cumpără de la un casap scaunul de carne de pe un loc domnesc, și dăruiește locul „de la poarta domnească de jos... cu un scaun de carne“, bisericii domnești.

⁹⁰ Potra, *Doc. Buc.*, p. 398, nr. 303.

⁹¹ 18 nov. 1751 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 410, nr. 314), comp. cu 12 iun. 1773 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 182, nr. 116). La 2 dec. 1748 și 18 apr. 1751 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 392; 407, nr. 298/310), stăpînii unor case scoțîndu-le în vânzare, respectau de bunăvoie protimisisul Mitropoliei, stăpîna locurilor; comp. 12 mart. 1775 (*ibid.*, p. 484, nr. 394).

⁹² Vezi mai jos, p. 181.

⁹³ 11 iul. 1754 (D.I.O.B., p. 98—9, nr. 55): „de vreme ce și pravila poruncește cum că pămîntul stăpînește cele ce sînt zidite și făcute deasupra lui“. Formal, principiul figura și în *Cartea rom. de înc.* (1646), pr. 10, zac. 90 și în *Indr. legii* (1652), gl. 308, zac. 90. *Cartea de judecată a doi boieri din 9 mai 1759* (Potra, *Doc. Buc.*, p. 446, nr. 351) declară: „...hotărîrea pravilii iaste...: cel ce să va pune de va face namestii sau alte împrejuriri fără de știrea stăpînului acelu loc, toate să i le ia și să-l scoată dentr-ânsele fără de nici un fel de plată. La care și noi... găsîrăm cu cale...“ (a se aplica principiul enunțat).

⁹⁴ 18 nov. 1751 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 410, nr. 314), unde nu se cere învoirea stăpînului locului.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 452, nr. 359.

⁹⁶ 11 iul. 1754 (D.I.O.B., p. 98—99, nr. 55), speță interesantă.

Pe moșii, raporturile de embatic (emfiteuză) luau forma plantației de pomi (livezi) și vii. Problema protimisisului se punea, teoretic, în aceiași termeni ca la embaticul de clădire din oraș, cu deosebire că pe moșii un mare număr de embaticari erau clăcașii moșiei respective. Acțiunea de consolidare a stăpînirii boierilor a constat în a supune sădirea la obligația de autorizație prealabilă, în exercitarea, în caz de vînzare, a dreptului de protimisis (pe care clăcașul nu-l putea exercita față de stăpînul locului) și în limitarea cu ajutorul pravilei, la 30 de ani a duratei unei sădiri ⁹⁷.

Cel puțin în materie de prăvălii, chiriașul care voia, la expirarea termenului de închiriere, să continue a sta în case, la prețul oferit de alt nou venit avea un protimisis precis consacrat de o anafora a boierilor din 15 mai 1776, întărită de Al. Ipsilante la 12 iulie 1776. Proprietarul nu putea înlătura acest protimisis decît dacă prelua casa pentru nevoile sale personale ⁹⁸.

Și în caz de vînzare a venitului unui munte, făcută de sătenii ce par a fi rumîinii boierului care are cărți de stăpînire, către egumenul unei mănăstiri, acesta, după ce își prelungește arenda pe 26 de ani, cere să se înscrie în zăpis următoarea clauză: „împlinindu-se sorocul... să nu mai fie volnici (sătenii) a-l vinde (arenda) altcuiva decît iarăș mănăstirii“. Zăpisul, produs în judecată la 1776, data din 1733—1734 ⁹⁹.

La 21 octombrie 1749 ¹⁰⁰, mănăstirea Cîmpulung mai avea rumîni nerăscumpărați. Doi din ei, pentru o sumă de bani, dau egumenului locurile lor, pe care acesta le alătură, cu semne deosebitoare, la viile mănăstirii. În zăpis, se precizează că „noi, rămîn(ii), n-avem voe să vindem“ pentru că, probabil, nu erau plantate. Altfel, rumîinii ar fi avut drept să vîndă, deoarece constatăm că la 30 august 1743 egumenul, ca stăpîn al locului, se protimisisise la vînzarea unor pometuri (decî a unui drept de emfiteuză, sădire) făcută de trei rumîni din același sat. Răscumpărarea se făcuse cu bani luați de la alți rumîni ce-și răscumpăraseră capetele (cu cîte 10 taleri, prețul adoptat în 1746 și de așezămînt, fiind prețul curent).

⁹⁷ 7 iul. 1752 (D.R.A., I, p. 512, nr. 352): marele ban al Craiovei Barbu Văcărescu decide că rumîinii mănăstirii Govora, care s-au răscumpărat sub C. Brîncoveanu, nu mai au nici un drept asupra pometurilor vechi, sădite de moșii și părinții lor, deoarece „și pravila hotăraște: un om ce va sădi pomi pe moșia altuia, iaste volnic să-i stăpînească pînă în treizeci de ani și să-și dea dijma din poame, iar de la treizeci de ani înainte, nu mai are nicio treabă cu pomii, ci rămîn pomii ai stăpînului moșii, și acela lipséște“.

⁹⁸ A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 109^v—110: cînd chiriașul va dovădi că proprietarul (cf. p. 150) „au dat la altu în chirie, la striini, să se protimisească a o ține el“, la acelaș preț cu cel dat de străini.

⁹⁹ 13 febr. 1776 (*St. și doc.*, XXI, p. 70—73). Neputînd insista aici asupra litigiilor dintre comărniceii și boierii Cantacuzini, Filipești și Dudești pentru muntele Floroiul, semnalăm interesul lor deosebit, care ar merita o cercetare specială. Sătenii sînt înfrînti, dar și boierii sînt siliți să vîndă muntele lui Al. Ipsilanti, pentru familia sa.

¹⁰⁰ D.R.A., I, p. 489—490, nr. 327.

Protimisisul la arendarea moșiilor. Această formă de protimisis era cristalizată din perioada precedentă¹⁰¹, în limitele rolului mai modest ce revenea arendării de tip feudal. Acum, arenda își accentuează caracterul de formă premergătoare a relațiilor capitaliste¹⁰², pe care le va servi din ce în ce mai mult, transformându-se totodată în mod corespunzător. Arendașul deținător de capital supune moșia și pe clăcași unei exploatare îndoite, de unde interesul mărit al țăranilor de a-și afirma protimisisul, pentru a se substitui arendașului străin și a-i înlătura acțiunea nefastă. Arendarea se extinde asupra altor zone economice decât pășunile și fînețurile.

La 14 iulie 1749¹⁰³ aflăm că egumenul Cotroceniilor vînduse pe un an sătenilor din Făcăiani venitul moșiei, dijma de la Sf. Gheorghe și claca și cîrciumăritul de la Sf. Dumitru, dar la termen le cere să nu se mai amestece, probabil pentru că nu încheiase contractul de bunăvoie.

În foița de așezămîntul obiceiurilor, din 1750 (?)¹⁰⁴ privind vama datorată pentru oi și berbeci de păstori din Șcheii Brașovului, care se așezau pe Valea Prahovei și în hotarul Dîmboviței, pe munții Buceaciu și Leaotă, se face vorbire de „stănilor lor ce pun pe munții care cumpără după la boiari” și de „cei ce țin stăni” în Munții Dîmboviței. Porunca domnească se aplica producătorilor de cașcaval, nu și celor de brînză, deoarece acest ultim produs, sub forma de caș, începea să intereseze pe boieri, determinîndu-i să-și asigure un regim de monopol pentru cășăriile lor, de care vom vorbi în capitolul V. Din cartea lui Gr. Ghica (1751)¹⁰⁵, prin care se dădeau asigurări liniștitoare păstorilor din Sibiu, care nu-și puteau aduce turmele la iernatic și văratic decît arendînd pășunile de munte, rezultă că unii păstori căutau să dobîndească o stăpînire statornică (pe mulți ani) a acestor pășuni. Ei intrau acum în concurență cu unii moșneni localnici, înstăriți. Cînd Șerban Fusea, boiernaș ctitor, stăpîn de cășărie, finanțînd răscumpărarea muntelui Obîrșia (Ialomiței) de la unghenii oprîți de a avea pămînt statornic, devine stăpînul muntelui și-l arendează foștilor stăpîni (doi preoți și un vataf din Pietroșița, *nu clăcași*) și tovarășilor lor din sat, aceștia își impun dreptul de a fi preferați la arendare de Fusea și copiii lui, arenda fiind stipulată în natură (caș pentru cășărie), la un preț neinfluențat de fluctuațiile pieții¹⁰⁶. La 27 mai

¹⁰¹ Vezi, de pildă, doc. din 11 iul. 1740 (*St. și doc.*, I—II, p. 450, nr. 9) : Grigorie din Bodești dă vornicului Antonie *Mastaler* „în arendă în trei ani”, cu 35 de zloți pe an, partea sa de moșie (finul livezilor, suhatul munților, merele, nucile și finul de pe plai) : la 15 dec. 1740 (*ibid.*, p. 450—451, nr. 10), *Marstaller* dăruia bisericii catolice din Rîmnic arenda acestei moșii, rugînd pe marele căpitan al jud. Vilcea să ajute luarea în stăpînire, probabil fiindcă locuitorii vor fi opus rezistență.

¹⁰² Vezi N. Corivan și I. Grămadă, *Despre gospodăria feudală în Moldova în primu jum. a sec. XVIII*, în S.M.I.M., V, 1962, p. 269—271 ; Ioana Constantinescu, *Arendășia în Țara Românească pînă la Regulamentul organic*, ms. la Institutul de istorie.

¹⁰³ D.R.A., I, p. 486, nr. 326.

¹⁰⁴ *St. și doc.*, V, p. 351—352 = *Anc. doc.*, p. 483—484, nr. 420 (cca. 1702—1713).

¹⁰⁵ *St. și doc.*, V, p. 157, nr. 105.

¹⁰⁶ Acad. R.P.R., CLXXXV/89 (10 dec. 1751).

1768¹⁰⁷, Alex. Gr. Ghica atestă că pe munții din jurul Tismanei „iaste obicei și să pogoară... cu oile... și le țin vara la pășune, carii pentru pășutul erbii să așaza cu stăpânii acelor munți de-ș da adetul pășunii“. Aici nu se semnaleză conflicte, iar termenul de *adet* (dijmă) pentru arendă oglindește caracterul tradițional al raporturilor respective, cu o îndepărtată origine.

În deceniul al șaselea, acțiunea de lichidare a turcilor lazi se continuă cu multă greutate. Înainte, desigur, nici un clăcaș sau moșnean nu se va fi gândit să opună arendașului turc protimisul lor la arendare¹⁰⁸. La 18 aprilie 1752¹⁰⁹, egumenul de la Bogdănești reclamă domniei că Mihail Diculescu ar fi vindut turcilor venitul unei moșii comune, din care mănăstirea n-ar mai scoate nimic. Nu rezultă clar dacă se cerea preferința la arendare pentru partea lui Diculescu sau simpla participare la împărțirea arendei. În 1758¹¹⁰, țărani din Vai-de-ei, eliberându-se cu capul de la mănăstirea Bistrița, înțeleg să dispună și asupra moșiei, pe care o arendează unui turc. Domnul îi pedepsește, confiscă moșia, globește pe egumenul lipsit de energie și cere ispravnicului să îndepărteze pe turc. De altfel, o poruncă domnească menționată la 2 februarie 1756¹¹¹ obligă pe localnici să-și plătească datoriile la turci pentru a-și scoate moșiile de sub zalogire, iar alta, amintită la 20 ianuarie 1760¹¹², oprea arendarea și zalogirea moșiilor în miinile turcilor, pentru ca aceștia „să nu mai găsească pricini cu ținerea moșiilor“.

Cum zalogirea dădea drept creditorului să ia venitul moșiei ca un arendaș, 10 săteni din Stroiești, la 24 decembrie 1753¹¹³, invocă protimi-

¹⁰⁷ *St. doc.*, V, p. 160, nr. 110; la 29 aug. 1774 (D.R.A., I, p. 591—592, nr. 493), egumenul de la Bistrița încearcă să încaseze prin divanul Craiovei și prin ispravnicul de Vâlcea, de la sătenii clăcași suma de 30 de taleri „după venitul acelu munte precum au avut tocmeala cu ungureni“. Probabil ca, așa cum se proceda și la Comarnic (*St. și doc.*, XXI, p. 70, nr. 9, doc. din 13 febr. 1776; vezi mai sus, p. 103) țărani arendaseră ei muntele la ungureni, dar mănăstirea îi ținea de scurt și își reclama venitul la care socotea că are dreptul.

¹⁰⁸ Vezi tabloul sumbru pe care îl da Dionisie Eclesiarhul, *Cronograful Țării Românești*, ed. C.S.N.-Ploșor, 1934, p. 8: „era această țeară cuprinsă de turci, că luase moșii boieresti și mănăstirești, care era lor voia, și da arendă cît vrea ei pe ele, mai nimic, și silea pe oamenii satelor de le lucra, adecă clăcuia, și făcea negustorie în silnicie“; cf. mai sus, p. 113, n. 23 și p. 119.

¹⁰⁹ D.R.A., I, p. 511, nr. 350.

¹¹⁰ Fl. Constantiniu, *Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746—1774*, în „Studii“, 1959, nr. 3, p. 102.

¹¹¹ *St. și doc.*, VI, p. 495.

¹¹² *Ibid.*, V, p. 326—327 = *Aut. doc.*, p. 141—142, nr. 83; vezi Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 78. Pentru măsurile ulterioare, vezi mai sus, p. 113, nr. 23. Lichidarea regimului de arendare la turci a dat naștere la o criză pe piața arendărilor și la abuzuri specific feudale. Toma Poenariul vinduse „în arendă“ lui Suliman Binbașa din Vidin din două hotării de moșii pe 250 de taleri. Venind „porunca prea-puternicii Împărății, ca să iasă turcii de stăpînirea din pămîntul Țării Rumânești, și fiind deosebită luminată porunca... domnului țării, ca toț cei ce avem moșii date la turci, să le răscumpărăm, ca să poată turcii eși din țară, să nu mai găsească pricini cu ținerea moșiilor“, Toma nu poate da curs cererii marelui ban Văcărescu de a restitui banii. De aceea a „pătimit multă vreme în închisoare“ și i s-au strigat moșiile la mezat, în divanul domnesc, la Craiova, de fața cu Poenariul, „frații și verii miei“, alți boieri și negustori, fără ca cineva să cumpere, probabil pentru că se cunoșteau intențiile marelui ban care la 20 ian. 1760 consimte asigurînd să-l ajute pe Toma, cumpărîndu-i cele două moșii (*St. și doc.*, *l.c.*; cf. *ibid.*, p. 327, nr. 118 și p. 327, n. 1).

¹¹³ D.R.A., I, p. 523, nr. 364.

sisul pentru a lua acest venit din mina clucerului Mincu Bucșănescu, căruia moșia îi fusese zălogită și care vindea vin pe moșie. Acțiunea sătenilor este violentă. Ei recunosc că au întors vinul clucerului și i-au ucis slugile, declarînd ritos: „noi sîntem volnici să ținem moșia... noi nu-l îngăduim să ție... moșia“, și luînd termen de 15 zile pentru a da egumenuului banii arendării (necesari pentru achitarea datoriei și eliberarea moșiei de la clucer). În zăpisul dat ispravnicilor, sătenii spun că, „nedînd banii la zii, să fie dumnealui volnic ca să ne închiză să plătim banii de la închisoare“.

Avem cazuri de arendare care nu apar să fi dat loc la protimisire din partea sătenilor ¹¹⁴.

Dezvoltarea tuturor practicilor aici analizate o vom putea urmări în perioada dintre intrarea în vigoare a Pravilniceștii condici și desființarea protimisisului la arendare, prin Legiuirea Caragea. Pe de altă parte, în Manualul lui Mihail Fotino din 1777 (vezi cap. IV, sect. III) vom întîlni o primă încercare de reglementare a acestei materii, înainte de aceea, oficială, a Condiciei din 1780.

Clauzele de neamestec și blestemul. Continuă în zăpise practica blestemului împotriva celor ce s-ar ridica să strice actul și a clauzelor de neamestec din partea rudelor și, mai des, o simplă clauză de garanție dată dobînditorului ¹¹⁵. Astfel de clauze se folosesc și între moșneni ¹¹⁶. Într-un caz, se cere prin testament vînzarea unor case către o anumită persoană (care nu avea protimisis), cu înlăturarea altor mahalagii ¹¹⁷. Clauza de neamestec se folosește cu atît mai mult atunci cînd se încearcă să se asigure exceptarea de la protimisis a unui bun care n-ar fi de *baștină* și care, în plus, era și dăruit unei mănăstiri.

Astfel, documentul din 3 februarie 1743 ¹¹⁸ prevede: „nimenea din rudenile noastre n-au trebă ca să stea împotriva“ (daniei de moșie făcută mănăstirii Cozia, în executarea unei diate), „căci nu iaste moșie veachie de la strămoși, ci iaste cumpărată de moșul nostru Constandin vel-agă Bălăceanu(ul)“. Cum fiicele executau diata mamei lor, care, la rîndul ei, dăruie potrivit dorinței exprimate de soț, fiul cumpărătorului, în realitate acesta dăruia o moșie moștenită de la părinte, dar nu baștină de mai multe generații.

Speța oglindește nesiguranța tuturor noțiunilor: se dă baștinii un sens restrîns; se încearcă excluderea de la protimisis a baștinii de o generație, deși chiar răscumpărarea *agonisitei* (a bunurilor dobîndite de cel ce înstrăina) era curentă; se urmărește garantarea unei danii către mănăstire, deși încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea se receptase regula dreptului canonic, prin care afierosirea era exceptată de la protimisis; strădania părților este cu atît mai explicabilă, cu cît în culegerile recente întîlnim

¹¹⁴ 12 sept. 1759 (Acad. R.P.R., XCI/63): Izmăil baș armaș arendase de la Ș. Fra-
toșticeanu; 15 apr. 1757 (*St. și doc.*, V, p. 326, nr. 116): doi frați Buzescu arendează pe
doi ani partea fostului mare stolnic C. Știrbei, în moșia Berbești.

¹¹⁵ 12 iun. 1773 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 181, nr. 116): „sculându-se cinevaș din
neamul meu sau din vecini cu vreo pricină, eu să am a răspunde“.

¹¹⁶ 10 mai 1775 (Iorga, *Teleajen*, p. 88, nr. 3): „când să vor scula cineva dă
neamul nostru sau din moșneni ce sântem răzorași la moșie cu vre-o gălciavă... să avem
noi a răspunde... orice cheltuială s-ar face“.

¹¹⁷ Vezi mai jos, p. 143—145.

¹¹⁸ *St. și doc.*, III, p. 60—61; *Anc. doc.*, p. 546—7, nr. 473.

și regula contrarie. În actul din 15 mai 1753¹¹⁹ se interzice neamului de a răscumpăra (fără blestem), pentru că *de bunăvoie* casele și locul, de cumpărătură, au fost vândute unei vecine.

Competența. Cele mai multe pricini de protimisis ajung să fie judecate de divanul domnesc, în general prin anafora supusă întăririi domnești, deoarece se pune în discuție soarta unei moșii. Puteau judeca și ispravnicii, după care aceeași pricină apare judecată, tot negativ pentru reclamant, de slugerul Constandin Cocorăscul, pentru ca reclamantul să cîștige abia în fața boierilor și a domnului¹²⁰. Se poate afirma că pricinilor de protimisis li se aplică regulile obișnuite de procedură pentru orice litigiu privitor la pămînt.

Prescripția. Deși în perioada precedentă apăruse prescripția bizantină de 10 ani, după împlinirea căroră nici o răscumpărare n-ar mai fi fost cu putință, imprecizia obiceiului continuă.

La 4 iulie 1748¹²¹, Mihail Cantacuzino vrea să împiedice pe Stanca Cantacuzino de a vinde moșia Afumați, ce-i revenise prin dania pe care Elena Cantacuzino o făcuse în 1681 socrului Stancăi, dispunînd în același timp ca ceilalți fiii ai ei să-și ia „analogul” în alte moșii. Procesul nu este precis încadrat juridiceste, dar se vede că valabilitatea daniei este contestată după 67 de ani. Domnul decide că, deoarece „a fost tot cu tăcere” moșul armașului Mihail (reclamantul) și tatăl său, și el, armașul, pînă acum, nu mai poate să se amestece în Afumați, dar le rezervă toate drepturile în alte moșii. Domnul nu se referă la un termen precis de prescripție¹²². Soluția este lipsită de teimei juridic, fiindcă, fără a contesta dania din 1681, Mihail, ca rudă a primului stăpînitor, ar fi putut cere să răscumpere.

De o importanță deosebită este anaforaua boierilor din 4 octombrie 1763, întărită de C.M. Cehan-Racoviță la 29 ale aceleiași luni¹²³.

Se cerea răscumpărarea după un număr de ani (care, din nefericire, nu este precizat) de către cel ce nu fusese înștiințat de vînzarea unui bun nemîșcător. Anaforaua se referă la „un cap de pravilă Armenopolo list 221”, care prevede un termen de prescripție de 10 ani (ce nu cursese, probabil, în speță), dar constată că „obiceiul pămîntului iaste, fiind tot într-o țară nelipsit, fiind și slobod, iar nu la vreo închisoare, unde să poată găsi pricină, și de au știut și n-au întors banii, ci au lăsat de au trecut vreme, nu mai iaste volnec, iar de n-au știut și au aflat peste cîtăva vreme, și la acea vreme iarăși banii nu i-au întors, nici la judecată au tras, și au lăsat de au trecut vreme la mijloc, nu mai iaste volnec a cere”.

Constatînd — în termenii citați mai sus — contradicțiile dintre pravilă și obicei și conchizînd la necesitatea înlăturării ei, boierii¹²⁴, așa

¹¹⁹ Potra, *Doc. Buc.*, p. 415, nr. 319; cf. *ibid.*, p. 418, nr. 323 (doc. 16 dec. 1753).

¹²⁰ Anaf. boierilor din 28 apr. 1776 întărită la 6 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 26—27); anaf. din 24 febr. 1775 a caimacanilor scaunului Craiovei din porunca domnului (*ibid.*, f. 23^v—25^v).

¹²¹ *Arh. Cant.*, p. 65, nr. 206.

¹²² La 29 mart. 1777 însă (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 204, nr. 132), se aplică prescripția de 40 de ani, cu referire la *pravilă* și la *sorul pravilei*.

¹²³ *Doc. ist.*, p. 102—103, A.S.B., Dipl. 35, vezi mai sus, p. 114.

¹²⁴ Anaforaua este semnată de mitropolitul Grigorie cu „obștea boierilor”, alcătuită numai din boieri care la acea dată se considerau pămînteni (ca de pildă Cantacuzinii).

cum am arătat, dădeau în mod practic preferință obiceiului, dar pe baza unui principiu al pravilei, ca sistem de drept superior obiceiului :

„Drept aceia găsim¹²⁶ căle ca la toată vânzarea pentru lucrurile cele nemișcătoare să păzească și să să facă judecată după obiceiul țării, după cum și sfînta pravilă zice că obiceiul țării iaste cap de pravilă“.

Așadar, la 1763, regimul obișnuielnic rezista, cu vădita lui imprecizie¹²⁵, chiar unor norme de drept bizantin, a căror aplicare se dovedește utilă.

Cînd fiul vînzătorului vrea să răscumpere casa vîndută de tatăl său cu 23 de ani în urmă, casă trecută apoi „din mîină în mîină“ și stăpînită de 18 ani de actualul ei stăpîn, Al. Ipsilanti judecă pricina „după pravile“ și respinge cererea, fără să precizeze termenul prescripției de care a ținut seama. Aici fiul voia să răscumpere ca prim stăpînitor¹²⁶.

Un document mai izolat se referă la termenul de un an în care, potrivit unui obicei atestat sporadic în practică, vînzătorul se putea dezice¹²⁷.

*O aplicare neobișnuită a protimisisului, anaforaua din 1 decembrie 1758*¹²⁸.

O Marica a lui Tănăsie, din mahalaua Colței, avînd un fiu în Turcia, lăsase prin diată să se vîndă oasele ei de zestre „nu la alți mah(a)lagii“¹²⁹, ci unui logofăt al mănăstirii Colții, Neacșu. Epitropia instituției — soțul și duhovnicul decedatei —, pășind la vînzarea caselor, vecinul Histodor însă „au căutat osebită judecată... cerând să le răscumpere el“. Marele ban Constantin Crețulescu, la care Hristodor „au căutat osebită judecată“,

¹²⁵ Cf. aplicarea obiceiului făcută de părți în 19 dec. 1759 (v. n. 32). Postelnicul Nic. Miuleț, după 6 ani de la vînzarea în al cărui zapis nu se iscălise, cere să răscumpere de la Matei Zăbunaru. Împăcarea s-a făcut cu mijlocirea vornicului însărcinat să facă cercetări în vederea judecării litigiului, mijlocește o împăcare și postelnicul renunță să răscumpere pentru un motiv necunoscut. După prescripția bizantină, neîmplinită, cererea lui ar fi trebuit să aibă succes; dacă se aplica obiceiul pămîntului, ca la 1763, și se considera că trecerea la 6 ani reprezintă „multă vreme“, se putea ajunge la respingere. Reținem faptul că, după 6 ani, se fac acțiuni în răscumpărare și că străinul cumpărător nu opune prescripția cutumiară, ci face sacrificii bănești pentru a păstra lucrul. Detaliul acestor sacrificii, pe care în mod excepțional le cunoaștem, merită toată atenția. Cumpărătorul plătește : 4 lei dobînda banilor pe care postelnicul susține că-i împrumutase, 1 leu o carte de blestem, folosită în cauză nu știm cu ce scop; 11 lei dăruiri postelnicului pentru a renunța la protimisis; 2½ tal. vornicului care asista la împăcare; 27 tal. prețul bunului cumpărat. Protimisisul devenise deci o povară pentru circulația bunurilor, o sursă de câștig pentru protimitar și de avantaje feudale pentru agenții care participau la lichidarea dificultăților ivite. Aplicarea regimului de protimisis nu duce la reala lui respectare, ci la creșterea relațiilor bănești cu un caracter neproductiv, ceea ce frînează dezvoltarea noilor relații de producție și, implicit, a forțelor de producție.

¹²⁶ 6 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 23—23 v).

¹²⁷ 15 mai 1753 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 415, nr. 319) : pierzîndu-se actul de vînzare, numai după trecere de un an se consideră necesară redactarea altui înscris, cu o clauză de anulare a celui pierdut. În doc. din 3 aug. 1686 (*Arch. Cant.*, p. 115, nr. 338), anul de răzgîndire este acordat rudei care ar vrea să răscumpere după ce renunțase la protimisisul de prim stăpînitor (vezi Fotino, *Contrib.*, p. 130—1). Credem că este vorba de o contaminare cu *ius poenitendi* al vînzătorului, nu de un adevărat principiu potrivit căruia renunțarea la protimisis pentru rude n-ar deveni definitivă decît după un an de la vînzare. Rămîne însă semnificativă lipsa de rigoare în aplicarea decăderilor, ceea ce explică reacția care se produce treptat în a doua jumătate a secolului XVI I.

¹²⁸ Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 160—2, nr. 97 (întărită de Scarlat Gr. Ghica la 18 dec. 1758).

¹²⁹ 1 dec. 1775 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 157, nr. 95).

ii respinge acestuia cererea de protimisis, ca nefiind adevărat vecin, deoarece locul lui numai că se lovea cu vârful locului „vândut”, „fiind limbă de loc, și pân'a să love cu locul grădini(i) lui, la fund, să trage printre doo iocuri, unul al Colții, altul al Boteșanului”¹³⁰. Se dă deci noțiunii de vecinătate o interpretare restrictivă. C. Mavrocordat, rejudecând în divan, sparge diata, pentru că mama dezmoștenise nemotivat pe fiul său: acestuia i se rezervă dreptul de a decide dacă vrea să vîndă (indeplinind dorința mamei), iar vecinului îi acordă precădere nu la cumpărare, ci la ținerea caselor cu chirie pînă la îmbărcerea fiului. Sub Sc. Gr. Ghica, procesul este redeschis și trei boieri, printre care din nou marele ban C. Crețulescu, prin anaforaua citată, reexaminînd pricina, declară că soluția ar fi fost justă dacă ar fi fost vorba de o casa părintească (nu de zestre) și copilul ar fi îngrijit-o pe mamă, dar, în șeșă, femeia bolnavă avea dreptul să-și vîndă zestrea „pentru sufletul ei”. Se rezervă copilului dreptul de a răscumpăra casa cu bani (inclusiv îmbunătățirile făcute de cumpărător, căruia i se dădea dreptul să încaseze de la vecin chiriia pe timpul cit acesta folosise casa) și să-și plătească dobînda banilor (cu care plătiese casa). Vecinului i se refuză calitatea de protimitar, pentru că nu este vecin. „ci mah(a)-lagiu, că vecin și rudă de aproape este Neacșul, căci măcar de este cu șăderea depărtat, dar cu căutare în viața ei și la boală aflându-se, s-au făcut mai bun de(căt) un vecin și rudă. Pentru aceea mōrtul i-au lăsat lui să cumpere”. Domnul rezervă fiului dreptul de răscumpărare, dar întărește anaforaua, fiindcă acea casă fusese zestre și „fămeia volnică au fost cu ale ei să facă ce-i va fi voia”.

Așadar, la orașe, vecinătatea, într-un colț și gituită, nu mai este titlu necontestat de protimisis. Mahalagiul apare ca lipsit de protimisis (în rînd cu vecinii sau chiar imediat după ei). Protimisisului de vecinătate i se dă — ideologic — o justificare morală. De aceea, solidaritatea între vecini este înlăturată, atunci cînd un om din mahala se dovedește din punct de vedere moral, chiar fără vecinătate propriu-zisă, mai solid ar cu vinzătorul, decît vecinul de hotar. Zestrea este supusă protimisisului de rudenie, dar, în raport cu fiii, are un caracter familial mai puțin accentuat decît averea tatălui. Familia feudală rămîne încă un grup cu un anumit caracter agnatic. Dacă mama ar fi vîndut un bun din averea tatălui, copilul l-ar fi reluat fără răscumpărare; asupra zestrei, mama are o largă dispoziție (mai ales în lipsă de participare a fiului la nevoile mamei) și bunul din zestre se răscumpără de copil, plătind prețul dat de cumpărător.

¹³⁰ 1 dec. 1758 (*ibid.*, p. 160 - 161, nr. 97).

CAPITOLUL III

DEZVOLTAREA CONSUETUDINARĂ A PROTIMISISULUI ÎN MOLDOVA, DE LA REFORMA LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT (1749) PÎNĂ LA SOBORNICESCUL HRISOV (1785)

Particularitățile moldovene ale stăpînirii pămîntului și robilor. Și în Moldova, protimisisul continuă în această perioadă să fie o instituție esențial obișnuitnică. Se recurge însă, în mod mai vădit decît în Țara Românească, la cîteva dispoziții de origine bizantină, ca, de pildă, în materie de răscumpărare de către nevîrstnicii deveniți vîrstnici (majori) a bunurilor vîndute de părinții lor și pentru termenele de exercitare a dreptului de protimisis, îndeosebi termenul de prescripție la vînzarea făcută pe ascuns. În general, observațiile din capitolul precedent cu privire la felul cum schimbările intervenite în regimul stăpînirii asupra pămîntului și robilor se oglindesc în actele de instrăinare sînt aplicabile și Moldovei, cu unele particularități, din care vom aminti mai jos pe cele care prezintă interes pentru înțelegerea dezvoltării protimisisului.

La mijlocul secolului XVIII, așa cum rezultă din statisticile ulterioare¹, devălmășiile de obște țărănească de tip străvechi și devălmășiile de sate numite răzeșești aveau în sistemul proprietății o greutate specifică ușor inferioară celei din Țara Românească. Repartiția lor teritorială nu putea diferi decît prea puțin de repartiția, în 3 zone aproape transversale, constatată de N. Suțu în deceniul al 5-lea al secolului al XIX-lea.

Procesul de destrămare — în ritm inegal — se adîncește la toate formele de devălmășie. Obștile de tip străvechi — vestitele „republici” cantemirene, particularitate moldovenească — îmbinau statutul de stăpînire țărănească liberă cu anumite legături speciale față de domnie: organizarea unui ocol de margine cu vornic ales dintre boieri pentru Cîmpu-

¹ Vezi H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, I, p. 38-40, și mai sus, p. 122.

lung²; a unui ocol sub ascultarea starostelui de Putna înainte de a avea un vornic fără rang de boierie pentru Vrancea³. În a doua jumătate a secolului XVIII și la începutul secolului XIX, domnii vor pretinde să exercite activ asupra acestor ocoale un drept de dominiu eminent cu drept de danie, care se va izbi — ca și în cazul orașelor — de dârza rezistență a cîmpulungenilor și, mai ales, a vrîncenilor, care la 1817 înfrînge domnia. De remarcat că domnul nu pretinde un drept asemănător față de satele răzeșești. În acestea, dacă este cazul, și în aceleași condiții ca în perioada precedentă, el face cumpărături, în care răzbate din ce în ce mai puțin exercitarea dreptului de dominiu eminent.

În ambele forme de devălmășie, diferențierea, care asucea contradicțiile între fruntași și masa devălmașilor mijlocași și săraci, se unea cu acțiunea de cotropire și acaparare — mai accentuată decît în Țara Românească — dusă de elementele din afară, de la domn pînă la negustorii bogăți, trecînd prin boieri și mănăstiri. În devălmășiiile din prima categorie, alături de trăsături arhaice⁴, se accentuează procesul de destrămare și apar forme noi de stăpînire corespunzătoare⁵. Tehnica *umblării pe bătrîni* a unui hotar mai larg sau mai restrîns este bine înrădăcinată, mai ales în Vrancea.

Satele răzeșești continuă să fie umblătoare pe bătrîni sau pe părți de sat și reprezintă o formă mai evoluată de devălmășie, în care practica hotărnicirii parțiale se extinde în perioada de care ne ocupăm, ca un simptom de destrămare. Domnia și boierii stimulează și chiar provoacă această practică. În cadrul fiecărui bătrîn de sat răzeșesc, unii devălmași pot fi rude de sînge în sensul strict al cuvîntului, dar pot fi și numai răzeși legați între ei, potrivit unei scheme genealogice, realcătuită — atunci cînd se pășea la o nouă delimitare a intereselor diferitelor cete de neam — pe baza unei înrudiri presupuse, cînd nu era cu totul fictivă. Acești răzeși băștinași (moșinași) continuă să se deosebească de devălmașii pătrunși mai de

² Vezi asupra problemei, T. Bălan, *Din istoricul Cîmpulungului moldovenesc*, Buc., Edit. științifică. 1960.

³ Vezi A. V. Sava, *Doc. putn.*, I, p. XXXV și urm.

⁴ În obștile cîmpulungene, *jurații satului, cu voia răzeșilor, cu știința tuturor sătenilor*, atribuie unor oameni lipsiți de moșie cite o curătură din *loc domnesc* (numit și *loc împărătesc*), ca și cînd ar fi fost vorba de vechiul hotar liber al obștii (30 mai și 10 iul. 1784, Ștefanelli, *Doc.*, p. 149—150); procedura curentă („precum s-au dat și altor locuitori”), aplicată și în orașe (vezi mai jos, n. 10), de care beneficia un băștinaș „neam cu Ionașcu” și un altul, venit în obște, „bun gospodar și purtătoriu al poroncilor împărătești”. La 9 mart. 1763, sătenii din Vatra Cîmpulungului dau unui Ion, care se adresează „norodului” în acest scop, un loc de casă din delnița lui Petre Ionașcu, fără ca acesta să semneze actul. Fie că Petre vinduse separat, fie că satul hotărăște peste voia lui, rolul obștii este, la această dată, tirzie, deosebit de semnificativ. În 16 iun. 1768 răzbate practica folosirii *sătești* (egalitare) a zonelor comune din hotarul obștii, iar la 23 mai 1782 judecata de obște a bătrînilor apare funcționînd, dar după rînduiala vorniciei Cîmpulungului. Vechiul drept sătesc de umblare cu oile, de vînătoare și pescuit pe fostul hotar al obștii (devenind acum prin danie moșie boierească sau mănăstirească) răzbate în cărțile din 25 și 26 iun. 1767. Tendința țaranilor de a extinde aceste drepturi în condițiile dezvoltării legăturilor cu piața dădea naștere la o reglementare nouă, prin care feodalii își asigurau o rentă corespunzătoare și supuneau actele sătenilor la un control juridic din partea lor. Pentru studiul de ansamblu al problemelor, vezi H. H. Stahl, *Contribuții...*, I—II.

⁵ De pildă aplicarea principiului „liberal” al primirii străinilor în obștile cîmpulungene, care fac acestora „parte dintr-acestu loc sătesc” (16 iun. 1768; cf. 15 mai 1782; 30 mai și 10 iul. 1784, Ștefanelli, *Doc.*, p. 97, 133, 149—150, nr. 76, 103, 109—110).

curînd în sat și care sînt, în cel mai bun caz, răzeși de tovărășie sau cumpărătură pe bază de înțelegere scrisă sau tacită, simpli copărtași, cu drepturi mai reduse pe planul obștii cîtă vreme aceasta nu le recunoaște încetățenirea, fie pentru anumite merite chiar recente, fie din cauza conviețuirii îndelungate. În deceniul al 3-lea al secolului XIX, acest principiu este încă viu în reglementarea relațiilor interne de către obște⁶. În satele răzeșești, raporturile de răzeșie apar diferit, după zona economică în care le privim și după cum ocinile privatizate au făcut obiectul unei alegeri provizorii sau al unei hotărniciri propriu-zise. La nivelul satului, devălmășia în zonele de folosință comună (pădure, munte, pășune etc.) se îmbină cu megieșia (vecinătatea) în zonele de folosință durabilă sau în cele stăpînite privat, după o hotărnicire definitivă (casă, livezi, arături). În aceeași poruncă de hotărnicire din 10 ianuarie 1797⁷, Al. Ion Calimah vorbește întîi de „toți răzășii i megieșii i alți împrejurăși” din satele în discuție, pentru a decide ca „toți răzășii i megieșii după obicei” să iscălească hotarnica.

Devălmășia se numește răzeșească și în satele sau părțile de sate ale mazililor și între boieri, dar are un conținut strict genealogic, întrucîtva diferit de al răzeșiei țărănești. Totuși ea prezintă, mai ales în satele de mazili, și trăsături țărănești, în măsura în care necesitățile producției impun organizarea unor zone comune de tipul pădurii și imașului. În sensul evoluat de devălmășie contractuală, fără raporturi sătești organice, pot fi răzeșe mănăstirile între ele sau cu o persoană fizică, această situație avînd mai întotdeauna un caracter trecător.

Devălmășia neamului boieresc tînde să devină excepțională sau, în orice caz, limitată în timp. Ea îmbrățișează ca și în Țara Românească un latifundiu sau sate dispersate, în care, separat, continuă și unele forme de obște și devălmășie sătească ale obștii clăcașilor, aceste forme existînd și în satele mănăstirești. Acțiunea de formare a latifundiilor boierești și lărgire a celor mănăstirești se afirmă și se precizează. Feudalii urmăresc prin schimbări, vînzare, dani, căsătorie, cotropire să obțină comasarea stăpîni- rilor discontinue sau risipite. Regimul hotărniciei este cristalizat în așa fel, încît să ușureze acest proces⁸.

Regimul de bezman, care la orașe, cum am arătat, ia o dezvoltare deosebită, fiind din ce în ce mai mult reglementat după principiile superficiei și emfiteuzei romano-bizantine, tînde să se aplice în același fel și în obști⁹, lichidînd vechiul regim de liberă curătură și garantînd mai bine poziția privată a stăpînului locului. Dispozițiile legii agrare receptate în Cartea românească de învățătură încă de la 1646 favorizau acest proces;

⁶ Vezi doc. din 10 iun. 1825, mai jos, p. 301, n. 27.

⁷ C. Stoide, în „An. Lic. P.-Neamț”, 1934—1935, p. 48; 30 iun. 1785 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 67, nr. 79): „am strîns megieșii i răzășii din sus i din jos” pentru hotărnicie.

⁸ 24 mai 1766 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 92, nr. 138), hotărniciei ceruți de stolnicul Ioan Catargiu, a cărui soție era nepoată lui Dima, „li-au strîns toți cumpărăturii Dimii pircălabului la un loc”, în Cîmpuri, la marginea Vrancei.

⁹ Vezi doc. din 19 apr. 1749, 19 mai 1768 și 7 apr. 1769 (Ștefanelli, *Doc.*, s.d.d.), cu clauză că, în caz de plecare, construcția să revină stăpînului locului. Pentru ridicarea unei case pe loc străin se impune tot mai riguros învoirea prealabilă a stăpînului locului, care altfel poate „popri” construcția. Chiria (bezmanul) plătită de superficial constituie o recunoaștere a poziției sale juridice inferioare.

ele se regănesc sub o formă lărgită în culegerile bizantine folosite în secolul XVIII, în primul rând în *Vactiria* și în Manualul lui Armenopol.

În orașe ca Bîrladul, persistența vechilor structuri de obște orașenească, apropiate de acelea ale obștii țărănești, răzbat lămurit¹⁰.

Vinderea pământului continuă să fie socotită un act grav și nedorit, impus de o mare nevoie bănească¹¹, de o năpastă, mai ales în lumea micilor proprietari. Cu toate acestea, înstrăinările de pământ sînt extrem de numeroase. Vînzarea pământului către rude mai este considerată un *ajutor* sau *sprijin* cerut acestora — pentru a nu se apela la banii străinilor —, dar pe care adesea nu-l pot da¹². Și în obște, și în afara ei, solidaritatea de familie¹³, în condițiile de lentă destrămare¹⁴, este încă apreciabilă, dar inegală. Stăpînirea *viilor pîrintești* (baștină) este socotită atît de legată de familie, încît un frate încărcat de datorii își vinde partea sa fratelui mai vîrstnic, precizînd că o face pentru a înlătura pe creditorii de la stăpînirea viei, fără ca o astfel de declarație să pară că dovedește o fraudă¹⁵. Dezmoștenirile se fac rar, chiar atunci cînd copilul era vinovat de nerecunoștință față de părinți¹⁶. Locul moștenit de copii se numește *loc frățesc*¹⁷. Fiul, participînd la act alături de tată, semnează adesea ca

¹⁰ Bătrînii orașului dau în numele lor (uneori și cu referire la o poruncă domnească, fiindcă locul era totuși domnesc) un loc de casă celor care au trăit în mijlocul lor, luînd parte la *poruncile împărătești*: ei garantau dăruitului liniștita stăpînire (cf. mai sus, n. 4). Uneori numai arătau locul, fără altă garanție (1 mart. 1743 și 28 ian. 1775, Antonovici, *Doc. bîrl.*, II, p. 23 și 49, nr. 16 și 35). La Bîrlad persistau stăpînirile *din descălecătoare* (3 iun. 1777, *ibid.*, p. 50—52, nr. 37, 39), ca și obștea satească.

¹¹ 23 febr. 1759 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 60, nr. 44): „agiungându-ne nevoie”: 16 iul. 1762 (Bălan, *Doc. bucov.*, VI, p. 6, nr. 22).

¹² 2 febr. 1783, copie (Solomon și Stoițe, *Doc. tecucene*, III, p. 59, nr. 72): refuzînd frații să cumpere, vinde unui pitar „fiind și dumn(ea)lui răzăș”, 20 stj. de la tatăl vînzătorului; 8 iun. 1783 (*ibid.*, p. 60, nr. 74): „nedîndu-le mîna ca să sprijinească”.

¹³ 12 mai 1791 (Bălan, *Doc. bucov.*, VI, p. 318—319: Antohi Teliman, în diata sa. dă scrisorile moșiei fiului său celui mai mare, căruia „ceilalți frați îi vor da căzuta cinste și ascultare ca unui al doilea părinte și toți fiii să trăiască în unire, fiind o inimă și o gură”. Pentru stăpînirea „frățeste” a două sate de către trei frați, vezi 9 ian. 1763 (*ibid.*, p. 74, nr. 25).

¹⁴ 12 mai 1791, cit.: dacă cei 3 frați mai în vîrstă se vor căsători „căștigînd moșii prin zestre”, mezinul să rămînă stăpînul moșiei, iar dacă acesta se va căsători „cu o față bogată”, moșia să se împartă *frățeste* între toți copiii. Părțile de moșie *baștină pîrintească*, de care tatăl se depărtase și nu le cunoștea situația, urmau să fie căutate de copii. O devălmășie între 7 frați se împarte la 30 iun. 1785 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 67, nr. 79) astfel: fratele care în alte hotare a vîndut mai mult decît partea sa nu mai intră la împărțea, avînd să restituie cîte 4 pogoane fiecărui frate, dar toți, afară de un căpitan Manolache, îl iartă de datorie. Pentru cheltuielile unui proces comun, același frate cere de la ceilalți 12 pămînturi, dar i se dau numai 9. Cele 115 pămînturi zălogite de un moș, la un mare logofăt, rămîn neîmpărțite pînă la scoaterea lor de la creditor. Pămînturile cumpărate de un frate singur merg la nepotul lui, nu la alte neamuri. Cînd fratele exclus de la împărțire va răscumpăra o moșie frățescă, vîndută de un moș al lui, stolnicului Ion Catargi, și o va pune la mijloc, „iarăși să fie frați la toate moșiile”. Cînd cumnatul vinde partea unui răzeș al său, acesta — ca un fel de act de justiție privată, pentru a se despăgubi „în familie” — vinde partea cumnatului, iar judecata compensează pretențiile (1 mai 1753, Acad. R.P.R., CCXXXIII/942). Vezi și procesul Feștileștilor, mai jos, p. 169. Este ceea ce noi numim solidaritatea diferențiată în obștea și neamurile în care principiul proprietății private este în plin avînt.

¹⁵ 1 mart. 1772 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 52, nr. 65).

¹⁶ 20 iun. 1766 (Bălan, *Doc. bucov.*, VI, p. 171, nr. 59): „după faptele lui nu să cădea să-i dau nimică..., ci eu, ca un părinte milosărdu cătră fiii..., i-am dat lui o parte de moșie”.

¹⁷ 30 iun. 1785 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 67, nr. 79).

un stăpin : „Eu, Vasăle Capșe, săn lui Ștefan Capșe, am vândut“¹⁸. Când Catrina, femeia lui Dumitru Văcaru, vinde singură, zapisul este semnat *in primul rînd* de soț, cu mențiunea „am vîndut de bunăvoie“ (în sensul că a autorizat vinzarea), în timp ce mama, fratele și nepotul vînzătoarei semnează fără a-și indica nici o calitate (ei renunțau numai la protimisis)¹⁹.

Cînd vinde văduva Cîta și fiul său Ion, din tîrgul Bîrladului, ambii semnează, precizînd : „am vîndut“, fiind vorba de locul de dugheană al soțului precedat al Cîtei, pe cînd sora și vărul arată numai : „cu voe me au vîndut“²⁰. În zapisul de vînzare al Mariei cu fiii și fiicele sale, Maria semnează, precizînd : „am vîndut“, copiii : „am pus digitul“, fără indicarea vreunei calități ; iar cei care semnează „mațur“ își indică și calitatea de rude, deoarece renunțau la protimisisul de rudenie, nefiind simpli martori de publicitate²¹.

Exista vînzări de tip patriarhal, în care răzeșul Gavril Corui, vînzînd 2½ pogoane de vie, da și o firtă danie pentru pomana părinților²². Cînd vinde un neproprietar, adevăratul stăpin revendică fără răscumpărare și cumpărătorul este trimis „să-și caute cu ... cel ce i-au vîndut“²³.

În familia boierească se face mai mult simțită acum concentrarea autoritară a prerogativelor stăpinirii patrimoniale în mîinile șefului de familie²⁴, ca proprietar cvasiabsolut, din care cauză participarea copiilor la actele de instrainare apare în declin²⁵.

Cînd se vinde *rău*²⁶, adică un loc străin, nu se aplică protimisisul, ci, vînzarea fiind nulă, adevăratul proprietar putea să-și revendice lucrul său, fără a plăti vreo răscumpărare. În familie, acest principiu suferă unele derogări.

Cînd fata întoarsă de la Țarigrad cere să-și răscumpere partea din moștenirea tatălui său, vîndută de mamă cu doi ani înainte, anatoraua din 27 octombrie 1775²⁷, întărită de Gr. A. Ghica, admite cererea, „de vreme ce fata ... nemică de vînzarea aceasta n-au știut, și fiind casa părintească mai virtos de pe tată-său, la care încă mună-sa pîtere a o vînde nu ave“.

¹⁸ 27 apr. 1753 (Balan, *op. cit.*, V, p. 92, nr. 51).

¹⁹ 3 iun. 1777 (Antonovici, *Doc. bîrl.*, II, p. 50—51, nr. 37) ; la 8 iunie 1783 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, cit., III, p. 60, nr. 74), Gheorghe Frunză, cu soția, cu doi fii și două fiice, cu doi nepoți și „cu tot neamul“, vinde părintelui Miron Berza, cu un fiu, trei gineri și cei doi fii ai unuia din nepoți. Fiicele nu semnează însă actul.

²⁰ 1777 (Antonovici, *Doc. bîrl.*, II, p. 53, nr. 39).

²¹ 22 iun. 1780 (*ibid.*, p. 61, nr. 46).

²² Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, cit., I, p. 68, nr. 134 (15 apr. 1766).

²³ *Ibid.*, p. 66, nr. 131 (9 apr. 1760).

²⁴ 24 dec. 1753 (I. Marinescu, în B.C.I.R., 1929, p. 80—85), anatoraua mitropolitului Iacov în procesul fraților Mihalache și Vasile Roset, unde scopul urmărit era atins cu ajutorul principiilor de drept receptat, din care se fac citate numeroase, înlăturîndu-se obiceiul pămîntului ; cf. 15 mai 1765 (*Sur. și izv.*, XIV, p. 57, nr. 50) ; 27 mai 1768 (Vitencu, *Vechi doc. mold.*, p. 46).

²⁵ 18 iun. 1780 (Antonovici, *Doc. bîrl.*, II, p. 59, nr. 45) : jîtnicerul Mihalache Cerchez vinde singur. Nimîni din familie nu semnează în zapis. În 1786 (*ibid.*, p. 66, nr. 51), spătarul lordachi semnează singur schimbul cu Catrina Cantacuzino (moșia Bîrladului contra unei moșii din ținutul Hîrlău, bani și țigani) și cumpafarea unui loc în Iași, la care participă un mare număr de martori, printre care Iacov, episcopul Hușilor, și marele logofăt D. Sturdza.

²⁶ 19 mai 1763 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 96, nr. 75).

²⁷ *Uric.*, VII, p. 32—33.

Soluția aceasta nu era străină de regula pe care Armenopol o formula în cartea III, titl. 3, § 32, pe care o vom întâlni citată și explicată în procesul Feștileștilor²⁸.

Formele de protimisis. Categoriile de protimitari. Formele de protimisis și ordinea lor de precădere în caz de concurs, ca și categoriile de protimitari și rangul lor în cadrul fiecărei forme, sînt aceleași ca în perioada precedentă. Protimisisul neamurilor și răzeșilor apare dominant în documente. Protimisisul de vecinătate joacă un rol mereu crescînd în țiguri și în cadrul proprietății boierești. O apreciabilă dezvoltare, cu trăsături caracteristice, va cunoaște protimisisul clăcașilor la arendarea moșiei de așezare (avînd nevoie de o cercetare într-un capitol deosebit) și protimisisul în cadrul raporturilor de bezman, mai ales în țiguri și orașe. Continuă să fie practicat protimisisul primului stăpînitor și al neamului său. În toate aceste sectoare, dezvoltarea este în esență asemănătoare cu cea din Țara Românească.

Rudele de sînge și neamurile; răzeșii. Fiecare din aceste categorii poate veni colectiv la protimisis. În caz de neînțelegere însă, ruda cea mai apropiată înlătură pe cea mai îndepărtată²⁹. Această veche regulă este acum aplicată uneori cu referire la pravila bizantină³⁰. Documentele arată ca principali răscumpărători *neamurile și răzeșii*³¹, în această ordine, care este cea reală, alteori în ordinea inversă, ca și cînd răzeșii ar avea rangul întii. Un interesant document tecucean spune că au fost întrebate „toată nemurii și răzășii și rudili”³², formulă care poate fi interpretată într-un dublu sens: sau răzeșii și rudele fac amîndouă parte din neamuri, ceea ce nu este riguros exact, sau rudele formează o categorie aparte față de răzeși și de neamuri. În ambele cazuri se pune întrebarea de ce rudele sînt menționate în locul al treilea, nu numai după răzeși, dar și după neam, care pare a fi format din rudele mai îndepărtate. Amintim că la 14 martie 1729³³, blestemînd pe eventualii răscumpărători ai unei dării către o mănăstire închinată, Hrisant, patriarhul Ierusalimului, se referea la „răzeși ori... neamuri”.

În unele din documentele citate, ordinea enumerării poate fi întîmplătoare. Totuși, la mijlocul secolului XVIII, a existat o anumită confuzie cu privire la rangul rudelor față de răzeși. În procesul de protimisis dintre Săcărești și Sandu Sturza, menționat la 1741—1742 în Condicta lui

²⁸ Vezi mai jos, p. 169.

²⁹ Deci ruda mai apropiată, neavînd bani, renunță la dreptul său și răscumpără cea mai îndepărtată: 27 mai 1768 (Vitencu, *Vechi doc. mold.*, p. 43), pîrînd o operație între boieri, din 1730; 1 mart. 1756 (Turcu și Stoide, *Doc. Neamf*, 1935, p. 35): marele paharnic N. Ruset, „fiindu-i unchiului Neculai Ruset logofăt, mai aproape rudă, nepot de frate”, răscumpără la 30 nov. 1758. vînzarea acestuia către altă rudă, spătarul Vasile Ruset; 22 iun. 1743 (*St. și doc.*, III, p. 44—45).

³⁰ 21 iun. 1766 (R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 249). Documentul precizează: „întîi incupe a răscumpăra fratile vînzarea altui frate, apoi venii, rudenii ce mai departe”; 12 ian. 1761 și 20 iul. 1776 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 61 și 118, nr. 45 și 92).

³¹ 15 oct. 1765 (Acad. R.P.R., CCLXXIV/65), Ioniță Chișcă, neavînd „alți niamuri și răzăși”, vinde lui jupîn Costache Panaitea, lipicanul, „răzăș alătura”; 16 nov. 1777 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 55, nr. 68): întrebă „pe toate neamurile și răzășii”.

³² 17 iun. 1764 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 50, nr. 64), copie după un zapis de vînzare.

³³ *Uric.*, XI, p. 362; cf. 27 iun. 1761 (*Sur. și izv.*, XXV, p. 47).

C. Mavrocordat³⁴, boierii arată că domnul i-a întrebat „cum iasti dreptat(e) și obicei, care încapi să cumpere mai întâiu : răzășul cel vechi, au rudenie vândzitoriului ; și noi <cu> dreptate așe am arătat că mai întâiu încape sîngele rudenii vândzatoriului, apoi răzășul“. Dacă nedumerirea era numai a domnului, ea putea fi datorită unei influențe a protimisisului bizantin, acordat numai rudelor care erau și răzeșe. Dacă înțietatea răzeșilor era susținută și de una din părți, această regulă, invocată între boieri, oglindea totuși un foarte vechi obicei de obște, potrivit căruia *răzeșul cel vechi*, adică vechii stăpîni devălmași ai satului, megieșii, treceau înaintea rudelor. Oricum, fără ezitare, boierii formulează *dreptatea și obiceiul* în sensul că rudele ocupă acum rangul I, rezultînd clar că răzeșul care vine la protimisis cu acest singur titlu nu este rudă de sînge cu vînzătorul³⁵. La 9 noiembrie 1746³⁶, Ioan N. Mavrocordat, cunoscînd probabil din condică soluția precedentă, dispune că „după dreptate încape să cumpere întii sîngele și apoi răzășul“. Este parafraza formulei din 1741—1742. La 29 august 1760³⁷, domnul, invocînd el însuși protimisisul de răzeș, vorbește de „dreptatea răzășească“. Deci în statutul juridic al răzeșilor, ca drept social, intră și protimisisul cu titlul de răzeș. Ordinea reținută de noi aici este și cea indicată de divan în răspunsurile din 1778—1782³⁸, unde se arată că cel ce înstrăinează o moșie e dator să *înștiințeze* (să întrebe) „pe fii săi, însă de vor fi de vîrstă și pe neamuri și pe răzeși“. Răspunzînd teoretic și concis generalului Enzenberg, guvernatorul austriac al Bucovinei, divanul pare preocupat să nu intre în nici un detaliu lăaturalnic, ceea ce face ca răspunsul să conțină sau lacune voite, sau confuzii datorate conciziei. Vecinii sînt sau omiși, sau cuprinși în răzeși (împreju-rași). Preferința dintre rude după gradul de rudenie nu rezultă decît implicit, din locul întii acordat fiilor. Este totuși evident că divanul indică în ordinea de preferință pe fii, apoi celelalte rude mai îndepărtate și după ele pe răzeși, fără a se preciza că ruđa care este și răzeș trece, la egalitate de grad, înaintea rudei simple³⁹. Dificultățile proveneau din complexitatea raporturilor de răzeșie și din sensurile multiple ale cuvîntului răzeș⁴⁰. În perioada noastră, acest termen își păstrează legătura cu obștea satelor de răzeși țărani, dar își dezvoltă și accentuează pe de o parte sensul de

³⁴ *St. și doc.*, VI, p. 269, nr. 474. Invocarea, în acest proces, a împărțelii din „velet 7 150 ghen. 21“ a dus în *Crestomație*, III, p. 506, nr. 673, la datarea judecării lui Mavrocordat în 1642.

³⁵ Cînd cineva avea calitatea de rudă și de răzeș, documente ca cel din 13 (17?) ian. 1799 (Marinescu, în B.C.I.R., 1928, p. 2) spun : „am întrebat și pe fratele meu lordache (Rusăt) ca să o cumpere, fiindcă tot este răzăș pe această moșie“ ; sau precizau (7 iul. 1759, Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 199, nr. 102), că, neputînd cumpăra frații întrebați, s-a vîndut unui răzeș „neam a nostru“ ; 25 ian. 1766 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 83, nr. 65) ; mezinul, preot, vinde casa de zestre, dintre toți nepoții, celui „mai volnic, fiindu și el răzeș cu mine“.

³⁶ A.S.I., Doc. P. 389/19. La o primă cumpărătură, Gr. Ghica hotărîse ca Pascal din Horăeta să țină numai 1/2 din moșie, iar restul să-l răscumpere neamul Corne din Costești. Acum nepoții lui Corne cer să răscumpere noua cumpărătură a lui Pascal, făcută „pe ascuns, noaptea“.

³⁷ Vezi mai jos, p. 154, n. 58.

³⁸ *Uric.*, XI, p. 257 (pct. 8) ; cf. 24 apr. 1751 (*Uric.*, XXIV, p. 447) : „răzăș cu noi și încăpînd a cumpăra“ ; 21 mart. 1779 (*Doc. Callim.*, II, p. 219) ; 7 iul. 1759, cit. ; 25 ian. 1766 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 83, nr. 65).

³⁹ Vezi mai sus, p. 147, n. 7.

⁴⁰ Vezi mai sus, p. 78 și 128.

„imprejuraș“, „vecin“⁴¹, atit în obște, cit și în orașe; el își dezvoltă, pe de alta, și sensul de „devălmaș“, indiferent de alte implicații⁴², adică sensul de simplu copărtaș sau tovarăș la o stăpînire sătească, orășenească sau boierească, înseși mănăstirile — temporar — putîndu-se găsi în răzeșie cu cineva. În cadrul protimisisului sînt răzeși, codevălmașii, oricare ar fi forma socială a stăpînirii lor, dar, atunci cînd este vorba de devălmașie organică, de obște, se aplică în plus unele norme speciale, de care vom vorbi mai departe. Pe linia acestei clarificări, în secolul XIX se va căuta o limpezire a noțiunilor, în sensul că orice copărtaș nehotărnicit este răzeș, și orice răzeș hotărnicit devine megieș (vecin). Dar nici la acea dată, cum rezultă din Manualul lui Donici, nu vor dispărea unele reguli de protimisis aplicabile numai răzeșiei de obște, legate de umblarea pe bătrîni a satului. În perioada de care ne ocupăm este o regulă fundamentală că răzeșii din același bătrîn⁴³ sau rudele din aceeași spiță⁴⁴ (practic, din același frate sau soră, corespunzînd bătrînului de obște, care însă poate fi fictiv) trec înaintea răzeșilor din ceilalți bătrîni ai aceluiași trup de moșie, respectiv înaintea rudelor din altă spiță.

Excluderea fiilor nevîrstnici (minori)⁴⁵ este o regulă influențată de dreptul receptat (bizantin), cel puțin în ceea ce privește criteriul minorității (pînă la vîrsta de 25 de ani, subînțeles în răspunsuri). După obicei, se lîncea seama de ieșirea din casă a copilului pentru a se așeza la casa lui. Acest eveniment putea avea loc înaintea vîrstei de 25 de ani. Nu era imposibil ca însurăteii (chiar peste 25 de ani) să rămînă în casa părinților, ceea ce l-ar fi exclus pe copil de la protimisis, din cauza lipsei de independență patrimonială față de tată. După cum vom vedea, cu toată declarația divanului, există, în sistemul obiceiului, cel puțin tendința ca, după ce ajungeau „în vîrstă“, mai exact după ce se așezau la casa lor, copiii să ceară rîscumpărarea la unele din vinzările făcute de tată în timpul nevîrstniciei lor⁴⁶. În general însă, morala familiei feudale frîna mult o

⁴¹ Este imprejuraș (răzeș alături) și razeșul care în mod provizoriu folosește privat o parte din hotarul satului, pe lînga stăpînirea și folosința în comun a zonelor nerepartizate, dar este vecin și fostul razeș, în zona în care a intervenit o hotărnicie definitivă. Acesta are protimisis de vecinătate, în concurs cu alți răzeși devălmași, dar, în raport cu un străin, el apare tot razeș.

⁴² Îndeosebi noii veniți în obște, prin cumpărare de părți nealese, luptă să fie socotiți răzeși, deși nu sînt stăpîni devălmași și din vechime ai hotarului.

⁴³ Cf. Sava, *Doc. putn.*, I, nr. 118, 123 și 132; B.C.I.R., 1925, p. 192—193; Rosetti, *Pămîntul*, p. 179 (10 ian. 1783); 12 iun. 1760 (Balan, *Doc. bucov.*, V, p. 218, nr. 113): 1/2 din Voloca rămîne cumpărătura neamului lui Văscan și al Florii. Preotul Ilfîmie stăpînește în partea Florii „precum cuprîndu zăpisele de cumpărătură“. Ion Ghenghe cumpără în partea lui Văscan, dar, cum „niamul lui nu iaste din Văscan“, preotul nu-l primește și neamul lui jură cu carte de blestem că Ghenghe nu e Văscan; acesta pierde.

⁴⁴ 25 aug. 1752 (Acad. R.P.R., CIII, 176): „Doroșcanii se împart între Simina și Anița, fetele postelnicului Alexa. Un urmaș al Aniței vinde lui Sandu Jora, care era „din ceialaltă giunătate de Doroșcani din partea Siminii“. Egunenul Iorest, descendent din Anița, cere de la C. M. Cehan Racovița să rîscumpere și întoarcă prețul vinzării în fața judecătorului delegat, marele logofăt Iordache Canta.

⁴⁵ Din acest punct de vedere, situația fetelor era aceeași, vezi 27 oct. 1775 (*Uric.*, VII, p. 31). Vezi n. 145: „ce vîndi pîrintele nu se poate de a întoarcî ficiorul“.

⁴⁶ 17 febr. 1765 și 5 mart. 1765 (*Uric.*, XVII, p. 44—53); 15 mai 1765 (*Sur. și izv.*, XIV, p. 58, nr. 50), cu definiția noului criteriu al vîrstei; vezi mai jos analiza procesului Feșileștilor și Gherghileștilor. Asupra cazului special de rîscumpărare făcută de fiica mări-tată, de la tatăl ei, pentru o cumpărătură ce avusese loc, poate, în timpul minorității, vezi

astfel de răscumpărare, considerată ca o răzvrătire a fiului, aflat sub stăpînirea tatălui, împotriva acestei stăpîniri ; copilul mai trebuia — cu mentalitatea vremii — să infrunte blestemul pus de tată în actul pe care îl voia „neclintit“, „statornic“. Răspunsurile divanului (pct. 7) precizează că tatăl putea rezerva expres în act fiului său nevîrstnic răscumpărarea după ajungerea la majoritate. Era un obicei recent, care oglindea individualitatea stăpînirilor și care reprezenta o transformare a obiceiului ca totuși copiii să răscumpe după ce ajungeau „în vîrstă“. Nu știm însă în ce termen de la ajungerea la majoritate sau de la așezarea în casă proprie puteau s-o facă. Filiația se dovedea în general prin jurămint dat uneia din părți sau amindurora, dar și cu martori și înscrisuri⁴⁷. Nu știm pînă la ce grad de rudenie se întindeau neamurile⁴⁸.

În general, ginerele sau cumnatul, cînd apar în raporturile de protimisism, lucrează în numele soției, deoarece afinii nu aveau drept de preferință. Numai așa un ginere apare că răscumpără bunul vîndut de socru unui nepot (rudă de gradul II sau III), față de care fiica era rudă de gradul I⁴⁹. Cînd ginerele, „nelăcomindu-se să o ia zestre“, dă voie socrului său, Sandu Caraiman, căzut „la grea sărăcie“, să vîndă moșia Oștipcenii, cu care își înzestrase fiica, el o cumpără, desigur, cu bani proprii și i se acordă o preferință firească din cauza situației speciale create⁵⁰. Vînzînd zestre soției, soțul întrebă rudele acesteia⁵¹, iar cînd răscumpără, cu banii de zestre, bunul ce se cuvenea neamului său, acest bun aparține soției⁵². Cînd Gh. Cazavela⁵³ vînde cumnatului Tabără Ștefan moșia cumpărată de la altă soră și de la soțul acesteia (poate chiar moșia

mai sus, p. 128, n. 38. Nevîrstnicia putea fi invocată și în cadrul protimisismului de vecinătate, vezi doc. din 23 iun. 1747 (*St. și doc.*, V, p. 245, nr. 112), unde lui Izmană. „copil slujind pe la stăpîni... fiind moșian de baștină“, i s-ar fi căzut să cumpere iazul vîndut de moșanul Angholache vornicului de Botoșani, armașul Burghiele, și de soția acestuia, mai tîrziu, lui Pană, gî erel blănarului Ștefan Blebe, „grec, om strein“, vînzări făcute fără să fi fost întrebați vecinii. Izmană vrea să jure că n-a știut de vînzare, iar Blebe (care apare ca principală parte în proces, fiind adevăratul cumpărător, sub numele ginereleui său, care, ca pămîntean, putea mai ușor dobîndi pămînt în țară) recunoaște faptul.

⁴⁷ 20 apr. 1754 și 12 iun. 1760 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 102—104 și 218, nr. 57 și 113) : cel ce susținea la 1754 că este fecior bun nu vrea să jure ; răzeșii din Costești, neamul lui Tudan, jură că reclamantul este *hiiastru din Tudan* ; 12 mai 1752 (*St. și doc.*, VII, p. 301) : cu scrisorile Vîrnăveștilor „că ei să trag sînge din Dinga hatmanul“ ; alții „să fac cu gurile lor că sînt și ei sînge Dingăi“ ; uzurpatorii vor dovedi cu martori că sînt „adevărat sînge“.

⁴⁸ 1760 (P. R., 1926, I, p. 208) : unchiul matern ; 22 iun. 1743 (*St. și doc.*, III, p. 44—45), 1 mart. 1756 (Turcu și Stoide, *Doc. Neamț.*, 1935, p. 35) și 2 apr. 1766 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 87, nr. 137) : nepotul (de sora, de frate). Vărul (vezi mai sus) răscumpără ca atare, nu ca simplu neam.

⁴⁹ 12 mart. 1777 (*St. și doc.*, XXII, p. 248).

⁵⁰ 19 iul. 1762 (A. S. I., *Doc. P.* 438/42, p. 51—54), com. de C. Turcu.

⁵¹ 8 nov. 1744 (I. Marinescu, în B.C.I.R., 1929, p. 53—54) : Nicolae Costin, după ce întrebă cumnații, care refuză, vînde boierului vecin (Aristarho) ; 16 iun. 1761 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 46, nr. 31) : soții vînd un loc al soției, fratelui acesteia.

⁵² 4 sept. 1785 (Bălan, *Doc. bucov.*, VI, p. 324—326, nr. 106) : soerul, Al. Vasileco, vînde moșia ce voia să dea zestre, și ginerele, cu banii dați de soeru, răscumpără de la un văr al său o moșie (care, desigur, devine zestre soției). În anaf, din 27 mai 1768 (Al. Vitencu, *Vechi doc. mold.*, p. 43), dreptul de răscumpărare este al soției. Răscumpărarea o face soțul, logofătul Sandu Sturza, și satul devine al Sturzeștilor, fără a se preciza originea banilor. În caz de conflict, asupra satului aveau drept soția și moștenitorii săi.

⁵³ 6 mai 1754 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 107, nr. 59).

de zestre), este vădit că o vinde soției lui Tabără, pentru ca bunul să rămână în neamul lor. Când cumnații atacă o danie, dreptul exercitat aparține soțiilor⁵⁴. Avem și cazul când, după refuzul neamurilor și răzeșilor de a cumpăra, se vinde cumnatului și jupînesei acestuia și copiilor⁵⁵; întrebarea ce se făcea nu era necesară decât dacă se vindea și cumnatului, personal, ca străin. Dacă se vindea numai soarei, care excludea *neamurile* și pe răzeși de la protimisis, ar fi fost suficientă întrebarea făcută altor surori și frați. Practica epocii însă nu era în stare să facă astfel de distincții, folosind, de altfel, într-o mare măsură clauze de stil fără o riguroasă adaptare la speță. Când cumnatul cumpără personal, cu banii săi, de la unchiul fetei sale, rămîne expus protimisisului acesteia⁵⁶. Când ginerele⁵⁷, care, pe lângă zestre, dobîndise în aceeași moșie, de la socrul său, o parte personală, vrea să dăruiască sîngur moșia unui logofăt de visterie, judecata dă socrului drept să răscumpere moșia, fiindcă zestrea nu se putea dărui fără voia sa, a soției și a copiilor. Acest compromis lăsa celui dăruit valoarea în bani a moșiei, iar socrului moșia, în schimbul unui sacrificiu bănesc egal cu valoarea ei. Or, dania asupra zestreii era nulă. Ea ar fi trebuit să fie declarată ca atare, fără răscumpărare, iar dania soțului asupra părții primite de la socru să fi fost exceptată de la protimisis. Ambele principii sînt înfrînte și se ajunge ca o danie să fie supusă protimisisului. Pe de altă parte, soția avea și ea drept de preferință la înstrăinarea părții devălmașe a soțului. Or, soția nu apare în proces, probabil pentru ca să nu agraveze conflictul cu soțul și pentru că interesele ei erau implicit apărate prin acțiunea tatălui ei. *Sf. pravilă* la care se referea judecata nu apare fidel aplicată și surprinde considerentul că ginerele nu poate dărui sîngur zestrea, „mai ales la o mănăst(î)rii (?) care nu este moșan la ace moșie“. Or, nu se vede cum zestrea ar fi putut fi dată moșnenilor fără voia soției sau a socrului.

Folosirea protimisisului în procesul de acaparare a unei devălmășii. Boierul intrat în devălmășia de sat, adesea prin danii, ca cele de care va fi vorba mai jos, prin vînzare sau alte mijloace, își impune protimisisul de răzeșie la vînzările ulterioare, întimpinînd rezistența răzeșilor de baștină. Boierul intrat în devălmășie poate fi chiar domnul⁵⁸. Vechiul principiu din secolul trecut că un „cumpărător mai denainte vreme“ trece înaintea altor streini continuă să fie în vigoare, aplicîndu-se și oricărui dobînditor⁵⁹. Dar s-a mers mai departe. Acaparatorii au susținut că vecinătatea moșiei lor cu părțile cumpărate din satul răzeșesc (țărănesc sau de mazili) le dă calitatea de răzeși (vecin, dar și devălmaș), putînd cumpăra în sat, la rînd

⁵⁴ 30 mai 1755 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 121, nr. 68).

⁵⁵ 2 iul. 1777 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 54, nr. 40).

⁵⁶ *Vezi* mai sus, p. 128, n. 38.

⁵⁷ 20 ian. 1757 (Costăchescu, *Bălțați*, p. 41) : „după sf. pravilă“.

⁵⁸ 1 dec. 1759 și 29 aug. 1760 (*St. și doc.*, XXI, p. 147—148) ; Ioan Teodor Calimah, „după dreptate răzășască“, răscumpără 5 pogoane de vie cumpărate de episcopul Romanului de la Caterina Știuculeasa și care erau lângă vilele domnului (hotărnicite? în devălmășie?). La 16 ian. 1768 (*ibid.*, p. 148), fiica domnului, Maria, cumpără de la Constantin și soția acestuia 2 pogoane pîrintești, „tot într-o ogradă“ cu vilele Mariei, și un pogon de cumpărătură. Domnița invocase deci și *protimisisul de ogradă*, și pe cel de vecinătate propriu-zisă.

⁵⁹ 3 iun. 1783 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 60, nr. 74).

cu răzeșii⁶⁰. Or, răzeșii de baștină revendică dreptul de a admite ei, dacă vor, intrarea în sat a unui astfel de străin.

În Ivancăuți, paharnicul Iordache Cantacuzino cumpăra în aceste condiții părți de moșie de la stăpînii lor reali și altele de la niște preținși stăpîni. La judecata în fața lui Scarlat Ghica (26 mai 1757)⁶¹, boierul recunoaște că nu e neam cu vînzătorii, dar, la obiecția că nu este nici moșan cu ei, răspunde că „făr căt, fiind răzăși alături cu satul du-sale... părțile lor li-au cumpărat du-lui“. Domnul admite cererea moșnenilor : „de vreme că sângur... au mărturisit că nici moșan cu dinșii nu-i, nici niam cu vînzătorii și de când au cumpărat i-au zăs oamini aceștii să nu cumpere, că nu-l vor priimi și du-lui n-au înțales“. De aceea, „să aibă moșenii a-i întoarce banii și (boierul — V. G.) să lipsască dintre dinșii“.

Aici, vînzările făcute de neproprietari erau anulate și boierul a fost trimis să-și recupereze prețul plătit de la cei ce-l înșelaseră (dacă aceștia nu-și vor dovedi dreptul lor, în care caz cădeau și acele vînzări sub răs-cumpărarea satului). Este un caz fericit — nu singurul — în care dîrzenia sătenilor face ca protimisul lor să-i apere cu succes, fără a putea aprecia rolul jucat de raporturile domnului cu boierul pîrît. Scarlat Ghica, în politica sa, a socotit util pentru domnie să țină seamă într-o anumită măsură și de unele interese ale țărănimii.

Problema intrării într-o devălmășie de neam, cu intenția de acaparare⁶², se pune și în rîndurile mazililor, fie din partea unui mare boier, care acționa ca mai sus, fie din partea unui alt mazil, dornic de ascensiune social-economică.

În Doroșcani (v. n. 44 și p. 152), descendenții prin Simina ai postelnicului Alexa vor să pătrundă pe ascuns în cealaltă jumătate de sat, stăpînită de urmașii celeilalte fete a postelnicului, Anița, și egumenul Iorest, aflînd de vînzarea a 1/4 de sat după 11 ani, are nevoie să invoce protimisul de spiță împotriva spiței Siminei, pentru a împiedeca „acapararea“. Către 1750⁶³, satul Șendriceni (țin. Dorohoi) era în stăpînirea hotărnicită a trei mazili, frații Iordache, Dumitrașco și Ion Gherghel, fiii unui medelnicer. La 22 martie 1753, Ion dăruiește partea sa lui Isăcescu Alexandru, nepot de vară (rudă de gradul V prin femei), care apoi cumpără ca privilegiat, împreună cu soția lui Dumitrașco și cei doi fii, Grigoraș și Vasile, de la soția și fiul lui Iordache treimea de sat a acestuia și o împart între ei. Grigoraș și Vasile cer să rămînă ei singuri cumpărători, deoarece Isăcescu nu este *baștină moșinași*, cum sînt ei. Marele logofăt Ștefan Ruset, judecînd din porunca domnului, respinge la 8 octombrie 1759 cererea, socotind că prin dania ce primise Isăcescu „este și el drept moșinaș de baștină și volnic a cumpăra și el ca fieștecare moșinaș“. Mitropolitul Iacob, la 15 ianuarie 1760, găsește judecata „bună și după orînduiala pravilii“.

⁶⁰ 28 aug. 1777 și 27 mai 1778 (*ibid.*, II, p. 53 și 60, nr. 57 și 63) : răzeșii „de moșia Răfloae i Gerenii“, care umblau în 4 părți, vind postelnicului Neculachi Ventura, „fiind răzăș alături cu noi, după nește părți ce-au cumpărat de la Toader Cociorvă și Iordache Vornicul“. Șătrarul Sandul, „fiind rudenie și răzăș cu noi, n-au îngăduit... să între cumpărători la aceste două părți ale noastre“.

⁶¹ Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 167, nr. 86.

⁶² Procedul era răspîndit. Frații Mihalache și Vasile Roset se judecau (24 dec. 1753, în B.I.C.R., 1929, p. 80) pentru „moșia Mărgineanii cu alte moșii, cumpărături pin pregiur, ce le-au cumpărat părintele său împreună cu maică-sa“.

⁶³ Pentru documentele citate mai jos, vezi Gh. Ghibănescu, *Sur. și izv.*, XIV, p. 53—63 ; cf. p. XLV—XLVIII.

Procesul este redeschis de fiii lui Dumitrașco⁶⁴, susținând că Ioniță, fiul lui lordache, cel ce vinduse împreună cu mama sa partea tatălui său, nu era la acea dată „de vîrstă”, ci a fost copil sub stăpînirea mamei sale, care îl silise să iscălească zapisul, iar acum, „viind la vîrstă, au cerut să întoarcă și să răscumpere”. Reclamanții cereau domniei „să nu rămînem scoș de streini și din baștina noastră ce strămoșească”, deoarece „Alecsandru nu este nică rudenii”. Aici se pretinde că, într-o judecată anterioară, necunoscută, Ioniță ar fi cîștigat dreptul să răscumpere. Boierii, constatînd că de la dania făcută fără *meștersug* (viclenie) au trecut 13 ani și că reclamanții au primit și ei ceva din averea lui Ion Gherghel, decid „după pravilă” că acesta „cu lucrul său, fiind drept, au fost volnic să-l dă și să facă ei va vrê la un străin, dar cu cît mai virtos iarăș la neamul său și pentru sufletul său”. Era poziția favorabilă bisericii și consolidării proprietății private de tip boieresc, afirmată în anaforaua mitropolitului Iacob din 1753. La 11 iunie 1766, Isăcescu se hotărînicește cu Vasile Gherghel, mazil ot Hirlău, fiecare cu cîte 1/2 de sat, dar se încalcă o hotărînicie veche de 40 de ani. Fiii lui Dumitrașco reacționează, impunînd respectarea vechii hotărînicii, iar la 1 martie 1772 bătrînul Ion Gherghel, dăruitorul din 1753, sub presiunea nepoșilor, strică dania către Isăcescu, recunoscînd că „am făcut mari greșal(ă) de am dat moșie străinilor și n-am dat-o nepoșilor mei”. Pierzînd dania — care îi dăduse calitatea de moșinaș —, Isăcescu, rudă de sînge considerată *străin*, ca unul ce nu era din neamul agnatic al Gherghileștilor, pierde dreptul de a cumpăra 1/2 din partea lui lordache, la care a trebuit să renunțe, și a fost scoș din Șendriceni, care rămîne în familia Gherghileștilor pînă la 1840.

În acest caz, ca și în multe altele, împotrivirea opusă de cei prejudiciați prin acțiunea de acaparare și-a atins obiectivul, după vicisitudini și faze procesuale cu totul caracteristice. Ingeniozitatea juridică ce se cheltuia cu acest prilej este izbitoare și trebuie reținută. În general, nu promisișul putea opri procesul obiectiv de diferențiere internă a devălmășiei lor, nici acapararea unui mare număr de devălmășii, de diferite tipuri, de către boieri și mănăstiri. În satul Pleșinți, paharnicul Strișcă, prin schimburi cu rudele sale, pune mina pe 1/2 din sat⁶⁵, întîmpinînd rezistența fără succes a unor rude mai sărace. Începînd cu anul 1716, banul Macri și apoi fiica sa Tofana cumpără treptat satul Iurcăuți, pe care îl păstrează, după repetate procese, pînă la 1776: în cursul lor, un neam al foștilor stăpîni izbuteste să reia 1/2 din sat în mod trecător⁶⁶. Vînzările, din mare nevoie de bani, făcute de mazili-răzeși sau de țărani devălmăși la străini sînt destul de numeroase⁶⁷. În unele grupuri de vînzători apare cîte un element dubios, care „stăruie” să se facă vînzare și care se dovedește chiar că vinde fără drept partea unei rude⁶⁸. În satul Ciortoria, Dănilă Giurgiuivan, care stăpînea 1/8 cu soția sa, fiica lui Gh. Moșoc (probabil cu titlu de zestre), răscumpără cu promisiș 1/2 de sat vîndută de răzeși unui străin și ulterior dobîndește încă 1/4, și 1/8 de la Șerban Flondor și Cațicoaia, acaparînd întregul sat⁶⁹. În satul Căbești, în care intrase mănăstirea Ho-

⁶⁴ Completăm susținerile din plîngere (p. 58) cu cele expuse în cartea de judecată (p. 56—58), unde se vorbește de o plîngere a lui Ion(iță), feciorul Mariei, care se „alăturase, desigur, verilor săi în proces.

⁶⁵ 30 nov. 1752 (Balan, *Doc. buzoï.*, V, p. 89, nr. 50).

⁶⁶ 21 dec. 1776 (*ibid.*, V, p. 98—99, nr. 4).

⁶⁷ 19 iul. 1751 și 16 iul. 1762 (*ibid.*, V, p. 78, nr. 45 ; VI, p. 63, n. 22).

⁶⁸ 16 iul. 1762 (*ibid.*, VI, p. 63, nr. 22).

⁶⁹ 21 mart. 1782 (*ibid.*, VI, p. 65, nr. 2). Pentru Căbești, v. *ibid.*, p. 79—83.

recea, aceasta se lovește de familia băstinașă Lastiuca, acaparatoare prin cumpărături succesive a celei mai mari părți a satului.

Dacă acțiunea de acaparare era atît de aspră între elementele diferențiate ale clasei dominante⁷⁰, se înțelege ușor cit de nemiloasă devenea ea împotriva devălmășilor țărănești. Sobornicescul hrisov îi va recunoaște oficial acest caracter pentru perioada anterioară anului 1785. Și aici se adaugă acțiunea de stratificare internă. Lupta de interese între răzeșii țărani a devenit proverbială și istoricii din trecut au stăruiet mult asupra ei (R. Rosetti, N. Iorga etc). Această luptă a fost din plin folosită de acaparatorii din afară, care își căutau în răzeșie „cozi de topor“ și ațîlau disensiunile dintre răzeși, fără a lipsi mijloacele de constringere extra-economică. Față de această situație, formulele din zapise și întărituri că vînzările și daniile către boieri s-au făcut *nesilit, neasuprit, de bună voie*, apar ca o crudă ironie.

Protimisisul de vecinătate. Această formă urmează, ca rang, neîndoiios după cel de rudenie și devălmășie⁷¹ și își găsește, ca și în Țara Românească, o largă aplicare la toate formele de proprietate, și îndeosebi în tîrguri și în raporturile dintre boieri. În Iași, fiul unui vel-vistier se protimisește pentru locul de casă, vecin cu pivnița sa, vîndut unui străin⁷². Un bacal, la Galați⁷³, în plină acțiune de acaparare, se protimisește prin judecată pentru un loc de dugheană, vecin cu cele cumpărate de la alt tîrgoveț. Are protimisis boierul a cărui moșie se învecinează cu cea vîndută⁷⁴. Cînd unul din cei doi stăpîni împărțiți ai satului vinde către un străin, celălalt se judecă și răscumpără⁷⁵. Doi săteni din Murgeni (Cîmpulung) vînd moșia vecinului care are casă lingă ea, dar după ce și-au întreat neamurile⁷⁶. Are protimisis vecinul care cu hotarul său înconjură locul vîndut⁷⁷. În obște este răzeș și vecinul de hotar, rămas în devălmășie numai pe zonele comune ale satului⁷⁸. În Iași, vecinul se numește răzeș⁷⁹. Megieșii apar și cu sensul de *vecin*, în care caz au protimisis, dar și cu cel vechi, de obșteni din același hotar⁸⁰, în care caz n-au drept de preferință.

Protimisisul stăpînului anterior al bunului. Rudele foștilor stăpîni ai moșiei⁸¹ sau ai unui rob sînt preferate la vînzare și, la nevoie, pot răs-

⁷⁰ Încercările de acaparare nu lipseau nici în sinul unui neam răzășesc (devălmăș) de mari boieri; vezi relațiile dintre Rosettești, în legătură cu branștea Bohotinului (Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 249 și urm.). Mijloacele de folosire a protimisisului erau însă altele, ca și efectul unei astfel de încercări, atunci cînd izbutea.

⁷¹ 1760 (P.R., 1926, I, 208); 2 apr. 1784 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 147—148, nr. 108).

⁷² 1 apr. 1763 (P.R., 1926, I, p. 208).

⁷³ 2 dec. 1784 („Rev. ist.”, VIII, p. 198—199 = *Anc. doc.*, 193, nr. 135).

⁷⁴ 12 mai 1755 (*Sur. și izv.*, XXIV, p. 71, nr. 62).

⁷⁵ 29 iul. 1771 (Wickenhauser, *Molda*, II, 1885, p. 107—108).

⁷⁶ 2 apr. 1784, cit. în n. 71.

⁷⁷ 22 oct. 1776 (*St. și doc.*, V, p. 256, nr. 145).

⁷⁸ 24 iul. 1772 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 110, nr. 86).

⁷⁹ 1 apr. 1763, cit.; pentru *megieși di pe inprejur și răzeși*, la Bîrlad, vezi 20 febr. 1757, 27 iul. 1758, 1 iun. 1760, 1777 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 27, 40, 43, 53 — nr. 21, 26, 28, 39), unde, fără un context hotărîtor, *răzeș* pare a desemna mai degrabă pe vecini decît pe devălmășii.

⁸⁰ Acest sens mai persistă și în orașele cu moșie exploatată obștește.

⁸¹ 10 apr. 1754 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 25, nr. 19): Mițăblîndă vinde lui Chiriac, nepotul lui Lupășeu Țiganu, staroste, casa cu pivnița cumpărată de la fiul lui

cumpăra. Tendința este ca ele să treacă înaintea rudelor celui care înstrăinează, cel puțin atunci când înstrăinarea se face sub formă de danie către neamul de la care (tot prin danie) venise bunul la actualul stăpînitor⁸². Obiceiul ce stătea la baza acestei forme de protimisis răzbate, sub o formă curioasă, în cazul în care un creditor neplătit, căruia i s-a dat în plată moșia zălogită, o lasă, în lipsă de moștenitori, înapoi debitorului, „fiind el om sărac”⁸³. Moșia se întorcea la fostul stăpîn după ce creditorul își acoperise din plin capetele și camăta datoriei printr-o folosință de 14 ani; chiar după acest termen, dania urma să opereze nu imediat, ci la moartea dăruitorului.

Protimisisul în cadrul relațiilor de bezman (superficie, emfiteuză). Stăpînirea cu titlu de bezman este supusă — pe lângă protimisisul de drept comun⁸⁴, asupra căruia nu avem să revenim — și dreptului special al stăpînului locului de a se învoi la înstrăinare și, în caz de refuz, de a răscumpăra bezmanul⁸⁵. În unele convenții de bezman, stăpînul locului își rezervă protimisisul prin clauză expresă⁸⁶, dar l-ar fi avut, în virtutea obiceiului, și fără stipulație. Din unele documente se desprinde tendința ca și superficialarul să fie preferat la dobîndirea locului, în cazul cînd stăpînul ar fi voit să-l treacă unui „străin”⁸⁷.

Mănăstirile, boierii și orășenii înstăriți acaparează locurile pentru a le da cu bezman (și a deveni ulterior și stăpînii construcțiilor)⁸⁸ sau pentru a construi ei dughene pe care să le închirieze sau să le vîndă în condiții avantajoase. Exemplele sînt atît de numeroase, încît ne limităm la exemple tipice.

Lupașcu, deoarece „alții nu încăpe să cumpere”. Chiriac o vinde la 1 iunie 1760 (*ibid.*, p. 42—43, nr. 28) unui vătaf, după ce întrebă pe răzâși. Lupașcu vînduse la 26 iun. 1744 „cu ștere tuturor fraților mei” (*ibid.*, p. 25, nr. 18). Chiriac pare să fi cumpărat cu banii soției și de aceea vînzarea din 1 iun. 1760 e făcută de el și de soție. De aceea răzeșii pe care îi întrebă nu pot fi decît vecini; devălmașii la stăpînirea casei nu par să fi existat în speță; 12 iul. 1762 („Ion Nec.”, I, 2, p. 266): se răscumpără o dugheană în Iași, „fiind a părinților mei”; 8 iun. 1783 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 60, nr. 74); neamul foștilor stăpîni răscumpără de două ori, „ca să nu mai între cineva la giurămînturi să-și răpue și sufletul”.

⁸² 30 mai 1755 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 121, nr. 68).

⁸³ 19 iul. 1751 (*ibid.*, p. 78, nr. 45). Zălogirea avusese loc la 20 nov. 1737. Dania făcută de creditor este motivată: „neavînd eu copii și fiind el om sărac”.

⁸⁴ Rar exercitat în practică. Consolidarea poziției superficialarului se făcea cu ajutorul dreptului receptat, vezi mai jos cap. IV și VI.

⁸⁵ 9 dec. 1776 (v. n. 88): bezmănarii viageri din Botoșani și-au vîndut dughenele, „nesocotind, nici întrebînd atît vînzătoriu, cît și cumpărătoriu, de are biserica protimisisirea ca să le cumpere”. La 12 dec. 1767 (*St. și doc.*, XXI, p. 158), Ion Pușcă și soția, împreună cu fiul lor, un diacon, vînd lui Șerban Cănanău, nepot de domn, 1 pogon de vie „în ograda dumisali, alături cu vie dumisale”. Aici boierul avea o dublă calitate de protimitar, pe lângă presiunea exercitată ca să lichideze vie plantate „în ograda sa”.

⁸⁶ Vezi un caz de renunțare la protimisis, la 23 apr. 1820 (N. Iorga, în B.C.I.R., 1929, p. 13, nr. 10).

⁸⁷ 19 iul. 1760 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 45, nr. 30); D. Ciurea, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1956, fasc. 1, p. 99.

⁸⁸ Ca în această formă de bezman viager, în Botoșani (9 dec. 1776, N. Iorga, în B.C.I.R., 1929, p. 6): dughenele construite de băzmănar deveneau la moartea lui proprietatea bisericii Domnești, stăpîna locului. În dughene urma să se țină numai marfă, fără drept de locuință cu familia. Bezmănarii nu respectă clauza și ocupă și terenuri neconcedate din cimitir.

În 1777, jîtnicerul Mihalache Cerchez, ispravnicul de Tutova, cumpăra în Bîrlad două locuri învecinate, pe ulița veche, de la Catrina Văcaru și Cîta unguroaica, plătînd 33 de lei⁸⁹. Pe terenul de 26 stj. astfel obținut, ispravnicul construiește 11 perechi de dughene, pe care la 18 iunie 1780 le vinde lui Moscu Pop Ion, căpitan de Puțeni, cu 1500 de lei, și din același loc mai vinde la 9 octombrie 1795⁹⁰ 3 stj. postelnicului Alex. Ianculescu, deși, ca întindere, locul apare în întregime vîndut la 1780. Un alt caz interesant de acaparare în vederea construirii de dughene din partea paharnicului Iordache Iamandi, tot în Bîrlad, va fi înfățișat în legătură cu zălogirile.

Ca acaparatori din rîndurile tîrgoveților cităm cazul jupînului Constantin Slicariu din Bîrlad; după ce îl întîlnim cumpărînd terenuri la 11 aprilie 1781 și 14 iulie 1784, el apare în diata din 11 ianuarie 1800 ca stăpîn a 9 dughene și a unei părți din moșia Murgeni, fără a socoti mișcătoarele acolo indicate.

Cît privește biserica, vedem mănăstirea Răchitoasa dînd logofătului Ioan Cantacuzino un vad de moară pe Bîrlad, în schimbul unei dughene în Tecuci⁹¹. La 12 august 1795⁹², aceeași mănăstire își hotărniceste trei locuri dăruite de baba Cîta unguroaica⁹³, așa cum la 27 iulie 1777 își hotărnicise dania (loc de casă și de dughene cu pivniță) de la Nastasia Gurău⁹⁴.

De toată această acțiune complexă de acaparare și concentrare a stăpînilor în orașe, cu specula de tip nou pe care o făcea posibilă, era legat protimisul pe care stăpînul locului îl putea opune bezmănarului, și bineînțeles, protimisul de drept comun sub toate formele lui.

În reacția tîrgurilor contra perturbării raporturilor de interese existente, s-a recurs la străvechiul obicei de obște sătească, pe care l-am întîlnit în Țara Românească la Cîmpulung și-l vom reîntîlni în Moldova, la Bîrlad, în secolul următor. În anii 1741—1742⁹⁵, tîrgoveții din Bacău dau jalbă domniei împotriva străinilor care „n-au fost tîrgoveț de baștină“, la care domnia hotărăște că tîrgul va fi volnic „să-i popriască pe unii ca acie“, urmînd a nu se mai face vînzări din „locul tîrgului“. Aici, intrarea unor noi elemente, care, pe de o parte, lărgeau concurența, iar de pe alta puteau fi mai ușor manevrate de acaparatorii din rîndurile clasei dominante, era înlăturată prin suprimarea înstrăinărilor din moșia tîrgului. Orașul era limitat — teoretic — la efectivele lui din acel moment. Nu se interzicea însă — ca în cazul Cîmpulungului (Muscel), așezat pe moșie moșnenească — însăși înstrăinarea ținerilor private ale tîrgoveților de baștină către *extranei*. Această măsură nu va fi luată decît la începutul secolului XIX⁹⁶. Protimisul de ogradă, întîlnit mai sus, pare a fi al stăpînului locului (ograzii) față de cel ce are în ogradă o vie piantată pe care vrea s-o vîndă.

⁸⁹ 3 iun. 1777 și 1777 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 50, 52, nr. 37, 39).

⁹⁰ *Ibid.*, II, p. 59, 88, nr. 45, 65.

⁹¹ *Ibid.*, p. 63, nr. 48 (27 iun. 1783).

⁹² *Ibid.*, p. 87, nr. 64.

⁹³ Vezi mai jos, nr. 126, procesul ei cu văduva lui Iordache Iamandi.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 51, nr. 38.

⁹⁵ Condiția lui C. Mavrocordat, în *St. și doc.*, VI, p. 242, nr. 280; jalba pornea în legătură cu vînzările pe care cumpărătorii de vii (emfiteuze) le făceau pentru vie și loc (pămînt), ca și cînd ar fi avut o stăpînire consolidată de tîrgoveți străvechi. La 12 mart. 1754 (*Anc. doc.*, p. 190, nr. 133), se recunoaște tîrgoveților din Botoșani preferința la hrînirea pe locul tîrgului, dăruit mănăstirii Sf. Nicolae, față de străinii de tîrg.

⁹⁶ Vezi mai jos, n. 126.

Extinderea protimisisului la relațiile de închiriere obișnuită. În timpuri, dezvoltarea pieții interne și importanța luată de locurile de desfășurare a mărfurilor au determinat pe chiriași să-și impună obiceiul de protimisis pentru a obține prelungirea închirierii unei dughene, dacă, în momentul expirării contractului, acceptau să plătească aceeași chirie ce ar fi fost oferită de un nou chiriaș din afară. Această formă evoluată de protimisis urmărea să asigure o anumită stabilitate în activitatea comercială sau meșteșugărească a celui nevoit să folosească un imobil cu chirie. Negustorul chiriaș putea astfel să beneficieze de îmbunătățirile aduse imobilului și, mai ales, de vadul comercial creat prin munca lui. O bază economică asemănătoare o vom regăsi în protimisisul clăcașilor la arendarea moșiei, pe de o parte, și al arendașilor la prelungirea arendei în concurență cu un străin, pe de altă parte. Apărut în faza de descompunere a feudalismului, protimisisului chiriașului de dughene va reapărea și va cunoaște o nouă dezvoltare, în forme corelative, în capitalism, pentru a asigura continuitatea de exploatare a fondurilor comerciale și a reduce unele efecte, devenite stingheritoare, ale mult trîmbițatei concurențe capitaliste.

Din domeniul comerțului, protimisisul chiriașului a tins să devină general, așa cum în Țara Românească se găsea consacrat în scolia la § 4 din cartea II, titlul 5 al Manualului din 1766 al lui M. Fotino.

În condițiile de dezvoltare ale economiei orășenești în perioada de care ne ocupăm, și protimisisul chiriașului ajungea să dea naștere la grave abuzuri, devenind o piedică pentru procesul de lărgire a pieții și de pătrundere a noilor relații capitaliste.

Astfel, la Botoșani, în 1774, Mlncă, văduva jînicerului Bosie, prelungeste pe un an lui Andrei Cazacliu închirierea a 5 dughene, mărindu-i chiria la 80 lei anual. După aceea preferă pe doi negustori, Tănase și Chiriac, foștii ei chiriași dinainte de tulburările războiului și de epidemia de ciumă, chiria oferită deci fiind de 131 de lei anual. Cazacliu amenință cu judecata, deoarece „lui i se cade să le ia dughenile... fiindcă sînt 3 ani decînd le țâne”. Concurenții oferă o chirie de 250 de lei, plătită anticipat, și par să fi obținut de la divan dreptul „să se protimisască ei a lua dughenele... iar Andrei să n-aibă... amestec. fiindcă nici un alișveriş... nu are”. Așa relatează faptele Mlncă Bosie, alături de care semnează ca martor ginerele său, medelnicerul Ștefan Anastase. În 1775, plingîndu-se divanului, Tănase arată că, avînd zor să desfacă marfa adusă din Polonia (și, desigur, mult căutată după încheierea păcii), medelnicerul îl înșelase, deoarece i se ascunsese prelungirea acordată lui Cazacliu și i se luase, peste enorma chirie oferită de el, 17 galbeni olandezi pentru medelnicer și mituirea „locurilor știute”, dar, după 12 drumuri la Iași și alte cheltuieli, pierduse marfa. El ajunsese să trăiască dintr-un meșteșug ce avea, în timp ce medelnicerul nu-i restituia din pagubă decît chiria avansată. Așadar, cel ce izbutise să se protimisească a fost chiriașul care ocupa dughenele la expirarea contractului, iar ofertele de chirie din partea lui Tănase au fost socotite ca manopere ilicite, în ciuda galbenilor care, la un moment dat, îi asiguraseră câștigarea procesului, pe baza calității de chiriaș anterior (D. Z. Furnică, *Din ist. com. la români*, Buc., 1908, p. 32—33 ; 36—37).

Invocarea, cu efecte așa de contradictorii, de amîndouă părțile concurente, a aceluiași drept arată cît de necesar este ca, îndărătul formelor abstracte, generale ale protimisisului, să se identifice jocul real al intereselor de clasă și poziția concretă a fiecărei părți care invocă protimisisul sau îl combate.

Operațiile juridice supuse protimisisului. Vânzările de moșii boierești⁹⁷, de părți de sate⁹⁸, de ocine țărănești⁹⁹, de părți nealese¹⁰⁰, de locuri măsurate în stînjeni (în sate sau în târguri¹⁰¹), de case sau de locuri de casă, de asemenea în sate¹⁰² și mai ales în târguri¹⁰³, de dughene și pivnițe sau de locuri pentru construirea lor în târguri¹⁰⁴, de mori și vaduri de moară¹⁰⁵, de vii, grădini, livezi, de țigani¹⁰⁶ constituie actele de înstrăinare cel mai des întâlnite care dau loc de protimisis.

Schimbul cu sultă este asimilat vânzării, din cauza diferenței de preț plătită în bani (sau în bani și țigani), și supus protimisisului¹⁰⁷. Cu toată tendința contrară ce se observă, schimbul nu dă, practic, naștere la protimisis¹⁰⁸.

Vînzarea silită a bunurilor unui debitor devine o operația din ce în ce mai curentă și este, pînă la Sobornicescul hrisov din 1785, supusă unui regim de excepție, favorabil creditorilor. Răspunsurile divanului din 1778—1782 (pct. 8) arată că vînzătorul prin mezat „n-are datoria să întrebe”, deoarece protimitarii de drept comun „nici pot să răscumpere, fiind vînzare cu publicație”. Bineînțeles, ei puteau participa la mezat, dînd prețul cel mai mare și luînd bunul ca adjudecatar¹⁰⁹. S-ar părea că cel îndreptățit la protimisis nu înlătura, prin simpla lui calitate, pe străinul care oferise același preț, fiind necesară o supralicitare.

⁹⁷ 12 mai 1755 (v. n. 74).

⁹⁸ 26 mai 1750 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 59, nr. 34) : fiul unui armaș vindе 1/4 de sat „cu toți vecinii, și cu vad de moară, și cu toate veniturile”; vezi n. 110.

⁹⁹ 1 mai 1772 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 106—108, nr. 84—85 : moșie „părintască, strămoșască și răzășască”.

¹⁰⁰ 13 iun. 1756 (Acad. R.P.R., XXVIII/47) : 1/2 bătrîn vindut (și 1/2 dăruit), „tot locul din cîmp, din pădure, din fânaș, din apă cu vad de mor(i), din tot locul, cu tot venitul”; 26 aug. 1777 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 124, nr. 96).

¹⁰¹ Birlad : 11 febr. 1774 (Antonovici, *Doc. bârl.*, II, p. 48, nr. 33 ; vezi și nr. 37; 39 și 40).

¹⁰² 16 mai 1750 ; 11 nov. 1765 ; 25 ian. 1766 ; 19 mai 1768 ; 1 mart. 1775 (Ștefanelli, *Doc.*, s.d.d.) ; unele legate de plezarea din obște a vînzătorului, semn de destrămarea a obștii.

¹⁰³ Botoșani : 2 aug. 1752 („Ion Nec.”, I, 2, p. 275, nr. 119) ; 7 sept. 1756 (*Uric.*, XXII, p. 374) ; Iași : 1761 și 1 apr. 1763 (P.R., 1926, I, p. 208) ; 1766 (în „Ion Nec.”, I, 2, p. 279, nr. 127) ; 27 mai 1754 (Acad. R.P.R., CXL/169) ; 27 oct. 1775 (*Uric.*, VII, p. 31).

¹⁰⁴ 12 iul. 1762 (în „Ion Nec.”, I, 2, p. 266, nr. 103).

¹⁰⁵ Vezi notele 102 și 104 de mai sus.

¹⁰⁶ 20 febr. 1761, și 5 mart. 1765 (*Uric.*, XX, p. 311 ; XVII, p. 44, 47, 53) ; 9 ian. 1765 (*Anc. doc.*, p. 247, nr. 193) : o medelnicereasă, pentru pomenirea sa și a soțului, dăruiește unei mănăstiri cu care stăpînea împreună un copil de țigan, jumătatea ce-i aparținea din acest rob, precizînd : „nimene din niamul meu niciodată să nu aibă a răspundi” ; 6 apr. 1760 (G. Prota, *Contribuții...*, p. 295, nr. 119) : „...de vreme că și țiganii moșie să socotesc” (în zapis de schimb).

¹⁰⁷ 3 mai 1750 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 57, nr. 33) : clauză de neamestec a rudelor, învoiala „fiind făcută de bunăvoie”.

¹⁰⁸ 9 iul. 1751 (*ibid.*, p. 74, nr. 44) : schimb de moșie contra moșie, fără nici o clauză care să amintească eventualitatea răscumpărării ; o clauză de neamestec figurează însă în 30 nov. 1752 (*ibid.*, p. 89, nr. 50), deși schimbul este identic. La schimbul a 1/4 sat, făcut de Ionița Talpă cu paharnicul Ionița Strișcă, unchiul lui Talpă și descendenții săi se precizează că Strișcă, fiind neam și cu Talpă și cu ei, „au rămas să stăpînescă” ; altfel ei s-ar fi împotrivit, dar cu un succes problematic.

¹⁰⁹ 6 oct. 1784 (N. Iorga, în B.C.I.R., 1929, p. 7—8), în Botoșani : C. Balș, fost mare paharnic, „fiindu-i megieș”. La strigarea mezatului s-a respectat „nu numai suma zilelor ce prin carte au fost rînduite, ce încă mai mult, peste doi luni de zăle”. După oferta lui Balș, mai trec cîteva zile la mijloc, dar nu supralicitează nimeni.

Vecinii nu mai sînt cuprinși în vînzările de moșii sau de părți de sat, sau în testamente (diater) decît în primii ani după reforma lui C. Mavrocordat. În 1750, domnia, întărind un zapis din 8 aprilie 1749, în care se menționau ca vînduți și vecini, îi exclude expres din întăritură¹¹⁰. Ei figurează însă în vînzarea satului Negritești, la 1 martie 1756, la care Nec. Ruset, mare paharnic, rudă mai apropiată cu vînzătorul, invocă dreptul său de preferință (30 nov. 1758)¹¹¹.

Problema exceptării daniilor. Și în Moldova, marea majoritate a numeroaselor danii de tot felul continuă să se execute fără contestații, ca și cînd exceptarea lor de la protimisis ar fi de la sine înțeleasă. Interzicerea prin Sobornicescul hrisov (1785) a daniilor săracilor către boieri, ca și larga dezvoltare a acestei forme de înstrăinare a moșilor presupunea o astfel de exceptare¹¹², în perioada anterioară. Totuși, în unele cazuri speciale, am văzut că socrul izbutea să răscumpere dania către o mănăstire, atunci cînd ginerele singur dăruise zestrea soției și partea de moșie primită de el de la socru. Incercările neamului, ale răzeșilor, mai puțin ale vecinilor, de a *strica* o danie sînt departe de a fi rare. Interesații continuă să combată daniile prin toate mijloacele cunoscute, ca și cînd exceptarea daniei de la protimisis n-ar fi fost consacrată juridic. De aceea rudele sînt asociate la danie sau puse să se iscălească în zapis; clauzele de interzicere a amestecului și răscumpărării din partea rudelor sînt curent întărite prin blesteme¹¹³, care, mai ales între rude, între tată și descendenții lui, se dovedesc foarte eficace. Avem, așadar, o luptă încă dîrză a familiei și devălmășiilor contra daniilor, care erau o formă curentă de exploatare din partea bisericii și a boierimii. Un aspect al acestei lupte răzbate

¹¹⁰ 26 mai 1750 (v. n. 98); 27 apr. 1753 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 91, nr. 51); 8 apr. 1749 (*ibid.*, V, p. 54—55, nr. 31), texte traduse după o traducere în limba germană, cf. și 20 iul. 1764 (*ibid.*, VI, p. 117, nr. 39). Trebuie admis că în original figurase cuvîntul *vecin*, deoarece, pentru traducerea germană a diateri din 8 apr. 1749, privind $\frac{1}{2}$ din Corlățești (Suceava) cu „o moară și vecini”, avem în original hrisovul de întăritură din 13 iun. 1750, în care se precizează: „și cu tot venitul ei afară din vecini”; se trăgea deci consecința din reforma intervenită cu două zile înaintea diateri.

¹¹¹ Turcu și Stoide, *Doc. Neamt*, 1935, p. 35.

¹¹² 30 iun. 1752 (CXXXIX/63): boier către o mănăstire; 1 febr. 1752 (XXVIII/49); 24 oct. 1754 (XXVIII/61); 13 și 16 iun. 1756 (XVIII/29, 47, 52, 53, 42): daniile sătenilor din Poșorcani către comisul Lascarache Roset, pe care acesta și le alege la 17 iun. 1756 (XVIII/99) și se judecă pentru ele la 7 oct. (cercețări), 9 nov. (mărturia unui boier), 5 dec. 1756 (judecata veliților boieri) și 25 mai 1757 (judecata lui Sc. Ghica), XXVIII, 76, 69, 45, 35, toate doc. la Acad. R.P.R.; cf. 29 mai 1768 (XXVIII/44), importanta judecată a lui Gr. Calimah, și R. Rosetti, *An. Acad. Rom.*, s. II, S.S.I., XXVIII, p. 485; 25 oct. 1772 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 47, nr. 32), 7 stj. dăruiri paharnicului Iordache Iamandi de bătrîna Cîta unguroaica; în act, dania apare ca făcută de Gligoraș *sin* Andor cu soția Cîta și fiul Ioan. Ca mici danii către mănăstiri, vezi 27 iul. 1777 (*ibid.*, p. 51, nr. 38): hotărnicirea unui loc de casă și dugheană, dăruit către 1710, mănăstirii Răchitoasa; Acad. R.P.R.: 4 oct. 1754 (LXIV/157), dania a două pogoane de vie către episcopia Romanului; 25 iun. 1753 (LXXXVII/121), casă dăruită unui mare armaș al mănăstirii Golia (v. și n. 57)

¹¹³ 29 nov. 1753 (Acad. R.P.R., CXXXV/135), dania lui Ion Păncescu către marele vistier Aristarho: „și den neamul meu să n'aibă niméni treabă, pentru că iaste parte mea și de să va scula cineva den neamul meu, să aibu eu să dăzbat” (fără blestem); 13 iun. 1756 (*loc. cit.*, XXVIII/53): „și di aş întoarci eu or cineva den namul meu, să fie afurisit și anatîma”; 8 iul. 1754 (*loc. cit.*, LVI/92): „iar cini s-ar scula din feciorii mei sau din rudeniile mele ca să strice dreaptă danie me, să fie neertat de domnul Dumnezău și de pre curata Maica sfinții salî și di mini di un păcătos”; 8 apr. 1749 (v. n. 110); 3 apr. 1739 („Arh. gen.”, 1912, p. 144—145).

grăitor în hrisovul pentru reorganizarea bisericii din 15 iulie 1764¹¹⁴, în care Gr. Ghica și sfatul de obște adunat cu acest prilej, cercetînd abuzurile ce se comiteau cu zidirea unor biserici fără trebuință — ceea ce accentua goana după danii de întreținere — constată că se făceau multe afierosiri „din pizmă pentru urmași”. Așadar, coeziunea familiei feudale, legată de interesele proprietății private, era departe de a avea caracterul idilic ce i se atribuie uneori.

I. Nădejde¹¹⁵ a susținut că dania era în mod normal supusă răscumpărării, „contrar novejii lui Roman Lecapenu și încercărilor de a sfînti afierosirile”, întemeindu-se pe participarea rudelor sau răzeșilor la danie. În realitate, ne găsim în fața unei politici pline de contradicții. Principiul canonic al intangibilității proprietății bisericesti este aplicat adeseori¹¹⁶. Dreptul de ctitorie contribuie ca familia boierească să aibă interes a respecta daniile pioase. La nevoie, biserica le împarte cu rudele prea dîrze ale donatorului, potrivit novejii atribuită lui Vasile Porfirogenitul, necitată expres. Controlul domniei (supra) privea și acest aspect. Cînd bunul dăruit bisericii fusese dobîndit prin ocolirea protimisului rudelor devălmașe sau al celor stăpîne asupra părților aceluiași sat, dania putea fi anulată, cu referire la Armenopol, III, 3, f. 224 (= § 118, v. mai jos, p. 181), și înlocuită cu o danie în bani, pentru ca principiul intangibilității să nu fie încălcat, principiu pe care divanul îl aplica și la 30 iul. 1771, citind de data aceasta Basilicalele (T. II, titl. — *Abschnitt* — 30)¹¹⁷.

Daniile săracilor către boieri au fost mereu validate, dacă țaranii — cărora în zapis li se impunea să declare că dăruiesc „pentru multă milă și bine”, „pentru mult bine”¹¹⁸ primit de la boier (vezi cap. VI) — jurau cu carte de blestem că a fost danie adevărată.

Este izbitor în acest sens procesul răzeșilor din Poșorcani cu comisul Lascarache Roset *mîncător* de răzeși ca și rudele sale, Ștefan, Vasile și Constantin. La 5 dec. 1756 (v. n. 112), boierii aplică „testamentul domnesc ci esti în visterie (și care) hotărăște că oricine va fi răzăș sau rudă și va privi un lucru a niamului său sau a răzeș(ilor) vînzându-să, [pot] șase luni este volnic să întoarcă”, ceea ce țaranii nu făcuseră, decăzînd din eventualul drept de protimisis, care însă nu le era recunoscut, fiindcă daniile erau socotite *adevărate* și se consideră că prin ele L. Roset devenise *drept moșnean* cu țaranii. Urmează o judecată a lui C. Racoviță, pe care o întărește Scarlat Ghica la 25 mai 1757 (v. n. 112), în sensul că se pot întoarce numai daniile „cu meșterșug” (simulate), dar probele ce se admit sînt ridicole. Semnatarii celor 13 zapise de danie în discuție jură în biserică — din teamă sau atrași prin alte avantaje — că „n-au fost nici un meșterșug și este dreaptă dată danie”. Continuîndu-și lupta, răzeșii obțin de la domnie să dea boierului o moșie echivalentă în schimbul daniilor „drepte” din Poșorcani, unde nu-l voiau pe boier în mijlocul lor, cunoscînd rezultatul final. Nu-i pot însă oferi decît o moșie mică în ținutul Bacău, pe care boierul o refuză, și astfel păstrează pămîntul acaparat. Cînd răzeșii din satul Sălăgeni (țin. Lăpușna) opun dreptul lor de protimisis la vînzarea unei părți de moșie făcută de Vasile Tuțul și alți răzeși hatmanului V. Razu, ei pierd la

¹¹⁴ *Uric.*, I, ed. 2, p. 312 urm.

¹¹⁵ P.R., 1926, I, p. 208; cf. *Uric.*, XI, p. 228 (6 dec. 1775).

¹¹⁶ Răspîndit acum de trad. rom. a Văctiriei, vezi ms. rom. 1468, slova A, cap. 104 (Acad. R.P.R.).

¹¹⁷ Wickenhauser, *Molda*, II, 1885, p. 108—109 și *Moldawa*, I, 1862, p. 177—178.

¹¹⁸ 1 oct. 1753 și 8 iul. 1754 (Acad. R.P.R., CXXXV/133 și LVI/92); cf. anaforaua din 16 ian. 1767, întărită de Gr. Ghica la 18 ianuarie 1767 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 62, nr. 4 și 5); 30 mai 1755 (*ibid.*, p. 121, nr. 68).

11 septembrie 1775 în fața boierilor divanului, deoarece cu carte de blestem se dovedește că n-a fost vânzare, ci danie („pentru milă și ajutor“ de la hatman), care rămâne bună (11 sept. 1775, A.S.I., Doc. P. 356/7, copie; hatmanul câștigă și celelalte procese din 1776).

Procese ca acela al Gherghileștilor, cercetat mai sus, și cel al lui Iordache Iamandi cu bătrâna Cîta, de care ne vom ocupa în legătură cu zălogul, devin greu de înțeles, dacă dania n-ar fi fost pînă la urmă excep-tată de la protimisis.

Sprijinul de care se bucura biserica și acțiunea sa de strîngere a tot felul de danii rezultă grăitor din zălogul din 22 martie 1757 al Catrinei, văduva vornicului Enache, în proces cu o nepoată de frate a acestuia (A.S.I., Doc. P. 339 și rez. în „Ion Nec.“, IV, 1924, p. 25).

Catrina avea uzufructul a 1/2 din satul Podobiți (țin. Cîrligătura), cu sarcina im-pusă de soțul defunct de a dona schitului Sinești al mănăstirii Putna. Nepoata vinde logofătului Gh. Carp de la vistierie, care i-ar fi fost „oarecare rudă“, partea ei din Po-dobiți, fără a o întreba pe Catrina, care, ca afină, nu avea protimisis, dar „neputînd su-feri“ această vânzare, urma să fie judecată în fața mitropolitului Iacov Putneanu. Mitro-poliții judecau curent litigiul în care biserica era direct interesată și avea aproape tot-deauna câștig de cauză. Consultat, mitropolitul răspunde „cu sf. pravilă că, de vreme ce eu (Catrina — V. G.) nu răsкупăr această moșie pentru mine, ci ca s-o dau de pomană la sf. mănăstire“ pentru sufletul răposaiilor care au stăpînit întreaga moșie, „mai lesne în-cap eu să cumpăr decît alții“. Carp ia înprî banii vânzării.

Speța prezintă un interes deosebit. Se deduce că defuncții, dacă ar fi trăit, ar fi exercitat protimisisul de primi stăpînitori, care ar fi trecut înaintea lui Carp, și se admite ca valabil actul de răsкупărare al Catrinei în numele defuncților, declarația ei că va dărui toată moșia fiind socotită ca o dovadă că interpretează intenția „firească“ a celor morți și nu este un act de interes personal. *Pizma față de rude* de care vorbește domnul la 1764 este vizibilă și în acest litigiu, pe lîngă ineputabila imaginație constructivă a juriștilor bisericii în mînuirea tehnicii protimisisului.

Zălogirea și darea în plată. Aceste două operații dau naștere la proti-misis după regulile cunoscute. Cînd un neam al debitorului plătește datoria și scoate de sub zălogire moșia „cuprînsă“ de către negustorul creditor pentru a-și acoperi creanța sa, o rudă mai apropiată în grad o poate răsкупăra, peste doi ani, de la ruda mai îndepărtată care făcuse prima răsкупărare¹¹⁹. Copiii, deveniți vîrstnici, pot, dacă plătesc datoria, să răsкупere sălașele de țigani zălogite de tatăl lor unui mare boier, care le trecuse între timp unei domnițe¹²⁰.

Ursu L. din Botășul pe Bistrița¹²¹ primise ca zestre o moșie, pusă zălog de nea-mul lui Damaschin la socrul lui Ursu. Intorcîndu-se în țară și găsind moșia cotropită de o rudă a nevestei, Ursu o zălogește lui Nistor A., fără a întreba pe *cei cu moșie* (pe Damaschini), care se opun. La judecata vornicului de Cîmpulung, cotropitorul pierde, iar Damaschin își răsкупără zălogul („fiind a lor din moșii lor“) de la Ursu și, implicit, de la Nistor. Ursu împreună cu copiii și cumnații, îi dau o declarație de neamestec în stăpînirea moșiei.

¹¹⁹ 20 iul. 1776 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 118, nr. 92).

¹²⁰ 17 februarie 1765, anaforaua boierilor, și 5 martie 1765, întărirea domnească (*Uric.*, XVII, p. 52 și 44).

¹²¹ 10 aprilie 1771 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 105, nr. 83).

Se reflectă aici confuzia între zălogire și vânzare, dar și trăinicia legăturilor dintre bunul pus zălog și neamul zălogitorului. Este și un exemplu de zălogire a unui zălog, adică de sub-amanet imobiliar, care lăsa întreg dreptul de răscumpărare al primului debitor.

Datornicii luptă împotriva pretenției creditorilor de a înscrie în act clauza de păstrare a zălogului în deplină proprietate dacă nu se plătește datoria la scadență. De nevoie, datornicii acceptă astfel de clauze¹²², dar lupta lor se sprijină acum pe principiul dreptului bizantin, care declara nule clauzele de acest fel, principiu care, prin Cırja arhierilor¹²³ și Armenopol¹²⁴, apare ca receptat în dreptul țării. Răspunsurile divanului din 1782 confirmă această receptare.

Zălogirea putea ascunde o vânzare, tocmai cu scopul de a ocoli o aplicare stingheritoare a protimisului, ca în pricini cercetate prin anaforaua (suret) din 28 iulie 1757¹²⁵.

Paharnicul St. Iamandi, stăpîn pe 3/4 din Dorogașuți, arată vornicului Iordache Ruset, latifundiar acaparator de părți răzășești, că va răscumpăra el ca *răzeș* (vecin) o pătrime din sat, a lui Mustată, tatăl unei slugi a vornicului, dacă îi este zălogită. Deci zălogul putea fi răscumpărat, plătindu-se creanța, și de către răzeși sau vecini. Cînd, 20 de ani mai tîrziu, paharnicul vrea să răscumpere pătrimea de sat pe care vornicul o ia în stăpînire (pînă atunci o lăsase în posesiunea datornicului-vînzător, care o dijmuise mai departe), i se opune prescripția de 10 ani. Paharnicul jurînd că n-a cunoscut vânzarea,

¹²² 17 febr. 1765 (*Uric.*, XVII, p. 47 ; 50), împrumut între boieri ; operație necalificată expres ca zălogire.

¹²³ Slova P., cap. 95 (Acad. R.P.R., ms. rom., 1468, f. 611).

¹²⁴ C. 3, t. 5, f. 200 (= § 12, ed. Heimb.), cit. la 11 iul. 1774 (*Uric.*, XXV, p. 171). Din anaf. din 17 febr. 1765 rezultă că Nec. Feștilă se obligase, în caz de neplată, să dea 5 sălașe de țigani creditorului său, vistiernicul T. Palade. Acesta, în concurs cu creditorii fără zălog, obținuse de la domn ca țiganii „zălogiți” să-i fie atribuiți lui în proprietate. Copiii datornicului, deveniți majori, ajung să răscumpere acești țigani (atlați în stăpînirea domniței Anița), cu motivarea că vistiernicul trebuie „să ia alt zapis” de la debitor, „de cumpărătură, sau să-i vîndă altuia, și atunci ar fi fost primită vânzarea”. Neprocedînd astfel, țiganii au rămas ca un zălog, pentru care pravila așa hotărăște : „Codul Arm., cartea 3-a, titlul 5, frunza 233 : Împrumutătorul și clironomul lui nu au dreptate din multă vreme (adică invocînd prescripția — V. G.) a nu da zălogul după ce se va plăti datoria, adecă de vor trece și 30 de ani” (= § 34 ed. Heimb.). În aceeași anafora din 17 martie 1765 se mai receptează două norme menite să garanteze pe debitor față de asuprairea creditorului : Sf. pravilă, Cod. Arm., c. 1, t. 12, f. 81 (= § 40 ed. cit.), bunul nevîrstnicului se poate vinde pentru datoria sa și a tatălui său ori pentru *datorie domnească* numai cu hotărîre judecătorească ; Vactiria, sl. 1, f. 63 : nevîrstnicii pot lua înapoi zăloagele date de ei și vindute de *datornici* [creditorii], nu și pe cele date de părinții lor. Obiceiul pămîntului nu respecta însă această distincție care accentua în spirit sclavagist autoritatea șefului de familie. *Uric.*, XI, p. 258, nr. 9 : nu are valoare clauza din actul de zălogitură, ci e necesar ca stăpînul moșiei (zălogitorul) să dea „al doilea zapis cu desăvîrșită vânzare” sau să se ia „cartea județului... că s-au dat acel zălog de istov”. Astfel, zălogitorul sau „moștenitorul și neamurile lui pot să dea banii și să ia zălogul” ; cf. zapisul de zălogire a părții lor de ocină din Măstacăn, dat de răzeșii de acolo la 2 iul. 1776 lui N. Ruset pentru 30 de lei, cu clauza : „și la zua însămnată, ori să-i dăm dumisale banii, ori să dăm zapes, de vânzare pe giumătati de Obini, după cum ne-om tocni cu d-lui” (Turcu și Stoide, *Doc. Neamț.*, 1935, p. 36). În aceeași anafora din 17 febr. 1765 se mai receptează două norme de garanție.

¹²⁵ T. Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 171, nr. 87 ; 25 febr. 1781 („Ion Nec.”, I, 1921, p. 103, nr. 35) : de unde nevoia verificării oficiale a titlurilor zălogitorului.

boienii-judecători îi dau dreptul să răscumpere, deoarece „să cunoaște că... n-au știut, de vreme ce au fostu cumpărătură fără di stăpînire”¹²⁶.

Interesantă lichidare de zălog avem în zăpisiul din 5 august 1759¹²⁷.

T. Volcinski, nefiind ajutat de rude („oprindu-mă rudele mele”) să-și scoată „baștină de la moșul nostru Strătulat”, pe care o zălogise unui văr, a pus-o în vânzare; o cumpără alt văr, „care mai are aici o a patra parte de la părintele său,” avînd „cel mai mare drept a o cumpăra” (originalul va fi spus: „era mai volnic”, „i se cădea”, „încăpea mai mult”).

Aici solidaritatea de neam nu mai joacă în spirit gentilic, ci diferențiat: cel înstărit înlătură prin protimisis pe străin, dar cere să i se dea un bun în schimbul banilor dați rudei în nevoie, care astfel trece în rîndul sărăciților.

Respectarea spontană a protimisisului. Și în Moldova, vitalitatea protimisisului se manifestă prin înstrăinări¹²⁸ făcute de-a dreptul celor care ar fi putut invoca un drept de preferință și care au avut numerarul necesar ca să cumpere¹²⁹. În obști, de pildă, în ocolul Cîmpulungului, se face sfat înainte de vânzare „cu mulți oameni de cinste și de frunte”, ceea

¹²⁶ Unele documente, redactate de pe pozițiile clasei dominante, maschează manoperele boierului acaparator. La Birlad, paharnicul Iordache Iamandi, cu o danie de 7 stj. primită la 25 oct. 1772 de la o familie de unguri (Cîta, cu soțul și fiul), se protimisește (în 1780) ca vecin la vânzarea locului alăturat, în zăpis semnînd și Cîta (Kathy) donatoarea, rudă cu văduva care vindea acum. În nov. 1785, bătrîna Cîta vrea să ia locul acesta în stăpînire ca rudă, fiindcă boierul, de 5 ani de cînd îl folosește, „și-a fi întors banii cu care au cumpărat”. Isprăvnicia constată că bătrîna „să protimisește”, deși a recunoscut că a fost o vânzare, nu un amanet, și decide că trebuia să fi invocat protimisisul cu prilejul vânzării la care a fost de față, iscălind în zăpis, nu acum, după ce s-au clădit și dughene pe locul cu pricina. Judecata are grijă să motiveze că boierul a cumpărat cu „voia și primire a tuturor răzășilor și mai ales că, avînd danie locu... alături...”, după dreptate i s-au căzut protimisire de a-l cumpăra”. La 21 aug. 1790, isprăvnicia, judecînd din porunca domnului, sesizat de văduva lui Iamandi, bătrîna neobosită își repetă cererea, arătînd că, după trecerea a 10 ani, creditorul s-a îndestulat și mai mult; ea pierde însă pe motiv că zălogirea n-a fost dovedită, iar la vânzare asistase și renunțase să se protimisească. Din documente nu putem reconstitui motivul primei danii, nici nu înțelegem bine atitudinea bătrînei, care luptă să răscumpere locul vecin, dar nu contesta dania ei, cu care boierul se putuse protimisi. Nu putem ști dacă cererea bătrînei de a dovedi că a fost zălogire se oglindește exact în actul redactat de isprăvnicie. Abilitatea boierului a constat în a fi dat operației, în zăpis, caracterul net de vânzare, smulgînd semnătura bătrînei, după ce îi luase dania din 1772; vezi Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 47, 65, 73, nr. 32, 50, 57.

¹²⁷ Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 200, nr. 103 (trad. după o copie germ.).

¹²⁸ Acad. R.P.R., 5 iul. 1750 (LXXIII/71): către cumnat, deci către soră; 30 sept. 1750 (XCVI/128): către frate; 28 oct. 1754 (CCXXV/8): vinde Irina, nevasta lui Paladi Goloe, împreună cu Gavril Burghel, cumnatul ei, și cu alții, lui Andrei Burghel, care, ca afin al vânzătoarei, nu este adevărat protimitar; 20 febr. 1771: vie vîndută fratelui (*Uric.*, XXIV, p. 449); 25 ian. 1766 și 3 febr. 1781 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 83 și 129, nr. 65 și 101), nepoților (în primul fiind mai *volnici*, adică îndreptățiți la protimisis; în al doilea, era și preot și își lua asupra sa sărindarele unchiului vînzător); 7 iul. 1759 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 199, nr. 102): „neîncăpînd alții ca să o cumpere au cumpărat-o du-sa, fiind rezeș și neam a nostru”; 26 ian. 1761 (*ibid.*, VI, p. 16, nr. 3): răzeșii din Petriceni (Suceava) vînd rudei lor Volcinski.

¹²⁹ Cei ce cumpără de la rude ajung uneori să vîndă bunul unui străin: 26 mai 1750 (*ibid.*, V, p. 59, nr. 34); 12 iul. 1762 („Ion Nec.”, I, 2, p. 266, nr. 103): Gh. Ion sucmanarul răscumpără de la ginerele starostelui Gavril Covrig un loc de dughene „fiind a părinților mei”, dar nu-l poate ține și, cum neamul lui, întrebă, nu-l cumpără, îl vinde starostelui.

ce asigură respectarea preferinței obișnuite¹³⁰. Participarea membrilor familiei¹³¹ și a martorilor — „mulți oameni buni și tineri“¹³², bătrâni, mahalagii, preoți sau, cînd cel puțin o parte este boier, „mulți boieri și răzăși de acolo“, „boiari și oameni de curte“¹³³ —, care nu lipsesc niciodată, are aceeași semnificație ca în Țara Românească și ca în perioada anterioară.

Procedura protimisisului : întrebarea ; renunțarea prin iscălirea zapisului. Întrebarea de protimisis¹³⁴ și iscălirea în zapis, ca semn de renunțare la preemțiune¹³⁵, rămîn extrajudiciare¹³⁶. La 1782, guvernatorul austriac al Bucovinei, pornind de la ideea că în dreptul moldovenesc procedura nu poate să fie decît judiciară, întrebă divanul din Iași dacă vînzătorul unei moșii „este dator, prin știrea judecării, să facă știre neamului sau răzeșilor“. Divanul răspunde că cel ce vinde „are datorie să întrebe“, dar nici nu indică instanța competentă, nici nu confirmă caracterul extrajudiciar al procedurii. Uneori cumpărătorul, din precauție, întrebă pe vînzător „de are ficiori sau pe cineva rudeni să-i iscălească zapisu“, mulțumindu-se cu declarația că, „ea nevrînd să-i spue, au zis că nu are pe nime“, ceea ce se dovedește inexact (*Uric.*, VII, p. 31). Declarația din zapis că s-a vîndut „cu știrea și voia“ celui îndreptățit la protimisis putea să fie fictivă¹³⁷.

Întrebarea se face după situația concretă a înstrăinătorului : *fraților noștri*¹³⁸, *tuturor neamurilor*¹³⁹, *vecinilor și mahalagiilor*¹⁴⁰, *oamenilor mei*¹⁴¹, *răzeșilor și neamurilor*¹⁴² etc. Strigarea vînzărilor la zilele de tîrg devine forma cea mai curentă de întrebare, în locul anunțării în biserică. Mențiunea întrebării săvîrșite lipsește în numeroase acte¹⁴³, fie pentru că

¹³⁰ 25 ian. 1766 (v. n. 128).

¹³¹ Acad. R.P.R., 25 aug. 1756 (LVI/98) : cu soția ; 28 oct. 1754 (CCXXV/8) : soția cu cumnatul și alții ; 27 mai 1754 (CXL/169) : cu soția și copiii ; 10 ian. 1777 (*Uric.*, XXIII, p. 284) : cu frații ; 1761 (P.R., 1926, I, p. 208) : cu fiica și fiul ; 1 apr. 1763 : ginelele, soacra cu altă fiică (*ib.*) ; 2 apr. 1766 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 87, nr. 137) : cu femeia.

¹³² 24 apr. 1751 (*Uric.*, XXIV, p. 446) : „oameni buni...“.

¹³³ 25 aug. 1756 (Acad. R.P.R., LVI/98) ; cf. 20 febr. 1761 (*Uric.*, XX, p. 312).

¹³⁴ 21 mart. 1779 (*Doc. Callim.*, II, p. 219) ; 2 aug. 1752 (v. n. 140) ; 2 apr. 1784 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 147, nr. 108).

¹³⁵ 27 oct. 1775 (v. n. 159) ; cf. 27 iun. 1761 (*Sur. și izv.*, XXV, p. 47) ; 22 oct. 1776 (v. n. 77) ; 26 aug. 1777 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 124 nr. 96) ; 3 iun. 1777 (I. Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 50—51, nr. 37).

¹³⁶ 23 febr. 1759 ; 16 aug. 1762 ; 1 sept. 1774 (rudele întrebate „s-au lepădat, cum că nu le trebuie“) ; 1 mart. 1775 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 60, 66, 114—116, nr. 44, 49, 89—90) ; 22 mart. 1781 (N. Iorga, B.C.I.R., 1925, p. 178).

¹³⁷ 25 aug. 1752 (Acad. R.P.R., CIII/176) : Egumenul Iorest jură că, deși „scrie în zapis... că s-au întrebat rudile..., pe nime n-au întrebat“. Nu se aplică sancțiuni celor ce au participat la această fraudă.

¹³⁸ 7 iul. 1759 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 199, nr. 102).

¹³⁹ 23 febr. 1759 ; 2 apr. 1784 ; sau, mai concret : *pe nepoții noștri* (16 aug. 1762) ; vezi Ștefanelli, *Doc.*, s.d.d.

¹⁴⁰ 2 aug. 1752 (în „Ion Nec.“, I, 2, p. 275, nr. 119) : „am întrebat pe tot niamul meu și mahalagii și nime nu s-au aflat ca să o cumpere“.

¹⁴¹ 7 sept. 1756 (*Uric.*, XXII, p. 374), expresie care evocă raporturile de ceață în obște.

¹⁴² 7 iul. 1759, cit., 2 iul. 1777 și 11 apr. 1781 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 53, 62, nr. 40, 47) : „pre toate neamurile mele și prea răzășii miei“, „toate niamurile noastre și răzășii“.

¹⁴³ Acad. R.P.R. ; 12 iun. 1754 (CXXII/138), schimb ; 25 iun. 1753 (CXXXVII/121), danie ; vînzări : 15 iun. 1760 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 44, nr. 29 și *passim*) și 8 mart. 1773 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 54, nr. 67) ; 30 dec. 1780 (*Uric.*, XXIV, p. 450).

nu existau protimitari, fie pentru că se ocolea protimisul¹⁴⁴, cu riscul unei răscumpărări. Uneori protimitarul susține că a fost silit prin violență să participe la act¹⁴⁵. Întrebarea se putea face oral, dar mai ales prin răvaș, între boieri de pildă.

Renunțarea la preferință — ca în obște — apare încă adesea ca *invoire*¹⁴⁶ la vânzarea către străin, dar din ce în ce mai mult ca o *lepădare* (renunțare la un drept). Cazurile de lepădare¹⁴⁷ sînt frecvente, din cauza lipsei de numerar disponibil sau din cauza prețului socotit excesiv¹⁴⁸. Multe acte menționează renunțarea, fără să arate forma în care s-a dat. Îscălirea zăpisului devine dovada cea mai sigură: altfel se recurge la jurămîntul părților și, mai rar, la depoziția martorilor semnați în zăpis. Excepțional, renunțarea se poate da prin act separat¹⁴⁹. După vechiul obicei, cel întreat, care nu cumpăraseră, cerea mai tirziu, cînd „au mai îmbogățit”, să răscumpere; acum, în justiția domnească, se impune ideea unei decăderi pentru cel ce nu și-a exercitat dreptul la vreme¹⁵⁰. Punerea *zilei* (termen care practic se prelungea peste cel obligator), răspunsul la întrebare și predarea banilor nu rezultă clar din documente. Criza jurămîntului și a blestemului¹⁵¹, ca probă jüdiciară, a impus căutarea unor forme scrise cu caracter oficial, prin care să se asigure dovada încheierii actelor, a cuprinsului lor și a îndeplinirii diferitelor formalități. Este linia care, după încercarea de generalizare a zăpiselor și a martorilor, duce la

¹⁴⁴ 12 mai 1755 (*Sur. și izv.*, XXIV, p. 71, nr. 62); 21 iun. 1766 (R. Rosetti, *Cr. Bohotin.*, p. 249, nr. 76, între boierii Rosettești).

¹⁴⁵ 8 sept. 1755 (Costăchescu, *Bălțați*, p. 42).

¹⁴⁶ 1 sept. 1774 cit.: „ne-au dat voe să o vindem cui s-o găsi”; 26 aug. 1777 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 124, nr. 96): „i-am dat voe ca să o vîndă”.

¹⁴⁷ 7 iul. 1759 (v. n. 138); 23 febr. 1759; „nu s-au aflat nime”; 16 aug. 1762, cit.: „ei s-au lepădat”; 20 mai 1765: „au zăs că n-are puțință să cumpere moșia”; 1 sept. 1774: „s-au lepădat”; 1 mart. 1775; 2 apr. 1784; vezi Ștefanelli, *Doc.*, s.d.d.; 20 febr. 1761 (*Uric.*, XX, p. 311); 12 iul. 1762 („Ion Nec.”, I, 2, p. 266, nr. 103); 24 sept. 1752 (Acad. R.P.R., CCLXXIV/63): marelă spătar Aristarh, ulterior vistier, mare latifundiar, acaparator de moșii prin danie și cumpărături (5 și 10 sept. 1754, *loc. cit.*, CI/59—60), renunță, ca stăpin al moșiei Rătești, să cumpere cu precădere siliștea vecină Munteni (țin. Hîrlău), a Irinei Chișcă.

¹⁴⁸ 16 aug. 1762 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 66, nr. 49).

¹⁴⁹ 26 aug. 1777, cit.: „supărat să nu fii cumpărători(ul) dispre noi sau dispre niamul nostru, căci cu știința noastră au fost”.

¹⁵⁰ 20 mai 1765 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 74, nr. 57), judecata vonnicului de Cîmpulung: „eu l-am dat rămas... de ce n-au dat bani cînd îi era nevoie și l-au întreat”; mențiunea întrebării nu înlătură răscumpărarea din partea celui neiscălit în zăpis: vezi 12 febr. 1783; 25 aug. 1752 (Acad. R.P.R. CIII/176), cartea marelui log. I. Canta: „de vrîme că și cu sufletul meu (protimitarul neîntreat — V. G.) au încredințat că n-au știut și și Mihalachie vînzătorul mărturisind că, macar că scrie în zăpisul vînzării că și-au întreat rudele și n-au vrut să cumpere nime, dară pe nime n-au întreat”; 27 oct. 1775 (*Uric.*; VII, p. 31): cumpărătorul susține că „nu i-a spus Ghirgica”, cum era datoare, să are rude de sînge, deși o întrebase anume.

¹⁵¹ Hrisovul din 1 aug. 1755 al lui Matei Ghica (*Uric.*, I, p. 329—331): *Anc. doc.*, p. 352, nr. 289: „s-au obicinuit... că... ie fac fără de scrisoare și fără de marturi... cele mai multe giudecăți nu se pot îndrepta... fără... jurămînt, ori cu cărți de blăstăm, și... pieru multe suflete... înterimurile... se află pline tot de oameni afurisiți”. Tocmețile fără zăpis aveau să nu se țină în seamă, pedepsindu-se totodată cei ce n-au făcut înscris; cf. 17 apr. 1758 (9), 4 febr. 1769, 25 ian. 1786 (*Anc. doc.*, p. 346, 319, 343); Raichevich, *Osserv.*, p. 236—238, amintește că, înainte cu 7 ani, patriarhul Ierusalimului umpluse țara cu „indulgențe” pentru sperjuri, încasînd timp de doi ani cîte 10 ducați pentru o liturghie de dezlegare din blestem; cf. zăpisul din 8 iun. 1783 (*Doc. tecucene*, cit., III, p. 60, nr. 74), unde un neam de preoți răscumpără de două ori „ca să nu mai între cineva la giurămînturi să-și răpue și sufletul”.

reforma Sobornicescului hrisov. In caz de răscumpărare, „se întorc“, „se răspund“ banii cumpărării, împreună cu dobînda lor, afară de cazul cînd această dobîndă nu se compensează cu cheltuielile făcute de cumpărător pentru întreținerea lucrului¹⁵².

*Probleme de protimisis în procesul Feștileștilor*¹⁵³.

Nicolae Feștilă cumpărase de la o cumnată cite o jumătate din cele două moșii în care cealaltă jumătate era zestrea soției sale, rămînînd nedovedit pînă la urmă dacă prețul reprezenta bani din zestre (ceea ce ar fi făcut ca și cumpărătura să devină dotală). Feștilă, închis pentru o datorie neplătită, e silit să vîndă, cu acordul unuia din copiii săi, singurul major¹⁵⁴, și care semnează zăpîsul, ambele moșii (inclusiv zestrea), vîstiernicului T. Paladi, căruia îi zălogește și niște sălașe de țigani, pe care creditorul le va lua mai tîrziu, cu carte domnească, în contul creanței sale. Moșiile și țiganii ajung în stăpînirea domnișei Anița, de la care doi copii ai lui Feștilă, deveniți majori după data vînzării, cer să răscumpe. Boierii propun domnului următoarea soluție, vădit părtinitoare pentru domnișă, și sprijinită exclusiv pe un număr neobișnuit de texte din pravile, din care soluțiile sînt deduse cu o subtilitate ce trebuie subliniată :

a) Feștilă fiind „volnic cu ale sale să facă orice va vrea“, părțile de moșie cumpărate de el au fost bine vîndute. Se exclude deci, la prima vedere, protimisisul asupra agonisitei personale a vînzătorului.

b) La cumpărătura făcută de Feștilă de la cumnata sa aveau protimisis nu numai copiii — ca rude și ca răzeși —, ci și tatăl, ca eventual moștenitor „la lucrurile femeii sale“. Cu alte cuvinte, se subînțelege că o rudă de sînge n-ar fi protimitar decît în calitate de moștenitor, și apoi se extinde abuziv și în mod neașteptat oalitatea de protimitar asupra oricărui moștenitor, inclusiv asupra soțului, moștenitor a n o m a l, care nu era rudă de sînge cu soția moștenită¹⁵⁵. Dar mai mult : conferindu-se această calitate de protimitar tatălui, se uită că, în cel mai bun caz, ar fi trebuit să cumpere împreună cu copiii săi, nu să-i excludă de la protimisis și să devină singur stăpîn al moșiilor cumpărate.

c) Partea din zestre ce revenea ca moștenire soțului și copilului semnat în zăpîs a fost bine vîndută de Feștilă, iar pentru cele două părți din zestre ce reveneau copiilor reclamantîi, boierii citează *in extenso* pe Armenopol¹⁵⁶ și Cirja arhierescă,¹⁵⁷ din care

¹⁵² 21 iun. 1766, (R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 249) : dobînda din momentul cumpărării pînă la data ofertei de răscumpărare ; 25 iun. 1766 (*ibid.*, p. 250, nr. 78) : venitul moșiei, reclamat de răscumpărător, este lăsat cumpărătorului, care, cît timp stăpînise moșia, făcuse investiții în recoltă.

¹⁵³ Anaforaua din 17 febr. 1765, întărită de domn la 5 mart. 1765 (*Uric.*, XVII, p. 43—53).

¹⁵⁴ Vezi o practică identică în diata din 8 apr. 1749 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 54, nr. 31), unde dania către o mănăstire este semnată de fratele mai mare, ai cărui doi nepoți în 1767 vor încerca să răscumpe fără succes.

¹⁵⁵ Și în procesul Gherghileștilor (vezi mai sus, p. 155) se folosește această tehnică ; o rudă îndepărtată, primînd o danie, este considerată moștenitor și cu acest titlu i se recunoaște un drept de protimisis egal cu al moștenitorilor de sînge, rude în grad mai apropiat. Din cauza acestei subtilități juridice, a fost nevoie să se anuleze dania, pentru a dispărea baza juridică iluzorie a dreptului de protimisis, consacrat de boierii doritori să-i dea cîștig de cauză.

¹⁵⁶ Cartea I, titl. 12, f. 83 : „Ori tatăl ori muma de va înstrăina ceva de a copilului ei, și va muri, și va rămînea copilul făr de vîrstă, are 30 ani, după 14 ani ; iar de n-au fost făr de vîrstă, 10 sau 20 ani. Și într-atița ani are voe copilul cel sărac să ceară lucrul lui ce-l va fi vîndut muma lui, a tatălui lui, sau al mumei lui de l-au vîndut tatăl lui“. Cartea III titl. 3, f. 214 : „De va cumpăra cineva de la femeie lucru ce va fi a copilului ei, cu dreaptă socoteală (restituirea prețului, a îmbunătățirilor — V.G.) îl ia copilul înapoi, iar de va moșteni copilul pe mama sa, are răbdare pentru că au moștenit pre dînsa, și să nu o pîrască că au făcut viclesug la lucrul lui“. Regula se aplică tatălui, dacă vinde

deduc următoarea soluție : „oprirea pravilei” ca părinții să vîndă bunurile (de la celălalt părinte) ale copiilor lor se aplică în cazul unor acte de risipă sau nesocotință, ceea ce nu se petrecuse în speță, unde Feștilă vinduse de nevoie. Boierii merg pînă la a justifica dreptul tatălui de a vinde, în caz de mare nevoie, lucrurile copilului, referindu-se la principiul pravilei că tatăl ajuns la sărăcie „este volnic să vîndă și pe feciorul lui sau pe fata lui”. La 1765, boierii admîteau — pentru a da cîștig de cauză domniței — un principiu sclavagist care nu fusese niciodată admis în dreptul român, decît sub forma autovînzării ca șerb, pînă la 1749. Domnul, prea bine servit de boieri, nu merge atît de departe, și dă copiilor drept să-și rîscumpere, după ce deveniseră majori, părțile de moștenire din zestrea mamei, vindute de tatăl lor la mare nevoie, în timpul cît erau nevîrstnici.

Lăsînd la o parte deformările imprimare de boieri, procesul oglindește un stadiu de avansată destrămare a solidarității familiei, ale cărei resturi se afirmă încă destul de stăruitor. Față de procedeele folosite de T. Paladi și boierii mijlocitori pentru a scăpa pe Feștilă de la închisoare, luîndu-i toată averea și trecînd-o domniței Anița, copiii lui Feștilă nu se consideră obligați să aprobe vînzarea tatălui. Ei luptă, prin protimisii, să-și recapete moșiile. Protimisii este extins de boieri la moștenitorii care nu sînt rude de sînge (soțul), iar dreptul de liberă dispoziție este afirmat cu privire la agonisita personală. Dreptul părintelui de a dispune liber de patrimoniul familial, pentru nevoile justificate ale familiei, este mai puternic în ceea ce privește baștina lui, decît aceea a celui alt părinte. Dacă totuși, la nevoie, unul din părinți a vîndut, fără drept, bunurile copiilor (de la părințele celălalt), operația apare ca un fel de procurare de credit, iar dacă fiul vrea, acesta își reia bunul, plătind suma ce părințele său își procurase, pentru nevoile familiei, prin negocierea bunului ce nu-i aparținea. Restul de solidaritate familială exclude în acest caz aplicarea pură și simplă a revendicării romane (reluare fără rîscumpărare a bunului vîndut de cel ce nu era proprietar) ¹⁵⁸.

Modalitățile rîscumpărării. Rîscumpărarea se face la prețul plătit de cumpărător. Cuantumul prețului se stabilește la nevoie prin jurămîntul vînzătorului sau cumpărătorului. Dobînda banilor se compensează cu folosința bunului de care protimitorul fusese lipsit. Valoarea îmbunătățirilor *trebuincioase*, după o „dreaptă socoteală”, se restituia, peste preț, cumpărătorului, chiar dacă vînzarea fusese făcută de mamă cu viclesug. Soluția aceasta este sprijinită de boieri pe simplă echitate ¹⁵⁹.

Cînd însă un moștenitor vinde unui străin și partea altuia ca moștenitor, acesta, revendicîndu-și partea sa, cîștigă și dreptul de a rîscumpăra

bunurile materne ale copilului. I. Nădejde (în P.R., 1926, I, p. 208), observînd că doc. din 27 oct. 1775 într-un loc zice că era casa mamei, iar în altul a tatei, crede justă a doua ipoteză, deoarece, „dacă ar fi fost a tatălui fetei, nu ar fi obligat-o să întoarcă banii”. I. Nădejde raționează în funcție de regimul revendicării romane, care însă nu se aplică riguros. Noi arătăm în text de ce în dreptul feudal se întorceau banii și atunci cînd casa, așa cum credem că era cazul în speță, ar fi aparținut tatălui. Cf. Arm., I, 12, § 32; III, 3, § 87.

¹⁵⁷ Arătîndu-se că este în concordanță cu Armenopol. Din acesta se mai citează 2 texte și din Vactirja un text, referitoare la zălogire; cf. mai sus, n. 124.

¹⁵⁸ I. Nădejde (în P.R., 1926, I, p. 208) vede în procesul Feștileștilor o monstruoasă zălogire, și o explică prin „influența bizantină (care) zăpăcise normele clare ale obiceiului”. Problema se dovedește mai complexă și legată de conflicte locale de interese, pe care nu le crea influența dreptului bizantin. Este în schimb vizibilă tendința de a consolida poziția tatălui ca șef aristocratic al grupului familial.

¹⁵⁹ 27 oct. 1775, citat (*Uric.*, VII, p. 31).

partea vânzătorului, la un preț „cît va face“, iar dacă străinul cumpărător a plătit mai mult, pentru diferență răspunde vânzătorul care n-a respectat protimisul comoștenitorului său ¹⁶⁰.

Clauzele de excludere și neamestec. Aceste clauze rămîn foarte frecvente ¹⁶¹, avînd aceeași funcție ca în Țara Românească și ca în perioada precedentă, ceea ce corespundea tot mai mult condițiilor obiective, care cereau o mai accentuată privatizare a stăpînirilor funciare. Totuși procesul este foarte lent. Înscierea unor astfel de clauze era mereu necesară (în loc de a deveni subînțelese), iar efectele lor trebuia să fie asigurate prin tehnica clauzei de globire ¹⁶² (a cărei valoare nu este bine cunoscută) sau prin mijloace de ordin moral (rușinarea) sau religios (blestemul) ¹⁶³. Clauza de neamestec, firească în actele în care nu se făcuse întrebarea de protimis, se găsește și în cele care conțin declarația că întrebarea avusese loc. În acestea, clauza constituie o precauție, frecventă în dreptul feudal, și se adresează mai ales celor pe care întrebarea nu-i atinsese efectiv.

Clauza de neamestec apare — sub o formă neclară — și în raporturile dintre membrii familiei domnului. În Condiția lui C. Mavrocordat (1741—1742) se arată că, într-un proces pentru o moșie pe care Petriceico vodă o dăduse în plată jîtnicerului Prodan Drăgușescul, de la care luase 900 de berbeci și 20 de boi de negoț și 20 de jallovițe, „rudele lui Petriceico sau a doamnei să n-aibă triabă“. Din nefericire, soluția nu este motivată și nici nu știm dacă darea în plată privea domeniul privat sau pe cel public al domnului. Este evidentă însă tendința rudelor acestuia de a supune înstrăinarea respectivă dreptului comun al protimisului, pe cînd C. Mavrocordat, fără a motiva, considera operația ca exceptată, poate chiar în baza unei clauze de neamestec înscrisă în act (*St. și doc.*, VI, p. 247, nr. 324).

Stăpîinii revendică tot mai mult un drept de dispoziție necondiționată atît pentru *baștină*, cît și pentru *agonisita* lor personală. Tendința aceasta

¹⁶⁰ 19 aug. 1781, anaforaua stolnicului Dimachi în procesul Saftiei Kogălniceanu cu Vîrnăveștii (*Sur. și izv.*, XXV, p. 86—88, nr. 83).

¹⁶¹ 1 nov. 1751 (*Uric.*, XXIV, p. 448) : „să nu mai aibă treabă nime, nici din rudele mele, nici femeia me“; 24 apr. 1751 (*Uric.*, XXIV, p. 446) : „nime din neamul nostru sau alții să n-aibă a să amesteca“; 9 ian. 1765 (*Anc. doc.*, p. 247, nr. 193) : „să nu aibă a răspundi asupra acestui Vasili țiganu“ (dăruit); 14 oct. 1751 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 30, nr. 34) : în dania Catrinei și a fiului ei Constantin Ranga pentru înzestrarea ginerelui lor și a jupinosei lui se spune : „care din neamul nostru s-ar scula să-l supere să aibă a să apăra cu acest drept zapis... că este moșie dreaptă a moastră din părinții noștri“; 13 iun. 1756 (*Acad. R.P.R.*, XXVIII/53) : „de aș întoarci eu or cineva den namul mieu“, 16 aug. 1762 : „de s-ar scula cineva a răspunde, cu noi să-ș întrebe căci ei parte ș-au luat“; 2 apr. 1784 : „să nu ni să fie în samă, să fim de mare certare și de rea rușine... iară de s-ar scula cineva din streini... cu noi să-ș întrebe“, vezi Ștefanelli, la data doc.; 2 apr. 1758 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 178, nr. 90) : „pe mine să mă tragă la judecată“; 1 apr. și 18 iun. 1780 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 59—60, nr. 44 și 45).

¹⁶² 1 iun. 1765; 8 febr. 1785 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 77, 155; nr. 60, 115) : „să fim de mare gloabă or la ce judecată am merge, și de mare certare“. Se prevede ca sancțiune și aplicarea unui număr de *toiege*. Nu avem documente din care să rezulte că cel impus de vânzător la o astfel de gloabă, ajunge s-o plătească, fiindcă pășise la răscumpărare. și nu știm dacă, plătind gloaba, era respins și de la răscumpărare.

¹⁶³ 8 iul. 1754 și 13 iun. 1756 (*Acad. R.P.R.*, LVI/92; XXVIII/52—3); 23 febr. 1759; 4 dec. 1787; 15 mai 1782 : „să fie neertați..., să iasă rușinați“ (de la judecată), pe lângă declarația rudelor că n-au nici o pretenție, ceea ce dă un caracter de clauză de stil stipulației precedente; 2 aug. 1770 : feciorii, fetele, nepoții „să fie de rușin(e) or la ce judecat(ă)... și s(ă) fie blăstămat“; 10 apr. 1771; 1 mai 1772; 1 sept. 1774; 1 mart. 1775; 6 aug. 1778; vezi Ștefanelli, *Doc.*, s.d.d.

se afirmă și în obști ¹⁶⁴, unde preocuparea de a consolida stăpînirile funciare se exprimă prin calificarea moșiei vîndute drept moșie stătătoare sau (în ocolul Cîmpulungului și, rar, în alte locuri) *piitoare* (pieitoare, pieitor) ¹⁶⁵. Se ajunge astfel la următoarea clauză foarte semnificativă: „i-am vîndut-o peitoare nerăscumpărată în veci de cătră mine, nice de cătră niamuri sau feti ce s-ar afla, căci eu cu voe me am vîndut” ¹⁶⁶.

Intr-un zăpis din 8 februarie 1785 ¹⁶⁷, „Ion Palaghioiu și-npreună cu toți frații mei și cu niamurile mele, însă și cu Gavril... și cu Lu(pu)l Peiu, văr primar” își vînd moșia lor *simioniască*, declarînd că, dacă „ne-am mai scula noi să întoarcem, să fim de mare gloabă or la ce giudecată am merge și de mare certare or cine din ficiorii noștri au din niamurile noastre”. Pentru tot neamul, actul a fost semnat de 4 persoane.

Uneori, principiul protimisului se realiza printr-o tehnică de adevărată substituie succesorală. Tatăl dăruiește o bucată de pămînt nepoatei sale; fiul stăpînește pămîntul și îl dăruiește și el aceleiași nepoate, cu clauza ca aceasta și soțul ei să-l treacă fiicei lor Maria ¹⁶⁸.

Termenele de decădere și prescripție ¹⁶⁹. Problema s-a pus ca în Țara Românească, procesul fiind început încă din perioada precedentă. Punctul 8 al Răspunsurilor divanului din 1782 prevede că, dacă vînzătorul unui nemișcător „nu va înștiința pe fiii săi de vor fi de vîrstă și pe neamuri și pe răzeși,... (aceștia), după ce vor afla de vînzare, au voe pără în patru luni, după pravilă, și pără în șese luni să tragă judecată și să răscumpere; ear de nu vor afla de vînzare nici vor ști nimică, și până la 10 ani ¹⁷⁰ au voe să tragă judecată și să răscumpere, însă încredințîndu-se judecătoria că n-au aflat mai înainte, și sorocul acest de zece ani easte la cei ce nu vor fi înștrînați din pămîntul lor”. Nu se arată însă termenul în care cel înștiințat trebuie să se pronunțe asupra preemțiunii și să depună banii. Din acest punct de vedere, obiceiul continuă să fie larg. Se fixa un termen, după care se lăsa să treacă un anumit răstimp. S-a tins totuși să se adopte termenul bizantin de 30 de zile, care va fi consacrat în 1785 de Sobornicescul hrisov.

Divanul se ocupa de răscumpărarea ce pot face cei neînștiințați (neîntrebați) despre vînzare. Cum peste 3 ani termenul de 6 luni se regăsește, cu o funcție schimbată, în Sobornicescul hrisov, iar divanul nu precizează, ca pentru cel de 4 luni, că este luat din pravile, am putea crede la prima vedere că este vorba de o creație a obiceiului pămîntului. Or, durata lui coincide perfect cu a termenului de răscumpărare din

¹⁶⁴ 16 mai 1750 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 49, nr. 37): „să nu se amestice piste cuvântul mieu”; 15 mai 1782, cit., într-o dispoziție de ultimă voință; 16 aug. 1762, cit.: „dară și din feciorii noștri se n-aibă a răspunde piste cuvântul nostru”.

¹⁶⁵ Ștefanelli, *Doc.*, p. 478 (glosar): am vîndut peitor; i-am vîndut-o peitor.

¹⁶⁶ 23 iul. 1784 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 151, nr. 111).

¹⁶⁷ Ștefanelli, *Doc.*, p. 155—156, nr. 115.

¹⁶⁸ 20 mai 1757 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 38, nr. 24).

¹⁶⁹ Vezi la 23 mai 1765 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 75, nr. 58), cunoașterea principiului prescripției, la o revendicare după 50 de ani, care mai avea loc, deși prescripția de 30 de ani se aplica din secolul XVI și mai ales la începutul celui următor.

¹⁷⁰ La 16 iul. 1776 (vezi n. 175), prescripția de 10 ani era clar aplicată de divan, cea ce face mai grăitoare lipsa de claritate a expunerii teoretice din răspunsurile de la 1782.

novela 114 a lui Leon VI, despre care însă nu avem alte dovezi că a fost cunoscută și receptată. În Țara Românească, un termen de 6 luni n-a fost practicat nici ca obicei local, nici ca împrumut bizantin.

În Bucovina, la 1781, se aplică termenul de 6 luni — ca obicei local — pentru valorificarea oricăror pretenții, în caz de vânzare de moșii. Divanul îl aplica la 5 dec. 1756¹⁷¹, cu referire la *testamentul domnesc* deșus la vistierie, adică hrisovul lui Gr. Ghica, în una din cele trei domnii dintre 1735 și 1748. În acest hrisov putea figura și termenul de 5 ani păstrat de Sobornicescul hrisov. Receptarea ulterioară și a termenului de 4 luni a dus la confuzia oglindită de răspunsurile divanului din 1782.

Divanul afirmă că de termenul de 10 ani beneficiază cei ce nu vor ști nimic de vânzare (subînțeles : în momentul revinzării ei). Ulterior, ei trebuie să ia cunoștință de ea, altfel nu pot cere să răscumpere. Problema importantă ce se pune este aceea de a ști de când curg cei 10 ani : de la vânzare, ca în dreptul bizantin și cum este firesc pentru un termen de prescripție ? sau de la data de când protimitarul a aflat de vânzare ? Această ultimă soluție, care transforma prescripția în decădere, o aplică divanul la 25 august 1752¹⁷², permițând egumenului Iorest, după 13 ani de la vânzare, să răscumpere, „de vreme ce și cu sufletul au încredințat că n-au știut” decât din primăvara aceluși an, și vânzătorul a confirmat faptul. Este o interpretare retrogradă. După 1775, Al. Ipsilanti, în cazurile similare, va acorda celui neîntrebat numai 30 de zile de la data când a cunoscut vânzarea bunului ce vrea să răscumpere. Deosebirea de poziție este considerabilă.

Oricum, din felul de a se exprima al divanului deducem că termenele de 4 și 6 luni erau rezervate celor care știau de la început de vânzare. Bănuim că cel dintii se acorda celor împiedicați de cauze asemănătoare celor din dreptul bizantin să răscumpere în 30 de zile. Pentru termenul de 6 luni sîntem reduși la ipoteze.

Așadar, în condițiile de dezvoltare ale feudalismului român, imperfecțiunile și imprecizia obiceiului sînt combătute printr-o receptare a dreptului bizantin care se făcea în condiții atît de confuze, încît rezultatul era departe de a însemna totdeauna — chiar numai tehnic vorbind — un progres evident. În practică, părțile încercau să răscumpere la termene considerabil de lungi și adesea interveneau soluții arbitrare sau îngăduitoare, înseși părțile înțelegînd uneori să nu se prevaleze de prescripție. Tendința de limitare a protimisisului și de închidere a lui în termene scurte și rigide nu se impunea decât foarte încet. De altfel, termenul bizantin de 10 ani era departe de a contribui la o sigură și rapidă circulație a pămîntului, dacă îl comparăm cu cel de 1 an și o zi care în Apus era introdus de cîteva secole. Cîteva exemple vor ilustra aceste constatări.

În primul rînd, trebuie reținută lungimea extremă a proceselor de protimisis și în al doilea rînd condițiile de exercitare a însăși prescripției.

Acela al Gherghileștilor (v. n. 44) durează 19 ani și se termină numai prin revocarea daniei care dăduse drept la protimisisul contestat. Procesul dintre stolnicul C. Kogălniceanu și Iordache Arhip, de care va fi vorba, începe în 1761 și se termină prin răscumpărarea refuzată timp de 59 de ani, în 1820.

¹⁷¹ 14 mart., 1781, judecătoria auditoriatului Bucovinei (Bălan, *Doc. bucov.*, VI, p. 293, nr. 8). Pentru hotărîrea divanului, vezi n. 112.

¹⁷² Cf. mai sus, p. 152, n. 44.

La 9 noiembrie 1746¹⁷³, în pricina dintre nepoții lui Corne din Costești (țin. Tutova) și Pascal din Horăeța, domnul atrage atenția judecătorilor că nepoții reclamantii „au văzut demult pe Pascal stăpînind moșii acolo și n-au spus nimic“. El le cere să vadă dacă, din acest punct de vedere, ei au sau nu dreptate, ținînd seama de prescripție, fără a preciza termenul. Nu știm dacă era vorba de un termen îndelungat, la aprecierea judecății, după obicei, sau dacă trebuie numai să se constate că termenul de 10 ani al pravilei a fost sau nu împlinit.

La 20 ianuarie 1760¹⁷⁴, egumenul mănăstirii Solca cere să răscumpere, ca vecin, de la vistiernicul Lupul Balș, jumătate din Meleşeuți (țin. Suceava), cumpărat de acesta la 5 iulie 1746. Balș arată că „stăpînind-o atîta timp, n-am vrut să i-o dau“. Avea probabil certitudinea că poate opune cu succes prescripția de 10 ani. Neavînd însă interes să păstreze o jumătate răzlețită de sat, el acceptă cererea influenței mănăstirii, fără a fi avut obligația juridică s-o facă, și precizează: „știind că nu sînt rudă cu vînzătorul, neavînd nici moșie pe aici... am luat... acei 110 lei“.

La 16 iulie 1766¹⁷⁵ se făcea neîndoios aplicarea termenului de 10 ani: „căutînd Armenopoli la 190 file, care hotărâși că «răzeși de nu să va întreba de cumpărători are voe pînă la 10 ani să tragă judecată, și să întoarcă banii cumpărătorului și să ia locul, iar trecînd peste 10 ani nu are voe ca să tragă giudecată» și fiindcă de cînd au cumpărat... au trecut 13 ani, nici o dreptate nu are camăraș Lupașco... să-i mai tragă judecată“.

În unele procese, recunoașterea prescripției nu este lipsită de surprize. Un frate care vrea să răscumpere după 22 de ani de stăpînire liniștită, este dat *rămas*, ciștigă la redeschiderea procesului și pierde din nou la o a treia și ultimă judecată¹⁷⁶. Cînd actul a fost simulat, ca în procesul dintre Iamandi și Ruset, analizat mai sus, termenul de răscumpărare curge numai de la data cînd simulația a încetat, chiar dacă ea a durat 20 de ani¹⁷⁷.

Nu lipsesc cazurile în care răscumpărarea are loc după 20 de ani de la vînzare¹⁷⁸ fără ca din act să rezulte vreo motivare a soluției din punctul de vedere al prescripției. După alți 26 de ani, un frate al vînzătorului revendică — pe oît se pare, zadarnic¹⁷⁹ — partea lui de moșie ce fusese vîndută fără drept. Este probabil că i s-a opus prescripția de 30 de ani. Nepoții lui Ioan Brăescul cer în 1764 să răscumpere jumătate din satul de mazili Corlătești, pe care bunicul lor îl dăruise mănăstirii Slatina la 8 aprilie 1749¹⁸⁰. Ei pierd procesul, fără să știm dacă li s-a opus prescripția sau exceptarea daniei de la protimisii. La 27 mai 1768¹⁸¹, Vasile Rață, căpitan, cere fără succes să răscumpere un sat pe care logofătul Sandul Sturza îl stăpînea (prin cumpărare pe temeiul protimi-

¹⁷³ A.S.I., Doc. P. 389/19 (v. n. 36).

¹⁷⁴ Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 204, nr. 105.

¹⁷⁵ *Sur. și izv.*, XXV, p. 69; vezi și doc. cit. în n. 145.

¹⁷⁶ 1 iun. și 21 dec. 1776 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 98—99, nr. 2 și 4).

¹⁷⁷ 28 iul. 1757 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 171, nr. 87).

¹⁷⁸ 16 iul. 1762 (*ibid.*, VI, p. 63, nr. 22). Judecata dăduse lui Dănilă Giurgiuvan, care avea o parte de moșie în Ciortoria, să întoarcă „banii cheltuiți“ lui Ursul Grieros, căpitan, căruia răzeșii îi vînduseră 1/2 din sat și pe care „nu l-a răbdat..., nefiînd răzeș“.

¹⁷⁹ Deoarece la 21 mart. 1782 fiul lui Giurgiuvan stăpînea tot satul, fără a rezulta că se mai plătise o dată partea de sat revîndecată cu 26 de ani înainte (*ibid.*, p. 65).

¹⁸⁰ Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 54, nr. 31 și p. 62, nr. 3.

¹⁸¹ Anaforaua din 27 mai 1768, întărită la 15 iul. 1768 (Al. Vitencu, *Vechi doc. mold.*, p. 40—47, nr. 50).

sisului ce avusese soția sa) de 38 de ani, în zăpis fiind iscălit și tatăl reclamantului. La 19 august 1781¹⁸², Safta Kogălniceanu opune o stăpînire de 22 de ani, pentru a respinge cererea de răscumpărare a lui lordache Arhip, introdusă în 1761 și care fusese admisă la 20 septembrie 1761 printr-o anafora neîntărită de domnitor. Boierul însărcinat să judece considera că problema prescripției, în speță, trebuie rezolvată de divan, a cărui hotărîre n-o avem, dar moștenitorii lui Kogălniceanu stăpîneau încă la 1810, cînd continuau să se judece cu aceia ai lui Arhip, iar la 1820 se pășește prin bună învoială la răscumpărare.

Citata răscumpărare a egumenului Iorest în Doroșcani, la 25 august 1752¹⁸³, la 13 ani după vînzare, este justificată de faptul că nu aflase de vînzare decît în primăvara aceluia an. Ceea ce surprinde aici este că o vînzare făcută de rudele sale din satul stăpînit în două părți de urmașii a două surori către altă rudă fără drept de a cumpăra a putut fi ascunsă timp de 13 ani. Probabil că se aștepta decesul egumenului, care nu avea copii, în speranța că alte rude nu vor contesta vînzarea. Procedul este semnificativ pentru mentalitatea ce se dezvoltă în regiuni de protimisis.

Din punctul de vedere al structurii pluraliste a dreptului feudal, transformările suferite, în perioada de care ne ocupăm, de instituția fundamental consuetudinară a protimisisului au fost exprimate de reprezentanții clasei dominante (vezi, mai jos, p. 183, n. 37) ca o concordanță, ca o sinteză a obiceiului pămîntului și a pravilei, a dreptului scris. Este vorba de procesul istoric pe care l-am definit, ca semnificație generală, în primul capitol al acestei părți a lucrării. Formularea folosită însă de mitropolit și de boieri la 1779 nu punea suficient în lumină aportul crescînd al dreptului domnesc, ca drept local nou, a cărui acțiune se va afirma atît de vădit prin Sobornicescul hrisov din 1785.

¹⁸² Cartea de jud. din 27 iun. 1761; anaf. din 19 aug. 1781; cf. 21 mart. 1810; 27 ian. 1820 (*Sur. și izv.*, XXV, p. 47, 86—88; 121, 156, nr. 51, 83, 115, 146).

¹⁸³ Vezi, mai sus, n. 44 și p. 155.

CAPITOLUL IV

DREPTUL DE PROTİMISIS ÎN CULEGERILE ȘI MANUALELE DE LEGI DIN DECENIILE ȘASE-OPT ALE SECOLULUI XVIII, COMPARATIV CU HRISOVUL DIN 1775 AL LUI AL. IPSILANTI¹

Secțiunea I

PROTİMISISUL ÎN NOMOCANONUL LĂRGIT DIN 1645 AL LUI IACOB DIN IANINA

Considerații generale. Nomocanonul redactat la 1645² de Iacob din Ianina printru nevoile juridice ale bisericii ortodoxe în imperiul otoman

¹ Reglementările pe care le analizăm aparțin dreptului scris: pravila bizantină (numită de noi drept receptat) și dreptul domnesc. Dreptul bizantin receptat era folosit și în culegeri grecești, aduse din afară sau copiate în țară, dar începând din prima jumătate a secolului XVIII s-au folosit tot mai mult prelucrările locale: Manualele lui M. Fotino (1765, 1766, 1777) sau traducerea în limba română (*Vactiria* din 1645, trad. în 1754). De la o vreme, prelucrarea a urmărit în mod deliberat să înregistreze și obiceiul pământului în vederea unei concilierii a lui cu dreptul receptat, ca în cartea IV a Manualului lui Fotino din 1777. Dreptul domnesc al protimisisului, pe lângă unele măsuri particulare, amintite la locul lor, este aici reprezentat prin hrisovul lui Al. Ipsilanti din 1775, care are strinse legături cu materialul bizantin din celelalte izvoare cercetate.

Reglementarea studiată privește ambele țări. *Vactiria*, folosită mai mult în Moldova, n-a putut fi ignorată în Țara Românească, iar Manualul lui Fotino din 1766 a circulat intens în Moldova, unde s-au găsit trei copii complete. Hrisovul din 1775 a fost redactat în grecește și românește, referindu-se expres la dreptul pravilelor bizantine, pe care îl îmbina cu obiceiul. Tot așa proceda și Manualul din 1777 în cartea IV, manual în care noi vedem prima versiune, neîntărită de Al. Ipsilanti, a *Pravilniceștii condici*. Iată de ce hrisovul a fost cercetat aici, într-un cadru comparativ, rămânând să fie privit ulterior și ca o etapă de pregătire a *Pravilniceștii condici*. În felul acesta se învederează un aspect esențial al dezvoltării istorice: trecerea de la simpla folosire a textului bizantin în traducere românească (Nomocanonul din 1645) la o prelucrare grecească, destinată să fie întărită de domnie (Fotino, 1765—1766), pentru a se încheia cu o elaborare de sinteză locală, sub formă de hrisov, a cărei originalitate se va lărgi în *Pravilniceasca condică*.

² Bibl. Acad. R.P.R. posedă textul grecesc în trei manuscrise (220, 229 și 800), descrise sumar de C. Litzica (vezi și I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, vol. II

(Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων = *Toiagul arhierilor* sau *Cîrja arhierască*), este o vastă culegere de drept canonic și laic (nomocanon), care, într-o ordine alfabetică, după exemplul lui Vlastares, prezintă din nou — cu numeroase adăugiri — materialul celor două nomocanoane clasice ale vremii (M. Vlastares și M. Malaxos).

Opera lui Iacob a cunoscut o largă răspîndire în imperiul turcesc, pătrunzînd în secolul XVIII, în Țara Românească și în Moldova. La 1753 (în originalul grecesc sau în traducerea românească ce era în curs), Nomocanonul lui Iacob din Ianina este invocat oficial în anaforaua citată a mitropolitului Iacov, într-un proces de moștenire între boieri. În anii 1763 și 1765 este citată în 4 cărți de judecată³. La finele secolului, el își păstrează autoritatea în fața instanțelor moldovene, ceea ce se explică și prin existența unei traduceri locale și prin absența unei *pravili a pămîntului*, spre deosebire de Țara Românească unde Pravilniceasca condică limita treptat recursul direct la sursele bizantine. În Moldova, mitropolitul Iacov, în cadrul luptei dusă pentru dezvoltarea culturii românești și contra acaparării demnităților eclesiastice de către concurenții străini, a socotit necesar să încredințeze călugărului Cosma traducerea Vactiriei, dîndu-i ca ajutor pe învățatul grec, stabilit în țară, Duca Sotirovici din Tasos⁴, pe care C. Mavrocordat (v. hris. lui C. Racoviță din 1750) îl declara „împodobit cu învățătură elinească și latinească”⁵. Din frumoasa traducere românească, terminată în 1754, ni s-au păstrat trei exemplare, folosite, desigur, de instanța metropolitană din Iași și de divanul domnesc, pe lîngă rolul ce l-au îndeplinit ca manual de învățătură în materie de drept. Traducerea lui Cosma constituie cel mai important monument juridic⁶ de la Pravila lui Vasile Lupu și pînă la Codul lui Calimach, dovedind că între aceste două date n-a existat un hiatus în dezvoltarea dreptului receptat în limba poporului, care și ca instrument de expresie juridică se găsește într-un progres ce trebuie subliniat.

Locul larg pe care acest Nomocanon îl acorda, la 1645, dreptului civil, făcea ca el să corespundă mai mult decît Cartea românească de

partea a 2-a, p. 43 urm., care dă și un larg extras din tabla de materii). Pentru circulația nomocanonului în Grecia, vezi D. S. Ghinis, *Κεῖμενα, passim*, acest autor urmînd să publice pe baza mss. din Grecia, o ediție critică, mult așteptată. Vezi și studiul lui C. Erbiceanu. *Descrierea manuscriptului arhim. Iacob Ioanitul, Sintagma sa alfabetică*, în „Bis. ort. rom.”, 1892—1893, p. 31—60; 140—156. Prefețele și tablele de materie au fost studiate de Ant. G. Monferratos (vezi referința la Șt. Gr. Berechet).

³ Vezi exemplele date de Șt. Gr. Berechet, în „Intregiri”, 1938, p. 21, n. 2. Printre ele nu figurează texte din materia protimisialisului.

⁴ „Diorthosisi de dascălul Duca de la Thassos” (Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom., 1468, titlul). Asupra lui Duca Sotirovici, vezi C. Turcu, *Cărți, tipografi și tipografii în sec. XVIII*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1960, p. 25—29.

⁵ C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, 1888, p. 23. Pentru traducerea din 1754, vezi Bibl. Acad. R.P.R., mss. rom. 1266, 1271 și 1468. Ms. 1271 conține numai textul propriu-zis al Nomocanonului și scara capitolelor. Celelalte două manuscrise cuprind și vasta parte introductivă, cu unele lacune în ms. 1468. Acesta, în schimb, conține începutul dedicației lui Cosma către mitropolit, cu amănunte asupra traducerii, ceea ce dovedește că poate fi vorba de chiar exemplarul destinat mitropolitului.

⁶ Șt. Gr. Berechet, în diversele sale lucrări și, cu o privire generală, în „Intregiri”, I, 1938, p. 18—39, are meritul de a fi semnalat existența acestei traduceri (necunoscută de I. Peretz) și de a-i fi înțeles valoarea deosebită. Recent, C. Turcu, *op. cit.*, p. 26, o apreciază just ca „una din marile lucrări juridice ale vremii”. Editarea acestui monument ar constitui pentru istoriografia noastră o realizare importantă. De ms. Vactiriei (1710) din biblioteca Mavrocordașilor ne vom ocupa într-un studiu separat.

învățătură, cu conținutul ei dominant penal, și decît Pravila aleasă a lui Eustratie și Indreptarea legii sau modelul acestora, Nomocanonul lui Mihail Malaxos (1561—1563), nevoilor legate de dezvoltarea relațiilor marfă-bani și de lărgirea pieții interne și externe, în secolul XVIII, atît în Moldova cît și în Țara Românească. Acțiunea de consolidare a caracterului privat al stăpînirii (proprietății) în general, și cea de concentrare a puterii în mîinile șefului de familie boierească, au găsit în *Vactiria* un sprijin oglindit prin felul cum textele ei (existente și în alte culegeri bizantine) sînt folosite în diferite pricini cu caracter succesoral sau matrimonial.

Reglementarea protimisisului. Spre deosebire de Sintagma lui Vlastares și de Nomocanonul lui Malaxos, *Vactiria* conține o amplă reglementare a protimisisului, în care, prin intermediul lui Armenopol, și într-o formă mai clară dar nu mai concisă, se prezenta o prelucrare a cunoscutelor novele din secolul al X-lea. Traducerea din 1754 nefiind editată, socotim necesar să reproducem aici textele privitoare la protimisis, de care pînă acum istoricii instituției nu au avut prilejul să țină seama. Ele au constituit, desigur, precedentul bizantin cel mai apt să exercite o influență, ca învățătură juridică cercetată de toți cei ce aveau sarcini în materie de aplicare a dreptului.

Textul principal este cap. 131⁷ de sub slova P, intitulat :

„*Pentru vînzarea lucrurilor și a moșilor tovarășești și răzășești⁸, de vor vrea să le năimească, și cine le cumpără, și de iaste cu puțință să dea dintru acestea zestre cuiva sau să scrie vreuna dintr-insele în diată*“.

(1) „Cîți sînt carii au casă de tovarășie⁹ sau țarină sau vie sau grădină sau altceva moșie nemuțitoare, și cîți au răzași¹⁰ la casă sau la țarină sau la vie sau la grădină, și vor să le vînză sau să le dea cu chirie, să nu cutêze nici să le vînză, nici să le dea cu chirie, sau spre răsădire¹¹ pînă nu vor întreba întii pre tovarășii¹², sau pre răzeșii lor, și să chame și pre cei din oraș cîți le vor fi de treabă ca să le cumpere, și să fie tovarășii și răzeșii împreună toți, și de să vor apăra răzeșii neavînd nici un supăr, să le ia din cei mai de departe care le va da mai mult. Iar de vor răzeșii sau tovarășii să ia, orice dau cei streini, să dea și răzeșii și să ia <Arm., ed.

⁷ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 1271, f. 431—432^v (= cap. 132 al aceleiași litere în ms. gr. 220, f. 290^v); idem în ms. rom. 1468, f. 616^v—619; ms. rom. 1266, f. 515, are o dublă numerotare a capitolelor: interioară (corespunzînd celei din ms. gr. 220) și marginală (corespunzînd celor două ms. rom.). Redăm mai departe textul codicelui 1271, semnalînd variantele celorlalte două codice numai acolo unde ele prezintă un interes. Punctuația textului a fost modernizată. Numerotarea paragrafelor ne aparține nouă. După fiecare aliniat am dat concordanța cu textul identic sau numai corespunzător din *Hexabiblul lui Armenopol* în ediția Heimbach și în trad. lui I. Peretz, precum și din *Indemănoasa adunare*, traducerea lui Toma Carra de la 1804, reprodușă mai jos, în cap. VII, la care trimitem. Am transcris *intii* și *voi*, fără *u* final din textul chirilic.

⁸ περί πωλήσεως πραγμάτων και κτημάτων συντροφικών και συνοριτών etc. Ms. 1468 : *răzeșii*.

⁹ οίκια συντροφική.

¹⁰ πλησιασταί.

¹¹ Ms. 1468 : *să le dea spre răsădire sau spre năimire*; ms. 1266 : *să le de spre sārādīrē sau spre nāimīrē (loc alb) până nu vor întreba...*

¹² οί σύντροφοι.

Heimbach, III, 3 § 103 = Peretz, § 1010, p. 246 = Carra, *Ind. Ad.*, 104, f. 194 v — 195).

(2) Iar de să vor apăra toți răzeșii și tovarășii, și nu vor să cumpere moșiia, de să arată răzeșii sau tovarășii cum că s-au făcut vânzătorului pricinuitor de niscareva bani sau de vreo violenție trupească și de mare ceartă aceluia ce-și vinde partea de moșie, sau a muerii aceluia, nu din întâmplare, ci din pornirea lor cea rea, ori ei de sineși, ori prin rudele lor, zicem, unora ca acestora fără //f. 431 v// voia celui întâi să nu între în răzeșiia lor, de vreme că au fost cu vicleșug asupra lui (Arm., III, 3, § 107 = Peretz, § 1010, p. 247 = Carra, § 104, f. 195 v).

(3) Iar de lipsesc răzeșii sau tovarășii, ori ¹³ de sînt robi, ori sînt închiși, ori surguniți, ori la slujbă domnească, ori de sînt fără vîrstă ¹⁴ și n-au agiuns la 26 de ani, de să vor și vinde moșiile, sau părțile lor ce-am zis, dar după ce vor veni răzeșii, au voe să-și ia răzeșiia lor ce s-au vîndut cînd lipsiia ei. Și au vrîme 4 luni să și le ceară, și să dea banii înapoi cu osteneala lor de cîtă vrîme s-au vîndut mai nainte, să dea răzeșii sau tovarășii și cheltuiala ce s-au făcut la acele ocine, și să gonească pre cumpărătorii cei de departe, dîndu-le banii cu cheltuiala și cu dobînda lor (Arm., III, 3, § 106 = Peretz, § 1010, p. 247 = Carra, § 104, f. 196).

(4) Și de are neștine răzeșie sau tovarășie la vreo ocină dintru aceste ce-am zis la începutul capului acestuia, și fără a nu întreba pre răzeșii sau pre tovarășii săi va mîrge și va vinde sau va dărui vreunui puternic sau va lăsa în diată, de va fi puternicul acela rudă lui, altul nu intră în ocină, iar de nu iaste rudă, până în zece ani încheiați are putere răzeșul să-și ceară ¹⁵ răzeșiia sa (Arm., III, 3, § 112 = Peretz, § 1013, p. 249 = Carra, § 107, f. 197, care precizează că s-a părăsit, ieșind de mult din uz).

(5) Iară de o va da feciorului său zestre, sau dar mai nainte de nuntă, sau din diată o va lua cineva, sau o va face schimb cu altă ocină, sau ¹⁶ o va cere vre o rudă pentru multe pricini, și pentru să facă cu dînsul dezlegare ¹⁶ o va da, ori la sineși, ori la streini o va face aceasta, răzeșul nu mai încape, numai să nu o facă aceasta cu vicleșug, că de o va face cu vreun vicleșug, nepriimită va fi (Arm., III, 3, § 108 = Peretz, § 1010, p. 248 = Carra, § 104, f. 196).

(6) Iar de vor îndrăzni neștine pentru frica pravilii aceștiia a face unele pre ascuns, și să vor face cum că altele arată la vadeală, pune-i la giurămînt să giure ¹⁷ cum că n-au făcut cu vicleșug, și de să va arăta că au giurat minciuni

¹³ Ms. 1468 dă în general *veri* în loc de *ori*.

¹⁴ Ms. 1468 : *fără de vîrstă*.

¹⁵ Ms. 1468 : *ceae*. În textul corespunzător acestui paragraf, Armenopol și nearaua recepată de el se referă expres la săraci, ceea ce în Vactiria este numai subînțeleș, prin opoziție cu *puternicul* de care se face vorbire.

¹⁶ Ms. 1468 : *ii o va*.

¹⁷ Ms. 1468 : peste tot, *giurămînt, jiure, jiiurat, jiiudecătoria*.

tae-le limba, și ia și ocina acéia, și banii ce s-au dat, și le fă domnești, ca să vînză domniia ocina acéia razeșului celui de aproape, iar nu cumpărătorului celui de departe (Arm., III, 3, § 109 = Peretz, § 1010, p. 248 = Carra, § 104, f. 196 v).

(7) Iar de să va arăta mai nainte de giurămînt //f. 432// și¹⁸ razeșului său n-au spus, nici i-au arătat cum că vinde, de va și vinde nepriimită iaste vînzarea, și cela ce au cumpărat va fi silit și fără voia lui să o vînză celui de aproape razeș. (*ibidem*).

(8) Iară a împăratului chir Manuil neara¹⁹ adauge și acestea de zice, cînd²⁰ va schimba neștine casa sau viia sau țarina sau alt lucru ceva mutătoriu sau nemutătoriu, razeșii să socotesc mai nainte la cumpăratură, și rudele, precum am zis la a lui chir Romanu neara²¹, și are voe razeșul pînă în 10 ani să-și ceară al său²². Iar de va face neștine viclesug și își va vinde casa lui sau țarina lui vreunui om departe²³, și pentru că nu are razeșul ce să-i zică va stăpîni vreo parte din casa lui sau din țarina lui, nevîndută cătră razeși, această vînzare nu iaste priimită și razeșul să aibă mai nainte intrare²⁴ la cumpăratură, că nu poate iscodirea să stăpînească sau să biruiască puterea pravilii²⁵ (cf. Arm., III, 3, §§ 108 și 113 = Peretz, § 1010 (p. 248) și 1015 = Carra, §§ 104 și 109).

(9) Nearaoa lui Nichifor împăratului zice: săracii măcar și razeș de ar fi să nu aibă întîia intrare în ocina celor bogați care să vinde, măcar și asemenea de ar fi vredniciei și cinstei celor tari, ori tovărășie de au avut-o acea oimă ori de sînt ostași ori cetățeni, ci ocina boerească, iar obraz boeresc sau ostășăsc să o cumpere, și a celor săraci, iar cei asemenea lor să le cumpere (Arm., III, 3, § 114 = Peretz, § 1018 = Carra, § 111).

(10) Patru ani să treacă după ce va cumpăra neștine pămînt țelenit²⁶, și de nu va zice de-aproapele ceva, după aceeaia nu-și va mai cerca intrarea la cumpăratură (Arm., III, 3, § 115 = Peretz, § 1019 = Carra, § 112).

(11) De va avea neștine dreptate să încapă ca să să tovărășască la vreo casă și nu va vrea să o ia toată, ci ceare numai o parte, nici acéia parte nu o va lua (Arm., III, 3, § 116 = Peretz, § 1020 = Carra, § 113).

¹⁸ Exact: *că*.

¹⁹ Ms. 1468 și ms. 1266: *Iar nearaoa împăratului chir Manuil*. Corectarea inversiunii grecizante (vezi și n. 21) din ms. 2171, dovedește că acesta reprezintă o versiune primară față de celelalte două.

²⁰ Ms. 1468: *cum cînd*.

²¹ Ms. 1468: *la nearaoa lui chir Romanu*.

²² Ms. 1468: *razeșul să-și ceară al său pînă în 10 ani*.

²³ Ms. 1468: *de departe*.

²⁴ Ms. 1468: *întrebare*; 1266: *intrare*.

²⁵ Ms. 1468 și 1266: *iscodirea să biruiască puterea* (1266: *puterea*) sau *stăpînia pravilii*.

²⁶ *κλασματική γῆ* (Heimb., § 115); vezi mai jos p. 261, nr. 29.

<12> Cela ce are tovarășie la vreo ocină, el întâi să o cumpere. Iar de are la casă mare tovarășie puțină, va fi silit a cumpăra toată casa²⁷. Iar de nu o va cumpăra va eși și dintr-acea puțină tovarășie. Însă de nu va vrea cela ce vinde casa să mi-o vînză toată, //f. 432 v// n-am dreptate pentru cel puțin ce am tovarășie cu dînsul să-i cer casa toată <Arm., III, 3, § 117 = Peretz, § 1021 = Carra, § 114>.

<13> La ocina mea cea de tovarășie am mai înainte intrare la cumpărare de o va vinde tovarășui meu. Iar de o va dărui sau o va da la biserică, să va strica acela dar și vînzare și o voi lua eu, ori lucru mutător²⁸ ori nemutătoriu, această giudecată maghistru au giudecat <Arm., III, 3, § 111 = Peretz, § 1022 = Carra, § 115>.

<14> În zece ani de voiu stăpîni vreun lucru după ce îl voiu cumpăra, și nimica nimenea nu-mi zice²⁹, după aceeaia nu mai are voe nimenea să mi-l mai ceară. Sau de mă voi hrăni cu dînsul în 3 ani și după aceeaia mă va pîrî cineva ca pre un răzeș sau tovarăș omului ce mi-au vîndut, rodurile ce am mîncat le-am cîștigat, iar chiar stăpînitor³⁰ a fi nu voi putea <Arm., III, 3, § 119 = Peretz, § 1023 = Carra, § 116>.

Alte dispoziții conexe. În legătură cu protimisul, Vactiria mai cuprinde și următoarele dispoziții :

Ms. rom. 1271, f. 431 r, cap. 130, „Pentru vînzarea pomilor ce are neștine pe loc strein. Cella ce va răsădi pe loc strein vie, sau pomăt³¹, de va vrea să-și vînză pomătul său, datoriu iaste să dea știre stăpînului țarinii, și să-i arate prețul, și de va vrea să cumpere în 2 luni, bine, iar de vor trece acele 2 luni și stăpînul locului nimica de aceasta nu răspunde, după 2 luni să le vînză cui va putea și va fi stăpînul țarinii silit a priimi după trecerea acelor 2 luni și cu de-a sila pre cel ce au cumpărat“ <Arm., III, 3, § 102 = Peretz, § 1009 = Carra, § 103>.

Ibidem, S'ova A, f. 43 v, cap. 48, „Pentru cumpărătura lucrului strein ce-l stăpînește omul în zece ani. Pravilile zic că în zece ani de voi arvonî vreun lucru, mai apoi după ce-l voi cumpăra, și nimenea nu mă va pîrî, după aceeaia nimenea nu mai are volnicie să mi-l ceară...” <Arm., I, 3, § 8 = Peretz, § 89, p. 25>.

Ibidem, f. 43, cap. 46, „Pentru lucrurile cele cumpărate cum că bogașii cumpără ale celor bogași, și săracii ale celor săraci, măcar de-ar fi și răzeși. Să nu să alegă la cinste cei bogași mai mult decît cei săraci³², [măcar de ar fi și rezași cu moșia stăpînitorilor ce să vinde, și de ar fi de o asemenea vrednicie și cinste cu stăpînitorii, ori tovarășie de ar fi avut,

²⁷ Ms. 1468 : puțină, cită tovarășie are, numai el întâi să aibă intrare și iaste silit a cumpăra toată casa.

²⁸ Ms. 1468 : mutătoriu.

²⁹ Ms. 1468 : va zice.

³⁰ Ms. 1468 : stăpînitoriu.

³¹ Ms. 1468 : pomet.

³² Mss. 1206 și 1468, dă versiunea corectă : cei săraci mai mult decît cei bogași.

ori oșteni de ar fi fost, ori orașani]³³, ci moșiia boerească obraze boerești să o cumpere și a oștenilor și a săracilor cei asemenea lor, adecă iar oșteni și săraci să o cumpere“ (Arm., III, 3, § 114 = Peretz, § 1018 = Carra, § 111, unde protimisisul celor ce plătesc aceleași dări este exclus în mod expres).

Această energetică discriminare cu caracter de clasă se întregea în *Vactiria* cu o altă dispoziție potrivit căreia „Pravila să desparte în doao, în stăpînească adecă domnească, și în politicească adecă țărănească. Și stăpînească iaste cum sînt slujbele boerești, iar politicească iaste a norodului de obște“ (*ibidem*, f. 372, slova N, cap. 1), adică dreptul public și cel civil.

Un alt principiu important, enunțat de Nomocanon, prevedea că „Rînduielile nearelelor sînt mai tari decît pravilile cele vechi. Deci unde nu va fi neară, cu pravilile cele vechi să judeci. Iar unde iaste neară, lasă pravilile cele vechi, și cum poruncește neară așa fă“ (*ibidem*, f. 387, slova N, cap. 37).

Semnificația reglementării protimisisului în Nomocanonul din 1645. În titlul capitolului 131 (132) și în alin. 1 al acestui capitol, cele cinci (respectiv șase) categorii de protimitari de la Armenopol³⁴ sînt reduse la două³⁵: *οἱ σύντροφοι* (cei ce stăpînesc de-a valma, împreună; în traducerea românească: *tovarășii*) și *οἱ κοινῶνοι* (vecinii; în traducerea românească: *răzeșii*, care în Moldova puteau fi nu numai devălmași, ci și simpli împrejurași, adică vecini)³⁶.

De un protimisis al rudelor (copărtașe) nu se mai vorbește decît indirect, în alin. 8, pierzîndu-se din vedere împrejurarea că novela lui Roman Lecapenul la care se face trimiterea fusese receptată sub forma

³³ Cuvintele între paranteze drepte lipsesc în ms. 1271; ms. 1266: *oștini*; ms. 1468 și 1266: *cei asemenea, adecă*; *asămînea, asemîni, adică*.

³⁴ Vezi mai jos, p. 266 și n. 44—48.

³⁵ Prof. D. S. Ghinis (Atena) îmi semnaleză că aceeași simplificare caracterizează Nomocanonul anonim din sec. XVII, intitulat *Νομοκριτήριον* (vezi Ghinis, *Κείμενα*, p. 21, nr. 8), care dă și definiția noțiunii de vecin: *πλησιαστάς λέγουν τοὺς γειτόνους ὅπου ἔχουν κοινὰ καὶ αὐτοὶ πράγμα, ὁμοιον μετ'ἐκεῖνο*. În ambele nomocanoane s-ar părea că *vecinii* (care nu sînt de cît *οἱ ἀπλῶς πλησιάζοντες* din clasificarea lui Armenopol) trec înaintea *tovarășilor* (*οἱ σύντροφοι*) nefiind de cît cunoscuții *οἱ κοινῶνοι*. După bizantinologul grec, persistența instituției sub această formă s-ar explica prin interesul țăranilor — în regimul turcesc al răspunderii fiscale colective — ca toți cobinnicii să fie în stare să-și plătească cota lor de bir, care altfel ar fi căzut pe capul vecinilor. Dacă simplificarea categoriilor de protimitari s-a produs pe linia acestui proces, este cu atît mai curioasă dispariția oricărei referințe la sistemul fiscal, care se găsea la Armenopol; mai observăm că în practică rudenia continua să-și păstreze o importanță apreciaabilă în cadrul protimisisului, cum rezultă din documentele publicate de I. și P. I. Zepos *Ius Gr.-Rom.*, VIII, 1931 (v. n. 41) și din documentele editate și inedite pe care prof. Ghinis a avut bunăvoința să mi le comunice.

³⁶ În ordinea aparentă a textului, *tovarășii* ar fi trebuit să treacă înaintea *răzeșilor* (= *οἱ πλησιασταί* = vecini), ceea ce ar fi fost contrar atît tradiției protimisisului moldovenesc, cît și ordinei reale de preferință din *Vactiria*. Dimpotrivă, dacă în ciuda ordinei enumerării, se respectă precăderea obișnuielnică a *răzeșilor* față de simpli *tovarăși* (= *οἱ σύντροφοι* = devălmași), se ajunge la ordinea de preferință atribuită *Vactiriei*. Oricum traducerea acesteia avea să se aplice într-un mediu în care protimisisul nu îndeplinea o funcție fiscală, iar rudenia și alte forme de protimisis ocupau locul important expus în capitolul precedent.

redușă la cele două categorii aci amintite. Oricum, nicăieri nu mai apare menționata prioritate a rudelor coproprietare asupra celorlalți tovarăși. Nici anclavații, nici cobirnicii sau vecinii dintr-o parte nu mai sînt menționați ca formînd cîte o categorie separată de protimitari. A dispărut și categoria sătenilor, care la Armenopol figurează după cele cinci categorii clasice ale novelei din 922. În alin. 5, Vactiria exclude de la protimisis, în caz de constituire de zestre, legat, schimb, tranzacție, numai pe *răzeși* (vecini), pe cînd Armenopol nu conține o astfel de limitare. În alineatul 8 Vactiria nu reglementează anticreza, ca Armenopol în fragmentul corespunzător, ci acordă răzeșilor și rudelor protimisis în caz de schimb, deși alin. 5 exceptase acest act juridic. Partea a doua a alineatului 8 în traducerea românească, deși fidelă, nu mai are nici un sens, pe cînd la Armenopol este vorba de vînzarea prin care vînzătorul își rezerva o fișie de teren de-a lungul hotarului vecinului îndreptățit la protimisis, pentru ca astfel, prin dol, să-l împiedice de a-și exercita dreptul. O astfel de vînzare este anulabilă.

Vactiria reglementează protimisisul de care se bucură în termen de două luni, stăpînul locului, în cazul cînd bezmănarul (embaticarul) își înstrăinează dreptul său de folosință. Această formă de protimisis va cunoaște o largă aplicare în țările române pînă la desființarea ambelor instituții, fără însă ca termenul bizantin de 2 luni să fie receptat în dreptul românesc.

Traducerea lui οἱ πλησιισταί prin *răzeși* apare ca o adaptare la condițiile locale³⁷. În schimb, *tovarăș* nu era un termen prea obișnuit pentru *devălmaș*, iar vecinul nedevălmaș nu mai apare deosebit de răzeșul propriu-zis. Dar mai presus de toate, lipsa oricărei mențiuni directe a rudelor nu putea decît să mărească această confuzie. Vactiria receptează prescripția de 10 ani și cu funcția originară, limitată la achizițiile făcute de cei puternici într-o comunitate sătească (alin. 4), și cu funcția ei lărgită, ca prescripție generală (alin. 14). Cu acest caracter general, ea întîmpină rezistență în Țara Românească, la 1763, după cum am văzut, dar se va impune în mod necontestat în Moldova, așa cum rezultă din Răspunsurile divanului din 1782. În acest act al divanului moldovenesc găsim și alte elemente de receptare bizantină, care a putut fi ușurată în deceniile precedente, de circulația Vactiriei în românește, mai mult decît aceea a lui Armenopol în ediția Spanos din 1744. În privința termenului de 4 ani, în caz de vînzare a unui pămînt *țelenit*, regula, un ecou îndepărtat și denaturat al regimului special conceput pentru ceea ce se numea *κλασματική γῆ* pămîntul părăsit, este enunțată fără confuziile care vor apărea la Fotino și în Hrisovul din 1775, așa cum se va vedea în capitolele respective³⁸. Ea nu va avea aplicare în dreptul românesc. Nici pedeapsa mutilării (tăierea limbii) pentru cel ce a jurat fals, pedeapsă receptată de Vactiria, și care la Armenopol figura ca dispoziție generală, în cartea I, titl. VII.

³⁷ Vezi doc. din 24 mart. 1779 (*Sur și izv.*, XIII, p. 53): „jăluitorii răzeși după pravilă și după obiceiul pămîntului au toată dreptate a întoarce banii“. Mitropolitul va fi consultat Vactiria, în care a găsit termenul de *răzeș*.

³⁸ Vezi mai jos, p. 186 ; 270.

și ultim, n-a fost receptată în dreptul românesc, în materie de protimisis. De asemenea n-a avut ecou nici interdicția înstrăinărilor în afara categoriei sociale a celui ce înstrăinează. În dreptul românesc, lipsa unei astfel de interdicții a constituit o condiție juridică necesară pentru formarea marilor domenii boierești, ca și pentru intrarea în rîndurile boierimii a unor elemente din celelalte categorii sociale. Cît privește marea proprietate feudală, ea era apărată de o acaparare venind de la elemente din păturile de jos, prin chiar slăbiciunea economică a acestora, la care se adăuga faptul că boierii, rude sau vecini ai boierului vinzător, aveau totdeauna mijloace de a-și valorifica protimisisul, păstrînd, în general, bunul înlăuntrul clasei lor. În dreptul românesc, interdicțiile de înstrăinare au avut un caracter excepțional și chiar atunci nu s-au aplicat decît relativ. Astfel, străinii de oraș nu puteau dobîndi imobile în Cîmpulung-Muscel, iar unele categorii de străini (din punct de vedere etnic) au fost oprite de a dobîndi anumite categorii de bunuri funciare. Numai unele dispoziții bizantine cu caracter social, cum este interdicția daniilor făcute de săraci celor puternici, pe care Vactiria le înregistrase, fără a reproduce precizarea lui Armenopol că această interdicție era căzută în desuetudine, au putut reține atenția legiuitorului moldovean la 1785, cînd se va căuta o soluție problemei abuzurilor săvîrșite de boieri în acapararea pe calea unor așa-zise danii, a pămînturilor răzașești. Deosebirea pe care Vactiria o consacra între pravilele stăpînești (dr. public) și cele țărănești (dr. civil, de la țară = *ciuitas*), nouă în dreptul feudal român, corespunde în totul structurii de clasă a acestui drept. Cît privește principiul superiorității nearalelor (dreptul legislativ nou emanat de la împărat ca organ legislativ), în măsura în care nearaua era echivalentă cu hrisovul domnesc normativ, nu putea decît să favorizeze afirmarea dreptului domnesc în raport și cu obiceiul, și cu vechile pravile. Este ceea ce se va întîmpla, treptat, între 1765 și 1834. În fine, Nomocanonul tradus din inițiativa lui Iacob Putneanul ar putea să fie însăși acea *lex diuina*, deci o culegere nomocanică, despre care documentele publicate de N. Nilles³⁹ ne informează că urma să fie tipărită *Valachico idiomate* de C. Mavrocordat, ca domn al Moldovei.

În materie de protimisis, larga folosire a Vactiriei în limba țării, alături și uneori mai mult decît putea fi folosit în grecește Hexabiblu (tradus abia la 1804 tot în Moldova), a avut ca efect receptarea aceluiași elemente de reglementare bizantină, sub două variante deosebite și, uneori, contradictorii. Sarcina judecătorilor locali, și cu atît mai mult a particularilor interesați, nu putea fi ușoară, în fața acestor nepotriviri. Așa cum vom constata și pentru Țara Românească, între 1765 și 1780 de pildă, receptarea bizantină se făcea în condiții nesatisfăcătoare. Cu tot avantajul legat de forma scrisă și prelucrarea tehnică a dreptului receptat, nesiguranța legată de obicei era adesea înlocuită, ca în cazul nostru, cu un regim de drept receptat neunitar, în care se întîlneau alte contradicții și obscurități la fel de dăunătoare.

³⁹ *Symbolae*, II, p. 1029; vezi și articolul nostru *Citeva contribuții la studiul receptării dreptului bizantin...*, în „Studii”, 1965, nr. 1, p. 57—60.

Secțiunea II

PROTIMISISUL ÎN MANUALELE DE LEGI ALE LUI MIHAIL FOTINO DIN 1765 ȘI 1766 ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Opera juridică a lui M. Fotino. Problema fiind tratată pe larg, de curînd, în studiul nostru publicat în S.M.I.M., vol. V, 1962, care trebuie considerat ca făcînd parte din lucrarea de față, ne vom limita aici la un scurt rezumat al rezultatelor obținute, pe care le vom completa cu unele noi caracterizări ale Manualului din 1777.

Manualul din 1765, pregătit să devină cod oficial sub scurta și agitata domnie a lui Ștefan Racoviță, conținea, probabil, în cartea sa a 2-a, care nu ni s-a păstrat, un titlu despre protimisis, foarte asemănător, dacă nu chiar identic, cu titlul 41 περί προτιμήσεως (9 paragrafe + 1 scolie la § 7) din cartea a 2-a a Manualului din 1766, rămas neîntărit de domnie, ca și cel din anul precedent.

Titlul 41 conține următoarele reguli prelucrate după novelele bizantine din secolul X și mai ales după Armenopol :

§ 1. Ruda celui decedat trece înaintea creditorilor acestuia, la cumpărarea bunurilor succesiunii, scoasă în vînzare. Între creditori, are preferință creditorul cu cea mai mare creanță.

§ 2. Nu privește propriu-zis protimisisul.

§ 3. Embaticarul este obligat să înștiințeze despre vînzarea dreptului său pe stăpînul locului, care are protimisis și de cumpere *sădirea* — adică emfiteuza ; textul nu vorbește și de *clădire*, adică de suprafață — la valoarea ei, dovedită cu martori.

§ 4. La vînzarea unei părți dintr-o devălmășie, au protimisis, în această ordine : rudele devălmașe ; streinii devălmași ; cei ce au un lucru amestecat ; dacă nu se protimisește nimeni, pot cumpăra streinii, după ce un om domnesc va fi hotărnicit partea scoasă în vînzare.

§ 5. Cel absent are protimisis la întoarcere, în 4 luni, plătiind cumpărătorului prețul cu dobîndă și cheltuielile făcute cu lucrul răscumpărat.

§ 6. Protimitarul neîntrebat, chiar dacă a fost de față la vînzare, poate răscumpăra în 10 ani, fără a se preciza de cînd curge termenul.

§ 7. După patru ani, acțiunea de protimisis nu mai este primită. Scolia precizează că este vorba de un absent care revine și are acțiune în răstimp de 4 luni (contradicția între aceste texte a fost semnalată de Zepos, în ediția Manualului, Atena, 1959, p. 181).

§ 8. Devălmașul, cu o mică parte într-o devălmășie de valoare considerabilă, n-are protimisis. Este o margine care n-a avut succes în practica protimisisului românesc.

§ 9. Dania avind ca obiect o parte dintr-o devălmășie (făcută, se subînțelege, fără voia celorlalți devălmași) poate fi anulată de aceștia.

În § 4 din titlul 5 al cărții a II-a, M. Fotino consacră protimisisul fostului chiriaș, la prelungirea contractului, dacă oferă același preț ca un nou chiriaș străin.

Reglementarea sistematizată de Fotino este selectivă în raport cu modelul bizantin, rămânând totuși foarte diferită de regimul cutumiar încă în vigoare al protimisisului românesc. Nu se evitau unele lacune (§ 3), obscurități (§ 7), imprecizii (§ 8) și contradicții (§ 9). Danie de părți nealese a continuat să fie valabilă, iar lupta familiei a continuat împotriva tuturor daniilor. Dispoziția din § 3, favorabilă stăpînitorilor funciari, ar fi fost mai necesară, așa cum se aplica în practică, pentru embaticul din orașe (clădirea, casele pe loc străin). Specificul protimisisului de obște românească umblătoare pe bătrîni, nu se oglindește în titl. 41 din Manual. Prescripția de 10 ani, cu originea ei confuză⁴⁰, era depășită de necesitățile unei circulații mai rapide a bunurilor și consacrată împotriva anaforalei din 1763; în practică ea va fi uneori aplicată în Țara Românească numai pentru protimisarul neînștiințat care a ignorat vînzarea. Dispozițiile cu caracter social ale novelor din secolul X, căzute în desuetudine, n-au fost receptate de Fotino la 1766. Contradicțiile și obscuritățile paragrafului 7, analizate în studiul citat, se leagă de vechiul regim al pămînturilor *clasmatiche*, care nu-și avea echivalent în dreptul românesc, unde ocinele se plăteau pentru neplata birului sau altor dăjdii și datorii, dînd naștere la un drept de preluare, de către cel ce făcea plata cuvenită, preluare întărită de domnie (prealabil sau ulterior) și supusă unui drept de repriză din partea celui fugit, dacă se întoarce. Aspecte importante ale instituției rămîn nereglementate (protimisisul la arendare și la vînzările de țigani, protimisisul stăpînului anterior). Receptarea stăruitoare între 1765 și 1806, în ambele țări, numai a unor reguli din dreptul bizantin scris (novele și Armenopol), dacă o comparăm cu aspectele populare ale protimisisului grecesc asupra cărora ne atrage atenția prof. D. S. Ghinis⁴¹, ridică o serie de interesante probleme care nu pot fi analizate aici.

⁴⁰ Cf. Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, p. 247.

⁴¹ INSULA SYROS (1695 și 1812): prezenții se protimiseau în 10 zile, și absenții într-un an. Vînzarea se anunța prin crainic la două biserici locale (Zepos, *I. Gr. R.*, VIII, p. 499 și 501—502); SANTORIN, 1797 și NAXOS, 1810 (*ibid.*, p. 504—505 și 539—540); PAROS (1716—1717): vecinii erau întrebați „potrivit obiceiului” și vînzarea se făcea „cu voința lor” (Visviziis, 'Επ. 'Αρχ. 'Ιστ. ἑλλην. Δικ. 'Ακαδ. 'Αθηνῶν, 8, 1958, p. 154—155). Protimisisul celor apropiați (οἱ πρόσσιμοι), adică vecinii se aplica la Syros în 1786 (A. Sigalas, 'Ελληνικά, II, 1929, p. 57—58); HYDRA (1798): „obiceiul în deobște al insulelor este ca fiii să aibă protimisis față de străini la cumpărarea lucrurilor părintești” ('Αρχεῖον κοινότητος Ὑδρας, tomul I, p. 143); FOLEGANDROS (1808): se întrebă rudele pînă la venii primari, protimisindu-se ruda cea mai apropiată fără a se preciza că trebuie să fie și devălmășe, ca în dreptul scris. Instrăinații pot răscumpăra în termen de 5 ani, prin tată, fiu sau frate (Zepos, *I. Gr. R.*, VIII, p. 522). De observat aici termenul de 5 ani, practicat și în Moldova, și care se leagă de durata răscumpărării prin munca celui căzut în robie, termen care altă dată fusese de 7 ani, oglindit în obiceiul ca după o absență de 7 ani a soțului, soția părăsită să poată cere desfacerea căsătoriei; KYTHNOS (1812): cei căsătoriți în altă parte sînt desmoșteniți și lucrurile lor le opresc rudele cele mai apropiate (A. Gounaris, 'Η Κύθνος Atena, 1938, p. 145—148); SIFNOS

PROTIMISISUL ÎN HRISOVUL DIN 1 NOIEMBRIE 1775
ȘI ÎN MANUALUL DE LEGI DIN 1777 AL LUI MIHAIL FOTINO
ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Hrisovul din 1775 și categoriile de protimitari. Protimisisul împreună cu trimiria, din cauza importanței lor practice, au făcut obiectul unei reglementări speciale din chiar primul an de domnie al lui Al. Ipsilanti. Hrisovul respectiv întărit la 1 noiembrie 1775 conține o prelucrare a materialului bizantin (*νόμοι*) la care se referă expres, mai originală decât aceea din Manualul lui Fotino. Veneau la protimisis, în ordine: rudele devălmașe, rudele simple, devălmașii fără rudenie, „împregiurași împreună birnicii“, din mahalale sau sate, categorie bizantină, cunoscută însă dreptului local (sec. XVII), în dreptul român. Urmau „cei ce ori în ce chip să împreună cu vreo parte acei moșii“, adică vecinii simpli, și, în ultimul rând, datornicii (creditorii). Lista va fi mai completă în Pravilniceasca condică. Întrebarea fiecărei categorii de protimitari, în ordinea enumerării lor în hrisov, era obligatorie pentru vânzător. Cei de față trebuiau să exercite protimisisul în 30 de zile, iar cei absenți, în patru luni de la data când cel interesat aflase de vânzare. Termenul de patru ani, găsit „în rîndul pravililor“, și pe care Vactiria îl aplica în cazul vânzării de pământ *țelenit*, este acordat celor înstrăinați⁴². În caz de moștenire cu partaj în trei loturi (trimirie), hrisovul, referindu-se tot la pravile, rezerva tuturor moștenitorilor de sînge dreptul de a păstra imobilele, plătind în bani celui îndreptățit partea ce-i revenea pentru pomenirea mortului. Imobilele din partea soțului supraviețuitor puteau fi răscumpărate de părinții și frații mortului, „ca niște feuda (numite *cămin* în Pravilniceasca condică, vezi mai jos, p. 194 ; 202) neamului aceluia“.

(1833) : consiliul comunal atestă protimisisul rudelor (părinți, fii, frați), după care vecinii, la vânzările de imobile (inclusiv prin licitație). Părinții, fiii și frații, în 3 zile de la întoarcerea în țară, pot răscumpăra numai integral cu bani proprii, nu de împrumut, și dacă rămîn în patrie, imobilele vindute în absența lor de unul din ei (Visvizis, *op. cit.*, t. III, 1950, p. 163—166) ; NAXOS (1833) atestă obiceiul de a se prezenta protimitarilor înscrisul de vânzare voluntară, semnat de doi martori, altfel protimisisul putea fi exercitat mai departe (*ibid.*, p. 169—170) ; MILOS (1833) : numai la vânzările voluntare, se protomisesec întii rudele și apoi vecinii (*ibid.*, t. VI, 1955, p. 126—129) ; aceeași ordine, cu excluderea creditelor, la GARGALIANI, FILIATRA și KYPARISSIA, în Pelopones, la 1833 (*ibid.*, t. IX, 1962, p. 58—61) ; NISYROS în Dodecanez (M. Mihailidis-Nouaros, *Νομικά Ἐθίμα Καρπάθου* etc., Atena, 1929, p. 53—55) : Codificarea din 1877 (nr. 71) prevede un drept de preferință pentru ruda cea mai apropiată, posesia îndelungată nefiind opozabilă nevrstnicului de a cărui condiție s-a abuzat pentru a se vinde lucrul unui străin. Vânzarea făcută fără știrea rudelor este nulă. Mulțumesc călduros profesorului Ghinis, pentru comunicarea materialului din afara Colecției Zepos, și tov. Gh. Cronț pentru traducerea textelor citate.

⁴² Vezi o aluzie la această formă de protimisis în cartea de judecată a lui Al. Ipsilanti din 6 mai 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 23—23v), fără precizarea termenului. Hrisovul nu face vorbire de prescripția de 10 ani. Iată în ce mod curios este rezolvată de domn la 28 apr. 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 21—22) o problemă de prescripție: Maria cere să răscumpere vânzarea făcută de mătușa ei unei Despa, al cărei fiu vinde bunul, fără știrea Mariei, lui Scarlat Greceanu, agă. Domnul constată că Despa a fost de față și Greceanu stăpînește de 9 ani cu știrea Mariei, fără ca aceasta să fi cerut protimisis. Adevăratul temel juridic al soluției este greu de dedus. Domnul a voit în mod evident să favorizeze pe boier. Vezi însă mai jos, p. 206.

Manualul de legi al lui M. Fotino din 1777 (pravila anunțată de Al. Ipsilanti prin hrisovul din 1775 pentru organizarea judecătorească). Acest Manual⁴³ a fost alcătuit înainte de luna noiembrie 1777 (data prefeței) și, în parte cel puțin, înainte de 1775 și chiar de domnia lui Al. Ipsilanti. Redactat în limba greacă, după un plan nou, mai sistematic decât cele precedente, manualul cuprinde o carte a IV-a, probabil de dată mai recentă, în care obiceiurile aplicate curent în divan sînt comparate cu dispozițiile corespunzătoare din pravile, întărite motivat și adesea completate cu unele reguli de drept bizantin, ca de pildă în materie de protimisis. Am arătat că această carte a trecut în mare parte, uneori textual, în *Pravilniceasca condică*, în care găsim și trimiteri la diferite materii de drept, rezervate pentru o codificare ulterioară, și care toate se află tratate în cîte o carte specială din Manual (drept ostășesc, drept penal, legile agrare). *Pravilniceasca condică* însă, după indicația oficială a lui Ipsilanti în prefața acestei legiuri, a fost alcătuită ca *noavo pravilă*, „acum la al șaselea an al domniei mele”. Dar tot acolo domnul vorbește și de o altă culegere de legi, la care s-a lucrat „din începutul domniei mele”, și pe care o caracterizează aproape cu aceleași cuvinte ca în hrisovul din 1775 pentru organizarea judecătorească, unde se spunea: „cercetînd obiceiurile și întărind cele cu care cu căzutele îndreptări, adunînd și ale pravilii am făcut o pravilă, carea și după ce vom arăta-o la toți, talmăcindu-o și pe limba românească, vom și tipări-o... Iar pînă a să tipări aceia și a să arăta de față, judecătorii să urmeze cercetînd ale pravilii”.

Așadar, în 1775 exista o pravilă în limba greacă, diferită de *Condica* din 1780, și care a fost pusă provizoriu în aplicare. Cum cu greu o astfel de operă ar fi putut fi redactată în cîteva luni de zile, după fixarea programului legislativ al lui Ipsilanti, trebuie să admitem că cel puțin în parte ea se găsea deja redactată în 1774. Această pravilă n-a putut fi decât *Manualul lui Fotino*, în forma a cărei prefață este datată noiembrie 1777, cînd se vede că autorul lui nu mai avea speranță să-l vadă întărit, tradus, tipărit și transformat în pravilă domnască. Pentru alte motive și după o scurtă carieră de pravilă oficioasă, acest Manual rămînea, ca și cele din 1765 și 1766, cărora Fotino le pregătise și hrisovul de întărire⁴⁴, o simplă operă privată, care, cu excepția cărții a IV-a, nu pare să fi avut aceeași circulație intensă ca *Manualul* din 1766.

În *Manualul* din 1777 protimisisul este reglementat într-un titlu special (5) și în paragraful 7 al titlului 6 despre țigani, din cartea a IV-a intitulată „Obiceiurile pămîntului din principatul Țării Românești (Ungrovlahiei), și unele legi împărătești, care obiceiuri sînt în vigoare, ca legi, din cauza vechimii”.

Primele 6 paragrafe ale titlului 5⁴⁵, cu indicația că reprezintă obiceiuri locale — deși în cuprinsul lor se fac referiri de drept bizantin — sînt urmate de 11 paragrafe care sistematizează, prescurtînd-o, nearaua lui Constantin Porfirogenitul despre protimisis. Din obiceiul pămîntului

⁴³ Vezi pentru amănunte studiul nostru în *S.M.I.M.*, V, 1962, p. 299—309. Textele, scoase dintr-un număr restrîns de cărți ale *Basilicalelor* (mult mai larg folosite în 1765—1766), sînt în mare măsură copiate din ed. Fabrotus, fără altă prelucrare.

⁴⁴ Vezi articolele noastre în „*Studii*”, 1961, nr. 6, p. 1535 și n. 6 și 1965, nr. 1, p. 64.

⁴⁵ Vezi titlul lor *in extenso* în *S.M.I.M.*, vol. V, 1962, p. 310—318 și textul întregii cărți a IV-a a *Manualului*, în ed. pregătită de Vasile Grecu și Gh. Cronț la Institutul de istorie.

este scos și § 7 al titlului 6, despre țigani. Cea mai mare parte a titlurilor cărții a IV-a, printre care titlurile 5 și 6, se regăsesc aproape identice în *Suplimentul* (juridic al) *Istoriei Țării Românești*, publicată în limba greacă la Viena în 1806 de frații Tunusli. În 1945, C. A. Spulber crezuse că poate atribui marelui ban Mihail Cantacuzino, autorul cronicii (1775) devenită *Istoria* din 1806, paternitatea *Suplimentului*, în care vedea un cutumiar ce ar fi servit ca anteproiect *Pravilniceștii* condici. Ipoteza acestei paternități — clar formulată de I. C. Filitti și I. Suchianu încă din 1928⁴⁶ —, cade în fața apariției ms. gr. 1195, care conține însă și §§ 7—17, adică textele scoase direct din nearaua bizantină.

Din paragraful 1 al titlului 5, aflăm că, după secole de aplicare, protimisisul era o materie plină de obscuritate și contradicții. Instanțele o tratau oarecum diferit și neregulat, neaplicându-se corect nici pravilele împărătești nici vreun obicei nestrămutat al pământului.

Soluția lui Fotino a fost să se declare — chiar în acest § 1 scos din *obiceiurile locale*, după propria lui referință marginală — că *novela* I a lui Constantin Porfirogenitul este receptată oficial, cu titlu de drept intern, în cuprinsul celor 11 paragrafe (7—17) care sînt reproduse în ms. gr. 1195, dar lipsesc din *Suplimentul juridic*. Primele șase paragrafe privind obiceiul pământului aveau ca scop numai să rezolve unele controverse, aprobînd în mod expres soluția obișnuită, acolo unde se credea necesar.

Fotino reglementează protimisisul pentru ipoteza obișnuită a vînzării imobilelor. Cei de față aveau 30 de zile și cel ce „lipsește în alt loc depărtat” (în țară? în afara țării?) 4 luni de cînd aflau de vînzare, pentru a preemționa, după care pierdeau dreptul de protimisis. Cei neîntrebați aveau un termen de 10 ani. Întrebarea de protimisis (§ 2) era obligatorie. Nu se putea reveni asupra renunțărilor la protimisis (§ 5), cum se proceda în practica obișnuită. Numai cumpărătorul de bună credință, căruia i s-a opus protimisisul, avea regres contra vînzătorului. Era o sancțiune care întărea respectarea instituției, oglindind împotrivirea de care se lovea în practică.

Paragraful 3 reglementează, în același sens ca *Pravilniceasca* condică la 1780, protimisisul în caz de vînzarea zălogului, problemă legată de circulația bănească în grelele condiții ale creditului din acea vreme. Răscumpărările, în general, se fac la prețul indicat de vînzător, eventual sub jurămînt, că fusese oferit de cumpărătorul străin (§ 4).

Paragraful 6 consacră „vechiul obicei al pământului”, protimisisul rumînilor locuitori la arendarea moșiei, afirmîndu-se că soluția *Basilicalelor* era aceeași. Cum în dreptul bizantin această formă de protimisis căzuse în desuetudine, Fotino pare să fi avut în minte textul scoliei respective și a ținut seamă de convingerea dominantă că în țările române era vorba de un obicei local de mult cunoscut, dar care acum întîmpina rezistență. De aceea Fotino are nevoie să precizeze: „și în viitor să se urmeze greșit”, fără nici o referire la alți beneficiari decît țărani de pe moșie.

⁴⁶ *Contribuții la istoria justiției penale în Principatele Române*, Buc., 1928, p. 33 și n. 6. Autorii prezentau acest „promemoria juridic” ca o însemnare de dispoziții din legile împărătești în comparație cu vechiul obicei al pământului și cu judecățile tribunalului Țării Românești, fără a-l pune în legătură cu alcătuirea *Pravilniceștii* condici — cum vor face Șt. Berechet și C. A. Spulber, pe urmele tradiției înregistrate de Gr. I. Lahovari, în 1892, cunoscută autorilor.

La vânzările de țigani se menține vechiul obicei de protimisis în favoarea rudelor stăpînului care vinde (titl. 6, § 7). Cu o referință forțată la Basilicale, se recunoaște totuși că în fond legile împărătești nu reglementează această formă de protimisis, care se exercită în 30 de zile de la data cînd interesatul jură că a aflat de vânzare. Termenul scurt se spune că era necesar „pentru că cele de sine mișcătoare, fiind muritoare, nu sînt îngrădite în legile de protimisis, adică să rămînă nevîndute mult timp, și pentru... că... sînt supuse morții, care vine fără termen și pe neașteptate”. Se marchează astfel legătura firească a instituției cu bunurile imobile, caracterul de bunuri mișcătoare al țiganilor și caracterul de excepție al protimisisului aplicat acestor persoane-bunuri.

Receptarea novejii despre protimisis a lui Constantin Porfirogenitul.

Fotino nu mai indică drept sursă pe Armenopol, ca la 1766. Prin *Ius Graeco-Romanum* al lui Leunclavius, el folosește, sub numele de novela I a lui C. Porfirogenitul (v. rubrica), novela din 922 a lui Roman Lecapenul, la care trimite, de altfel, în nota marginală („asem. novela lui Roman cel Bătrîn”). La § 17 se arată ca sursă novela a II-a a lui C. Porfirogenitul. Nevoile locale impuneau acum utilizarea directă a acestor acte cu caracter social ⁴⁷.

Am analizat pe larg, în studiul citat, conținutul acestor dispoziții, asupra cărora nu mai este cazul să insistăm. Indicăm numai pe scurt, pe cele mai importante, dintre care unele figurează la Armenopol, iar cele mai multe nu apar receptate obișnuielnic pe altă cale :

§ 10. În sate și cătune, locuitorii și stăpînii lor aveau un protimisis reciproc, cu excluderea celor dovediți a fi pricinuit pagube bănești vînzătorului, rezervă care putea favoriza acțiunile de cotropire. Textul prevedea ipoteza cînd toți sătenii renunță la protimisis, ceea ce făcea liberă înstrăinarea.

§ 11. Zestrea și dania, nesimulate, erau expres exceptate de la protimisis.

§ 14. Dania celor săraci către cei puternici, nelegați prin rudenie de sînge, era interzisă sub orice formă (înfier, dania între vii, legat, dare în folosință, închiriere), definindu-se noțiunea de puternic în § 15; cei care „prin puterea altora cu care se găsesc strîns apropiați și la care au trecere, sînt în stare să înfricoșeze pe cei ce înstrăinează” ⁴⁸. Sancțiunea era confiscarea de către vistierie a bunului în cauză. Reforma aceasta, realizată în Moldova la 1785, a fost cerută și în Țara Românească de masa micilor proprietari și de unele pături ale boierimii pămîntene, dar domnia și boierii de dată recentă, care puteau încă folosi dania pentru ocolirea cu cîștig a protimisisului, au în-lăturat-o.

⁴⁷ Asupra acestei politici și asupra forțelor sociale care o impun temporar împăraților din dinastia macedoneană, vezi Ostrogorsky, *Hist.*, p. 299—313; Lemerle, *Esquisse...*, II, p. 268—271; *Istoria universală* (în zece volume), vol. III, Buc., Edit. științifică, 1960, p. 202; cf. Aurel Cazacu, *Dreptul de protimisis*, Iași, 1937, p. 66—75.

⁴⁸ Trad. cit. a lui Vasile Grecu și Gh. Cronț.

§ 12—13. Jurământul strîmb în materie de protimisis era sancționat cu pierderea bunului vîndut, care era luat de vistierie și vîndut celor îndreptățiți la protimisis. Dacă încălcarea legii se descoperea înainte de jurămînt, se aplica fără altă sancțiune protimisisul.

§ 17. Țăranii aveau un protimisis față de puternicii care vindeau sau înstrăinau în alt fel, bunuri în care cei dintii erau devălmășiți și fără a căror folosință (îndeosebi a apelor și munților) nu se puteau gospodări. Pentru strîngerea banilor necesari se acorda țăranilor și un termen de patru luni, în loc de obișnuitele 30 de zile.

Semnificația reglementării din Manualul alcătuit în 1777. Comparația cu hrisovul din 1775. La 1777, Fotino, sub acțiunea transformărilor social-politice locale, lucra într-un spirit mai înaintat decît la 1766 și unele soluții admise în Manualul său din acest an explică, desigur, succesul redus și circulația mai restrînsă a acestei opere, comparativ cu Manualul din 1766, în rîndurile clasei dominante.

Nici una din dispozițiile bizantine receptate pentru prima oară de Fotino în aceste §§ 7—17 nu s-au impus și nu sînt oglindite în documente ca un drept viu, aplicat.

Ipsilanti, la 1775, a folosit probabil Manualul lui Fotino din 1766 și partea eventual terminată, la acea dată, a Manualului din 1777. Fotino a cunoscut pînă la urmă hrisovul din 1775, iar alcătuitoarii Pravilniceștii condici au utilizat ultima operă, reproducînd textual unele fraze din cel încheiat în 1777. Explicația asemănărilor prin copierea la 1777, de către Fotino, a Condiciei domnești, presupus redactată în 1775, este neverosimilă și contrazisă de lămuririle lui Ipsilanti asupra datei la care s-a alcătuit Condica.

Starea de confuzie în materie de protimisis este consemnată în opera lui Fotino și în hrisov (Condica o consemna, în mod general, în prefață, pentru toate materiile). Hrisovul precizează că această confuzie se referă mai mult la termenul de exercitare a protimisisului, precum și la termenul de prescripție al acestui drept. În realitate confuzia era mult mai întinsă.

Spre deosebire de Manual, care constată contradicțiile între obicei și pravile, declarînd receptată în viitor novela lui C. Porfirogenitul, hrisovul se exprimă ca și cînd obligativitatea pravilelor bizantine nu se punea în discuție, fiind necesar numai să se deslușească acele „pricini, ce sînt cu îndoială în ce chip să cade a să căuta după) pravilă (κατὰ νόμους)“. Tot Hrisovul precizează că se deslușesc „cele două pravile rînduite (τὰ ὑπὸ τῶν νόμων διαταττόμενα)“⁴⁹.

Pentru determinarea datei la care protimisarul a aflat de vînzare, Fotino și hrisovul admit expres, ca mijloc de dovadă, jurământul vînzătorului. În schimb, numai Fotino consacră obiceiul vechi de a se da jurămînt vînzătorului pentru stabilirea sincerității prețului de răscumpărare (adică a celui convenit cu străinul cumpărător), referindu-se însă la novelă.

⁴⁹ Aceeași tehnică în cap. XXXII al Pravilniceștii condici.

Ocolirea intenționată a protimisisului este sancționată, cu unele diferențe apreciable, printr-o pedeapsă civilă în hrisov, Manual și Condică. Când ocolirea se face prin simulație urmată de jurământ fals, Fotino, în § 12 luat din novela bizantină, admitea și confiscarea bunului de către vistierie, care îl vindea apoi celui îndreptățit la protimisis. Pravilniceasca condică n-a mers așa de departe, lăsînd la o parte și § 13 din cartea IV, pentru caz de simulație neurmată de jurământ fals.

Toate cele trei acte normative tind să mărească siguranța tranzacțiilor prin sistemul lor de decăderi, și prin prescripție. Prescripția de 4 ani dispăre la Fotino în 1777, iar prescripția de 10 ani pare a fi înlăturată din sistemul Condicii, singura care introduce o procedură judiciară pentru întrebarea de protimisis. Mezatul și protimisisul creditorilor este larg tratat numai în Condică, unde își va găsi loc și problema mezatului voluntar. Protimisisul la arendare și la vînzarea țiganilor nu figurează în hrisovul din 1775. Condica mărește termenul de 30 de zile la 50, pentru protimisarul absent în momentul vînzării țiganului.

În deceniul opt, lipsa de unitate și numeroase confuzii caracterizează receptarea bizantină chiar îmbrăcată în haina dreptului domnesc, ca la 1775 și 1780, ceea ce a împiedicat-o, în condițiile date, să opună obiceiului un sistem destul de clar, simplu și neechivoc. Această împrejurare a jucat un rol însemnat în lupta dintre obicei și dreptul scris, care va continua în ambele țări pînă către 1834.

CAPITOLUL V.

DREPTUL DE PROTIMISIS ÎN PRAVILNICEASCA CONDICĂ A LUI AL. IPSILANTI ȘI ÎN PRACTICA JUDICIARĂ A ȚĂRII ROMÂNEȘTI DE PÎNĂ LA 1818

Secțiunea I

REGLEMENTAREA ÎN PRAVILNICEASCA CONDICĂ

Aplicarea generală a Pravilniceștii condici. În cursul anului 1777, Al. Ipsilanti pare să fi părăsit ideea — enunțată în hrisovul pentru organizarea judecătorească din noiembrie 1775 — de a traduce în românește și de a tipări, „după ce vom arăta-o la toți“, pravila care conținea atît obiceiurile cercetate și întărite „cu cazutele îndreptări“, cît și o adunare din „ale pravilii“. Această operă care la acea dată era, dacă nu alcătuită, pe punctul de a fi terminată, noi o identificăm cu Manualul din 1777 al lui M. Fotino, care corespunde perfect caracterizării date de domn pravilei în proiect de care vorbește. Din hrisov mai rezultă că judecătorii au putut-o aplica și înainte de traducere, întărire formală și tipărire. Anumite lipsuri intrinseci ale Manualului și o anumită opoziție a boierilor pămînteni au putut determina pe domn să schimbe modul de realizare al programului legislativ care se dovedise necesar și, în ansamblul lui, rămînea valabil. Folosind din plin, cum am arătat în capitolul precedent, lucrările întocmite pînă atunci, în special materialul din cartea IV a manualului-pravilă și hrisoavele de reformă, s-a ajuns, în anul al șaselea al domniei, așa cum domnul o spune expres¹, la alcătuirea Pravilniceștii

¹ În prefață, Al. Ipsilanti distinge clar reforma din 1775 („am strînsu... din pravili ceale ce sînt mai trebuincioase“) de alcătuirea ulterioară a Condicii: „Pe lîngă aceastea și altele oarecare povăți... alcătuint... din jălbile și pricini..., acum la al șaselea an al Domniei mele... am așăzat noao alcătuită pravilă“. Pentru teza alcătuirii Condicii încă din 1755, vezi *Pravilniceasca condică, 1780*, ed. critică, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1957, p. 3—5.

condici. De proporții mai modeste, lăsînd pentru un viitor imediat, desăvîrșirea altor condici pentru diferitele materii tratate în Manualul lui Fotino, Condica din 1780 a fost pusă în aplicare înainte chiar de a fi întărită, în același an, prin hrisov cu sfat de obște. Sinteză normativă a sistemelor de drept existente², dar și „învățătură“ juridică din sursele bizantine, condica nu înlătura aplicarea generală nici a dreptului receptat, la care se referea adesea în mod expres, nici a obiceiului. În 1782, noul domn, N. Caragea, apreciînd utilitatea Condicii, dispune aplicarea ei mai departe. După aceasta, reconfirmări formale n-au mai avut loc, și Condica (cadiul) numită la început „a domniei“ sau „a divanului“, a devenit *pravilă a pămîntului*, consolidîndu-și caracterul de lege internă. Ea s-a aplicat cu o precădere crescîndă față de obiceiul *neaprobat* sau față de dreptul receptat din alte surse, contrar dispozițiilor ei.

În *Pravilniceasca condică*, cap. XXXII *pentru protimisis*, cu cele 15 lungi paragrafe ale sale, este unul din cele mai importante ale Condicii, neexistînd un alt capitol în care să fie tratată materia vînzării. Tot la protimisis se referă alte trei paragrafe izolate (XX, 2; XXI, 5; XXXVI, 9). Capitolul XXXII prelucrează creator și cu o vădîtă preocupare de clasificare materialul despre protimisis din hrisovul despre protimisis (1775), din Manualul de legi al lui M. Fotino (1777) și din practica divanului domnesc, adică, în ultimă analiză, obiceiul întărit de justiția domnească și elemente din novelele bizantine despre protimisis (secolul X), care cu modificările aduse de practica ulterioară fuseseră receptate în Manualul lui Armenopol. În cîteva locuri, Condica folosește termenul de protimisis (preferință), cu un sens general³ care nu privește instituția noastră.

Bunurile și actele care dau loc la protimisis. Protimisisul se aplică acelorai bunuri și acte juridice, ca și înainte, cu următoarele particularități. Pentru căminurile părintești, „s-au hotărît că acela să numește și iaste cămin, din care să trage și porecla și neamul familiei aceia, (iar nu să numesc toate moșiile căminuri)“ (XX, 3). Este o restrîngere de factură aristocratică a noțiunii de cămin, dovedind că, pe baza obiceiului care lega această noțiune de aceea de locuință temeinică (scaun), se mersese la o extindere a protimisisului de cămin la aproape orice moșie. *Pravilniceasca Condică* apropie căminul (în textul grecesc: *καμίνα*) de moșia de *sclitadă*, termen întîlnit în unele documente oltenești de la finele secolului XVIII (ale familiei Păianu)⁴. Țiganii-robi sînt expres numiți „cele din sineș mișcătoare⁵, muritoare fiind“, text care vine din Manualul lui M. Fotino (1777). În afară de bunurile stăpînite în proprie-

² Vezi mai sus, p. 114 și mai jos, p. 229, n. 8.

³ *Prioritate, rang*, vezi titl. VIII, 5; protimisis între creditorii aceleiași debitor, pentru încasarea creanței; titl. XXII, 2, între moștenitori; titl. XXIV, 1; în materie de dobinzi; cf. anaf. din 14 iun. 1776 (A.S.B., Cond. domn., 5, f. 44^v—45), unde soția „poate să (se) protimisească a lua aceste daruri (dînaieța nunții — V. G.) însă să protimisește (este primată — V. G.) de către datornicii (creditorii — V. G.) aceia carii vor fi împrumutat pe răposat după ce s-au luat întru căsătorie, iar nu să protimisesec și de către datornicii care îl va fi îndatorat mai nainte de căsătorie“; cf. *Indr. legii*, gl. 266: „prețuire“.

⁴ Comunicare făcută de I. Donat care după 1930 a auzit la Craiova vorbindu-se de act de sclitadă (act de naștere, de nume); E. Virtosu, „Arh. Olt.“, 1928, p. 394; 449—450.

⁵ Cf. 30 oct. 1816 (*Mesteșug. Neg. Craiova*, p. 113, nr. 72): „lucrurile mișcătoare, adică țigani, dobitoace, haine și altele ale casii“ (unui sătrar).

tate, Condica se ocupă expres numai de protimisul clăcașilor în caz de arendare și nu prevede reguli speciale nici pentru bunurile moștenite⁶, în raport cu cele agonisite, nici pentru cele moștenite dinspre tată (*bona paterna*), față de cele dinspre mamă (*materna*). În practică se menține tendința de a ușura circulația agonisitei personale⁷ și se limitează protimisul la rudele neamului căruia au aparținut bunurile înstrăinate⁸.

Se reglementează atent protimisul în caz de vânzare prin mezat⁹ (XXXII, 14) voluntar sau silit. Dania¹⁰ și schimbul, trecute sub tăcere, nu erau supuse protimisului, dar în practică se prefera să se ia acordul rudelor¹¹ și, în caz de schimb, uneori și al vecinilor, mai ales când actul, prin sulta plătită în bani¹², avea parțial un caracter de vânzare. Frecvența blestemului și a clauzelor de neamestec, în actele de danie¹³, dovedesc împotrivirea familiei.

Numeroase acte sînt redactate ca și când libertatea operației n-ar face nici o îndoială. Zălogul putea fi răscumpărat de rude, prin plata

⁶ Vezi diata Mariei Bălăceanu din 20 apr. 1797 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 605, nr. 489) : „Moșia Stoenestii i Băiceștii i Tica... și Grădiștea... sînt bune din două de împărțeală... cu dumnealor Bălăcenii, de la neam rămase, care le stăpînesc... Iar moșia Purcărenii i Zăbreasca (Zimbreasca) nu sînt de la neam, ci sînt cumpărătoare de moșii noștri“. Deci *baștina* era o noțiune relativă, în raport cu rudele coborîtoare din primul ascendent comun care stăpînise moșia în discuție.

⁷ Nu se poate deci afirma, cum face I. Nădejde (P.R., 1926, I, p. 205), că deosebirea între *baștină* și cumpărătură a dispărut abia în Pravilniceasca condică.

⁸ 14 nov. 1810 (*ibid.*) ; vezi mai jos, p. 199.

⁹ 30 apr. 1784 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 512, nr. 419) : pentru adjudecarea caselor lui Irinota de pe locul Mariei Bălăceanu, se întreabă „pă vecini i pă rude, cum și pă stăpina pămîntului, de vor ca să o primească cu acest preț“, dar nu se vede ordinea între cele două forme de protimis ; 4 mai 1784 (*ibid.*, p. 514, nr. 420) : fostul mare vistiier Sc. Greceanu, vecin, nu se protimisește la mezatul unor prăvălii ; 14 febr. 1816 (Ionașcu, *Doc. Buc.*, p. 300, nr. 191) : „peste care preț nemaieșind alt mușteriu, nici din cel ce li se cuvin protimis nici din alții streini“ ; 17 mart. 1794 (V. A. Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 490) : starostele să înștiințeze despre mezat pe toți (rude, vecini etc.) „la toți cîți li se cuvine protimis după pravili“ (Prav. condică) ; 21 mart. 1794 ; 28 apr. 1794 ; 20 dec. 1794 : vecinul rescumpără de la streinul care cumpărase printr-un mezat neregulat (strigat timp de 3 în loc de 40 de zile), *ibid.*, p. 488 ; 504—6 ; 18 iun. și 1 aug. 1812 (D.I.O.B., p. 207—209, nr. 126—127) ; 2 iul. 1812 și 4 apr. 1815 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 674 și 698, nr. 549 și 568) ; 12 mai 1816 (P. R., 1926, I, p. 199).

¹⁰ Dania fostului ceauș agiesc Ghinea către biserica din Valea Scheilor (Jud. Saac), întărită de Caragea vodă, 10 febr. 1813 (Gârboviceanu, *Bis. av. proprii*, II, p. 354) : „nefiind nimeni volnic... din rude sau din alții a face... strămutare“ ; 20 oct. 1781 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 227, nr. 147). Numărul daniilor către biserică rămîne destul de mare. Ele sînt atacate în general pentru nulitatea testamentului sau actului de danie. Nu lipsesc daniile între boieri, ca la 5 nov. 1794, 27 iun. 1796 și 5 apr. 1798 (Potra, *Doc. Buc.*, s.d.d.) și de la cei săraci la cei bogați, mai puțin numeroase ca în Moldova.

¹¹ 13. nov. 1819 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 318, nr. 198, orig. gr.) : dania lui Gr. și Softa Suțu către fiul lor, voievodul M. Suțu, „care dar nu s-a făcut numai de noi părinții... ci și de către cei trei fiii... ai noștri... care... binefaceri primind de la înălțimea sa... au renunțat la dreptul de clironomie asupra hanului“.

¹² 5 ian. 1793 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 570, nr. 462), fără formalități de protimis, cu garanție de stăpînire în pace „de către tot neamul meu“ ; 24 aug. 1805 (*ibid.*, p. 659, nr. 532) : „cu știrea... rudelor“ ; 20 febr. 1814 (*ibid.*, p. 682, nr. 555) : „această moșie... rămîind bună a dumnealui Ioan Rudeanu! clironomie părintească și pe al său lucru avînd putere să facă ce va vrea, bine dar au făcut schimbul“, declară marele logofăt care întărește schimbul cu sulta de 30 000 taleri, făcut cu mănăstirea Pantelimon, pentru 1/3 dintr-o moșie în devălmășie ; 13 nov. 1819 cit. : „fiindcă fiecare... făcîndu-se tată... din lucrurile ce posedă... fiind proprietar... poate... să le dăruiască, mai ales legitimilor săi copii“.

¹³ Vezi mai sus, n. 10.

datoriei¹⁴. Clauza de tipul *să fie moșia stăpînitore* creditorului în caz de neplată la scadență, mai figurează în unele acte¹⁵. Dreptul de folosință a bunului zălogit se stipula adesea în mod expres : „să o stăpînească, să-și ia toate roadele pînă la anul“¹⁶. Vînzarea rămîne actul de înstrăinare cel mai frecvent care dă naștere la protimisis, și în raport cu el Condica enunță categoriile de îndreptățiți la protimisis.

Persoanele care au protimisis (XXXII) în ordinea enumerării :

a) Rudele vînzătorului „părtași la acea moșie“, adică „răzorași“, deci rudele devălmașe de orice categorie socială¹⁷.

b) Rudele simple, în linie descendentă („carii să trag dintr-însul“¹⁸) și ascendentă („cei din carii să trage el“) și colaterală („și... frați¹⁹... nepoți de frate²⁰... unchi²¹ și ...copii unchilor, iar nu mai mult“) pînă la gradul IV inclusiv²², trecînd înainte „ceale mai de aproape“. Oprirea protimisisului la gradul IV de rudenie constituie o primă și importantă mărginire a lui, deschizînd calea altor mărginiri care nu vor interveni decît lent și inegal.

Fără text în Condică, persista tendința ca un copil minor („în casa tatălui său“) la data vînzării, să nu poată răscumpăra²³. Clauza „cu

¹⁴ 20 ian. 1762 (*St. și doc.*, XXI, p. 65, nr. 5).

¹⁵ 18 sept. 1805 (Iorga, *Doc. Teleajen*, p. 90, nr. 7) : moșia să fie „de uric stătătoare“ a creditorului.

¹⁶ 23 aug. 1783 (*Arh. Cant.*, p. 128, nr. 389).

¹⁷ 4 mart. 1802, 24 apr. 1819, 21 mai 1838, 1 sept. 1795 : doi Cantacuzino „ce sînt răzași“ (*Arh. Cant.*, p. 5, 196, 198, 199, nr. 15, 630, 638, 639) ; 29 mai 1785 (*St. și doc.*, VII, p. 7 ; *Anc. doc.*, p. 85, nr. 28) : cei ce sînt „rudă cu vînzătorul ș(i) răzași“, cer să fie scos din moșie cumpărătorul „cu protimisis, că li s-ar cădea“ lor. În doc. 1, 3, 4. exemple de devălmașie.

¹⁸ 8 aug. 1810 (D.I.O.B., p. 197, nr. 121) : prăvălii pe locul mitropoliei, vîndute de un postelnic împreună cu soția și un fiu, altui fiu al său ; 18 aug. 1786 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 547, nr. 442) : fiul vinde un loc pentru a putea răscumpăra via de zestre a mamei vîndută de tatăl vitreg, în loc s-o revendice ca vîndută de un neproprietar (ceea ce ar fi obligat pe vînzător să răspundă de pretul încasat).

¹⁹ 8 febr. 1790 (*ibid.*, p. 555, nr. 450) : vînzare către soră, prin cumnat ; 1 Aug. 1791 (*Arh. Cant.*, p. 179, nr. 577) : cumpără fratele ; 16 oct. 1797 (P. R., 1926, I, p. 205) : sora nu mai poate răscumpăra fiindcă renunțase în scris ; 13 febr. 1803 (*Arh. Cant.*, p. 175, nr. 562) : răscumpără fratele.

²⁰ 9 iun. 1777 (D.I.O.B., p. 119, nr. 71 ; Potra, *Doc. Buc.*, p. 492, nr. 402) : o preteasă vinde un loc în București nepotului, „căzându-i-se... a-l cumpăra fiindu-ne neamul, decât alțiii streini“ ; 18 ian. 1794 (V. A. Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 458) : răscumpără un nepot ; 2 nov. 1799 (Iorga, *Doc. Teleajen*, p. 14, nr. 9) : nepotul nu mai îngăduie soției răposatului său unchi, să stăpînească averea promisă de acesta soției sale. Nepotul cîștigă, fiind obligat „după pravilă“ s-o „înzestreze“ pe văduvă și să-l pomenească pe unchi.

²¹ 31 mart. 1800 (Iorga, *Doc. Teleajen*, p. 16, nr. 9) : „Ca o rudă ce este, unchiu vînzătorilor cerea ca cu protimisisu să-l răscumpere“ ; 21 aug. 1810 (D.I.O.B., p. 199, nr. 122).

²² 11 iul. 1785 (*ibid.*, p. 141, nr. 86) : soția, nepotul și vecinul semnînd în act, locul de casă e vîndut unui văr „fiîndu-mi... neamu“ și i se reduce din prețului „cum mi-au dat alțiii streini“ ; 7 apr. 1809 (P.R., 1926, I, p. 205) : ruda răscumpără de la vecin. La 11 oct. 1793 (*St. și doc.*, V, 331, nr. 136), Nic. Brîncoveanu se protimisește la vînzarea făcută de un văr de al doilea, vistiernicul D. Crețulescu. Se cere un raport marelui vornic și marelui logofăt al Țării de Jos, probabil asupra gradului de rudenie ; procesul mai continuă în 1798.

²³ Febr. 1792 (*Meșteșug. Neg. Craiova*, p. 71, nr. 22), unde se invocă și prescripția.

știrea rudelor mele" etc. continuă să fie folosită²⁴, necorespunzând totdeauna realității²⁵. Actele vorbesc de „protimisis al rudeniei“²⁶.

c) Codevălmașii (părtașii) vânzătorului care nu-i erau și rude („cei ce vor avea vreun amestec și împărțășire la aceea moșie“), adică ceea ce astăzi se numesc devălmași (fără cotă determinată: nici măcar în mod ideal) și coproprietarii indivizi (pe cote ideale). Definiția abstractă a Condicii, influențată de novelele bizantine, nu mai distingea între devălmașia organică din obștea moșnenilor și alte forme de copărțășie (izvořită din testament sau dintr-un contract de vânzare sau tovărășie).

Pînă aici, categoriile vechiului obicei sînt menținute fără nici o urmă de influență bizantină de fond. Vânzările făcute către cei îndreptățiți să invoce protimisisul sînt curente²⁷.

d) „Vecini²⁸ și ...lăcuiitorii cu carii (vînzătorul — V. G.) împreună își plătește birul său, ori tot la acel sat ori tot la aceea mahala“.

e) Cei „ce să vor alătura cu aceea moșie despre vreo parte“.

Ceea ce documentele numesc *protia vecinirii*²⁹, fără altă distincție, și-a găsit în Pravilniceasca condică o reglementare complicată și confuză. Categoriile bizantine de vecini ale novelei din 922 s-au îmbinat

²⁴ 9 iun. 1777 cit.; 11 iul. 1809: „Cu știrea tuturor rudilor mele“; 8 aug. 1809; 20 sept. 1811: „prin știrea tuturor fraților și răzașilor de moșie“; 21 febr. 1827 (Iorga, *Teleajen*, p. 28, 29, 34, 51, nr. 21, 22, 28, 46); 23 sept. 1819: „cu știrea tuturor fraților de moșie“; 1 oct. 1800: „cu... știrea tuturor rezașilor noștri de moșie“; 5 sept. 1818: „cu știrea tuturor ...vecinilor i răzoreșilor și din sus și din jos“; 2 mart. 1818: „cu știrea ...vecinilor și părtașilor“; 5 mart. 1815: „cu știrea... vecinilor“; aug. 1839: „cu știrea tuturor“ (Iorga, în B.C.I.R., 1936, p. 163, 71, 80, 162, 161, 160; nr. 9, 17, 26, 7, 5, 21); 24 ian. 1816: „cu știrea tuturor rudelor și a vecinilor“; 4 mai 1805: „cu știrea vecinilor mah(alagii) și a preoților de mahala“ (Ionașcu, *Doc. Buc.*, p. 297, 283, nr. 189, 181); 16 iul. 1811 (*Meșteșug. Neg. Craiova*, p. 100, nr. 59): „împreună cu fiu-meu... și cu știrea rudelor mele“; 6 mai 1796 (D.I.O.B., p. 171, nr. 103): „cu știrea preoților și a vecinilor și a tuturor mahalagiilor“; 12 aug. 1812 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 675, nr. 550): fără ca zapisul să fie semnat de vreo rudă sau vecin, caz din ce în ce mai frecvent; 3 iul. 1790 (Iorga, în „An. Acad. Rom.“, s. III, M.S.I., t. XII, 1931, p. 6): „cu știrea tuturor fraților miei și a verilor miei, și de sus și de jos“.

²⁵ La 22 iun. 1814 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 688, nr. 560), vânzarea este făcută „cu știrea rudelor și a vecinilor“, pentru ca la 24 mart. 1815 să răscumpere C. Sofragiu „cu protia vecinirii“; 11 aug. 1798 (P.R., 1926, I, 205): Dincă Crețulescu răzaș și vecin din amîndouă părțile, răscumpără o vânzare făcută cu știrea moșnenilor și megieșilor din Hărăbor.

²⁶ 24 apr. 1819 (*Arh. Cant.*, p. 196, nr. 630).

²⁷ 5 ian. 1813 (Iorga, în B.C.I.R., 1936, p. 160, nr. 3): se vinde de la început lui Marin Ghinea „fiind și răzoraș cu mini“.

²⁸ 26 mart. 1781 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 498, nr. 408); 26 mart. 1781 (Iorga, *Doc. Buc.*, p. 45 nr. 31): cumpără Sc. Greceanu 2 prăvălii învecinate cu un loc al său pe care se ridică prăvăliile lui Gheorghe băcanul; 10 mart. 1783 și 30 nov. 1784 (D.I.O.B., p. 136 și 139, nr. 81 și 84); 30 nov. 1784 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 516, nr. 422); 16 mart. 1787 (*Arh. Cant.*, p. 186, nr. 593): se protimisește vecinul, fără a se vedea căreia categorii îi aparține. Vânzătorul înstrăina pentru a-și cumpăra altă moșie lîngă cea din Izvorani; procesul de comasare al moșiilor boierești și folosirea protimisisului de vecinătate, sînt vizibile; 1797 (P.R., 1926, I, p. 205): vânzare între boieri către „vecinul din lung“. Rudele renunțaseră și iscăliseră actul. Pentru „a se răzi“, în sens de *a se învecina*, vezi 12 aug. 1812 (*Arh. Cant.*, p. 76, nr. 233): locul de case din Tîrgoviște al răposatului spătar Mihail Cantacuzino „se răzește cu locul cluceresei“; 19 mart. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 509): „ca la unul ce-l vede bine că este vecin de alătura, răzaș cu această casă“; 23 mart. 1794 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 576, nr. 468), 8 apr. 1809 (*Meșteșug. Neg. Craiova*, p. 96, nr. 54): „ca un vecin și rezaș“, se protimisește la vânzarea unei vii.

²⁹ Vezi mai sus, n. 25.

nefericit cu tradiția locală³⁰, care deosebea vecinii în lung, în cap, într-o parte sau din două părți, la unghiuri și cruciș, fără să cunoaștem ordinea de preferință între ei. Pravilniceasca condică a dat întâietate *vecinilor*, fără să-i definească în alt fel, a menționat în rîndul al doilea pe cobirnici, categorie bizantină cunoscută în sec. XVII obiceiului pămîntului, în rîndul cărora se puteau afla și vecinii propriu-ziși; în fine, a pus în al treilea rînd pe vecinii dintr-o parte, ceea ce ne silește să tragem două concluzii: că *vecinii* fără calificativ sînt vecini în două sau mai multe poziții (anclavă), iar sub numele de vecin dintr-o parte se cuprind vecinii în lung, în lat, în unghi. În documente, protimisisul de cobirnic nu se găsește aplicat, iar modalitățile vecinătății rămîn cele tradiționale, fără simplificarea confuză din Condică. Chiar în orașe, în raporturile de vecinătate mai răzbate ecoul obiceiurilor de obște³¹. Între boieri, vecinătatea este înfățișată uneori și ca o formă de prieteșug³².

Alte două categorii — a șasea și a șaptea — de protimisis nu sînt definite de Pravilniceasca condică decît în capitolul XXXII, 8 și 13, după procedura protimisisului și a renunțării (XXXII, 2—7). Aceste categorii sînt:

f) Datornicii³³, adică creditorii vînzătorului, între care trece înainte „cel ce are să ia mai mulți bani“, deci creditorul cu cea mai mare creanță³⁴.

³⁰ Vezi, de pildă, doc. din 7 febr. 1819 (N. Iorga, în B.C.I.R., 1936, p. 81, nr. 27): moșie între „doă sfiori de moșie“, „vecinindu-să atît pe de o parte cît și pe de alta, din cap pînă în cap cu numitele sfiori... și eu fiind în mijloc“. Cazul tipic de anclavă îl constituie moșia sau via înfundată (se vorbea și de stînjeni înfundăți); 15 iun. 1783 (Bulat, *Constr. ist. Olt.*, p. 49); 27 iul. 1811 (P.R., 1926, I, p. 205), vecinul din lung, cu moșie *injugată*, trece înaintea celui dintr-o parte. Pentru vecinul din amîndouă părțile, vezi mai sus, n. 25. La 26 nov. 1797 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 613, nr. 494), un loc sterp, în dosul proprietății doctorului C. Darvari, este vîndut acestuia, „cuvindu-să decît altora din vecini“, fără a putea vedea criteriul aplicat; 28 mart. 1804 (*ibid.*, p. 644, nr. 520): doi vecini se protimisesec în părți egale. Pentru regimul anclavei, nereglementat expres de Prav. condică, vezi doc. din 22 oct. 1776 (*St. și doc.*, V, p. 257, nr. 145).

³¹ 20 și 21 iul. 1794 (D.I.O.B., p. 168—169, nr. 100): armășelul intrat prin cumpărare lingă un bogasier, nu se poartă „cu bună orînduială spre vecinătate“, e scos de acolo de domnie la cererea vechiului orașean. Prețuirea caselor se face de *orînduială* domniei, cu un preot și patru *vechi* megieși. Armășelul accepta să plece, răsculpărîndu-i-se casele. Ispravnicul (semnînd grecește) întărește învoiala, precizînd că judecata ar fi hotărît la fel.

³² 11 ian. 1818 (*Meștesug. Neg. Craiova*, p. 115, nr. 74).

³³ Pentru sensul de creditor, vezi *Indreptarea legii*, gl. 296, 16; 348, 40; 1658—9 (*St. și doc.*, VI, p. 479, nr. 117); 15 iun. 1738 (D. Stănescu, *Viața relig.*, p. 340): datorie = creanță și datorie în același doc.; 18 ian. 1792 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 564, nr. 455; 18 mai 1793 (D.I.O.B., p. 162, nr. 96); 10 apr. 1796 (*Arh. Cant.*, p. 180, nr. 577); 29 iul. 1808 (N. Iorga, *Teleajen*, p. 27, nr. 20); în Moldova: *Cartea rom. de inv.*, pr. I, zac. 16; pr. XV, zac. 209; 5 iul. 1717 și 22 iul. 1754 (Vitencu, *Vechi doc. mold.*, p. 16, și 23, nr. 17 și 26).

³⁴ 8 ian. și 5 febr. 1783 (D.I.O.B., p. 133—5, nr. 81): un cavaf dă în plată prăvălia sa creditorului cu creanța cea mai mare. Un alt creditor acoperă creanța celui dintîi și preia prăvălia în contul ambelor creanțe. Un vecin, meiscălit în zapis, invitat de departament să se protimisească la prețul astfel realizat, contestă sinceritatea sumei; 30 nov. 1784 (*ibid.*, p. 139, nr. 84): o prăvălie din București, dobîndită cu protimisis de vecinătate la prețul de 850 taleri a căror dobîndă în 2 ani se urcă la 204 taleri, este dată în plată de proprietarul ei cumnatului creditor. Din întărirea domnească din 26 iun. 1797 (*ibid.*, p. 174, nr. 105) ar rezulta că la mezaț, chirașul care a făcut unele *meremeturi* la casa scoasă în vînzare, ar avea o preferință specială față de creditorii care participau la

g) „Cel întâi stăpîn³⁵ și vânzător³⁶ aceluia lucru sau rudele lui ceale mai de aproape“ (XXXII, 13), care nu figurau în hrisovul din 1775, dar aveau protimisis după obiceiul pământului.

Rangul primului stăpîn (sau al vânzătorului anterior), este expres determinat de capitolul XXXII, 13, după rude și vecini (care formează primele 5 clase de protimitari din § 1), ceea ce este un regres al acestei forme, față de obiceiul anterior. În schimb, potrivit § 8 (deși așezat înaintea § 13), creditorii vin la preemțiune numai dacă „să vor lepăda toți, câți au privileghiu de protimisis“, deci atât după cei din § 1, cât și după cei din § 13 care vin în rangul 6 (după cei menționați în § 1).

Creditorii apăreau ca protimitari și în hrisovul din 1775 și în Manualul din 1777 al lui M. Fotino, prin receptarea unei soluții bizantine care oglindește importanța crescîndă a operațiilor de credit în țară și preocuparea de a apăra interesele creditorilor. Dar de unde Armenopol conținea două dispoziții contradictorii în ceea ce privește rangul lor față de rude, Pravilniceasca condică nu admite protimisisul creditorilor decît în ultimul rang (al 7-lea). La drept vorbind creditorii, independent de existența unui zălog special, au avut totdeauna un gaj general asupra întregii averi a debitorului, care nici n-avea dreptul să se facă insolubil prin vânzarea bunurilor sale. Dar din acest gaj general rezultă dreptul creditorului de executare silită asupra oricărui bun al debitorului, nu dreptul de a dobîndi cu preferință însuși bunul. Numai în societatea feudală a acestei perioade, cînd relațiile de marfă-bani erau în creștere, lipsa de numerar și interesul creditorilor de a intra în rîndul stăpînitorilor de moșii au făcut ca poziția mai sus descrisă a creditorilor să se transforme într-un drept de preferință la chiar dobîndirea unui bun a cărui vânzare micșora gajul unei creanțe. În felul acesta, creanța își îndeplinea mai bine, ca și în dreptul bizantin, scopul de acumulare a pământului atât de prețuit la acea dată. Lupta s-a dus, de altfel, nu împotriva acestei funcțiuni exploatare „normale“ a creditului feudal, ci împotriva unei preluări a moșiei debitorului sub valoarea reală. Acestei funcțiuni de apărare îi corespundea tehnica mezatului, legată de o dezvoltare a relațiilor marfă-bani și de o

mezat; în realitate se constată că dăduse și cu 50 de taleri mai mult decît aceștia, așa că în orice caz trebuia să i se recunoască o „dreptate dă protimisis“; 1814 (Iorga, *Teleaen*, p. 37, nr. 32): cerîndu-se mezat pentru via zălogită vistierului Themelie, se prevede că „să ia... Themelie ca un amanet tl. una mie și ce va mai prisosi... să ia și ceilanți creditori cu analoghie și, ca unu ce eu, Theoharie, creditorul cel mai mare, am primit aceste învoiel...“.

³⁵ 8 febr. 1778 (D.I.O.B., p. 120, nr. 72; Potra, *Doc. Buc.*, p. 494, nr. 404); 21 aug. 1780 (*Arch. Cant.*, p. 47, nr. 169): la vânzarea moșiei de zestre, răscumpărată de înzestrător de la Răducanu Băleanu, „s-a căzut mai mult“ lui Gr. Băleanu, văr cu primul stăpînitor; 12 mai 1816 (P.R., 1926, I, p. 199): cel ce vinde la mezat bunul primit în schimb, întreabă pe fata de la care îl primise și pe ginere; anaforaua arhierilor din 12 iun. 1783 (*Arch. Cant.*, p. 185, nr. 591): „are mai multă putere cel mai dintii stăpîn de a-și deosebi lucrul său decît cumpărătorul cel de pe urmă, măcar și de nu ar fi fost (bunul în discuție — V. G.) cu nume de zestre“, ceea ce dovedește tendința de a nu restrînge protimisisul primului stăpînitor numai la bunurile de zestre, vindute în afara familiei înzestrătorului și înzestratului; 10 nov. 1753 (*St. și doc.*, XVI, p. 147, nr. 20).

³⁶ La 24 mai 1796 (P.R., 1926, I, p. 205) acest protimisis se transformă într-un adevărat *ius poenitendi* (drept de dezicere) pentru vânzător, care se protimisește față de rudele sale, cînd acestea, după ce au renunțat, vor totuși să răscumpere.

lărgire a circulației bunurilor. În Moldova, ruda celui care vinde prin mezat avea numai dreptul de a participa la licitație.

Ordinea de preferință la vânzările de alte bunuri decât moșiile și casele. a) La vânzările de țigani, § 9 al cap. XXXVI prevede o singură clasă de protimitari: rudele vânzătorului, fără a se adăuga nici o altă precizare. Dar este neîndoios că ruda mai apropiată excludea pe cea mai depărtată, așa cum Legiuirea Caragea o va spune expres. Tot așa trebuie admis că ruda-răzeșe excludea pe cea simplă și că în caz de devălmășie asupra unui țigan, copărtașul avea protimisis chiar dacă nu era rudă cu vânzătorul celeilalte părți.

În § 9 al cap. XXXVI se precizează că vânzarea țiganilor dă naștere la protimisis dacă nu există *pretenderimă* (pretenție) de zestre, deoarece obiceiul era ca în foile de zestre țiganii să ocupe un loc important. Când un țigan dat zestre este vândut, înzestrata, care îl revendică, trece înaintea rudei vânzătorului, care ar invoca un simplu drept de protimisis.

b) *Protimisisul la arendare.* Spre deosebire de hrisovul din 1775 și cartea domnească privitoare la arendare, unde nu-l găsim reglementat, protimisisul la arendarea moșiilor figurează în Condicta din 1780, ca și în Manualul din 1777 al lui M. Fotino în favoarea unei singure categorii de privilegiați: clăcașii, denumiți *rumîni* (în textul grecesc: οἱ βλάχοι), indiferent dacă este vorba de o moșie boierească, mănăstirească sau țărănească³⁷.

În chiar primul an de aplicare al Condictii, șase țărani „cu grele dăjdii și sāraci“, cumpăraseră venitul moșiei mănăstirii Roaba cu 242,60 taleri, dar un vechil al Sf. Munte, la care mănăstirea era închinată, arendașă aceea moșie unui om din țara turcească. Țăranii se adresează divanului de la Craiova să-i autorize a întoarce acestuia arenda, dar egumenul nu-i mai primește arendași în continuare și la 22 mai 1781³⁸ ei cer domnului poruncă să fie „volnici a-l lua (venitul — V.G.) tot noi... ca unii ce avem protimisis“.

În (1782)³⁹, ispravnicii de Olt decid că sătenii din Stoiceni au dreptul să țină în arendă moșia mănăstirii Govora, „cu protimisis du pe pravilniceasca condică“, plătind prețul dat de un econom care săvîrșește abuzuri și care voia s-o arendeze și în anul viitor, făgăduind că va păzi „oareșcare orânduială a sătenilor ca să nu facă strigare“.

Aici apare lămurit rolul exploatare al arendării moșiei către elementele din afara obștii clăcașilor, abuzurile acestor arendași⁴⁰ și funcțiunea de apărare a protimisisului

³⁷ Expresia de „moșie țărănească“, în Condictă, dovedește că în Țara Românească la 1780 caracterul țărănesc al moșnenilor nu provoca nici o ezitare de felul celei pe care D. Cantemir, la începutul secolului o mai avea nejustificat, în ceea ce privește pe răzeșii moldoveni.

³⁸ Bibl. Acad. R.P.R., XCI/171 (orig.), comunicat, ca și alte doc. inedite privind arendarea, de Ioana Constantinescu.

³⁹ Loc. cit., CMLXXIX/175 a (copie). Trei moșii a le lui B. Știrbei și mamei lui sînt arendate unui grec care făcuse o moară fără învoirea stăpînului, fiind necesară o învoială nouă, la 30 mart. 1782 (*St. și doc.*, V, p. 330, nr. 131).

⁴⁰ Anaf. din 21 ian. 1796 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 388): arendașii cereau dijmă și claca îndoită, luînd sătenilor finul din livezile îngrijite și „curate“ de ei. Ispravnicul invocă vechiul obicei și caidul divanului (*Pravilniceasca condică*). Se precizează că feciorii însurați sînt dator să clăcuiască, și cînd șed cu părinții, iar clăcașul care are două case nu are de făcut elacă decît pentru una din ele. Vezi și S. Columbeanu în „Studii“, 1961, nr. 3, p. 574—576, la 1813 și 1810; se aplică Pravilniceasca condică, defavorabilă clăcașilor care cereau să lucreze după obiceiul „ce au avut“.

recunoscut acestora⁴¹. Egumenul Govorei jură că n-a primit banii arendei „de la ruini” — stăpînii se plîng mereu, ca și în Moldova, că țărani nu plătesc arenda, ceea ce uneori se putea datorî unor reale dificultăți bănești sau carentei unor cozi de topor, instigate chiar de stăpîn — dar recunoaște că economul n-a putut ține moșia „dintr-această răzvrătire ce au făcut între locuitori”. Aplicarea protimisisului era nemijlocit legată de unele forme active ale luptei de clasă, începînd cu protestul violent, strigarea împotriva arendașului și mergînd pînă la răzvrătire.

Condica nu precizează dacă acest protimisis trebuie în mod obligator să fie exercitat — cum vor cere boierii moldoveni la 1803 — de întregul sat, așa cum totuși ar rezulta din pluralul folosit de textul legii. Practic, el se exercita de un colectiv variabil, cu tendința fruntașilor de a acapara și arendarea⁴². Nu avem dovada că rudele stăpînului care arendează s-ar fi putut și ele protimisi, trecînd înaintea clăcașilor. Dar moșnenii vecini cu o moșie arendată de o mănăstire, se protimisesc și arată că arendarea la străini le produce pagubă.

La 1781⁴³, mănăstirea Colții vînduse locuitorilor venitul⁴⁴ unei mici părți din moșia Urlați, pe care se ținea tîrgul local, în întregul ei. Moșnenii care stăpîneau restul moșiei, cer protimisis la arendare, „ca unii ce sînt moșneni și tîrgul cel mai mult este pã

⁴¹ Cînd Panaite Bulucbașa, arendașul a două moșii ale vistierului Știrbei, în Dimbovița, năpăstuieste pe locuitorii dajnici, aceștia cer *sau dreptate sau să li se dea moșia, cu protimisis*, întorcînd prețul arendei. La 10 febr. 1800 (Urechia, *Ist. rom.*, VIII, p. 69) domnul constată neînfrățirea arendașului abuziv la ispravnic și la divan, și dă sătenilor dreptul să arendeze. Arendașii a două moșii de margine (Vlașca), aparținînd mănăstirilor Radu vodă și Cotroceni, „stricău obiceiul” dărilor datorate de săteni. Domnul, la 18 mart. 1793 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 345), cere să se cerceteze ce obiceiuri s-au urmat la alte moșii de margine și decide ca locuitorii să întorcă arendașilor banii cu dobînda lor pe anul trecut și cheltuielile cu închiderea unor bălți și altele trebuincioase, după evaluarea făcută de „boerinași cu bun ipolipsis și practicoși”. Pentru viitor însă, egumenul era obligat să exploateze moșia prin „isprăvnice”, evitînd arendarea și întovărășirea arendașilor cu streini, „împotriva nizamului țarei” cum s-a întimplat în trecut chiar la moșiile în discuție. Vezi și anaf. din 2 mart. 1794, cit. în n. urm. — Așadar, impunînd la nevoie respectarea Condicii, domnia nu era favorabilă protimisisului clăcașilor și împreună cu feudații urmărea limitarea legăturilor lor cu piața, pornind de la ideea că protimisisul li se acorda numai „pentru hrană pe moșie”, „fără strîmtoare din partea unui străin”.

⁴² Anaf. din 21 apr. 1794, întărită la 28 apr. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 360—361): logofătul Matei, cu banii ceaușului Constantin de la vama Giurgiu, cumpără pe doi ani venitul moșiei Orbeasca. Doi vechi săteni „nu-l voesc a mai fi pe moșie”, pe cînd alții, probabil atrași în mod interesat, țin partea ceaușului. Într-o altă speță, paharnicul Ioniță, ca vechil, cumpără venitul moșiei Dărmănești și peste propriul lui „așezămînt” cu locuitorii le cere 3 taleri de casă, care îi sînt refuzați. Doi săteni — probabil din cei înstăriți — în loc să facă jalbă, se protimisesc, luînd ei moșia în arendă cu 850 taleri și cer celorlalți locuitori aceleași dări ca Ioniță. De sigur că în aceste condiții protimisisul clăcașilor își pierde orice sens. Anaforaua din 2 mart. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 354—355) propune să se respecte condițiile așezămîntului inițial încheiat de locuitori. — H. H. Stahl, *Contribuții...*, II, p. 66, vede în protimisisul clăcașilor la arendare un drept *colectiv*, al obștii, și consideră că nu avem prea multe documente care să-l ateste.

⁴³ Vezi plîngerea din 3 iul. 1784 (B.C.I.R., 1926, p. 280—282) către domnie a părtașilor moșiei Urlați, care la o dată necunoscută (*ibid.*, p. 270—271 = *Anc. Doc.*, p. 188—189, nr. 131) se plîng în mod asemănător de paguba pricinuită lor de vameșii care au cumpărat vama tîrgului Urlați.

⁴⁴ Venit legat mai ales de exploatarea cîrciumilor care serveau tîrgul de vite.

moșia lor". Sătenii cer ei protimisis, cerere găsită „după hotărârea pravilniceștii condice, list —, unde zice că la vânzarea venitului unei moșii să. să protimisească lăcitorii acei moșii”.

Este al doilea exemplu de aplicare expresă a unei legiuiri, în această materie. Admițînd ideea de abuz de drept, boierii decid că țărani sînt „scăzuți de pronomion ce au, după hotărârea pravilniceștii condici... pentru rea urmarea lor și gâlcevurile ce fac neconținut”. De unde rezultă că, în concurs cu clăcașii moșiei arendate, moșnenii vecini nu pot, în mod normal, veni decît în rangul al doilea. La 22 septembrie 1784⁴⁵, domnul decide că „totdauna când mănăstirea nu va căuta venitul cu oameni de ai casii..., lăcitori să aibă protimisis... dupe canonul pravilniceștii condice”. Moșnenii cer să se precizeze cîte cîrciumi pot avea locuitorii pe cei 30 de stînjeni ai mănăstirii și cîte, ei, pe o moșie de 3000 stînjeni, pe care, altfel, vor trebui s-o părăsească. Domnul recomandă mănăstirii să găsească o soluție pașnică, insistînd asupra faptului că „hotărârea condicei nu o stricăm”. Se poate afirma că și succesorul lui Ipsilante a dus o politică de aplicare cît mai riguroasă a Pravilniceștii condici, luptîndu-se împotriva intereselor complexe care împingeau la soluții întemeiate pe obiceiuri locale sau chiar pe o echitate „creatoare”, cu înlăturarea textului legal. Textul condicii își pierde caracterul de învățătură, pentru a se afirma ca text stabil de lege.

c) *Moștenirea căminurilor*⁴⁶. Cînd se moștenește o moșie-cămin, ruda parte bărbătească trece înaintea celei femeiești, în linie coboritoare, pînă la nepoate de feciori și, în linie colaterală, pînă la nepoți de frate⁴⁷. Dacă moștenitorii bărbați înstrăinează căminul pe care l-au moștenit în mod preferențial, femeile pot totuși invoca la căminuri protimisisul de rudenie, „făcînd această cerere în vremea cea orînduită”. În lipsă de rude bărbă-

⁴⁵ B.C.I.R., 1926, p. 284—285.

⁴⁶ Anaforaua din 4 dec. 1776 (A.S.B., *Cond. domn.*, 5, f. 256—257) : la o hotărnicire din 1767, coboritorii din Stănilă (care nu se vînduse ca rumîn, o dată cu ceilalți săteni din Muierasca, dăruiți după aceea de Matei Basarab episcopiei Rîmnîcului) cer episcopiei „să le fie partea pe unde le ieste locuința”, iar în siliste „să tragă cum va veni la 65 de parte ca un cămin al moșului lor Stănilă”, ceea ce se făcuse, dîndu-li-se parte pe „unde ieste acum căminul lui Șarban, care să trage dintr-acel Stănilă”. Intărînd la 20 dec. 1776 anaforaua, domnul reține că li s-a dat parte cum s-au învoit, „la căminul lor” ; 27 aug. 1797 (*Arh. Cant.*, p. 130, nr. 395) : „din vechime cîrciuma de pe moșia lui Racotă a fost din jos de căminul acestuia și nu acolo unde și-a făcut-o acum”. După obicei, deci, noțiunea de *cămin* era mai largă decît definiția Condicii, deoarece se aplica și unei moșii de scaun părintesc care nu purta același nume cu stăpînul actual. Existau căminuri și ale birnicilor și mazililor — 13 apr. 1767 (*St. și doc.*, V, p. 523, nr. 18) : birnici și mazili din Tohani spun că au „căminuri înfundate” ce trebuiesc hotărnicite. Hrisovul pentru protimisis din 1 nov. 1775, în caz de trimirie, institua un regim de răscompărare a nemîșcătoarelor dintr-o moștenire, numindu-le *feuda neamului aceluia*, fără a distinge în cadrul lor, ca Pravilniceasca condică, moșia-cămin.

⁴⁷ P. R., 1926, I, p. 205 : Gh. Slăviteșcul, nepot de fiu al lui Radu, cere să răscompere *căminul* față de Ileana, strănepoata în linie femeiască a lui Drăghici, fratele Radului ; 20 apr. 1797 (*Potra, Doc. Buc.*, p. 605, nr. 489) în testamentul său Maria Bălăceanu declară : „care moșii sînt bune din două de împărțeală (după cum arată hrisovul domnesc) cu dumnealor Bălăcenii de la neam rămase, care le stăpînesc. Din care dumnealor n-au vrut să ne dea și nouă parte, după dreptate. Și noi neputînd a ne judeca cu lumea, nefiînd parte bărbătească, au rămas supt stăpînirea dumnealor” ; 1781 (*St. și doc.*, V, p. 329, nr. 129) : două familii boierești, fiind *un neam*, se împărțiseră frățește, „căzînd moșia Cepturoia scaun și cămin în partea părinților” (în partea familiei Știrbei) și moșia Strejești în partea lui Ilie Buzescu.

tești în rang util, femeile vin la moștenirea căminului, fiindcă a dispărut interesul urmărit, de a se păstra legătura între numele moșiei și neamul care purta acest nume ⁴⁸.

În cazul când la moștenire nu vine nici un descendent, și se pășește la aplicarea trimiriei (τριμοιρία), ascendenții au drept la 1/3 din moștenire (față de 1/3 partea sufletului și 1/3 a soțului supraviețuitor). Ascendenții și frații mortului — ca și în hrisovul din 1775 — au și protimisis asupra nemiscătoarelor din succesiune; cele 2/3, dacă este cazul, se vor pune la dispoziția beneficiarilor, numai în bani sau alte mișcătoare. Dacă cele 2/3 alcătuind partea sufletului și partea soțului supraviețuitor ajung să cuprindă și bunuri din categoria *căminului*, dreptul de protimisis pentru aceste bunuri poate fi exercitat de oricare alte rude ale mortului, care vin la moștenire. Această ultimă dispoziție nu figura în hrisovul din 1775.

Protimisisul în raporturile de embatic (sădire sau zidire pe loc străin). Condica nu reglementează expres această formă de protimisis, deși se ocupă de *sădire* (emfiteuză) în capitolul XVI, în legătură cu obligațiile locuitorilor față de stăpînii de moșii, iar de *zidire* (superficie), în cap. XXXV, „pentru cei ce zidesc în loc strein“. Protimisisul a continuat să se aplice în cadrul obișnuit existent dezvoltîndu-se potrivit importanței crescînde pe care o capătă, mai ales în orașe, stăpînirea embatică. În actul constitutiv al dreptului de zidire, Condica cerea acum (XXXV, 1—2) ⁴⁹ să se înscrie toate condițiile acceptate de părți. Astfel de acte, pentru boieri, se treceau în Condica domnească, iar pentru neguțători și săraci, în aceea a rufeturilor.

În practică se lărgeste obiceiul de a stipula în act obligația embaticarului de a cere învoirea stăpînului locului pentru înstrăinarea dreptului de embatic. Stăpînul care nu dădea învoirea, trebuia să răscumpere dreptul (clădirea, plantația) ⁵⁰. Documentele nu lămuresc bine rangul acestei forme de protimisis față de acela al rudelor și devălmașilor vînzătorului, de pildă. Prin clauze speciale, stăpînul locului tinde să-i asigure înție-tatea ⁵¹. Mai ales în raporturile cu mănăstirile, embaticarul dăruiește mă-

⁴⁸ 20 dec. 1775 (*Arh. Cant.*, p. 190, nr. 604): „ca să nu intre alți străini în căminul părintesc“, Mihai Cantacuzino vinde 2 moșii, o vie și o casă nepoatei sale Marica. La 21 aug. 1780 (*ibid.*, p. 47, nr. 169), moșia Băleni; căminul Bălenilor, scos în vînzare „s-a căzut mai mult lui Gr. Băleanu... s-o cumpere“, dar nefiind în concurs cu o soră s-a aplicat protimisisul comun.

⁴⁹ Care, în practică, este prezentat ca un obicei (19 sept. 1811, Potra, *Doc. Buc.* p. 671, nr. 545).

⁵⁰ 25 iul. 1780 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 221, nr. 144): „să aibă protimisis sfînta mănăstire a le cumpăra“; 20 dec. 1784 (Iorga, *St. și doc.*, V. p. 331, nr. 134) prin actul de constituire al embaticului, constructorul morii pe locul paharnicului B. Știrbei se obligă: de se strămută sau vînd, nu pot trece altuia, „ci să rămăie boereasc(ă)“; 15 febr. 1783, 25 apr. 1785, april. 1802 (Iorga, *Doc. Buc.*, la data doc.). În primul deceniu al secolului XIX, mănăstirea Mărgineni acorda popii Vasile dreptul de a-și face ferestrău pe moșia ei, stăpînindu-l „din neam în neam“, cu obligația, în caz de vînzare, de a da de știre mănăstirii pentru ca aceasta să-și poată exercita protimisisul; 12 sept. 1816 (D.I.O.B., p. 220, nr. 134); 12 apr. 1798 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 616, nr. 497); 23 apr. 1807 (D.E.T.R., p. 74, nr. 5).

⁵¹ 26 aug. 1782 (Iorga, *Doc. Buc.*, p. 46, nr. 35): Sc. Greceanu, *emfiteot* pe locul mănăstirii Radu vodă, se protimisește ca *vecin* la vînzarea grădinii unei Pătrana (care

năstirii care stăpînea locul clădirea sa, excluzînd pe moștenitori și de la răscumpărarea construcției și de la dreptul de a cere în bani valoarea acesteia⁵².

Protimisisul soției și al chiriașului. Fără text în Condică, soția poate revendica, în practică, bunul din zestrea ei pe care soțul l-a vîndut fără a-i cere învoirea, și fără a-l fi înlocuit cu altul „după obicei”⁵³. În caz numai de zalogire, soția își reia bunul, trecînd înaintea creditorului gagist („ca una ce după pravilă se protimisește la zestre înaintea emanetarilor, iar emanetarii își vor căuta dreptatea cu soțul ei”⁵⁴). Tot fără text în Condică, un vînzător preferă pe chiriașul pivniței scoase în vînzare („mai bine să le vînz dumisale decît altuia nevăzut”), dar își rezervă un protimisis convențional de prim stăpînitor, dacă pivnița și locul vor fi trecute altui străin⁵⁵. Chiriașul este însă înlăturat de mitropolie, cu protimisisul ei de vecinătate. Prin clauze contractuale chiriașii își consolidează pretenția de a fi preferați unor străini, în caz de reînchiriere a imobilului, la aceeași chirie cu cea pe care o va da acesta⁵⁶.

Procedura de exercitare a protimisisului. Reglementarea acestei materii în Condică este destul de complicată și nu lipsită de lacune și de confuzii. Regimul adoptat variază după categoria de bunuri: nemișcătoarele vîndute prin contract (XXXII, 9—12); vînzările prin mezat (XXXII, 14); bunurile arendate (XXXI, 15); vînzările de țigani (XXXVI, 9); căminurile (XX, 3); bunurile cărora li se aplică trimiria (XXI, 5).

Vînzarea voluntară de nemișcătoare. Vînzătorul este obligat „a da de știre” protimisarilor în ordinea indicată de XXXII, 1, făcîndu-le cu-

și rezervă stăpînirea casei); 1 febr. 1783 (*ibid.*, p. 47, nr. 38); 6 apr. 1786 (D.I.O.B., p. 144, nr. 88): vînzare fără învoirea mănăstirii Radu vodă, dar cu referire la plata bezmanului; 20 iul. 1786 (*ibid.*, p. 144, nr. 89): „cu știrea vecinilor și a... mitropolitului”, fiind vorba de prăvălii pe locul mitropoliei; 22 iul. 1786 (*ibid.*, p. 146, nr. 90): mitropolia, netrebuindu-i prăvăliile vîndute, declară că nu se protimisește; 24 febr. 1794 (*ibid.*, p. 164, nr. 97): cumpără stăpînul locului; 17 apr. 1801 (*ibid.*, p. 182, nr. 111): se vinde bezmanul numai cu știrea „soțului meu și a rudelor mele”; 23 iun. 1801 (*ibid.*, p. 184, nr. 113): schimb între bezmănari numai cu „știrea vecinilor din împrejur”; 30 mart. 1805 (*ibid.*, p. 188, nr. 115): „cu știrea preoților... și a vecinilor mah(alagii) din prejur”; 17 febr. 1813 (*ibid.*, p. 210—211, nr. 128): se vinde către un vecin, „cu știrea vecinilor”, o prăvălie pe locul mitropoliei; mitropolitul întărește și rezervă pe viitor dreptul mitropoliei de a autoriza înstrăinările; 17 dec. 1787 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 541, nr. 438): „Scarlat Greceanu, ca un vecin ce este și să protimisește”; 20 iun. 1790 (*ibid.*, p. 558, nr. 451): „cu știrea tuturor rudelor, vecinilor și a stăpînii locului”, unde nu se indică și ordinea de preferință în mod sigur, deoarece în 22 sept. 1795 (*ibid.*, p. 591, nr. 479), vecinii sînt menționați după stăpînul locului; 5 mart. 1792 (*Mesteșug. Neg. Craiova*, p. 72, nr. 23): la constituirea embaticului în favoarea unui strein, vecinul trece înaintea acestuia.

⁵² 24 nov. 1814 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 693, nr. 565): „și după moartea lui să rămăie mănăstirii fără a pretîndere cineva din clironomi vreo cheltuială pentru bîna, nici protimisis”.

⁵³ 13 aug. 1810 (*Arh. Cant.*, p. 6, nr. 19): în speță se respinge cererea de revendicare a soției, fiindcă înlocuirea avusese loc și bunul ce-și pierduse caracterul de dotă fusesse vîndut de tatăl înzestratei.

⁵⁴ 9 apr. 1818 (*Arh. Cant.*, p. 8, nr. 21).

⁵⁵ 8 febr. 1790 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 556, nr. 450).

⁵⁶ 23 apr. 1816 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 302, nr. 193), prăvălii închiriate de mănăstirea Colțea.

noscută intenția de a înstrăina în condițiile actului⁵⁷. Renunțarea, prin iscălire în zăpis⁵⁸, a celor care nu vor sau nu pot cumpăra cu preferință, are un caracter definitiv: „să nu li să mai dea ascultare“ celor ce s-au lepădat, spune Condica (XXXII, 1, la sfârșit). Vânzarea trebuie să aibă un caracter de publicitate, să nu fie făcută „într-ascuns“⁵⁹ și „la fișcare loc“, ci „în oraș mare sau mic și negreșit să se însemneze locul, unde s-au scris acel zăpis“ (XXXII, 2). Este o normă specifică Pravilniceștii condici.

Protimisisul se exercită în termenul dreptului bizantin adoptat și de Manualul lui Mihail Fotino (1777), anume 30 de zile⁶⁰ între prezenți („cei ce sînt de față și... cei ce văd și aud vânzarea“) și 4 luni între absenți („cei ce lipsesc“, aflîndu-se în alt loc, și care n-au fost înștiințați de vânzare). „După trecerea a treizeci de zile pierde protimisisul ce au avut“, zice anaforaua citată mai jos din 9 iulie 1787.

În caz de răscumpărare, cumpărătorul nu are drept la fructele interimare (XXXII, 4). Dacă vânzarea a avut loc înainte de expirarea termenelor de 30 de zile și de patru luni, străinul cumpărător are o obligație necunoscută dreptului cutumiar sau dreptului moldovenesc scris: „să se fe-rească a nu face vreo sădire pe moșia aceia sau zidire sau prefacere, pînă a nu trece sorocul de treizeci de zile și de patru luni“. În caz contrar, cumpărătorul constructor supus răscumpărării „îș pierde toată cheltuiala“ (XXXII, 5), predînd bunul cu construcții cu tot, fără nici o des-păgubire⁶¹.

⁵⁷ 4 oct. 1781 (D.I.O.B., p. 132, nr. 80): „până a nu-l vinde... am făcut știre ru-delor ca vericare va voi să-l cumpere și nevrînd nici unul..., cu voia dumnealor l-am tocmît...“. Este încă faza extrajudiciară; oct. 1815 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 295, nr. 188): „Costache Maxim... a jeluît către starostea de neguțatori, ca vecin ce sînt (Gr. Suțu), dacă aș voi să-l cumpăr“.

⁵⁸ 8 ian. 1783 (D.I.O.B., p. 134, nr. 81): un cavaf din București vinde prăvăliile și locul lor, „cu știrea vecinilor dinprejur și a rudeniilor mele care să văd iscăliți din jos“ (3 martori și un cumnat); 19 mart. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 509): „cel care are protimisis așteaptă... să-i facă tocmeala și săvîrșirea vânzării și viind cumpărătorul cu zăpisul ca să iscălească, ori iscălește și se va zghetisi de protimisisu care are, sau numără ori bani și iea lucrul... întru a lui stăpînire; care acesta numîtul... n-a urmat... să ceară ori iscălitură sau bani ca la unul ce-l vede bine că este vecin de alătura, răzaș, cu această casă“.

⁵⁹ „Cu taină“ sau „prin taină“, vezi 2 sept. 1785, *Arh. Cant.*, p. 105, nr. 314. Publicitatea continuă a fi asigurată prin asocierea familiei, în special a copiilor, la act. Această tendință ia încă forme legate de structura familiei feudale: 16 mai 1801 (P.R., 1926, I, p. 205): soțul și soția cu feciorii *ce le va da Dumnezeu*, vînd 1/2 munte.

⁶⁰ 4 sept. 1778 (*Mestesug Neg. Craiova*, p. 60, nr. 12): „Ci de vreme ce și hotărârea... lui vodă (hrisovul din 1775, — V. G.) este ca un om ce va avea protimisis de răscumpărare aflîndu-să cu șăderea tot la un loc și până la treizăci de zile nu-ș va căuta, jalba aceluia să fie neprimită, cu cât mai vîrtos că ia s-au aflat nelipsită din Craiova un an și jumătate“; 16 mart. 1787 (*Arh. Cant.*, p. 186, nr. 593): clucерul vecin se protimisește, cerînd sorocul legiuit de 30 de zile pentru a se decide; 19 mart. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 508); 22 iul. 1805 (P.R., 1926, I, p. 205): se dovedește cu martori că în 30 de zile cumpărătorul n-a voit să primească banii de la cel ce avea protimisis.

⁶¹ 9 dec. 1793 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 594—595): după 3 ani de la vânzare, vecinul se protimisește față de cumpărătorul care făcuse investiții (80 de taleri), dar oferă numai prețul inițial, pe motiv că n-a cunoscut vânzarea; cumpărătorul îl învinuiește că l-a lăsat să stăpînească atîta vreme și să facă cheltuieli, care îi sînt totuși restituite; 19 mart. 1794 (*ibid.*, p. 508): într-un caz similar, cumpărătorul pierde investițiile, „ca unul ce nu era volnic să adauge nimic la această casă, pînă nu s-ar fi luat hotărîrea de la judecată în scris, că este bun stăpîn pe casă“.

Termenul de răscumpărare curge nu de la data vânzării, ci din ziua cînd se dovedește, îndeosebi prin jurămîntul celui îndreptățit la protimisis, că acesta a aflat de vânzare (XXXII, 6)⁶². Data cînd a aflat de vânzare trebuie să coincidă cu „pornirea jalbei”. Capitolul XXXII al Pravilniceștii condici nu menționează și un alt termen lung de 10 ani pentru exercitarea dreptului de protimisis, împrejurare căreia nu i s-a dat atenția cuvenită. Este o inovație esențială a dreptului domnesc față de prescripția de 10 ani acordată încă de Armenopol, de Fotino, și aplicată curent în Moldova, protimitarului neîntrebat. Aplicată riguros, ceea ce n-a fost cazul, ar fi dus la o limitare substanțială a protimisisului. Prescripția de drept comun de 10 și 20 de ani reglementată de Pravilniceasca condică (XXXIX, 4) „pentru stăpînirea lucrului nemișcător” privea, strict vorbind, acțiunile în revendicare, nu pe cele de protimisis, cărora totuși, în practică, li se vor aplica *uneori* și o prescripție lungă de 10 ani⁶³, alături de noul sistem de drept domnesc (decăderea în 30 de zile de la cunoașterea în fapt a vânzării).

Cei „călătoriți în loc depărtat pentru pricini deobște ale țării”, surghiuniți, robiți, cei „zătîcniți din vreo întimplare din cele deosebite, cum de oaste sau de alta asemenea”, și în fine minorii de 25 de ani fără epitrop sau purtător de grije, au un termen de răscumpărare de 4 ani

⁶² 26 nov. 1791 (*Arh. Cant.*, p. 186, nr. 594) : Const. Varlam se plînge că se „înstrăinează... de la neamul lor” moșia vîndută de o vară a sa, lui Mănciulescu, moșie dată zestre sorei sale (mama vinzătoarei) de către moșul lor Ștefan Brinceanu. Roagă „să fie orînduit la veliții boieri ca să se cerceteze neamurile și cui se va cădea mai aproape aceluia să se dea”. Prin anaforaua boierilor către mitropolit (1 dec. 1791, *ibid.*, nr. 595), se cere ca Varlam să jure cită vreme este de cînd a aflat de vânzare. Se constată că ceruse protimisis și moașa lui Varlam, Smaranda Brinceanu. La 10 dec. 1791 mitropolitul înștiințează pe boieri că Varlam a jurat că pînă la pornirea plîngerii n-a știut de cererea de protimisis a mătusei (?) sale (*ibid.*, nr. 596) ; 19 mart. 1794 citat (n. 60).

În materie de jurămînt, anaf. din 9 iul. 1787 (D.I.O.B., p. 155—8, nr. 92) dovedește un progres pe calea înțelegerii mai raționale a acestei probe. Paharnicul care ceruse protimisis nu primește blestemul pentru susținerea că n-a știut de cumpărarea unor prăvălii vecine, dar el acceptă *endicon orcon* din partea cumpărătorului că l-a înștiințat, cerînd ca jurămîntul să fie depus la Mitropolie, cu mîna pe evanghelie, privitor la toate ponturile redactate de el. Boierii analizează ponturile și înlătură pe cele inutile sau șicanatoare. Totodată resping cererea ca jurămîntul să aibă forma blestemului, cu motivarea : „este o provlîmă (cerere, propunere — V. G.) care poate să o facă un om prost care nu știe ce va să zică jurămîntul și ce va să zică blestemul, iar un boer ce știe prea bine că jurămîntul din blestem n-are nici o deosebire, să vede că o face numai pentru hula Efstathiului”, cu atît mai mult că acesta nu era obligat să accepte jurămîntul. Cererea de blestem ar fi fost justificată „asupra unui om prost carele să socotească că este mai rău (mai slab — V. G.) jurămîntul decît blestemul, iar asupra lui Nicolae Hagi Efstathiului nu are nici un cuvânt..., fiind neșător cinst(it), cu bună ipolipsis și om știut că este cu frica lu Dum(ne)zeu”.

⁶³ 10 sept. 1784 (*Arh. bis. Neg.*, transcris de G. D. Florescu) : Ghene logofetului, nelipsit din țară, cere protimisis la 6 luni după vânzare, dar neputînd jura că n-a știut, pierde în fața lui N. Caragea și M. C. Suțu, de unde rezultă că dacă n-ar fi știut, după 6 luni putea răscumpăra, fiind în lăuntru termenului de 10 ani ; 12 mai 1791 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 561, nr. 453) : „de la întîiu sinet... sînt trecuți ani 26... peste atîta sumă de ani dupe pravilă, nici i să dă ascultare la cuvînt de protimisis” ; 18 mai 1793 (*ibid.*, p. 571, nr. 463) : „sînt 11 ani de cînd au vîndut... n-are nici o dreptate și protimisis după cursul atîția ani” ; febr. 1792 (*Mestesug. Neg. Craiova*, p. 71, nr. 22) : „deși zice că are protimisis... au lăsat de au trecut 26 de ani la mijloc”.

(XXXII, 7) ⁶⁴. Minorii sub epitropie își exercită în mod valabil protimisisul prin tutor, care se poate lepăda de acest drept.

Vînzarea ocultă a unui mișcător („fără de știrea celui care are protimisis”) este socotită „înșelătorie”. În cazul cînd cumpărătorul a fost de bună credință, vînzătorul poate fi condamnat să-l despăgubească pentru paguba pricinuită cumpărătorului care a suferit răscumpărarea (XXXII, 9) ⁶⁵. Cumpărătorul complice la fraudă („au știut că are altul protimisis și, așazăindu-să cu vînzătorul, s-au făcut că n-au știut, cu socoteală, ca să treacă vremea sorocului și în urmă după trecerea vremii să stăpînească”) nu are drept la despăgubiri: „să se și păgubească, după cum să va găsi cu cale de... judecată”. Este sistemul preconizat de Manualul lui M. Foțino (1777). În caz de vînzare simulată sub forma altui act juridic nesupus protimisisului: danie, chirie ⁶⁶ etc. se aplică mai departe — fără text expres în Condică — principiul general că, dovedindu-se simulația, actul real este supus protimisisului.

Protimitarii care, fiind anunțați, „s-au lepădat” de dreptul lor de protimisis, au obligația să se iscălească în zapis ⁶⁷. Vînzătorul, dacă „să sugrumă de trebuință”, are calea recursului la domnie pentru a sili pe protimitar „sau să cumpere sau să iscălească” (XXXII, 11). Este una din dispozițiile cele mai eficace de modernizare a regimului de protimisis; „pentru ca să-ș aibă cumpărătorul siguranța lui”, spune Condică, așa cum la 1785, în Moldova, ideea de „sigurevsire” a proprietății, pusă sub autoritatea pravilelor împărătești, va prezida la alcătuirea Sobornicescului hrisov. Cu mai multă forță, ideea este reluată în § 12: „pentru ca să se

⁶⁴ 29 iul. 1799 (Acad. R.P.R., CLIV/232): Z. Brătianu, neputînd răscumpăra ca minor, cere protimisis (în 30 de zile, conf. Prav. condici) peste zece ani, cînd bunul este revîndut; anaforaua departamentului din 18 mai 1793 (D.I.O.B., p. 161, nr. 96): sora care aflase de vînzarea unei prăvălii din București, la un an de la vînzare, lasă să treacă alți 10 ani, fiind înstrăinată în Moldova (nu se vede cîtă vreme); fiindcă nu dăduse jalba nici cînd a venit la București „nici în urmă... n-are nici o dreptate de protimisisu după cursul atâtea ani”. Boierii precizează că au trecut 10 ani (termenul de prescripție) fără a se fi cerut protimisis; Al. C. Moruzi întărește la 4 iul. 1793; 6 sept. 1805 (P.R., 1926, I, p. 205): răscumpără cel care a lipsit din țară, fără precizarea termenului. În practică, vînzarea unui bun către o persoană care n-avea capacitatea de dobîndire dădea naștere unei răscumpărări excepționale, în afara protimisisului obișnuit, vezi doc. din 1799 (P.R., 1926, I, p. 205). Al. Ipsilanti permite rudelor vînzătorului să răscumpere și peste termenul de protimisis, bunul cumpărat de un egumen, împotriva interdicției prevăzută de Pravilnicească condică. Pentru doc. din 18 mai 1793, v. și n. 63.

⁶⁵ Anaf. din 9 iul. 1787 (D.I.O.B., p. 155, nr. 92): Măinea cavaful după ce vînduse unor creditori prăvăliile sale din București se obliga prin zapis către paharnicul vecin, să-i dea de știre „să le cumpere, ca unul ce are protimisis”. Boierii decid că M. „cu ficleșug au făcut... acest zapis”, dar constată că în schimb cumpărătorul nu este complice la vicleșug, fiindcă l-a anunțat pe paharnic și l-a invitat să se protimisească. Măinea rămîne „a să pedepsi cu orice fel de pedeapsă” o va aprecia domnul, iar vecinul este decăzut din protimisis, fiindcă a lăsat să treacă termenul de 30 de zile (ceruse răscumpărarea după 64 de zile de la invitația departamentului de 7).

⁶⁶ 20 sept. 1784 (P. R., 1926, I, p. 204) vînzare deghizată în închiriere, pentru a se evita răscumpărarea.

⁶⁷ 13 oct. 1783 (P. R., 1926, I, p. 204): I. Brăiloiu, fiindcă nu iscălise, strică vînzarea făcută de mama sa Episcopiei de Rîmnic; 1786 (P.R., 1926, I, p. 204): la o vînzare de țigani a polcovicului Andreiu cu soția, boierii Furduiești nici nu dau bani, nici nu iscălesc; 11 iun. 1791 (P.R., 1926, I, p. 204): curătură de livadă vîndută vecinului, cu știrea tuturor rudelor și *juniașilor*, care n-au voit să cumpere, nici să iscălească; 5 iul. 1814 (*Arch. Cant.*, p. 196, nr. 628): la vînzarea unei moșii *părîntești*, făcută de Ion Racotă cu soția și copiii, semnează și Pîrvu fratele vînzătorului.

facă cumpărăturile și vânzările mai sigure și temeinice și ca să nu să întâmple înșălăciuni și pricini de judecăți în urmă și pentru ca să se păzească ceale de mai sus pravili...“⁶⁸. Verii care răscumpără împreună moșia unui unchi al lor, contribuie în mod egal la preț și stăpinesc „frățeste“, adică în părți egale, după ce avuseseră proces cu privire la mărirea contribuției fiecăruia⁶⁹.

Sistemul de publicitate al Condicii. Vechea publicitate extrajudiciară (care răzbate în §§ 1—11 ale cap. XXXII) se îmbină acum cu o publicitate statală de tip nou (§ 12). Sistemul se apropie mult de acel al Sobornicescului hrisov, avînd ca și acesta o finalitate generală care depășește obiectivele limitate ale protimisisului.

Zapisul de vânzare se prezenta la judecătoria județului. Era deci un sistem de descentralizare, față de cel centralist al Sobornicescului hrisov în Moldova. Judecătoria cerceta zapisele cele vechi ale vânzătorilor și cărțile de întărire existente (titlurile de proprietate). În lipsă de cărți, se căutau lămuriri în cărțile de hotărnicie, ordonîndu-se la nevoie o nouă hotărnicie și dresîndu-se dovadă de starea lucrurilor, prin mărturia megieșilor, singura posibilă în lipsa oricărei cadastrări oficiale și a unor registre funciare. Judecătoria cerceta dacă s-a adus la cunoștință vânzarea, potrivit §§ 1—11, precum și caracterul voluntar al vânzării, stabilindu-se dacă membrii familiei își dăduseră nesiliți consimțămîntul la vânzare, renunțînd prin aceasta la protimisisul lor⁷⁰; de asemenea, încasarea deplină a banilor. Judecătorul trebuie să facă cercetările de față cu martori vrednici de credință, și care să se iscălească în zapise, acestea trebuind să conțină întinderea și hotarele moșiei. „Ca să nu se întâmple la urmă pricini de judecăți din răpunerea zapiselor, sau să se facă că le-au pierdut“, zapisul urma să fie întărit de judecătorie și trecut în condică, ca un progres deosebit de important față de situația anterioară.

Trecerea actelor în condici fusese introdusă prin cartea domnească din 1775⁷¹ și porunca din 17 iunie 1776 a sancționat cu nulitatea vânzarea netrecută în condica judecătoriei⁷², dispoziție neprevăzută în § 12 (XXXII). Pitacul domnesc din 26 mai 1786 a avut deci nevoie să precizeze, ca la

⁶⁸ În practică se putea proceda astfel: zapisul de vânzare către creditor era prezentat la întărire departamentului de șapte (boieri) pentru a fi trecut în Condică; vecinul, un paharnic, care nu se iscălise în zapis, era invitat prin logofăt să se decidă; contestînd verbal prețul vânzării, dar nedînd nici o urmă, zapisul era întărit și trecut în condica domnească, rezervîndu-se vecinului „de astăzi până cu sorocul cel orînduit de pravili de zile treizeci“. să facă „prin judecată vreo cerere de protimisis“ (10 mart. 1783, D.I.O.B., p. 136, nr. 81; cf. p. 154).

⁶⁹ 7 febr. 1802 („Arh. Olt.“, 1924, p. 429): martorii semnează după *funia*, din care fac parte.

⁷⁰ Din încheierile existente rezultă că cercetările se făceau mai amănunțit la București decît la Craiova. Adesea însă deosebirea se datora faptului că departamentul nu îndeplinea automat toate formalitățile. Dacă, într-o cauză mai simplă, avea convingerea că s-a procedat corect. Și la București, departamentul de opt (9 febr. 1816, Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 298, nr. 189) nu face nici o mențiune specială cu privire la protimisis, acceptînd declarația din act că s-a făcut cu „știrea tuturor rudelor și a vecinilor carii s-au și iscălit“.

⁷¹ *Pravilniceasca condică*, ed. critică, p. 172—173.

⁷² *Ibidem*, p. 178: „la întîmplarea de judecată pentru vreo moșie ori venit vîndut sau zălojit, dintr-acelea vînzîndu-să netrecut la condică, bine să știe că aceia nu se va finea în seamă și o va pierde și vînzător și cumpărătoriu“.

1776, că nu se vor ține în seamă sineturile și zapisele neadeverite de judecată sau netrecute în condica judecătoriei⁷³.

În continuare, § 12 citat prevede și o procedură mai centralizată : „Și mai virtuos spre mai multă sănguranție vânzările și cumpărătorile de lucruri nemișcătoare și cercetările ce să orînduiesc pentru unile ca acestea și trecerea zapiselor și altor asemenea cărți⁷⁴ în condici și întăririle să se facă aici la scaunul domnesc, iar ceale de la judecățile ot prez Olt pentru mai multă lesnire, oîți vor vrea, să se facă la Craiova ; și oîți vor cere și carte domnească, să li să dea după cercetările ce să vor face“. În caz de întărire indirectă la București sau Craiova, dacă cercetările pentru bunuri situate la o mare distanță, se făceau prin delegație, de un organ local, nu se realiza un progres simțitor.

Paragraful 12 (XXXII) se încheie cu următoarea dispoziție : „A să trece zapisele în condici, atît de trebuință și de folos iaste, că nu numai cei ce de acum înainte vor cumpăra vreun lucru nemișcătoriu, li să cade negreșit a păzi aceasta, ci și cei ce vor fi cumpărat mai nainte, trebuie să o facă pentru folosul lor“. Se instituia deci pentru vânzările anterioare un sistem de publicitate și autentificare facultativ, deoarece obligația („trebuie“) pusă de lege nu avea și o sancțiune în caz de neobservare. Condicile se țineau la mitropolie și la episcopie, „ca să nu mai rămîie bănuială de schimbare... și de viclesug“, fiind vorba, probabil, de păstrarea condicilor încheiate. Totuși constatăm că în 1816 cercetările privitoare la legalitatea vânzării și îndeplinirea formalităților privitoare la legalitatea vânzării și îndeplinirea formalităților de protimisis se fac de episcopie, care dădea întărirea și trecea zapsul în condica sa⁷⁵.

Textul se încheie cu o interdicție caracteristică pentru moravurile vremii : „De la unile ca acestea să nu să ceară de către nimini bani mulți sau puțini, sau zeciuală, ci numai oareșce puțin pentru osteneala logofețelului ce trece în condici acest fel de cărți și zapise“. Hrisovul pentru protimisis din 1775 nu se ocupa cu întărirea sau adevărarea zapiselor. Pînă la intrarea condicii în vigoare, transcrierea zapiselor se face potrivit cărții domnești din 1775⁷⁶.

Vinzările prin mezat (XXXII, 14). În sistemul condicii, mezatul se încuviințează prin poruncă gospod, pe baza unei cercetări făcute amănunțit, pentru a se stabili dacă într-adevăr vânzătorul este „sugrumat de datorie“

⁷³ *Pravilniceasca condică*, ed. critică, p. 198—199.

⁷⁴ Vezi în D.I.O.B., p. 135—6 și 155, o întărire și trecere în condica domnească, de către departamentul de șapte. Adevărarea departamentului a fost semnată de mitropolit. Întărirea fiind atacată de un vecin, se ajunge la anafora și la o întărire domnească (*ibid.* p. 158—9).

⁷⁵ 4 apr. 1816 (*Meștesug. Neg. Craiova*, p. 112, nr. 70) : „viind... Elenca armășoae... cu fiul... Iancu și întrebându-să... au răspuns că de a dumneaei bună voe... cu voința rudeniilor... ne-au rugat... să le întărim cu iscăliturile clirosului sfinței Episcopii, trecîndu-să și la condică spre a-și avea urmarea întocmai și... pitar Iane Panii să stăpânească nestrămutat și în bună pace“. Semnează un arhimandrit, un econom, și un duhovnic protopop, iar în condică un dascăl. Este o vânzare a unui loc al armașului defunțt, nu a unei construcții pe locul episcopiei ; în condica episcopiei se treceau și cărțile ei de constituire a embaticurilor, vezi *ibid.*, p. 113, nr. 71 (23 apr. 1816).

⁷⁶ *Pravilniceasca condică*, ed. critică, p. 172—173.

și nu are alt mijloc de plată⁷⁷. Intr-adevăr, pitacul domnesc din 26 iunie 1776 interzice mezatul voluntar. Mezatul se ținea de către starostele breslei, ca o procedură caracteristic negustorească. Se mai ținea mezat — mezatul voluntar — în cazul când copărtașii nu se înțelegeau cu prilejul ieșirii din indiviziune, precum și atunci: „cînd să va întîmpla pricină de mare nevoie și să va hotărî din divan g(o)sp(o)d să se facă mezat“, spune § 14. Plata banilor domnești, după pitacul din 1776, de asemenea atrăgea mezatul.

Cu prilejul mezatului⁷⁸, drepturile protimitarilor sînt ocrotite în mod expres. Spre deosebire de sistemul moldovenesc, în care protimitarul licitează cu drept de preferință, aici textul decide că „iară cel după urmă preț ce va ieși la mezat, să se arate la rudă sau la cel cu care împreună să împărtășește cu stăpînirea sau la vecinu ce va avea protimisis, carii aceștia de să vor lepăda de protimisis, să se întărească vînzarea de către domnie“⁷⁹. Observăm că aici nu este menționat și „cel dintîi stăpîn și vînză-

⁷⁷ 12 apr. 1798 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 266, nr. 169): pentru plata datoriilor defunctului Gheorghe cupeful, „cu... jalbă au fost orînduită la departamentu de șapte, ca să cerceteze după orîndueala pravilniceștii condici... să aibă voe a o vinde cu mezat, căci și pravilniceasca condecă nu embodisește mezatul de către cei ce vor a vinde pentru pricină de datorii“; mai și iunie 1788 (*ibid.*, p. 237, nr. 154): debitorul cere de la domn mezat pentru vinderea unor prăvălii zălogite, și preluirea lor prin starostea de neguțători. Domnul acordă un soroc de 4 luni pentru datorie. Se cerea mezatul „ca să nu pier la închisoare“; (1814) (N. Iorga, în *B.C.I.R.*, 1936, XV, 1936, p. 75, nr. 22): Ioniță Rudeanu cere domnitorului să poruncească starostei de neguțători să se strige la mezat moșia Șipot și Pața (jud. Săcueni), „nefiindu-mi trebuincioasă, căci îmi este peste mână a o căota, fiind și puțintică“.

⁷⁸ Vezi și interesantul document din 2 sept. 1785 (*Arh. Cant.*, p. 105, nr. 314), în legătură cu lichidarea averii lui Mihail Cantacuzino în 1775—1776. Ion Cantacuzino cumpără la mezat moșia Filipești, cu țigani și vie. a lui Mihail Cantacuzino, neavînd „alt cuvînt de protimisis“, verii lui, Iordache Cantacuzino și D. Slătineanu, rude mai de aproape cu Mihail, deoarece neputînd plăti prețul cu care cumpăraseră la început ei moșia, o scoseseră la mezat. Stăruitor rugat, Ion cedează moșia celor doi veri, la prețul dat de el, dar „cu acest așezămînt și tocmeală că oricînd voi dovedi eu că nu sînt luate pentru d-lor... să am voe a le lua înapoi de la oricine (subl. ns.) cu suma ce au eșit la mezat... să nu fie volnici a o vinde la alții... și de... vor... vinde cuiva prin taină mai cu bun preț... să le iau... cu prețul ce l-au dat d-lor“. Clauza consfințează un protimisis de prim vînzător garantat de Condică. Tarifarea răscumpărării pune probleme care nu pot fi cercetate aici. Pentru legătura neamurilor boierești cu moșia, vezi 26 nov. 1791 (*Arh. Cant.*, p. 186, nr. 594) și 1 mai 1797 (*ibid.*, p. 188, nr. 600): cumpără vărul lor Ion Cantacuzino „și fiindcă după săvîrșirea mezatului am rămas eu bun stăpîn pe dînsule și întărire domnească, deci neavînd d-lor, alt cuvînt de protimisis, căci se lepădase singuri și se luase de la d-lor și se vînduse la mine cu mezat... au căzut d-lor cu mare rugăciune... să le las iarăși lor...“. Pînă aici documentul expune tăria legăturilor între moșiile de familie, și membrii acesteia, la nivelul clasei boierești, fenomen sub care, acum, trebuie să descifrăm valoarea economică deosebită a moșiilor, pentru care se fac toate eforturile de dobîndire (v. doc. nr. 314); „de la începutul acestei țări și pînă acum nici decum această pravilă aici nu s-a obișnuit, nici nu s-a urmat, ci după vechiul obicei al țării cele nemîșcătoare ale zestrei totdeauna s-au păzit a rămînea pe seama clironomilor zestrei ca să meargă adică iarăși la familia din care au ieșit“ (vezi doc. nr. 600).

⁷⁹ 4 sept. 1790 (P.R., 1926, I, p. 204). Cînd Radu Năsturel vinde prin bună învoire moșia Secăturile, rumîinii cer mezat, ca să poată licita; 14 aug. 1797 (Urechia, *Ist. rom.*, VII (V), p. 94): mezatul voluntar cu poruncă domnească se poate amîna de cel ce l-a orînduit și plătește pe telal; 8 febr. 1804 (*Arh. Cant.*, p. 6, nr. 18): răscumpără soția; 9 mai 1813 (*ibid.*, p. 239, nr. 740) se vînd la mezat, murind serdarul Diamandi, casele, cu pivniță, circiumă și grajduri, care mergeau pînă la zidul vorn. Gr. Filipescu. Acesta le răscumpără, probabil pentru a le exploata; 1 aug. 1797 (*ibid.*, p. 179, nr. 577): Diamandi Deșliu vinde fratelui său o moșie, ca să răscumpere de la mezat casa ce i-au luat creditorii socrului său, defunctul Sandu.

tor“, ca trebuind a fi înștiințat, deși după § 13 are și el protimisis în caz de vânzare voluntară.

Dar problema mezatului mai are și o altă contingentă cu protimisisul. Pitacul din 28 iunie 1776⁸⁰, necesar din cauza importanței luate de această instituție a vieții comerciale, atestă introducerea obiceiului de a se ține mezat voluntar, fără încunoștiințarea cîrmuirii, ca și în Moldova la finele secolului⁸¹. Rațiunea acestei practici constă în nevoia de a evita formalitățile de protimisis și riscurile acțiunilor de răscumpărare, deoarece mezatul, dacă protimitarii nu licitau, conferea adjudecatarului un drept care nu mai putea fi atacat. Reacția împotriva acestei încercuiri extreme a protimisisului a fost dublă: mezatul voluntar a fost interzis, iar în mezatul autorizat, drepturile protimitarilor au fost salvardate, după cum am văzut mai sus.

Vinzările de venit (arendările). Dispozițiile procedurale privind protimisisul la arendare sînt foarte puține (în cap. XXXII, 15). Clăcașii care se protimisesc, sînt obligați să asigure plata arendei „cu cea cuviincioasă încredințare de banii vînzării“. Este, vizibil, o măsură impusă de boieri, pentru asigurarea intereselor lor, dar nu se vede bine în ce constă această „încredințare“. În actele consultate n-am întilnit, de pildă, practica chezășiei.

Condica cere ca, sub sancțiunea decăderii din dreptul de protimisis, să se prevadă în zăpis o clauză prin care să se „sigurefsească vînzarea a nu călca peste moșia vecinului“. Este din nou o măsură impusă de boieri, care trădează totodată confuzia hotărnicirilor, bine cunoscută, precum și o anumită îndirjire de care în multe cazuri vor fi dat dovadă țărani arendași, ceea ce constituie un aspect al luptei de clasă. Stăpînii pretindeau că arendașul străin de moșie apără mai bine decît țărani moșia de încălcarea hotarelor din partea vecinilor, îndeosebi a moșnenilor. Această poziție de clasă a țărănimii trebuie subliniată. Stăpînii o combat înscriind în actele încheiate cu țărani obligația de apărare diligentă a hotarelor moșiei⁸².

Condica nu prevede un termen de exercitare a protimisisului clăcașilor, nici formalitatea de îndeplinit, aplicîndu-se obiceiul. În deceniul nouă vor fi însă necesare prevederi speciale de drept domnesc. Arendarea clandestină nu era posibilă, iar protimisirea nu avea rost decît înainte de începerea muncilor de vară, în jurul datei de sf. Gheorghe, devenită obligatorie și în Moldova, și care va avea un corespondent în anaforaua din 1791 și în Codul Caragea.

În Țara Românească nu întilnim, ca în Moldova, probleme în legătură cu protimisirea anuală sau globală⁸³; ea se făcea anual, ceea ce defavoriza pe stăpînul moșiei și pe arendaș. Trebuie reținut că prin cartea domnească din 1775 se instituiseră un adevărat control de stat asupra arendărilor, și anume: a) numele arendașului trebuia comunicat divanului; b) arendașul

⁸⁰ *Pravilniceasca condică*, ed. critică, p. 185—186.

⁸¹ Vezi mai jos, p. 233.

⁸² 7 ian. 1816 (Acad. R.P.R., XLVI/185); 7 mart. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 507): Slugerul proprietar arată că a preferat clăcașilor un arendaș străin, fiindcă acesta „este cu priveghere“ la impresurare din partea vecinilor.

⁸³ Termenul cel mai obișnuit era cel de 3 ani, nelipsind cele de 2 și 4 ani, vezi doc. din 2 aug. 1802 (D.E.Ț.R., p. 71, nr. 2).

trebuia să garanteze prin chezaș „vrednic, de nădejde“ că în arendă nu era cointerestat capitalul turcesc și că actul nu era simulat pentru a ascunde o arendă a unui turc⁸⁴; c) arendașul nu putea avea asupra țăranilor mai multe drepturi decât stăpînul moșiei; d) ispravnicii aveau datoria de a supraveghea și observa aplicarea cărții domnești.

Din cauza a multiple dificultăți, care nu pot fi analizate aici în amănunt, țăranii nu foloseau în mod constant protimisisul de arendare⁸⁵.

Vînzările de țigani (cap. XXXVI, § 9)⁸⁶. Aici sorocul de exercitare al protimisisului este de 30 de zile, între prezenți, și de 50, între absenți. Vînzarea trebuia să fie făcută „în vileag“, iar zapisul să fie semnat de „toate rudele ce se vor întîmpla de față“. Nu există altă procedură de înștiințare. Vînzarea robilor este o chestiune de familie, care nu poate fi ascunsă, din cauza obiectului ei, mișcător și vorbitor, protimitari nefiind decît rudele. De aceea Condica simplifică mult procedura hotărînd: „Nici să aibă cuvînt să zică (ruda) că nu i-au dat mîna a-i răscumpăra atunci, cînd să vindea, nici cu cuvînt că n-au fost de față sau că n-au știut“. Acest text rezolva negativ, deci în sensul limitării protimisisului, o serie de obiceiuri care se afirmau în practica vremii, impuse de protimitari, și care priveau efectele forței majore (rezultînd din lipsa disponibilităților bănești în termenul scurt de protimisis), ale absenței, sau ale necunoașterii vînzării. Motivarea simplificării adoptate este căutată în natura mișcătoare și pieritoare a obiectului, motivare aproape textual reprodușă de Condică după Manualul lui M. Fotinopulos (1777).

Căminurile și trimiria. Numai în ce privește trimiria, cap. XXI, 5 prevede că se va proceda la o evaluare a bunurilor ce se răscumpără. „Prețăluirea“ se va face „de oameni vrednici de credință și deastoinici de a cunoaște și a deosebi prețul fiecărui lucru, împreună cu omul domnesc⁸⁷ ce să va orîndui într-adins pentru aceasta“.

În completarea procedurii, Condica trimite la dispozițiile hrisoavelor pentru *legata*, care prevăd că aplicarea acestui protimisis al rudelor (ascendenți și frați) nu poate fi înlăturat printr-o clauză testamentară, ce ar asigura soțului sau beneficiarilor părții sufletului, înseși bunurile supuse răscumpărării. În tăcerea Condicii, dispoziția hrisovului din 1775 potrivit căruia protimisisul în caz de trimitere se exercita în 30 de zile sau 4 luni, după caz, trebuie socotită că se aplică mai departe.

⁸⁴ Vezi mai sus, p. 200.

⁸⁵ *Arh. Cant.*, p. 241, nr. 743: în 1807—1809, Hristodor Costea Ceacîroglu ia în arendă moșia Corbii (Vlașca) a vornicesei Adriana Corbeanu, născută Băleanu, fără a se face vreo mențiune despre protimisisul țăranilor; 22 iul. 1810 (*ibid.*, p. 196, nr. 627): la arendarea Văii Lungi de către Maricuța Cantacuzino, se nasc „gîlcovuri“, dar în legătură cu cele 12 zile pe an după obiceiul pămîntului, „rumînii“ zicînd că ei au avut obicei să dea cîte 2 zlofi pe an, iar „din vechime au avut obicei de au făcut numai 6 zile pe an“ (*ibid.*, p. 197, nr. 632); 14 iul. 1801 (D.E.Ț.R., p. 67, nr. 1).

⁸⁶ *Patra, Contrib.*, p. 80—81, susține că protimisisul servea să împiedice înstrăinarea membrilor sălașelor și că era limitat la a patra spiță a vînzătorului. Pravilniceasca condică prevedea expres această limitare numai în cap. XXXII, aplicabil nemîșcătoarelor.

⁸⁷ Hrisovul din 1 nov. 1775 vorbește de „boerul domnesc“.

Dispoziții generale. În capitolul XV (judecătorii după la județe), § 5, care privește indirect instituția noastră, dispune: (judecătorul fieștecăruia județ)

„să aibă netăgăduită datorie a scrie în deosebite condici toate seneturile după orînduială ale tuturor moșiilor ce să află într-acei județ, ca să se afle adevărite... că sînt neschimbate copii cărților celor adevărate ca oricînd... să vor rîpune seneturile ceale adevărate, să se afle copiile lor în condici... Zapisile moșiilor, foarte trebuincios lucru fiind, de a să trece în condici, nu numai pentru siguranția stăpînirii fieșcării moșii, ci și spre a să conțeni jălbile ce curg din pricina neștiinții și nescrisului hotarilor...“.

Este vorba deci de acțiunea de hotărnicie a moșiilor, dar nu sub forma unei ofensive de stîlpire a devălmășiilor moșnenești — ca în Moldova, la această epocă și ulterior, pentru cele răzeșești — ci sub forma unei evidențe a hotărnicirilor existente. Măsura intra în tendința de clarificare a regimului juridic al proprietății și de asigurare a drepturilor proprietarului (stăpînul de pămînt).

Raportul dintre Condică și hrisovul din 1775. Hrisovul din 1775 apare ca un stadiu inițial al reformei protimisisului, așa cum ea se găsește realizată imperfect în Manualul lui M. Fotino din 1777, care pentru noi reprezintă prima versiune a Condicii, anunțată oficial încă din 1775.

În anii următori, reforma a fost amplificată și completată, pe baza unei elaborări adîncite, în concordanță cu interesele clasei dominante care între timp se desprindeau cu mai multă claritate, în noile condiții create de pacea de la Kuciuk Kainargi.

Secțiunea II

MODIFICĂRILE ADUSE PRAVILNICEȘTII CONDICI PÎNĂ ÎN 1818, ÎN CEEA CE PRIVEȘTE DREPTUL DE PROTIMISIS

Arendarea. O importantă anafora a divanului din 19 noiembrie 1791, întărită de M. Suțu la 20 decembrie același an⁸³, reglementează protimisisul clăcașilor potrivit intereselor feudalilor în noile condiții ale dezvoltării relațiilor cu piața externă și a producției de mărfuri. Domnul își însușește teza boierască privind existența unor catahrisuri în materie de protimisis la arendare. În realitate era vorba de o luptă crescîndă a țăranilor protimitarii contra arendașilor străini, în general elemente capitaliste aliate cu boierimea. Documentul vorbește de o „mulțime de judecăți zadarnice“, ale căror urme, dacă ele au existat cu adevărat, n-ar putea fi identificate decît după publicarea integrală a documentelor acestei epoci.

În sensul anaforalei, domnul decide: a) „cuvînt de protimisis să nu mai fie numai cu pricină căci au ținut mai nainte în arendă sau chirie, moșii, case, han, moară sau prăvălie“; b) arenda — care în Țara Românească se dovedește a fi în general anuală — să înceapă la 1 martie al fiecărui an, iar protimisisul să fie cerut pînă la 1 mai (boierii

⁸³ *Pravilniceasca condică*, ed. critică, 1957, p. 207—209.

propusesă ră 23 aprilie⁸⁹). Protimisul țăranilor clăoși se menține, excepțind numai arenzile gelepilor asupra suhaturilor. Gelepul păstrează dreptul de a se protimisi în continuare la suhaturile o dată luate în arendă, fără a se putea însă modifica întinderea arendată; excepția se justifică prin nevoia de a asigura stabilirea livrărilor de carne „pentru zaharelile împărăteștii cetăți“. Totuși se rezervă posibilitate ca modificarea întinderii arendate să intervină ulterior atunci cînd se va socoti necesar de către cîrmuire.

Anaforaua oglindește neliniștea boierilor care reacționează împotriva obiceiurilor ce se afirmau⁹⁰, în favoarea arendașului sau chiriașului, în sensul că, la expirarea contractului, acesta să se poată protimisi în continuare, față de un străin, plătind el arenda sau chiria oferită de acesta. Boierimea munteană înțelege să reacționeze, luptînd contra unei lărgiri a formelor deja existente în protimisis. Argumentarea anaforalei este foarte abundentă și insistent „juridică“, pornind de la o analiză aproape savantă — se simte colaborarea juriștilor epocii — a conținutului dreptului rezultat din arendă, comparativ cu conținutul dreptului de proprietate.

Anaforaua admite protimisul convențional la arendare, atunci cînd proprietarul moșiei acceptă, printr-o clauză expresă, ca, la expirarea contractului, arendașul să-l poată prelungi, oferind prețul dat de un străin, și precizează că aceasta nu e privilegiu, care „să aibă putere împotriva voinții stăpînului“, ci o clauză contractuală.

Recomandîndu-se menținerea protimisului țăranilor, se afirmă că el se face „după hotărîrea Pravilniceștii condici“⁹¹, fără referire la obiceiul vechi de care vorbea Fotino, și a cărui existență am dovedit-o mai sus⁹². Din anafora mai aflăm că boierii erau contrariați de tactica țăranilor care așteptau să vadă dacă recolta are sorți să fie bună și se protimiseau numai după aceea. Ei cer ca țăranii să se decidă între 25 martie și 23 aprilie, iar domnul, după cum am văzut, le acordă termen pînă la 1 mai. O contestare de principiu a dreptului țăranilor încă nu apare în anafora. Atitudinea țăranilor dezvăluită de declarațiile boierilor este și ea un aspect al luptei de clasă între țăranii și boieri și o dovadă a condițiilor precare în care avea loc dezvoltarea incipientă a relațiilor capitaliste în agricultura feudală intrată în declin: arendașia împrumută aspecte de joc la bursa recoltei, pe baza unor însămințări fără continuitate.

Creșterea arenzilor în perioada de care ne ocupăm⁹³ devine o piedică pentru clăcași, în exercitarea protimisului lor, la care se adaugă exagerarea intenționată a cuantumului declarat în act pentru a-i pune în imposibilitate să răscumpere. Numărul arendărilor la care țăranii nu se protimi-

⁸⁹ Vezi anaf. din 11 mart. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 507): domnul recunoaște protimisul țăranilor care făcuseră cerere „în vreme cuviincioasă“.

⁹⁰ Pentru un precedent, încă de la începutul secolului, vezi mai sus, p. 138 și n. 98—99.

⁹¹ 11 mart. 1794 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 407): se dă dreptate țăranilor „după condica divanului“ care prevede că „se protimisească locuitorii de cumpărătoarea venitului decît alții străini“.

⁹² Vezi mai sus, p. 189.

⁹³ Urechia, *Ist. rom.*, VIII (I), p. 85: în 1801, o poruncă domnească cere sătenilor din Popești (Ilfov), aparținînd mănăstirii Sf. Ecaterina, să declare „de sînt musterii... să dea prețul ce dă alții, ca unii ce se protimisească“. Egumenul jură că arenda oferită de negustorul Polihronie este de 1200 de taleri și sătenii, care oferiseră 900, declară în scris că „cu acest preț venitul moșiei nu le trebuie“; vezi și S. Columbeanu, în „Studii“, 1961, nr. 3, p. 577.

sesc este foarte mare, iar încercările stăpînilor de a-i înlătura, cînd s-au protimisit, constante și adesea încununat de succes⁹⁴.

Interesul țăranilor de a exclude pe arendașul străin dintre ei și stăpînul moșiei este bine învederat de anafora din 25 martie 1799⁹⁵ în litigiul „rumînilor“ din Breaza cu arendașul moșiei pe care trăiau și care fusese cumpărată de răposatul domn Constantin Hangerliu. Arendașul noului domn nu mai respecta vechiul obicei privind libertatea sătenilor de a vinde vin, și rachiu și de a avea mori și dîrste, cu un anumit havaet și de a da o dijmă redusă la celelalte produse, ținîndu-se seama că se aflau „la loc de munte, abia putea să-și ție viiața“. Arendașul cerea acum „drep-tățile stăpînilor de moșii“, după condica divanului. Trebuie reținută obser-vația că dispozițiile din Condică se aplicau „în lipsă de obicei“. Domnul rezerva judecata și decidea provizoriu să se respecte dispozițiile prede-cesorului său.

Sub imperiul anaforalei din 19 noiembrie 1791 și, în continuare, a Pravilniceștii condici, constatăm că în numeroase cazuri sătenii opun cu succes protimisul lor, nu fără luptă judiciară îndîrjită⁹⁶ și fără inițiative energice pe teren⁹⁷. Cînd arendașul asuprește, țăranii se protimisesc⁹⁸.

⁹⁴ 6 apr. 1802 (A.S.B., ms. 156, f. 99) : sătenii din Bîrsești cer cu protimisul „ca niște locuitori ai moșiei“, arendarea acestora și întorc banii lui Polihronie gelepul, dar în 1803 apare arendașul postelnicul Stoian, cu precizarea în act că tot lui i s-a dat moșia ; cf. doc. din 15 iul. 1804 (A.S.B., *Mitrop. Buc.*, 336/67). Principiul ce sta la baza protimisului răzbate în cazul ungurenilor așezați cu zapis de soția unui sătrar (Maria Giurguchioaea) în satul Fintînelile, care obțin de la domn, „după pravilniceasca condică“, să li se dea locuri de finețe cu îndestulare ca unii ce sînt clăcași (13 iul. 1800, *St. și doc.*, V, p. 529—530, nr. 23 = *Anc. doc.*, p. 242, nr. 184). La 5 mart. 1800 (*ibid.*, p. 454, nr. 55), moșnenii plătesc lui Nic. Brîncoveanu suhatul pe moșia boierească, prestînd muncă pe rezerva seniorială.

⁹⁵ *St. și doc.*, V, p. 203, nr. 80 = *Anc. doc.*, p. 185—186, nr. 129.

⁹⁶ La 20 mart. 1793 (Urechia, *Ist. Rom.*, V (III), p. 135, nota 1) : satul Negoiu cîștigă în fața caimacamului Craiovei, Moruzi, contra gelepului Leonardii, pierde în fața celui următor, dar divanul local revine asupra acestei hotărîri, deoarece „strică privi-leghiul țăranilor a avea protimisul la vînzarea moșiilor“ ; locuitorii moșiei Dridu a mănăstirii Snagov, „cu jalbă de protimis“, iau în stăpînire, prin porunca domnului, moșia de la arendașul străin, un polcovnic, ce cheltuise 800 de taleri pentru arendă și alți 700 pentru judecată, încasînd numai 900 taleri, motiv pentru care la 22 oct. 1815 (Bibl. Acad. R.P.R., XX/124, orig.), cere mănăstirii să-l ajute ; 5 nov. 1815 (*loc. cit.*, XX/262), contract de arendă cu clauze interesante, privind și despăgubirile datorate dacă se arendează altor persoane.

⁹⁷ La 8 aug. 1797 (Urechia, *Ist. rom.*, VII, (V) p. 74), satul Micești (Muscel), „ca niște locuitori avînd protimisul încă de la trecuta lună april“, întoarce banii unui arhimandrit, arendașul mănăstirii Văcărești. Ei strîng venitul și nu îngăduiesc pe omul arendașului, fără să aștepte sentința domnului, care întărește judecata marelui logofăt Ștefan Văcărescu, stabilînd că cererea fusese făcută în termen ; 22 oct. 1815, cit. la n. pre-cedentă : cînd mănăstirea Snagov oferă arendașului străin să continue arenda, spre a se despăgubi, acesta refuză, lăsînd ca „acei lăcuitori după dînsa de vor voi vor număra banii pe dînsa“ ; împotrivirea țăranilor își produse efectul.

⁹⁸ 7 mai 1802 (Urechia, *Ist. rom.*, VIII (VI), p. 220 : sătenii din Bolintinul din Deal contra lui Mihail Arnăutul, arendașul mănăstirii Cotroceni ; 24 mai 1811 (Acad. R.P.R., XXXIX/50, orig.) : clăcașii din Colareți, temîndu-se de „supărările arendașilor“, roagă pe slugerul N. Brăiloiu să le dea arenda moșiei ; 13 mai 1812 (*loc. cit.*, XCIII/159, orig.) : plîngerea sătenilor din Ulari, moșia mănăstirii Strîmba, semnată de 3 preoți, un diacon și pircălab, arătînd că asupririle arendașului Cochînțu duc la risipirea satului ; 30 ian. 1813 (Bibl. Acad. R.P.R., XCIII/169) : ispravnicii se referă la pravilă și îndeamnă pe egumenul de la Strîmba să ia în seamă protimisul sătenilor din Ulari, unde arendașul strică obiceiurile, cerînd dări mai mari ; 22 iul. 1810 și 6 iul. 1819 (*Arh. Cant.*, p. 196—197, nr. 627, 632) : arendașul moșiei Valea Lungă cere 12 zile de clacă pe an, după Pravilă, în loc de 6 zile cu 2 zloți după vechiul obicei.

La 1801—1802, la Cîmpina, un polcovnic, fost arendașul unei băcănii și al unei moșii, ca să-și prelungească arendarea împotriva unui concurent grec, invocă protimisisul „ca pămîntean și clăcaș”, grecul obiectînd că „acest privilegiu de protimisis îl au numai țărani birnici, ...nu și boerinașii”⁹⁹. Boierii, după propriile lor declarații, se temeau că țărani, organizîndu-și singuri munca, nu vor face 12 zile de clacă pe an și nu vor da dijma din toate semănăturile, *stricînd obiceiurile moșilor*. Țărani se obligau să predea moșia cînd boierul va voi s-o „caute” singur sau va găsi arendaș la un preț mai mare, pe care ei nu-l vor putea plăti. Ei precizează obligațiile lor față de eventualul arendaș străin și se obligă să păzească hotarele moșiei, să nu le calce răzeșii. Primesc să piardă arenda și să fie pedepsiți, dacă au luat moșia pentru altcineva, ceea ce denota ca existau și deținători de capital care acum „ținanțau” protimisisirea clăcașilor, desigur nu fără a-i specula. Cei 4 săteni care semnează un zapis cu clauze de felul celor rezumate aici, arată cartea de imputernicire din partea tuturor sătenilor, care declară în ea ritos: „noi păm alți arendași nu-i primim”¹⁰⁰. Uneori sătenii își rezervă dreptul de a explora moșia prin „orice arendași vom voi”¹⁰¹.

În 1813¹⁰², clăcașii din Budișteni pierd la ispravnic procesul cu mănăstirea Cotroceni, fiindcă moșia fusese dată în embatic pe 5 ani unui călugăr, cu sarcina de a repara schitul local, și care n-a stricat obiceiurile moșiei, pe cînd jaiba nu este a sătenilor, ci a 2—3 din ei, mituiți de grecul Themelie, un postelnicel care voia să ia locul călugărului.

Perturbarea ce arendarea de tip capitalist o aducea structurilor feudale rezultă grăitor din cererea de la 12 noiembrie 1814¹⁰³ a marelui vornic Barbu Vacărescu, adresată domniei. Arendașii moșiei Tohani, neavînd nevoie de clacă, iau bani de la unghurenii locuitori. Ca „să nu să facă obicei” se cere domnului să-i supuie „legilor pămîntului și canoanelor condicii luminat(u)lui divan a-m clacui cite zile doaoasprezece păm an... căci, într-alt chip, nu numai ca nu mă tolănesc cu locuința lor păm moșie, ci mai vartos pag(u)bă am, și mai de tolos îmi este a să radica după moșie și a merge unde vor vrea”. Domnul cere informații dacă nu este „vreun deosebit așazămînt în scris”. Preocuparea pentru integritatea hotarelor în cursul arendării la țărani, continuă¹⁰⁴. Cînd arendarea se face unora din țărani înstăriți, stăpînul intervine ca să impună celorlalți ascultare și supunere față de țărani arendași. Protimisisul la arendare ajunge să accentueze stratificarea internă a obștei clăcașe. Stăpînul devenea și arbitru în discuțiunile dintre țărani, cerînd țăranilor arendași să lase pe ceilalți săteni să-și stăpînească loturile în bună pace¹⁰⁵.

⁹⁹ Urechia, *Ist. rom.*, vol. VIII (1), p. 198.

¹⁰⁰ *Bibl. Acad. R.P.R.*, XXXIX/49—50, orig. (21 mai 1811 și 24 mai 1811, cit.).

¹⁰¹ 13 mai 1812 cit. mai sus, n. 98.

¹⁰² A.S.B., *Cotroceni*, XCIII/73, orig. (2 mai și 7 iun. 1813).

¹⁰³ *St. și doc.*, v, p. 524, nr. 22 = *Anc. uoc.*, p. 240, nr. 182.

¹⁰⁴ 7 ian. 1816 (*Bibl. Acad. R.P.R.*, XLVI/185, orig.): sătenii din Intorsura, satul mănăstirii Fedeleșoiu, cer „protimisis” și aduc bani pentru arendare, deoarece „nu-l îngăduie” pe lanache, arendașul străin. Ei se obligă să păzească hotarele de către răzeși și să lase pe ceilalți săteni să-și stăpînească moșia în bună pace. Arhimandritul Pahomie, ca epistat, scrie, la 7 ian. 1816, sătenilor care n-au participat la arendare, să dea „tct feliul” de ascultare arendașilor și să-și facă la vreme claca, pentru ca aceștia să-și strîngă veniturile.

¹⁰⁵ Vezi nota precedentă.

Adesea stăpînii se servesc de protimisisul țăranilor și de rezistența acestora, ca să obțină de la arendașul străin anumite avantaje¹⁰⁶. Alteori, stăpînul dă în arendă alte moșii, arendașului străin, care fusese scos de săteni prin protimisis, de pe prima moșie¹⁰⁷.

Pînă în momentul cînd legiuirea Caragea va intra în vigoare, desființînd protimisisul la arendare, acest „privileghiu“ sau „pronomion“ al țăranilor, cum îl numesc documentele vremii, era folosit cu succes de săteni. Apăruseră însă și aplicări deformatate, care sînt de natura protimisisului în general. Desființarea lui va corespunde în primul rînd intereselor stăpînitorilor de moșii și arendașilor de tip nou. În toată această perioadă, arendarea nu face decît să se dezvolte, nu fără contradicții¹⁰⁸. La 4 februarie 1813, arendașii de moșii și mori erau invitați de cîrmuire să aducă bucate pe piața Bucureștilor, fiind o forță economică.

Aspecte particulare ale protimisisului la arendășie, în sectorul pastoral. Protimisisul de cășărie. În perioada de aplicare a Pravilniceștii condiți continuă să se practice, mai ales în regiunile de munte, și un altfel de arendă, cu străveche tradiție, care, după părerea noastră, merge pînă la perioada obștiilor prestatale.

La 12 iulie 1806¹⁰⁹, sătenii din Urluești recunosc, asupra a doi munți stăpînirea mănăstirii Găiseni, munți care „mai nainte au fost suptu stăpînire părinților noștri“, dar precizează că părinții lor „vindea iarba pe toate anu la Mocani“, ceea ce au făcut și ei pînă la ultimul război ruso-ture.

În vechime, cînd munții vor fi fost ai obștiilor locale, iar mocanii aveau, în procesul de transhumanță, aceleași nevoi de pășuni și de instalări de stîni, este neîndoios că se făcea aceeași *vinzare* a munților, fără a se numi arendășie, arenda plătindu-se în produse și animale vii, sau în bani, sau amestecat. Războiul, cu nevoile lui militare de nutreț, îndeosebi pentru cavalerie și vitele de transport, schimbuse situația. Apare un Stanciu Leca, probabil aprovizionator al armatelor, ce se substituie mocanilor și ia el în arendă munții, nu de la mănăstire, ci de la țărani: „atuincia amu fostu veîndu(t) iarba acestoru muînți... nici amu vâîndutu cuiva noi pămînt,

¹⁰⁶ 22 sept. 1817 (A.S.B., *Ep. Argeș*, IV/56, orig.): din zapisul locuitorilor cătunului Ulieni (plaiul Arefului) către arendașii Iane și Ghiță, logofeți, rezultă că egumenul de la Aninoasa îndemna pe săteni să-i scoată pe arendași de pe moșiile Galeș și Ulieni, arendate pe 4 ani. Arendașii îi conving pe săteni că după un an nu mai au protimisis, le restituie banii răscumpărării și la data de mai sus obțin declarația că își vor da claca și dijma după obicei.

¹⁰⁷ 1 iun. 1817 (Bibl. Acad. R.P.R., XX/9, orig.): locuitorii moșiei Vadul Părului a mănăstirii Snagov, „după protimisisul ce au“, scot pe negustorul ce o arend se pe 3 ani, și căruia mănăstirea îi oferea compensația indicată în text.

¹⁰⁸ 2 nov. 1793 (Urechia, *Doc. Moruzi*, p. 590—592): Socol este dat afară din arendare înainte de termen de mănăstirea Radu vodă; 4 iul. 1801 și 2 aug. 1802 (D.E.T.R., p. 67, nr. 1): un saigiu, arendașul moșiei Comarnic, fără voia egumenului de la Sinaia, pune ferăstrău pe moșia mănăstirii care „să răzorește“ cu cea arendată; 2 aug. 1802 (*ibid.*, p. 71, nr. 2): Catastih de averea mănăstirii Tîrgșor (Prahova); anaforaia mitropolitului din ian. 1803 (A.S.B., *Indice cron.*, XI, p. 104, nr. 213); 1803 (B.C.I.R., 1924, p. 103, nr. 62): teamă că țăranii mănăstirii Găiseni vor susține că sînt moșteni, deoarece nu dau dijmă și nu fac clacă, din care cauză arendașii negustori își cer banii înapoi.

¹⁰⁹ N. Iorga, în B.C.I.R., 1924, p. 104, nr. 64 = *Anc. doc.*, p. 137—138, nr. 79; pentru cazul similar din regiunea Comarnic, vezi mai sus, p. 138, n. 99.

ci numai iarba“. Este un fel de arendare a dreptului de iarbă ce aveau sătenii.

Dacă țărani își arendau dreptul lor de pășunat pe munții mănăstirii, cu atât mai mult arendau pășunile la mocani înșiși stăpînii munților ¹¹⁰. La începutul secolului XVIII ¹¹¹, arendarea munților se îmbina cu zălogirea ; stăpînii oilor, dispunînd de numerar, avansau logofătului Sima Olănescu arenda-împrumut pe 18 ani și apoi pe încă un an, primind munții zalog, „de paștem iarba“, spuneau arendașii-creditori.

În Țara Românească, exportul de vite și arendările de pășuni în vederea acestei activități n-a jucat, în dezvoltarea protimisisului de arendare, rolul pe care vom vedea că l-au avut în Moldova ¹¹². În schimb, arendarea pășunilor, în special de munte (Buzău, Prahova, Dîmbovița, Gorj), păstorilor care alimentau cu materie primă cășăriile boierești și negustorești care fabricau cașcavalul pentru piața internă și mai ales pentru export, a dus la cristalizarea unei forme particulare de protimisis boieresc la arendare. În condiții de concurență redusă, boierii stăpîni de cășării împuseseră obiceiul ca stînele învecinate să aducă tot cașul lor la cășăria regiunii respective ¹¹³. După 1774, dată fiind concurența crescîndă, la care participau și elemente nevoierești, stăpînii vechilor cășării — așa cum a arătat C. Tegăneanu ¹¹⁴, într-un studiu documentat și nou — au trecut, cu ajutorul domniei, la conservarea unui adevărat monopol regional al fiecărei cășării ¹¹⁵. Trimițînd, pentru amănunte și documentație, la studiul acestui autor, nu este locul să semnalăm aici decît implicațiile procesului economic cu protimisisul la arendășie. Vechea cășărie a fost înzestrată cu un drept de protimisis la orice arendare de pășune (și de înființare de stîni) dintr-o anumită rază învecinată ¹¹⁶, cu un dublu obiectiv : să asigure pășuni suficiente stînelor care depuneau cașul pentru prelucrare la cășăria respectivă și să lipsească de pășune pe orice concurent care ar fi voit să creeze o nouă cășărie în regiune. Dacă un astfel de concurent arenda sau dobîndea pășunea în virtutea unui drept de protimisis, el nu-și putea exercita acest drept decît sub controlul prealabil al domniei ¹¹⁷, care, desigur, nu-l încuviința dacă dobîndirea pășunii primejduia activitatea întreprinderii boierești. Rectificînd prezentarea puțin idilică de pînă acum a protimisisului la arendare, considerat ca o formă rezervată clăcașilor, trebuie să constatăm și aici că protimisisul putea îndeplini funcțiuni social-economice multiple și contradictorii. Protimisisul boieresc la arendarea

¹¹⁰ 27 mai 1768 (*St. și doc.*, V, p. 160—161, nr. 110 = *Anc. doc.*, p. 139, nr. 81) : „iaste obicei și să pogoară din lăuntru cu oile la acei munți... carii pentru păscutul erbii să așăza cu stăpînii acelor munți de-ș da adetul pășunii“ (în Mehedinți).

¹¹¹ 18 mai 1700 (*St. și doc.*, V., p. 129, nr. 55 = *Anc. doc.*, p. 139, nr. 80).

¹¹² 26 apr. 1811 (D.E.T.R., p. 105, nr. 34) : „din zilele... domnului Ipsilant, de cînd s-au dat această voie de a trece neguțătorii vite din Valahia în Țara Nemțească, anu cu anu nu s-au potrivit“, ajungînd la cel mult 5 000—10 000 vite mari și 30 000—40 000 vite mici, pe an.

¹¹³ 12 apr. 1794 (*Urechia, Doc. Moruzi*, p. 510).

¹¹⁴ *Obiceiuri juridice pentru stîni și pășuni în Țara Românească*, comunicare la sesiunea din 1956 a Colectivului de vechi drept românesc al Academiei R.P.R.

¹¹⁵ 3 apr. 1801 (*Urechia, Ist. rom.*, VIII, p. 104, nota 1) și 5 apr. 1794 cit. mai sus ; *adde* interesanta documentație inedită din studiul citat în nota precedentă.

¹¹⁶ Vezi C. Tegăneanu, *op. cit.*

¹¹⁷ 10 iul. 1778 (A.S.B., *Cond. domn.*, 8, f. 13, cit. de C. Tegăneanu) : „care va fi cu protimisis... făcîndu-să cercetare, dă i se va cădea, va lua voe prin cartea domnii-mele“.

pășunilor sau protimisul de cășărie a contribuit — obiectiv — în limitele unei politici monopoliste de tip feudal, la dezvoltarea ramurii respective a industriei alimentare, dar, altfel, a fost un instrument de exploatare și, pînă la urmă, de frînare a forțelor de producție, și de aceea în primele decenii ale secolului XIX nerespectarea monopolului de cășărie devine din ce în ce mai frecventă ¹¹⁸.

Sistemul de transcriere și autentificare a actelor de înstrăinare. Nici modestele inovații ale condicii care tulburau tradițiile locale înapoiată, nici pitacul din 26 mai 1786 care hotăra înlăturarea înscrisurilor neadeverite de judecător și netrecute în condică, n-au avut o aplicare riguroasă, oglindind condiții negative de dezvoltare pentru noile relații capitaliste. Pitacul domnesc din 15 iunie 1793 ¹¹⁹, recunoscînd situația amintită, sancționează orice încălcare viitoare, prin nulitatea actului neadeverit sau netrecut în condică („nu va fi ținut în seamă și ca o hârtie albă să va socoti“). Trecearea în condică însă se făcea pe bază de cercetare privind realitatea vînzării: „dă este prin știrea rudelor și a vecinilor“, dacă vînzătorul avea titluri de proprietate și dacă se vînduse fără simulație, cu un preț sincer. Înscrisul avea să primească numărul de trecere în condică. Pitacul explică și avantajele sistemului, dar domnul, văzîndu-i, în condițiile date, și dezavantajele, cere organelor sale să evite abuzurile (*catahrisis*), să nu caute „a necăji, a zăbovi“ părțile, sau a le „cheltui... cu cerere de vreun havaet mai mult din cît iaste hotărît“. Se asigura largă publicitate a pitacului, inclusiv citirea în biserică, prin grija mitropolitului ¹²⁰. Aplicarea pitacului fiind tot relativă, o poruncă din 12 iunie 1813 ¹²¹ obligă pe oricine va vinde

¹¹⁸ Vezi C. Tegăneanu, *op. cit.* Autorul citează o carte domnească din 13 iun. 1793 care decide că simpla primire de dobitoace străine de către moșneni în turmele lor constituie o prezumție de arendare ocultă și dădea drept boierului cu cășărie să ceară protimisul; domnia a avut nevoie să liniștească pe micii stăpîni de pășuni că nu vor fi vătămăți prin protimisul de cășărie, deoarece teama generală era — ca și la boieri față de țaranii arendași — că arendarea îndelungată se va transforma în stăpînire cotropitoare.

¹¹⁹ *Prav. condică*, ed. 1957, p. 199: „fiind neobicinuiți lăcuitori... a-și face... zapise... cu sigoranție... prin știință dă dregători... trecute în condicile județului... pururea vedem... pricinii..., unii tăgăduindu-și zapisele..., alții că sînt iconomicoase, alții că s-au pierdut... și alții... ce ar avea protimisul..., că n-au știut cînd s-au făcut acel zapis... și... cumpărătorul pătîmește... prin judecăți și divanul... aduce... cale îndelungată, pă cel ce au scris zapisul și pă... marturi..., rădicîndu-i după la munca... lor, și așa curge o rea orînduială pricinuitoare... de neconținute judecăți“. Pentru măsurile trecute, „urmare... nu vedem“ spune domnul.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 200, n. 3.

¹²¹ Vezi Urechia, *Ist. rom.*, X, A, p. 564 și 566, n. 2, nereprodus în *Prav. condică*, ed. 1957; la ea se refera departamentul de opt, la 12 mai 1814 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 687, nr. 559); adevărul și trecînd în condică un zapis de vînzarea unor case în București, adăugă, în încheierea sa: „îndatorînd însă pă vînzător a iscăli zapisul de rудele sale, și cumpărător să iscălească pă vecini ca să fie cumpărătoarea temeinică, după coprînderea poruncii mării sale lui Vodă ce s-au dat la toate judecătoriile, ca să nu poată găsi pricină în urmă oei ce vor fi avînd protimisul că n-au știut de vînzare“. De remarcat că vînzătorul se îngrijea de rude, iar cumpărătorul de vecini. Cînd prin anafora (22 dec. 1815, G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 709, nr. 578) se cere domnului să întărească vînzarea casei unor copii nevîrstnici pentru plata datoriilor casei, boierii precizează că au văzut răspunsul scris prin care nepotul *ce are protimisul* declară că nu este mușteriu. În schimb, la 26 nov. 1808 (G. Potra, *Doc. Buc.*, p. 662, nr. 536), departamentul de șapte întărește, constatînd numai că „și din vecini iarăși (sînt) iscăliți“. La 29 mart. 1804 (*ibid.*, p. 645, nr. 520), departamentul al doilea întărește vînzarea către vecini fără a mai cerceta dacă există rude îndreptățite la protimisul.

vreun lucru nemișcător fără mezat, să facă zapisul cunoscut tuturor rudele și vecinilor, care aveau protimisis după Pravilniceasca condică. Protimitarii erau și ei obligați, din nou, să numere banii sau să iscălească zapisul în sens de renunțare la cumpărarea lucrului. Dacă refuzul de a face una sau alta se menține și în fața judecății, vânzarea este socotită bună, iar protimitarul îndărătnic suporta orice „cheltuială și zeciuială” prilejuite prin refuzul său. Dacă vânzarea nu este anunțată celor în drept, ea „nu va fi temeinică” și prin judecată protimitarul neiscălit în zapis „va lua acel lucru cu întoarcere de banii prețului ce se va dovedi adevărat, fără de a se mai cerceta, de și-au pornit jalba de protimisis în vreme sau fără de vreme, iar celelalte capete din Pravilniceasca condică... asupra titlului de protimisis, poruncim să nu se mai metahirisească de nici o judecatorie”. Era o primă reformă destul de sensibilă a sistemului din 1780. Se încerca să se combată speculațiile privind prețul răscumpărării și să se asigure rapida executare a formalităților de protimisis. Dar față de termenul de 30 zile sau 4 luni în care se putea reclama protimisisul în sistemul Condicii din 1789, dispoziția neprecisă a noului hrisov, care nici nu adopta deschis prescripția lungă de 10 ani a dreptului bizantin, nu constituia un progres.

În 1814, domnul trece la o reformă mai profundă care se va oglindi fidel în Legiuirea Caragea, constituind o pregătire a acesteia. La 18 iunie 1814¹²², domnul interpretând Condica din 1780, decide că „rezorașii de moșii”, adică vecinii imediați, rude sau nu, trec înaintea rudelor de aproape (rude simple). Boierii pământeni se vor fi împotriviți, și prin pitacul din 29 iulie 1814¹²², cu referire la teoria despre protimisis înfățișată de Nestor Craiovescu, se cere boierilor o anafora „prin sfat de obște”. La 8 septembrie 1814¹²³, boierii, ascultând teoria lui Nestor Craiovescu fost mare clucer, o găsesc „cu bună orînduială alcătuită” și arată „în ce chip să să urmeze la felurimile pricinilor”. Iată principiile acestei anaforale:

a) Protimisisul, în caz de vânzare a nemișcătoarelor, îl au rudele, al doilea părtașii și al treilea vecinii. Este o formulare în totul identică aceleia a vechiului obicei. Ea nu ogîndește fidel § 1 din capitolul XXXII al Pravilniceștii condici.

b) Rudele în linie directă au protimisis pînă la rangul care dă drept de *clironomie* (moștenire). Este o precizie care lipsea din condică. Rudele colaterale au protimisis numai pînă la a patra spiță, ca în Condică.

c) Rudele care sînt și părtașe și vecine cu vînzătorul au *îndoit protimisis*, noțiune care apare astfel formulată pentru prima oară. Condica vorbea de rude care erau și părtașe. Anaforaua extinde noțiunea și la *rude vecine*. Rudele cu îndoit protimisis (copărtași; vecini) vin toate la protimisis. Anaforaua aduce două precizuni de mare importanță: la rang egal de rudenie, trece înainte ruda care este și copărtaș sau vecin. La rang deosebit trece înainte ruda mai de aproape, chiar dacă cealaltă are „îndoit protimisis”.

d) Se dă definiția părtașilor („acei ce stăpînesc lucrul... deavalma”) și se precizează că fiecare din ei exercită protimisis „după analoghiia părții¹²⁴ ce stăpînește într-aceea

¹²² Urechia, *Ist. rom.*, X, A, p. 564—6, cu trimitere la anexe pentru textul actului din 18 iun. 1814.

¹²³ *Prav. condică*, ed. 1957, p. 206—7, unde nu se reproduce și întăritura domnească, publicată de V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 566 urm.; v. A.S.B., *Mitr. T. Rom.*, 539, netreb...

¹⁴ Dovadă că stăpînirea de-a valma comportă existența unor cote ideale de drepturi.

moșie sau acaret“. Nu se ține seama nici acum de particularitățile devălmășiei de sat moșnenesc.

e) Vecinii sînt împărțiți în „trei trepte“: vecinii „în lung“, vecinii „în cap“; vecinii „la vreo parte“. Ei își exercitau protimisisul în această ordine de preferință. Acest sistem este foarte diferit de ceea ce rezulta gramatical din textul Condicii, analizat mai sus (XXXII, § 1).

Boierii mai arată că această deslușire s-au și urmat „la pricinile de judecăți“, deci reprezintă interpretarea oficială la care se ajunsese atunci în aplicarea Pravilniceștii condici.

La 5 octombrie 1814¹²⁵, domnul întărește anaforaua, cu excepția pontului 3, asupra căruia menține numai în parte soluția din luna iunie, în sensul că

„cel ce va fi și rudă și părtaș seau vecin fie măcar și mai depărtat (însă numai pînă la acea spiță din care nu se pot lua în căsătorie) acela să se protimisească decît altă rudă mai de aproape, care nu va fi și vecin seau părtaș, de vreme ce Pravilniceasca condică la titlul pentru protimisis chiamă întâi pe rudele care vor fi părtașe seau răzorașe, fără de a zice cele de aproape ori de departe, și apoi zice să se cheme rudele cele mai de aproape, și într-acest chip vorbind, se înțelege curat că chemarea de al doilea este pentru rudele cele mai de aproape decît cele dintîi care vor fi părtașe seau răzorașe, bez părintele la lucrul fiului seu, și fiul la lucrul tată-seu, aceștia și de nu vor fi părtași seau vecini să se protimisească decît rudele mai depărtate ce vor fi și vecini seau părtași“.

De remarcat efortul ce se face ca, printr-o subtilă interpretare, soluția să fie dedusă din însuși textul Pravilniceștii condici care în mod evident consacră sistemul contrar, potrivit obiceiului țării. Obiectiv, măsura constituia un pas înainte pe calea destrămării simplei solidarității de familie de tip „gentilic“. Practic, a putut juca interesul de a favoriza unele rude colaterale mai îndepărtate, căsătorite cu străini (greci) și care reușiseră să aibă în acelaș timp calitatea de devălmaș sau vecin cu ruda lor care vindea o moșie, dorită și de alte rude simple mai apropiate ca grad. V. A. Urechia¹²⁶ nu destul de explicit vorbește de favorizarea grecilor amatori de moșii, care se făceau adoptați fictiv în familiile boierești. Oricum sistemul adoptat se apropie de acela al dreptului bizantin, fără însă a merge, ca în acesta, pînă la eliminarea rudelor simple dintre protimitari — opoziția boierilor a făcut ca vecinii nerude să nu treacă înaintea rudelor simple.

De cuprinsul hrisovului din 1813, al anaforalei și al modificării impusă de domn va trebui să se țină seama în analiza Legiurii Caragea. Referentul sfatului de obște este Nestor Craiovescu, principalul redactor al Legiurii. Cît privește ancheta făcută de domn cu privire la regimul protimisisului și reforma aprobată în 5 octombrie 1814, ea apare ca o lucrare pregătitoare a Codului din 1818. Vom vedea de altfel în capitoul următor că interpretarea jurisprudențială a Condicii din 1780 și modificarea legis-

¹²⁵ Urechia, *Ist. rom.*, p. 566—8. Anaforaua și întărirea sînt comunicate instanțelor prin pitace, la 16 oct. 1814 (vezi și *ibid.*, p. 566, n. 1, cele către departamentul de opt și șapte „pentru pricinile de protimisis cum au să urmeze“).

¹²⁶ *Ibid.*, p. 565 în legătură cu interpretarea din 18 iun. 1814; A. Rădulescu, *Doi praviliști români...*, 1923, p. 11, unde se admite explicația lui V. A. Urechia, în sensul că grecii, printr-o adopțiune simulată sau altfel, ar fi pătruns mai ușor într-o moșie, mai ales moșnenească. Boierii ar fi voit să evite asemenea nemulțumiri și proiectul lui Nestor, aprobat de anafora, „căuta ca să apere cît mai mult interesele românilor“.

lativă de la 1814 au trecut în Codul din 1818, cu precizarea că rudele părtașe, în caz de concurs cu rudele vecine, trec înaintea acestora din urmă. Modificările succesive ale Pravilniceștii condici constituiau o semnificativă afirmare a dreptului domnesc.

Protimisisul în obștiile libere de tipul Dragoslavelor. În aceste obști litigiile de protimisis puteau fi rezolvate, și în perioada de care ne ocupăm, printr-o judecată locală a bătrînilor sau megieșilor cu caracter de arbitraj privat, din moment ce o astfel de practică persista în 1834¹²⁷. Impricinații care recurgeau la judecata megieșilor sau bătrînilor erau nu numai de aceeași categorie socială, dar adesea chiar rude. Partea „neodihnită” cu soluția dată de megieși se putea totdeauna adresa justiției oficiale. Astfel de arbitraje megieșești rămîneau posibile în orice sat moșnenesc.

În primii ani ai secolului XIX, un Constandin Iliat fost clucer la..., coborîtor probabil dintr-un vameș care nu era socotit adevărat moșnean, apare ca arendaș al veniturilor munților satului Dragoslavele, înțilnind opoziția lui Ion Bragadiru și Ion Tudoroiu. Prin „hotărîrea domnească” din 27 martie 1806 se constată că altă arendare fusese încheiată cu fostul treti logofăt N. Rucăreanu, „prin dări de bani și băuturi de vin numai de cîte 5—6 din caimacamii satului ce erau uniți cu dînsul”¹²⁸ și se decide, așa cum hotărîse și obștea moșnenilor, ca aceștia să întoarcă banii dați de logofăt și arenda s-o caute numai moșnenii.

Cum rezultă din anaforaua databilă din 1823, *mincătorul de munți* n-a putut fi scos din hotarul obștesc, „fiind mituiți acei moșneni ce s-au unit cu dînsul”. Aceștia ar fi cerut voie domniei să se revină asupra hotărîrii din 1806 și să poată da munții la negustori arendași, vînzînd venitul pe 3 ani paharnicului A. Teohari, apoi unui fiu al lui Constantin Iliat, pe 7 ani, dar nu se poate înfățișa această aprobare domnească derogativă¹²⁹. La arendare se opune Ion Bragadiru cu alți 6 moșneni, cerînd protimisis ca devălmași cu vînzătorii. În acțiunea lor, ei se aliază cu serdarul Sc. Iorga și medelnicerul Istrate care le făgăduiseră să obțină prin mită sprijinul ispravnicului, dar în realitate făceau jocul lui Rucăreanu care la 13 iunie 1824 cîștigă procesul în fața domniei. Jeluitorii rămîn încărcăți cu 400 taleri cheltuieli și 160 taleri mită ispravnicului.

În 1820, moșnenii cei răi făcuseră zapise *iconomicoase* prin care vindeau lui Iliat în-săși stăpînirea munților, falsificîndu-se pecetea satului. Ca explicație clucerul pretinde că a voit să paralizeze un plan de cîtopire a lui Al. Suțu, cu ajutorul puternicului boier Gr. Brîncoveanu, făgăduind acestuia că-i va dărui munții, pentru ca boierul să poată susține față de domn că munții îi aparțin; numai în acest scop, trebuind să apară stăpîn al

¹²⁷ I. Răuțescu, *Dragoslavele, Cîmpulung*, 1937, p. 180, nr. 36. Judecata înaintea *prezidentului* dăduse nepoților lui Nicolae Balint, mai întii stăpînitorilor, drept să răscumpere, ca rude și ca devălmași, moșia din Lunca Gîrliei, vîndută unui popă din Rucăr („noi avem protomisu... unde au vîndut unchiul”). Feciorii unchiului cer ei lunca „înaintea priotului satului și păciuitoilor” și cîștigă („nu ne-au dat dreptate împăciuitoirii... le-am slobozit moșia”). De relevat că neamul Balinților se stabilise în Dragoslavele, venind de peste munte, între 1722 și 1748. Acum, ca băștinași, folosesc protimisisul contra popii din Rucăr, element local înstărit. În 1821 (C. Rădulescu-Codin și I. Răuțescu, *Dragoslavele, Cîmpulung*, 1923, p. 159; cf. cartea de judecată din 1831 pentru o curătură stăpînită de 70—80 de ani și curățită de pădure timp de 40 de ani, p. 161), judecata megieșilor se face sub conducerea *pircălabului*, personajele puse în relief fiind însă popa Ion din Rucăr și preotul din Dragoslavele.

¹²⁸ I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 403.

¹²⁹ *Ibidem.* Arenda pe 7 ani însuma 3145,13 tal. La 27 mart. 1806, patru moșneni în numele lor și ca vechili ai altor 36 se luptau cu N. Rucăreanu să-l scoată din mijlocul lor (*ibid.*, p. 402—403), fără a reieși legăturile între acesta și Iliat.

munților, C. Iliat pretinde că întocmise zapisele în discuție și restituie după aceea banii celor care le semnaseră ca vânzători. Hotărîrea ce s-a dat în această cauză a dispus ca zapisele să fie luate de la condicar, iar arenda s-o caute moșnenii, „ca nu cumva arendașii streini, miglișindu-i cu viclenii să-i supue”¹³⁰.

Poziția judiciară a lui N. Rucăreanu rămîne confuză. O jalbă a lui din 1822¹³¹ îl arată ca „moștean în niște munți... cu alți doi frați părtași” (Gh. și Iord. Balotă), în care calitate „eu și tată-meu loam cu arendă și părțile numiților... și le lucram caș-cav(a)l, aflîndu-ne vechi capanlîi anadan babadan”¹³². Serdarul Scarlat (Iorga?) ar fi arendat pe 10 ani partea lui Gheorghe și — cu tot protimisisul de devălmășie opus de Rucăreanu — chiar pe aceea a lui Iordachi. „Pă carele neputându-l îngădui a stăpăni părțile devălmășilor în puterea legiuitei pravili a țării, de dreptatea ce-mi dă a răscumpăra părțile devălmășilor miei, am mers la... isprăvnicie și am pus bani acolo, să și-i ia numitu”. Serdarul este acuzat că s-a făcut și vechil pentru vînzarea numiților, punînd în primejdie *curdizma cășării* lui Rucăreanu, care susține că ar fi contrar cărții de slobozenie ce avea și că munții nu-i poate stăpîni serdarul, urmînd a-i lucra neguțători capanlăi, „precum eu îi lucrez”.

În această perioadă, un grup de dragoslăveni vînd la 28 decembrie 1810 sătenilor din Rucăr, fără știrea obștii satului Dragoslavele și cu mită de 300 de taleri, un loc din luncă, pe care Ion Bragadiru îl răscumpără „cu hotărîre domnească”, prin care vînzătorii sînt siliți să dea banii înapoi. Ferăstrăul concedat cu embatic de rucăreni urma să rămînă bine constituit, dar banii embaticului aveau să-i încaseze dragoslăvenii.

Anticipînd puțin, pentru unitatea expunerii, ne oprim numai asupra jalbei din 12 iunie 1836, prin care sătenii arată domniei că „toți au sărit cu o glăsuire strigînd ...că ei nu primesc pe Rucăreanu a mai fi nici un fel de numire între noi, fiind cunoscut de înșelător și asupritor spre cotropirea strămoșeștilor noastre moșii, căci sînt 13 ani de cînd ne mănîncă munții cu înșelăciune nedîndu-ne nimic... să lipsească... dintre noi”. Se cerea revenirea la regimul fixat de C. Ipsilanti în 1806.

Dar în Dragoslavele se aplica și dreptul comun al protimisisului.

Din cartea de judecată din 1 mai 1824 rezultă că Simion Jumăra, boiernaș de neam din Sulsănești avea o moșie în Dragoslavele, cu popa Ion, un văr al său ce se înstrăinase, și care vînduse moșia lui Ion, fiul popei Stan; el cere să răscumpere cu protimisis atît partea sa cît și pe aceea a vărului vînzător, în loc de a revendica partea sa fără răscumpărare, ca vîndută de un neproprietar. Se decide că „la cererea de protimisis ce face Simion nu are cuvînt, fiind de la vînzarea din urmă... ani 21, și el în vîrstă fiind și tot aici trăitor aflîndu-să nu au mai făcut nici un fel de cerere de protimisis”¹³³.

Protimisisul în orașul moșnenesc Cîmpulung. În cursul reconstruirii și repopulării Cîmpulungului, după arderea lui totală de către turci în 1737¹³⁴, numeroși străini s-au așezat în oraș, împreună cu fugarii reîntorși la căminurile pustiite, sau atrași de înflorirea vieții orașenești, care n-a întîrziat să se producă. În această perioadă, nu s-a aplicat străinilor regimul de restricții din secolul trecut. Dimpotrivă, cei care au reacționat au fost stăpînii satelor, trimițînd *gonaci* să-i readucă la urma lor pe fugari.

¹³⁰ I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 405.

¹³¹ *Anc. doc.*, p. 68, nr. 11; *St. și doc.*, VII, p. 45, nr. 59.

¹³² Din tată în fiu (L. Șeineanu).

¹³³ I. Răuțescu, *Dragoslavele*, p. 169, nr. 18. Pentru interpretarea speței, vezi mai sus, p. 206—207.

¹³⁴ C. D. Aricescu, *Ist. Cîmpulungului*, II, Buc., 1856, p. 7—12; I. Răuțescu, *Cîmpulung-Muscel, Monografie istorică*, Cîmpulung, 1934, p. 29 urm.; 369 urm.

Orașul — și, pe cât se pare, și orășenii, în general — îi apăra pe aceștia invocând datoria lor de recunoștință, legăturile de familie create și interesul orașului de a nu fi lipsit de platnici la bir și podvezi. Un hrisov, probabil a lui Alex. Sc. Ghica (1766—1768), ar fi lăsat pe străini nesu-părați în oraș¹³⁵, fiind mai târziu invocat ca expresie a unei politici juste și înțelepte, tocmai de elementele străine acaparatoare — boierul Rucă-reanu, de pildă — care în alte condiții decît cele de la 1766 întîmpina rezistența băștinașilor.

Politica „liberală“ de după 1742 se aplicase și în ultimele două de-cenii ale secolului, față de ungureni. Străinii se așezau ca clăcași sau ca oameni cu totul liberi, care plăteau folosința locurilor pe care se așezau, sub formă de chirie, arendă sau embatic¹³⁶. La 4 decembrie 1793¹³⁷, Al. C. Moruz, în temeiul scrisorii cu pecetea orașului prin care orășenii întăreau dreptul unui străin de a clădi prăvălii pe un loc din oraș, dădea cîștig de cauză străinului căruia, acum, i se făceau dificultăți.

Crescînd veniturile mușilor și valoarea locurilor din oraș, ca urmare a dezvoltării lui economice, conducătorii obștii și obștenii înstăriți pășesc la acaparări care provoacă agitația săracilor și mijlocașilor din mahalale. Aceștia reclamă și, în parte, obțin o împărțire mai puțin inegală a veni-turilor, concomitent cu apărarea contra concurenței unor străini atrași toc-mai de dezvoltarea economică menționată. La 25 noiembrie 1791 M. Suțu decide ca orășenii să nu-și vîndă locurile la străini¹³⁸. Un moment impor-tant al acestei lupte, pe care n-o putem urmări în amănunt, îl constituie zapisul rînduiei din 24 noiembrie 1792¹³⁹ care stabilea împărțirea venitu-rilor pe mahalale, cuturi sau subcete¹⁴⁰ cu o puternică solidaritate de obște parohială.

Accentuarea restricțiilor de protimisii în Dragoslavele și Cîmpulung. Dezvoltarea noilor relații capitaliste mărește valoarea vechilor venituri și deschide posibilități noi de cîștig. Lupta contra intrușilor devine mai aprigă. Se invocă din nou vechiul regim de protecție preferențială.

Intr-un sat ca Dragoslavele se ajunge la importanta acțiune de stabilire a moșiilor pe care merge obștea satului, în anul 1806¹⁴¹. Stabilirea are loc la cererea sătenilor băștinași din poruncă domnească, fiind încredințată logofătului Ilie Vlădoianu. După o luptă dîrză, cu răbufniri ulterioare, se cade de acord asupra numărului curios de 22 1/2 moși. Ea consacra vechile stăpîniri, cumpărăturile și înzestrările intervenite și, fără a le menționa expres, curăturile individuale din hotarul obștesc (livezi, vii, finațuri, case) și diferite forme de acaparare mai brutală. Nici unul din acești 22 1/2 moși nu aveau cărți personale mai vechi. În 1827, cînd alți doi excluși atacă împărțeala de la 1806,

¹³⁵ C. A. Aricescu, *op. cit.*, p. 148.

¹³⁶ Asupra caracterului excepțional al vinzărilor către străini, în această perioadă, vezi C. Șerban, *Lupta orășenilor din Cîmpulung-Muscel împotriva aspirării feudale în sec. XVII—XVIII*, în „Studii“, 1962, nr. 4, p. 953—969.

¹³⁷ Urechia, *Ist. rom.*, IV (II), p. 77.

¹³⁸ I. Răuțescu, *Cîmpulung...* p. 36. Reinnoit de Alex. Moruzi (20 mart. 1794).

¹³⁹ H. H. Stahl. *Contribuții...*, II, p. 330.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 321.

¹⁴¹ I. Răuțescu, *Dragoslavele*, p. 391 urm. Neamurile băștinașe neavînd carte au hotărît bătrînii care au fixat 22 1/2 moși, iar „pentru căminurile din sat i alte locuri și livezile ce le au deosebite, unii cu cumpărători, alții de zestre, alții de clironomie, ... să și le stăpinească... cum... și pînă acum“ (cartea log. I. Vlădoianu, delegat de ispravnici).

li se cere dovada calității de moșnean prin hrisov domnesc și numai ca o tranzacție față de stăruința și de situația lor personală, li se admite totuși înglobarea în moșii existenți. În orașul Cîmpulung, cei 33 de moși existenți înainte de 1846 devin 44 după aceea, în registrul orășenilor. H. H. Stahl¹⁴² a demonstrat în mod convingător caracterul negenealogic al acestor moși, din care unul reprezenta onorarul avocaților¹⁴³.

În noile condiții economice, vechiul protimisis de obște este reînviat și aplicat în favoarea acestui corp de moșneni băștinași, care însă îl va aplica în condiții de luptă și de continuă diferențiere. Egalitatea obștească — lipsită de bază prin chiar inegalitatea loturilor și prin principiul proporționalității veniturilor față de loturile stăpînite — revenea însă mereu ca o revendicare sinceră a oamenilor săraci iar din partea conducătorilor înstăriți, la nevoie ca o formulă interesată, de agitație.

Relativa autonomie judiciară de care orașul continua să se bucure se aplica și în materie de judecată a proceselor de protimisis. Multe litigii de acest fel între orașeni puteau să se oprească la judecata autorităților orășenești. Cînd conflictul se grefa pe drepturi de protimisis obștesc al orașului și se lega totdeauna cu un străin intrat în obște, se ajungea la o judecată domnească.

Protimisisul în satul megieșesc Găureni (Oltenia). Un alt exemplu de folosire a protimisisului în satele megieșesti cu structură de obște îl vom lua din anafora cu data de 15 august 1815¹⁴⁴ a veliților boieri către Caragea vodă în pricina lui C. Cocioiu din Craiova cu obștea din Găureni și din întăritura domnului, larg motivată, din 10 septembrie același an.

Cu un testament fals, Cocioiu se făcuse, din epitrop, clironom al lui Șarban *sive* Mircea Lăzărescu din Găureni, care voise să doneze averea sa bisericii din Comoșteni. El pusese astfel mîna pe o moșie de 12 1/2 stînjeni în Găureni; după care cumpăraseră „cu ...protimisis ai stînjenilor lui Șarban“, alți 68 stînjeni și 7 palme. Descoperindu-se falsul, titlul de protimitar al lui Cocioiu este anulat, și oamenii din obște, ca rude ai celor ce vînduseră, cer să răscumpere ei cumpărăturile anulate ale lui Cocioiu, și le dăruiesc tot bisericii. Domnul admite răscumpărarea pămînturilor „al căror venit ce va fi luat Cocioiu pînă acuma să rămie bine luat pe seama lui, drept dobînda banilor cumpărători“. Cocioiu invoacă prescripția; sătenii o înlătură, dovedind că, de bunăcredință, l-au socotit moștenitor adevărat.

Cu acest prilej se constată cum Cocioiu n-avea în sat pămînt pe temeiul căruia „să fi putut cumpăra în hotarul Găurenilor măcar un stînjen de moșie, fiind cu totul străin și de moștenire și de vreo cumpărătoare de mai înainte“.

Vechea distincție între răzeșul de baștină și cel de cumpărătoare persistă, deși ambele, acum ar fi dat drept la protimisis. Și întăritura continuă: „Dar și să fi avut... de vreme ce obștea moștenitorilor și locuitorii de acolo fac strigare asupra lui și nu-l primesc a mai fi între ei fiind om rău, răzvrătit și pricinuitor între dîșii de judecări cu cheltuieli și pagube, iarăși se cuvenea a se izgoni de acolo. Drept aceea și hotărîm ca numitul Cocioiu să lipsească cu totul de acolo...“. Și anafora con-

¹⁴² I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 331—333.

¹⁴³ Pentru procedeele de confecționare a moșilor, vezi doc. din 12 mai 1805 (N. Iorga, în B.C.I.R., 1924, 103, nr. 63 = *Anc. doc.*, p. 67, nr. 10).

¹⁴⁴ Gârboviceanu, *Bis. av. proprii*, II, 1910, p. 288—300 și p. 307.

stată: „De care zice divanul că în vreme ce Cocioiu numai cu stinjenii ce i-au cumpărat le-au făcut atitea zulumuri și dărăpănări, dar cînd va intra în mai mare stăpînire (cum ar fi cazul unui adevărat boier — V. G.), cine poate să mai trăiască cu dînsul?”.

De aceea soluția aprobată este că acest Cocioiu „să lipsească cu totul din stăpînire, ca un răsvrătitor și supărător, atît acestor jeluitori cît și altor împrejurași, sărăcindu-i și prăpădindu-i cu ale lui netrebnice urmări și uluiri, din care și chiar locuitorii (clăcași — V. G.) din satul Grecești s-au răspîndit peste 40 de case... zicînd ca și celelalte case cîte au rămas se vor răspîndi... cînd nu va lipsi Cocioiu dintre ei”.

Rezultatul a fost că toți cei 68 stinjeni și 7 palme au trecut la biserică, iar boierii au creat fostului mare ban Gr. Brîncoveanu dreptul de a numi el episcop pentru aceste bunuri, biserica fiind pe moșia sa, și mai tîrziu, cînd descendenții donatorilor vor ridica pretenții, se va constata că Eforia spitalelor Brîncovenesti se comportă ca proprietară a daniilor făcute de obște.

Concluzii asupra protimisisului în așezările cu structură de obște. Aspectele precedente ale protimisisului n-au o reglementare corespunzătoare în Pravilniceasca condică. Analiza lor presupune că a fost rezolvată în prealabil problema interpretării structurii de obști de care sînt legate și problema trecerii de la formele mai arhaice de organizare (devălmășie absolută cu stăpînire locurească), la forme mai noi (obște umblătoare pe bătrîni stabiliți convențional, cu dezvoltarea, în sînul ei, a unei devălmășii avînd un caracter cît mai strict genealogic), adaptarea acestor forme la noile condiții de lentă și inegală trecere la capitalism făcîndu-se foarte greu și pe baza unei ascuțiri a luptei sociale. Aceste probleme care nu puteau fi reluate în lucrarea noastră, au fost adîncite, cu rezultate deosebite de H. H. Stahl, în lucrarea citată, chiar pentru unele din localitățile alese de noi spre exemplificare. Analizele sale întregesc în mod necesar expunerea noastră.

Protimisisul de obște se dezvoltă cu adevărate pauze, urmate de momente de criză. Deși la procesul din 1744 cu biserica Bărăției, cîmpulungenii declarau că „de ar fi avut voe streinii să între cumpărători în Cîmpulung, ar fi venit mulți, cu sume mari de bani și, fiind ei supuși dăjdiilor Vistierii, pînă acum s-ar fi coprînsu acel oraș de streini”¹⁴⁵, protimisisul, prin el însuși, nu poate opri destrămarea obștii și nici n-a oprit-o vreodată, oricît de important apare rolul lui, de la caz la caz. În condițiile epocii, el este o formă oarecum retrogradă de imobilism social și economic, și echivala cu o inalienabilitate a pămîntului în general sau în raport cu anumite operații economice (arendășie, trecere în stăpînire deplină), ceea ce presupunea o accentuare a autoadministrării obștii. Temporar și pînă la un anumit punct, sărăcimea și mijlocașii obștii, dacă luptă organizat, pot găsi în protimisisul obștesc o stavilă împotriva unor abuzuri și acțiuni de acaparare. La Găureni, reacția de autoconducere și de control a obștii („locuitorii.. fac strigare asupra lui Cocioiu și nu-l primesc a mai fi între ei”) se produce sub egida și cu consacrarea finală a domniei, și pămîntul răscumpărat merge la biserica ctitorită de boier, dar caracterul ei de justiție locală și eficacitatea ei care se impune domniei, trebuiesc reținute. În

¹⁴⁵ *St. și doc.*, I—II, p. 302, vezi C. Șerban, *Lupta...*, p. 956.

condiții de stratificare socială crescîndă¹⁴⁶, același protimisis obștesc poate fi cu mai mult succes folosit de conducerea obștii și de partidele de fruntași. Vor invoca însă și aceștia, în mod tendențios, interesul general al obștii și lozincile de egalitate sau de autonomie locală. Inșiși străinii, adversari ai protimisisului, îl invocă de îndată ce în fapt pot să se alăture băștinașilor. De altfel, în condițiile întîlnite, frontiera între băștinaș și străin este nesigură. Străinul de azi apare peste cîteva decenii în rîndul băștinașilor. Cocioiu, element orășenesc, se servește de protimisisul comun pentru a pătrunde mai larg în obște. Trebuie însă reținut că în procesul de trecere de la feudalism la capitalism s-au cristalizat și folosit forme de protimisis obștesc și de autoadministrare a obștii, legate de apariția și activitatea unor elemente capitaliste. De aceea aprecierea acestor forme trebuie să se facă în spirit critic, fără transpunerea lor mecanică — sub denumirea de forme sau procese arhaice — în perioada cu adevărat străveche a obștiilor, cînd se face trecerea de la comuna primitivă la feudalism.

¹⁴⁶ În perioada de care ne ocupăm, stilul de viață *frățească* pare a exprima încă o reală solidaritate de familie, și locală; verii din doi frați, împăcîndu-se, declară: „mai găsind alt moș în hotaru nostru împresurat... și scoțîndu-l să avem a-l împărți iară în două frățește” (20 mart. 1804. C. Rădulescu-Codin și I. Răușescu, *Dragoslavele*, p. 156). Dar cînd alte rude scot o moșie de la un egumen decid „să fim frați ca niște neamuri ce sintem, cu Stan Bădeanu 2 părți și numiții dragosloveni o parte” (14 iul. 1779, *ibid.*, p. 147). Noțiunea de relație *frățească*, și în obște, a încetat deci de a mai presupune cu necesitate egalitatea între *frați* sau *înfrățiji*; mai mult decît atît, legătura dintre frați avea nevoie de o sancțiune de stat: „cine să va lăsa (de înțelegere — V. G.) să fie închinat gloabă domnească tl. 50 și bătae la talpă trei sute”.

CAPITOLUL VI

DREPTUL DE PROTIMIȘIS ÎN SOBORNICESCUL HRISOV DIN 1785 ȘI ÎN PRACTICA PERIOADEI DE PÎNĂ LA INTRAREA ÎN VIGOARE A CODULUI CALIMACH

Alcătuirea și structura generală a Hrisovului: Sobornicescul hrisov este cel mai important act legislativ intern ¹ pînă la Codul Calimach. Așezămintele lui C. Mavrocordat și unele hrisoave ulterioare privind relațiile agrare îl depășesc prin importanța lor socială, nu ca monument juridic.

Sobornicescul hrisov are două părți, corespunzînd fiecare unei anaforale distincte. Partea întii tratează regimul protimisisului la vînzare, al schimburilor și zalogirilor de moșii, cu prohibirea anumitor categorii de dani. Partea a doua se ocupă de regimul căsătoriei țiganilor între ei și cu liberi. Hrisovul reglementa deci sistemul proprietății feudale în două din aspectele ei caracteristice, moșiile și țiganii. Prin întindere și structură, el lua trăsăturile unui fel de „cod” al acestor materii ², constituind un răspuns reformist ³ al domniei și al întregii clase dominante la criza tot mai ascuțită a relațiilor feudale în domeniile reglementate.

Pentru pregătirea propunerilor de reglementare a unor atît de importante probleme, domnul a convocat acel sfat lărgit, care se numea *sfatul de obște, adunarea obștească* sau *soborul*, a cărui componență varia după împrejurări și, în primul rînd, după voința domnului. Se caută astfel să se dea o mai largă bază de clasă hotărîrilor luate, care puteau fi tendențios

¹ Cf. L. Kasso, *Dreptul bizantin în Basarabia*, trad. Șt. Gr. Berechet, Iași, 1940, p. 65. *Sobornicescul hrisov, 1785—1835—1839*, ed. critică, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1958, p. 6.

² N. Iorga, *Histoire de Roumains*, vol. VIII, 1944, p. 19, merge, deci, prea departe cînd spune că domnul a tipărit o „lucrare întinsă”, „Colecția poruncilor sale în toate domeniile, un «cod» destul de voluminos de reforme”, caracterizare reluată de Ioan I. Velicu, *Moldova sub Al. I. Mavrocordat*, Buc., 1942, p. 36, dar prezentată ca privind altă operă decît Sobornicescul hrisov.

³ Vezi nota precedentă. Iorga insistă asupra ambiției lui Al. Mavrocordat și asupra dorinței lui de a rivaliza cu Al. Ipsilanti.

prezentate ca voință a *obștii*, a țării. În raport cu această origine, Hrisovul care întărea anafora unui sfat de obște era un hrisov *sobornicesc*⁴, *obștesc*⁵ sau „*făcut cu sfat de obște*“⁶. Și în Țara Românească⁷ și în Moldova⁸, astfel de reglementări au existat și înainte și după 1785. Hrisovul din 1785 a ajuns să fie individualizat prin simpla calificare de Sobornicesc. De aceea, pentru cel cu același caracter din 1827, se precizează că este al lui Ioniță Sandu Sturza.

În redactarea textului, un rol important a revenit colaboratorului intim al domnului, Sturza, despre care se spune în hrisov: „Scrisu-s-au... de boiariul nostru Șarban, logofăt de taină“⁹.

Sfatul de obște s-a întrunit la 14 august 1785 pentru ambele anaforale. Prima anafora, Al. Ion Mavrocordat-Firaris a aprobat-o prin rezoluția domnească din octombrie 1785, în vederea alcătuirii unui hrisov separat¹⁰. Ulterior, s-a dat o întărire globală și ambele anaforale au fost încorporate într-un hrisov unic, publicat la 28 decembrie 1785¹¹ și cunoscut sub denumirile arătate. Tirajul fiind insuficient, Hrisovul a circulat în manuscrise¹², în care uneori se adăugau extrase din ponturile relative la obligațiile clăcașilor, obținându-se un fel de îndreptar legislativ al domeniului feudal. În 1835 a fost republicat cu o serie de interpretări legislative, iar în 1839, sub o formă restructurată, de care ne vom ocupa la locul

⁴ 12 nov. 1797 și 3 mart. 1794 cit. mai jos, n. 17; vezi Donici, *Man.*, XXV, 5; Anafora din 31 oct. 1819, în text, vezi mai jos, p. 308; ed. 1835 a Hrisovului.

⁵ Anaf. 1819 cit., în titlu.

⁶ Donici, *Man.*, XI, 17: „hotărîrea... cu sfatul de obște“.

⁷ Hrisoavele din 24 apr. 1596 și 15 iul. 1631, cele privitoare la dezrobirea mănăstirilor din 1639, 1640, 1646; așezămîntul lui C. Mavrocordat din 5 aug. 1746; hrisovul pentru alcătuirea și porunca pentru reconfirmarea în 1782 a *Pravilniceștii condici* (vezi ed. 1957, p. 44—5; 192; 203; 206); cele privind alcătuirea și unele modificări ale *Legiurii Caragea* (vezi ed. 1955, p. 186—7; 212; 220—1).

⁸ Hrisovul pentru țigani al lui Gr. Al. Ghica menționat în *Sob. hrisov* (ed. critică, 1958, p. 18) și poate al doilea hrisov amintit tot acolo; cel din 1 iul. 1817 pentru alcătuirea Codului Calimach (vezi ed. 1959, p. 862; cf. însă p. 51) și numeroase altele.

Pînă la 1749, autorii nu disting un sobor sau sfat de obște de Adunarea stărilor (vezi Gh. Brătianu, în „An. Acad. Rom.“, s. III, M.S.I., t. XXVIII—XXIX, 1946—7) sau Marea adunare a țării (P. P. Panaitescu, în „Studii“, 1957, nr. 3, p. 153—165, care consideră că ultima adunare de acest fel — într-o formă *alterată* — a fost cea din 6 apr. 1749 pentru dezrobirea vecinilor). După 1749, sfatul de obște rămîne un organ consultativ cu atribuții îndeosebi legislative, caracteristic pentru perioada de destrămare feudală pînă la Regulamentele organice, și care n-a fost încă studiat în istoriografia noastră ținîndu-se seama și de acele sfaturi de obște anterioare anului 1749, despre care nu știm încă precis dacă pot fi considerate ca Mari adunări ale țării (de pildă cel care sub Gr. Ghica a reglementat situația țiganilor).

⁹ Iorga, *op. cit.*, p. 19, afirmă că Șarban a *tradus* „voluminosul cod“.

¹⁰ Cf. ed. 1958, p. 6.

¹¹ Fiind tipărit în „stamba tipografiei bisericești de popa Mihail Strilbeașchi și exarh din Mitropolia Iașului“, cunoscutul tipograf, gravor și legător artistic de cărți. Vezi Bibl. Acad. R.P.R., C.V.R., 490 (Bianu—Hodoș, *B.R.V.*, II, nr. 490). Această realizare a lui Mihail Strilbișki, nesemnalată de Emile Picot, în a sa *Notice* (1905), este relevată de N. Iorga, *loc. cit.*, reluat de I. I. Velicu, *loc. cit.* Iorga atribuie tipărirea, celor doi Strilbișki, tatăl și fiul. Acesta din urmă nu e menționat în nota finală, exterioră textului oficial care se referă numai la Mihail.

¹² Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 301, care vorbește de „stamba tipografiei politicești a orașului Eșului“ și „stamba tipografiei politicești a sfintii Mitropolii (a) Eșului“; ms. rom., 4453 (copiat în 1823), cu ponturile pentru clăcași; cf. rezumatul din anafora din 31 oct. 1819.

lor. Au urmat edițiile din 1852 și 1853. Reprodus în diferite culegeri ¹³, hrisovul a mai fost publicat în 1921 și, în ediția critică, completă, abia în 1958, de Colectivul de vechi drept românesc al Academiei R.P.R.

Conținutul primei părți a Hrisovului. Această parte, singura de care ne vom ocupa aici, reglementa următoarele materii :

a) oamenii săraci din starea de jos erau opriți de a mai dăruii celor puternici și bogați sau chivernisiți, moșii, vii, locuri de casă, livezi și alte averi. Este vorba de cunoscutele danii pe care cei puternici le smulgeau prin silnicie ori viclenie, sau pe care cei bogați le plăteau cu un preț ridicat, pentru ca operația să fie exceptată de la protimisisul rudelor, răzeșilor sau vecinilor. De aceea, daniile între săraci și cele de la bogat la sărac au rămas supuse regimului anterior (fiind mai departe valabile și exceptate de la protimisis) ;

b) se impuneau unele condiții pentru exercitarea protimisisului și se instituia o procedură de exercitare, într-un spirit nou, în cadrul dreptului domnesc (scris), folosindu-se în mod creator unele poziții și unele forme tehnice ale dreptului bizantin, pe care le regăsim în același fel și în procedura mezatului și a schimbului de moșii ;

c) pentru vânzările de moșii la mezat, procedura de valorificare a protimisisului era simplificată, creditorul neplătit la scadență fiind obligat să lichideze amanetul (zălogul) numai prin vânzarea la licitație ;

d) schimbul de moșii era declarat exceptat de la protimisisul obișnuit, dar divanul, prin întăritura sa, controla temeinicia și sinceritatea operației („pricina sau interesul“ invocat în act). Schimburile de moșii, ca și vânzarea, le erau interzise în principiu mănăstirilor, cu mici excepții care nu ne interesează aici.

Fără a fi o lege unitară, Hrisovul reglementa materia destul de strâns legate între ele, dar nu o făcea în mod complet și sistematic, ci numai pentru realizarea unor reforme mai întinse (protimisis, danie) sau mai limitate (celelalte).

Categoriile de protimitari și actele supuse protimisisului. Publicațiile de protimisis sînt introduse de Hrisov „spre înștiințarea acelorora ce rudeniia și răzășiia ¹⁴ le dă protimisis a cumpăra “. Pentru fondul instituției, dreptul anterior rămînea deci în vigoare. Trecînd sub tăcere pe megieși (vecini), Hrisovul nu înțelegea să-i excludă, dovadă că în toate actele de aplicare îi vom găsi menționați, fără nici o urmă de controversă. Ordinea de preferință în cadrul fiecărei categorii rămîne cea obișnuielnică ¹⁵.

Publicațiile, introduse expres pentru vânzările de moșii și de părți de moșie, s-au aplicat în practică pentru vânzarea oricărui nemișcător.

¹³ Urechia, *Ist. rom.*, I, p. 226, fragmentar ; *Uric.*, IV, p. 31—40 și A.L.C.T., I, p. 36 urm., numai anaforaua (în *Uric.*, și întăritura din oct. 1785) ; *Uric.*, II, ed. 2, p. 74—92, hrisovul după ed. 1835. Există cinci ediții în l. rusă.

¹⁴ I. Nădejde, în P.R., 1926, I, p. 209—210, a susținut că în Hrisovul din 1785, ca și în textele mai vechi, răzeș avea și sensul de coproprietar și de vecin, chiar la o proprietate urbană. Vezi documentele citate în notele urm.

¹⁵ Astfel, la 23 mai 1834 („Miron Costin“, III, p. 9), fratele trece înaintea verei sale, care avea banii pregătiți și vrea să răscumpere.

Hrisovul se referea expres numai la vânzare (voluntară și silită) schimburi, zalogiri și dării, fără a voi astfel să desființeze protimisisul la înstrăinarea sub altă formă a unui nemișcător, dacă obiceiul îl consacra. Protimisisul țăranilor la arendare și în materie de bezman rămîne neatinș de Hrisov.

Publicațiile de protimisis, inovația Hrisovului. Organizarea, sub formă de publicație controlată de stat, a exercitării protimisisului, constituie o cotitură importantă în dezvoltarea instituției.

a) Publicațiile nu-s obligatorii în caz de vânzare între rude sau între răzeși¹⁶. Pentru orice altă vânzare de imobile, zapisul, conținând prețul sincer al bunului vîndut, se înfățișează divanului care — dacă nu-l găsește economicos — trimite actele la dregătoria ținutului de așezare a bunului, pentru a păși la facerea publicațiilor de vânzare, la toate zilele de tîrg, timp de 6 luni, cu invitația ca cei interesați să-și exercite preferința sau să renunțe formal la ea¹⁷.

Obligatorie nu apare decît forma laică a publicației, la tîrguri și iarmaroace, dar, cărțile domnești vorbind și de publicarea pretutindeni, publicația se făcea probabil, cum era obiceiul anterior pentru *întrebare*, și la biserică.

b) Pe baza unui raport scris al autorității locale că nu s-au prezentat răscumpărători, divanul întărește vânzarea „ca să rămîie statornică”. În practică, protimitarii dau mărturie scrisă de renunțare, și se

¹⁶ Cartea din 7 mart. 1799 a lui Al. Ion Calimah (*Sur. și izv.*, VII, p. 118, nr. 96) : cumpărătorul fiind nepotul vînzătorului și avînd baștină în moșia vîndută (deci răzeș), absența publicațiilor este fără urmări, deoarece „Sobornicescul hrisov, la unii ca asămîne nu zice ca să se facă publicație”.

¹⁷ Cartea din 12 nov. 1797 (*Doc. Callim.*, I, p. 482, nr. 169) : „Să se facă publicație după hotărîrea Sobornicescului hrisov... la stare locului cît și prin tîrguri, la toate zălile de tîrg și pretutindene, cetîndu-să și copie zapisului întru auzul tuturor pără în șasă luni de zile...; și acei cari vor vrê să dê prețul care au dat dumnealui spat. și să răscumpere, ori cu protimisu de rudenii, ori de răzășii, sau megieșie, să le dați dum. mărturie la mână prin care să arătați ce rudenii sânt sau ce răzășie au, ca viind la divan, să să cercetezi”; pitacul din 2 aug. 1795 al lui Al. Ion Calimah către Iordache Rizu, hatmanul Sucevei (Urechia, *Ist. rom.*, VII, p. 277, nr. 2) : cere să se publice în tot orașul 6 luni de zile „întocma după mîndueala Hrisovului...; iar deacă pînă în 6 luni de zile nu se va arăta nimenea răscumpărător, să dai mărturiea d-tale d-sale banului..., cum că s-au urmat publicații... și că nimeni n-au eșit să ceară protimisire, ca să i se facă... hrisov de întăritură de la domnia mea”; 23 mart. 1797 (Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova (1741—1832)*, Iași, 1934, p. 21, n. 1) : carte domnească ispravnicilor de Tutova, de a face publicațiile necesare de 9 (citește: 6) luni la răscumpărarea unei moșii „cu protimisire de rudenie după soția sa”; 20 iun. 1798 (*Sur. și izv.*, VII, p. 115, nr. 93) : „Iordachi Munt(ean) și... îndată ce veți lua răvașul acesta să vă porniți cu publicația aceasta cetînd-o după rînduială întru auzul tuturor răzășilor acelei hlize de moșii... nu numai pe la satele de pe împregiur, dar și pe la zilele de iarmaroace o veți ceți pe la tîrguri... și care vor cere protimisis vor veni să arăte aice la is(pravnicie), iar care nu să iscălească publicația... o veți poblicui șasă luni de zile și iscălindu-să de toți răzășii împregiurași o veți aduce aice. Nicolaos serd., G. Iamandi med.”; 27 iun. 1798 (*St. și doc.*, V, p. 259, nr. 152) : la 24 ian. 1797 se scrie de la divan „cătără dumnealor vornicii de Botoșani ca să pue să facă legiuita publicație la stare locului și pretutindene pănă în șasă luni de zile, spre înștiințare tuturor acelora ci dreptatea le va da protimisis a răscumpăra”. Se aduce mărturia de publicație din 24 iun. 1797, dată de „spatariu Matei Milo..., fiind atunceea ban și vornic la Botoșani”, mărturie vizată de Iordachi Cantacuzino, mare logofăt al Țării de Jos. Domnul confirmă vânzarea.

face cuvenita consemnare în raport¹⁸, ca și de eventualul lor refuz, atît de a răscumpăra cît și de a iscăli actul¹⁹.

c) Indrituiții la protimisis, plecați peste hotar, au un termen de 5 ani ca să ceară *stricarea* actului de vînzare încheiat în absența lor.

d) După termenele arătate, nici o cerere de răscumpărare „să nu ...să ție în samă“; este o decădere categorică, în sensul obiceiului consacrat de hrisovul răposatului Grigorie Ghica voevod bătrînul (cum spune Sobornicescul hrisov), și înregistrat de Răspunsurile divanului Moldovei din 1782, decădere menită să curme neajunsuri ale vechiului regim obișnuielnic.

Un mare număr de documente atestă larga aplicare în practică a Sobornicescului hrisov, dînd totuși naștere unei lupte de clasă și întîmpinînd rezistențe, care au determinat uneori domnia să procedeze la modificări și completări. Unele inovații ale practicii au depășit sensul strict al Hrisovului.

Zălogirile. În materie de amanet, Sobornicescul hrisov introduce următoarea procedură :

a) creditorul care vrea să procedeze la executarea zălogului trebuia să înștiințeze divanul despre aceasta, neputînd invoca o clauză prin care debitorul i-ar fi cedat proprietatea asupra zălogului, în caz de neplată ;

¹⁸ 20 sept. 1797 (Iulian Marinescu, *Doc. vasluiene*, în B.C.I.R., IV, 1925, p. 225, nr. 14) ; Doi slugeri dau cumpărătorului, I. Roset, mărturie de hotărîrea lui Ștefan Burghel, a neamurilor și a răzeșilor din Boușor că „nu le trebui nici să scoată să răscumpere acele părți de moșie“ vindute de Paraschiva, văduva lui Andrei Burghel. Mărturia este dată cumpărătorului, serdarul lordachi Roset (vezi doc. 14 iul. 1769, *ibid.*, p. 224, nr. 9).

¹⁹ 3 mai 1817 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 106, nr. 121), încheierea mazilului delegat de isprăvnicia Tutovei ; 25 mai 1793 (P. R., 1926, I, p. 210), publicații pentru răscumpărarea unei case și a unei pivniți (Iași), cumpărate de Iani Adam bacalul ; 27 oct. 1795 (*Uric.*, XVII, p. 57), publicațiile sînt făcute de hatman: nu se ivesc protimitari și vînzarea este întărită ; 18 nov. 1795 (P. R., 1926, I, p. 210) se fac publicații pentru vînzarea unor case din Iași cumpărate de Ioniță Gane, fost mare clucer ; raport din 24 iun. 1796 că nu s-a ivit nici un protimitar ; 15 febr. 1812 (*Șt. și doc.*, VI, p. 115, nr. 204) ; 1 iul. 1838 („Ion Nec.“, I, I, 1921, p. 84) : case din Iași vîndute între boieri : divanul ordonă publicațiile, după care se face actul definitiv ; 22 iun. 1801 (P.R., 1926, I, p. 210), poruncă domnească vornicilor din Botoșani să facă publicații pentru o dugheană și o circiumă cu pivniță cumpărate de căp. Andrei Ciornei de la fiica vornicului Ioan și de la fiica acesteia, Maria ; 30 sept. 1810 (*Uric.*, VII, p. 62), publicații pentru o vie la Copou, cumpărată de Mitropolie, în lipsă de protimitari. Vorbește de protimisirea rudeniei sau a megieșiei. Iată cum decurge aplicarea Sobornicescului hrisov într-un caz concret : 14 iul. 1796 (Iulian Marinescu, *art. cit.*, p. 224 și urm., nr. 9—14) : văduva lui lordache Burghel, care avea o față și o nepoată moarte, vinde serdarului lordache Roset jumătate din Știubeiani și partea sa din Boușori ; la 5 aug 1796, Al. I. Calimah dispune ca ispravnicii de Vaslui să publice zăpîsul timp de 6 luni ; la 25 aug. 1796, ispravnicul de Vaslui, medelnicerul Nec. Hrisoverghi, scrie căpitanului Nicolae Cărare să arate neamurilor și răzeșilor zăpîsul de vînzare ; la 20 sept. 1797, mărturia de renunțare a protimitarilor, citată mai sus. Operația durase deci peste un an. La 20 mai 1797 domnul dispune să se facă alegerea părților : boierul își atînsese scopul, devălmășia era spartă.

Vezi alt exemplu pentru două moșii cumpărate de medelnicerul lordachi Miclescu de la căpitanul V. Bușită, în porunca lui C. Al. Ipsilanti către ispravnicii Tutovei : „Asupra cărora cumpărături au făcut cerire ca după hotărîre Săbornicescului hrisov să i să facă legiuita publicație asupra celor ce dreptate le va da protimisis de răscumpărare“. Amplele instrucțiuni nu diferă în esență de cele citate mai sus. (Antonovici, *Bogdana*, p. 169, nr. 103).

b) prin dregătoriile de la ținutul așezării bunului, divanul ordona urmarea unor publicații, ca în caz de vânzare. În termen de 6 luni, protimitarii puteau răscumpăra bunul, plătind datoria ;

c) după efectuarea publicațiilor, dacă protimitarii nu răscumpăra-seră, avea loc mezatul, la care creditorul se putea protimisii față de străini la prețul „ce se va adauge“ ;

d) după închiderea mezatului și întărirea stăpînirii prin hrisov domnesc²⁰, nimeni nu se mai putea protimisii²¹ „din neamuri sau răzeșii aceluia ce au zălojit“.

Aceste dispoziții nu s-au aplicat fără dificultăți. Mezatul a fost folosit, cutumiar, ca mezat voluntar, sultan-mezat, și în alte cazuri decât lichidarea unui zălog²². Răzeșii luptau să răscumpere cu precădere bunul de la terțul dobînditor, chiar după adjudecare, așa cum rezultă dintr-un document din timpul ocupației austriace în Moldova²³.

Schimbul. Asupra reformei Sobornicescului hrisov, în materie de schimburi de moșii, nu vom insista aici, deoarece nu ridică nici o problemă specială legată de protimisis. Amintim numai că textul nu distinge între schimbul simplu și schimbul cu sultă, care, în parte, este o vânzare. Trebuie admis că la nevoie divanul decidea dacă valoarea sultei dădea

²⁰ Anaf. din 8 sept. 1795, întărită de Al. Calimah la 13 oct. (Bibl. Acad. R.P.R., CGCCXXVI/139) dovedeste că pentru moșia Lozeni (Dorohoi), a vistierului Ianache Văcărescu din Țara Românească, megieșită dintr-o parte și dintr-alta, cu moșiile marelui vornic C. Balș, mezatul s-a ținut de epistatul vorniciei de aprozi, adjudecîndu-se moșia cu 4650 lei lui C. Balș. Sfîrșitul mezatului se făcea în divan „după orînduiala și pravila pămîntului“, adică Sob. hrisov. „cu hareciu... dîndu-să știre spre a să aduna la săvîrșire mezatului toți acei ce să arătasă musterii“, dacă cel ce vindea nu era mulțumit cu prețul obținut. În speță, Văcărescu vinde la București, amiabil, paharnicului Iord. Bucșănescu, cu 5000 lei, pretinzînd că Balș a refuzat să urce prețul. Divanul decide că procedura începută prin divan trebuia terminată tot prin divan, potrivit rînduiei și obiceiului pămîntului, căci vânzarea de la București nu este mezat, iar dacă este vorba de o vânzare de bună voie în pămînt străin, ea trebuia făcută în formele Sob. hrisov. cu publicație (ceea ce ar fi permis lui Balș să se protimisească), pe care cumpărătorul e obligat să le scoată, ceea ce Bucșănescu n-a făcut. Domnul decide că nu s-a respectat „rînduiala și obiceiul pămîntului, căci după a sfîntelor pravili hotărîre, cele ce să încep ca să fie întru știința obștii, trebuie iarăși cu știința obștii să să săvîrșască“. Constatînd că Balș are „protimisis“ ca megias „ce este de amîndoi părțile“, decide totuși în echitate să mai dea diferența pînă la prețul obținut de Văcărescu la București.

²¹ 12 mai 1817 (A. S. I., *Tipărituri* : *foi volante*, nr. 44), copie după hrisovul prin care Sc. Calimah întărește breslei evrești din Botoșani locul de cimitir cumpărat prin mezat de la moștenitorii lui Triandafil, deoarece „după nestrămutat obiceiul pămîntului, mezurile de-a pururea au tăria lor și protimisis sau răscumpărare, unde este mezat, nu încap“ (fiindcă protimisis se făcea înaintea mezatului).

²² 8 dec. 1803 (*Uric.*, IV, p. 214) : obiceiul se afirma ca obicei local, la dregătorii ținuturilor, dar domnia în 1803, confirmîndu-l, îl supune controlului centralizat al divanului. Prin cărți către ținuturi, se cere ispravnicilor să nu pășească la mezaturi fără poruncă domnească și să nu întărească acte de vânzare de moșii, dughene sau case. Pentru a nu se da naștere la *pricini*, cei ce voiau să vîndă trebuiau să se adreseze domnului ; vezi și Gh. Ungureanu, *Iust. în Mold.*, p. 21, n. 1.

²³ „De la kesaro-krăiasca Administrație a Romanului nr. 3218. Cătră cinștită ispravnicie a ținutului Bacău. Celor ce au jăluit cerînd protimisisirea la părțile lui Ioniță Cimbru, ce s-au vîndut la mezat, să dai răspuns, că n-au nici o dreptate să ceie aceasta, după hrisovul din 28 dec. 1785, și să se astîmpere de a mai jălui. De care să dă știre și ispravniciei. Roman 24 (13) avgust 1790. ss. Egghelעי, administrator“ (*Uric.*, XVII, p. 283) ; vezi un caz de sultan-mezat care duce la o vânzare între doi frați boieri, în doc. 23 mai 1797 (*Anc. doc.*, I, p. 78, nr. 20).

actului caracterul unei vânzări, și o trata ca atare. Schimbul de părți răzeșești între răzeși trebuia să fie precedat de o hotărnicire, ca și în caz de vânzare a lor. Hrisovul sprijinea astfel importanta acțiune de dezagregare a răzeșilor, dusă în această perioadă de domnie și de boieri.

Daniile anterioare și daniile antedatate. Hrisovul a decis „să rămie statornice“ daniile săracilor către bogați, făcute anterior intrării lui în vigoare, deoarece, altfel, „să poate da pricini de o neconțință și fără de sfârșit turburare între răzeșii de moșii“. A biruit deci interesul boierilor care primiseră pînă atunci danii, silnice. Anularea daniilor *plătite de boieri* ar fi dus la situații dificile: dacă actul se anula ca danie, boierul ar fi pierdut prețul plătit; dacă se dezvăluia fraudă și se anula ca vânzare, ar fi trebuit sau ca boierul să fie pedepsit prin pierderea prețului, sau ca răzeșul să restituie prețul încasat, la cvantumul stabilit prin jurământ.

Cei care, imediat după intrarea Hrisovului în vigoare, ar fi antedat o danie, pentru a o sustrage de la sancțiunea nulității, pierdeau atît lucrul cît și prețul, care reveneau răzeșilor păgubiți prin dania frauduloasă, dacă ei vor acele moșii. Numai răzeșii, deci, puteau cere anularea daniei, ca o nulitate relativă de protecție a unor terți determinați.

Imbunătățirea, în 1800, a sistemului de publicații. Anaforaua din 31 octombrie 1819 a boierilor către M. Suțu²⁴, precizează că la anul 1800 „născînd pricină pentru neadeverirea unei publicații, că s-au făcut cu iconomie tăinuită de cătră acei ci avea protimisis de răscumpărare, s-au adaos²⁵ prin cărțile domnești... cătră ispravnici... publicațiilor, ca să

²⁴ Vezi mai jos, p. 306.

²⁵ Vezi Bibl. Acad. R.P.R., MCCCXCII, fost 3508, f. 3: zăpisul de vânzare din 5 iul. 1815, dintre Ioan Pătrașcu, fost mare stolnic, și Dimitrie Ghica, fost mare agă, pentru moșia Strîmbii, ținutul Neamț, este supus întăririi divanului la 7 iul. 1815. Urmează cartea domnească din 22 iul. 1815 pentru facerea publicațiilor: „și să rînduiți un mazil de ispravă ce va fi mai aproape șazătoriu de numita moșie, în mîna căruia să dați și perelipsis a zăpisului, și pînă în 6 luni de zile neconținț să facă publicație, atît la stare locului între toate niamurile, și răzășii vînzătorilor, cît și pe la toate adunările norodului în zile de țîrg, și în tot ținutul acela, cetînd perilipsis a zăpisului întru auzul tuturor arătînd anume, cine iaste vînzător și cine cumpărător, și cu ce preț, ca pînă la împlinire vadeli de să va arăta cineva, ori din rudeniile vînzătorilor sau din răzășii, și megieși să răscumpere, aducîndu-i înaintea dumv. să-i cercetați, și dovedindu-să că sînt niamuri și răzășii cu vînzătorii, să le dați mărturie, prin care să arătați ce rudenie sînt sau ce răzășie au, ca viînd la divan să-s(ă) cerceteze, și, de li sa va cădê protimisis, vor întoarce banii cumpărătorului și vor răscumpăra, iar cînd pînă la vadiaoa de 6 luni nu vor eși nimine să ceară protimisis, atunce rînduitul mazil să margă la toate niamurile și răzășii vînzătorului, să le facă ce mai de urmă întrebare și arătare, și dacă tot nu vor vrê să răscumpere, atunce să-i facă să-s(ă) iscălească întru însuși acê înștiințare, atît acei ce vor fi rudeni și răzășii cu vînzătorii, cît și alții din lăcuiori, carii vor fi mai frunțași și preoții satului, precum și din negușitorii aceluî țîrg, mărturisînd că cu toții au auzit de facere publicației, pe care aducîndu-o la dumv. de va veți încredința că s-au urmat facere publicației întocma precum să poroncește să o adiveriți și dumv. și să o dați cumpărătorului pre lîngă care să-i dați și osăbită mărturiia dumv., arătătoare că s-au făcut legiuită publicație în hotărîta vadê de 6 luni, și nimine răscumpărător nu s-au arătat. Cu care amîndoao acest feliu de mărturii viînd la divan, i să va întări stăpînire: și prin carte domniei mele, ca să nu mai poată nimine a răscumpăra... și apoi pe urmă (de) să vor arăta vreunii sau răzășii și megieși cu jalobă dinpotrivă, și vor cere protimisis, cu cuvînt că de publicație n-au auzit, atunce nu numai că pe mazilul acela ce va fi rînduit să va pedepsi, dar și dumneavoastră veți fi îndatorați a da greu răspuns înaintea domniei mele, cu care nici într-un chip nu vă

rînduiescă mazil, om cu știință, și care va fi mai aproape de stare acei moșii să să facă publicație, și dacă nu să va arăta nimine pînă la șasă luni să ceară protimisis de răscumpărare... acel mazil să ei mărturie iscălită atît de niarul vînzătorilor și de toți răzășii acei moșii, cum și de toți înpregiurașii de prinpregiur, prin care să arate că au auzit cu toții că s-au făcut publicația și că n-au vrut să o răscumpere”²⁶. Declarația trebuia să fie iscălită și de mazilul rînduit și să fie remisă dregătorului, care făcea cuvenita cercetare și o adeverea. Pe baza raportului, astfel întocmit de ispravnic, divanul întărea vînzarea.

Regimul de excepție pentru ținutul Putna. Anaforaua din 1819 mai arată că în 1800 Constantin Alex. Ipsilanti a creat un regim de excepție pentru vînzările de vii răzășești din ținutul Putnei, dacă nu depășesc valoarea de 50—60 de lei. S-a ținut seama de frecvența tranzacțiilor²⁷, de depărtarea și mărimea cheltuielilor care împiedicau deplasarea la divan, pentru scoaterea publicațiilor, și s-a admis ca procedura Sobornicescului hrisov să fie îndeplinită de starostele de Putna, „fără a fi vreun chip de economie”²⁸. Regimul s-a aplicat curînd la Covurlui și Tutova, înainte ca boierii să propună extinderea lui în toată țara, la 1819²⁹. Era o măsură de descentralizare, în stil încă feudal, fiindcă dregătorul local primea o delegație limitată de a exercita o atribuție care rămînea a divanului. Măsura era pînă la urmă avantajoasă boierilor și orășenilor înstăriți, care își vedeau reduse cheltuelile de dobîndire a micilor bucăți de pămînt din ținutul Putnei.

Codul Calimach nu va conține nici-o dispoziție de abrogare, nici a Sobornicescului hrisov, nici a cărților domnești din 1800, care au rămas mai departe în vigoare, fără a fi încorporate în textul Codului.

Abrogarea protimisisului de megieșie — prin firman și hrisov — în cazul cumpărării moșiilor bisericii din Bucovina, de către un trust boieresc, la 1805. Biserica ortodoxă din Bucovina anexată la austrieci posedă în Moldova un mare număr de moșii, de care căuta de multă vreme, cu sprijinul guvernului imperial, să se desfacă prin vînzare sau în alt mod. Încă din 1798 se ajunsese la ideea scoaterii lor în vînzare, și în 1805 un

veți putea îndrepta” (f. 3v—4). La 1 aug. 1815, isprăvnicia rînduiește 2 mazili pentru facerea publicației: George Costin căpitan și Isac Răileanu (f. 4v—5). Pînă la 25 apr. 1816, semnează căminarii C. și M. Negre și medelnicerul Chiriac Ioan, răzășii din Negoști megieși cu Strîmbii, precum și cei din Totoești, Borcești și Uscatu. La 25 aprilie 1816, mazilul Isac Răileanu atestă că nu s-a ivit nimeni să răscumpere și isprăvnicia, adevărind actele, le trimite logofetei. La 25 august 1816 se dă hrisovul de întărire, cu motivarea că, deoarece „nu numai în hotărîta vadê de 6 luni de zile nu s-au arătat nimine cu cerire de protimisis ce încă și piste vadiaoa aceasta trecînd alie 6 luni de zile, și iarăși nu s'au arătat nimine cu jalobă cătră domnia mea de nici un feliu de cerire asupra moșii aceștia...”. Așadar, cartea domnească adapta analitic la speță, un formular al divanului (vezi pl. *vînzători*, folosit chiar la vînzarea făcută de o singură persoană). Vînzarea din 5 iunie 1815 ajungea să fie întărită la 25 august 1816.

²⁶ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom., 4126, f. 110v.

²⁷ Menționată sugestiv în textul cărții domnești. În continuare, anaforaua precizează: „pentru vînzări... peste 60 lei vor veni cumpărătorii aici”.

²⁸ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom., 4126, f. 110v—111; cf. *Sobornicescul hrisov*, Edit. Acad. R.P.R., 1958, p. 50.

²⁹ 15 ian. 1803 (A.S.I., *Condici*, K/370, f. 9) : instrucțiunile, ca răspuns, pîrcălabilor de Galați; 5 iun. 1816 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 102—107, nr. 118 și 121) : pentru o vînzare din 1814, „publicării după rînduială” de la 5 iun. 1816 la 3 mai 1817, cu întărire dată de isprăvnicia de Tutova.

grup de mari boieri moldoveni³⁰, asociați cu supusul austriac de origine armeană, Teodor Mustață, deținător de mari capitaluri, formează o tovărășie care, cu suma de 331 000 florini dobândește 66 de moșii întregi, 5 părți de moșie, în 12 ținuturi, prisăci la Iași, bălți în 2 ținuturi, vii la Putna și Hîrlău, un vad de moară la Putna. Tranzacția este autorizată prin firman al Porții³¹ și printr-un hrisov subsecvent din 18 aprilie 1805 al lui Al. C. Moruzi³². Hrisovul, întemeindu-se pe firman și dezvoltându-l în ceea ce privește protimisul, prevedea că megieșii moșiilor vândute nu erau primiți să conteste hotărârile și că moșiile erau libere de dreptul de protimis din partea megieșilor, dobânditorii putând dispune liber de ele prin orice fel de acte, cu rezerva că T. Mustață, ca străin, avea obligația să-și vîndă partea lui la pămînteni. Hrisovul justifică întărirea operației și pe considerația că „unile de moșiile aceste să hotărâsc și cu alte moșii a dumisale”, adică aplica în favoarea boierilor protimisul de vecinătate, pe care îl abroga pentru toți cei ce nu făceau parte din trust. Întărind operația la cererea părților, pe care o declară a fi „după pămîntescul obicei și legiuiri”, domnul se referă la faptul că este „întemeiată în slobozânia pre puternicii noastre împărății” care întărise veșnica stăpînire a boierilor asupra moșiilor cumpărate. Ținînd seama de caracterul internațional al operației, se poate înțelege intervenția Porții, care în această perioadă încerca să-și afirme larg drepturile de suzeranitate, dar tocmai de aceea este semnificativ că nu firmanul, ci hrisovul din 1805 prevede expres abrogarea — limitată la speță — a protimisului de megieșie³³, în sensul că „din parte acelor ci să megieșesc cu moșiile... să nu aibă ce mai mică supărări cu cuvîntul protimisării sau a răscumpărării, fiindcă însuși preputernica noastră împărății dă voi ca să opriască dumnealor întru stăpînire oricîte vor voi”. Acest hrisov era scris de fostul mare paharnic Ioan Tăutul, viitorul cărvunar.

Dacă, pentru a se garanta această enormă operație funciară a mării boierimi moldovene nu se ezită să se abroge o străveche formă de protimis pe care ar fi putut-o folosi și numeroase răzășii țărănești, în schimb, atunci cînd T. Mustață, contrar făgăduielii făcute, vinde o parte din lotul său (Băzga și Hilița) unui Ioan Măcărescu, sudit rus, hatmanul Răducanu Roset regăsește termenii tradiționali pentru a invoca în favoarea sa protimisul de megieșie în plîngerea din 6 noiembrie 1805 către domn³⁴, arătînd că nu va suferi „această strămbătate să vie dumnealui, un strein, să cumpere numele moșii mele”. Deși moșia nu era *cămin*, în sensul strict aristocratic al noțiunii, la care se referea D. Cantemir³⁵ și pe care îl legiferase Pravilniceasca condică în Țara Românească, totuși boierul sugerează că numele moșiei (Bohotin) era atît de legat de familia sa, încît trecerea lui prin vînzare, în miini străine, însemna o dezonoare pentru neamul Roseteștilor. Puternicul hatman indica domnului pe mitro-

³⁰ R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, în An. Acad. Rom., seria II, M.S.I., t. XXVIII, 1905—1906, Buc., 1906, p. 194—196; 297—301. Boierii erau: fostul mare logofăt Nic. Roset, foștii mari vistieri Iordache Balș și Iordache Roset, fostul mare cămînar Panaite Cazimir și „alți tovarăși”.

³¹ *Ibid.*, p. 194 și 299.

³² *Ibid.*, p. 297—301.

³³ *Ibid.*, p. 300.

³⁴ *Ibid.*, p. 302—303, nr. 120.

³⁵ *Descrierea Moldovei*, Buc., 1872, p. 115; Bibl. pt. toți, 1956, p. 211.

polit și 3 alți mari boieri, care, împreună cu alții aleși de domn, „să cerceteze și după a pământului obicei ce nestrămutat să păzește cum și după pravilă să-m(i) poci afla îndestulare dreptății“. Litigiul durează mulți ani, Măcărescu cerind sprijinul administrației militare, după 1806, și invocând tot obiceiul și pravila, pe care se va întemeia natural și divanul țării în explicațiile, favorabile lui Răducanu Roset, ce va da senatorului Kușnicov, președintele divanului, la 20 decembrie 1809³⁶. Procesul se judecă abia la 9 martie 1813³⁷ sub Scarlat Calimah, care ordonă la 15 octombrie al aceluiași an³⁸ executarea hotărîrii de răscumpărare în favoarea hatmanului, operațiile terminându-se abia în aprilie 1815.

*Semnificația social-politică a Sobornicescului hrisov*³⁹. În regimul Hrisovului, dania de pământ rămîne în genere valabilă⁴⁰, iar categoria de danii (de la razeșul sărac la puternicul bogat) pe care o denunța energic drept sursă de abuzuri⁴¹, de procese dăunătoare și de „pierzare de suflet“⁴², nu este supusă protimisului, ca danie — ceea ce ar fi fost o soluție hibridă, totuși preferabilă regimului anterior — ci este interzisă⁴³. Instrăinarea nemaiputîndu-se face decît cu titlu oneros, era în mod obligator supusă protimisului în noile forme de publicitate organizate de

³⁶ R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 303; judecata avusese loc la 9 nov. 1809, *ibid.*, p. 195.

³⁷ *Ibid.*, p. 196.

³⁸ *Ibid.*, p. 308, nr. 128 și p. 196.

³⁹ Introducerea ediției critice a *Sobornicescului hrisov*, 1958, p. 5—6 și 13, vede în protimis un simplu mijloc „de a împiedica pe străini să pătrundă în special în moșii“, ocrolirea lui avînd loc prin danii simulate. Beneficiarii schimbărilor capitaliste incipiente căutînd să-și plaseze bogăția „cît mai bine“, deci în imobile, Alex. Mavrocordat ar fi dorit să împiedice „înlătunarea scopului urmărit prin protimis“. Boierii s-ar fi apărut împotriva acestor beneficiari, întărind protimisul, iar razeșii ar fi înțeles și ei că fără această întărire „le este primejduită averea prin pătrunderea străinilor“. Gh. Gront, în „Studii“, 1960, nr. 5, p. 204 (cf. *Istoria României*, III, p. 639; 701) susține că Sob. hrisov urmărea să stăvilească dezvoltarea latifundiilor în detrimentul micilor stăpîni de pământ. Urechia (*Ist. rom.*, I, p. 228), fără distincțiile din textul nostru, scria: „Acest așezămint... convenea boierimii mult, de aceea și fu în vigoare pînă tirziu“ (trecînd cu vederea modificările la care a fost supus); vezi și mai jos, p. 336 urm.

⁴⁰ Daniile „drepte“ a căror validitate este confirmată, sînt idealizate în preambulul anaforalei; cf. în același sens dania lui Ion Alex. Calimah către tîrgoveții din Piatra, din 8 mart. 1797 (Urechia, *Ist. rom.*, VII, p. 567—8).

⁴¹ „...Povățuiți de cătră nesațiul interesului,... supt fealiuri de... făgăduințe... silesc pre cei mai săraci a le închina danii“. Se insistă însă subiectivist asupra rivalității și conflictelor dintre razeși, care „ca să-și izbîndească pizmă asupra neamurilor și razeșilor lor,... dau danii la cei mai puternicii unii încă și lucru ce nu iaste a lor. Și... numai numele le iaste de danii, (pentru ca să nu aibă de răspuns neamurile și razeșii lor), iară fapta... iaste adevărată vinzare,... cu preț mult mai mare decît aceia ce plătește lucrul. Căci ce preț nu dă un bogat interesat de moșii (subl. ns.), pentru ca să-și găsească chip a să face razeaș în moșiile altora, nădăjduind... să se lătasă...? Și... cite slăzi,... cite răpștiri și blestemuri de cătră cei împreună moșinași... mai în toate zilele“ (ed. 1958, p. 19—20).

⁴² Inceputul Hrisovului: „...luat-am sama din multe jalobe ce ni s-au dat și din necontenite pricini de giudecată..., pentru daniile... ce s-au urmat... din rău obiceiului... În care danii lăcuia numai un tînuiț viclesug... cu care putea a avea cuvînt de protimis (subl. ns.) în orice lucru n-ar fi putut avea dreptate să între cumpărătoriu și stăpînituriu...“ (ed. 1958, p. 18; cf. p. 20).

⁴³ Recunoașterea caracterului de criză al acestui moment, la R. Rosetti, *Pentru ce s-au răscolat țărani*, Buc., 1907, p. 26.

Hrisov⁴⁴. Aceasta asigură elementelor locale înstărite puțința de a se protimisi, adâncind diferențierile social-economice din sînul razeșilor⁴⁵. Reforma nu dădea decît într-o slabă măsură o satisfacție razeșilor, pentru a-i liniști în dirza lor rezistență⁴⁶. Această rezistență, menționată în Hrisov, va fi apoi combătută prin măsuri contra celor care pierdeau procesele sau care erau declarați *șireți*⁴⁷. După 1785, boierimea mare, de pe poziții latifundiare consolidate, se putea mulțumi cu celelalte metode de extindere a domeniilor ei. Acceptînd concesiile implicate de Hrisov, smulgea totodată din mîna concurenților (elemente streine promovate de unii domni, boieri și țirgoveți în ascensiune) un mijloc de acaparare așa de prețios, cum se dovedise dania scutită de protimisis.

Erau interzise daniile celor „de starea de jos și săraci, la cei mai puternici și chivernisiți (nefiind punctul rudeniei în mijloc)”. Noțiunile aci folosite — clare la 1785 — vor avea totuși nevoie de a fi lămurite la 1835, după cum vom vedea. Săracul era în mod normal din starea de jos, iar chivernisitul era și puternic. Cazurile de boieri scăpați nu fuseseră avute în vedere și interpretarea lor nu se oglindește în documente. Hrisovul nu arată pînă la ce grad rudenia face ca dania să fie valabilă. Puternicii puteau face mai departe danii săracilor, rar întîlnite în documente. Dania către biserici și mănăstiri „pentru pomenirea și folos sufletesc” nu este oprită cu nimic.

Reforma — pregătită, probabil, încă sub Alexandru C. Mavrocordat Dely-bei (1782—1785), ale cărei măsuri severe împotriva abuzurilor boierilor și operațiilor de speculă ale marilor negustori se oglindesc în formulările cu caracter social ale Sobornicescului hrisov — pare să fi întîmpinat sub noul domn (Al. Mavrocordat-Firaris 1785—1786) unele rezistențe. Insuși domnul, după ce aprobă anafora privitoare la danii și protimisis, nu semnează Hrisovul ambelor anaforele decît după 4 luni de tratative. În acest timp, grupările interesate în mod deosebit în problema țiganilor, pe de o parte, și în aceea a razeșilor, pe de alta, și-au făcut, probabil, concesiile reciproce.

Așadar Sobornicescul hrisov vine într-un spirit nou, în cadrul unei politici autoritare de stat, să declare bunurile razeșești indisponibile sub

⁴⁴ Comp. însă *Istoria României*, III, p. 639, în sensul că pentru a se curma procedeele de „viclesug tănuit” (daniile) s-ar fi întărit legea protimisisului prin regimul publicațiilor obligatorii la vînzarea de moșii și prin extinderea protimisisului la moșiile zălogite (vezi pentru protimisis la zălogire, mai sus, p. 92 ; 164).

⁴⁵ De aceea trebuie evitată idealizarea solidarității razeșești care s-ar fi realizat prin protimisis, și să nu definim această instituție, ca exclusiv razeșească (Seb. Radovici, *Moșnenii și razeșii*, Buc., 1909, p. 48—99), pe linia doc. 29 aug. 1760 care vorbește de dreptate razeșească (*Doc. Callim.*, I, p. 441, nr. 55 și *St. și doc.*, XXI, p. 147 ; A. D. Xenopol, *Casa Callimachi*, p. 242 dă un text diferit, din 25 aug. 1760, precizînd că s-a răs-cumpărat „ca vecin mai aproape”), dar pe care am văzut că o invocă și domnul, ca razeș.

⁴⁶ Vezi *Istoria României*, III, p. 639. Împotriva razeșilor împresurători de moșii boierești sau mănăstirești, care nu-și mărturisesc singuri vina, se folosesc cărțile de blestem, vezi Cartea mitrop. Gavril din 25 ian. 1786. (*Anc. doc.*, p. 343—4, nr. 234).

⁴⁷ Hrisovul din 1 mai 1786 (*Uric.*, IV, p. 123 ; Urechia, *Ist. rom.*, I, p. 229) : pentru „oameni vicleni și șireți” se prevede globirea „spre pilda și altora”, un număr de toiege la poarta curții gospod, intestabilitatea prin înscriere în condica divanului. Mazilii sau negustorii și cei de la alt rufet erau numai dați în bir cu țara. Condica divanului va fi înlocuită prin Condica specială a șireților, vezi T. T. Burada, *Condica șireților, o veche instituție juridică*, Craiova, 1920. Pentru limitarea dreptului de apel, prin anafora din 31 oct. 1819, vezi mai jos, p. 312.

raportul daniei. Răzeșii ajunși la nevoie erau astfel siliți să-și valorifice pământurile numai prin vânzări supuse protimisisului, ceea ce favoriza elementele înstărite din cadrul devălmășiilor și obștiilor respective, fără a stingheri prea mult pe feudali. Nici o altă măsură de ordin material nu venea să ușureze starea de criză a proprietății răzeșești. Răzeșul, prea slab în fața feudalului cotropitor, era apărat prin accentuarea dependenței lui de grupul răzeșesc și vicinal, ceea ce — obiectiv — nu constituia o formulă înaintată, ci una regresivă.

În partea privitoare la vânzări, zalogiri și schimburi de moșii, reforma a urmărit o reglementare mai precisă și sistematică, pe linia unei afirmări a dreptului domnesc, într-un domeniu unde regimul obișnuit dusesese la o criză gravă. În condițiile date, și această reformă, teoretic pozitivă, putea avea un conținut foarte relativ, așa cum am arătat mai sus⁴⁸.

Noul regim al protimisisului traducea preocuparea de a elibera proprietatea boierească de unele forme de condiționare feudală, începînd cu raționalizarea lor. Pentru moment, protimisisul era îngădit din punct de vedere procedural; în caz de schimb, rămînea înlăturat, iar în caz de vânzare a zalogului prin mezat, problema protimisisului se tranșa irevocabil înainte de licitație, punîndu-se capăt impreciziunilor din regimul obișnuit anterior. Și aici se introducea controlul statului, care rămînea un stat de clasă, în locul jocului mai liber al solidarității de familie și de sat. Era, în cadrul specific al feudalismului românesc, afirmarea unor poziții de despotism luminat, de luminism autoritar⁴⁹, care se manifesta și în alte țări vecine, la acea epocă, mai puternic decît curentul liberal⁵⁰ care în țările române, apare puțin mai tîrziu și se va contopi cu răsunetul revoluției franceze⁵¹.

În ansamblul său, Sobornicescul hrisov arată că urmărește „să sigurevsască stăpînire fieștecăruia pe avearea sa“. Este o definiție destul de exactă, pe plan juridic și într-un sector încă limitat, a rolului pe care pînă la 1864 acest act îl va juca în procesul de adîncire și de cristalizare a relațiilor capitaliste. Acest proces determina clasa dominantă să pășească — în mod laborios și contradictoriu — la transformarea regimului juridic al proprietății feudale. Pe drumul acesta nou, pe care îl pregătise în felul ei Reforma lui C. Mavrocordat, Sobornicescul hrisov este un prim pas, care din punct de vedere formal se face încă sub auspiciile „pravilelor“, adică al dreptului romano-bizantin. Dar îndărătul acestei forme, acționau și triumfau interese și tendințe care duceau nu înapoi spre dreptul bizantin, ci spre descompunerea lentă a sistemului feudal, spre introducerea orînduirii capitaliste.

⁴⁸ Vezi mai sus, p. 234.

⁴⁹ Frazologia oficială a iluminismului fanariot nu lipsea nici din preambulul Sob. hrisov (ed. 1958, p. 17): „...scoposul domniei mele au fost și iaște ca să aflăm toate chipurile ceale mai de folos urmări și de întemeiere obștii. Și nu numai ceale vechi și bune obiceiuri (subl. ns.) să le întărim, ci și la mai bună stare, în cit va fi cu puțință, să le aducem, iară ceale pricinuitoare de strîmbătate să le lipsim cu totul“. Pentru teoria obiceiului în această perioadă, acest text are o importanță deosebită, enunțînd clar dreptul de cenzură al domniei asupra obiceiului.

⁵⁰ Vezi S. Vianu, în *Nouv. ét. d'hist.*, I, p. 285—297, care așază chiar în ultima decadă a sec. XVIII pătrunderea și a acestei tendințe liberale, în Moldova.

⁵¹ În această perspectivă credem că trebuie înțeleasă caracterizarea lui N. Iorga, *Hist. des Roum.*, VIII, p. 19, care vede în Al. Mavrocordat un spirit revoluționar și în hrisov rezultatul unor „influențe filozofice, venind din Occident“.

Rolul dreptului romano-bizantin în geneza, structura și soluțiile Sobornicescului hrisov. Vechea istoriografie, cu excepția lui N. Iorga, a prezentat Sobornicescul hrisov ca un rezultat în mare parte, sau chiar exclusiv, al influenței bizantine, teză reluată indirect în ultima vreme de istoricii greci. În istoriografia nouă, această influență a fost cu totul negată⁵².

V. Erbiceanu⁵³ și, mai înainte, Em. Văcăreanu au susținut că exercitarea protimisisului fusese supusă la anumite termene, „grație influenței” Novelei lui Roman Lecapenu. „Tot sub inspirația bizantină” ar fi publicat Alex. Mavrocordat Hrisovul asupra daniilor (Em. Văcăreanu). Măsurile privitoare la dania „în imperiul bizantin, începînd cu Novela lui Roman Lecapenu”, ar fi inspirat Hrisovul din 1785 (I. Nădejde⁵⁴, A. Cazacu⁵⁵). Numai preferința dată rudelor simple față de răzeși, era socotită o receptare a obiceiului local, prin abatere de la Novelă (I. Nădejde), pe cînd, pentru A. Cazacu, în preemțiunea din Moldova „obiceiul pămîntului nu era decît o amintire”.

Tezele istoriografiei grecești despre originea bizantină atît a protimisisului reglementat de pravile în Țara Românească (începînd cu anul 1775 și 1780), cît și a celui obișnuielnic⁵⁷, dacã ar fi întemeiate, s-ar aplica și Moldovei și Sobornicescului hrisov.

Interpretarea istorică a unui act legislativ ca Sobornicescul hrisov trebuie să plece de la realitățile reglementate și de la legătura necesară dintre nevoile care s-au făcut simțite și soluțiile adoptate. Am arătat însă cum s-au născut problemele rezolvate la 1785 și cum s-a impus soluția fiecăreia din ele. Nici unele nici altele nu porneau de la un proces de receptare bizantină.

Pentru anafora privitoare la țigani, problema influenței bizantine nici nu se pune. În ceea ce privește daniile, legiuitorul moldovean se găsea în fața unor dispoziții de drept bizantin căzute în desuetudine, care interziceau între săraci și bogați nu numai daniile, ci orice act de dobîndire a unui imobil. Nimeni n-a propus adoptarea sistemului bizantin al protimisisului, iar problema limitată a daniilor a fost rezolvată în singurul mod posibil din punct de vedere tehnic, față de interesele locale în joc. Pentru a-i mări ideologic autoritatea, Hrisovul amintește în treacăt că aceeași este și soluția Pravilelor, sugerînd în mod greșit că și pînă atunci dania de la sărac la bogat va fi fost interzisă. Faptul că în unele texte bizan-

⁵² Introducerea la ediția critică a *Sobornicescului hrisov*, 1958, p. 14: „Despre Sobornicescul hrisov nu se mai poate spune că a fost copiat sau imitat după legi străine; el este, fără discuție, un produs juridic românesc” (cf. însă p. 7 unde se înregistrează referirea domnului la Pravile, adică „în special Basilicalele, care se știe că erau aplicate și la noi”).

⁵³ P. R., 1926, I, p. 102—106, cu critica tezelor Curtții de Casație.

⁵⁴ *La protimësis* etc., 1909, p. 94; la p. 100 semnalează diferența de termene între Novelă și Răspunsurile divanului din 1782.

⁵⁵ P. R., 1926, I, p. 209.

⁵⁶ *Dreptul de protimisis*, 1937, p. 130: „Hrisovul sobornicesc nu numai după conținutul său, dar și după introducere, pare să fi fost luat pe de-a întregul din Novela atribuită lui Roman Lecapenu, lucru de altfel constat (subl. ns.) și de I. Nădejde”.

⁵⁷ P. I. Zepos, *Συνταγματικὸν Νομικόν*, p. 79—83, și studiul *δὴν Μνημόσυνα Παρπούλια*, Atena, 1934, p. 291 urm.; idem, *L'influence du droit byzantin sur la législation roumaine de la période des princes phanariotes*, în „L'Europa e il diritto romano”, Studi in memoria di Paolo Koschaker, I, Milano, 1953, p. 434.

tine⁵⁸ se găsea ecoul juridic al unei politici sociale oarecum asemănătoare cu cea care devenea necesară în Moldova, a putut desigur fi invocat la 1785, ca un argument în favoarea adoptării unor măsuri care în felul acesta apăreau mai puțin neobișnuite.

În materie de schimb, dreptul bizantin cunoștea numai anularea pentru simulație⁵⁹. Hrisovul introduce un control de stat care permitea să se dea schimbului și vânzării prin mezat un caracter definitiv și să excludă însăși problema simulației.

Cît privește problema termenelor de exercitare a protimisisului, am arătat în altă parte în ce a constat rolul dreptului bizantin. Importantul termen de 6 luni, reținut de Hrisov, și care amintește de acela din Novela 114 a lui Leon VI, nu figurează nici în Novela lui Roman Lecapenul (respectiv a lui C. Porfirogenetul), nici în Manualul lui Armenopol. Hrisovul dă acestui termen, deja introdus în Moldova, o funcțiune nouă, în cadrul organizării originale a sistemului de publicitate, legat intim de organizarea judecătorească locală și de noua fază de dezvoltare a feudalismului românesc intrat în declin. Totuși, apariția Sobornicescului hrisov nu înlătură, la nevoie, aplicarea directă a „sfintei pravile”, a dreptului bizantin, cînd domnul o considera necesar. La 30 mai 1794, într-un proces cu caracter excepțional, între beizadeaua Dumitrașcu Mavrocordat și Neculai Balș, pentru moșia Vlădeni, pe care amîndoi boierii voiau s-o răscumpere ca vecini (răzeși), M. C. Suțu rezolva litigiul în favoarea beizadelei, referindu-se exclusiv la pravila bizantină⁶⁰, dar forma de protimisis aplicată de el era de mult consacrată de obicei. Motivarea hotărîrii avea un caracter politic.

Protimisisul în documentele perioadei de aplicare a Sobornicescului hrisov, pînă la intrarea în vigoare a Codului Calimach. a) În obștiile sătești și în devălmășiile răzeșești. Aici trăsăturile cu caracter arhaic se îmbină cu cele noi care oglindesc adîncirea procesului de descompunere a vechilor forme de solidaritate.

Documentele menționează adesea, ca și în trecut, caracterul excepțional al înstrăinării, sub presiunea unei necesități de neînlăturat⁶¹. Soli-

⁵⁸ Cunoscut prin edițiile apusene; vezi mai sus, p. 114—115.

⁵⁹ Z v. Lingenthal, *Geschichte* 1892, p. 245.

⁶⁰ Litigiul avea un caracter excepțional. Paharnicul Toma Cosma, cu 9 ani înainte, cumpărase moșia de la Aslan, oferind-o spătarului Gr. Balș, ca vecin, care însă nu s-a protimisit, din cauza prețului excesiv. D. Mavrocordat ar fi cerut totdeauna să răscumpere și ar fi invitat chiar pe N. Balș, fiul spătarului, să participe la răscumpărare. Acesta se protimisește numai după ce, într-un proces de 5 luni, beizadeaua cîștigă dreptul de răscumpărare. Boierii califică drept *vicleană* tactica lui Balș, care cere și judecată domnească. M. C. Suțu decide: „cercețîndu-se... sfintele pravile, dacă după răscumpărarea moșiei Vlădenii, ce prin judecată în curgere de 5 luni, cu dreptate de protimisis, s-au dat luminatului bezade, poate se mai aibă acum de iznoavă al doilea protimisis, nu numai jăluitorul acesta, ci și ori care alții să megieșesc cu acea moșie, carii atît mai înainte cît și în cîtă vreme s-au judecat luminarea sa, n-au făcut cerere, și am aflat că sfintele pravile opresc pe fieștecare de a mai avea protimisis, după ce prin aceiași dreptate de protimisis, făcînd ceilalți, cu cererea prin judecată de 5 luni, s-au dat luminatului bezede” (*Uric.*, XI, p. 310—313).

⁶¹ 8 iul. 1795 și 22 ian. 1811: bătrînețe și slăbiciune, „venind vreme di scumpete” (Ștefanelli, *Doc.*, p. 255 și 349, nr. 180 și 246); 15 febr. 1812 (*St. și doc.*, VI, p. 115, nr. 204).

daritatea de familie sau de devălmășie care se face mai mult simțită în regiunile cu structuri de obște de tip arhaic — Vrancea, Cîmpulungul⁶² — nu-și mai produce efectul în numeroase cazuri, din lipsă de disponibilități bănești sau din cauza intervențiilor boierului acaparator⁶³.

În obștii, judecata bătrînilor⁶⁴ și practica gloabei private⁶⁵ (prevăzută de părți în zăpisi lor) n-au dispărut. În Vrancea și Cîmpulung ocuparea unei ocine pe vechiul hotar (devenit, în Cîmpulung, loc împărătesc⁶⁶), sau primirea unui străin ca băstinaș⁶⁷ (adoptarea în obște) se face după vechiul obicei, care va mai dăinui în 1825, și care își găsește în mod corespunzător aplicarea și în târgurile cu structură de obște, ca Bîrladul⁶⁸. Însăși înfrățirea pe moșie persistă⁶⁹. Un țăran cîmpulungean, „la vreme bătrâneților mele, la slăbiciune me neavînd cele trebuincioase pentru hrana vieții, cât și pentru înbrăcăminte, neputînd să muncesc a mă hrăni“, scoate în vînzare „o moșioară dreaptă a me făcută de mîinile mele din pădure verde... cu știința și întrebare tuturor lăcuitorilor“, dar „alții din lăcuitori nu s-au aflat, numai numitul...“. Moșia este vîndută „peitoare în veci... nerăscumpărată nici odată și nesmintit de... nimine⁷⁰. Este un ecou al celei mai primitive forme de condiționare — față de întreaga obște — a

⁶² Iată un exemplu elocvent de respectare a solidarității, care nu-și mai atinge scopul: la 5 iun. 1802 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 306—7, nr. 212) Ștefan Blănar descoperă un zăpis de cumpăratură al moșului său Istrate Floce pe o moșie pe care o stăpînește Andrieș Bălan. „Socotindu-să el că n-ar lăsa acea moșie întunecată la mîini străine și chemîndu-ne pe noi, pe toate neamurile lui, ca să stăm împreună cu dînsul precum în giudecată așa și la toată cheltuiala ce s-ar face la scoatere acestei moșii, și... să avem a împărți frățește, dar noi... nevrînd a sta nici în giudecăta nici la oheltuială, i-am dat această carte de vichilie“. Ei renunță la drepturile de răscumpărare asupra acestei moșii.

⁶³ 22 mart. 1781 (Iorga, în B.C.I.R., 1925, p. 178, nr. 39): „trei, patru ani am rugat pe răzășii noștri și pe niamurile noastre ca să cumperé... n-au vrut..., am vîndut undi am găsit bani“ (la boier, spune un aprod de Covurlui). Cînd razeșii, solidari, răscumpără, zălogesc moșia pe 3 ani la 2 cămătari, 2 aug. 1816 (*ibid.*, p. 179, nr. 45). Neamurile n-au bani să răscumpere: 27 dec. 1790; 20 mai 1791; 21 nov. 1795; 18 nov. 1801; 30 ian. 1815 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 204, 213, 262, 299, 361). Cînd satul Valea Sării, alcătuit din 9 bătrîni cu neamurile lor, dau bani pentru a scoate moșia de la Roznovanu, fiecare dă cîte 500 lei (țidula din 20 nov. 1813, Sava, *Doc. putn.*, I, p. 177). Satele Ghebești și Nărujani la 14 și 16 iul. 1800 își schimbă săcăturile făcute de unii pe hotarul celuilalt; stăpînirea cu pace este întărită „de către noi și de către frații noștri i de către feciori, nepoți, strănepoți și de către toate neamurile noastre în veci de veci“ (*Doc. vrinc.*, I, p. 35—36).

⁶⁴ 16 mai 1801 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 293, nr. 203): unchiul care intrase în stăpînirea unei moșii întunecate (laz recucerit de pădure, „neavînd cine o căuta“) a nepoților săi, este tras „la giudecata și cercetare bătrînilor“.

⁶⁵ 21 iul. 1804 (*ibid.*, p. 318, nr. 222): gloaba prevăzută în zăpis, pentru caz de neexecutare, devine *straf* (germ. = pedeapsă); 18 apr. 1803 (*Doc. vrinc.*, I, p. 43—44): „oricări din neam(uri) să va scula ca să strice această învoială... să fie de cercetarea judecătii, bătut și globit, ca unul ce dă tulburări și face multă sărăcie și pricini între frați“.

⁶⁶ 21 mai 1780 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 128, nr. 100), unde se susține că este loc împărătesc o moșie (din averea tatălui?) rămasă după un fiu din prima căsătorie, mort de ciumă, moșie preluată de mamă pentru cominda mortului, dar ale cărui zăpise fratele vitreg care se dezinteresase de comîndă, le predase unui străin. Acesta invoca acum — în condiții confuze — calitatea de loc împărătesc a moșiei.

⁶⁷ 18 sept. 1803 (*Doc. vrînc.*, I, p. 41—42): „l-au făcut că este frate cu dînșii, fără știrea celorlalți frați, ce acum nu-l primesc“.

⁶⁸ 10 iun. 1804 (Antonovici, *Doc. bărl.*, I, p. 24, nr. 18): loc de casă dat de bătrîinii țîrgului, celor ce au tras cu dînșii la toate havaelele împărătești și domnești.

⁶⁹ 13 oct. 1797 (*Anc. doc.*, p. 92—3, nr. 34): a unei nepoate de frate, cu voia rudelor.

⁷⁰ 8 iul. 1795, citat mai sus.

stăpînirii locurești, chiar după transformarea ei în ocină. Pămîntul *împărătesc* pe care era făcută curățura, era tratat de săteni ca un hotar străvechi al obștii libere.

Cînd solidaritatea de neam sau de devălmășie nu-i este utilă, sateanul din obște înțelege să transmită o stăpînire statornică, la adăpost de orice sarcină, ceea ce se exprimă prin clauza de *vînzare pietoare*, cu *zapis peitoriu* sau *piitor*⁷¹, de *vînzare nerăscumpărată* (nici de vînzător, nici de rudele lui⁷²), prin clauze de interzicere a protimisisului sau de ne luare în seamă a răscumpărării „or la ce giudecată”⁷³. Foarte adesea acest rezultat presupunea că neamul și-a dat învoirea⁷⁴ sau că cei îndrituiți la protimisis n-au voit să cumpere. Alteori era legat de împrejurarea că intervenise o hotărnicire⁷⁵, sau de faptul că bunul constituie o agonisită personală, ca și cînd numai devălmășia sau caracterul de baștină ar fi justificat protimisisul.

Vînzarea către un străin poate conferi acestuia în mod expres calitatea de razeș, dar acte ulterioare între aceleași părți arată că razeșii de baștină înțelegeau să-i impună prin clauze neîndoelnice un statut de razeș cu drepturi limitate, străinul nefiind un boier⁷⁶. Razeșul „tot den trupul moșii noastre” era preferat în caz de vînzare și garantat de vî-

⁷¹ 24 nov. 1794 ; 21 nov. 1795 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 247 ; 262, nr. 174 ; 184) ; 15 nov. 1791 (*ibid.*, p. 220, nr. 156) : „i-am vîndut-o pietoare nerăscumpărată în vecinică vreme să o stăpînească nesmintit ca pe o dreaptă moșie și ocină..., fără nici un cuvînt de inprotivire despre mine și despre toți ficiorii sau niamurile” ; 2 ian. 1792, 16 mai 1801, 20 febr. 1815 (*ibid.*, p. 221 ; 293 ; 363 ; nr. 157 ; 203 ; 255) ; comp. „locuri pietoare” în documentul argeșean din 30 mart. 1715, N. Iorga, în B.C.I.R., 1924, p. 92, nr. 35.

⁷² 1 dec. 1805 (Sava, *Doc. Orhei*, p. 397) : „să n-aibă voe a întoarce vînzare aceasta”.

⁷³ 4 iul. 1786 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 160, nr. 119), danie către străini cu sarcină de cominde : „care din feciorii mei au din fetele mele s-ar scula ca s(ă)-i sco(ă)ță, să nu li să fie în sam(ă)” : idem, către soț și frate, 6 mart. 1804 (*ibid.*, p. 313, nr. 218) ; 20 mai 1791 citat ; 11 mai 1811 (*ibid.*, p. 353, nr. 249) : „să stăpîniască... nesmintit de cătră alți niamuri, iară sculându-se cariva a-l supăra, cu mine să-ș cauti”, sau „cu mine să-ș întrebe”, 30 ian. 1815 (*ibid.*, p. 361, nr. 254).

⁷⁴ 27 dec. 1790 citat : „i-am vîndut-o pietoare nerăscumpărată di cătră noi... feciorii noștri,... alți neamuri..., fiind cu știința lor vîndută” ; 10 mai 1792, citat ; 10 apr. 1800 ; 18 sept. 1801 (*ibid.*, p. 280 ; 299, nr. 196 ; 207) ; 1 dec. 1805 cit.

⁷⁵ 10 mai 1792 (*ibid.*, p. 223, nr. 158) : „niamurile mele... fiind toate împărțite, și eu dreaptă parte me am vîndut-o”. În speță, libertatea duce la înstrăinarea către alți doi nepoți.

⁷⁶ 24 oct. 1814 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 102, nr. 118) : razeșii din moșia Ireasca vînd poroșnicului Vasile Ștefan 10 stînjieni răscumpărați de ei (sau de Ștefan ?), „cu învoială că l-am primit răzăș”, ambele părți puțînd ține vii pe partea celui-lalt, fără dijmă ; la 5 mart. 1816 (*ibid.*, p. 103, nr. 119), aceiași razeși își rezervă dreptul de circiumi, în afara circiumei lui Ștefan, iar dacă vreunul din neamul lor va vinde, acesta nu poate cumpăra fără voia lor, altfel să piardă banii plătiți, fără a avea drept de stăpînire. Ștefan să-și stăpînească numai locul de han ; la 11 dec. 1790 (*ibid.*, I, p. 79, nr. 144), sub presiunea boierului judecător, noul venit se înțelege cu razeșii din Horțești „să nu fiu volnic a cumpăra fără știre razeșilor, cum și ei fără știre me” ; este o slăbire a drepturilor devălmășiei de razeși ; la 23 oct. 1792 (*ibid.*, I, p. 80, nr. 146) cumpărătorul, pitarul Vasile Nestor, este declarat „de acorn înainte... răzăș”, și pentru ca la 28 oct. 1792 („fiind razeș cu noi”) și 27 febr. 1794 (*ibid.*, p. 80 și 83, nr. 147, 152) să apară ca un acaparator sistematic, neoprit de nicio protimisire de razeș. Șetrarul Manolache, intrat la Nicorești pe locul ce fusese al pitarului Gheorghită, are ca vecini pe un Vasile Bahrin și pe un Antonaș. Cumpărînd cu protimisis de vecinătate locul lui Bahrin, îl silește pe Antonaș să primească angajamentul că dacă își va vinde locul „il va cumpăra cîni va ave protimisis” (*ibid.*, II, p. 64, nr. 68, 24 oct. 1802).

zător împotriva unei răscumpărări pornită de neamurile sale, despre care actul ne spunea că fuseseră întrebate ⁷⁷.

Numărul zălogirilor este mare, dovedind încercarea sătenilor de a-și procura numerarul necesar, evitându-se vânzarea. Constatarea are de altfel o valoare generală. În Cîmpulungul stăpînit de austrieci, continua să se practice clauzele prin care datornicul se obliga să lase în plată moșia zălogită, dacă nu plătește la scadență ⁷⁸, clauze interzise de Sobornicescul hrisov.

Vechiul obicei de liberă curătură pe pămînt străin persistă, în Tecuci sau în Cîmpulung, dar reacția stăpînului locului, care nici nu este un băstinaș, iar în general este un boier sau mănăstire (în obștea aservită), se înăsprește și are câștig de cauză în judecată, stabilindu-se că „să cădea lui Ion Oiță și părinților lui să întrebe pe stăpînii locului și luîndu-și voe atunci ar putea a-ș face vie, pomăt și orice ar voi, iar neîntrebat... intrînd va fi lipsă de tot lucru lui” ⁷⁹.

Viiile formează cîte un complex economic-juridic, numit ogradă, unde pot exista vii boierești (fără dijmă, în stăpînire deplină), sau numai de sădire, cu dijmă (emfiteuză). Pe dealul Hănțeștilor, în ținutul Tecuci, o ogradă se afla pe moșia domniței, dijma fiind de unul din zece. Vînzările de vii (fără loc) se fac după ce „am întrebat toți ogrădașii (24 apr. 1802 și 10 apr. 1814), toate nemurile și toți ogrădașii” (10 mart. 1810) ⁸⁰, fără vreun indiciu că se cerea și învoirea stăpîniei dealului (care după lege ar fi avut protimisul ei special), deși se făceau vînzări la oameni străini de ogradă.

b) *In afara mediului de obște*. Aici destrămarea raporturilor de solidaritate (frățietate) este mai accentuată. Hrubă — folosită ca pivniță de cîrciumă — și șopronul clădite frățeste, ajung să fie exploatate individual, un an de un frate, un an de celălalt, iar în caz de închiriere la un străin în anul respectiv, fratele care nu era la rînd, avea protimisul („a fi mai volnic”) față de chiriașul din afară ⁸¹.

Între boieri și răzeși, în raporturile dintre boieri și în tîrguri, reformele Sobornicescului hrisov se aplică pe fondul cutumiar cunoscut, și de aceea semnalăm numai unele particularități ale perioadei de care ne ocupăm sau cîteva trăsături semnificative comune cu perioada precedentă.

c) *Cotopirea răzeșilor*. Concurența între boierii acaparatori de răzeși continuă cu aceleași mijloace cunoscute.

⁷⁷ 23 iul. 1806 (*ibid.*, III, p. 89, nr. 103).

⁷⁸ 24 nov. 1794 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 247, nr. 174) : „să aibă a cosi părul erbii și la împlinire anului... să fie moșioara... peitoare vîndută drept acești bani nescotînd-o la soroc eu sau frații și niamurile mele”; 6 mai 1811 (*ibid.*, p. 352, nr. 248) : instanța de obște („cinstit scaunul nostru”) avea să aleagă bunurile „mișcătoare și nemișcătoare” de dat creditorului în plată; 1 mai 1801 : nepotul este creditor, dovadă de slăbire a solidarității; ajutorul este dat cu garanție imediată și cu siguranța recuperării (*ibid.*, p. 292, nr. 202) ; în zăpisiul din 27 mai 1803 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 80, nr. 92), slugerul Bran, pentru un împrumut de 15 lei, pune clauza : „nefiind banii la vadea... să fie părțile de moșie de istov a dsale”; în zăpisiul din 14 sept. 1805 (*ibid.*, p. 87, nr. 101), creditorul n-are decît dreptul de a vinde zălogul; cum prevedea Sob. hrisov.

⁷⁹ 6 oct. 1787 (*ibid.*, I, p. 78, nr. 143), în Hănțești.

⁸⁰ *ibid.*, p. 85—91, nr. 154, 156, 159.

⁸¹ 2 oct. 1810 (*St. și doc.*, VII, p. 68—69, nr. 76 ; *Anc. doc.*, p. 71, nr. 72).

La 6 iunie 1812⁸², Elena Paladi devenise răzeșă de cumpărătura în moșia răzeșilor Românești (țin. Cîrligătura) aflată între moșiile sale. Șerban Negel cumpără și el părți de la răzeși. Elena Paladi cere divanului „ca o răzașe și ca megiașă cu protimisări să întorc banii dmsale spăt. ci-au dat răzășilor... și să-mi eu părțile la a me stăpîniri“. Serdarul Ion Carp, după ce dobîndește un trup de moșie în Glodeni, invocă această calitate de megieși pentru a cumpăra din celălalt trup, părțile unor Nășculești, ajunși în nevoie. Aceeași răzeșie era poftită de spătarul Gh. Cuza, căruia Nășculeștii declară mai tîrziu că i-au vîndut-o. La 8 iunie 1813 un coboritor al Nășculeștilor își vinde și el partea, și întrebă pe vecinii întii (v. mai jos, p. 287, n. 6). Banul Mihai Cerchez, cu „protimisirea“ de vecinătate, răscumpără de la un răzeș din Nicorești, de bună voe, via lucrătoare, cumpărata de acesta de la Toader Bărcan⁸³. Pitarul Vasile Nestor, este primit răzeș în Horjești, Boghești și Vămăna Rusca, cu mărturia multor răzeși, și își continuă imediat acaparările, deși pe unul din zapise, un adaos lacunar spune că în Vămăna Rusca sau Martinești răzeșii n-au trebă, iar în Boghești fără de știre (lacună) au și răscumpărat (23 oct. 1792, v. n. 76). Deși începute cu 14 ani mai devreme, acaparările lui Vasile Nestor abia la 23 ianuarie 1806 dau naștere acestei grăitoare plîngerii către domn, semnată de 4 răzeși din Boghești: „...jăluesc Înălțimii tale, că în vreme moscalilor acestor de acum... un Vasile Nistor au început a cumpăra părți din hotarul moșiei noastre Horgeștii de la unii din răzeșii noștri fără știrea noastră... l-am tras în giudecată și au dat zapis că nu va mai cumpăra făr de știre noastră. După care pitaru făr de știre noastră au început a cumpăra din trupul moșiei..., încît ne-au cuprins toată moșie făcîndu-ne și impresurari... fiind oameni săraci și fiindcă a tuturor celor rămași a săvârșitului pitar se află elironom d-lui jitnicer Iordache Ciută, pentru care... am mai dat astă vară jalobă,... am luat... carte către... ispravnic,... du(pă) dreptate protemisul ce avem... și d-lui, jitnicer n-au ascultat porunca și au fugit la Bacău unde îi esti și așezare... Pentru care... ne rugăm... ca după protimisul ce avem să putem răscumpăra părțile ce sînt vindute de răzeși“. Potrivit rezoluției domnești, Logofeția cea mare îl citează pe Ciută, „cinstit d-lui jitnicer“, precizînd că dacă „nu vei fi următorii... și se va trimeti om domnesc de ti va rădica și ți va duce la stare locului și vei da și ciobote“ (25 ian. 1806)⁸⁴.

În fața unor rude preferate la vînzarea unei moșii, altele, deopotrivă de îndreptățite, rămîn inactive, dar cînd doi străini vin să cumpere de la noul stăpîn, ruda (fostul mare stolnic Ion Cheșcu) care nu se protimisise îi înlătură, își comasează două moșii care mărgineau locul astfel dobîndit și mai cumpără și alte părți de moșie învecinată⁸⁵.

În numeroase vînzări, neamurile întrebate lasă pe boier să cumpere⁸⁶.

d) *In tîrguri*. Protimisul se aplica la vînzarea caselor din tîrguri, clădite pe loc domnesc. Se inserează în act o clauză de oprire ca oricine să întoarcă sub cuvînt de *protie*, deoarece „aciastă vînzare al acestui loc s-au făcut prin știre tuturor neguțitorilor tîrgoveți, i a mah(a)lagiilor care s-au și iscălit marturi“⁸⁷. Este vizibilă transpunerea obiceiului de

⁸² *Sur. și izv.*, XIII, p. 61, nr. 67; 3 iul. 1812 (*ibid.*, nr. 68).

⁸³ 1 oct. 1790 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 73, nr. 82).

⁸⁴ *Ibid.*, III, p. 90, nr. 104.

⁸⁵ 12 iul. 1808 (*Sur. și izv.*, XXV, p. 118—119, nr. 112).

⁸⁶ 7 mart. 1789 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 72, nr. 80).

⁸⁷ 5 sept. 1816 (*Doc. Callim.*, I, p. 527, nr. 236): pecetea tîrgului; semnează H. Dima, epitropul bis. Sf. Ioan.

obște în cadrul mahalalei de oraș, tratată ca o obște orășenească. Răscumpărarea se face în târguri (Bîrlad) „după dreptate și cu protimisii”⁸⁸.

În această perioadă, târgoveții își aveau casele, prăvăliile, pivnițele și diferite binale construite în principal pe locuri din vechea moșie domnească a târgului, și mai puțin pe locuri domnești în sens restrîns. Un mare număr de case și prăvălii erau clădite pe locuri aparținînd mănăstirilor și boierilor, pentru care se plătea un bezman sau o chirie încă redusă, pe care feudații luptă s-o mărească. Pentru vechile locuri, domnul nu mai încasa bezman. În târgurile intrate integral sau parțial în stăpînirea unui feudal, prin danie domnească, înșiși feudații laici sau eclesiastici renunțau uneori, sub presiunea luptei orășenilor, și dacă intervenea o judecată domnească, la bezman pentru case⁸⁹, mulțumindu-se cu rentă feudală încasată cu diferite alte titluri de la târgoveții intrați în dependența lor.

În deceniul opt, valoarea terenurilor crește, potrivit cu dezvoltarea activității meșteșugărești și comerciale și cu apariția unor întreprinderi manufacturiere. Târgoveții tind să-și facă recunoscută, în mod formal și cît mai larg, din partea domniei o stăpînire consolidată asupra locurilor din vatra târgului, pe care își ridicaseră construcțiile necesare. În orașe ca Bîrladul, statutul recunoscut orășenilor este cel de *slobozenie*, cu motivarea că titlurile inițiale pieriseră din cauza turburărilor și pustiirilor, iar pentru refacerea târgurilor domnia a dat „cărți di opștii”, potrivit cărora locul rămînea constructorului de casă sau dugheană de pe el, „și rămăr și vnzărili di la un (răzăș) la alt (răzăș) iarăș temeinic și stăpănittoari”, fără dare către domn, „pentru locurile a celui, ce sânt după dreptati a lor”. Obștea Bîrladului, invocă însuși răspunsul din 1782 al divanului, trecut în condica acestuia, și potrivit căruia acest regim existase de la început, păzindu-se nestrămutat ca „obiceiu pămăntului”⁹⁰. În Botoșani⁹¹ și Piatra⁹² domnul dăruiește târgoveților vatra târgului, ajungîndu-se la o stăpînire orășenească de același fel cu cea din Bîrlad și punîndu-se capăt acțiunii de acaparare desfășurată de mănăstirile sau boierii care stăpîneau alte părți din vechea moșie a târgului, precum și un număr de locuri din vatra orașului. Pe aceste ultime locuri, târgoveții nu dobîndesc decît un drept de bezman. Creșterea valorii terenurilor și lupta orășenilor pentru consolidarea stăpînirilor, îi determină pe feudați să nu mai permită construirea liberă (cu simpla condiție — subînțeleasă — de a se plăti bezmanul obișnuit). Bezmanul necesita acum învoirea prealabilă expresă a stăpînului locului, suferă majorări frecvente și stăpînul urmărește adesea ca toate construcțiile ridicate să intre cu prima ocazie în stăpînirea sa, în vederea unei exploatare la nivelul noii conjuncturi economice. Pentru aceasta, soluțiile juridice cele mai potrivite le oferea nu obiceiul, ci dreptul bizantin pe care domnia începe să-l aplice prin cărți de judecată sau po-

⁸⁸ 19 nov. 1807 (*Antonovici, Doc. bărl.*, I, p. 26, nr. 20).

⁸⁹ 6 mai 1784 (*Doc. ist. econ. Rom.*, A. II, p. 7, nr. 3): măsură impusă de domnie pentru locuitorii din vechea vatră a Tg.-Frumos, care nu intră în dania din 18 iul. 1755. făcută Schitului din Codrul Iașilor.

⁹⁰ 11 aug. 1793 (*St. și doc.*, VII, p. 254, nr. 161; *Anc. doc.*, p. 196--197).

⁹¹ 8 nov. 1794 (*Doc. ist. econ. Rom.*, A. II, p. 20, nr. 13).

⁹² 8 mai 1797 (*ibid.*, p. 26, nr. 18).

runci. Un exemplu caracteristic îl găsim în cartea domnească din 27 mai 1798⁹³, în care, la o danie făcută episcopiei Romanului, se dispune : a) casele și dughenele nu se pot construi decât cu știrea și voia stăpînului ; b) pentru cele făcute pînă acum, dacă vor fi scoase în vînzare sau vor fi date cu chirie, stăpînul moșiei (episcopia) „să să protimisască... cu prețul „ci vor da alții“. Această formă de protimisis a nudului proprietar — cunoscută din perioada precedentă — este generalizată la toate tîrgurile dăruite feudalilor sau întemeiate de ei pe baza unei autorizații domnești. Episcopia nu putea lua locurile de la unii tîrgoveți — cum încerca s-o facă — pentru a le da în stăpînirea altora (cu un bezman majorat). În schimb, peste cîțiva ani, i se confirma monopolul de orîndă și în mod excepțional i se va încuviința și orînda fabricilor ce se întemeiau în oraș, prin derogare de la principiul recent, al dreptului domnesc, potrivit căruia aceste întreprinderi de tip nou n-au obligații feudale față de stăpînul tîrgului.

Cînd un superficial sau un emfiteot își vînd dreptul lor fără autorizarea prealabilă a stăpînului locului, dar cu obligația pentru dobînditor de a plăti bezmanul convenit, documentele, folosind o terminologie de obște, descriu astfel operația încheiată : „el mi-au dat casa lui, binaoa și protimisis, adică *discălicătura*⁹⁴ lui, iar nu moșie ; asămîne și eu am vîndut Chițigăi protimisis, ca unul ce am avut casă pe moșia d-tali, și bezmănul să-l plătească“. Dacă nu ratifica operația, preferîndu-l pe cumpărător, stăpînul locului răscumpăra el bezmanul.

În 1815⁹⁵, orașul Bîrlad răscumpărîndu-și moșia de sub stăpînirea Profiriței Miclescu, soția spătarului Neculai Dimachi, obține de la domnie întărirea unui așezămint care în art. 1 rezerva obștii un protimisis obligator la orice vînzare de loturi din moșie, pe care un orășean ar face-o către un străin de obște. Preemțiunea se făcea la prețul dat de vînzător cu prilejul răscumpărării din 1815. Lotul se atribuia contra cost locuitorilor care făcuseră ofertă în 40 zile — dacă erau de față — și cel mult în două luni — dacă n-au fost prezenți.

Orășenii își consolidau deci pozițiile într-un spirit retrograd, de închidere față de exterior, folosind o tehnică feudală cu trăsături de obște sătenească, nu lărgind relațiile de tip nou capitalist și eliberînd proprietatea orășenească de îngrădirile de tip feudal.

Boierii folosesc protimisisul pentru stăpînirile din tîrguri cu tot atîta interes ca și pentru moșii.

Hatmanul Costache Ghica, pentru soție, răscumpără de la vornicul C. Balș un loc din Iași, vîndut acestuia, fără publicație (ca o vînzare între rude), de fratele său, vornicul T. Balș. Or, acesta îl dobîndise în numele soției sale, a cărei rudă era hătmana care cerea să răscumpere⁹⁶.

Cînd soția supraviețuitoare, după ce mor și copiii, moștenește averea soțului decedat, vărul acestuia predă moștenitoarei moșia deținută de

⁹³ *Doc. Callim.*, I, p. 484, nr. 176 ; pentru Burdujeni, vezi 20 iul. 1792 (*Doc. ist. econ. Rom.*, A, II, p. 17, nr. 11).

⁹⁴ Vezi H. H. Stahl, *Contribuții...*, vol. II, p. 251 ; Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 96, nr. 71. *Descălecătura* putea cuprinde și locul casei ; vezi 1 apr. 1812 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 124, nr. 100).

⁹⁵ 1815 și 20 mart. 1816 (*ibid.*, p. 201—202, nr. 125).

⁹⁶ Anaf. 28 mai 1796, întărită la 15 iun. (MCDLXIII/49), Acad. R.P.R.

el, dar cere să fie preferat la vânzarea ei (soția moștenitoare fiind recăsătorită în Țara Românească) și este preferat unui străin ⁹⁷.

e) *Aspecte diverse*. Pe linia unui atenuat privilegiu al masculinității, la 2 iunie 1816, când un Paladi primește ca zestre satul Ivănești, M. Carp vrea să răscumpere ⁹⁸. În același sens, schimbul care de la 1785 nu mai da loc la protimisis, este totuși tratat în uricul de întăritură din 12 iunie 1817 ca un act condiționat față de neamuri și de răzeși ⁹⁹.

Instrăinații întorși în țară cer domnului să li se recunoască dreptul de a-și relua „baștina me părințească și strămoșească”, fără a se vedea din act în ce termen se exercită această reluare, și dacă se face răscumpărare, deoarece deținătorul din acel moment nu pare să fi fost cumpărător, ci un impostor care susținea că este neam cu soacra jăluitoare (de unde rezultă că acesta invoca în realitate dreptul soției sale) ¹⁰⁰. Protimisisul primului stăpînitor apare oarecum slăbit, deoarece vînzătorul simte nevoia de a și-l asigura printr-o clauză care să-i dea și caracterul de protimisis convențional ¹⁰¹. Clucerul Ștefan Ruset ia această precauțiune cînd este silit să vindă prin sultan-mezat o *moșie părințească*, pe care o vindea fratelui său, fostul mare serdar Iordache Ruset.

Cînd se răscumpăra colectiv, moșia se împărțea „după dreptu analogon ci i-au agiunsu pe banii ci didesi” ¹⁰². Contribuția la prețul de răscumpărare este proporțională cu partea de stăpînire a fiecăruia, iar cei ce nu pot s-o îplinească participă proporțional cu suma de bani plătită. Cînd prețul se plătește de cumpărător în rate, operația se definitivează la

⁹⁷ 23 dec. 1794 (*St. și doc.*, VI, p. 160, nr. 113): Gherasim Cantacuzino arată că moșul și moașa lui A. Cuza au vîndut moșia Bărboși (în. Neamț) „cu care n-au avut nici o triabă, fiind baștină a lui Miron Costin logft., unde i-au fost și așezare — care mai cu cale era să fie acê moșie în parte socului meu, fiind parte bărbătiască, după cum și praville hotărăscu; ... niamurile... n-au avut nici o triabă să o vînză”. Referința la pravile și forma atenuată de privilegiu al masculinității din acest document și din cel citat mai jos (în materie de zestre), care se afirmase și mai înainte, necesită un studiu separat. Este un aspect neînut în seamă atunci cînd se atribuie privilegiului masculinității din *Pravilniceasca Confică și Legiuirea Caragea*, o origine elenică obișnuielnică, vezi P. I. Zepos, *Sur les origines du privilège de masculinité des codifications roumano-byzantines publiées en Valachie en 1780 et 1818*, în „Iura”, 3, 1952, Napoli, p. 233—237.

⁹⁸ I. Nădejde, în P.R., 1926, I, p. 210, care observa că acest caz de răscumpărare nu exista în dreptul bizantin; cf. Cond. C. Mavrocordat (*St. și doc.*, VI, p. 261, nr. 420) în legătură cu hainirea stolnicului Vasile Ciaur (1717): „fetil(e) parte fâmeiască, n-au fost obicei a avê parte în casă lor din Iași, făr numai feciorii, și cum că fetil(e) ar fi mai luat și alte dzestre de la părinți...”.

⁹⁹ Urechia, *Ist. rom.*, X, B, p. 334 (nota): „Și dacă în urmă din neamurile și rezeșii lor, ce nu s-au întîmplat față, ar face vreo cerere... ei să aibă a răspunde”.

¹⁰⁰ 20 iun. 1794 (*Anc. doc.*, I, p. 76—77).

¹⁰¹ 23 mai 1797 (Iulian Marinescu, în B.C.I.R., 1928, p. 17, nr. 15); 1 ian. și 17 iul. 1804 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 82 și 83, nr. 95 și 97): moșia răscumpărată de preotul T. Glod și vîndută de soția acestuia (fiindu-i lăsată ei de soț?) este răscumpărată (nu revendicată fără răscumpărare, ca vîndută de un neproprietar) de fratele preotului, „după protimisăs... întăi că este frati...; al doilea că și moșie să tragi dipi niamul său din vechiu”; 2 mai 1805 (*ibid.*, p. 86, nr. 100): vii din aceeași „ogradă” se întorc la vechii cumpărători care le vînduseră, și care consimt ca 2 pogoane să le cumpere banul Arghir Cuza.

¹⁰² 17 iul. 1804, cit. în nota precedentă; 2 febr. 1817 (*ibid.*, p. 108, nr. 124), porunca lui Șc. Galimah, cerută de răzeșii din Corodul și de pe alte moșii, care cumpăraseră cu 55 000 de lei un loc de la doi boieri, în sensul că răzeșii care nu vor să-și dea analogul cu via lor și să participe la stăpînire, să declare că nu vor mai cere nici o dată o astfel de participare.

plata ultimei rate, care se stipulează să fie plătită „cînd vor fi și niamurile mele“, pentru a încuviința vînzarea¹⁰³. Boierii „răzeși“ (devălmași), răscumpără și ei colectiv¹⁰⁴. Bezmănarul care în orașe ține cu „chirie“ o dugheană pe un termen mijlociu (15 ani), caută să-și asigure un protimis la expirarea contractului, ca și chiriașul simplu, printr-o clauză specială, în sensul că dacă va avea nevoie de imobil, alții să nu fie „volnici“ a intra în dugheană, cu prețul ce vor da alții, să fie el preferat, în continuare¹⁰⁵.

Soarta moșiei era atît de mult materializată în zapis sau în hrisovul de întăritură, încît simpla stăpînire a acestor documente devenea o dovadă de proprietate. Lupta pentru păstrarea lor lua forme dramatice, ca și manoperele de sustragere și uzurpare. Zălogirea se face prin remiterea titlurilor, iar în caz de protimis operația ajungea să fie prezentată ca răscumpărarea zapisului de vînzare¹⁰⁶. Vecinul care cumpăra la sultanmezat casa alăturată, scoasă în vînzare, nu avea totdeauna încredere în titlul oficial dobîndit prin licitație, ci încheia și un zapis confirmativ cu stăpînul casei scoase în vînzare¹⁰⁷.

Obiceiul iscălierii zapisului, în semn de renunțare la protimis, continua să fie observat la vînzări, de către rude¹⁰⁸, în cadrul sau în afara publicațiilor instituite de Sobornicescul hrisov. Renunțarea poate fi dată și prin scrisoare separată, după efectuarea vînzării¹⁰⁹. Chiar între boieri, se dă o importanță deosebită iscălierii actului de vînzare, pentru înlăturarea oricărei discuții ulterioare. Renunțarea tatălui este opozabilă copiilor minori¹¹⁰.

¹⁰³ 1 apr. 1805 (*ibid.*, p. 86, nr. 99).

¹⁰⁴ 17 mart. 1794 (R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 285, nr. 98) : Gh. Roset cere să fie părtaș la răscumpărarea făcută de băneasa Maria Roset asupra vînzării unei părți din Bohotin, aparținînd stolnicului Ștefan Roset. Băneasa îi dă în schimb o vie și un loc de casă, dar nu-și execută promisiunea ; iul. 1803 (*ibid.*, p. 301) : unul din boieri răzeși cere să participe cu o cotă la cumpărarea părții lui Gh. Rost de către Șt. Roset.

¹⁰⁵ 12 dec. 1795 („Ion Nec.“, I, 1921, p. 118, nr. 54) : în Iași, dugheana lui T. Lăpușeanu pe locul Cătrinei Teodoroaia, venitul fiind dat danie bis. Sf. Teodor.

¹⁰⁶ 10 nov. 1797 în copie din 20 mart. 1819 (*Uric.*, XXV, p. 238) : se răscumpărase un zapis de vînzare din 7 mart. 1682.

¹⁰⁷ 23 jan. 1815 (Antonovici, *Doc. bărl.*, II, p. 127, nr. 102).

¹⁰⁸ 13 iun. 1806 (*ibid.*, p. 112, nr. 88).

¹⁰⁹ 3 mai 1806 (Sava, *Doc. Orhei*, p. 398) : Mătușa cere domniei să-i recunoască dreptul de a răscumpăra moșia vîndută unui boier de către nepoata sa de soră (1/2 din Cobăleni, cealaltă jumătate fiind a mătușii), deoarece „eu nu am priimit... nici a mă iscăli în acă vînzare“. Vînzarea se făcuse „fără să mă întreb pe mine, ca pe una ce-i sînt mătușă, de voesc eu a o cumpăra... nici la mezat nu s-au strigat după obicei“. La 1 iun. 1806 (*ibid.*, p. 403), mătușa da boierului cumpărător declarație ca „să nu fiu volnică de a face vreo cerire cu protimis să o răscumpăr“, precizînd că declarația va avea „putere întocma ca cînd ar fi iscălită și în zapisul de vînzare“ pentru ea, pentru soț și pentru fiul lor („dacă Dumnezeu ne va dărui“). Renunțarea nu are valoare în cazul în care nepoata ar vinde nu boierului, ci „negieșilor sau la streini... pe acei cumpărători nu-i voi îngădui, ce după dreptate cu protimis voi da eu bani și moșiea oi lua-o la a mē stăpînire“ ; 14 febr. 1805 (R. Rosetti, *Cr. Bohotin*, p. 296, nr. 117).

¹¹⁰ 12 și 14 febr. 1805 (*ibid.*, p. 296, nr. 116—117) : Spătarul Ștefan Roset renunță printr-o scrisoare la protimis, în favoarea hatmanului Răducanu Roset, arătînd că după terminarea procesului în legătură cu moșia, va iscăli și zapisul. Hatmanul insistă, și căminarul Carp, care iscălește pentru sine, îl liniștește printr-o adevărată consultație juridică, de care marele boier pare să aibă nevoie, spunîndu-i că declarația separată „tot acel loc prinde ca cum ar fi și iscălit“, și că „dacă părintele dă în scris că nu voeste a răscumpăra apoi pentru copii nu poți niciodată a fi d-ta supărat“ ; mai precizează că speră să obțină

În caz de răscumpărare, dobînda pe care cel îndreptăţit la protimisis ar trebui să o plătească pentru banii preţului, de la data vînzării pînă la consemnarea lor la dispoziţia cumpărătorului, se compensează cu venitul imobilului, încasat de acesta ¹¹¹. Răscumpărarea pune adesea probleme de filiaţie, greu de rezolvat din cauza regimului actelor de stare civilă şi al frecventelor distrugerii şi pierderi de acte şi de arhive. Se folosea mărturia — sub jurămînt — a neamului, spiţele de neam existente, şi orice alte înscrisuri ¹¹².

Cu toată lupta pentru impunerea unor termene precise de decădere şi prescripţie mai scurtă, mentalitatea de răscumpărare şi interesele de care ea era legată, rămîine atît de puternică, încît se mai cer răscumpărări după 20 şi după 14 ani ¹¹³. Răscumpărările după un termen de cîţiva ani sînt încă frecvente ¹¹⁴. În general se aplică, „după pravilă”, prescripţia de 10 ani pentru cei care n-au ştiut de vînzare ¹¹⁵.

Condiţionarea proprietăţii prin protimisis, apare tot mai stingheritoare. Numărul ocolirilor lui este destul de important, paralel cu dovezile prestigiului de care instituţia continuă să se bucure.

În caz de ocolire a protimisisului, interesatul, în loc de a deschide imediat proces, se adresa prin jalbă domnului. El cerea să-i fie respectat dreptul său de preferinţă, la care prin carte domnească se ordona ispravnicului competent să cerceteze şi să-i dea jeluitorului drept de protimisis, dacă cererea era întemeiată, iar în caz de neînţelegere, să se fixeze termen de judecată ¹¹⁶.

În acelaşi fel, la 15 noiembrie 1804 ¹¹⁷, clucerul N. Cerchez, care cumpărase satul Suhărău, reclamase de la domn protimisisul la arendare a 200 de fălci făcută de locuitorii satului către Catrina Crăsteoaie. Domnul dispune către ispravnicul de Dorohoi: „dacă va fi cu voia locuitorilor..., însă de bună voia lor, iar îndatoriţi nu sînt a lua numaidecît de la cumpărătoriu moşiei”. Este o hotărîre de excepţie, al cărei temei, în lipsa unei motivări, nu poate fi stabilit. Preocuparea de a menaja pe ţărani este evidentă.

iscălitura celui vîrstnic, dar că ceilalţi sînt minori şi unii nici nu ştiu carte. Carp arată că a fost greu să obţină iscălitura unui ginere (în numele soţiei), dar i-a arătat că „este mai de folos să iscălească ca să te aibă pe d-ta deapururea mână de agiutor”. Renunţarea se făcea în vederea unor favoruri viitoare.

¹¹¹ 10 febr. 1810 (A. S. Iaşi, Doc. P. XXIX/19, p. 2).

¹¹² Vezi mai sus, p. 76 ; 153. Al treilea vîstier lord. Isariu, ca să poată răscumpăra, aduce declaraţia unuia din neamurile care vînduseră, că se trage din ei. Vînzătorul obiectează că declaraţia nu e valabilă şi pentru celălalt neam care vînduse şi că este scrisă chiar de Isariu cînd era scriitor la vornicia de aprozi; cere să se verifice actele vechi şi spiţele de neam (v. n. 111).

¹¹³ 23 mai 1817 („Miron Costin”, II, p. 26—27, nr. 108): fiul cere după 20 de ani parte la răscumpărarea dughenei vîndută de unchiul său, de care tatăl său avusese cunoştinţă. Se rezolvă în fapt, nu pe chestiunea prescripţiei.

¹¹⁴ 1796 şi 1813 (P.R., 1926, I, p. 210); 23 mai 1817 („Miron Costin”, II, p. 27); 17 iul. 1804 (v. n. 101): vînzarea din 24 apr. 1795 este răscumpărată la 21 ian. 1804, de către protimitorul neîntrebat şi care lipsise din localitate.

¹¹⁵ 10 febr. 1810 (A.S.I., Doc. P. XXIX/19, p. 2), cartea de judecată a divanului în pricina treti vîstierului lordache Isariu şi Pintilie Carp Găluşcă. Se cerea răscumpărarea după 8 ani. Divanul admite cererea.

¹¹⁶ 17 iul. 1804 (A.S.I., Doc. P. 119/7): reclamă Ştefan Chitaru pentru un loc vîndut de Ioniţă Popa. Este competent ispravnicul de Birlad.

¹¹⁷ Ghibănescu, *Sur. şi izv.*, XI, p. 78.

Cînd un boier cumpărător, cu toată împotrivirea unui protimitar, „au luoat carti di publicație cătră dregătorii ținutului, după hotărîre Sobornicescului hrisov“, existînd primejdie ca el „să-și facă sieș întăritură asupra acestor părți cumpărate“, cel îndrituit la protimisis cerea domniei o cercetare a veliților boieri, „ca după urmare dreptății să afiu îndestulare cu întoarcere banilor dmsale spătar pe acele părți cumpărate“¹¹⁸. Biv vel vistiernicul trimite jalba la ipistatul vorniciei de aprozi cu rezoluția : „prin cercetare dumilorsali veliților boeri după dreptate ce să va căde să să pună la cale“ (22 dec. 1812).

Incheiem această expunere cu un exemplu concret despre abuzurile și speculațiile la care ajunsese să dea loc aplicarea regimului de protimisis, îngreunînd tranzațiile și grevînd proprietatea cu o sarcină economică parazită.

Scoțindu-se în vînzare o moșie dată zestre de Maria Băneasa și pe care voia s-o cumpere Simion Roman, acesta se înțelege cu Alecu Calimah, nepotul Mariei, să cumpere el, ca protimitar, moșia, cu banii puși la dispoziție de adevăratul cumpărător. Moșia este trecută apoi de Alecu Calimah și mama sa lui S. Roman, sub forma unei danii economicoase. Paharnicul Ioniță Negre invocă protimisisul său de rudenie cu vînzătorul, obiectînd că „nu s-au vîndut cu publicație după hotărîre obștescului hrisov“. La mezațul ce se organizează, A. Calimah cumpără moșia „cu prețu ce au dat alții“, rămînînd să întoarcă lui Roman banii dați pentru cumpărarea simulată ce se pusese la cale¹¹⁹.

În 1810¹²⁰, cînd Iordache Glod vinde lui Ion Velică 37 stînjeni din moșia Pătrășcani (Tecuci), declară că „după ponturile Moldovii am întrebat pe toati niampurile și răzeșii“, care n-au vrut să cumpere.

Această referire la *ponturi*, adică la Sobornicescul hrisov, în loc de obicei, este un grăitor triumf al dreptului domnesc în cadrul unei vechi instituții consuetudinare.

¹¹⁸ *Sur. și izv.*, XIII, p. 62, nr. 69; jalba din 22 dec. 1812, repetînd pe cea din 6 iun. 1812 rămasă fără rezultat.

¹¹⁹ 4 mai 1811 (*Doc. Callim.*, II, p. 45, nr. 94).

¹²⁰ 7 ian. 1810 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 94, nr. 109).

CAPITOLUL VII

DREPTUL DE PROTIMISIS

ÎN „MANUALUL DE LEGI” AL LUI TEOFIL AL CAMBANIEI (1788), ÎN „ÎNDEMÂNNOASA ADUNARE” (1804) ȘI ÎN „PANDECTELE” LUI TOMA CARRA

Manualul de legi al lui Teofil al Cambaniei. Manualul de legi bisericești și civile¹ alcătuit către 1788² de Teofil din Ioanina, episcopul Cambaniei³, este un rezumat simplu și clar⁴ al celor mai utile dispoziții — pentru vremea sa — din Armenopol, în traducerea neogreacă a lui Alexis Spanos, Instituțiile lui Teofil, Sintagma lui Vlastares și alte culegeri bizantine cu caracter laic sau bisericesc⁵. Rămas în manuscris, primit cu ostilitate de biserică, el s-a bucurat de o largă circulație în teritoriile de limbă greacă; în Principatele Române a fost folosit, într-o

¹ Περὶ νόμων ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν este titlul de evidență, purtat de ms. gr. III 103 (fost 170 și 54) al Bibl. centr. univ. M. Eminescu din Iași, pe care l-a descris I. Peretz, și pe care M. Kogălniceanu, ca posesor al codicelui, îl intitulase „Colecție de legi bisericești și politicești”. În ediția defectuoasă din 1887 a lui E. Gr. Tapeinos și C. Vasileiadis, Manualul poartă titlul de Πρόχειρον νομικόν, iar în recenta ediție critică (Salonic, 1960), de o deosebită valoare, a prof. D. S. Ghinis, acela de Νομικόν (din § 151 al cap. 47); asupra tuturor titlurilor propuse vezi § 9 (p. 36) din introd. acestei ediții. Ms. III 103 de la Iași nu a fost avut în vedere la alcătuirea ediției din 1960, asupra căreia vezi recenzia lui Gh. Cronț, în „Rev. des études sud-est européennes”, an. I (1963), nr. 1—2, p. 223—5.

² Vezi ed. Ghinis. *Introducere*, § 8 (p. 25—6).

³ Vezi Z. v. Lingenthal, *Delineatio*, 1839, p. 94; Peretz, *Curs*, II, 2, p. 255—261; Berechet, *Legătura*, p. 82—83; 180—181, cu referințe; D. S. Ghinis, ed. cit., *Introd.*, p. 10—16 (§ 1).

⁴ Vezi însemnarea de la p. 271 a ms. care se referă la aceste calități. I. Peretz (*Curs*, II, 2, p. 255 și 260) nu reproduce textul acestor epigrame ale lui Gheorghe Scarlat, Dimitrie Vardaea și Chiriac Nicolae Cercel, pe care îi denumește „înyăfaceii lui Theofil”, primii doi părint a fi mai degrabă greci din țară, iar ultimul chiar pămîntean.

⁵ Vezi indicarea lor la Ghinis, *Introd.*, § 10 (p. 28).

măsură care nu trebuie exagerată, dacă nu imediat după alcătuire în orice caz în primele decenii ale secolului XIX. Nu s-a păstrat însă decît un singur exemplar dăruit la București, în 1814 lui Dimitrie Hasnaș, de la care a trecut în fondul de cărți juridice al mănăstirii Sf. Sava din Iași, centrala mănăstirilor închinată, care aveau multiple procese și interese juridice pentru a căror apărare va fi fost folosit, ca și Manualul din 1766 al lui M. Fotino, aflat la aceeași mănăstire. Nu avem însă identificate, pînă acum, cărți de judecată în care să fie citat Manualul lui Teofil.

Existența manuscrisului la Iași și folosirea lui mai mult decît probabilă acolo, ne determină să-l studiem ca un moment al receptării dreptului bizantin în Moldova. Concluziile însă la care vom ajunge privesc dezvoltarea protimisului în ambele țări. Unicul exemplar ce ni se păstrează n-a putut intra în uz la Iași decît după luna april 1814, cînd D. Hasnaș îl primește în dar, la București, de la Panaiote Calamenios din Epir⁶. Înaintea acestei date însă, care nu este aceea a copierii lui, a putut fi folosit la București. De altfel, copierea codicelui ce ni s-a păstrat — care n-a fost studiat sub raportul scrierii și materialului din care este alcătuit — dacă a avut loc în Principate, presupune existența altui exemplar cu circulație anterioară, în Țara Românească, care să fi servit ca model. Alte copii, de altfel, au putut circula fără a se fi păstrat la noi. Pe de altă parte Manualul lui Teofil reprezintă un tip de receptare bizantină mai vechi decît aceea a Pandectelor din 1806 ale lui Toma Carra, despre care, rămase neterminată și în manuscris, nici nu putem afirma că au intrat efectiv în circuitul practicii judiciare. Pentru toate aceste considerații, am socotit că cercetarea Manualului lui Teofil trebuie să precedeze pe aceea a Pandectelor.

Acest manual ne documentează în mod util asupra conținutului receptării bizantine la finele secolului XIX și corespunde nevoilor unei societăți în care se accentuase procesul de destrămare a feudalismului și de dezvoltare a noilor relații de producție capitaliste⁷. Dar mai ales el face cu puțință o instructivă comparație, pe de o parte, cu Manualele de tip bizantin din Principate (Fotino, Carra), care au rămas în manuscris, iar pe de altă parte, cu legiurile oficiale, care urmăreau o mai largă sinteză între dreptul receptat și obiceiul pămîntului (Ipsilanti, Sobornicescul hrisov, Calimach în această materie, Caragea). Se constată astfel o accentuată asemănare a Manualului lui Teofil cu cele dintii, care păstrează totuși importante particularități românești; și o deosebire în dispozițiile concrete, dar mai ales în ansamblul reglementării, față de cel de al doilea grup.

În partea sa de *legi civile* (politicești), în cap. 27 „despre cumpărare și vînzare” (cu 87 de paragrafe, numerotate, ca în toată lucrarea, nu în continuarea capitolului, ci începînd de la § 1 pe fiecare pagină), un număr de 11 paragrafe de la p. 172—175 sînt consacrate (fără o rubrică internă care să le individualizeze) protimisului. În recenta ediție a prof.

⁶ Peretz, *Curs*, II, 2, p. 255.

⁷ Cf. Gh. Cronț, *rec. cit.*, p. 224.

D. S. Ghinis⁸, paragrafele au o numerotare continuă, în cadrul fiecărui capitol.

Nu vom reproduce aici *in extenso* textul lui Teofil, deoarece origina-lul grecesc poate fi astăzi consultat cu ușurință, iar concordanța lui (în ed. Ghinis și după ms. ieșean) cu Manualul din 1766 al lui M. Fotino am dat-o în studiul deja citat. Pe de altă parte textele receptate de Teofil se vor regăsi, într-o prelucrare mai sistematică, în *Pandectele* lui Toma Carra, și mai ales în *Indemănoasa* adunare, traducerea făcută de acesta după Hexabiblu lui Armenopol, care a fost folosit ca sursă de autorii tuturor acestor prelucrări, destul de diferite una de alta, și în deosebi cele din Principatele Române, de cea din Grecia. Spre deosebire de Fotino și Carra (și mai târziu de Donici), care au alcătuit un titlu separat pentru protimisis, Teofil ca și Armenopol nu-l desparte de vânzare-cumpărare. Soluția lui Fotino, Carra și Donici (care va dispărea la Caragea și la Calimach) oglindea mai direct importanța protimisisului în sistemul proprietății românești.

Teofil urmează ordinea materiilor din Armenopol, păstrînd, mai mult decît Fotino, toate ipotezele specifice dreptului bizantin, precum și interdicția pentru cei săraci de a dobîndi bunurile celor puternici. Receptarea acestor particularități nu s-a impus în țările române, nici atunci cînd unele din ele (criteriul fiscal) au fost consacrate formal de Pravilniceasca condică. Interdicția de a înstrăina un bun, în afara clasei sociale a vînzătorului, receptată de Fotino la 1777, nu se va impune. În schimb nu figurează la Teofil interdicția daniilor de la săraci la cei puternici, folo-sită de Sobornicescul hrisov în modul cunoscut și menținută de Toma Carra în ale sale Pandecte. Teofil a omis-o fiindcă Armenopol o declara deja căzută în desuetudine.

Pentru restul dispozițiilor, care se vor regăsi și la Toma Carra, vom reveni cu unele dezvoltări în secțiunea ce urmează.

Incercările de codificare din anii 1804—1806 în Moldova. În a doua domnie a sa în Moldova (19 sept. 1802—12 aug. 1806), Al. Const. Moruzi, în cadrul unei intense politici reformiste, a pășit la executarea unui plan de înzestrare a Moldovei cu o legislație „codificată”⁹, prin care s-ar fi cîștigat întîrzierea ce se produsese față de activitatea și realizările din Țara Românească în acest domeniu. Planul inițial avea în vedere o legiferare prin care să se obțină, ca și în Pravilniceasca condică și, mai târziu, în Manualul lui Andronache Donici, chiar într-o măsură mai largă, sin-teza obiceiului pămîntului cu dreptul receptat bizantin. Nu trebuie uitat, în această privință, că în Moldova funcționa sub C. Al. Ipsilanti, o logo-feție a obiceiurilor. Ca o pregătire imediată a acestei opere legislative, rămasă neterminată, nomofilaxul țării, paharnicul Toma Carra¹⁰, a primit sarcina de a traduce în românește Manualul lui Armenopol. Lăsînd la o parte unele texte inutile și adăugînd altele care lipseau ori introducînd

⁸ În care cap. 27 (p. 195—206) are același număr de paragrafe ca ms. ieșean. În ed. din 1887, acest capitol are numai 27 §§, lipsind aproape toate textele privitoare la protimisis.

⁹ Vezi Gh. Ungureanu, *Incercările...*, în „Arhiva”, Iași, 1934, nr. 3—4.

¹⁰ Cum a arătat A. Cioran-Camariano, în „Studii”, 1958, nr. 2, p. 123—132. Toma Carra nu este identic cu Toma (Dimitriu), traducătorul Nacazului Ecaterinei II (1773).

lămuriri, luate din Basilicale, Toma Carra a îmbogățit traducerea și cu o serie de note explicative fiind ajutat, pentru redarea textului într-o limbă curgătoare, de trei juriști moldoveni, serdarul Ioan Luca, Toma Luca și slugerul Constandin Negre¹¹. Terminată la 10 mai 1804, traducerea, purtând un lung titlu, cum se obișnuia: *Indemănoasă adunare a pravilelor ce să numește Exavolos* etc., a fost trimisă prin hrîsovul din 13 iunie 1804 în cercetarea mitropolitului și boierilor, pentru verificare și adăugire cu părțile necesare din obiceiul pămîntului. Această formulă nu pare să fi dat rezultatul dorit, deoarece, în anii următori, Toma Carra apare angajat în alcătuirea unei vaste și ambițioase prelucrări sistematizatoare în limba greacă a întregului drept civil și penal. Sub titlul de *Pandecte*¹², care ne readucea înapoi la Iustinian, erau folosite într-o măsură încă neobișnuită rezultatele dreptului burghez apusean, la baza căruia stătea o prelucrare de cîteva secole a dreptului roman iustinianeu, drept de care se lega pînă la urmă și o bună parte a tradiției bizantine din Principate. Toma Carra nu era străin de gîndirea lui Montesquieu¹³, putînd fi socotit un reprezentant al ideologiei luministe în Moldova, și nu ignora recentul cod civil francez. Ampla lui introducere la *Pandectele* pe care începuse să le alcătuiască în limba greacă, formează prima operă locală importantă de doctrină juridică, rămasă fără ecou din cauza limbii în care a fost scrisă și a includerii într-un manuscris neterminat, care n-a mai avut aproape nici o circulație, fiind depășit de realizările din 1814 (Donici) și 1816—1817 (Codul Calimach). Ulterior, nici istoricii dreptului, deși au menționat-o mereu, n-au acordat acestei introduceri și nici *Pandectelor*, o atenție reală. Opera aceasta a rămas neditată și n-a făcut obiectul nici unui studiu temeinic.

Este necesar să amintim că după 1820 — la o dată cînd recentul cod Calimach dădea loc la îndoială și nemulțumiri de care ne vom ocupa mai departe — s-a produs tot în Moldova, în cercurile juriștilor greci, o încercare de a se alcătui un „nou Armenopol“, care să poată servi drept cod

¹¹ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom., 4317, f. 1. 9v, 10; ms. rom. 5282, f. 1, 13v, 14v, Gh. Ungureanu, *Incercările...*, p. 4.

¹² Vezi Peretz, *Curs*. II, 2, p. 412—420; Șt. Gr. Berechet, *Schiță*, p. 31—32; idem, *Istoria*, I, p. 208—211; idem, *Legătura*, I, 1, p. 150—152.

¹³ Pe lângă mențiunea din *Introducerea Pandectelor*, vezi o naivă aplicare a teoriei factorilor și a legilor derivînd din natura lucrurilor, în prima prefață a *Ind. adunări* (ms. 4317, f. 9; ms. 5282, f. 13): „La răsădirea a orișice răsad vom voi să răsădim patru lucruri sîntem îndatorați a căuta: rădăcina, pămîntul, timpul și grădinariul“, dintre care un rol determinant nu se atribuie decît primilor trei. În cadrul planurilor legislative ale lui Al. C. Moruzi, T. Carra consideră că *Manualul* tradus este un răsad bun, ale cărui rădăcini se găsesc în Pravilele împărătești (dreptul romano-bizantin, Basilicalele), care la rîndul lor își au rădăcina în „pravila cea firească“ (dreptul natural), că limba moldovenească („pămîntul“ în care se implantează „răsadul“) este susceptibilă de a întrece limba grecească, în materie de drept, cu precizarea că fiind limba poporului trebuie neapărat folosită și cultivată prin dezvoltarea instrucțiunii în școalele ce se găsesc înființate la Iași, pe lângă episcopii și în tîrguri („Alergați dar acolo și învățătura vă va întîmpina“). Cît privește „timpul“, Carra se pierde într-o retorică și convențională slăvire a domniei lui Moruzi („Veacul cel aurit“), declarînd-o momentul cel mai potrivit pentru realizarea legiferării plănuită. Deși în general se fac obișnuitele concesii bisericii și teismului creaționist, forma acestor concesii este semnificativă. Astfel despre dreptul bizantin se spune că sîmînța acestui răsad „din începutul lumii prea puternicul ziditoriu și fire(a) au sîmănat-o în sufletul omului și întru toate celelalte zidiri“ (creaturi). Menționarea naturii, alături de Dumnezeu dar independent de el, ca sursă a creațiunii ulterioare, era o poziție îndrăzneată, o adevărată subminare a doctrinei oficiale a bisericii.

modern al țării. Ea n-a avut însă un mai mare succes decît cea din 1804. Nu este deci lipsit de semnificație faptul că în Moldova, pînă la urmă, nu s-a impus soluția adoptată în Grecia, după cucerirea independenței, cînd la 1835 Manualul lui Armenopol a fost receptat direct, devenind codul general al țării, spre regretul unor reputați istorici care au susținut cu drept cuvînt că ar fi fost preferabilă receptarea codului Calimach¹⁴.

Vom expune mai jos reglementarea pe care protimisul ar fi primit-o atît în cadrul *Indemînoasei adunări* — țînînd seama că Manualul lui Armenopol era folosit în original și parțial receptat încă din deceniul următor apariției traducerii neogrecești a lui Alexios Spanos, în 1744, (la Veneția), cît și în *Pandecte*, care de altfel, în materia noastră, se sprijineau direct pe Armenopol, prelucrîndu-l și sistematizîndu-l.

Indemînoasa adunare a pravilelor (Hexabiblul lui Armenopol). Nu vom înfățișa aici nici personalitatea celebrului judecător din Salonic, nici structura și importanța Hexabiblului (1345) ca sursă a dreptului receptat în Principate, despre care am avut prilejul să dăm unele indicații mai înainte și care, de curînd, a făcut în literatură obiectul unei ample prezentări, la care trimitem¹⁵.

Am socotit necesar să reproducem mai jos, din traducerea de la 1804, însuși textul paragrafelor din cartea III, titlul 3, care se referă la protimis, deoarece el n-a fost niciodată publicat. Se va putea astfel aprecia nu numai limba juridică a vremii, la a cărei formare autorii traducerii s-au preocupat în mod deosebit să contribuie, dar se vor putea face și apropierile indispensabile, pe de o parte cu Vactiria arhierelor, Manualele lui M. Fotino și Pravilniceasca condică sau Sobornicescul hrisov, iar pe de altă parte, cu Pandectele lui Toma Carra din 1806 (care trimit de altfel în mod expres la Armenopol, cu indicarea paragrafului folosit).

Materia protimisului este tratată într-o serie de texte din cartea III, titlul 3, care în traducere sînt numerotate¹⁶ ca §§ 99—100, 103—116 (Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 5282, 194^v—199; ms. rom. 4317, f. 125—129), cu următorul cuprins (după ms. 5282) la care am adăugat concordanța cu ediția Heimbach:

¹⁴ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, p. XVII. Pentru încercarea după 1820, v. Gh. Cronț, *Hexabiblul lui Armenopol*, în „Studii”, 1963, nr. 4, p. 835 și D. S. Ghinis, în E.E.B.S., 1964, p. 185—205.

¹⁵ Gh. Cronț, *op. cit.*, vezi și Τόμος ‘Αρμενοπούλου... Salonic, 1952, îndeosebi studiile lui D. S. Ghinis, G. Maridakis și I. A. Visvizi.

¹⁶ Această numerotare nu figurează în edițiile Alexios Spanos și nu coincide nici cu cea folosită de T. Carra în *Pandectele* sale din 1806, pentru trimiterile la Manualul lui Armenopol. De unde trebuie să deducem că a mai existat o altă versiune (definitivă?) a „Indemînoasei adunări”, cu o numerotare diferită de cea din mss. 5282 și 4317, și care nu ni s-a păstrat. În ceea ce privește textul grecesc după care a tradus Toma Carra, I. Peretz, *Curs*, II/2, p. 427, a indicat un singur pasaj care dovedește că a urmat versiunea lui Alexios Spanos. Traducerea însă conține și numeroase indicii că alături de această ediție, Carra a avut și textul clasic, dintr-o ediție anterioară. Rubrica § 108 se referă la nearaua împăratului Mihaîl (în loc de Manuil, la Spanos), ca în edițiile mai vechi. În orice caz la 1806, folosirea de către T. Carra a acestor ediții rezultă din § 5, cartea III, titl. XV al Pandectelor (vezi mai jos), unde se precizează că definiția anticrezei este luată dintr-o scolie latină la § 122 (III, 3) din Armenopol. În § 2 (același titlu) al *Pandectelor* sale, T. Carra nu va folosi denumirile neogrecești, din Spanos, ale categoriilor de protimitari, ci denumiri apropiate de cele din edițiile anterioare sau din novelele respective, așa cum se găseau în edițiile consultate de el, și în primul rînd în *Synopsis Basilicorum* (1575).

Pentru protimisire

//f. 194^v // 99 (Heimb., § 98). Făcîndu-să vînzare, decît cel strein să protimisește a cumpăra creditorul sau rudenii, iar decît rudenii, creditorul, iar din creditori, cel ce va avea a lua mai mult.

Pentru bezmăn

//195// 103. (Heimb., § 102). Cel ce au luat cu bezmăn vreun loc, voind să vîndă dreptul său ce are pe acel loc, iaste îndatorit să înștiințeze pe stăpînul locului cel adevărat și să-i arăte prețul și dacă nu va voi să-l cumpere, după doă luni are voe să-l vîndă iar stăpînul locului iaste silit a primi pe cumpărătoriu după doă luni a înștiințării ce i s-au făcut.

Neară a chesariului Romanò, a căriia începutul zice așa : veache iaste pravila protimisirii

104 (Heimb., § 103). Dacă unii fiind mulți cu toții dinpreună stăpînesc o casă, sau o moșie, sau o vie, sau orișice alt lucru nemîșcătoriu, ori și într-alt feliu, iar nu dinpreună stăpînind, dacă sînt amestecați pe de vreo parte la moșiile megieșite, ori să megieșasc fiind tot la un loc cu birul lor, ori și cu alt chip fiind aproape și voesc să-și înstreineză ale lor prin vînzare //f. 195^v // sau prin bezmăn sau prin nămală, să nu le poată înstreina dîndu-le altuia cuiva mai înainte de a înștiința pe aceia pe care noi îi chemăm la protimisire după rîndul lor, adecă întii să aibă a să chema rudele ce șad amestecate la un loc adecă acele ce au amestecată stăpînirea asupra unui lucru, sau casă, sau moșie, sau vie, sau altceva asemenea, căci acestor feliu de rudenii le dă protimisire pravila. Iar acolo unde rudele nu stăpînesc împreună să protimisăsc acei ce stăpînesc împreună. După aceștia, să vor chema acei ce vor avea amestecate părțile ce stăpînesc, măcar de vor fi și cu totul streine celuia ce-și înstreineză lucrul său. Pe urmă, acei ce sînt dinpreună legați cu birul i alte dări a lor¹⁷ și pe urmă acei ce vor fi numai de o parte de-a rîndu megieși, iar dinpreună legați cu birul i alte dări numim, pe toți aceia ce să scriu supt tot un nume de vreun birnic, măcar de vor fi și plătînd dările lor la deosăbite locuri. (Heimb., § 105). Deci, cînd vor fi mulți răzăși înpregiurași la moșia ce să dă, să aibă a să da înștiințare fieștecăriuia tot după aceeași orînduială a protimisirii, ca lepădîndu-să poate aceiia ce să protimisăsc să să cheme pe ceia ce vin în urma lor de voesc să iae lucrul. Iar dacă privilegiile tuturor sînt tot deopotrivă, în cît unul de altu întru nimic să nu să poată protimisi la această chemare, iarăși să aibă a să face tot aceiași

¹⁷ Cf. trad. I. Peretz, nr. 1010 : „Apoi vecinii, care plătesc împreună dările unei singure dregătorii ; se socotesc ca plătînd aceleași dări, aceia care sînt înscriși la o singură dregătorie, chiar dacă plătesc birurile în locuri deosebite, iar după ei, aceia, care stau alătura cu o parte oarecare a averei”.

înștiințare. cu în 30 zile plătind ei prețul ce face lucrul sau cel ce fără viclesug dă cumpărătoriu cel adevărat să-și împartă în//f. 196//tre dinșii lucrul după analogon ce li să va veni sau după împărțala ce li să va face de la vreo giudecătorie. (Heimb. § 106). Iar ciți la orinduită vadea nu vor da prețul ce li să va veni în partea lor, nu vor mai avea dreptate protimisirii, afară numai de va fi dintr-înșii cineva căzut în robie sau surgunit de-a pururea sau la surgunluc, sau lipsind fără viclesug la slujbe obștești ori la ale sale trebi, sau n-au săvirșit al 25 (lea) an a vârstei sale, căci pentru acești, cei ce vor fi în-sărcinați cu ocîrmuirea averilor lor întră dinpreună cu acei ce să află de a valomă¹⁸ noi cumpărători¹⁹ după analogon celor ce lipsesc, însă în curgerea de patru luni și plătindu-le prețul ce li să va veni cu legiuită dobînda banilor și cu cele trebuincioasă cheltuele ce vor fi făcut, iar pe cei streini cumpărători fi scot afară cu totul plătindu-le prețul tot cu aceiași dobînda și cheltuele ce vor fi făcut. (Heimb., § 107). Ce dar, și la răzășiia moșilor ce să numesc sătucene ori și moșioare, cu mult mai virtos trebuie lăcuitorilor să să protimisască între dinșii²⁰. Iar dacă acei ce au protimisire, cu toții să vor lepăda sau să vor arăta pricinuitori vreunii pagubi de bani ori vreunii hainlic și vreunii necinstiri cu covîrșire cătră cel ce-și înstreinează lucrul și cătră familia lui, nu din întimplare, ce din mai înainte gîndirea lor, însuși ei, ori prin cei ce sînt a lor, pe unii ca aceia făr de voia pătimașului nici cu un chip nu voim să între în moșiia lui. (Heim., § 108). Dar după acea făr' de înștiințare trecere de zece ani, înpotriva celor ce vor //f. 196v// fi făcut ori și ce negoț, sau vor fi priimit dar, sau din vreo diată au ciștigat ceva, nu să va face nici o cerere de cătră nimene dintr-acei ce la aceste să protimisăsc, ce de să va face cerere și din partea vistieriei obștești, nu va fi priimită. Dar cu cuvînt de zăstre sau de dar înaintea nunții, sau prin diată, sau prin schimb, sau prin învoială, fieștecare are voe a-și înstreina lucrurile sale dîndu-le și la acei de aproape ai lui și la streini, adecă fără meșteșugire și fără viclesug. (Heimb., § 109). Iar dacă acei ce-și înstreinează lucrurile, nesocotind întru nimică legiuirea noastră, vor cuteza să facă altoeva întru ascuns și alta să arăte în ivală, cu fățarnicie, și după giurămîntul ce li să va da să vor dovedi, atunce atît ei, cît și acei ce așa cu viclesug au făcut negoțul cu dinșii, să vor supune atît pedepsălor giurămîntului strîmb, cît și a pierde unii moșiia lor, iar alții prețul ce au plătit pe ascuns, care amîndoaă vor intra în vistieria obștească, ca de la vistierie pe urmă să să vindă la acei ce sînt aproape de vînzători. Iar dacă înaintea giurămîntului să vor arăta că au făcut una ca aceasta, atunce atît ceia ce au făcut va fi

¹⁸ Corect : de-a valma.

¹⁹ Ms. 4317 : cumpărătorii.

²⁰ „Afară de aceasta, cînd mai mulți au un pămînt de-a valma, adică o cîmpie într-un singur loc, dacă cineva vrea să vînză partea sa, atunci locuitorii acestor locuri se protimisesc celorlalți“ (trad. I. Peretz, nr. 1010, p. 247).

fără de nici o tărie, cum și cel ce au apucat o dată de s-au ispitit ca să-și înstreineze moșia rău și fără cale, va fi silit și fără de voia lui să o vîndă la aceia cărora noi am dat protimisire. Așadar, să va urma la aceste.

A romanilor

105 (Heimb., § 110). Protimisirea aceia care va avea cineva pentru împărțășire la vreun lu//f. 197//cru, trebuie să aibă vadea de zece ani, adecă ai avut o casă la care ave(a)m eu împărțășire sau apropiere, sau vreo altă dreptate care îmi pricinue protimisire, ai vîndut casa nedîndu-mi înștiințare mai înainte pentru ca să o cumpăr, atunce mi să păzește vadeaoa de zece ani spre a porni jalobă pentru protimisirea ce am, iar de vei zice că în curgerea de patru luni eram datoriu a porni jalobă după pravilă, dar pravila n-au zis-o aceasta nehotărît, căci de m-ași fi înștiințat mai înainte, atunce mi s-ar fi încheet jaloba cu vadeaoa de patru luni, iar de nu m-oi fi înștiințat, mi să va păzi vadeaoa de zece ani, iar di-i zice că eram de față cînd să vindea casa și nu m-am înprotivit, aceasta nu mă strică întru nimică, căci și tu, acel ce cumpărai vede(a)i că eu am împărțășire sau apropiere sau vreo altă dreptate și erai îndatorit a mă înștiința mai înainte. Deci, de m-ai înștiințat ai spre agiutoriu vadeaoa de patru luni, iar de nu m-ai înștiințat, mă agiut eu cu vadeaoa de zece ani.

106 (Heimb., § 111). Și maghistrul într-o însămnare a lui, zice așa : Pravila silește numaidecît pe cel ce are protimisire, fiind față, în treizeci zile ori să plătească prețul, ori să să lepede de protimisirea ce va avea, iar vadeaoa de patru luni o pune pentru aceia ce sînt depărtați ca să să dea la curatorii și ocîrmuitorii lor.

107 (Heimb., § 112). Nearoa aceasta poprește și pe cei puternici ca nici prin vînzare, //f. 197^v // nici prin dar, nici prin diiată, să nu ia nimică de la acei nevoeși, afară numai de vor fi rude cu dînșii, care noi ca un lucru ce s-au părăsit din vechiu, l-am trecut cu tăcerea. Deci, pentru acei puternici, iar nu pentru ceialalți, iaste pus aicea rostul ce zice «sau vor fi priimit dar sau din vreo diiată au cîștigat ceva», iar unii zic cum că și toată vadeaoa de zece ani s-ar fi orînduit numai pentru acei puternici, pentru că celorlalți numai vadeaoa cea de patru luni să dă spre a-și lua sama. Dar aceasta, noi nu o întărim, ce dăm și la ceialalți vadeaoa de zece ani la protimisirea vînzărilor, căci protimisirea bezmănuului și a nămelii s-au rădicat.

108 (Heimb., scolie la § 113). La folosul²² unui lucru nemışcătoriu care să dea creditorului pentru dobânda banilor (*), cel ce iaste aproape²³ să protimiseste mai mult decît cel strein.

109 (Heimb., § 113). Iar neara a chesariului Manuil (**)
adaoge și aceste, căci zice că la folosul lucrurilor ce să dea creditorilor pentru dobânda banilor, încape dreptatea protimisirii și cum că au tărie la acest folos acele care și pentru daruri la cea de mai înainte pomenită neară s-au hotărît și cum că să dea și privileghion apropierii, măcar de va și vinde cineva o parte din lucru nemışcătoriu la care altul să protimiseste și //f. 198// va lăsa nevîndută numai o parte prea mică, care va fi aproape poate de casa megieșului sau de moșia sa despre parte(a) cărora să caută apropiere megieșului și că aceste iscodiri să nu biruiesc adevărul, ce să rămîie fără lucrare orînduiala ce au legiuit aceste fiindcă să biruește și să surpă de iscodirea ce s-au pomenit.

110²⁴ (Heimb., § 113 în fine). Cel ce vinde lucru nemışcătoriu de-l va și tăia și va vinde partea ceia ce nu să apropie de megieșul său, să nu aibă a o vinde la streini, ce la cel ce are protimisire²⁵.

Neară a chesariului Nechișor

111 (Heimb., § 114). Oamenii cei săraci, atît oșteni, cum și politicești²⁶, să nu aibă a să protimisi ca să cumpere vreo moșie de a celor puternici, cînd să vinde, nici de vor fi legați tot la un loc cu dările lor, nici de vor fi părtași la moșie, ce în locul acestor săraci să aibă a intra iarăși obraz boeresc, însă acela ce să arată că va fi de odihna și folosul săracilor acelora ce sînt împreună șazători pe moșia aceasta²⁷. Asemene și acei puternici voim să aibă a cumpăra numai de la acei ce sînt iarăși puternici, ori oștenii și săracii de la acei ce sînt tot de o stare cu dinșii.

A romanilor²⁸

112 (Heimb., § 115). Dacă vor trece patru ani fără a să face cerere după ce au cumpărat cineva o bucată de moșie ce

„(*) A împărăteștilor pravili tom al 4(lea), cartea al 25, titlu 3 la tilcu, 1, file 52“.

„(**) Comnino, neară (Ms. 5283: necra) al 2 (lea), cap. al 6 (lea)“.

²¹ Manuel; vezi textul.

²² Heimbach: E την ... αντίχρησιν (in antichresi rei).

²³ Vecinul (ὁ πλησιάζων). Trimiterea din notă, la Basilicale, ed. Fabrotus este exactă: „Nota, creditorem qui in antichresim rem accepit, fructus lucrari, licet legitimum usurarum modum superent“.

²⁴ Scolie.

²⁵ T. Carra a omis acest paragraf, socotindu-l, probabil, inutil față de § 99 de mai sus (=§ 105 ed. I. Peretz; § 98 ed. Heimbach).

²⁶ Civili, în opoziție cu soldații.

²⁷ Trad. I. Peretz: pentru folosul și liniștea celor săraci.

²⁸ După dreptul roman (trad. I. Peretz, nr. 1018).

iaste din alt trup de moșie²⁹, nu poate cineva să pornească jalobă pentru protimisire //f. 198 v //.

A romanilor³⁰

113 (Heimb., § 116). Avînd cineva ca un pârtaș ce era protimisire numai la o parte a unii casă nu voia să cumpere toată casa, iar giudecătorii au hotărît așa: ca, fiindcă nu să priimește la toată cumpărătura casii, să să lepede, dar, și de protimisirea ce avea la o parte, căci spre folosul vînzătorului și a cumpărătorului s-au izvodit această legiuire și cu dreptate s-au izvodit pentru ca să nu rămîie nevîndute și celelalte părți a casii din pricina agiutorului ce dă pravila la acei ce sînt pârtași la vreun lucru.

114 (Heimb., § 117). Cel ce are parte la vreun lucru să protimisește, dar dacă voi avea o parte mică la vreo casă mare numai după acea parte a mea mă protimisăsc și sînt silit să cumpăr toată casa, iar necumpărîndu-o cad din dreptatea ce am. Dar de nu va voi vînzătorul ca să cumpăr eu toată casa, nu am dreptate ca pentru cea mică parte care am, să cer toată casa.

Magistrul³¹

115 (Heimb., § 118). La acele ce am protimisire fiind pârtași ori că să vor cumpăra de cătră cineva, ori că să vor da daru măcar și la vreun sfînt lăcaș, dar tot să surpă darul și aceasta magistrul au giudecat-o și au surpat darul și au dat dreptate celui ce să protimisea.

116 (Heimb., § 119). Pașterea cea prin metaherisire unui lucru, adecă vremea cea de zece ani, nesupărat păzește pe cumpărătoriu, iar cea prin //f. 199 // metaherisire stăpînirea lucrului, adecă vremea cea de trei ani, cît pentru cererea rodurilor îl face slobod pre el, iar cît pentru stăpînirea ipoticii, nu i-o întărește, nici ca cum.

O largă analiză a acestor texte din punctul de vedere al dreptului bizantin nu-și are locul în lucrarea noastră. Cît privește receptarea și prelucrarea parțială și variabilă în dreptul românesc, după 1744, ea a rezultat în mod suficient, pentru fiecare moment istoric, din capitolele precedente ale lucrării. Pentru înțelegerea sistemului protimisului bizantin din novelele care stau la baza textului din Armenopol, dispunem astăzi de excelențele expunerii, în bună măsură înnoitoare, ale lui G. Ostrogorsky³² și P. Lemerle³³. Primul dintre acești autori încadrînd instituția protimisului

²⁹ Acest text privește așa-numitele terenuri clasmatică, pămînturi părăsite, țelenite, în legătură cu care vezi în acest cap. notele 37, 42, 56 și p. 178, n. 26 și p. 183, § 7.

³⁰ Figurează la Carra și la Armenopol, în ed. Spanos (cf. Peretz, p. 251). Ed. Heimbach nu conține rubrică înaintea § 112 și 113.

³¹ In ed. Spanos este indicat marginal. Lipsește în ed. Heimbach și la I. Peretz, nr. 1022 (p. 252).

³² *Ländl. Steuergemeinde*, p. 32—5; *Preemption*, p. 117—126; *Hist.*, p. 281, 299—312, 331, Vezi și Fr. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung des 10. und 11. Jahrhunderts*, „Byzantinisches Archiv“, 9, Leipzig-Berlin, 1927, p. 128—134 și 142.

³³ *Esquisse*. II, p. 266—278.

într-o concepție generală care admite existența unui feudalism bizantin și punând accentul pe baza lui social-economică, ajunge la concluzii din cele mai utile și pentru studiul raporturilor dintre protimisul bizantin și cel românesc. Nici unul din acești autori nu ni se pare însă că dau atenția cuvenită originilor de obște ale protimisului bizantin, peste care s-au adăugat diferitele intervenții legislative, încă dinainte de Iustinian, energica limitare din Novela 114 a lui Leon VI și, în fine, în secolul X—XI, seria importantelor novele cu caracter social, analizate de autorii citați³⁴.

Reglementarea protimisului în Pandectele lui Toma Carra ne va prilejui, să reluăm principalele dispoziții din Armenopol și să semnalăm unele deosebiri, față de „Indemînoasa adunare“. De altfel, concordanța cu aceasta din urmă, pe care o vom da la *Pandecte* va permite cititorului să compare direct textele paralele și deosebirile privind categoriile de protimitari, ordinea lor sau anularea de către devălmași a unei danii de părți nealeasă.

În traducerea de la 1804 trebuie relevată folosirea noțiunii de răzeș și rezeșie, nu în opoziție cu tovărășia, ca în Vactiria, ci cu sensul atât de copărtaș, copărtășie, cât și cu cel specific moldovenesc de membru al unei comunități de tip răzeșesc sau moșnenesc, respectiv stăpînirea funciară a acestei comunități. De asemenea merită să fie semnalată expresia de „moșii sătucene“ pentru a reda stăpînirea de obște a satului asupra hotărului său; ea trebuie apropiată de ținerea sau stăpînirea *sătească* (de-a valma) din documentele cîmpulungene, pe care am întilnit-o mai sus.

Pandectele lui Toma Carra. Această legiuire ar fi trebuit să cuprindă două părți de drept civil (Persoanele și Bunurile, în sensul schemei lui Gaius, adică inclusiv obligațiile și succesiunile, privite ca moduri de dobîndire a lucrurilor) și o a treia de drept penal, care figura și în Manualele lui M. Fotino. Pînă la căderea lui Al. C. Moruzi, aderent al politicii rusești, combătut de ambasadorul Franței la Constantinopol, Toma Carra n-a redactat decît partea (μέρος) întia despre *Persoane*, împărțită în trei cărți, fiecare carte alcătuită din titluri cu un număr variabil de paragrafe, unele foarte lungi, avînd indicată sursa lor bizantină și un scurt rezumat marginal, metodă austriacă, ce se va regăsi în Codul Calimach. În această vastă operă, obiceiul nu ocupa decît un rol redus și indirect.

Titlul XV al cărții III din această primă parte, așezat după tutela și curatelă, este consacrat protimisului, socotit teoretic (§ 1) a decurge dintr-o calitate personală: cetățenia și calitatea de membru al unei familii. Rubrica titlului se intitulează: „Protimisirea personală acordată asupra celor vîndute“, și în 11 paragrafe se dă cea mai sistematică și generalizatoare tratare a protimisului, neegalată nici de succesorii săi, pînă la legile din 1839. Se tratează: definiția și fundamentul protimisului (§ 1); sfera personală de aplicare (§§ 2—4); sfera reală (alte acte afară

³⁴ Pentru studiul înnoitor al acestor probleme, cf. E. E. Lipsiț, *Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма*, în B. V., I, 1947, p. 144—163; eadem, *Очерк истории византийского общества и культуры VIII — первая половина IX века*, Moscova—Leningrad, 1961, p. 299—366; eadem, *Byzanz und die Slaven*, Weimar, 1951 (cf. „Studii“, 1962, nr. 4, p. 1081 și 1964, nr. 1, p. 210 și urm.). Vezi și M. Ia. Siuziumov, *О социальной сущности законодательства „Василик“*, în B. V., VI, 1953, p. 72—87; idem, *Unele probleme ale istoriei Bizanțului*, în „Anal. rom. sov.“ Ist., 1959, nr. 3, p. 98—122; Z. V. Udaltova și A. P. Kajdan, *Unele probleme nerezolvate din istoria social-economică a Bizanțului*, *ibid.*, 1959, nr. 1, p. 100—121.

de vânzare supuse protimisisului, (§§ 5—6) : termenul de executare (§§ 7—8) ; exceptarea de la protimisis (§§ 9 și 10) ; încetarea protimisisului (§ 11).

După fiecare paragraf și, în paragrafele complexe, după câte un aliniat, Toma Carra indica sursele textului la care s-a oprit : Armenopol și Novelele lui Constantin Porfirogenitul (1-a), Nikephor Phokas (a 3-a și a 4-a) și Manuel Comnenul, excepțional Basilicalele (o singură dată). Pentru Novele, se face trimitere la Σς τῶν Β., adică *Synopsis Basilicorum*, în ediția lui Joh. Leunclavius, Basel, 1575, în care se găsește și un *Nouellarum ante hac non publicatarum liber* (cu paginație proprie), republicat în vol. II al culegerii lui Leunclavius, din 1596, *Ius Graeco-Romanum* (Frankfurt). *Nouellae Constitutiones* se mai găseau și în ediția din 1606 a lui Ch. Labbe (Labbaeus), după care au fost copiate în Νομικὸν Λεξικόν, aflat la Biblioteca Universitară din Iași, tocmai novelele privitoare la protimisis. Pe lângă Labbaeus³⁵, a circulat în Principate și *Ius graeco-romanum*, pe care în Țara Românească îl găsim citat în ms. 122 al Manualului din 1766 al lui M. Fotino. Referința lui T. Carra la *Synopsis* este singura dovadă despre folosirea acestei lucrări, din care nu ni s-au păstrat materialmente nici un exemplar din cele care au fost atunci în circulație. Basilicalele au fost utilizate de T. Carra în ediția Fabrotus, pe care a avut-o la dispoziție și M. Fotino în 1777 și, desigur, și în 1765—1766.

Elaborarea textului Pandectelor are un caracter destul de teoretic, unele articole sînt prolixе, plătind un tribut vizibil tradițiilor juridice bizantine depășite. Fidelitatea față de noțiunile tehnice bizantine îl silește pe Carra să le explice în note cu citații erudite, ca într-un tratat de școală. Aspecte esențiale ale protimisisului local sînt ignorate, și chiar recenta și relativ fecunda reformă a Sobornicescului hrisov în materie de publicații (afară de cazul cînd această procedură avea să fie tratată în partea II, la modurile de dobîndire a lucrurilor — a dreptului de proprietate). Reforma Hrisovului în materie de danii apare respectată, dar nu direct, ci în măsura în care concorda cu dispozițiile similare din Armenopol. Spre deosebire de aceasta se precizează cu trimitere la Novela lui Constantin Porfirogenitul, că cei puternici care, după cum au obiceiul, vor fi folosit promisiunile și alte manopere pentru a intra într-o așezare sătească vor fi lipsiți de bunul dobîndit și de preț, care revin obștii, proprietarii locali avînd precădere față de cei străini de așezare.

Se poate deci afirma că din punctul de vedere al dispozițiilor cu caracter social din novelele privitoare la protimisis, Toma Carra propunea o receptare tot așa de largă și relativ înaintată, ca și Mihail Fotino la 1777. Această poziție ar fi putut deservi lucrarea sa, chiar terminată, în ochii marii boierimi, care va fi socotit că satisfacția dată razeșilor săraci prin Sobornicescul hrisov este suficientă, deși ironia va face ca în 1835 marii boieri să pozeze, față de Mihail Sturza, în *săraci*, care ar avea nevoie să fie apărați prin dispozițiile novelei lui Constantin Porfirogenitul, respectiv al Sobornicescului hrisov³⁶.

Ca și Teofil Carra, reproducînd fraza vestită din Armenopol, amintește că protimisisul este instituit de o lege „străveche“, dar, în mod original,

³⁵ Vezi Peretz, *Curs*, II, 2, p. 332 și urm. și în special p. 340.

³⁶ V. mai jos, p. 339.

il leagă de solidaritatea de oraș, de *πόλις*, față de care aceea a satelor apare ca secundară și derivată, iar solidaritatea de familie, pe care o evocă de asemenea, ca implicată în cea dintâi. Este un demers conceptual al gândirii, invers procesului istoric, în care vedem protimisisul apărând în cadrul obștiilor sătești. Această metodă de gândire este caracteristică raționalismului secolului XVIII.

Fundamentul protimisisului este codevălmășia, în cadrul căreia rudenția apare doar ca o cauză de preferință față de codevălmașii simpli.

Din sătenii cărora Armenopol le recunoaște un protimisis special, și a cărui ordine în raport cu cele cinci clase de protimitari enumerate la început, nu apare lămurită, Toma Carra face o categorie, a cincea, după vecinii dintr-o singură parte (care aveau același rang și la Armenopol).

În schimb, nu figurează ca o categorie independentă *cobirnicii*, pe care Al. Ipsilanti îi menționa, fără efect practic, atât la 1775, cât și la 1780. Rudenia fără codevălmășie pare luată în seamă, față de străini, alții decât creditorii, numai la mezat.

Materia protimisisului de vecinătate păstrează toată complexitatea — neinteligibilă pentru practicianul din Principate — a dreptului bizantin. Caracterul social (fără criteriul fiscal) întilnit la Teofil reapare și aici și duce la aceleași concluzii. Termenul de două luni, în caz de vânzare a embaticului, nu apare adoptat de practica locală, și vom spune același lucru despre reglementarea conflictului de interese între cel ce deține, într-o casă în devălmășie, o parte infimă, și proprietarul restului casei, sau despre combaterea fraudei săvârșită de cel ce exceptează de la vânzare o mică fișie de teren de lângă vecinul protimitar, pentru a-l împiedica pe acesta să invoce protimisisul. Ipoteza referitoare la marile case, împărțite inegal între devălmași, nu se potrivea clădirilor din târgurile și orașele românești. Trebuie insistat de asemenea asupra sancțiunilor mai grele și precise, pentru cazul de ocolire a protimisisului, decât în dreptul local, sancțiuni care la Caragea vor apărea într-o proporție mai redusă (ca și la Fotino în Manualul din 1777).

Sistemul de protimisis al înstrăinaților este cu totul schimbat. Situația lor se rezolvă tot în termen de patru luni, în loc de a li se aplica termenul nelămurit de patru ani din Armenopol pe care o interpretare a lui M. Fotino îl declara în Țara Românească, la 1766, că privește tocmai ipoteza înstrăinaților. Prin aceasta Carra respinge vechiul obicei al termenului de cinci ani care va fi scurtat ulterior, dar nu redus la patru luni. Prescripția de zece ani este păstrată, cu repetarea discuțiilor din textul lui Armenopol.

Excepțiile de la protimisis: zestre, donație, schimb, plată, sînt precis indicate. Se înlătura textul care permitea codevălmașilor să anuleze dania făcută fără știrea lor de unul din ei, chiar unei biserici.

Nedemnitățile, ca o cauză de excludere de la protimisis, necunoscută obiceiului pămîntului, era prevăzută expres, ca la Armenopol. În sistemul obiceiului, dacă s-ar fi invocat cu același conținut nedemnitățile protimitarului, s-ar fi ajuns, „după dreptate“, la o soluție asemănătoare. Cazurile de încetare a protimisisului, numeroase și precis indicate, vădesc o preocupare de limitare a lui. Prescripția de patru ani, T. Carra (§ 11,6) o aplică, potrivit uneia din versiunile Manualului lui Armenopol, neadoptată de ediția neogreacă a lui Alexios Spanos, la vânzarea bucăților de pămînt

(*despărțită* dintr-un trup de moșie), fără a menționa și celelalte versiuni (pământ telenit, nefolositor, în Vactiria, de pildă ; o mică bucată de pământ, în ed. Spanos și la Teofil). Avînd însă în față textul clasic al lui Armenopol și al novelelor respective, Carra arată într-o notă că este vorba de așa-nu-mitele pămînturi *clasmatice*³⁷. Necunoscînd însă adevăratul sens al noțiunii din secolul X, se mulțumește să precizeze că este vorba de terenuri „izolate întimplător“, nu alese sau limitate perfect de stăpînul lor. Această neprecisă categorie de terenuri nu corespundea însă nici unei realități concrete în regimul proprietății funciare din Principate, și de aceea a fost inevitabil ca prescripția de 4 ani să nu-și găsească nici o aplicare practică.

Aceste scurte considerații — suficiente pentru un text „legal“ care n-a intrat în vigoare și nu pare să fi circulat în mod deosebit — le vom întovărăși, după caz, de traducerea *in extenso* sau de rezumatul celor 11 paragrafe ale titlului XV, folosind versiunea lui P. Năsturel.

„Titlul XV

Protimisirea personală acordată asupra celor vindute

„Din ce decurge dreptul de protimisis“ (p. 558)

§ 1. Dreptul personal de protimisis decurge din calitatea (situația) de membru al unei comunități civile (cetăți)³⁸ sau din aceea de membru al unei familii³⁹, adică al unui neam⁴⁰.

Ceea ce sînt cetățile pentru cetățeni, același lucru sînt și pentru săteni satele, tirgurile, ogoarele și celelalte așezări ale lor.

O lege veche oprește din vechime să se vîndă propriul bun oricui vrea (stăpînul acestui bun), dar îngăduie să se facă actul (vînzarea) numai către locuitorii propriei lui metrocomii“. Cît privește „dreptul rudeniei“, el constituie o condiție „la care participă toți, de obște, nefiind nimănui necunoscut“ și nu este nevoie de o demonstrație specială că îl au și țaranii.

În notă, se arată că metrocomia „este între sate și moșii“⁴¹. Ceea ce metropola⁴² este în orașe“.

„Ce se vede pentru vînzarea bunurilor nemișcătoare“ (p. 559)

„§ 2. De aici și noi precizînd și lămurind ceea ce este neprecizat și nelămurit în dreptul acesta vechi (al protimisisului), decretăm ca în orice oraș, sat⁴³ sau eparhie, rudele neîmpărțite (nehotărnicite) sau devălmașii prin cumpărătură sau alți dobînditori de acest fel să nu-și înstrăineze bunurile nemișcătoare la un altul, înainte de a înștiința cu martori, despre intenția lor, pe cei care, în ordine, sînt chemați la protimisis, și anume:

1 — Rudele amestecate⁴⁴; acestea sînt cele care stăpînesc în comun vreun bun sau vreun lucru, de pildă, casă, sau

³⁷ Vezi mai sus, p. 261, n. 29.

³⁸ πολιτεία.

³⁹ φάμιλια.

⁴⁰ συγγενικός.

⁴¹ χωρίον.

⁴² μητρόπολις. Vezi Lemerle, *Esquisse*, I, p. 37, n. 2, care arată că primul este format după al doilea, avînd, pe lîngă un sens vag, desemnînd uneori un *uicus*, pe acela exact de resort fiscal. Transpunerea acestor termeni la situația locală din Moldova, la 1806, este greu de făcut.

⁴³ χώρα.

⁴⁴ οἱ ἀγαμίξ κείμενοι συγγενεῖς.

ogor, sau vie sau altceva asemănător, deoarece asemenea rude au întâietate față de străini la chemare.

Cînd rudele nu au devălmășie, să fie chemate :

2 — Cei care au stăpînire împreună⁴⁵, iar după aceștia :

3 — Cei numai amestecați⁴⁶, avînd bunul lor inclus în al celui care vinde, chiar dacă ei vor fi cu totul străini.

4 — Cei care se învecinează (sînt uniți) pur și simplu în vreo parte sau stau (cu locul lor) alături unul de altul⁴⁷.

5 — Megiașii din jurul bunului înglobat în așezare⁴⁸, după aceeași ordine, //p. 560// fiecăruiua făcîndu-i-se înștiințare cu martori, ca protimitari egali îndreptățiți, ca să cumpere bunul vîndut, dacă vor.

(Vezi în Syn. Bas., N.⁴⁹ 1-a a lui Const. Porf. și Arm. în c. III, titl. al 3-lea, § 118)“ <Ind. Ad., § 104>.

„6 — Proprietarii⁵⁰ satelor sau ai ogoarelor sau ai terenurilor suburbane și cei ai locurilor zise clasmatice⁵¹, adică ale birnicilor sau ai altor terenuri în stăpînirea statului, dacă sînt vîndute de acesta, cînd acești proprietari sau stăpîni⁵² au protimisis față de cei ce nu au bunuri proprii în acele locuri, și mai ales față de obrazele puternicilor“.

Față de obiceiul acestora din urmă de a folosi violența sau promisiuni de tot felul de foloase, pentru a determina pe localnici de a le înstrăina lor acel bun, se decide că „dacă cineva din acești oameni puternici va săvîrși așa ceva, să fie lipsit și de bun și de preț, care se cuvine statului⁵³“.

(Tot acolo, în aceeași neară)“ <comp. Ind. Ad., § 107>.

„Cum sînt chemați cei deopotrivă în dreptățiți“

„§ 3. Cînd toți au același privilegiu la protimisis, încît nu se poate da preferință unuia dintre ei, se face din nou aceeași înștiințare, pentru a se evalua lucrul la prețul sincer (ce ar da) un adevărat cumpărător“.

Împărțeala se face de îndată, fiecare plătind o cotă parte (analogon) din preț „fără zăbavă“, fie cum hotărâsc atunci, fie potrivit înțelegerii avute de mai nainte.

„(Aceeași neara și Arm. și Bas., T.⁵⁴ I, c. IV, titl. 8, cap. 31)“ <Ind. Ad., § 104>.

⁴⁵ οἱ κοινότητα ἔχοντες.

⁴⁶ οἱ μόνον ἀγαμιγμένοι

⁴⁷ οἱ ἀπλῶς ἔν τιμι μέρει ἠγνωμένοι συναπτῶς ἢ συμπαρακείμενοι

⁴⁸ οἱ περίξ τοῦ ἐκχωρουμένου κτήματος εὐρισκόμενοι ὄμοροι.

⁴⁹ Nearaua.

⁵⁰ κτήτορες.

⁵¹ κλασματικῆ γῆ. Iată, în latinește, pasajul corespunzător din nov. 1 a lui Constantin Porfirogenitul (Syn. Bas., ed. Leunclavius, p. 11): *Nec item novas emtiones, aut locationes, aut permutationes in uicis, uel agris, in quibus proprios fundos nullos habent, cum eorundem possessoribus instituant. Quod si non horum stationes sunt, sed ad personas alias, quae distrahuntur suburbana, pertinent; siue a fisco loca, quae tributaria dicuntur, aliaue praedia ipsius alienantur; similiter iidem possessores praefertantur. At his sponte sua renuntiantibus, etiam potentibus fas est contrahere (cf. Ius Graeco-Romanum, ed. Leunclavius, II, 1936, p. 141).*

⁵² δεσπότεαι.

⁵³ δημόσιον.

⁵⁴ Tomul. Trimiterea nu corespunde.

„Nefiind decît rude și creditori, cine dintre ei are protimisis“

„In ce altceva și pentru ce se acordă dreptul de protimisis“

„Cine are protimisis la emfiteuză“

„Cît timp se dă pentru această acțiune“
Cine sînt exceptați de la regula“

„§ 4. Făcîndu-se vînzarea fără a se afla alți îndreptățiți la protimisis, decît rudele și creditorii vînzătorului... //p. 561//, creditorul sau ruda trec înaintea celui din afară... creditorul se preferă rudei, iar dintre creditori are protimisis cel căruia i se datorează cel mai mult.

(In același loc din Bas., cap. 16)“ <Ind. Ad., § 99>.

§ 5. Acest paragraf aplică dreptul de protimisis în caz de anticrează nu numai față de creditorul care deține bunul, ci și față de cei care îl stăpînesc după aceea, făcîndu-se o trimitere la dispozițiile novelei cu privire la daniile care se aplică și aici.

„(In același loc din Arm., § 122, 123, 124 și în Syn., Nearaua a 2-a a lui Manuel. Comn., ipot. 6)“ <Ind. Ad., § 109>.

Restul paragrafului se ocupă de cazul cînd un proprietar reține pentru el fișia de teren care se mărginește cu un protimitar bănuind că va răscumpăra și vinde restul terenului la un străin, ocolind dispozițiile privitoare la protimisis. In acest caz, „vînzarea nu se va face străinului, ci aceluia care are protimisis.

(Tot acolo, în aceeași neara)“ <Ind. Ad., § 110>.

In notă, se definește anticreza, după *Lexikonul juridic, sub h. v.*, și după Armenopol, III, 3, scol. lat. la § 122: „folosința dăruită de debitor și uzufructul bunului ce i s-a dat la mîna (acestuia)“.

„§ 6. Embaticarul ce vrea să vîndă dreptul de emfiteuză (sădire) are datoria //p. 562// să înștiințeze, în fața martorilor, pe stăpînul terenului, făcîndu-i cunoscut prețul. Dacă acesta nu va voi să cumpere dreptul de emfiteuză, (embaticarul) să-l vîndă cui va voi, după (împlinirea unui termen de) două luni, deoarece protimisisul vechi dat pentru emfiteuză și arendă și-a pierdut efectul.

(In același loc din Arm., § 117 și la sfîrșitul § 121)“ <Ind. Ad., § 103 și § 107 la sfîrșit>.

„§ 7. Acțiunea de protimisis se dă celor îndreptățiți, cu începere de la data cînd, față de martori, au fost înștiințați, astfel :

I. Cei de față au 30 de zile pentru stabilirea și plata prețului, după care dreptul de protimisis este pierdut. Sînt exceptați de la această decădere : a) cei căzuți în robie ; b) cei înstrăinați sau alungați din țară ; c) cei absenți, pentru treburi obștești sau pentru treburi personale, fără vicieșug ; d) nevîrstnicii sub 25 de ani.

(Nearaua 1-a a lui Const. Porf. și Arm., c. III, titl. al 3-lea, § 118)“ <Ind. Ad., § 104>.

„§ 8. II. Prepușii și vătafii celor plecați din țară, în termen de 4 luni, se pot înțelege cu ceilalți protimitari în ce condiții să participe la răscumpărarea făcută de aceștia, plătiind cota lor de preț, dobînzile legiuite și cheltuielile necesare, prile-

juite de lucru. Prin aceasta se îndepărtează cu totul cumpărarea străinilor dându-li-se înapoi prețul împreună cu dobânzile //p. 563// și cheltuielile lor.

În caz de îndoială asupra ratificării actului lor, de către stăpînul absent, prepușii și vătăfii pot declara în scris că renunță la răscumpărare sau că primesc contractul, iar dacă se tem și de aceasta, rămîn răspunzători față de stăpînii lor, cu propriile lor bunuri, pentru cîștigul pe care aceștia l-ar fi realizat, dacă răscumpărarea se făcea la timp.

(În aceeași neară)“ <Ind. Ad., § 104).

(p. 563—564) § 9. III. Protimitarii neînștiințați despre vînzare, au zece ani pentru a răscumpăra. Acest termen este numai de patru luni pentru protimitarul chemat să răscumpere, și care n-a făcut-o în 30 de zile. Textul reproduce întregul raționament din Armenopol, prin care se arată că pîritul în acțiune, vinovat de a nu fi făcut întrebarea legală de protimisis, nu poate opune termenul de patru luni, chiar dacă protimitarul neîntrebat ar fi fost de față la vînzare.

„(În același loc din Arm., § 119 și către sfîrșitul § 121)“ <Ind. Ad., § 105 și § 106).

În cazul unei construcții mari și de o valoare importantă, ridicată pe un mic teren cumpărat în acest scop, în loc de a i se aplica protimisisul, în favoarea vînzătorului⁵⁵ terenului acesta este obligat să accepte — el și „urmașii sau moștenitorii“ săi, un simplu echivalent în bani (dublul prețului) sau în natură (un alt teren de o dublă întindere față de cel în cauză).

„(Nearaua a 4-a a lui Nikeph. Phocas în Syn.)“ <Ind. Ad., lipsește)

„În ce cazuri nu are loc protimisisul“ (p. 564—566)

„§ 10. Nu are loc protimisisul în cazul oînd cineva își înstrăinează bunurile :

1. Pentru zestre sau daruri înainte a căsătoriei.
2. Pentru danii simple sau în vederea morții.
3. Pentru ceea ce a dăruit prin diată, adică pentru legat.

Cu excepția persoanelor puternice, pe care le oprim să ia ceva de la cei de jos cu titlul de înfiere sau sub cuvînt de danie simplă sau în vederea morții, sau să primească folosința unui lucru în schimbul protecției și ajutorului dat de cel ce primește lucrul, dacă (dăruitul și dăruitorul) nu vor fi rude între ei.

4. Pentru un schimb.

5. Din cauza plății (unei datorii). În aceste cazuri, oricine — din casă sau dinafară — poate înstrăina propriile sale bunuri, dîndu-le în unul din modurile mai sus arătate oricui va voi. (Nearaua 1-a a lui Constantin Pröf. în Syn.)“.

⁵⁵ Textul neclar nu permite să se vadă dacă terenul era cumpărat în plină proprietate sau numai pentru construcție (superficie). Ipoteza care vorbește de răscumpărarea vînzătorului terenului implică un protimisis al nudului proprietar în caz de vînzare, către un străin, a construcției ridicată pe locul său.

În cazul cînd o vînzare sau un amanet se contractează în ascuns, sub haina unei danii sau a unui legat, către un străin „cei care au protimisis pot cere jurămînt celui care înstrăinează și celui care ia (lucrul)”.

„Dacă după jurămînt vor fi prinși cei care au înstrăinat că au cutezat să simuleze, atunci ei și complicii lor la înșelătorie să fie pedepsiți pentru sperjur. Și unul să fie lipsit de bun și celălalt de prețul plătit pe ascuns, amîndoi ținîndu-și tovărășie la pușcărie, pentru ca pe urmă bunul să se vîndă la protimitari.

Iar dacă înainte de jurămînt sînt prinși că au uneltit așa ceva, actul este nul. Și cel care o dată a încercat să înstrăineze bunul său cu răutate, va fi nevoit să vîndă, chiar fără voie, celor cărora le-am dat protimisis.

(Tot acolo.)

6. În cazurile în care cei ce au protimisis se dovedesc a fi pricinuit o pagubă bănească sau corporală sau o gravă necinste vînzătorului sau familiei lui, nu din întîmplare, ci cu premeditare, fie ei singuri fie prin rudele lor, astfel de oameni nu vrem nici de cum să intre în bunul înstrăinat, dacă nu vrea stăpînul bunului, care a suferit așa ceva.

(Din aceeași neară și Arm., c. III, titl. al 3-lea către sfîrșitul § 118)“ <Ind. Ad., § 104>

„7. La vînzarea bunurilor celor puternici, situația săracilor este aceasta. Hotărîm și poruncim să nu intre în lucrare (să nu se aplice) pronomia (privilegiul) protimisisului, chiar dacă săracii, soldații sau civilii, vor avea acest drept din vreo strînsă unire parțială a bunului, sau dintr-o devălmășie; iar stăpînirea aceluia bun să revină mai departe numai unui obraz vrednic de cinste. Ceea ce este spre liniștirea și folosul săracilor vecini (cu cei puternici).

După ce însă asemenea persoane (puternice) dobîndesc bunurile, și dimpotrivă vor fi surprinse că păgubesc pe vecinii lor (săraci), săvîrșind (asupra lor) (acte de) silnicie și violenție, poruncim nu numai să fie alungate din bunul cumpărat, ci din bunurile lor proprii strămoșești.

(Nearaua a 3-a a lui Nikephor în Syn. și Arm., c. III, titl. al 3-lea, § 126)“ <Ind. Ad., § 111>;

„8. În cazurile cînd cineva are o mică parte devălmășă, iar vînzătorul nu vrea //p. 566// ca întregul bun să fie cumpărat de cel ce are protimisis, în acest caz nu are drept (protimitarul) să ceară întregul (bun) pe temeiul micii lui părți devălmășe.

(În același loc din Arm. la sfîrșitul § 129)“ <Ind. Ad., § 114>.

„Cînd încetează protimisisul“

„§ 11. Dreptul de protimisis încetează cu totul:

1. Cînd cei care au protimisis, după înștiințarea și chemarea trimisă lor, se leapădă cu toții de cumpărarea bunului vîndut.

(Nearaua 1-a a lui Const. Porf. în Syn. și Arm. tot acolo c. III, § 118)“ <Ind. Ad., § 104 = Heimb., § 107>.

„2. Când zișii răscumpărători nu plătesc în termenul fixat prețul statornicit, cu excepția celor lipsă și a nevirstnicilor, cum am spus mai sus.

(Tot acolo.)

3. Prin renunțare.

(In aceeași neară)“ <Ind. Ad., § 104>.

„4. Când cineva are protimisis cu titlu de devălmășie pentru partea lui, la un bun nemișcător și fiind în lipsă nu vrea să cumpere întregul bun. Pentru că în acest caz el decade pe bună dreptate și din protimisisul lui pentru o cotă parte, deoarece nu trebuie să rămână celelalte părți din bun, nevîndute, din cauza preferinței („ajutorului“) ce decurge (pentru el) din legea devălmășiei.

(In același loc din Arm., §§ 128—129)“ <Ind. Ad., §§ 113—114>.

„5. Când cineva a lăsat să treacă răstimpul de 10 ani de care s-a vorbit, fără mărturie sau strigare (citare), pentru că în acest caz nici o cerere de cumpărare din partea celor ce au protimisis, nici în temeiul unei cote părți, nu va mai fi (admisibilă) împotriva oricăror persoane puternice care au încheiat actul sau a celor care au primit un dar sau au primit ceva prin testament.

(In aceeași neară și Arm., c. III, titl. al 3-lea § 118)“ <Ind. Ad., §§ 104 ; 107>.

„Când cineva va cumpăra o bucată de pământ desprinsă //567// în orice mod, dintr-un trup întreg de moșie, aparținând unuia sau mai multor stăpîni la început, dacă au trecut 4 ani împliniți de la cumpărare, dreptul de protimisis încetează, deși nu s-a făcut nici o strigare (citare).

(In același loc din Arm., § 127)“ <Ind. Ad., § 112>.

În nota cu referire la expresia de *κλασματική γῆ* la Armenopol⁵⁶, dar pe care Carra n-o folosește în textul său, se precizează că această expresie care înseamnă bucată ruptă, izolată, nu are aici sensul de bucată aleasă sau delimitată perfect de stăpînul ei, ci izolată întâmplător.

⁵⁶ Vezi mai sus nota 29 și trimiterile.

CAPITOLUL VIII

PROTIMISISUL LA ARENDARE ÎN MOLDOVA PÎNĂ LA DESFIINȚAREA LUI ÎN 1815

Arendășia în perioada de destrămare a feudalismului. O trăsătură caracteristică a relațiilor de arendășie în perioada de care ne ocupăm o constituie forma dominant bănească a prestațiunii datorată stăpînului funciar de cel ce folosește — ca producător direct sau ca întreprinzător — pămîntul deținut în acest scop, pe un timp limitat, în general scurt, și în condiții cît mai precis definite prin contract, în loc de a se recurge la obiceiuri locale. Este procesul la care se referă Marx, cînd constată că „o dată cu renta în bani, tradiționala relație de drept cutumiar dintre producătorii direcți dependenți [*Untersassen*], care posedă și lucrează o parte a pămîntului, și proprietarul funciar, se transformă în mod necesar într-o relație contractuală pur bănească... Posesorul cultivator devine deci de fapt un simplu arendaș”¹. Arendarea a îmbrățișat în țările române diferitele elemente economice ale domeniului²: fînațul, pășunile, cîrciuma, moara, pri-

¹ Karl Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a 2-a, Buc., E.S.P.L.P., 1955, p. 751; cf. vol. I, ed. a 4-a, Buc., Edit. politică, 1960, p. 738.

² Gheorghe Ștefan vinde (arendează) heleșteul din Popricani (confiscat de la Iordache Cantacuzino) unui evreu „de l-au tăiat”, respectînd drepturile acestuia cînd restituie moșia (*St. și doc.*, V, p. 23 și 32, nr. 99 și 150); la 10 mart. 1737 (*ibid.*, p. 492, nr. 56), un vad este închiriat unui turc de postelnicul Constantin Vlădescu, la Bucșani; iar la 27 mai 1745 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, I, p. 61, nr. 125), un preot cu răzeșii lui pun un turc cu odae cu vite cu suhat pe o moșie care în realitate ar aparține măn. Răchitoasa, și încasează suhatul; în *Sămile mănăstirilor din Țara Moldovei pe anul 1742* (I. Bogdan, în B.C.I.R., 1915, p. 224; 236; 238), măn. Putna figurează cu orînda în două sate, măn. Slatina, într-un sat, Sucevița în trei sate, și cu un pod și o moară arendate [cf. doc. din 20 mart. 1784 (*Sur și izv.*, XVII, p. 112, nr. 109) și 29 iul. 1772 (*St. și doc.*, XIX, p. 13)]; pentru orînda mănăstirii Slatina în Rărancea, vezi *Anc. doc.*, p. 155, nr. 96 (11 ian. 1744); în Conдика lui C. Mavrocordat (1741—1742) (*St. și doc.*, VI, p. 252, nr. 378) se menționează o moșie vindută cu anul unui evreu și (nr. 380) o cumpărare de heleșteu „ca să-l vînedze” la Calafindești, făcută de doi evrei din Botoșani de la un mare logofăt; marele căpitan de Soroca e autorizat de domn să ia podul de la Movilău al ma-

saca, heleșteul, stîna, cășăria, dar pe măsura cristalizării relațiilor de arendășie, ea s-a extins la întreaga moșie³, la întregul domeniu, continuînd să existe și arendași de zone sau obiective economice separate. Marx arată că posesorul cultivator se transformă în arendaș „pe de o parte, cînd celelalte relații generale de producție sînt favorabile pentru exproprierea treptată a vechilor posesori țărani și înlocuirea lor cu un arendaș capitalist“, pe de altă parte ajungîndu-se „la răscumpărarea vechiului posesor de obligația de a da rentă și la transformarea lui într-un țăran independent cu proprietate deplină asupra pămîntului pe care-l lucrează“⁴. Lenin⁵ mai arată că în acest domeniu este vorba de un proces lent „deosebit de încet și sub forme extraordinar de variate“. În țările române, trăsăturile mai sus menționate ale arendășiei s-au desprins din ansamblul formelor concurente de folosință a pămîntului, într-o perioadă de peste trei sferturi de veac, ele cristalizîndu-se în jurul reformei lui C. Mavrocordat și mai bine încă în deceniile următoare. Totodată, arendășia perioadei de trecere s-a putut afirma pînă tîrziu în secolul XIX, fără ca țăranul cultivator să fie imediat alungat de pe moșie sau să se transforme prin răscumpărare în proprietar deplin. Sub formele adaptate căii prusace de pătrundere a capitalismului în agricultură, aceste procese au avut loc tîrziu în secolul XIX, cînd problema protimisiei la arendare era de mult depășită, și de aceea ele se găsesc în afara limitelor cronologice ale lucrării noastre. În secolul XVIII și în cel următor, țăranul rămîne legat în complexul relațiilor de clăcășie, feudații își accentuează goana după clacă, strîmtoează posibilitățile de hrană ale țăranului și — în sensul observației lui Marx — ar voi să-i arendeze suprafețele suplimentare de hrană; se lărgesc legăturile domeniului cu piața, feudalul luptînd să le reducă la minimum pe acelea ale țăranului, dar peste tot acest ansamblu se suprapune arendașul detentor de capital, care se substituie pe termenul arendării stăpînului feudal, înăsprind exploatarea țăranului⁶, care ia unele trăsături particulare, cerute de goana arendașului după venituri bănești în strînsă legătură cu piața. În felul acesta arendășia perioadei de trecere, menținînd și înăsprind chiar, pe de o parte, relațiile feudale, nu constituie mai puțin un factor de destrămarea lor, fie că le privim dinspre stăpînul feudal⁷, dinspre țăranul care lupta

relui vornic Iordache Cantacuzino, plătînd „prețul ce ar da altii“ (*ibid.*, p. 271, nr. 482; cf. nr. 484 și 539); mitropolia arenda o baltă la Galați unui țurc (*ibid.*, p. 231, nr. 179); boieri cu moșii la margine „au vîndut toate vadurile“ punînd *orândari* (*ibid.*, p. 302, nr. 635); arendare de pod la 5 febr. 1755 (*Uric.*, XI, p. 366).

³ Chiar atunci, unul din elemente, îndeosebi crîșma, altelei dijma, au o importanță care necesită în contracte clauze speciale, ca în contractul din 1 febr. 1767, cit. mai jos.

⁴ Karl Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a 2-a, p. 751—752.

⁵ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, ed. 2, Edit. politică, 1963, p. 166.

⁶ Vezi contractul din 1 febr. 1767 (A.S.I., Doc. P. 102/30) prin care lipscanul baș Necula de la Sf. Nicolae, luînd în arendă moșia Răbîia (Fălciu), se obliga „să-și ia dijma din pîni și din făneț... după obicei, ...iar cu oamenii ce sînt pe ace moșie să n-aibă nici o treabă, nici să le poruncească la muncă, nici să-i supere întru nimic pînă se vor împlini 4 ani“. Clauza era necesară fiindcă deja țăranii reacționau față de conduita asupraitoare a arendașilor. Ulterior boierii se vor arăta mai puțin grijulii, sprîjinînd pe arendași, sau mulțumindu-se să prevadă că țăranii nu vor fi asupriți. Hrisovul din 1768 al lui Gr. I. Calimah traduce în text de drept domnesc o astfel de clauză. Pentru producția de marfă pentru piață, a arendașului, vezi K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a 2-a, p. 753.

⁷ Pentru care prezintă importanță investițiile de echipare agricolă pe care le-ar face arendașul, mărînd astfel arenda plătită în numerar, și pe care feudalul vrea să le primească în deplină proprietate, fără nici o despăgubire; vezi clauza din contractul cu data 1 febr. 1767, cit. în nota precedentă.

să-și lărgească contactul cu piața⁸ și își adîncea lupta antifeudală, sau dinspre noua categorie socială a arendașilor⁹, care se afirmă treptat și al cărui rol crește îndeosebi în primele decenii ale secolului XIX, continuînd apoi să se consolideze ca un proces component al formării burgheziei¹⁰.

La sfîrșitul primei jumătăți și în a doua jumătate a secolului XVIII, arendășia se desprinde de o serie de forme economico-juridice care în feudalism au putut da pînă tîrziu satisfacție unor interese pe care ulterior le va deservi în principal arendășia propriu-zisă. Printre aceste forme trebuie să menționăm zalogul cu caracter de anticreză, în care creditorul era și un fel de arendaș al moșiei amanetate; bezmanul, în care „închirierea” era de lungă durată, chiar ereditară, și comporta o plată redusă, producîndu-se o adevărată diviziune în stil feudal a stăpînirii funciare; regimul de curătură sau de luare în folosință cu plata dijmei obișnuite¹¹, regim străvechi în care se introduce tot mai mult obligația de a se obține în prealabil autorizația stăpînului locului, transformînd dijma într-o „arendă” în natură. Cînd, în fața acestor forme care nu dispar brusc¹², se afirmă larg arendășia cu caracterele noi definite mai sus, această formă de exploatare a pămîntului devine un factor de destrămare a relațiilor feudale și un fenomen premergător dezvoltării relațiilor capitaliste, cu care se va împleți în mod din ce în ce mai strîns.

Categoriile de protimitari la arendare. Arendarea, asimilată cu vînzarea pe termen — vînzare de venituri, vînzare cu anul — a constituit în perioada noastră un act de dispoziție ale cărui efecte se repercutau grav asupra intereselor mai multor categorii de persoane. Prin solidaritatea lor „diferențiată” cu arendatorul și cu bunul arendat, aceste categorii și-au afirmat și impus un drept de protimisis, în forme foarte originale și caracteristice pentru perioada de trecere de la feudalism la capitalism.

⁸ Politica generală a statului feudal va fi de a nu recunoaște țaranului un protimisis, decît pentru a-și asigura hrana pe moșie, nu și pentru a scoate din arendare produse pentru piață; vezi rînduiala boierilor din 1771 aplicabilă pe moșia mănăstirii Moldovița (Wickenhauser, *Moldova*, I, 1862, p. 177—178). Țăranii care se așează acum cu tocmeala pe moșie și plătesc 1 leu sau 2 zloți de casă (vezi lipovenii din Suceava, Neamț și Hîrlău, *St. și doc.*, VI, p. 230, nr. 168), apar ca arendași, nesupuși nici la elacă nici la dijma. Așezămîntul din 1741 (*Uric.*, IV, p. 398) al lui C. Mavrocordat dezvoltă regimul arendării pentru oamenii străini ce se așezau în viitor pe moșii.

⁹ La început, relațiile de arendășie erau atît de labile, încît în contractul citat din 1 febr. 1767 arendașul înscrie o garanție că nu va fi scos de pe moșie, în cursul termenului de 4 ani, chiar dacă va oferi cineva o arendă mai mare.

¹⁰ Asupra posibilităților de adaptare a arendășiei la relațiile capitaliste, vezi B. F. Porșnev, *Studii de economie politică a feudalismului*, Buc., Edit. științifică, 1957, p. 29.

¹¹ La 7 febr. 1736 (*St. și doc.*, VI, p. 434, nr. 1635), Gr. Ghica mai confirmă vechiul obicei ca păstorii cîmpulungeni să-și aducă oile la ernatec în țară „ori la care braniște și pre a cui moșie”, fără să dea dijma. Obiceiul este aplicat birsanilor din Putna și Bacău la 1 mart. 1740 (*ibid.*, p.440, nr. 1659), cu condiția să nu strice țarinele și fi-nețele, dar pentru așezarea stînilor, trebuia tocmeală cu stăpînii, deci contract de arendare. La 20 mai 1762 (Bălan, *Doc. bucov.*, VI, p. 55, nr. 19), egumenul Putnei arendează rușilor din Putila 8 munți, urmînd să dea *adetul* pe tot anul și cu obligația de a nu primi oameni străini.

¹² La 21 mai 1737 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 36, nr. 27) oamenii bătrîni din sat mărturisesc că „au ținut cu adeat acel munte al mănăstirii (Moldovița—V. G), anume Măgura”. Vezi și T. Bălan, *Din istoricul Cîmpulungului moldovenesc*, București, Edit. științifică, 1960, p. 107, și doc. după 1719 citat. La 18 apr. 1761 (*Doc. vrînc.*, I, p. 18, nr. 11) se vorbește de luarea unei moșii „cu batic pe cînsprezece ani”, fiind în realitate o arendare de lungă durată.

În dezvoltarea istorică, principală categorie de protimitari vor fi *clăcașii*, locuitorii de pe moșia arendată, ținută la dijmă și la boieresc. Hrisovul din 14 iunie 1785, referindu-se la *megieșii de orice stare*, arăta clar că printre protimitari figurau și megieșii liberi. Aceștia de altfel sînt cei dinții care în regiunea Cîmpulungului apar protimisindu-se la arendările de fînaț ale mănăstirii Moldovița, încă de la începutul secolului. Megieșii de orice stare apar avînd protimisis și la 1771, în aceeași regiune, dar într-o anumită ordine de preferință față de clăcașii de pe moșia arendată. Aveau însă protimisis și devălmașii și rudele celui ce dădea în arendă? Unele indicații sporadice din documente cer să răspundem afirmativ¹³, deși se înțelege ușor că aceste forme de protimisis, în cazul arendării, nu puteau să se dezvolte larg prin natura lucrurilor¹⁴. În orice caz, în deceniul nouă, o mănăstire se protimisește, ca vecină, la arendarea unui pod. La 15 noiembrie 1804 însă domnul respinge protimisisul unui boier la arendările făcute de locuitorii vecini¹⁵. Insuși arendașul va tinde să-și asigure, la expirarea contractului, un drept de preferință față de un concurent din afară, dacă acceptă să plătească arenda oferită de acesta¹⁶.

¹³ La 5 mart. 1784 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 112, nr. 108), banul Mihail Jora vinde fratelui său Teodor pe 10 ani venitul părților sale din Răbii (Vaslui), și al podului de pe Prut. Era Mihail obligat să-l prefeze pe fratele său? La 20 mart. 1784 (*ibid.*, nr. 109), Teodor vinde venitul întregii moșii, al podului, gîrlelor cu pește și crișmei de la pod, Episcopiei din Huși care, pentru a se impune față de un străin, devenise megieșe cu terenul pe care se găsea podul, gîrla și crișma, cumpărîndu-l de la Antohie Jora. În 1794 (*ibid.*, p. 113, nr. 111), cînd Tudor, singur proprietar, vrea să arendeze negustorului Boiangiu, episcopul cere domniei să-i recunoască dreptul de protimisis la cumpărarea veniturii de la pod. M. Suțu (*ibid.*, p. 114, nr. 113) ordonă cercetări cu motivarea că podul fiind între două moșii ale episcopiei, aceasta ar fi păgubită de arendarea către un străin. Protimisisul de megieșie este clar afirmat la 14 oct. 1798 (A.S.I., Doc. P. 114/50): serdarul Gh. Șerban, aflînd că moșia vecină (Tulcești din Covurului a mănăstirii Cetățuia) pe care o ținuse în arendă este arendată unui străin, camuflat în vechil, susține că „are protimisis cu megieșire(a) moșiei d-sale Odaia” și cîștigă, dar și-l asociază de bună voie pe pretinsul vechil. (Com., ca și alte doc. inedite ce urmează, de Iuliu Ciubotariu.)

Indicație de protimisis al rudelor avem în doc. din 29 iul. 1772 și 1774 (*St. și doc.*, XIX, p. 13—14): arendare între cuscri. La 20 aug. 1753 (*Uric.*, XVI, p. 310), o mai veche arendă de heleșteu între frații devălmași (doi Racovițeni).

Protimisisul megieșilor, fără vreo restricție și acela al răzeșilor sînt consacrate de hotărîrea divanului din 15 ian. 1803 (A.S.I., *Condici*, K/370, f. 9), cit. mai jos. La 10 sept. 1779 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 109, nr. 163), răzeșii vrînceni iau cu chirie anuală, fără dijmă, moșia mănăstirii locale, dar la arenda în bani se adaugă o zi de clacă de la 50 de oameni, în vară.

¹⁴ Cînd mănăstirea Hlineca, stăpîină în devălmașie cu doi boieri pe un pod la Frăsulenii, arendează singură podul, boierii cer împărțirea arenzii, nu protimisis. Vezi 5 febr. 1755 (*Uric.*, XI, p. 366).

¹⁵ *Sur. și izv.*, XI, p. 78: Cerchez, care a cumpărat de la mănăstirea Burdujêni trei moșii, plătea în toți anii țaranilor vecini „bani pe falce”; acum păhărniceasca Catrina Crăstioae a plătit locuitorilor din Suharău pentru 200 de fâlci cite 2 lei de falce. Cere, „ca unul ce iaste stăpîn moșiei să aibă protimisis a întoarce banii păhărnicesei”. Domnul admite, numai dacă locuitorii vor să o facă, altfel, „îndatorați nu sînt a lua numaidecît de la cumpărătorii moșiei aceasta”.

¹⁶ Acest drept apare rudimentar formulat la 1 febr. 1767 (A.S.I., Doc. P. 102/30), cit. mai sus, cînd se prevede prelungirea arendării, printr-o nouă *tocmeală* și „să se așeze cu mine (stăpînul moșiei—V.G.) după cum s-o putê”. El era clar formulat într-o clauză convențională, la 18 apr. 1761 (v. n. 12): preotul care arenda moșia pe 15 ani cu drept de defrișare stipula că „dacă să va împlini vedea și vor voi ca să o vînză iar, să o cumpere de la dănșii, să nu o vînză altora”, Obiceiul nu era cristalizat, din moment ce era necesară o clauză în contract. În doc. din 13 aug. 1813 (*Doc. Callim.*, I, p. 502, nr. 195), prelungirea contractului de arendare este impusă de țărani, pentru ca ei să-și poată plăti

Oricum în deceniul opt, întîietatea sătenilor șezători pe moșia arendată nu face nici o îndoială. Protimisisul la arendare nu l-au exercitat numai „clăcașii“, după reforma lui C. Mavrocordat, ci și vecinii dinainte de reformă. În regiunea Cîmpulungului, vecinii vindeau țăranilor liberi lazurile lor făcute pe moșia mănăstirii Moldovița și chiar le arendau părți din moșie, cum făceau și rumînii de pe moșia Comarnic în Țara Românească. La o judecată posterioară anului 1719¹⁷, s-a stabilit că stăpînirea mănăstirii rămîne nestrămutată, dar că egumenul nu poate arenda fînețele decît preferînd întii pe vecinii săi și apoi pe cîmpulungeni. Această ordine este reconfirmată și lărgită, în al treilea rînd, la foștii defrișori ai moșiei, la 30 iulie 1771¹⁸. Dreptul de preferință al sătenilor este reafirmat la 21 decembrie 1771¹⁹, în aceeași regiune, cu prilejul judecării dintre cîmpulungenii, transformați în dijmași, și noua lor stăpînă, Maria Cănanău, sora fostului domn Ioan Calimah, cu care se judecau ca urmare a daniei lui Grigorie Calimah către Maria, din 29 iunie 1761²⁰, purtînd asupra a opt munți.

O cotitură importantă în dezvoltarea protimisisului clăcașilor la arendare se oglindește în hrisovul pentru zilele boierescului, dat în 1768²¹ de Grigorie Ioan Calimah, sub presiunea unor antagonisme, mărturisite chiar în hrisov, între boierii care voiau să extindă obligațiile țăranilor și regimul de arendă, și țăranii care revendicau un drept de hrană asigurat și se împotriveau asupririi suplimentare, rezultată din arendașia întregii moșii. Consacrînd substanțial pretențiile boierilor, domnul, ca și Gr. Ghica în 1766, afișează tendențios o lăudabilă preocupare de echilibru și echitate, dînd satisfacție și unor revendicări ale țăraninii. Aici ne interesează numai pontul 16, care conține următoarele principii de o deosebită importanță: a) „Lăcuitorii... să aibă voe a-și face toată trebuința hranei lor pe ace moșie“. Este o poziție de care se lega pretenția mai veche a țăranilor ca atunci cînd exista prîsos pe moșie, vîndut la străini, să li se dea tot lor, ca urmare firească a dreptului fundamental de a se hrăni și a-și lărgi hrana pe moșie; b) „de vor fi vîndute cu anul nișcaiva moșii... lăcuitorii... să fie neopriți despre... cumpărători (arendășii — V. G.) ...de a-și face toată hrana lor“; c) „stăpînii ...care vor ave moșii de vîndut cu anul să le vînză cu această tocmală, ca lăcuitorii... să aibă voe de a-și face toată hrana lor“.

Pentru ca domnia să ia astfel de măsuri, era necesar ca arendașia, cu caracterele ce se oglindesc mai clar în documentele ulterioare, să se fi

datoriile contractate față de arendaș. Protimisisul arendașului ajuns la termen, validat de starostele de Cernăuți, este respins de I. N. Mavrocordat la 11 ian. 1744 (*Anc. doc.*, p. 155, nr. 96); el nu era recunoscut neîndoielnic la 1790 (*ibid.*, p. 140—141, nr. 82).

¹⁷ T. Bălan, *op. cit.*, p. 107.

¹⁸ Wickenhauser, *Moldawa*, I, 1862, p. 177—178, nr. 274, cu precizarea că este rînduiala așezată de boierii Țării Moldovei, pentru moșia mănăstirii Moldovița, ai cărei țăranii veneau la protimisis, în caz de vînzare a finațului, astfel: a) sătenii de pe moșia arendată; b) cîmpulungenii din locurile vecine; c) cei care la început au curat arăturile și moșia.

¹⁹ *St. și doc.*, XXI, p. 152: „să fie volnică... să-i vindă (să arendeze cei 8 munți — V. G.) cui ar găsi... să să protimisască lăcuitorii cîmpulungeni, dănd prețul ce vor da și alții streini“. Motivarea este că sătenii sînt „la loc strîmt“ (cf. 4 iun. 1763, Wickenhauser, *Molda*, IV, 1891, p. 6—7, nr. 6; cf. 2 nov. 1771, *St. și doc.*, XXI, p. 151).

²⁰ *St. și doc.*, XXI, p. 150; vezi amănunte la T. Bălan, *op. cit.*, p. 126—130.

²¹ *Uric.*, IV, p. 14—20.

lărgit simțitor. Este neîndoios că în lupta lor pentru dreptul de hrană, în deosebi pentru vitele care ocupau un loc de frunte în economia epocii, țărani foloseau și protimisisul la arendare, de care însă hrisovul nu face o mențiune expresă. Dar preocuparea principală este de a-l înlătura, prin măsuri care să liniștească pe țărani în mod suficient, pentru ca ei să nu recurgă — sub formă de revendicare zgomotoasă sau rugăminte stăruitoare către stăpîni ²² — la protimisis și la alungarea arendașului. Acesta este rostul celor trei principii consacrate prin pontul 16, mai sus citat.

Ca o dovadă că protimisisul la arendare depășea sfera intereselor clăcașilor de pe moșii, dar și ca un reflex al caracterului semirural al țărgurilor, constatăm că țărgoveții folosesc protimisisul la arendare în aceleași condiții ca și țărani de pe moșie, atunci cînd, în cadrul politicii domniei cu privire la orașe, ajung în raporturi feudale cu boierii sau mănăstirile ²³.

În anumite condiții excepționale, lupta dîrză a țăranilor duce la transformarea dreptului lor de protimisis la arendare, în protimisis la răscumpărarea moșiei, atunci cînd stăpînul o vinde și o rudă o cumpără cu preferință, trecînd-o unui alt boier prieten ²⁴.

Aplicarea protimisisului la arendare în a doua jumătate a secolului XVIII și la începutul celui următor. Deși obiceiul de protimisis exista, neîndoielnic, în deceniile șase și șapte, cu origine mai veche, totuși în al treilea sfert al secolului întîlnim numeroase arendări care pot da naștere

²² Vezi doc. din 28 dec. 1776 (*Doc. ist. econ. Rom.*, A. II, p. 3. nr. 1) : țărgoveții din Fălciu, plîngîndu-se spătarului Manolache Bogdan de aspirările grecului Hriste, arendașul podului, se roagă umil de boier să arendeze podul cu același preț căpitanului Tudor Poinană, „om bun”, care îl va ține „cu voia tuturor țărgoveților”, spre mulțumirea generală, inclusiv a boierului căruia i se va arăta ascultare.

²³ Vezi doc. din 28 dec. 1776, cit. mai sus ; 30 mai 1789 (*Doc. ist. econ. Rom.*, A. II, p. 11, nr. 7) : isprăvnicia de Neamț decide că satul Mărăței, de pe moșia țărgului, dăruit vistiernioului L. Roset, este liber „cît îmaș și finaț a fi pe moșie, ceea ce a fi de prisos... și a vrea să vîndă (boierul—V.G.), de vor primi mărățenii să dea ce dau alții să se protimisească ei” ; 31 iul. 1803 (*ibid.*, p. 34, nr. 24), în pricina dintre botoșăneni și mîn. Sf. Neculae se amintea că arendașul Șt. Stihe fusese scos și „bucata aceea de loc, cu prețul ce va fi cumpărat-o Stihe, să o fie țărgoveții... pentru hrana tuturor locuitorilor” (vezi hrisovul cit. din 1768) ; 12 apr. 1806 (*ibid.*, p. 44, nr. 28) : locuitorii din Tg. Frumos, fără a invoca expres protimisisul, se plîng de aspirările la care îi supunea *orîndatorul* (arendașul) moșiei țărgului, făcîndu-le și *obiceiuri noi* ; 20 dec. 1812 (*ibid.*, p. 47, nr. 30), anafora constată că în Adjudul nou, sub stăpînirea serdăresei Canta, „se vindea venitul la alții și ei (țărgoveții—V.G.) nu erau volnici a se hrăni pe dinsele”, deci nu se aplica protimisisul țărgoveților nu știm din ce motive. Arenda circiumilor se dezvoltă și în țărguri (vezi *St. și doc.*, VI, p. 272, nr. 490), sub C. Mavrocordat (1741—1742) mitropolia arenda unor evrei *orîndăria* din țărgul Sucevii ; țărgoveții nu apar ca protimitari (cf. și p. 211, nr. 14).

²⁴ La 1800, C. Ipsilanti dăruiește fiului său Alexandru trei sate din Cîmpulungul rămas Moldovei. Vîndute în 1809, cumpărătorul strein (serdarul Gh. Leondari) este înlăturat de o rudă, Sandulache Sturza, care le trece lui C. Balș. Țăranii nu vor să facă boieresc și să dea dijmă și la 22 iun. 1813 (T. Bălan, *op. cit.*, p. 131—133 și T. G. Bulat, *O danie domnească urmată de o insurecție țărănească*). Sc. Calimah validează vînzarea dar, constatînd că sătenii au stăpînit moșia „de atîția ani și din vremea strămoșilor lor s-au hrănit pe dînsa” (ca loc domnesc), le recunoaște „drepturile răscumpărăturii”, în timp de 6 luni, plătind și dobînda banilor, bani ce li se vor restitui dacă și-ar dovedi dreptul de stăpînire deplină asupra moșiei. Andr. Donici pare a fi contribuit, în spiritul anaforalei pentru vrînceni, la această soluție asemănătoare.

la unele conflicte, fără a se păși la aplicarea protimisisului²⁵. Lucrurile se schimbă după aceea.

La 5 februarie 1787²⁶, țărani frunțași din Igești apar ca arendași ai moșiei Catrinei Ruset, scadența fiind fixată la data tradițională, ziua de Sf. Gheorghe.

Este prima dată când, în documentele consultate, protimisisul nu-l exercită obștia satului, ci frunțașii înstăriți, care folosesc drepturile de preferință ca un mijloc de diferențiere social-economică în sînul satului dependent.

Înainte de 29 aprilie 1791²⁷, Gavril Conachi își arendează moșia țăranilor, avînd greutăți la încasarea banilor, pentru care ia „zăloage” de la săteni, deși arenda era redusă față de ofertele ulterioare ale arendașilor străini. Tot înainte de acest an²⁸, un țăran apare arendaș singur la moșia Cepenița a lui Matei Donici și a paharnicului Șerban Buhuși. În fine, înainte de 12 iulie 1791, sătenii din Poncești (Iași) apar ca arendași ai moșiei stolnicului Toma Iamandi²⁹.

În 1795³⁰ țărani din Căbești sînt arendași ai moșiei Micnești a pitarului Sandul Oat, arenda plătindu-se în bani și clacă, iar termenul de expirare a contractului fiind ziua de Sf. Gheorghe viitor.

Boierii și mănăstirile, la începutul secolului XIX, își accentuează ostilitatea împotriva arendării moșiei către țărani.

Locuitorii de pe patru moșii ale mănăstirii Golia îi dau de veste că „de voiește să vînză moșiile... ei le vor cumpăra și nu vor îngădui pe alții... să intre între dinșii”. Egu-menul le arendează unui negustor. Locuitorii își cer stăruitor „dreptate și protimisis ce au”, dar pierd în fața mitropolitului și boierilor, pentru a cîștiga în fața domnului care motivează astfel cartea de judecată din 22 decembrie 1801³¹: „Locuitorii, ca unii ce mai înainte de Sf. Gheorghe au mers și au întreat de vînzare moșiilor și îndată ce s-au înștiințat de vînzare, ei tăceri-n-au făcut ci, neîncetat au supărat cu jalbe cerșindu-și dreptate și ca să aibă protimisis, după dreptate dar s-au hotărît ca ei să fie moșiile aceste și să le stăpînească pînă la împlinire de 3 ani”.

În documentul din 30 aprilie 1797³², locuitorii din Borca șezători pe moșia mănăstirii Slatina cer protimisis la folosința muntelui Grințieșul al mănăstirii, pe care satele vecine (Pîrîul Pinteii, Stejarul) își făcuseră fînaș și curături. Se cerea înlăturarea lor, fiindcă nu locuiau pe moșia Slatinei. Ispravnicul le dă cîștig de cauză, „fiindcă șed pe moșia mănăstirii”, dar se precizează că, în caz de prisos, ceilalți (din satele vecine) „vor cumpăra și ei cu prețul ce se vor putea învoi”. Este protimisisul de rangul al doilea, pe

²⁵ Astfel, la 25 ian. 1760 (Bălan, *Doc. bucov.*, V, p. 205, nr. 106): niște răzeși vînd venitul moșiilor unui armean care încalcă hotarele preotului Iftimie, silindu-l să se plîngă domnului; 25 aug. 1764 (Bibl. Acad. R.P.R., CXXIX/174): Neculai Ilica și soția vînd pe 6 ani lui Iupin Ivan venitul moșiei lor de pe Soloneț; 24 apr. 1762 (*loc. cit.*, CDXXVI/69): un armean „de țară leșască” a ținut de trei ani cîștia de vitte pe moșia vorn. L. Balș, pe baza unui contract cu boierul vecin, și datorează arenda amîndurora; 1771 (Băileanu, *Ist. Baza. Iași*, p. 82), arendări de moșii.

²⁶ *St. și doc.*, VII, p. 334, nr. 79.

²⁷ *Ibid.*, V, p. 258, nr. 149.

²⁸ *Ibid.*, V, p. 543, nr. 7; cf. p. 543—544, doc. din 1801, 1804 și 1809.

²⁹ *Ibid.*, XVI, p. 365.

³⁰ 3 apr. 1795 (A.S.I., Doc. P. 124/49).

³¹ A.S.I., *Condici*, K/369, f. 17.

³² R. Rosetti, *Pămîntul*, p. 345, n. 3.

care l-am întilnit la 1719 și 1771. De relevant că aici concurența se punea între două categorii de țărani — și această diferențiere făcea necesar protimisulul.

În 1809 niște sirbi țin moșia Văsieni³³ a spătarului Șerban Canano, care în 1809³⁴ ținea, pe de altă parte, în arendă moșia Serpenița a stolnicului Matei Donici. Megieșii acestei moșii par să se agite, probabil pentru a se substitui arendașului Șerban Canano, care ținea moșia în continuare. Pentru aceeași moșie, arendarea se face la un preț ridicat, pe care probabil țărani nu l-ar fi putut oferi, și în act nu figurează nici o mențiune despre vreo invocare a protimisulului din partea lor.

O speță interesantă datează din 1811³⁵.

Mănăstirea Mera arată că vornicul Ioan Pone din Șaidăcarii de Sus și vornicul Ioan Tețe, din Ș. de Jos, vornicul Teodor din Mera și toți sătenii lor au cerut în scris ca moșia Milcovului să nu mai fie arendată căpitanului Ene Polizu, deoarece ei răspund de orice datorii și rămășițe ar avea sus-numitul. Mănăstirea le dă venitul numitei moșii, „din Gura Arvei... cu crișme cu tot, în curgerea de un an de zile, care să înceapă de la 1811 aprilie 23... cu prețul cite 4000 lei și 300 oameni de claca la coasă și ori la ce ar avea mănăstirea trebuință”, cum și 450 oca de brinză oi uscată și 10 putini și 100 de cofe. Contractul mai cuprinde o serie de clauze extrem de interesante. pe care le dăm în notă și care îl fac un contract de arendă de tip mixt, potrivit căruia arenda se plătește și în natură și în bani și în muncă.

În 1811³⁶, locuitorii moșiei Rînzești (Fălciu) a mănăstirii Aron-vodă arată că sint asupriți de arendașul Șerban Negel, spătar, care luase moșia pe 5 ani, din care trecuseră trei. Boierul este scos din arendașie și se dă moșia pe 3 ani locuitorilor.

Coste Menu din Gilcotești care pînă la 23 aprilie 1812³⁷ a fost timp de 4 ani arendașul moșiei Mănăstirii Florești, nu pare să fie un țaran, care la expirarea contractului se protimisește la prețul pe care l-au dat alții, cu 700 lei pe an de la 23 aprilie 1812—23 aprilie 1815. El trebuie să fie un element înstărit (armean ?), deoarece face crișma cu pivniță

³³ *St. și doc.*, V, p. 545, nr. 11.

³⁴ *Ibid.* Incercările la care face aluzie documentul din 3 Februarie 1809 denotă încercări de a se substitui în arenda deținută de Șerban Canano. Insuși acesta ținea la 1808 în arendă „moșioara ce-i e aproape” cu 300 de lei.

³⁵ A.S.I., *Cond. Mitrop.*, II, f. 104—105v. Clauzele pot fi astfel rezumate: a) neștrămutarea hotarelor („a o stăpini intru cele drepte” hotare); b) de la fiecare locuitor se va putea lua: „un leu de fieștecare gospodărie și o găină și o zi de clacă și dijma păpușoiului”, 4 banițe de 16 oca banița; dijma griului: 40 oca de pogon de frunte, 30 oca de pogon de mijloc, 20 oca de pogon de coadă; dijma fînului: 10 parali 1 stinjen; la livezi și grădini, din 10 una; în caz de abatere, vor fi lipsiți de stăpînirea moșiei; c) omul mănăstirii și 2—3 oameni din fiecare sat vor asista la dijmuire; d) țărani să nu se amestece la moară; e) mănăstirea are drept să semene și să cosească (pentru nevoile ei); f) la fel, țiganii mănăstirii; g) să nu se taie vlemnul din apăratură; din Măgura vor tăia numai cercuri; h) mieii și găinile sint ale mănăstirii; i) să dea mănăstirii 20 kile de porumb și 10 de grâu; j) mănăstirea poate face negustorie, alții nu; k) s-au plătit anticipat 2000 lei, restul se va plăti la Sf. Dumitru, iar în caz de neplătă arendașii vor fi lipsiți de stăpînirea moșiei.

³⁶ A.S.I., *Cond. Mitrop.*, II, f. 211v—213. Clauzele sint semnificative: arenda de 1500 lei acopere: cele 12 zile și clăcile după ponturile gospod, dijmele de tot felul pentru moșie, fînăț, orinzi, mori sau orice alt venit. Arenda se plătea anticipat, cu excepția primului an, cînd se acordau trei vadele. Obligația țaranilor să nu deschidă girlele care stricau fînățul, să nu are fînăturile, să oprească pe megieși. Fînățul poate fi cosit și vîndut oricui. La 15 mai 1814 (*Doc. Callim.*, I, p. 511, nr. 207), jaloba preoților și locuitorilor din Tg. Frumos provocă o anafora prin care se dădea ordin să se oprească de la abuzuri orîndătorii.

³⁷ A.S.I., *Cond. Mitrop.*, II, f. 251v—252.

și hrubă fără a fi avut această obligație contractuală și dă pe trecut cu 100 lei peste arenda convenită (600 lei în loc de 500, ceea ce explica de ce este preferit față de alți săteni).

Vătavii³⁸ care apar des în acte ca arendași nu pot fi socotiți țărani și nu intră în cadrul raporturilor de care ne ocupăm. De asemenea excludem din cercul țăranilor persoane ca Costea Musteață, întemeietorul unei familii de îmbogățiți care vor deveni baroni austriaci, și Constantin Țăbul care la 1774 se pretind arendași de moșie³⁹.

Protimisul la arendare, în cadrul comerțului de vite al armenilor poloni și localnici. Comerțul de export cu vite moldovenești (boi, cai), făcut de negustorii armeni din Liov în spre Austria și Prusia, și de la o vreme și de cei din țară (Roman, Suceava, Botoșani), era destul de dezvoltat în deceniile patru-șase, pentru a-și găsi chiar o oglindire legislativă. Polonezii și în deosebi armenii din Polonia plăteau la 16 iunie 1734⁴⁰ cunița leșească pentru vitele pe care le țineau la pășune în Moldova, impozit asemănător văcăritului, și care va fi reintrodus de Gr. Matei Ghica (1735—1747). La 11 aprilie 1739⁴¹, Gr. Ghica autoriza pe armenii „cu cirezi” să cosească fîn, „cu voia proprietarilor... dînd dijma locului”, ceea ce constituia o arendă de tip tradițional. Un hrisov din 1784, de care va fi vorba mai jos, ne informează că Ion Teodor Mavrocordat (1743—1747) ar fi luat măsuri de ușurare pentru arendarea pășunilor de către armeni în vederea exportului lor de vite achiziționate în Moldova. Un privilegiu domnesc dat negustorilor armeni din Polonia la 15 noiembrie 1768 (1759) este trimis în copie autorităților poloneze⁴². Corespondența lui Giuliani⁴³, în jurul acestei date, se referă la privilegiile acordate de domnii anteriori și restrinse de I. T. Calimah, menționînd tratativele duse la Constantinopol cu privire la pășunile și fînăturile supușilor poloni și eforturile depuse pentru obținerea hatîșerifului privitor la aceste pășuni, cu care ocazie recomanda autorităților poloneze să facă tot ceea ce se poate pentru a îmbuna pe domnul Moldovei, supărat de reclamațiile împotriva lui aduse la cunoștința Porții. Ca un răspuns la aceste demersuri, I. T. Calimah la 1 ianuarie 1760⁴⁴ reîntărește breslele armenilor din Roman — mult atinsă de evenimentele ultimelor decenii — un așezămînt (testament) pentru plata birului „cu rupta”, menit să împiedice dispersarea comunității și să-i dea posibilitatea unei activități comerciale locale, care să elimine cu încetul

³⁸ 10 ian. 1814 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 131, nr. 152) : contract între spătarul Roset și vătăful Ioniță pentru „imposesuirea” moșiilor sale Păhnești și Șopîrleni pe trei ani cu 3000 lei pe an ; 14 febr. 1822 (*ibid.*, p. 148, nr. 197) : alte trei arendări la vătăfi, din 1811, în *Cond. Mitrop.*, II, f. 142^v—150^v și 240^v—242 (A.S.I.). La 23 apr. 1812 (*ibid.*, f. 303^v—305) arendare către starostele cismarilor din Iași și la un preot (*ibid.*, f. 265^v—266).

³⁹ *St. și doc.*, XIX, p. 14—15.

⁴⁰ Vezi C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, p. 2, p. 656.

⁴¹ *St. și doc.*, VI, p. 438, nr. 1652. Negoțul este atestat la 9 iun. 1742 (*St. și doc.*, VI, p. 372). La 15 nov. 1759 (*Doc. Callim.*, II, p. 242 și H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică a țărilor române*, Buc., 1944, p. 40), un firman lua măsuri de favoare, pentru negustorii armeni.

⁴² *Doc. Callim.*, I, p. 417, nr. 4.

⁴³ *Ibid.*, II, p. 248—254, nr. 35 ; 43 ; 47 ; 52.

⁴⁴ *Bibl. Acad. R.P.R.* CIX/117 și hrisovul din oct. 1764, *ibid.*, doc. 118. Vezi și nr. 25.

pe coreligionarii lor polonezi de pe piața moldovenească. Așezămîntul va fi reîntărit de Gr. Ghica în octombrie 1764.

Aproape un sfert de secol mai tîrziu, în plină ofensivă politică a Austriei, consulul acesteia, Raicevich va smulge domnului pentru armenii polonezi, clienți ai curții din Viena, un regim de favoare, concretizat prin hrisovul din 9 martie 1784⁴⁵, care va fi îmbunătățit prin cel din 14 iunie 1785⁴⁶.

Primul hrisov, declara utilă pentru țară activitatea negustorilor armeni și constata că unii stăpîni de moșii împing prin *mijlocire tăinoasă* și *viclesug* pe megieși — fără să precizeze dacă erau boieri, răzeși sau clăcași⁴⁷ — să invoce protimisul lor la arendare, cu scopul de a-i scoate pe arendașii armeni de pe moșie, dacă nu ofereau o majorare a arenzii care să înlătore orice concurență. Hrisovul reprima această *viclenie* (fraudă), declarînd că megiașul va fi pedepsit „după toată dreptatea”, iar stăpînul arendator, va fi „giudecat cu divanul”. Al doilea hrisov repeta aceste măsuri, dar preciza că este vorba de „megieșii ori de ce stare”. Aceștia nu au drept de protimis decît la încheierea primului contract de arendare. O dată trecut acest termen, „de au pus (arendășul armean — V. G.) bucatele sale pe vreo moșie de mulți ani și ș-au făcut toate cele trebuincioase”, protimisul nu mai putea fi opus nici dacă se prelungea vechiul contract. Este evident, din această modificare, că protimisul îl aveau și megiașii liberi și clăcașii, ca un obicei îndătinat, și relativa lui nesocotire în hrisovul din 1784 a făcut necesară o revenire, în anul următor, cînd totuși i se aduce grava limitare mai sus indicată, favorabilă negustorilor armeni, susținuți energic de Curtea din Viena.

În deceniul următor, măsuri domnești pe care nu le cunoaștem direct, au tîns să consolideze politica lui I. T. Calimah, și nu întîmplător un mare hrisov din 5 februarie 1796 este dat de Alex. Ioan Calimah pentru birul breslei negustorilor armeni din orașul Roman. Quantumul de la 1760—1764 era majorat și dispoziții noi alcătuiau un regulament cu 8 ponturi, reconfirmat cu alte majorări și completări de C. Alex. Ipsilanti la 24 septembrie 1799 și de Al. C. Moruzi la 7 martie 1803. Regulamentul conține 11 ponturi în hrisoavele de întărire ale lui Sc. Calimah din 10 mai 1814 și M. Gr. Suțu din 31 octombrie 1820⁴⁸.

Pontul opt din primele trei hrisoave și pontul 10 din ultimele două, cu un conținut identic, se referă la protimisul ce poate fi opus unei arendări de pășunat și fînaț, făcute de negustorii armeni din Roman. De

⁴⁵ *Uric.*, II, p. 148; *Hurm.*, VII, p. 417 (text german); *Urechia, Ist. rom.*, I, p. 216; *Raicevich, Osserv.*, p. 296—304 și *Voyage*, 1822, p. 170 urm.

⁴⁶ *Uric.*, II, p. 152. Nemenționat de H. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 41.

⁴⁷ Textul german folosește termenii de *Nachbar* (vecin), *Näherrecht* (protimis de vecinătate) și *Vorgang* (preferință). Hrisovul dispunînd ca megieșii „să nu fie volnici să are, să samene sau să cosască în silă pe moșia ce va fi cumpărată cu anul de neguțitorul strein”, pare a viza un producător direct, nu un boier sau o mănăstire; *Urechia, Ist. rom.*, I, p. 217, presupune că înțelegerile viclene interveneau între proprietarii vecini.

⁴⁸ Textul hrisovului din 1820, cu neînsemnate erori de transcriere, a fost publicat de Gh. Ghibănescu, *Breșla armenilor din Roman*, extras din „Arhiva”, Iași, 1910, p. 1—4. Autorul dă data celorlalte hrisoave, cu excepția celui din 1796, pe care îl găsește indicat, numai prin anul său, în hrisovul din 1799. Noi am folosit originalele care se găsesc la *Bibl. Acad. R.P.R.*, CIX/123; 120; 121, 122; 119. Hrisovul din 31 oct. 1820 a fost publicat de N. Iorga, în *St. și doc.*, VI, p. 564—565, cu data 1 mai 1827 și reprodus cu aceeași dată, după apariția studiului Gh. Ghibănescu, în *Anc. doc.*, p. 489—494.

la 1796 pînă la 1820, domnia repetă dispoziția că „Pentru moșiile ci li țin (negustorii armeni — V. G.) cu anul pentru pășunatul bucatilor și pentru fînul ci fac spre hrana vitilor lor, macar că este dată poroncă în ce chip să să urmezi... poroncim ca pentru cei ci li să va cădè protimisire la cumpăratul veniturilor de moșii cu anul pănă la Sfîntul Gheorghe fiișticini să aibă a-și căota protimisire după dreptate, iar după sorocul aratat nimine să nu fie volnic a ceri protimisire“. Pontul continua cu o dispoziție care decurgea din principiul formulat prin pontul 16 al hrisovului din 1768 al lui Gr. Calimah. Dregătorii ținuturilor aveau datoria de a mijloci oficial învoiei între țărani strîmtorați în hrana lor pe o moșie nearendată, și stăpînii moșiilor vecine care aveau suprafețe disponibile. De la aceștia, țărani trebuiau să ia pămînt „prin învoială și cu dijmă“, adică printr-o arendare cu plata în natură.

Pînă la 1815, acest regim, devenit tradițional în ultimele două decenii și practicat, desigur, și mai înainte, dovedește că arendările armenilor din Roman începuseră să joace un rol crescînd⁴⁹, concurînd activitatea celor polonezi. Domnia le extinsese și lor regimul de favoare creat în 1785 pentru aceștia din urmă. Protecția nu se referea numai la clăcași, ci privea pe oricine era îndreptățit la protimisis (megieși, razeși, rude). La prima vedere, prima parte din pontul 11 al hrisovului din 1814 devenise fără obiect, după 9 februarie 1815, ca urmare a desființării protimisisului la arendare. Totuși regimul de favoare al armenilor este menținut fără schimbare la 1820, ca și cînd cel pentru anumite forme de protimisis la arendășie ar mai fi în vigoare, al rudelor și al megiașilor de pildă, ceea ce actele practicii nu permit să afirmăm cu certitudine. Dacă nu aceasta este explicația, păstrarea dispoziției în hrisovul lui M. Gr. Șuțu devine o simplă inadvertență, datorită necoordonării dispozițiilor de drept domnesc.

Incercuirea și desființarea protimisisului țăranilor la arendarea moșiei de așezare a lor. Prima etapă a acestui proces, care coincide cu o lărgire a rentei în bani⁵⁰, începe cu un hrisov atribuit lui M. Șuțu (1793—1795), necunoscut în original⁵¹, despre care face vorbire anaforaua boierilor din 20 februarie 1803⁵². Anaforaua se ocupa numai de protimisisul clăcașilor, singurul care stingherea și interesa pe boieri în mod deosebit, ca de un obicei bine înrădăcinat. În discuție se punea numai nevoia unei „bune“ reglementări. Boierii cereau o reglementare pe care M. Șuțu⁵³ ar fi consacrat-o deja, în sensul că, pînă la Sf. Gheorghe al primului an de arendare, țărani trebuie să-și exercite protimisisul pentru întreaga durată a arendării

⁴⁹ Cf. *Sur și izv.*, XI, p. 16 (1807), statistica satului Șerauți, pe Prut, cu cislele armenilor de pe Putreda, luat în arendă cu 2000 lei.

⁵⁰ Vezi C. Istrate, *Despre diferențierea țăranimii clăcașe în regiunea de munte a Moldovei la sfîrșitul sec. XVIII și începutul sec. XIX*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1961, f. 1, p. 123.

⁵¹ Andrei Rădulescu, în „Dreptul“, 1907, p. 324 nu se îndoieste de existența acestui hrisov. Em. Văcăreanu, *op. cit.*, p. 113—114, în 1909, se referă în treacăt la protimisisul la arendare, citînd numai pe Rosetti și analizînd, după acesta, Anaforaua din 1803.

⁵² Descoperită și publicată de A. Rădulescu, *l.c.*

⁵³ Boierii spun: „în domnia mării sale Mihail Șuțu-vvod s-a hotărît“. La 20 dec. 1791, același domn întărește în Țara Românească (vezi mai sus, p. 213) o reformă destul de apropiată de cea care i se atribuie în Moldova, ceea ce constituie o prezumție puternică de existență a hrisovului invocat de anaforaua din 1803.

(nu în fiecare an, ca pînă acum), depășirea acestui termen atrăgînd decăderea pe tot timpul contractului. În schimb arendașul căruia nu i se opusese protimisisul era obligat să respecte ponturile domnești. Anaforaua afirmă că această măsură care ducea la o rapidă clarificare a raporturilor dintre țărani și boieri s-a aplicat între timp. În stadiul documentării reduse de care dispunea, Radu Rosetti se îndoia la 1907 de exactitatea acestei afirmații, observînd că numai neaplicarea ei explică necesitatea unei noi legiferări reclamată de boieri. Ipoteză plauzibilă, nefiind primul caz de reeditare a aceluiași dispoziții legislative din cauza neaplicării celor precedente.

Problema se lămurește în parte prin cartea domnească adresată de marele logofăt Balș⁵⁴ la 15 ianuarie 1803 pîrcălăbiei de Galați. Fiind vorba de o dispoziție care precede cu 35 de zile anaforaua rezumată mai sus ar trebui să avem în ea imaginea regimului creat prin hrisovul lui M. Șuțu. Cuprinsul cărții domnești din 1803 coincide cu ceea ce știm despre hrisovul din 1793—1795, dar lipsa unei referiri exprese la hrisov, dacă el era în vigoare, rămîne greu de explicat. Să fie vorba de o încercare de a reînvia hrisovul, rămas fără aplicare, sau cartea constituie o măsură nouă, pe care anaforaua va căuta s-o consolideze, adăugînd și alte măsuri, neconstințite de hrisovul lui M. Șuțu ?

Prin anafora, se cere ca protimisisul să fie exercitat de întreaga obște, sub motiv că, dacă s-ar permite țăranilor, individual, să se protimisească, „cei doi trei asupresc pe cei săraci“. Am văzut în ce sens afirmația este exactă⁵⁵, dar boierimea nu se gîndea sincer la ocrotirea săracilor satului. Exercițarea colectivă, cerută de anafora, făcea iluzorie însuși dreptul limitat de protimisis, ce se menținea în vigoare, acordul tuturor țăranilor din obște fiind greu de realizat. Anaforaua cerea ca împărțirea loturilor să se facă prin „cislă dreaptă“, dar Lenin a arătat că de îndată ce se folosește criteriul banilor, arendarea în obște a protimisisului nu mai schimbă nimic⁵⁶.

Întărirea anaforalei din 1803 de către domn rămîne nesigură, dar aplicarea ei, cel puțin parțial, este neîndoielnică, din moment ce anterior se aplicau deja prin carte domnească principalele ei dispoziții.

⁵⁴ A.S.I., *Condici*, K/370, f. 9: „Cum și pentru vînzările venitului moșiilor cu anul fiecare stăpîn de moșie este slobod a vinde ori și la ce muștereu va găsi și cu preț ce se va putea învoi și protimisis la acest fel de răscumpărătură au răzeșii și megieșii, însă fiindcă stăpînire acestor vînzări la cele mai multe s-au obișnuit a să începe de la 23 zile a lunii lui April, cumpărătorul are să înștiințeze pe acei ce au protimisis de a răscumpăra și cînd aceia, mai înainte de 23 zile a lui april, vor cere protimisis, li se va da, întorcînd cumpărătorului banii ce va fi dat, iar dacă după 23 zile a lui april, adică după ce cumpărătorul va fi intrat în stăpînirea moșiei, de vor cere să răscumpere, atunci, protimisis nu le rămîne, nici li se dă; așijdere și cumpărătorul ce va fi cumpărat venitul moșiei pe mai mulți ani și va fi intrat în stăpînire moșiei fără a cere protimisis, aceia ce li se cade la arătata vade și pînă a nu intra cumpărătorul în stăpînirea moșiei, de vor și cere pe urmă să răscumpere, cumpărătorul acela nu se supără pînă la împlinirea vadelei contractului și asemenea se va urma și la vînzările a căror stăpînire se va începe ori mai înainte, sau mai pe urmă de 23 zile a lui april, adică acei ce vor vrea să răscumpere mai înainte de a intra cumpărătorul în stăpînire, li se va da protimisis, iar cei ce vor cere mai pe urmă, nu li se va da“.

⁵⁵ Vezi la C. Istrate, *op. cit.*, p. 122 și 128, doc., din 1798 și 16 sept. 1798, deosebit de grăitoare pentru conflictele dintre frunțașii arendași și sărăcimea satelor, care *strică satele* și fac să intre *vrajele între noi*, ajungîndu-se să ceară mănăstirii să ia moșia pe seama ei, adică să se înlătore protimisisul.

⁵⁶ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. III, Buc., Edit. politică, 1963, p. 70.

În 1815⁵⁷, boierii reiau asaltul contra acestei stingheritoare forme de protimisis. O anafora din 15 ianuarie, întărită la 9 februarie, suprimă complet dreptul sătenilor⁵⁸, dovedind că actul din 1803 era insuficient din punctul de vedere al intereselor boierești, și că între timp aceste interese nu făcuseră decît să se accentueze, în sensul extinderii unei libere arendări a moșiilor către elementele deținătoare de numerar, reprezentate de membri ai clasei dominante, de străini și chiar de cele ieșite din mediul urban sau rural.

Actul de desființare nu se ocupă decît de țărani, ca protimitari la arendare, dar după 1815 documentele cunoscute de noi nu mai conțin cazuri precise⁵⁹ de exercitare nici a altor forme de protimisis la arendare.

Actul din 1815 are o mare importanță socială. Se răpea țăranilor un mijloc de a reduce lipsa loturilor de hrană sau lipsa de fînături, un mijloc de a înlătura pe arendașul dovedit prea abuziv și mai ales posibilitatea de a-și organiza direct munca și valorificarea produselor prin contact direct cu piața, plătind numai arenda.

⁵⁷ În această perioadă arendășia devenise o profesiune complexă. Apăruse arendașul politic, titular al contractului, pe care îl executa printr-un arendaș profesionist, care în general aducea și capital. Arendarea moșiilor bisericii se pretau cel mai bine la această speculă. În condica Mitropoliei II de la Arhivele statului din Iași avem între 1809 și 1813 aproape 60 de arendași care ilustrează acest proces. Printre arendași figurează beizade Sc. Ghica, vornicul I. Balș, marele logofăt C. Balș, generalul Leidert, comandantul Hotinului, paharnici, postelnici, stolnici, văduve de boieri, și în majoritate elemente mai modeste, uneori chiar preoți (vezi un egumen arendaș și în doc. 15 dec. 1784 (Sava, *Doc. putn.*, I, p. 115, nr. 171)) sau profesori de seminar. Tabloul se schimbă, dacă trecem la arendările de moși particulare, vezi 20 mai 1797 (Doc. P. 103/52); 18 mart. 1820 (Doc. P. 119/32); 15 dec. 1832 (Litere L/320, f. 1 și 10); 3 apr. 1834 (Tr. 334, op. 365, dos. 1, f. 808, 815) etc., toate de la A.S.I.

⁵⁸ Cf. Urechia, *Ist. rom.*, X, B, p. 429: „...intrînd însumi domnia mea în cea mai cu amăruntul cercetare celor cuprinse în anafora, am văzut atît cele de mai înainte urmate feluri de păgubiri pricinuitoare de judecări nu numai stăpînilor moșiilor, ci și orînditorilor dintru o rea obiceiire ca aceasta, cît și multe asemenea pricini ce s-au întîmplat acum în vremea domniei mele, aducătoare nu de puțină sărăcie și stingere și înșși locuitorilor, stînd și cu necontenire judecîndu-se; ...socotindu-ne că socotînța domniilor sale boierilor este dreaptă și cu cuviință... hotărîm domnia mea împreună cu tot statul de obște că de acum înainte un protimisis ca acesta să fie cu totul oprit și fieștecare din stăpînii moșiilor să fie slobod și întru deplină stăpînire a-și vinde venitul moșiilor precum va voi, și oricui va vrea, și contractul dintre cumpărători și vînzători să aibă tărie, însă ca nu cumva și orîndatorii în nădejdea acestei hotărîri a ridicării protimisisului de la locuitori să se ispitească a păși peste ponturile domnești, sau peste așezarea ce vor avea stăpînii moșiei cu locuitorii, și să asuprească mai mult pe locuitori, poruncim domnia mea domniei tale vel logofăt și domniei tale vel vistier, că de se vor arăta nescariva locuitori, cu acest fel de jalobe, să se cerceteze cu amăruntul și încredințîndu-se de vreo urmărire a orînditorilor împotriva ponturilor gospod, sau a așezării cu stăpînii moșiilor, să li se facă dreptate fără a li se mai da mai multă ascultare, întărîndu-se anaforaua aceasta cu a noastră domnească iscălitură și pecete”. I. Nădejde (P.R., 1926, I, p. 210) se referă la mențiunea din *Uric.*, VI, 212, nr. 20, unde nu se dau textele. Anaforaua aceasta nu este menționată de Andrei Rădulescu, *op. cit.*; cf. I. Peretz, *Hrisoave domnești*, 1931, p. 332—333.

⁵⁹ A.S.I., Doc. P. 119/32: la 18 mart. 1820, Smaranda, soția lui Ioniță Apreutesii, într-un contract de arendă încheiat cu vameșul Ioan Cristian, prevede că acesta „va stăpîni ...năsupărat de nimene atît despre moșul meu Calistru (megieș — V. G.), cît și despre alte neamuri ale mele“. Amestecul rudelor, conceput ca posibil, putea privi și evicțiunea, nu neapărat protimisisul, lăsînd deschisă problema de a ști dacă, după 1815, protimisisul la arendare în favoarea rudelor, răzeșilor, și megieșilor, ca proprietari, mai persistă.

După 1815, țărani sînt cu totul la discreția boierului și a arendașului, acesta din urmă ales de cele mai multe ori de boier printre străini⁶⁰ și substituit totdeauna în toate drepturile boierului față de țărani, substituție inseparabilă de abuzurile al căror ecou umplu jalbele țăranilor din deceniile următoare.

La prima vedere, în regimul instituit la 1815, arendarea nu mai poate fi discutată decît ca act simulat, care ar ascunde o vînzare⁶¹. Arendarea către țărani, care continuă să invoce vechiul obicei, nu se mai face decît excepțional, după bunul plac al stăpînului moșiei⁶².

Originea protimisisului clăcașilor la arendare. R. Rosetti⁶³ vedea în acest privilegiu o rămășiță a vechiului obicei privitor la folosința hotarului obștii. Gh. Ghibănescu⁶⁴, idealizînd măsurile urbariilor domnești pînă la a vorbi de democratismul lor, adoptă o poziție confuză în problema arendășiei și a protimisisului clăcașilor, în timp ce N. Iorga⁶⁵ socotea arendășia venită din Polonia unde nobilii, încă din secolul XV, își arendau unele drepturi seniorale ca cel de cîrciumă (*Rathaus, ratoș*). După I. D. Condurachi⁶⁶, arendășia apare în secolul XVIII o dată cu creșterea valorii pămîntului, iar domnii fanarioți au fost siliți să supună arendarea, legii protimisisului în favoarea țăranilor, fără a se da vreo explicație. Marcel Emerit⁶⁷ a notat incidental posibilitatea unei influențe bizantine, respinsă însă pe considerațiunea că în dreptul bizantin protimisisul la μίσθωσις căzuse în desuetudine, fiind mai probabilă o veche origine obișnuielnică, rămasă fără oglindire în documente. Prof. P. I. Zepos⁶⁸ de la Atena vede o „strînsă legătură între instituția bizantină și cea română”, sugerînd că ultima derivă din cea dintîi.

În istoriografia marxistă, protimisisul la arendare și arendășia s-au bucurat de o atenție susținută, făcîndu-se un nou pas înainte pe calea unei

⁶⁰ Urechia, *Ist. rom.*, X, B, p. 335 (și notă): jalba din 27 mart. 1819 a locuitorilor din Rădășeni (Suceava) care au cumpărat fînățul făcut în codrul din Molna cu știrea mănăstirei Slatinei. Orîndayul spătar Cănta le-a luat 4 fînațe. Mănăstirea a dat scrisoare să fie lăsat în posesia locuitorilor, dar Cănta nu dă urmare, și locuitorii se adresează domnului. Pentru atitudinea străinilor (sudiților) în materie de arendare, vezi încercările repetate ale domniei de a-i supune legilor țării.

⁶¹ *Sur. și izv.*, XVII, p. 173 (nr. 263): jalba lui Ion Michiu din 19 mai 1830 către gen. Kiselev: spătarul Darie Velișco, cumpărător al unei părți în moșia strămoșească a Ghermăneștilor (Vaslui), a lăsat să intre în ea pe aga Ilie Kogălniceanu „supt cuvînt că ar fi avînd-o în orîndă cu anul de la urmașii spătarului Darie”. În fapt a cumpărat-o cu 1500 de lei. Cere judecată și carte de blestem să afle adevărul asupra vînzării și în felul acesta „să fim puși la cale de a-și primi dum-lui aga Kogălniceanu, de la noi banii ce ar fi dat protimisindu-ne cu răsкупărare”. Cere să se rețină și zăpisiul moșiei de la aga.

⁶² Iorga, *St. și doc.*, XIX, p. 38—40: postelnicul Plagino, supărat că sătenii de pe moșia sa Dumenii au depus defavorabil lui într-un proces îi „pedepsește”, refuzînd să-și mai țină făgăduiala de a le da moșia în arendă și o va arenda unui străin. Autorul scrisorii reproduse de Iorga, un grec, eventual arendaș, stăruie în zădar pe lângă Plagino să nu-i excludă pe țărani de la arendarea promisă; stăpînul este intratabil și țărani, acum, apar dezarmați în fața proprietarului.

⁶³ *Pămîntul*, p. 343; Cf. *Cr. Bohotin*, p. 193.

⁶⁴ *Breasla armenilor*, p. 22—27.

⁶⁵ „Rev. ist.”, 1919, p. 235—239.

⁶⁶ *Cîteva cuvinte asupra condiției juridice a străinilor etc.*, Buc., 1918, p. 72—75.

⁶⁷ *La solidarité du clan etc.*, p. 60.

⁶⁸ *L'influence du droit byzantin sur la législation roumaine de la période des princes phanariotes*, în „L'Europa e il diritto romano”, Studii în memoria di Paolo Koschaker, I, Milano, 1953, p. 429—437.

juste explicări a ambelor procese. Încă din 1957, acad. A. Oțetea⁶⁹ a atras atenția asupra importanței arendășiei, „adică plasarea capitalului în agricultură, fenomen capitalist care apare după 1774“. H. H. Stahl⁷⁰ a privit protimisisul la arendare exclusiv ca un drept colectiv al obștii clăcașe și ca o formă de preferință păstrată după ce dispăruse protimisisul la răscumpărarea din rumînie. Contribuții la problema arendășiei în Moldova la mijlocul secolului XVIII au adus I. Grămadă și N. Corivan⁷¹, iar C. Istrate⁷², pe baza unui material inedit interesant, a pus în lumină rolul arendășiei și al protimisisului, în procesul de diferențiere al țărănimii clăcașe.

Analiza noastră dovedește că arendarea perioadei de destrămare feudală și de trecere la capitalism duce la cristalizarea unor forme de protimisis mai complexe decît simplul drept de preferință al clăcașilor. Desigur că dreptul acestora, ca și al megieșilor liberi, se leagă de structura de obște și de producția corelativă. Dar protimisisul nu este un rest de vechi obiceiuri, ci un obicei nou, prin care obștea reacționează, în spirit conservator, la noile condiții de exploatare a moșilor, cînd aceasta se face prin arendășia de tip premergător arendășiei capitaliste propriu-zise. Deși regresivă, reacția aceasta este legată de mersul înainte al societății, pe care îl oglindește cu toate contradicțiile ei. Ea este înfrîntă în măsura în care se accentuează rolul de apărare a solidarității de obște, pe de o parte, și de frînă în calea noilor relații de tip capitalist incipient, al protimisisului la arendare, procurînd țărănimii posibilități de emancipare în contradicție cu goana după clacă, ce caracteriza politica boierimii și chiar a arendășimii capitaliste, în Principate.

Protimisisul de care ne ocupăm exprimă legătura puternică dintre țăran, fie el liber sau dependent, ca producător direct, și pămîntul cultivat de el, dreptul de a se hrăni fără strîmtoare pe acest pămînt și pe cel învecinat, cu precădere față de orice străini, fie ei chiar țărani din alte hotare. Această legătură se manifesta tot așa de puternic, după reforma din 1746—1749, prin pretenția rumînilor de a-și elibera, o dată cu capul, și delnița reținută juridic de boieri în stăpînirea lor, sau prin pretenția de a arenda pe seama lor moșia de hrană, fie la începutul secolului XVIII în Țara Românească⁷³, fie la sfîrșitul acestui secol și în cel următor în Moldova⁷⁴.

Trebuie însă insistat asupra faptului că, în condițiile destrămării feudalismului, protimisisul la arendare se manifestă și prin modalități care constituie o aplicare extensivă „alterată“, atunci cînd fruntașii satului îl folosesc pentru a exclude de la avantajele lui masa țărănilor săraci, sau atunci cînd, sub formă de protimisis de vecinătate, în mîinile unei mănăstiri sau boier, realizează aceeași politică feudală latifundiară, monopolism economic regional, care triumfa și în protimisisul boieresc de vecinătate, în caz de vînzare propriu-zisă a moșiei megieșe.

⁶⁹ „Studii“, 1957, nr. 2, p. 203—204.

⁷⁰ *Contribuții...*, vol. II, p. 67.

⁷¹ S.M.J.M., V, 1962, p. 269—270.

⁷² *Op. cit.*, p. 117—132.

⁷³ Vezi mai sus, p. 217.

⁷⁴ Vezi C. Istrate, *op. cit.*, p. 123.

CAPITOLUL IX

DREPTUL DE PROTIMISIS ÎN MANUALUL JURIDIC AL LUI ANDRONACHE DONICI

Caracterizarea generală. Locul protimisisului în Manual. Manualul, *Adunarea cuprinzătoare în scurt de pravilele cărților împărătești...*, tipărit la Iași în 1814, este prima operă originală a unui jurist pămîntean format în țară, și un valoros monument juridic¹. După eșecul proiectelor din timpul domniei lui Al. C. Moruzi, Donici a înțeles necesitatea unui cod de sinteză a sistemelor de drept aplicabile la acea dată, dar hotărîrea lui Sc. Calimah, încă din 1812, de a înzestra Moldova cu o codificare oficială, explică de ce, prin țidula domnească din 25 mai 1814, Donici a fost obligat să precizeze chiar în titlu că Manualul său va servi „spre înlesnirea celor ce să îndeletnicesc întru învățătura lor“ (a cărților împărătești). Pînă la tipărirea, în 1833—1834 a traducerii românești a codului Calimah, și mai puțin după aceea, Manualul și-a păstrat actualitatea. Cu metoda lui didactică a indicării surselor sale bizantine, Manualul rămîne o culegere de drept feudal dezvoltat, în care se fac simțite concepții noi de drept natural, de factură burgheză, corespunzînd exigenței noilor relații capitaliste care se afirmase în Moldova. El reprezintă un progres și ca monument al limbii juridice. Neocupîndu-se de relațiile agrare și nementionînd existența robiei², Manualul apare ca expresie a unui sistem de drept în avans față de dreptul aplicat al vremii sale. Iobăgia și robia nu figurau la Donici nici în tabloul instituțiilor de drept natural pe care îl înfățișa în cunoscuta și

¹ Pentru amănunte, a se vedea ediția critică a *Manualului*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1959, introducere, unde la p. 9 se semnalează existența variantei reduse din ms. 444 al lui Donici din Bibl. Acad. R.P.R.; adde însă prescurtarea anonimă din ms. rom. 1294 (*ibid.*), intitulat *Adunare din pravilele împărătești sau alegire cuprinzătoare foarte în scurt de cele mai trebuincioase pravile alcătuite cu mare lesnire spre înțelegire și știința tuturor*, și unde cap. 18, *Pentru protimisis*, nu conține decît două dispoziții, corespunzînd, aproape textual, paragrafelor 1 și 3 din titlul 25 al Manualului lui Donici. Manuscrisul provine de la văduva prof. Iosif Fleischer, Suceava (1900), fiind caracteristic pentru circulația Manualului și pentru nevoia unor continue prescurtări a culegerilor uzuale de drept receptat.

² De unde absența oricărei referiri la protimisisul clăcașilor și la cel aplicabil în caz de vînzare de țigani.

importanta prefață a Manualului. L a c u n a semnalată este voită și are o valoare principială progresistă. Printre trăsăturile feudale ale dreptului sistematizat³ în Manual figurează însă protimisisul, căruia i se consacră titlul XXV, alcătuit din șase paragrafe. Cîteva aspecte ale instituției se găsesc însă tratate în alte titluri. Fără a constitui o reglementare completă și destul de sistematică, aceste texte conțin principiile esențiale ale materiei, cu o simplă trimitere la Sobornicescul hrisov pentru dispozițiile acestui act normativ, pe care nu considera necesar să le reproducă.

Categoriile de protimitari. Potrivit titl. XXV, § 1, au drept de protimisis: a) „întii rudeniile”; b) „apoi răzășii”; c) „apoi megieșii și lăturașii”; d) „și apoi cei ce au încredințat banii lor, adecă creditorii”.

Rudeniile sînt chemate la protimisis fără limitarea de grad, din Pravilniceasca condică încă din 1780 și din Codul Calimach, chiar în Moldova, peste cîțiva ani; e adevărat însă că acum o astfel de limitare n-ar mai fi putut-o introduce decît un act normativ oficial.

Nu se indică nici preferința rudelor după grad⁴, nici a rudelor răzeșe, la grad egal, față de cele simple. Mai mult încă, în § 4, prelucrînd obiceiul „ce în pămîntul Moldovei s-au urmat”⁵, Donici arată regulile de „protimisis de răscumpărare a părților de moșii răzășești”, moșii în care, la acea dată, aveau părți și străinii care nu erau rude cu ceilalți răzeși. Constatînd că s-a dat „totdeauna protie răzașilor a răscumpăra părțile ce s-au fost vîndut prin neștiința lor sau fără legiuita publicație”, autorul Manualului distinge 3 categorii de răzeși: a) „întia protie la răscumpărarea părților” o au cei ce stăpînesc părți în același bătrîn, fiind subînțeles că a intervenit hotărnicirea pe bătrîni a trupului de moșie; b) dacă aceștia nu răscumpără, „să dă protie celor ce sînt alătura cu alt bătrîn din trupul acei moșii”⁶, acești răzeși din alt bătrîn putînd fi vecini de hotar cu cel care vinde, fără însă a trece în categoria megieșilor și lăturașilor din § 1 citat; c) dacă nici răzeșii nici megieșii de clasa a 2-a nu răscumpără, „să dă protie celorlalți răzași ce sînt în trupul moșiei”, (curgătoare pe mai mulți bătrîni și îm-

³ Printre astfel de trăsături se numără respectul excesiv pentru unele formulări romanistice, fără conținut. Astfel, în titl. XI, vînzarea este definită ca un contract „care urmează după dreptatea neamurilor” (*contractus iuris gentium*). Mult mai avansat se dovedește Donici în practică, de pildă în soluția favorabilă țăranilor, pentru care luptă în celebrul proces al Vrîncenilor, terminat prin anaforaua din 1817, și, probabil, în procesul birădenilor contra soților Dimachi (1814—1816). Tot ca o poziție înaintată trebuie să reținem tendința lui Donici de a înlocui, ca material de receptare juridică, dreptul bizanțin în formele lui greco-orientale, cu dreptul roman, în formele lui latino-iustinianee, prelucrate de burghezia din țările în care feudalismul începea să fie lichidat.

⁴ 23 mai 1814 (P.R., 1926, I, p. 210): fratele trece înaintea verei sale care ceruse mai înainte să răscumpere și oferise prețul răscumpărării.

⁵ A. Cazacu (*Dreptul de protimisis*, Iași, 1937, p. 120—130) deduce de aici că Donici ar fi înregistrat amîntirea modului cum s-a urmat la răscumpărarea bunurilor răzeșești, dar că acest drept al răzeșilor este perimat. La Donici, formularea „s-au urmat obiceiul” indică vechimea lui, nu căderea în desuetudine. De altfel, Manualul consemna dreptul viu, folosit pentru judecători, nu era o carte de istorie, și la 1819 (vezi cap. XI, secțiunea a 2-a) boierii vor propune codificarea obiceiului consemnat de Donici, constatînd că lipsea din Sobornicescul hrisov.

⁶ Din textul lui Donici ar rezulta că o moșie are la început un singur trup sau hotar. În doc. din 15 febr. 1812 (*Sf. și doc.*, VI, p. 115, nr. 204), o moșie poate avea două trupuri, și cei ce stăpînesc în aceste trupuri sînt megieși, nu răzeși: șase Născulești vînd serdarului Ion Carp partea lor din Glodeni, „fiind... și megiaș și stăpîn celuiialalt trup a moșiei”.

părțită, deoarece numai astfel pot rezulta bătrini alăturați și alții nealăturați, în aceeași moșie⁷).

Pentru coordonarea — nu ușoară — a § 1 cu § 4, trebuie să ne reamintim de complexitatea raporturilor de răzeșie descrisă în capitolul III al acestei părți, și de continua transformare a noțiunii de devălmășie, în care răzeșia contractuală (copărtășia) juca un rol crescând. În mod general se aplica § 1, unde termenul răzeș desemnează orice formă de devălmășie, fără a presupune sau exclude implicațiile ei cu obștea de răzeși-țărani. Când acești răzeși sînt așezați pe moșii împărțite în trupuri și bătrîni, se aplică, analitic, dispozițiile § 4, unde ultima categorie de răzeși credem că reprezintă pe noii veniți, a căror băștinășie nu rezultă din spița de neam a bătrînului respectiv. În § 1, megieșii sînt acei vecini care nu sînt și răzeși prin calitatea de foști devălmași în trupul aceleiași moșii. Foștii devălmași, chiar atunci cînd au hotar comun, vin la protimisis ca răzeși (în rangul 1 sau 3, după cum sînt sau nu rude de sînge), nu ca megieși⁸.

Cît privește categoria lăturașilor, ca proprietari de pămînt, avînd un drept de protimisis în rang inferior față de megieși, ea n-are nimic de-a face cu lăturașii țărani din Așezămîntul lui C. Mavrocordat din 1749. Acolo, vecinii și lăturașii erau cele două categorii de țărani fără pămînt, care ulterior se confundă tot mai mult în aceea generală, de clăcași⁹. Documentele moldovene nu par să ilustreze noțiunea de lăturaș din titlul XXV, § 1. Aceasta pare să desemneze la Donici, pe vecinul parțial (dintr-o latură, sau dintr-un colț), de vecinul dimprejur sau pe mai multe laturi¹⁰.

⁷ Încă din a doua jumătate a secolului XVIII, termenul de răzeș desemna uneori pe vecinul de hotar și tînda să se confunde cu copărtășul. Această ultimă tendință apare dominantă într-un doc. din 1819, *factum pentru satul Solonet* (*Sur. și izv.*, XI, p. 40—41), care, sub forma unui memoriu al lui lordache Balș, redactat desigur de un jurist al vremii, conține următoarele definiții: „Stăpînire răsășască este aceia unde o bucată de loc încungiurată cu hotară o stăpînesc multe obrazi împreună stăpînituri cu toții, însă fără să fie parte nemăruî dispărțită cu hotară, nici locul cunoscut *undi este* parte fiește-cărue, ci stăpînesc toți toată acea moșie împreună, avînd ei... știință numai cîtă parte i se vine fieștecărue... Cînd dintr-acest tot .. se va deosăbi cu hotară și să va da la un obraz supt a lui singură stăpînire ca un lucru numai a lui ... ace parte dispărțită cu hotară ... nu mai rămîne parte aceia răsășască, adecă parte nedespărțită, de stăpînire de obștie, că apoi ar fi totodată dispărțită și nedespărțită, ceia ce este cu neputință, ce rămîne ace parte o stăpînire deosăbită și megiașă numai cu cealalte părți la un loc stăpînită, ... și stăpînul acei părți deosăbită cu hotară ... nu mai este răzeș cu ceilalți, ci rămîne megieș numai cu răzeșii acei nedespărții...” (subl. n. s.).

Textul conchide: *legea răsășului* este ca el „să nu fie dispărțit de stăpînire de obște nici cu hotară de loc nici cu a lui deosăbită stăpînire”; *legea megieșului* este „să fie dispărțit și cu hotară de loc și cu a lui însuși deosebită stăpînire”. După acest text, megieșul este în mod curent un fost răzeș, ieșit din devălmășie.

⁸ Cf. însă doc. din 6 iun. 1812 (*Sur. și izv.*, XIII, p. 61, nr. 67) unde Elena Paladi arată divanului că „Moșia Româneștii răsășască... să află între moșiile mele, în care numita moșie am și eu părți împreună cu răzășii. Acum în lipsa me... spatar Șerban Negel al cumpărat părți de la răzășii, pentru care mă rog... și ca o răzașe și ca megiașă cu protimisări să întorc banii”. Aici răzeșul este devălmaș fără a fi și rudă, iar megieșul este vecin de hotar, fără a fi fost în devălmășie anterioară.

⁹ A. Oțetea, *Le second asservissement...*, p. 301, cu referire îndeosebi la situațiile din Țara Românească. Esența comună a categoriei în ambele țări mi se pare neîndoielnică.

¹⁰ Și în Novela din 922 vecinii uniți numai dintr-o parte veneau în ultimul rînd (categoria 5), dar deosebirea vecinilor după laturi și colțuri era o veche tradiție locală, cu forme mai complexe decît cea recunoscută de Donici; ea se impusese și în Pravilniceasca condică (XXXII, § 1). La mezat (1818, Bibl. Acad. R.P.R., CLII/27), cumpără stăpîna moșiei *megieșită la capătul de gios* cu cea vindută. Pentru Țara Românească, vezi termi-

În fine, ultima categorie de protimitari, creditorii, care nu figurează în *Novela bizantină* din 922, I. Nădejde¹¹ o considera ca reprezentând dreptul local, pe cînd A. Cazacu¹² îi arată sursele: *D.*, 42.5.16 (Gaius)¹³ și *Bas.*, XI, 7.16, regula regăsindu-se la Armenopol, la M. Fotino (1765—1766) și la Teofil al Cambaniei. În dreptul roman și bizantin, creditorul trecea înaintea rudei, pe cînd la Donici (ca și la Fotino) venea în ultimul rînd. În *Digeste*, regula se aplica în caz de executare silită sub formă de *bonorum uenditio*. La Donici ea se aplica în caz de vînzare a zalogului și îngăduia creditorului ca, la preț egal, să treacă înaintea licitatorilor străini, și să deducă creanța sa din prețul de adjudecare.

Copiii minori (titl. XXV, § 2). Cînd unul din părinți vindea un bun al celuilalt părinte, care trebuia să revină sau chiar revenise prin moștenire copilului comun, acesta avea dreptul de a anula vînzarea, uneori plătind și o rîscumpărare. În mod tradițional această reluare a bunului de către copil era socotită tot o formă de protimisis în sens larg. Donici precizează că este vorba de o regulă a „pravilelor”, și deosebește pe *anilix* (băiatul pînă la 14 ani și fata pînă la 12 ani), de *afilix*¹⁴ (copii, de la ieșirea din starea de *anilix*, pînă la 25 de ani, vîrsta legiuită, adică majoritatea). Primul poate rîscumpăra în 30 de ani de la împlinirea a 14, respectiv 12 ani. Al doilea, „fiind de față”, are 10 ani după ajungerea la majoritate, pentru a rîscumpăra.

Dar minorii au și un drept propriu-zis de protimisis, atunci cînd unul din părinți își vinde propriul său bun părintesc sau agonisit personal. Copiii „supuși în casa părintească, supt nici un cuvînt nu pot să ceae proție ca să rîscumpere, căci fiind părți a familiei vînzătoare, însăși se socotesc că au fost împreună vînzători”. În această motivare se accentuează caracterul familial al bunurilor stăpînite de fiecare din părinți, dar și absorbirea personalității copilului — chiar dacă a contribuit prin munca lui la agonisirea unui bun al familiei — în aceea a părintelui. Cei „ieșiți din casa părintească și în vrîstă”, dacă împlinesc ambele condiții, „trebuie să fie întrebați prin publicație și, vrînd să rîscumpere, să protimisesc după obiceiul pămîntului, ce s-au dat în scris la anii 1782 februarie 19 pontul 7 și 8”. Donici a ținut deci seama de Răspunsurile divanului din 1782, dar indică în mod greșit, pentru tot paragraful, ca sursă dreptul bizantin (*Bas.*, 17.I.11 și 28.14.1). Cum a arătat I. Nădejde, această referință este exactă numai pentru primul text din *Basilicale*, sursă a părții I a paragrafului 11. Al doilea text se referă la vînzarea de *lucra nuptialia*, cu o soluție confuză care vorbește cu mult respect de drepturile părintelui vînzător. Armenopol are, în această materie, o regulă diferită de cea preluată de Donici, din obicei, cum arată singur în text. Referințele marginale la dreptul bizantin pentru întregul paragraf pot, uneori, să fie o indicație de studiu, nu constatarea unei riguroase filiații a textelor.

Prescripția. Paragraful 3 tratează în mod incomplet prescripția, cu referire la *Novela* lui Roman cel bătrîn (Lecapenul): „Dreptatea protimi-

nologia populară a secolelor XVI—XVII la C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, 1943, p. 258—260.

¹¹ P.R., 1926, I, p. 210.

¹² *Dreptul de protimisis...*, p. 134—5.

¹³ Vezi mai sus, p. 92.

¹⁴ Vezi titl. XXIX.

sirii pentru cuvîntul neștiinței, pînă la 10 ani să poate cere. Iar pentru cei ce au fost întrebați și au știut, pînă la 4 luni¹⁵. Regula aceasta este departe de a fi clară, mai ales dacă ținem seama că în paragraful 5¹⁵ Donici face o trimitere la Sobornicescul hrisov, cu termenul său unic de 6 luni și cu sistemul de publicații care n-ar mai trebui să lase loc la „neștiință” cu privire la vînzare, acolo unde publicațiile au avut loc. Donici menține prescripția de 10 ani, după soluția care triumfase în practică după 1785, fără să precizeze că s-ar aplica numai la vînzările care se puteau face legal fără publicație. Cît privește termenul bizantin de 4 luni, din Răspunsurile divanului de la 1782, el nu se ostenește să-l coordoneze cu cel de 6 luni al Sobornicescului hrisov.

Mezatul. În paragraful 6 se arată că la *sultan mezat* „cearerea de protimisis a răscumpărării să închide”, principiu întilnit și în practica judiciară a vremii¹⁶. Nu se face însă nici o deosebire între mezatul silit, reglementat de Sobornicescul hrisov, și mezatul voluntar, intrat în uz, și a cărui legalizare o vor cere boierii prin anaforaua din 31 octombrie 1819, pe linia reglementării aduse de cărțile domnești. În titlul XI, pentru vînzări, § 17, Donici trimite la Sobornicescul hrisov pentru tot ce privește vînzările de moșii, iar în titlul XIII, *pentru amanet sau zalog*, face același lucru în ceea ce privește vînzarea bunurilor zălogite prin zapis. În titlul XVI, *pentru năimeală sau orîndăluire de veaci* (bezman), § 7 receptează termenul bizantin (*Bas.*, 20, 2, 3, receptat și de Armenopol) de 2 luni în care nuda proprietar se poate protimisi la subarendarea făcută de bezmănar, neînștiințarea stăpînului locului ducînd la pierderea bezmanului. În practica judiciară acest termen nu apare ca obișnuit și Pravilniceasca condică nu-l menționează, spre deosebire de Fotino (1766). Aceleași reguli se aplică la înstrăinarea de către bezmănar a unor îmbunătățiri făcute de el pe moșie. În practică, dreptul de protimisis, atît al bazmănarului cît și al stăpînului locului se dezvoltase mai mult decît rezultă din soluțiile Manualului. Codul Calimach, de pildă, va fi mai aproape de această practică decît Donici. Oprirea daniilor de la săraci către cei bogați și puternici este enunțată în titl. XXIV, § 12, cu referire la Sobornicescul hrisov.

Manualul lui Donici prezintă deci în reglementarea protimisisului unele lacune și contradicții¹⁷, păstrează trăsăturile esențiale ale instituției din dreptul cutumiar și domnesc, receptînd din dreptul bizantin cîteva norme bine verificate de practica anterioară (minoritate, prescripție, bezman), sau evident necesare, ca termenul de 2 luni în materie de bezman. Spre deosebire de alte materii, în reglementarea protimisisului Manualul nu aduce contribuția cea mai izbutită din punctul de vedere al sistematizării, și nu inovează cu nimic.

¹⁵ Unde arată că armenii, evreii nu pot stăpîni decît în firguri, iar cei dintii și vii.

¹⁶ Vezi mai sus, p. 233.

¹⁷ A. Cazacu, *Dreptul de protimisis...*, p. 134 este totuși prea sever, vorbind de un simplu „rezumat imperfect al textelor din dreptul bizantin și al novelor la care el (Donici) se referă în notă”.

CAPITOLUL X
DREPTUL DE PROTIMISIS ÎN CODUL CALIMACH
ȘI ÎN ANAFORAUA DIN 1819

Secțiunea I
REGLEMENTAREA ÎN CODUL CALIMACH

Protimisisul în Codul Calimach. În dezvoltarea generală a protimisisului, *Condica politică*, publicată în anii 1816—1817 și întărită de Sc. Al. Calimah la 1 iulie 1817 ocupă un loc deosebit¹. Ea încheie importanta etapă a perioadei de descompunere a feudalismului, începută în deceniul opt al secolului precedent și dă formă precisă multiplelor schimbări intervenite în sistemul oglindit fragmentar în Răspunsurile divanului din 1782 și în Sobornicescul hrisov din 1785. Dar sub unele aspecte esențiale Codul Calimach prelungește pentru încă două decenii vechiul sistem, adăugându-i unele tendințe „moderne” generale și unele inovații speciale chiar în materie de protimisis, ca urmare a dezvoltării încă limitate și inegale a relațiilor capitaliste în Moldova. Nu vor lipsi de altfel nici unele contradicții semnificative, înregistrate de contemporani ca lipsuri când din punct de vedere conservator, când dintr-un punct de vedere mai înaintat.

Materia protimisisului este astfel reglementată, din punct de vedere al planului de tratare :

a) Protimisisul tradițional : § 1432—1436 (cap. 27, din secția II a părții II, *Pentru contractul cumpărării și vânzării*).

b) Protimisisul convențional sau „din tocmală” : § 1439—1450 din același capitol.

¹ Vezi, pentru amănunte, *Cod. Calim.*, ed. 1958. Ceea ce ediția aceasta a denumit *Codul Calimach* (gratie păstrată și de noi numai pentru titlul Codului, nu și când vorbim de domnitor, Sc. Calimah) se numea, la vremea sa, *condica* sau *codica* politică (civilă) a Moldovei (a principatului Moldovei); studiul nostru din *Trăsăturile generale și izvoarele Codului Calimach. Contribuția lui Vasile Conta la studiul izvoarelor acestui cod*, în „Studii”, 1960, nr. 4, p. 73—106.

c) Protimisisul la bezman : § 1522—1524 din cap. 28 al secției II din partea II, *Pentru tocmaia dării și luării în posesie (orindatorie), darea și luare în posesie de moștenire și pentru emfitevisis sau bezman.*

d) Schimbul : § 1400—1402 din cap. 26, secția II a părții II, *Pentru contractul schimbului*, și § 1416 din cap. 27 citat.

e) Mezatul sau licitația : § 605—606 și 614 din cap. 6, secția I a părții II, *Pentru dritul amanetului* ; § 1437 din cap. 27 citat și anexa II *Pentru lițitație sau mezat, după obiceiul pământului.*

f) Interzicerea daniilor de la săraci la cei puternici : § 1263 din cap. 21, secția II a părții II, *Pentru dăruire.*

Așadar, spre deosebire de Pravilniceasca condică (Cap. XXXII) și de Manualul lui Donici (cap. XXV), care consacrau un capitol special protimisisului, învederând astfel individualitatea instituției, Codul Calimach tratează — ca și Legiuirea Caragea — diferitele probleme de protimisis ca aspecte ale reglementării fiecărei instituții juridice speciale, în cadrul căreia aceste probleme se puneau : vânzare, schimb, gaj și mezat, danie. Este și aceasta o formă de destrămarea instituției. Protimisisul tradițional rămâne fixat ca și în Legiuirea Caragea, asupra vânzării.

Reglementarea protimisisului tradițional. Nici un text din condică nu consacră, așa cum făcea Toma Carra, principiul protimisisului, ca atare. Paragraful 1432 care ar părea că este sediul materiei, determină în realitate numai clasele de protimitari, referindu-se implicit la obiceiul necontestat și la regimul în vigoare, cu precizuni privitoare la beneficiari :

„Intr-acei ce au drit de a răscumpăra lucruri nemîșcătoare se protimisesc : a) rudeniile pînă la a șasa spiță² și între aceștia se protimisește acel ce este răzăș (împreună părtaş) ; b) răzășii, și c) megieșii“.

Textul adoptă ca terminologie expresia de „drit de răscumpărare“³ și dă termenului „a se protimisi“ sensul foarte direct de „a avea preferință“, referindu-se numai la lucrurile nemîșcătoare. Dreptul protimisisului la vânzările de țigani este indicat în § 605 care prevede că vânzarea la mezat a țiganilor zălogiți se face după ce în 6 luni de la publicație, se vor fi anunțat „acei ce au protimisire sau alt drit asupra robilor“.

Codul Calimach — mai timid decît Pravilniceasca condică și Legiuirea Caragea, care se opreau la gradul IV — limitează la a șasea spiță (subînțeles : inclusiv) cercul de solidaritate al rudelor îndreptățite la protimisis. Această limitare aritmetică a solidarității era semnul avansatei ei descompunerii, în contrast cu sitemul patriarhal de pînă acum, în care protimisisul se acorda „neamului“ fără nici o altă limitare. La 1839 limitarea va merge pînă la gradul II. Pe linia acestei limitări și din perspectiva noului drept burghez, Curtea de casație⁴ va defini protimisisul ca „un privilegiu ieșit din dreptul comun“. Pentru 1817 însă, în Codul Calimach, el ar trebui încă definit ca un privilegiu (pronomion) de drept comun.

² Doc. din 30 mai 1830 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 172, nr. 260) : răscumpără vărul primar.

³ Codul vedea deci o răscumpărare (retract) și în preemțiunea pe care cel întrebat o făcea fără să se fi produs o înstrăinare către străini, de la care să fie necesară o răscumpărare.

⁴ *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 926 (18 dec. 1864).

Spre deosebire de toate actele legislative anterioare din Moldova și de Manualul lui Donici, § 1432 din cod indică și înțietatea rudelor-răzeșe asupra celor simple, definind răzeșia ca o simplă formă de copărtășie („împreună părtaș”), care la Donici apărea alături de cea veche. Codul nu precizează însă dacă preferința operează global sau numai la grad egal ruda copărtășe trece înaintea celei simple. Această imprecizie va sili pe boieri să vină cu lămuriri în anaforaua din 31 octombrie 1819 (vezi mai jos secția II).

Răzeșii și megieșii. Creditorii. A doua clasă de protimitari din § 1432 sînt răzeșii care — nefiind și rude privilegiate cu vînzătorul — au numai calitatea de r a z e ș i - c o p ă r t a ș i cu vînzătorul bunului supus la protimisis. Printre ei pot figura rude neprivilegiate sau persoane care nu sînt rude cu vînzătorul, aceștia din urmă putînd fi : a) răzeșii de cumpăratură ; b) rudele a căror genealogie s-ar pierde în negura vremii, ceea ce pentru răzeșii din același bătrîn nu se va întîmpla aproape niciodată și c) afinii (ginere, cumnat) care ar fi fost introduși și p e r s o n a l în devălmășie.

Din felul de a se exprima al paragrafului 1433 („cînd se vinde vreo moșie întregă sau o parte de moșie”), rezultă că se admite încă vînzarea părților n e a l e s e, ca și cînd s-ar fi abrogat implicit dispoziția Sobornicescului hrisov care impunea ieșirea prealabilă din indiviziune, așa cum codul, de altfel, o cere în materie de schimb (§ 1401) și de vînzare prin mezat (§ 12, anexa II). Contradicția este evidentă, afară de cazul cînd expresia *parte de moșie* ar însemna numai „parte stîlpită de moșie”. În practică, obligația de prealabilă ieșire din indiviziune nu se aplica riguros, deoarece va fi necesar ca prin *țircularnicul înalt ofis nr. 138 din 25 iunie 1843*⁵ să se atragă atenția tribunalelor să nu mai întărească și nici măcar să nu mai adeverească vînzări și schimburi de părți nealese și nestîlpite. Putem deci conchide că în acest aspect juridic al procesului de destrămarea devălmășiiilor răzeșești, Codul Calimach s-a oprit la jumătăți de măsură și în orice caz la o reglementare neprecisă.

Noțiunea de *răzeș* = *copărtaș* folosită de cod, cu omiterea oricărei referințe la raporturile dintre răzeșii din diferiții *bătrîni* ai moșiei, nu rezolva conflictul existent între vechea formă de răzeșie (în raport cu moșia și cu *bătrîni*) și forma cea nouă (simpla copărtășie actuală). De aceea la 31 octombrie 1819 anaforaua boierilor va cere revenirea la sistemul cutumiar al paragrafului 4 din Manualul lui Donici.

Megieșii, inclusiv răzeșii din alți bătrîni stîlpiți ai aceleiași moșii, constituiau a treia clasă de protimitari. Codul nu distinge între megieși și lăturași, ca la Donici.

Creditorii, ultima clasă de protimitari la Donici, nu figurează în Codul Calimach.

Procedura. În §§ 1433—1435 procedura de exercitare a protimisisului este în esență aceea din Sobornicescul hrisov, la care însă nu se face o trimitere expresă. Sistemul publicațiilor este menținut numai la vînzările

⁵ Vezi *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 893, și *fidula gospod pentru alcătuirea Reglementului (organic)*, pct. 3 : „să se hotărască de obște toate moșiile din țară ca să lipsască judecățile pentru hotară, care pricinuesc vătămarea obștească” (A. S. I., Tr., 1352, op. 1535, condica 1270, f. 17v, 10 sept. 1827).

„între acei ce nu sînt răzăși sau rudenii“, în care caz „sînt datoare îmbre persoanele contractuitoare a să înfătoșa la divan [în ed. 1833 : divanul judecătoresc]...“ (§ 1433).

Văcăreanu⁶ credea că scutirea de publicații se aplica numai în cazul cînd ruda sau răzeșul cumpărător este *le premier retrayant*, protimitar în primul rang de fapt, ceea ce nu rezultă din § 1433. Practic, publicația era utilă și la vînzările între rude și între răzeși, pentru a se evita procesul pornit de o altă rudă sau alt răzeș pe motiv că se găsea în rang preferabil cumpărătorului, sau că avea un drept egal cu acesta⁷.

Dacă vînzarea se face către „extranei“, ambele părți au obligația să prezinte divanului zapisul vînzării, declarînd prețul „fără viclenie“ și cerînd să se facă publicațiile. Divanul ordonă apoi dregătoriei ținutului de așezare a moșiei vîndute să le efectueze „în șase luni întregi, la toate zilele de tîrg peste săptămîină“, adică timp de „șase luni“.

În tăcerea codului, trebuie admis că oferta de răscumpărare (cu depunerea prețului în 30 de zile) se făcea potrivit Sobornicescului hrisov. Raportul de protimisire trimis divanului înlătura întărirea zapisului prezentat și obliga divanul să întărească vînzarea către cel ce răscumpăraseră. Lipsa, în cod, a unei astfel de dispoziții a dat naștere la nesiguranțe în practică, deoarece ofișul circular domnesc nr. 68 din 20 iunie 1836⁸ a trebuit să reamintească sistemul Sobornicescului hrisov (art. 3), cu unele adaptări devenite necesare.

Sobornicescul hrisov este indirect menținut în vigoare prin § 1434 care prevede efectuarea „obicinuitei publicații“, de unde rezultă că urmau să se aplice în această materie toate regulile anterioare neabrogate expres sau implicit. Potrivit paragrafului 1435, termenul de cinci ani, în care pot răscumpăra cei înstrăinați, curge „din ziua publicației“.

Pentru securitatea tranzacțiilor și consolidarea proprietății, § 1436 prevede că „dritul protimisirei... rămîne închis“ celor ce nu răscumpără, după caz, în termenul de cinci ani sau în cel de șase luni. Aceste termene sînt termene de decădere.

Codul nu clarifică problema prescripției de 10 ani pentru cei ce n-au știut de vînzare, prescripție aplicată în practică, receptată de Donici, dar nementionată de Sobornicescul hrisov. Deși am văzut importanța acestui împrumut bizantin, ca și semnificația mărginirii care ar fi rezultat din înlăturarea ei de către Sobornicescul hrisov, însăși justiția domnească pare a fi în plină confuzie, deoarece, la 17 februarie 1828, Ioan Sandu Sturza poruncește ispravnicului de Tecuci : „Pentru ace parte ce au cumpărat Certăștii dacă să va ivi protimisiri jăluit și nu vor fi trecut ani fără a fi răscumpărături să-i îndatorați a-și primi banii și ace parte să o dați în stăpînire jăluit“⁹. Înțelegea domnul să lase la aprecierea judecății cîți ani

⁶ Em. Văcăreanu, *La protimèsis*, Paris, 1909, p. 135.

⁷ 20 febr. 1837 (P.R., 1926, I, p. 210) : o rudă a vînzătorilor cere să răscumpere fiindcă s-a vîndut unor simpli răzeși, și are cîștig de cauză. Nu se făcuseră publicații.

⁸ *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 891 : prețul se depune la judecătoria ținutului în 30 de zile de la „darea jaloabei sau de la iscălirea publicației“, socotindu-se aceasta „tot în termenul de șase luni pentru acei de față în țară și de cinci ani pentru acei lipsiți peste hotar“. Anaforaua Logofetei Dreptății nr. 9547 din 25 nov. 1839 (*ibid.*, p. 893) propune ca zilele de vacanță să fie scăzute din termenul de 30 de zile.

⁹ Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 131—132, nr. 144. Certăștii (răzășeștii, *ibid.*, nr. 147) este moșia în care cumpăraseră boierii Ghilțești, contra cărora se cere protimisire de Vasile Frunză (*ibid.*, nr. 143).

trebuie să treacă pentru a se produce prescripția? Sau în text, din eroare, s-a omis tocmai cifra 10 (ani) care indica termenul prescripției?

La 20 mai 1832¹⁰ judecătoria țin. Cîrligătura dă „rămăși la dritul răscumpărării prin paragrafie” (prescripție) pe răzeșii de Românești în procesul lor cu economul Parfenie Vartolomeu pentru răscumpărarea unor poeni. Nu se precizează termenul aplicat, dar nu poate fi decît cel de 10 ani.

Codul Calimach nu se referă în nici un text al său la regimul de excepție privind publicațiile vînzărilor de mici terenuri introdus la 1800 pentru ținutul Putna și extins apoi și la alte ținuturi viticole.

În deceniul patru și cinci, publicațiile se vor face cu referire la Sobornicescul hrisov, nu la textele mai sus citate ale Codului Calimach.

Protimisisul din tocmeală (convențional), de tip burghez. În dreptul feudal, o convenție de protimisis, după cum am văzut, putea confirma pur și simplu obiceiul existent și obligator prin el însuși sau putea constitui premisele, în curs de cristalizare, ale unui obicei nou. În dreptul român însă (și în textele corespunzătoare din Basilicale), dreptul convențional al vînzătorului, de a răscumpăra (într-un anumit termen) lucrul vîndut, este o instituție profund diferită de protimisisul feudal de rudenie și răzeșie, și de aceea a putut fi păstrat de multe coduri burgheze, ca cel austriac din 1811. Din acest cod, textele respective pe care le reproducem mai jos, au trecut, cu mici adaptări locale, în Codul Calimach¹¹.

Codul Calimach, ed. critică, 1958

§ 1444 „Acel ce au vîndut lucrul cu condiție ca atuncea cînd cumpărătorul va voi să-l vînză, el să-l înștiințeze pentru cumpărare, are dritul protimisisrei din tocmeală”.

§ 1445. „Dritul protimisisrei din tocmeală după regulă, este un drit personalnic, iar asupra lucrurilor nemișcătoare este realnic”.

În Moldova, unde nu exista regim de carte funciară, nu se putea condiționa caracterul real al dreptului de protimisis de intabularea în cartea funciară, ca în textul austriac. De aceea, adaptatorul a ales soluția extremă, declarînd drept real orice drept de preferință asupra unui imobil, în ciuda lipsei unui cadastru funciar. Publicațiile prevăzute de Sobornicescul hrisov permiteau cumpărătorului să afle în general de existența unor astfel de drepturi.

¹⁰ *Sur. și izv.*, XIII, p. 81 (copie).

¹¹ Pentru raportul dintre cele două coduri, vezi *art. cit.*, în „Studii”, 1960, nr. 4, p. 83—100.

Codul civil (general) austriac (A.B.G.B.), trad. Ștefan Laday, III, Cluj, 1928

§ 1072 „Cel ce vinde vr-un bun cu condiția, că cumpărătorul, dacă vrea să-l vîndă din nou, e dator să ofere dînsului (sic!) rescumpărarea aceluia (sic!), are drept de preemțiune (preferință)”.

§ 1073. „Dreptul de preemțiune este de regulă drept la bun (drept personal). Privitor la bunurile imobile poate deveni drept real prin intabulare în cărțile funduare”.

§ 1446. „Nu poate să se mute acest drit a protimisirei asupra unui al treilea, nici să treacă la moștenitorii îndrituitului (adecă aceluși ce are dritul răscumpărării)”.

§ 1447. „Acel ce are dritul protimisirei din tocmală, este datoriu să răscumpere lucrurile mișcătoare în termen de 24 ceasuri, iar cele nemișcătoare în termen de treizeci zile din ziua de când i s-au pus înainte răscumpărarea (§ 1153); după trecerea acestui termen se stinge dritul protimisirei”.

§ 1448. „Dacă pe lângă prețul lucrului s-au adăogit în tocmală și alte condiții (76), pe care nu poate să le împlinească acel ce are dritul protimisirei, nici este prin putință să se prețaluiască, atunci se face netrebnic dritul protimisirei”.

§ 1449. „Acel ce are dritul protimisirei din tocmală, ca să răscumpere lucrul vândut de dînsul, atunci numai poate să-l întrebuițeze, când cumpărătorul va voi să-l vînză, iar nu și când el va voi să-l dăruiască sau să-l legatarisască sau să-l schimbe”.

§ 1450. „Cînd dritul protimisirei este realnic (§ 1446), atunci poate acel ce are acest drit, să ceară prin judecătorie de la o a treia persoană lucrul înstrăinat, care persoană se judecă după ceea ce e bună sau cu rea credință urmată slăpînire a lui”.

Textele precedente învederează metoda de lucru a redactorilor Codului Calimach, în adaptarea unei părți a textelor din codul austriac. Prima frază a ultimului articol, referitoare la garantarea răscumpărării pe bază de drept personal de preemțiune, este complet omisă. Ea a fost, desigur, socotită ca o ipoteză prea complicată pentru situația din Moldova.

Protimisisul la bezman. În această materie, reglementată de Pravilniceasca condică, paragrafele 1522—1523, folosind de asemenea textele codului austriac, prevăd :

§ 1074. „Dreptul de preemțiune asemenea nu poate fi cedat unui terțiu, nici nu se poate transmite eredității celui îndreptățit”.

§ 1075. „Cel îndreptățit este dator să răscumpere în realitate bunurile mobile în 24 ore, iar cele imobile în 30 de zile de la primirea ofertei. După expirarea acestui termen, dreptul de preemțiune s-a stins”.

§ 1077. „Cel îndreptățit la preemțiune este dator, afară de cazul unui alt acord, să plătească întreg prețul, pe care l-a oferit un terțiu. Dacă nu este capabil să satisfacă condițiunile accesorii oferite peste prețul de cumpărare obicinuit și acestea nu pot fi egalate nici cu vreun preț, atunci dreptul de preemțiune nu poate fi exercitat”.

§ 1078. „Dreptul de preemțiune nu poate fi extins la celelalte feluri de înstrăinare, afară de vr-un acord special”.

§ 1079. „Dacă posesorul nu a oferit celui îndreptățit răscumpărarea, este dator să garanteze pentru orice daună a aceluia. În caz de drept real de preemțiune, bunul vândut poate fi reclamat de la terțiu, iar față de dînsul se va proceda amăsurat buneii sau relei credințe a posesiei sale”.

§ 1522. „Driturile și îndatoririle a proprietariului folosirei cu privire către driturile și îndatoririle proprietariului ființei lucrului au lucrare reciprocă“.

§ 1523. „Dacă bezmănarul va voi să vînză binalile, datoriu este să facă aceasta cunoscută proprietariului locului, ce are dritul protimisirei asupra acestor“.

§ 1139. „Drepturile și obligațiunile proprietarului uzufructuar în genere sînt în raport cu obligațiunile și drepturile proprietarului principal“.

§ 1140. „Proprietarul uzufructuar nu are nevoie pentru înstrăinare de învoirea proprietarului principal; cu toate acestea e dator să-și numească succesorul în fața aceluia pentru a se stator(nic)i, dacă acesta este capabil să administreze moșia și să plătească sarcinile legate de bun. Proprietarul principal nu are drept de preemțiune“.

Termenul de două luni pentru exercitarea protimisului de către stăpînul locului, termen prețios, întilnit la Donici, a fost consacrat de § 1524. Dar nu s-a consacrat expres protimisul bezmănarului față de stăpînul locului, dacă acesta ar fi pășit la vînzarea dreptului său. Se putea însă da o soluție afirmativă, pornindu-se de la caracterul reciproc al raporturilor de bezman (§ 1522); bezmănarul ar fi trebuit să aibă și el față de stăpînul locului protimisul acordat acestuia față de cel dintîi. Dat fiind § 1432, protimisul bezmănarului nu putea veni decît după acela al rudelor și răzeșilor (respectiv megieșilor) celui ce vindea locul supus unui drept de bezman. În practică, protimisul bezmănarului era consacrat din secolul trecut¹².

În deceniile patru și cinci, bezmănarul, ca și mai înainte, tind să dispună liber de dreptul lor, și circulara din 10 mai 1843 va cere tribunalelor să nu mai întărească vînzările de bezmane, fără știrea proprietarului locului¹³. Nu lipsesc actele în care nu se rezervă expres dreptul de protimis acordat de Codul Calimach¹⁴.

Tendenței de libertate a bezmănarilor i se opunea interesul crescînd al boierilor și mănăstirilor de a controla riguros constituirea bezmanului și transmiterea lui, pentru a-și asigura venituri sigure, cît mai mari și cu posibilitate, juridică sau în fapt, de majorare, potrivit cîștigurilor realizate de bezmănari, care erau în continuă creștere; nu se uita și faptul că deprecierea monezii cerea o revizuire a bezmanului, ceea ce obiceiul nu îngăduia¹⁵. Nimic mai firesc decît să vedem, reglementată în Codul Cali-

¹² 1 mai 1799 (V. A. Urechia, *Ist. rom.*, VII (V), p. 572—573 p. 616, 1 mai 1793): în absența unor neamuri sau răzeși, se protimisește bezmănarul, „după dreptatea ce are să cumpere acel cu binalile“.

¹³ *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 894—895. Regula este aplicată în favoarea mitropoliei, pentru vînzarea unei vii de pe moșia acestei instituții; *ibid.*, adresa Logofetei Dreptății nr. 4905 din 15 iul. 1844. În 1813, la Focșani, orașenii clădeau case fără știrea mănăstirii care stăpînea locul (*Doc. ist. econ. Rom.*, II, A, p. 54).

¹⁴ 23 apr. 1820 (în B.C.I.R., 1929, p. 13, nr. 10).

¹⁵ Vezi preocuparea de majorare la Focșani, Tecuci, Nicorești și Tg.-Neamț (*Doc. ist. econ. Rom.*, II, A., p. 54, 67, 91). În 1825, Spătarul A. Bașotă cere țirgoveților din Fălticeni un bezman de 5 lei pentru 1 stîinjen, ca în alte țirguri (afirmație în fapt inexactă), arătînd că s-a ajuns, prin extinderi neautorizate (în spirit de „curătură“), să încaseze 2 parale pentru 1 stîinjen de loc. Țirgoveții sînt de acord să se strice prin

mach, ca și la Donici, protimisisul de bezman, cu o consacrare formală a controlului amintit. Regimul își găsea o largă aplicare în târgurile deja dăruite feudalilor¹⁶ și în cele înființate de aceștia pe moșiile lor, cu întâritură domnească¹⁷. Cele mai multe învoieli și hrisoave sau cărți de întârire conțin clauze corespunzătoare paragrafelor 1522—1523; deși juridicește inutile, ele explicitau situația legală, pe care o și lărgeau uneori în favoarea stăpînului de moșie¹⁸. Pentru sfîrșitul secolului XVIII și primele decenii ale celui următor, înființarea unor astfel de târguri a fost un proces caracteristic pentru dezvoltarea orașelor în Moldova. Numai în cazul unui vast teren, din Galați, pe care Panaiotache Malaxa urma să-și clădească magazii portuare, stăpîna locului (mănăstirea Sf. Spiridon) pare să fi renunțat la protimisis, pentru ca întreprinzătorul să poată dispune larg de investițiile sale¹⁹.

Protimisisul de bezman nu se aplică în raporturile cu domnul, fiindcă orașenii vindeau locurile lor, asupra cărora aveau o stăpînire consolidată, fără a avea nevoie de învoirea domniei. Printr-o curioasă contradicție, cînd domnia nu poate aservi efectiv bisericii domnești locale orașul Piatra, locul domnesc din jurul târgului este dăruit la 8 mai 1797²⁰ chiar tîrgoveților, cu sarcina de a întreține biserica. Or, la 6 iunie 1814, Scarlat Calimah dispune că înstrăinările de case și prăvălii, clădite pe locul donat, nu pot fi făcute decît cu știrea episcopilor bisericii domnești și a fruntașilor orașului, pentru adevărare și pentru ca biserica să poată percepe 2 oca de ceară de fiecare vînzare. Era o formă ocolită de a se deteriora situația anterioară, accentuîndu-se caracterul feudal al relațiilor respective.

Protimisisul de vatră al tîrgoveților. Această formă apare atestată în judecata divanului, fără text în Codul Calimach. La 15 mai 1826²¹, întărind tîrgoveților din Bîrlad hotarul moșiei răscumpărată de la soții Dimache, și despărțindu-l de moșia Cetățuia a vornicului C. Paladi, domnul declară că în urma scrisorilor de vînzare locul dimprejurul târgului „a trecut cu vînzare de veci și bună credință” în stăpînirea tîrgoveților „cu protimisis

judecată cumpărăturile neautorizate, Domnia îl sprijină; divanul arată cu o pătrunzătoare privire bisericească asupra proceselor economice; „este pentru (boier—V.G.)... o simțitoare pagubă și dovedită strîmbătate, iar pentru (tîrgoveți—V.G.)... un cîștig de tot felul de chiverniseală și alișverîș — căci după prețul lucrurilor și a venitului moșiilor, cum și după cursul monedei... se cuvine... a se face... adăugire peste așezarea veche, potrivită cu alișverîșul tîrgoveților”; întăritura urmează la 26 febr. 1826 (*Doc. ist. econ. Rom.*, II, A, p. 102—110, nr. 64; cf. p. 114, nr. 68).

¹⁶ Vezi hrisovul din 15 mart. 1823 (*ibid.*, p. 91, nr. 56) pentru sporirea veniturilor mănăstirii Neamț de la locuitorii târgului cu același nume și din satele vecine care conține o clauză tip: „cei ce vor avea a vinde dughene, case, vaduri de moară și orice altă, să înștiințeze mai întîi mănăstirea, pentru ca de va voi să le cumpere... să se protimisască; precum și acei ce vor voi să facă binale din nou, să se învoiască... pentru cît loc le va trebui”.

¹⁷ Vezi pct. 9 al hrisov. din 26 mai 1819 pentru Drăcșani, târgul fostului mare vornic C. Mavrocordat (*ibid.*, p. 77, nr. 46).

¹⁸ Este supus protimisisului și schimbul între bezmănari, la Drăcșani și la P. Iloaiei (*ibid.*, p. 97, nr. 60, 25 iul. 1823). În cartea din 20 iul. 1792 (*ibid.*, p. 17—18, nr. 11) pentru Burdujeni, se prevede principiul de drept bizantin că în caz de distrugere a construcției (incendiu etc.), bezmanul ia sfîrșit, permițînd stăpînului o nouă negociere a chiriei.

¹⁹ 15 oct. 1830 (*ibid.*, p. 137, nr. 82).

²⁰ *Ibid.*, II, A, p. 64, nr. 36.

²¹ *Ibid.*, p. 119, nr. 69.

al vetrii tîrgului, ce din vechime a fost a lor“. Se consacră deci privilegiul de vatră al tîrgoveților de a fi preferați la dobîndirea totală sau parțială a moșiei de hrană a tîrgului, intrată în mîinile unui feudal, dacă acesta o făcea vînzătoare (în speță, sub presiunea luptei duse de orășeni). Este o interesantă formă de protimisis, folosită să „construiască“ juridic anumite efecte ale procesului de emancipare a orașelor de sub aservirea feudală, lărgită în secolul trecut, și care acum devenise incompatibilă cu dezvoltarea economică a centrelor urbane. Este vorba de o construcție juridică tardivă și cu un caracter platonice, care nu se aplicase atunci cînd ar fi prezentat pentru orășeni un interes considerabil, îngăduindu-li-se să răscumpere cu „protimisis de vatră“ orice vînzare făcută de orice boier sau mănăstire din stăpînirile lor în orașe.

Schimbul de moșii. Codul Calimach modifică în mod simțitor sistemul Sobornicescului hrisov. Fără corespondent în Codul austriac, § 1400 dezvoltă principiul Sobornicescului hrisov, distingînd între „schimbările cele curate“ (lucru contra lucru) și „cele amestecate“ (cel făcut în lucruri împreună cu bani, conf. § 1416). Schimburile curate se fac fără înștiințarea divanului, trecîndu-se de la regimul controlat al Sobornicescului hrisov la unul de deplină libertate. Schimburile amestecate însă nu sînt „ertate a se face fără știrea divanului“. Pentru acestea s-a menținut controlul, deoarece prin însăși structura lor sînt susceptibile de a juca rolul de act simulat, ascunzînd o vînzare, cu scopul de a ocoli rigorile protimisisului. În § 1416 se prevede că schimbul amestecat este socotit vînzare, dacă suma de bani reprezintă jumătate sau mai mult din valoarea lucrului schimbat. Este un sistem superior celui de la 1785.

Donațiile de moșii. Codul Calimach menține dispozițiile Sobornicescului hrisov: „Dăruirile ce se fac de cătră cei săraci și neputernici, ori cu ce felu de chip, celor bogați și puternici, nefiind rudenii, sînt cu totul oprite“ (§ 1263, fără corespondent în codul austriac). Lămurirea noțiunilor de „sărac“ și de „stare de jos“ a devenit atît de necesară, încît ofisul circular domnesc nr. 68 din 20 iunie 1836, cu referire la art. 1 al Sobornicescului hrisov (ed. 1835), va preciza: „prin zicere de săraci și stare de jos ...se înțelege a fi răzășii acei săraci și alte înjosite trepte lăcuitorești, iar toate celelalte stări, afară de aceste arătate, nici cum nu se cuprind în mîrginirea aceasta, ci sînt slobozi a dispozarisi de averea lor, precum vor vroi, după pravile“²².

Mezatul sau licitația amaneturilor. În § 1437 se prevede că „La lucrurile cele vîndute prin lițitație nu are loc dritul protimisisirei“. Pe de altă parte, pe linia Sobornicescului hrisov, § 605 dispune că, dacă un creditor gagist²³ nu e plătit la scadență, poate cere vînzarea amanetului²⁴,

²² Cod. Calim., ed. 1958, p. 891.

²³ Amanetul-gaj făcea în dreptul moldovenesc al epocii, după cum conveniseră părțile, funcțiunea de ipotecă sau de gaj.

²⁴ Neputînd opri bunul în plată în virtutea vechii clauze la „statornică stăpînire“ în caz de neachitarea datoriei la scadență. Totuși asfel de clauze, nule în drept, continuă să fie înscrise în zapise la 21 dec. 1850 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 141, nr. 153) ca și la 27 mai 1803 (*ibid.*, p. 80, nr. 92—93).

divanul judecătoresc fiind dator să ordone mai întâi publicația de vânzare și dacă în șase luni nu se declară nimeni dintre cei ce au protimisire sau alt drit asupra robilor sau asupra nemișcătoarelor, ca să plătească datoria, și să răscumpere amanetul, bunul se vinde prin lițitație în patruzeci zile. Dreptul debitorului gagist de a opri vânzarea, plătind datoria (§ 606), ca și interdicția pentru datornici de a licita (§ 607) nu interesează cerțările noastre. Protimitarii nu sînt propriu-zis excluși de la mezat, ci își exercită, dacă vor, privilegiul în cursul celor șase luni, făcînd inutilă licițatia cu străinii.

Pentru reglementarea pe larg a materiei mezaturilor silite și voluntare, § 614 trimite la anexa II, *pentru lițitație sau mezat, după obiceiul pămîntului*. Această materie va ocupa în decursul deceniilor următoare un loc important în legislația moldovenească, din cauza nevoii de a asigura poziția creditorilor și a creditului, necesar relațiilor capitaliste, precum și din cauza riscurilor de factură feudală orientală ce cunoșteau încă operațiile de credit. În această perioadă, boierul moldovean se va plînge în continuu de absența creditului, dar va fi ca datornic un rău platnic, ducînd la faliment pe orice negustor care ar fi ajuns să aibă prea mulți debitori boieri.

Din anexa II, următoarele dispoziții privesc indirect problema protimisului.

§ 1 precizează că licițatia se hotărăște prin poruncă sau prin carte domnească.

§ 2 distinge două feluri de licițatii: *a)* prin hotărîrea judecătii, în caz de insolabilitate sau refuz de plată din partea debitorului unei creanțe garantate prin amanet; *b)* de bună voie, cu țidulă domnească, pe baza cererii semnate de proprietarul bunului vîndut, semnătură care nu se cere în cazul de sub *a* (§ 3).

§ 4 dispune că în ambele feluri de licițatii, „după săvîrșirea trebuincioaselor întărituri, cumpărătorul îndată rămîne slobod și nesupărat din partea acelor ce ar fi avînd dritul răscumpărării lucrului vîndut, cu cuvînt de rudenie sau de megieșie”. Am văzut mai sus sensul real al acestui sistem.

§ 7 prevede că licițatia are loc cel puțin pînă la 40 de zile de la prima publicație, iar în caz de vânzare a unui nemișcător poate fi prelungită de creditor pînă la șase luni. Licițatia de bună voie poate fi prelungită, fără îngrădire de termen, de către proprietarul bunului.

§ 12 dispune că, în cazul cînd lucrul de vânzare va fi răzășesc, să nu se facă licițatie pînă nu se deosebesc părțile răzășești.

În completarea acestei reglementări, adresa Logofeției Dreptății nr. 1592 din 10 martie 1835²⁵ va preciza că la licițatiile de bună voie este suficientă întăritura judecătorească. Adresa nr. 4885 din 20 septembrie 1841²⁶ a aceluiași organ va decide că, pentru nemișcătoare, licițatia de bună voie se poate ține în mai puțin de 40 de zile, dacă vînzătorul o cere. În fine, la 24 august 1844, Logofeția Dreptății, cu nr. 5195, prevede că, în caz de o nouă licițatie, din cauză de nedepunere a prețului, publicațiile nu se mai repetă. Modificarea mai profundă adusă de *Pravila precum să se urmeze mezaturile*, din 29 ianuarie 1846, urmată de o serie de ofisuri și circulări, va fi analizată la locul cuvenit.

²⁵ *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 898.

²⁶ *Ibid.*, p. 899.

Cîteva trăsături ale protimisisului în documentele practicii judiciare. Destrămarea devălmășiilor în satele răzășești este foarte inegală. Trebuie subliniat că alături de multiplele aspecte ale procesului de destrămare întîlnite, forme de vechi coeziuni de obște și de neam răzbat cu o intensitate semnificativă, dar cu efecte care depind de contextul social-economic în continuă schimbare. Vom da aici un exemplu edificator.

Cercetînd cererea lui Lupu Mătăsariu de a răscumpăra de la Ioan Oatu o parte din moșia Tăbăcești, căminarul Iancu Anghelichi²⁷ arată că Lupu „intrase acolo ca ginere de răzăș, nu ca băstinaș“, și „deși a avut copii, băstinași se pot numi numai copiii, iar nu el“. Ulterior Lupu s-a căsătorit cu o femeie străină de sat și de răzeși, cu care a avut alți copii. Mărturia înregistrează acest principiu al obiceiului de obște: „Dreptatea nu-l ajută de a cumpăra și a intra ca răzăș, decît dacă va da zapis că cumpărăturile ce va face, vor fi ale copiilor dintii, făcuți cu femeea dintii, care sînt adevărați băstinași“. Pînă atunci, Ioan Oatu, ca răzeș băstinaș, este îndreptățit a se protimisi și Lupu a primit de la el banii răscumpărării.

In Vrancea, *răzeșie* este sinonim cu *băstinașie*²⁸.

În 1818—1820²⁹, sătenii din Năruja cer concursul Stărostiei de Putna și al vornicului Vrancei pentru a scoate din mijlocul lor pe Căcărăzenii și Răilenii care trăiau la marginea satului ca și părinții și moșii lor. Cu mijloace de justiție sătească, sătenii îi gonesc „la munteni“ — de unde or fi venit—, „bătându-i și luându-i și scrisorile“. Vornicul, în aprecierea situației, introduce un criteriu general cercetînd dacă numiții au făcut vreun rău; or ceea ce li se reproșează este că n-au spiță de neam, nu sînt „răzăși din Năruja“, ci au răzășia la satul Poiana și sînt trimiși „să-și caute răzășia“ acolo. Nu trebuie omisă împrejurarea că la această dată se desfășura un conflict acut între satele Năruja și Poiana, de unde asprimea cu care se aplică străinilor ce trăiau liniștiți de două generații, vechiul principiu al băstinașiei.

Tot interese materiale stau la baza conflictului dintre răzeșii din ocolul Vrancei de Sus și străinii (Ghebeștii și Vîlcării), „picați de la Țara Rumânească“.

Deși aceștia participaseră cu unele sume la cheltuielile pentru „scoaterea Vrancei“, totuși în 1833³⁰ vrîncenii sînt gata să le restituie banii și să le aplice cu rigoare legea băstinașiei, scoțîndu-i din sat. Această lege, strîns legată de temeiul ideologic al protimisisului este astfel formulată, la o dată cînd unele relații capitaliste cereau libera circulație a bunurilor: „noi urmașii ce ne tragem din bătrîni, nu puteam îngădui... să fie și streini de baștină cu noi răzăși“... „aceasta, de urmare și păzire ce din veci am apucat de la moșii, strămoșii noștri și noi o păzim pără astăzi a nu ne înstrăina strămoșeștile noastre moșii și a nu lăsa moștenirile noastre în mîinile străinilor“.

În aceeași epocă, nărujenii admiseseră pe economul Șarban Bălan, căruia i se dăduse un loc numit Hîjma, vătășina satului, și apoi pe popa Neagu Gegea, care participă

²⁷ 10 ian. 1825 (A.S.I., P., 299/5), important document comunicat de C. Turcu.

²⁸ 24 iul. 1818 (*Doc. vrînc.*, I, p. 133, nr. 78).

²⁹ 28 mai și 24 iul. 1818 (*ibid.*, p. 131—134, nr. 75 și 78).

³⁰ 15 iul. 1833 (*ibid.*, p. 169—171, nr. 107). Procesul cu Poenarii dura din 1818 (*ibid.*, p. 131, nr. 76).

și la cheltuielile pentru scoaterea Vrancei. În 1822 începe un conflict între acești noi locuitori, care continua în 1832³¹, fără ca nărujenii să le aplice legea băștinășiei.

Vinzările de părți din bătrâni sînt tot așa de frecvente ca cele de stînjeni.

Răzeșii din Românești vind neamurilor 1/4 de bătrîn, unui văr 4 și unui cuminat 3½ stînjeni³². Tot unui ginere al „neamului nostru Corbănesc” se vind 33 stînjeni în satul Sirbii de către cinci locuitori (patru Ursăchești și un Condurachi)³³. Cumpărătorul era ginerele polcovnicului Andoni Corban, iar o parte din locul vîndut fusese răscumpărat de la postelnicul Ioniță Șendre, pe care astfel, răzeșii îl împiedicaseră să-și întindă stăpînirea.

Frecvența litigiilor în care părțile apar deținînd în diferite trupuri de moșie, „moșii de baștină și de cumpărătură”, atestă stadiul avansat al destrămării devălmășiilor. Apartenența unor bucăți la un trup sau altul este nesigură și trebuie decisă de boierii hotarnici³⁴.

Calitatea de megieș, în vechiul sens de obștean, nu cel evoluat de vecin hotărnicit, pare să prevaleze asupra celei de simplă rudă, atunci cînd Ion Scunpul și soția sa, vînzînd două ferte de vie cu loc, în trecere, spun : „am întrăbat pren megeși noștri și nu s-au găsat nimene ca s-o cumpere fără numai numetul nostru nepot diecon fiind răzăș și megieș s-au pridi-disăt di a o cumpăra”³⁵. În aceeași regiune însă, la 18 ianuarie 1822³⁶ se întrebă *neamurile*, care dau voie să se vîndă oricui, și se vinde lui Ioniță Ianoș, „răzașu cu noi”, căci clauza de neamestec pentru neamuri spune : „să-și cauti cu noi ieșind o ramură den nem nostru”, pe care noi o referim la Ianoș, rudă și răzeși cu vînzătorii ; la acest act nu este martor decît un „om strein”. Alteori singura categorie de protimitari, avută în vedere, sînt *răzeșii neamuri*, numite în același act și numai *neamuri*³⁷.

Continuă vînzările avînd ca obiect un singur stînjen de moșie, care însemna recunoașterea simbolică a băștinășiei în sat³⁸.

Doi răzeși din moșia Tălpigii și Chiricel (Tecuci), stabiliți la Bîrlad, vind 1 stînjen și 4 palme polcovnicului Gr. Negruț, care în acel hotar avea baștină după fata lui D. Chiricel, dar în anul următor face schimb cu un căpitan ; nu se înscriu clauze privitoare la protimis³⁹.

³¹ Sava, *Doc. putn.*, I, p. 197—198, nr. 226.

³² 2 ian. 1821 (în „Miron Cestin”, I, 1913, p. 26, nr. 25).

³³ 10 ian. 1838 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 137, nr. 150). La 16 sept. 1828, Andoni Corban era paharnic, înfățișat ca acaparator în trupul moșiei București, de medelnicerul Vasile Frunză, care avea acolo baștina și cumpărături de la răzeși, și care se protimisese să răscumpere partea poroșnicului Ioan Rășcov, cumpărată de la boierii Ghițăști, aceștia nefiind răzeși (*ibid.*, p. 129—131, nr. 143).

³⁴ 14 mart. 1827 (*ibid.*, p. 126, nr. 141).

³⁵ 10 nov. 1826 (*ibid.*, p. 125, nr. 140) ; acest diacon Gh. Velică mai cumpără și la 1 ian. 1820 în hotarul Pătrășcana, fără indicarea vreunei calități preferențiale (*ibid.*, p. 114, nr. 131).

³⁶ *Ibid.*, p. 114—115, nr. 132.

³⁷ 30 sept. 1822 (*ibid.*, p. 115—116, nr. 133) : aici vînzarea baștinei este justificată prin șederea vînzătorului la „depărtari și necunoscînd neci un folos de la aceste două pămînturi” ; cumpără acaparatorului Andoni Corban.

³⁸ 3 febr. 1826 (*ibid.*, p. 124, nr. 139) : soțul, soția și feciorii sînt „denpreună vînzători”, indicînd spița și trupul moșiei din care se trag.

³⁹ 3 iun. 1827 (*ibid.*, I, p. 96, nr. 165).

Concomitent cu persistența acestor străvechi implicații organice de obște în accepțiunea noțiunilor de răzeș și megieș, juriștii cărturari⁴⁰, cum am văzut, încercau să definească cei doi termeni în mod precis, recurgînd la un singur criteriu, pur juridic — hotărnicirea: răzeșii erau stăpîni împreună, nehotărnicii, deci devălmașii, copărtașii; megieșii sînt cei a căror stăpînire a fost hotărnicită, deci vecini de hotar. Am arătat mai sus insuficiența definiției față de complexitatea raporturilor de devălmășie din deceniile doi-trei ale secolului XIX, dar apariția ei și tendința mai veche de a impune aceste accepțiuni abstracte și generale este încă un semn de destrămarea vechilor structuri de obște.

În devălmășiiile lor, cum am văzut și mai sus, boiernașii aplicau obiceiuri asemănătoare cu cele din obște.

Stolnicul Andoni Corban, cumpărînd „de la Gh. Frunză cu analoghie din partea Năstasăi“, devine răzeș cu medelnicerul Vasile Frunză. Ivindu-se alte părți de vînzare, se pune problema participării la dobîndirea „după analoghia stînjienilor fieșticăruia“⁴¹, dar stolnicul „nefiind niam cu dîșii și numai răzăși cu parte de cumpărătură“, divanul a dat drept lui Vasile să răscumpere singur toată partea scoasă în vînzare de urmașii lui Ioan Stogul, frate cu Nic. Frunză⁴².

Cînd se constată că un răzeș a vîndut 10 pași paharnicului Andone Corban, „vînzare trecută prin hotărît“, adică vînzare la care s-au îndeplinit formalitățile legale sau care a fost confirmată printr-o judecată, nepotul vînzătorului nu este admis să răscumpere, cîtă vreme noul dobînditor n-a scos pămîntul în vînzare. Căminarul cercetător arată că vînzătorul „au fost stătut pe bunul lui și ci au vroit au făcut“, iar isprăvnicia decide că nepotul „lucrul ce au vîndut bunul (bunicul — V. G.) său... nu poate răscumpăra“⁴³. Este o afirmare a principiului proprietății private cu drept de dispoziție, opus vechiului obicei ca orice bun să rămîna la moștenitorii de sînge.

Zestrea, care cuprindea și pămînt (300 stînji), se face „cu bună voe tuturor fraților fiind și alți oameni cinstiți față, pi care i-am poftit di au iscălit“. Se inserează clauza: „cine din fii mei sau din nepoții strănepoți s-ar ispiti să strice această zăstre să nu să ție în samă“⁴⁴.

Cînd tatăl vinde, după moartea soției, bunuri din zestrea ce revenise prin moștenire fiilor săi, fiul care n-a iscălit zapisul poate răscumpăra părțile de moștenire ale fraților săi, iar partea sa o revendică și o capătă fără bani (ca una ce fusese vîndută de un neproprietar)⁴⁵.

Răscumpărarea se făcea adesea „în divan“ sau la isprăvnicie, ca în cazul răzeșilor din Cursăști, la 16 iulie 1819⁴⁶.

În Cîmpulungul trecut sub stăpînire austriacă, protimisul se exercita și fără publicații, după vechiul obicei.

⁴⁰ *Sur. și izv.*, XI, p. 40—41 (1819); vezi mai sus, p. 288, n. 7.

⁴¹ 3 oct. 1823 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 118, nr. 135).

⁴² 25 oct. 1823 (*ibid.*, p. 120, nr. 136).

⁴³ 30 aug. 1820 (*ibid.*, p. 132—133, nr. 145).

⁴⁴ Oct. 1822 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 148—149): *faață*.

⁴⁵ 1827 (P.R., 1926, I, p. 210).

⁴⁶ *St. și doc.*, XXI, p. 503.

Astfel, la 20 decembrie 1820⁴⁷ un sătean din Pojorita vinde o moșioară „100 lei bani banco peitori... în veci de veci nerăscumpărată, căci eu am întrebat neamuri să o cumpere, și n-au vrut“. Actul este numit „zapis peitor“.

Omiterea răzeșilor și a vecinilor n-are nici o semnificație principială, fiindcă, la 9 februarie 1819⁴⁸, este atestat protimisul răzeșului, iar la 16 august 1821⁴⁹, al răzeșului „de cumpăratură de moșie“. Debitorul neplatnic mai ia ceva bani de la creditor (o preoteasă) și îi vinde astfel acesteia moșia zălogită, „piitoari, nerăscumpărată... de ar ave cineva a răspunde... cu noi să-și întrebe“⁵⁰. La 21 mai 1825⁵¹ Ioan Ursachi răscumpără singur toate moșiile tatălui său, cumpărate de acesta „cu bani nigustorești cu datorie“.

Dublul rol — defensiv și ofensiv — al protimisului în acțiunea de acaparare funciară. Acțiunea de acaparare prin vânzare a micii proprietăți de către boieri continuă, ca și lupta contra ei cu ajutorul protimisului.

La 28 iulie 1828⁵², în plîngerea adresată lui Minciaky de către un grup de răzeși din Românești se arată că aceștia trăiseră bine cu familia Pălădeștilor, pînă cînd hatmanul C. Paladi a devenit ginerile lui Sc. Calimah și „a început a rășlui parte din Românești“. Acțiunea de acaparare începuse cu o cumpăratură de la o spătăreasă, continuase cu o danie primită de la propriul său chelar și trecuse la cumpărarea a 14 stînjeni în 1815 de la fiii lui Ion Cazacliu. Răzeșii care în 1779 luptaseră să îndepărteze pe pitarul Iordache Lurașcu, cer să răscumpere și vânzarea hatmanului, dar socrul acestuia, ca domn, le respinge acțiunea. Redeschizîndu-se procesul în 1828 prin jalba mai sus amintită, vechilul lui Paladi opune în divan excepția de lucru judecat, dar divanul declară că are datoria să cerceteze dacă la darea hotărîrii s-a păzit „obiceiu fărăi“ și constată că domnul a judecat singur, ceea ce era contrar obiceului. Ca urmare, cartea de judecată a lui Calimah fiind „slobozită fără de anafora și pe slabe cuvinte“, nu putea trece în puterea lucrului judecat. Intrînd în fond, se constată că boierul invocă două zapise din anii 1782 și 1786, din care primul, fiind anterior Sobornicescului hrisov, nu era supus la publicații, dar boierul trebuie să dovedească stăpînirea pașnică și continuă. Pentru al doilea zapis i se cere să facă dovada sau a îndeplinirii publicațiilor prevăzute de hrisov, sau a stăpînirii de 10 ani (prescripția achizitivă cu just titlu). Dacă niciuna din aceste condiții nu ar fi îndeplinită, divanul declara că cumpărarea din 1786 este încă supusă răscumpărării, în 1829, fiind vorba de „niște hirtii nepusă în lucrări pînă la giudecata domnului Calimach“. În ceea ce privește cumpărarea celor 14 stînjeni, la 1 septembrie 1815, divanul constată că răzeșii au făcut „protestăluire“, și că la 2 octombrie 1818 au primit răspunsul dregătorilor ca pentru o „cumpărare protestăluită“.

Este o hotărîre remarcabilă, în care înalta cultură juridică acumulată, s-a putut exercita — din cauza condițiilor politice — în favoarea răzeșilor, după zeci de ani de luptă fără rezultat.

⁴⁷ Bălan, *Noi doc. cimpulung.*, p. 92—93, nr. 78.

⁴⁸ Ștefanelli, *Doc.*, p. 371, nr. 262.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 375, nr. 266.

⁵⁰ 14 iul., 1822 (*ibid.*, p. 378, nr. 269).

⁵¹ *Ibid.*, p. 386, nr. 274.

⁵² *Sur. și izv.*, XIII, p. 70, nr. 82; 10 iul. 1829 (*ibid.*, p. 71, nr. 83); cf. *ibid.*, p. 64, nr. 74.

La 18 ianuarie 1820⁵³, căp. Ștefan și Gh. Huiban răzeși fruntași, aliați cu preotul, se plîng domnului că alte două neamuri din Odobești, Ghidișeani și Fălăești au vîndut părți de-ale lor „pe nedrept” stolnicului Ioan Codreanu. Doi din vînzători descindeau din fata preotului Mihalache, strămoșul comun, stăpîn al moșiei.

La 21 august 1823⁵⁴, văduva lui Teodor Giurcăneanu, avînd „o casă de copii”, își vinde moșia din Cărauța. Un cumnat nu-i îngăduie s-o vînză, împotriva polcovnicului Ioniță din Păhnești, care îi dădea banii toți peșin, element răzeșesc în ascensiune socială. Cumnatul ca afin nu avea protimis, și, la plîngerea văduvii, ispravnicii de Fălciu decid că vînzarea se poate face, iar răzășii și neamurile pot să-și răscumpere.

Răzeșii se împotrivesc nu numai la intrarea marilor boieri ci și a altor elemente străine de interesele lor.

La 12 decembrie 1817⁵⁵ răzeșii din Poenile Oancii (Roman) se plîng că un Dumitrache Băibăruc zis Beiovici „se bagă răzăș” cu ajutorul unuia din ei „făcându-i rudenie”, și cer să se dovedească prin blestem netemeinicia acestei pretenții.

Unii boieri de mîna a doua, în plină ascensiune socială — aga Ion Carpu, aga Ilie Kogălniceanu etc. — apar stăruitor în documentele publice, ca mari „mîncători de răzăși”.

Un grup de răzeși din moșiile Glodenii (Vaslui) se plîng divanului judecătoresc⁵⁶ că unii răzeși ai lor și-au vîndut părțile lui Ion Carp, din vechime, rămînînd „numai 4 numi nivănduți și... pătîmim greli asupra... că în sălă⁵⁷, cu țiganii, ni rădică la lucru boieresc, ca pe niști robi, și noi pi moșia dumisali nimică nu ni hrănim, nici di arat, nici di cărat; cu totul ni videm cu strămbătate, di pi a noastră moșii baștină”. Boierul susține însă la divan că are cu răzeșii învoielii pe care aceștia nu le respectă, și divanul judecătoresc cere ispravniciei de Vaslui să se asigure executarea învoielilor și să-i supună dacă răzeșii, „să vor arăta mai mult nesupuș”⁵⁸.

Nefiind posibil să facem aici istoria acaparărilor funciare ale boierimii și bisericii, vom prezenta în linii generale structura averii unui mare boier, de o cultură deosebită și care a jucat un rol politic de prim plan sub domnia lui M. Gr. Șuțu și îndeosebi după 1830, logofătul poet C. Conachi. Testamentul⁵⁹ fără dată ce ni s-a păstrat fragmentar, enumeră moșiile moștenite de la părinți și pe cele agonisite de el personal.

În prima categorie figurează: *Țigăneștii* noi și vechi, cu cîțiva stînjeni din moșia Onceșeștii răzășești, ceea ce denotă achiziții acaparatoare, cărora răzeșii nu li s-au putut împotrivi; *Cărbuneștii*, cu o bucată de loc în Scuteșii învecinați; parte în Telegești și Fundianul pe Birlad; cîțiva stînjeni în moșia Dispigirul (?); viile de la Dobărnești; 2—3 locuri la Galați; 2 moșii peste Prut și case în Iași, vîndute.

⁵³ *Sur. și izv.*, XVII, p. 146, nr. 191.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 151, nr. 206.

⁵⁵ *St. și doc.*, V, p. 558, nr. 5.

⁵⁶ 3 iul. 1828 (*ibid.*, VI, p. 119, nr. 223).

⁵⁷ Silă.

⁵⁸ 10 iul. 1828 (*ibid.*, p. 119, nr. 224).

⁵⁹ Vezi Gh. T. Kirileanu, *Testamentul lui Conachi*, în „Conv. lit.”, 1908, II, p. 616—621. Expunem aici întregul conținut al testamentului, fără a ține seama de data fiecărui act de dobîndire, din care unele au depășit perioada 1817—1831.

„Agonisita” lui C. Conachi cuprinde: Ocășești, pe lângă cei 150 stj. părintești „îngălceviți” după judecata cu răzeșii în zilele lui Al. Moruzi; Moinești lângă moșia precedentă, cu excepția ătorva stinjeni remași „răzășie într-un clin de vale după nelegiuirea și strîmba aducere întru împliniri ce s-au făcut în pricina dintre răzeși și mănăstirea Răchitoasă, împotriva cărie stau protesturile meli de față”; parte de loc și cițiva pași în capătul Tigăneștilor, prin „schimbături și cumpărături”; o jum. de sat pe moșia Săsonții și cumpărătură acolo; lângă satul precedent, Rădocinești și alături, Miceștii, pînă în Scuteștii părintești; Cioceștii obținută prin schimb și mărită prin cumpărături, alături de ea aflîndu-se Nicoreștii, cumpărată de la Alex. Hrisoverghi; părți din Telegești și Fundeni, adăugate la stinjenii acaparați de tatăl său; parte în Cernica, rezultînd din „cumpărături... de tot felul”; Glodurile, danie de la unchi, unde „am făcut și eu cumpărături”, servind apoi parțial pentru schimburi; Ocanii și Cornii, cumpărate la mezat, alături de ultima cumpărîndu-se Giurgenii de la Ciucă și alte părți megieșești; Sucevenii; Năneștii de jos, lângă partea „cătă a fost din vechi Conăchiască... iar celelalte părți pînă la întregimi a tot trupului le-am cumpărat. Aciasță moșăea au fost răzădențăea (cămînul — V. G.) veche a niamului Conăchesc”; Năneștii de sus, cumpăratură și învoială; Gîrlești, lângă Fundeni, a căror acaparare⁶⁰ începuse sub tatăl poetului: schimbatură pe Funduri, cumpărături la mezat și de la foștii răzeși Gîrlești; în continuare Tilibeștii (de la o soră) și Timcești, de la comisul Ștefan, prin compromis.

Aici se oprește inventarul personal făcut de C. Conachi. El este suficient — chiar fără alte cercetări de amănunt asupra fiecărui litigiu și act de dobîndire, și asupra celorlalte moșii — pentru a prinde pe viu politica latifundiară consecventă, în toate direcțiile, inclusiv și în primul rînd împotriva răzeșiilor vecine. Ecoul rezistenței întîlnite nu lipsește nici în textul sugestiv al testamentului, dar în general trebuie admis că actele de acaparare — atît prin situația economică a răzeșilor, cît și prin puterea de care dispunea un mare boier ca logofătul Conachi — nu întîlneau piedici de netrecut. Fiecare domeniu boieresc și monastiresc — în proporții variate și cu particularități neesențiale — ar putea furniza un tablou asemănător. Ceea ce izbește în structura unei averi ca aceea a lui Conachi, este locul important pe care îl dețin moșiile dobîndite de la alți boieri mari sau mijlocii, în general moșii învecinate, care pun în relief utilitatea crescîndă a protimisului de vecinătate. Trebuie de asemenea relevată importanța mezatului și a schimburilor.

Fapt semnificativ, logofătul, avînd numai o fată, considera că „în Patria sa nu să vede nimic public sau în parte pomenitoriu niamului Conachesc”, și își arată intenția de a lăsa întreaga sa avere „bisericii”, deoarece îl declara pe Dumnezeu responsabil de *înesnirea* ce avusese de a aduna „atăta nămol de averi”.

Reglementarea protimisului în Codul Calimach, alături de progrese evidente, se distinge deci prin unele deficiențe și mai ales prin incapacitatea de a încorpora Sobornicescul hrisov în cuprinsul condiceii, ajungînd la o reglementare unitară. Dispozițiile codului trebuie întregite cu o serie de obiceiuri și care continuă a se aplica, uneori împotriva prevederilor lui

⁶⁰ Vezi Gh. T. Kirileanu, *Răzeșii din Gârlești în luptă cu logofătul Costache Conachi*, în „Analele Moldovei”, I, 1, 1941 și extras, cu plîngerea răzeșilor din 1838, împotriva acaparării care începuse în Gîrlești sub domnia lui M. Gr. Suțu, cînd era „puternic a face ce vroie”, continuînd acțiunea mai veche a lui Enăcachi Mîlu.

expresie. Anaforaua din 1819 (vezi secțiunea II) oglindește unele din aceste dificultăți și imperfecțiuni care s-au cerut repede remediate. Aplicarea codului devine efectivă abia după 1833—1834, când este tradus în limba română și când începe să se pună problema revizuirii lui.

În cod nu și-au avut loc dispozițiile de origine bizantină privind exercitarea protimisisului de către minori, nici cele cutumiare relative la subclasele de răzeși, iar prescripția de 10 ani rămâne neprecis reglementată. Punct esențial, se accentuează transformarea *răzășiei* în simplă copărtășie, nu fără a se întâmpina rezistență în tradiția obștelor. În contrast cu dreptul bizantin, rudele simple (nerăzeșe) continuă să-și ocupe locul lor străvechi în cadrul protimisisului.

Chr. Flechtenmacher, apare făcînd —subiectiv — o legătură directă între § § 1432—1436 și dreptul bizantin. În interesanta *Cuprinderea în scurt a paragrafurilor însemnate în condica politică*⁶¹ în dreptul paragrafului 1432, „Protimisirea la răscumpărare“, Flechtenmacher notează: *C. Iust. Nou. Roman Senioris c. 3. de praelatione. Occasione dotis aut donationis propter nuptias, ex testamento, uel permutatione uel transactione et propinquis et externis omnes alienent, absque simulatione nimirum ac dolo.*

Nota, alcătuită 15 ani după redactarea codului, în vederea elaborării unui comentariu în șase volume asupra dreptului civil moldovenesc, conține nu un inventar complet al surselor textului, din momentul redactării lui, ci o serie de referințe sau reflecții, care îi veneau în cursul lecturilor. Ele mergeau îndeosebi pe linia Basilicalelor (de al căror prestigiu în Moldova Flechtenmacher se va fi convins tot mai mult) și pe aceea a dreptului roman iustinianeu, cu un puternic adaos de doctrină franceză, părăsindu-se linia legării dreptului moldovenesc de cel austriac, folosit la 1813—1817. Pentru protimisis, necunscut codului austriac, se face în mod firesc o trimitere la novela bizantină din 922 și la Codul lui Iustinian. Textul reprodus în latinește conține descrierea unor aspecte ale protimisisului care nu se regăseau în dreptul moldovenesc. Este o referință științifică, nu o indicație a sursei paragrafului respectiv.

Codul austriac, Flechtenmacher l-a folosit numai pentru protimisisul convențional, într-un sens care se desprindea din dezvoltarea anterioară a dreptului moldovenesc.

În reglementarea adusă de cod, ca o elaborare locală originală, protimisisul își păstrează caracterul feudal. Prin unele mărginiri substanțiale aduse condiționării proprietății care decurgea din regimul de protimisis, și prin continuarea efortului de a impune o procedură de stat și termene precise de decădere și prescripție, Codul Calimach reprezintă încă un pas înainte în procesul de descompunere feudală. Un deceniu mai târziu însă, acest pas se va dovedi insuficient. Întreaga operă a codului în această materie va fi pusă în discuție și va suferi transformări substanțiale. Acestea vor fi însă acum legate din punct de vedere formal de Sobornicescul hrisov, nerepercutindu-se decît indirect asupra textelor corespunzătoare din Codul Calimach.

⁶¹ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom, 12 f. 94v. Urmează un citat din Heineccius (I, p. 384) despre *ius retractus*.

Secțiunea II

UNELE PROBLEME ALE PROTIMISISULUI ÎN ANAFORAUA DIN 31 OCTOMBRIE 1819 „ÎN PRICINA OBȘTESCULUI HRISOV“

Condițiile în care a fost alcătuită anaforaua. Criza dreptului feudal moldovenesc nu putea fi rezolvată prin simpla apariție a Codului Calimah. Marea boierime era în general ostilă și surselor codului, dar mai ales codificării, ca afirmare a puterii legislative a domniei, și ca mijloc de centralizare a statului. Totuși programul legislativ inițiat sub Sc. Al. Calimah corespundea unor nevoi obiective și în 1826 Ioniță Sandu Sturza, fără concursul marilor boieri, întărește și pune în aplicare Condica criminalicească. De altfel, modernizarea și codificarea dreptului este o revendicare explicită sau implicită a tuturor proiectelor de organizare, de legi fundamentale și de „constituție“ de după 1821.

În 1819, Mihail Șutu trebuind să-și însușească opera legislativă a predecesorului său⁶², a simțit probabil nevoia unui examen mai aprofundat al problemei — ca și Ioniță Sandu Sturza la 1827. El a cerut boierilor părerea „asupra pravilelor,... obiceiurilor... și asupra urmării judecătorești“⁶³, la care s-a răspuns prin cunoscuta anafora din noiembrie 1819 privind situația generală a dreptului moldovenesc⁶⁴, și separat, „în pricina Obștescului hrisov“⁶⁵, la care boierii răspund prin anaforaua din 31 octombrie 1819⁶⁶, singura de care ne vom ocupa aici. Adunați la Mitropolie, boierii lămuresc o serie de probleme legate de Sobornicescul hrisov și fac propuneri interesante de legiferare, de care istoricii protimisisului n-au avut prilejul să se ocupe în trecut.

Reglementarea de drept material a protimisisului. Făcînd istoricul problemei, boierii definesc scopul și sfera de aplicație a Sobornicescului hrisov, parafrazîndu-i cuprinsul⁶⁷. Constatăm că Sobornicescul hrisov, deși vorbea textual numai de moșiile răzășești, a fost înțeles ca reglementînd vînzările de „orice alte lucruri“. Această expresie este totuși prea largă, deoarece nu toate mișcătoarele erau supuse Sobornicescului hrisov. Se

⁶² Șt. Gr. Berechet, *Istoria vechiului drept românesc*, I, *Izvoarele*, Iași, 1933, p. 384, credea că se vor fi cerut domnului lămuriri din afară, dar în acest caz nu se explică nici caracterul critic al anaforalelor nici propunerile de legiferare din anaforaua privitoare la Obștescul hrisov.

⁶³ Prin țidula nr. 41 din 29 oct. 1819 (în ms. rom. 4126 : 20 oct.).

⁶⁴ *Uric.*, IV, p. 207—213 și *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 863—865; vezi și *Bibl. Acad. R.P.R.* ms. rom., 4126, f. 114—116 v.

⁶⁵ Prin țidula nr. 32 din 28 oct. 1819.

⁶⁶ *Sobornicescul hrisov*, ed. critică. Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1959, p. 49, care publică textul din ms. rom. I, f. 189—192 al *Bibl. Acad. R.P.R.* adaptînd titlul dat acestui text de I. Bîanu, *Catalogul manuscriselor românești*, I, p. 6: *anafora pentru publicațiile de 6 luni la vînzări de nemîșcătoare*. Noi am folosit titlul original d'n copia aflată în loc. cit. ms. rom. 4126, f. 109v—114. Pentru o comparație utilă cu textul tipărit, vom folosi aici copia din ms. 4126, unde întîlnim ca terminologie: *Obștescul hrisov* (în titlu; sic: ms. I citat, f. 64v; cf. f. 140, 145, 150: *obștească anafora*), *Sobornicescu hrisov și hrisovul domnului Alexandru Ioan Mavrocordat* (loc. cit. f. 110, sic. ms. I, f. 189).

⁶⁷ *Bibl. Acad. R.P.R.*, ms. rom., 4126, f. 109 (ed. critică, p. 49).

recunosc oficial abuzurile dregătorilor și ale mazililor folosiți de aceștia în executarea publicațiilor. Boierii precizează că Sobornicescul hrisov s-a tipărit „în stambă prin filade pecetluite de domnie“, că s-a trimis „pe la toați ținuturile țării, spre înștiințare tuturor de obștie“ și că „esti trecut și în condica divanului păzindu-să ca o pravilă“⁶⁸. În documentele vremii am văzut însă că se prefera, pentru a-l desemna, expresia de „rînduială“.

Rezumînd sistemul hrisovului și ordinea de preferință din § 1432 al codului din 1817⁶⁹, boierii pun problema divergenței între § 1432 și obiceiul pămîntului consemnat de Donici în cap. XXV al Manualului său. Boierii cer confirmarea obiceiului și deci modificarea codului, cu următoarea ordine de protimisire :

a) La moșiile hlizuite în *bătrîni* ; 1) rudele ce vor fi și răzeși ; 2) rudeniiile (simple) după „apropiere de spiță“ ; 3) răzeșii „tot dintru acea hliză după analoghia părților⁷⁰ ci vor ave“⁷¹. „Răzășii din celelalte hlize (să) socotesc ca niște megieși“, spune anaforaua, fără a preciza că, în această calitate, au protimisirea în rîndul al patrulea.

b) la moșiile nehlizuite („ci să va stăpîni la un loc de către toți răzeșii“ în același trup de moșie) ; 1) cele „mai aproape rudenii cu vînzătoriu, care vor fi și răzăși în trupul acei moșii“ ; 2) „rudile cele mai de aproape a vînzătorului, măcar de nu vor ave înpartășirea de răzășie“.

Prin moșii nehlizuite, boierii înțeleg devălmășie de bătrîn sau chiar devălmășie de trup întreg de moșie (curgătoare pe mai mulți bătrîni neîmpărțiți) din care un răzeș vinde numai partea sa nealeasă. Boierii cer ca vînzarea, chiar dacă era cumpărător o altă rudă sau al răzeș, să fie precedată de o alegere, care să permită ca în act să se indice suma de stînjeni vîndută⁷². Deci și într-o moșie nehlizuită, și într-un bătrîn hlizuit, va interveni totdeauna o nouă hotărnicire în momentul cînd se vinde partea nealeasă, pentru ca vînzătorul și, deci, cumpărătorul să fie, în viitor, un stăpîn de părți hotărnicite (de acord cu toți ceilalți răzeși). În acest context de interese și conflicte trebuie înțeleasă motivarea boierilor : „cu chipul acesta... dovedindu-să... vreo vicleană urmare, atuncea toți vor răspunde părții cei asupraite⁷³. Precum și dregătorii, cum și mazilu ci să

⁶⁸ Loc. cit., f. 110 (ed. critică, p. 49).

⁶⁹ Loc. cit., f. 112 (ed. critică, p. 51—52).

⁷⁰ Loc. cit., f. 112 și ed. critică, p. 52 : *cărșilor*, ceea ce este evident greșit.

⁷¹ Regula aceasta oglînda dreptul existent. Ea era necesară, fiindcă răzeșii luptau să treacă înaintea rudelor simple : vezi *Sur. și izv.*, XVII, p. 179, nr. 277 : la 5 sept. 1830, răzeșii de Drăcești (Ioniță Buzne, V. Popa și Iordachi Negru) cer divanului judecătoresc să oprească mezatul părților vindute în sat de aga Ilie Kogălniceanu către hatmanul Matei Roset. În petiția către Mircovici, răzeșii arată că Roset e rudenie de pe părinți, iar nu de pămînt cu aga Ilie K., iar postelnicul Iordache Roset, primul vînzător, fusese cumpărător în moșie, nu băștinaș, și deci vînzarea către aga Ilie K. fusese rău făcută. Pretenția răzeșilor este respinsă prin cartea de judecată a divanului Cnejei Moldovei din 6 iun. 1830 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 181, nr. 282) care aplică pravila și obiceiul pămîntului : „Întăi protimisiri este a rudeniei de aproape pîn la al 2-a văr, și apoi a răzeșilor ce vor fi dintr-un bătrîn cu vînzătorii, și apoi a celorlalți răzeși din trupul acei moșii și după aceasta a megieșilor“. Aici divanul numește răzeși (din același trup de moșie pe foștii răzeși, pe care anaforaua din 1819 îi definea ca actuali megieși, fiind separați de hotarele dintre bătrîni moșiei.

⁷² Vezi mai jos, p. 330.

⁷³ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 1, dă : „Atuncea vor răspunde toți părții acei asupraite“ (ed. critică, p. 52).

va rîndui pentru înștiințare și adevărarea acelor vînzări să nu cuteză a ceri vreo plată, nici a să abate la cît de puțină urmare înprotiva adivăru-lui, pentru că de să vor afla asămîine, se vor canonisi precum mai sus s-au arătat“.

Reglementarea propusă era favorabilă intereselor de clasă ale boierimii legate de procesul de destrămare a devălmășiilor răzeșesti de moșie și de bătrîn, ținîndu-se seama, într-o anumită măsură, de rezistența acestor devălmășii. Definierea devălmășiei răzeșesti — pe plan juridic — ca simplă copărtășie nu corespundea însă în totul realității, deoarece solidaritatea răzeșească diferea în realitatea socială de aceea a simplilor indivizari sau copărtași. Pe de altă parte, contradicțiile interne ale devălmășiei dădeau naștere la conflicte de interese, ca cele menționate chiar de anafora, și care dovedesc cît de m i n a t ă era solidaritatea dintre răzeși. Noile relații capitaliste, în creștere, se acomodau mai bine cu un regim de stăpînire individualizată decît cu unul de devălmășie răzeșească, mai ales de moșie întregă, iar boierimea, în politica ei de acaparare a pămînturilor răzeșilor, prefera de asemenea noul sistem de stăpînire celui vechi. Iată de ce, în anafora, pe de o parte, se cerea în toate cazurile hotărnicirea obligatorie a părților vîndute de răzeșii încă neîmpărțiți, dar, pe de altă parte, se făcea o concesie solidarității lor; se recunoștea, în materie de protimisis, un drept mai puternic decît acela al simplilor megieși, răzeșilor care cu prilejul vînzării, deveneau *megieși* și simpli consăteni cu vînzătorul. În schimb, foștii răzeși dintr-o devălmășie de trup de moșie, desfăcute anterior vînzării (răzeși din bătrîni diferiți), nu mai aveau, din acel moment, decît un drept de megieșie, în cazul cînd hotarul lor se găsea comun cu acela al vînzătorului. Această concesie exista la Donici. Ea dispăruse în Codul Calimach. Boierii o socoteau încă necesară, concomitent cu o accentuare a obligației de stîlpire a părților răzeșesti cu prilejul vînzărilor, aspectul esențial al reformei urmărite de ei. Foștii răzeși din bătrîni diferiți, pe care anaforaua îi considera megieși, vor purta încă adesea în documentele ulterioare termenul de răzeși.

Propuneri privind redactarea actelor de vînzare și publicațiile de vînzare. Anaforaua din 31 octombrie 1819 constată că Sobornicescul hrisov nu cerea publicație de vînzare între rudeni sau între răzeși. Boierii, ținînd seama și de propunerea precedentă, cer ca „zapisile de vînzare, să să alcătuiască cu lăcuitarii⁷⁴ în somă de stînji, sau în pămînturi, și cu arătare de prețul cel adevărat“. Restul procedurii rămîne neschimbat, ca după modificarea din 1800. Odată zapisul „încredințat“ de dregători, cumpărătorul devenea vecinic stăpîn, „fără a fi supus la pretenția⁷⁵ de cinci ani, a celor înstreinați printr-alte țări, sau a veni la divan pentru întăritură“⁷⁶. Este o importantă măsură de mărginire a protimisisului. Nu trebuie uitat însă că de termenul de cinci ani beneficiau îndeosebi răzeșii sau megieșii fugiți peste hotar. Suprimîndu-l, boierii exercitau o presiune contra fugarilor, privîndu-i de avantajele unui protimisis deschis în timpul absenței lor. Suprimarea însă accentua și eliberarea proprietății

⁷⁴ Corect: *lămurire*, ca în ms. 1, f. 190^v (ed. critică, p. 51: *lămurirea*).

⁷⁵ Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 1, f. 190^v (ed. critică, p. 51) dă: „prescripția“, lecțiune greșită față de aceea a ms. rom. 4126. Textul ar trebui citit: „pretenția, timp de cinci ani, a celor...“

⁷⁶ Loc. cit., ms. rom. 4126, f. 112 (ed. critică, p. 51).

de piedicile protimisisului feudal. Deosebit de importantă este propunerea ca publicația de protimisis să fie simplificată pentru vânzările între rude sau între răzeși; să aibă o formă scrisă sigură și să fie dată în competență dregătorilor de ținut, fără a fi totuși nevoie de întăritura divanului⁷⁷, ca în cazul vânzării către un străin. Regimul de excepție creat la 1800 pentru Putna se aplicase larg (v. p. 235) și se cerea extinderea lui la toată țara și pentru toate vânzările între rude și între răzeși, indiferent de valoare. Prin reducerea cheltuielilor și a deplasărilor, sistemul era și în avantajul răzeșilor sau rudelor înstărite care își consolidau poziția prin noi achiziții. Totodată, se măreau atribuțiile judecătorești ale organelor locale, ceea ce se va dovedi a fi pe linia dezvoltării istorice.

Cît privește vânzările între străini, boierii propun ca regimul de excepție din 1800 pentru ținutul Putna să fie aplicat aceluiași gen de operații, dar pînă la valoarea de 300 de lei (în loc de 50—60) și să fie extins la toate ținuturile, ceea ce explică de ce îl vom întîlni și în afara Putnei, deși, în altfel, în anaforaua nu pare să fi primit întăritura domnească.

Extinderea procedurii mezatului la vânzările voluntare. În continuare, anaforaua se ocupă de mezaturi, constatînd că „Sobornicescul hrisov povățuește numai pentru lucrurile ci vor fi pusă amanet, în ce chip să să facă mezaturile, dar fiindcă, de la o vreme încoace, mulți s-au obicinuit de au cerut la stăpînire ca să-și vînză lucrurile lor prin mezat, adică moșii, părți din moșii, vii, casă, dugheni și țigani, care cerirea lor priimindu-să s-au și urmat⁷⁸, întărindu-să acele mezaturi, și cu lămurire în ce chip să să urmeză mezaturile, pre larg s-au arătat și în Condica politicească, la capul al vânzărilor de mezat, și precum s-au așăzat, așa să va urma⁷⁹: Regimul deja realizat, și aprobat de boieri, corespundea nevoilor ce se făceau simțite în procesul de transformare a proprietății feudale — cu regimul ei juridic complex și confuz — în proprietate capitalistă, adaptată unei rapide și sigure circulații. Propunerea boierilor reflectează, totodată, indirect, multiplicarea vânzărilor „voluntare“ de proprietăți funciare, după 1785, și deci o relativă instabilitate a acestei proprietăți. În fine, măsura propusă dovedește că siguranța tranzacțiilor nu se putea obține într-un stil „capitalist-privat“, ci prin accentuarea formalismului public și a amestecului statului. Acest amestec, greoi prin el însuși, se dovedea și mai greoi, în speță, prin caracterul încă feudal al statului, de care era vorba, cu administrația sa abuzivă și rudimentară. Este, în mic, una din numeroasele contradicții locale ale procesului de trecere de la feudalism la capitalism.

Dar generalizarea mezatului ar fi putut constitui și o mărginire indirectă a protimisisului, dacă s-ar fi aplicat la mezatul benevol regimul simplificat al mezatului silit, așa cum îl organizase Sobornicescul hrisov și îl menținuse Codul Calimach. Or, din acest punct de vedere, practica devăluie oarecare confuzie.

⁷⁷ Vezi o propunere legislativă de descentralizare asemănătoare în materie de amanet, în anaforaua boierilor din 6 nov. 1820, ioc. cit., ms. rom. 4126, p. 229—230.

⁷⁸ *Uric.*, IV, p. 214; vezi mai sus, p. 233, n. 22, cartea domnească din 8 dec. 1803.

⁷⁹ *Bibl. Acad. R.P.R.*, ms. rom. 4126, p. 112v.

La 1 mai 1799⁸⁰, ginerele celui ce construisese niște magazine pe un teren viran din Galați, scos în vânzare prin mezat, se afla în proces cu socrul său care răscumpăraseră locul pe care se aflau magazinele date zestre. „Neeșind din neamuriie vânzătorilor, sau răzeși, nimine să-l cumpere, l-a cumpărat d-lui Gheorghe Șișman (constructorul — V. G.) cu preț 150 lei, după dreptatea ce are să cumpere acel cu binalele“. Deși ginerele care apărea ca protimitar în numele soției sale, ar fi putut licita la mezat și n-o făcuse, îl vedem revendicându-și dreptul său de preferință și documentul declară că cererea ginerelui, „cunoscându-se alăturată dreptății, după protimisis... am hotărît (un paharnic și un sluger. — V. G.) ca d-lui Iane Popa Gheorghiu să-i întoarcă (socrului care răscumpăraseră în calitate de constructor — V. G.) banii 225 lei“.

În această speță urbană, vedem o ocrotire largă a protimitarului care nu s-a prezentat la licitație. Soluția se justifică, desigur, prin faptul că era vorba de un mezat voluntar — anterior cărții domnești din 1803 — organizat pentru procurare de mijloace circulante, iar nu ca vânzare silită (de zălog, de pildă). Numai în ultimul caz neprezentarea protimitarului ar fi avut ca efect decăderea din dreptul de preferință. Propunerea din anafora avea ca scop să instituie pentru mezatul voluntar, prin legalizarea lui și prin asimilarea cu cel obligator, un regim care să nu dea naștere la dificultăți ca cele învederate de speța din 1799.

Limitarea dreptului de apel. În secolul XIX, procesul feudal continua să poată fi teoretic redeschis la infinit, independent de invocarea unor „dovezi nouă“. Autoritatea lucrului judecat (*res iudicata* a dreptului roman) era necunoscută. Practic, rejudecarea procesului se putea face sub doi sau trei domni. Răzeșii făcuseră din procesivitatea tenace o armă de apărare contra abuzurilor justiției feudale. Am văzut în ce termeni divanul și domnul încercau să rezolve problema la 1786.

În anaforaua din 31 octombrie 1819 se pune din plin în discuție problema dreptului de apelație, și a „năvăvirilor“⁸¹ celor ce redeschid mereu procesele, „mai ales a răzășilor“, preconizându-se următoarele reforme :

a) hotărârile unor boieri hotarnici să nu poată fi apelate la divan pentru dovezi noi, decît dacă părțile n-au semnat că se mulțumesc cu hotărîrea dată.

b) În apelul făcut pe un motiv deja invocat, să nu se fixeze termen decît dacă din condica divanului rezultă seriozitatea noilor dovezi. În caz de respingere, reclamantul să plătească cheltuielile judecății a 2-a și a 3-a, fără alte despăgubiri. Insolvabilii se vor certa „cu bătaia ci să va socoti la poarta curții domnești, spre înfrînare și altora carii turbură divanul în zadar...“.

c) „Și unora ca acelora — continuă anaforaua, referindu-se probabil la toți cei care au pierdut procesul a treia oară — să li se iai din mîină și aceli hîrtii netrebnice, și să să rumpă... hotărîndu-să... că acea pricină... în veci să nu să mai caute...“⁸².

⁸⁰ Urechia, *Ist. rom.*, VII (V), p. 572—573 (la p. 616 se indică data 1 mai 1793).

⁸¹ *Sic*: ed. critică, p. 52; ms. 4126, f. 112v dă greșit: *năvălirile*; cf. ms. 1, f. 191v: *năvăririlor*.

⁸² Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 4126, f. 113—114.

d) Ultima ipoteză privește „vadeo ci s-au pus la giudecata al doilea, ca să-și aducă dovezile ce au zis că are nădejde să mai găsească“. Dacă „la vade nu s-a arătat la divan, nici cu dovezi nici fără dovezi“, partea adversă câștigă, fără a se mai lua ulterior în seamă nicio dovadă⁸³.

Dacă ar fi intrat în vigoare, aceste dispoziții ar fi fost desigur aplicabile și proceselor de protimisii, echivalând din punct de vedere practic, cu o limitare corespunzătoare a efectelor instituției. La 1819, soluțiile propuse în problema apelului folosesc și bătaia, care figura și în hrisovul din 1786, și ruperea documentelor, măsură tipic feudală, practică și înainte de 1819. Dar, în general, tehnica folosită de anafora este relativ avansată și doțată cu grijă. Boierii pretind că preocuparea lor este provocată de răzeși, și în fapt aceștia sînt vizați de sancțiuni.

Intreaga anafora oglindește progresul marcat în viața juridică a Moldovei de promulgarea Codului Calimach și de publicarea Condiției lui Andronache Donici. Fără a părăsi în totul stilul bătrînesc, prolix, concret al epocii precedente, anafora trădează mîna și gîndirea unui jurist, un Donici, un Christian Flechtenmacher, care activa ca pravilist, sau juristconsultul statului, Constantin Scheletti⁸⁴.

Față de importanța problemelor tratate, boierii cer ca anafora să fie dată „în stambă prin filade, ca să să trimată pe la toate ținuturile... păzîndu-se... ca o pravilă a pămîntului“. Tehnica legislativă aplicată în 1785 și dezvoltată cu prilejul publicării Codului Calimach își dădea roadele. Publicitatea reală și difuzarea generală a actelor legislative se impunea ca ceva tot mai firesc. Propunerile din anafora nu apar în documentele ulterioare anului 1819, și nu se cunoaște nici un hrisov de întărire⁸⁵, care, dacă ar fi existat, mai ales tipărit, cu greu s-ar fi putut pierde. La 1835 și 1839, protimisii va fi reglementat într-un mod cînd apropiat, cînd diferit de propunerile de la 1819, fără a se vorbi de modificarea vreunei norme anterioare, sau a se face aluzie la vreo dispoziție precedentă, care ar fi fost confirmată. Numai ruperea actelor de proprietate se regăsește aplicată ca sancțiune după 1819, dar am văzut că ea era practică și anterior, în virtutea obiceiului divanului.

Prezența anaforei în condiții, în care figurează acte legislative de aplicație curentă, este semnificativă, dar nu poate avea o valoare necondiționată. În ms. rom. 4126, anafora din 31 octombrie 1819 precede pe cea relativă la regimul proprietății. Amîndouă, prin expunerea lor de ordin „istoric“ aveau o valoare informativă și puteau figura în condica domnească, deși nu fusese întărite prin hrisov, rămînînd un interesant proiect legislativ, care nu poate fi trecut cu vederea de istoricul protimisii.

⁸³ Loc. cit., f. 114.

⁸⁴ Numit prin țidula domnească la 1 ian. 1818, *Uric.*, V, p. 396. După 1821, și Țara Românească va reclama un legist (*nomicos*) al divanului administrativ, cf. Memoriul boierilor rusofili refugiați la Brașov, în I. C. Filitti, *Cîteva documente politice muntene de la 1822*, în „Arh. Olt.“, 1931, p. 247—259; E. Virtosu, 1821, *Date și fapte noi*, Buc., 1932, p. 131.

⁸⁵ Ed. critică din 1958 a *Sobornicescului hrisov* nu publică un astfel de hrisov, nici nu susține că anafora ar fi fost întărită; la p. 6 anafora nici nu figurează ca un moment — după noi, deosebit de important, chiar sub forma de simplă anafora — din istoria aplicării Codului Calimach și a Sobornicescului hrisov (în ed. critică din 1958 a *Codului Calimach* anafora nu este menționată).

CAPITOLUL XI

DREPTUL DE PROTIMISIS ÎN CODUL CARAGEA (1818) ȘI ÎN LEGISLAȚIA DEZVOLTĂTOARE ȘI MODIFICATOARE PÎNĂ ÎN 1840

Considerații generale. Și prin data apariției sale, și prin treapta de dezvoltare istorică pe care o oglindește, Legiuirea (*Nomothesia*) lui Caragea, în Țara Românească, apare în general ca o realizare corespunzătoare Codului Calimach din Moldova. Față de savanta și vasta operă alcătuită, la Iași, folosindu-se rezultatele unei recente legiferări de tip burghez moderat, modesta legiuire de proporții mijlocii de la București rămîne mai înapoiată și prin conținut și prin tehnica de elaborare. Ea este însă mai aproape de unele realități locale și de tradiția existentă a dreptului scris și a obiceiului pămîntului. De Legiuirea din 1818 se leagă îndeosebi numele logofătului Nestor Craiovescu, principal autor material al codului, precum și acela al lui Athanasie Hristopulos, talentat redactor al originalului grecesc și, desigur, colaborator prețios și la elaborarea legiurii, ca atare, împreună cu o seamă de boieri a căror deosebită pregătire juridică este atestată de documentele vremii ¹.

Un hrisov din 9 august 1818 a dispus punerea în aplicare pe data de 1 septembrie 1818 a noului cod care a rămas în vigoare, ca principală legiuire civilă, pînă la 1 ianuarie 1865 ². În materie de protimisis însă el a încetat de a avea aplicațiune în 1840, prin desființarea acestei instituții.

Legiuirea din 1818 este ultima codificare feudală propriu-zisă, în materie de drept privat, deși din ea nu lipsesc elemente ale noului sistem

¹ Asupra acestei controversate probleme, vezi Introducerea la *Legiuirea Caragea*, ed. 1955; recenzia lui N. Camariano, în „Studii”, 1957, nr. 1, p. 179—191, acceptat de Pan I. Zepos, în E.E.B.S., 1957, p. 396, și răspunsul acad. A. Rădulescu, în „Studii”, 1957, nr. 4, p. 135—156.

² Prin art. 1415 Cod. civ. (1864), locațiunile ereditare ce luaseră naștere sub imperiul Codului Caragea își păstrau validitatea, rămînînd supuse acestui cod, iar prin art. 1912 sînt abrogate din Codul Caragea numai dispozițiile contrare noului cod civil (vezi aceeași soluție, altfel formulată la V. Conta, Bibl. Acad. R.P.R., ms. rom. 4220, f. 42—43).

de drept cerut de relațiile capitaliste în creștere. Ea aducea o destul de precisă și amănunțită reglementare a instituției protimisisului, ca privilegiu de precumpărare și răscumpărare în materie de nemișcătoare și de țigani. Textul grecesc al codului folosește pentru aceasta un singur termen (προτίμις = preferință)³, redat în textul românesc prin „cădere” și „protimisis”. Termenul de *cădere* este o încercare de a da cuvântului bizantin un echivalent românesc, fără legătură cu terminologia anterioară. Încercarea n-a reușit pe deplin. Instituția a continuat să se numească *protimisis*, iar în actele legislative ulterioare, noțiunea de *cădere* apare atât de degradată, încât intră în expresii pleonastice, precum: „căderea de protimisis”, și „precădere de protimisis”. La 1840 se va vorbi de „căderile de protimisis”.

Sfera materială de aplicare. În Legiuirea Caragea, protimisisul se aplică la următoarele bunuri, ca obiecte ale unui drept de proprietate: a) nemișcătoare; b) țigani (robi); c) căminuri (moșiile, de la care își trage numele neamul moștenitorilor)⁴.

Instreținerea unui drept de clădire sau de sădire pe loc străin (superficie sau emfiteuză, embatic) da naștere în mod expres (III, 2, § 9) la un drept de protimisis, în primul rând în folosul stăpînului locului⁵, și, după acesta, al rudelor și vecinilor. Textul este lacunar, fiindcă trece cu vederea pe devalmași, care vin înaintea vecinilor, și nu precizează că o rudă devalmașă trece înaintea celei simple, ca în dreptul comun al protimisisului.

³ De pildă: cei ce au „cădere sau protimisis” (III, 2, § 7), pentru ca în alte locuri (III, 3, § 4) să se spună sau numai „avînd protimisis” (III, 3, § 10), „cei cu protimisis”, „cei ce au protimisis” (III, 3, § 8 alin. 2 lit. a, b și din 3, § 11), „să protimisesc” (III, 2, § 7 alin. 2, § 9); sau numai „cădere” (III, 2, § 7 alin. ult.). Termenul de protimisis pentru a desemna dreptul de preferință aplicat în materie de zestre, de moștenire etc. nu intră în sfera cercetărilor noastre, vezi mai sus, p. 194, n. 3.

⁴ 1 dec. 1818 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 724, nr. 592): casele din București, *cămin părintesc*, „nefiind cu puțință a rămînea la unul din noi” (moștenitori bărbați, greci de origine), sînt vindute de bunăvoie cumnatului acestora (adică surorii lor); 30. ian. 1828 (Iorga, *Doc. Teleajen*, p. 52—53, nr. 48): „ne-am fost împărțit căminuri, căminuri, și acest loc mi s-au căzut în partea mea”; 1830 (P. R., 1926, I, p. 205): sora paharnicului Ștefan Catargiu cere să răscumpere casele părintești din podul Mogoșoaiei; 1 ian. 1831 (*Anc. doc.*, I, p. 167, nr. 109): „livedea... ce este de la căminu părintescu peste drum” într-un act de arendă al lui Stoica fiul lui Radu Tudorică din Drajna-de-sus. Definiția legală a *căminului* nu corespunde totdeauna realității; continuă să existe căminuri cu nume diferit de al neamului, după cum se afirmă tendința, pusă în lumină de I. Donat, de a se da căminului numele stăpînului (mai ales străin, care vrea să-și afirme legăturile cu pămîntul țării).

⁵ 9 iun. 1825 (Iorga, *Teleajen*, p. 46—47, nr. 42): se vînd de bunăvoie de către stăpînul pămîntului prunii sădiți pe locul acestuia; 8 sept. 1826 (D.I.O.B., p. 244—246, nr. 148): embaticarul vinde *hrisis* (folosința unei grădini cu vie) a unui loc de pe moșia mitropoliei care își dă învoirea, fără a se protimisi, după care logofeția face formalitățile de aplicare a protimisisului în favoarea rudelor și vecinilor; 12 dec. 1832 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 333, nr. 206): prăvălia vîndută „cu știrea rudelor i a vecinilor și a cinstitei epitropii a spitalului sf. m-ri Colțea”, ordinea enumerării nefiind ordinea legală a preferinței, care este precizată la 17 febr. 1833 (*ibid.*, p. 334, nr. 206): „după pravilă, mai întîi spitalul are cădere de a răscumpăra, ca o clădire ce este pe locul lui”; 22 febr. 1835 (Iorga, *Teleajen*, p. 58, nr. 57): comp. doc. 4 ian. 1827 (*ibid.*, p. 48, nr. 44). În doc. 16 dec. 1807 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 290, nr. 185) se folosește expresia: „să-mi sădese prăvălie pã mai sus numitul loc”. În doc. din 4 mai 1805 (*ibid.*, p. 283, nr. 181), locul *megiesesc* (în proprietate) este sinonim cu loc „fãr'de chirie”, și se opune celui deținut cu titlu de embatic sau sădire.

Sfcră juridică de aplicare a protimisisului. Dau naștere la protimisis vânzarea (III, 2, § 7 urm.) și moștenirea căminurilor (IV, 3, § 20), care au ca obiect bunurile mai sus enumerate. Vechiul obicei de a răscumpăra un bun care se găsea în mâini străine printr-un act al cărui caracter era greu de stabilit sau care chiar emană de la neproprietar, continua și în deceniul al 2-lea al secolului al XIX-lea⁶.

Mezatul⁷ (III, 2, § 48) și schimbul⁸ (III, 3, § 4) sînt exceptate de la protimisis; încheierea⁹ sau arendarea¹⁰ (III, 4, § 3) nu dau loc la protimisis decît în favoarea copărtașilor. Dania este mai departe liberă de protimisis, deși în acte rudele continuă să-și exprime dreptul lor de a consimți la o danie, pentru ca moștenirea pe care o așteptau să nu fie încălcată fără voia lor¹¹.

Mezatul mai dădea însă loc la protimisis în anteproiectul Legiurii (III, 3)¹², al cărui § 8 prevedea: „vînzătorul împreună cu starostele, prețul cel din urmă obținut la mezat, să-l facă știut celor cu drept de protimisis, într-un interval de 30 de zile și să-i silească sau să cumpere lucrul cu același preț, dacă voiesc, sau să se lepede în scris“. Era sistemul Sobornicescului hrisov. Prin înlăturarea acestui text, protimitarii rămîn să liciteze ca orice particular. Este o limitare de tip capitalist a protimisisului, în favoarea rapidei lichidări a averii datornicului urmărit de creditorii săi. Același anteproiect al Codului Caragea, în § 4 (Despre darea și luarea în arendă), menținea în vigoare protimisisul țaranilor la arendarea (închirierea) moșiei. „Cînd se arendează moșii, se protimisesec locuitorii lor față de oricare altul, dacă, voind să le ia în arendă, fac

⁶ 3 apr. 1818 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 723—724, nr. 591): casa părintească fiind locuită numai de unul din frați, trece cu chirie sau ca amanet la epitropul defunctului frate care o locuise, și apoi este stăpînită de un ișicar. Fiul fratelui care nu locuise casa își cere parte de moștenitor în casă și „părțile unchilor miei cu protimisis“, voind să întoarcă „ori cîți bani să va dovedi... că au primit răposafii“.

⁷ Nimic n-o oprește pe rudă să-și adjudece bunul scos în vînzare: 21 mai 1838 (*Arh. Cant.*, p. 198, nr. 638): moșiile cneazului Nic. Cantacuzino s-au haraciladisit asupra clucerului Gr. Cantacuzino, cu care le stăpînea de-a valma; 10 mai 1839 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 350, nr. 221): Gr. C. Suțu apare adjudecator în mezatul cerut de prințesa Elisaveta Șuțu pentru un han cu loc moștenesc.

⁸ 16 iun. 1825 (D.I.O.B., p. 242, nr. 145): „și la schimb nefiind trebuință a să întreba rudele și vecinii“, ca și la 16 iun. 1831 (*ibid.*, p. 261, nr. 156): „la schimb protimisis neavînd nici rudele nici vecini(i)“, declară marea logofeție; 6 iul. 1839 (Iorga, *Teleajen*, p. 64, nr. 74): căminarul Alex. Filipescu cere de „a răscumpăra cu protimisis de vecinătate moșia Valea Giștii a lui Costică sin polcovnic Ioniță, ce prin schimb viclean vă muncii dv. a o cumpăra“. Deci în caz de schimb simulat, se atacă actul pentru simulație și se opune vînzării reale, protimisisul de drept comun.

⁹ Vezi însă la 15 aug. 1822 (D.I.O.B., p. 228, nr. 139), o închiriere de casă, pe care embaticarul o face „cu știrea vecinilor“, fără ca din act să rezulte alte formalități de respectare a protimisisului, în general.

¹⁰ Vezi mai sus, p. 213—217.

¹¹ 15 febr. 1820 (D.I.O.B., p. 256, nr. 154): „care prăvălie îi este rămasă de la... bărbat-său... cel dintîi, iară nu de la neamul nostru, este slobodă de către noi și de către tot neamul nostru să o dăruiască... la mănăstire...“.

¹² Publicat de C. C. Giurescu, *Legiuirea Caragea* (un anteproiect necunoscut), în B.C.I.R., III, 1924, p. 43—74, după un manuscris găsit în biblioteca prof. M. Seulescu; vezi *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 195 și bibliografia. Pentru reglementarea ulterioară a mezatului, vezi *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 215.

propuneri din martie pînă la sfîrșitul lui aprilie”¹³. În redactarea definitivă, acest text, operă a lui Nestor Craiovescu¹⁴, devine (§ 3, cap. IV, Partea III) : „La închirieri sau arenze protimisis nu să dă, fără numai părtașilor carii, cînd să dă în chirie sau în arendă lucrul lor cel de-a valma, să protimisesec să-l ia”.

Așadar, în 1818, se dădea în Țara Românească, în ceea ce privește regimul juridic al arendărilor, aceeași luptă care în Moldova începuse încă sub M. Șuțu (1794), continuase în 1805 și se terminase în 1815 cu victoria boierilor, care impuseseră suprimarea protimisisului țărănesc la arendare.

Aceeași victorie o cîștigă boierii munteni, în 1818, după o luptă îndîrjită, care se oglindește în trecerea de la textul lui Nestor la acela al Legiurii în forma ei întărită. Prin aceasta încă un drept „de stil feudal” al țăranilor, prețios pentru ei, era suprimat; libertatea pentru boieri și mănăstiri de a arenda moșia feudală unor elemente capitaliste în creștere era consacrată. Dorită și impusă de boieri, victoria era mai degrabă a acelor elemente capitaliste care știuseră să aibă alături de ele majoritatea mării boierimi influente. De altfel, boierimea în curînd va vedea izbucnind în mod dureros pentru ea contradicțiile dintre interesele ei feudale și acelea ale arendașilor capitaliști, viitori mari proprietari și, ca atare, în bună măsură, succesori ai boierimii feudale în poziția de clasă dominantă. În practică însă, vom vedea accentuîndu-se tendința arendașului de a-și asigura preferința la rearendarea moșiei, așa cum încă de la sfîrșitul secolului trecut chiriașii de prăvălii reclamară un protimisis asemănător, cu un relativ succes.

Sfera personală de aplicare. Legiurirea Caragea (III, 2, § 7), reglementînd vînzarea, consacră șase clase de protimitari („celora ce au cădere sau protimisis”) :

1. „rudele de sus și de jos”, adică ascendenții și descendenții deopotrivă¹⁵ ;

2. „rudele de alătura pînă la a patra spiță, cînd sînt și părtași sau dăvălmași” ;

¹³ Această dispoziție favorabilă țăranimii s-ar fi datorit lui Ath. Hristopulos, după cum pretinde biograful său Nicolaos Koritzas (vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 5), ipoteză pe care acesta p. 60—61, o consideră probabilă) ; A. Rădulescu, „Studii”, 1957, nr. 4, p. 143—146, atribuie lui Nestor Craiovescu această tendință progresistă, ceea ce ni se pare verosimil.

¹⁴ Cf. pitacul domnesc din 29 iul. 1814 și anaforaua boierilor din 8 sept. 1814 (Urechia, *Ist. rom.*, X, A, p. 565 și 568) unde se vorbește în legătură cu reforma generală a protimisisului, de „teoria ce au făcut dumnea-lui biv vel clucerul Nestor la capul pentru protimisis”, în fața domnului și a divanului. Pentru numirea lui Nestor ca judecător în divan, vezi doc. din 30 dec. 1814 (*ibid.*, p. 565).

¹⁵ 30 ian. 1828 (Iorga, *Teleajen*, p. 53, nr. 48) : „cu știrea sotii i a copiilor miei” ; 1 mart. 1832 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 331, nr. 205) : Marea Logofetie, adevărînd, constată că „au iscălit toți fii(i) săi, ce au cădere de protimisis” ; 1 apr. 1835 (*Mestesug. Neg. Craiova*, p. 227, nr. 139) : fata măritată se protimisește la vînzarea unei jumătăți de prăvălie vindută de mama sa, dar la judecată renunță în schimbul unei sume de bani. Principiul protimisisului de rudenie este astfel exprimat de documente : „va fi cu păcat să să înstreineze moștenirea moși-mieu la alte mîini streine”, 3 apr. 1818 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 724, nr. 591). Vînzările de bunăvoie către cei ce ar fi avut protimisis rămîn frecvente, 14 febr. 1820 (*ibid.*, p. 739, nr. 604).

3. idem, „cînd sînt și vecini“¹⁶ ;
4. „cei ce sînt numai rude de alătura pînă la a patra spiță“¹⁷ ;
5. „cei ce sînt numai părtași sau dăvălmași“ ;
6. „cei ce sînt numai vecini“¹⁸, în această clasă introducîndu-se în ordine de preferință, următoarele sub-clase : „întii (cei) ce să vecinesc în lung ; al doilea, cei ce să vecinesc în lat ; și al treilea, cei ce să vecinesc la vreun colț“¹⁹. Ultimul alineat al textului prevede că cei care au „deopotrivă cădere și vor vrea toți să cumpere, deopotrivă împărțesc lucrul ce să vinde“.

Aceștia sînt protimitarii de drept comun, la vînzările de nemiscătoare (moșii, case, locuri de casă etc.). Dacă sînt „înstrăinați“, au un termen special (vezi mai jos), iar dacă sînt minori, își exercită protimisisul prin epitropii lor. Cei fără epitropi pot cere să răscumpere bunul, după ce ajung la majoritate²⁰. Uneori frații majori garantează cumpărătorului că fratele minor va respecta vînzarea făcută de ei și în numele lui²¹. La vînzările de țigani se protimisesc numai rudele pînă la a patra spiță, dacă sînt în țară (III, 2, § 10). În materie de „sădire“ sau „clădire“, pe loc străin (embatic, respectiv emfiteuză sau superficiei), stăpînul locului trecea înaintea protimitarilor de drept comun, care aici sînt menționați numai ca rude și „vecini“ (§ 9) ; desigur că este vorba de ei, în ordinea din § 7 citat. Părtașii au protimisis la închirierea sau arendarea făcută lucrului lor cel de-a valma (III, 4, § 3). Partea bărbătească se protimisește față de moștenitoarele femeii, la moștenirea „căminurilor“, plătiind în bani „analogonul“ ce se cuvenea părții femeiești (IV, 3, § 20)²².

¹⁶ 23 iun. 1830 (Iorga, *Teleajen*, p. 55, nr. 53) : unchiul cere să răscumpere „cu protimisis de rudenie și de vecinătate“, în vînzarea făcută de un nepot către Anton posteinicul.

¹⁷ 1839 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 351, nr. 222) : Mihai Suțu vinde fratelui său Constantin pentru fiul acestuia Grigore, hanul din Sărăria Veche.

¹⁸ 6 iul. 1839 (Iorga, *Teleajen*, p. 64, nr. 74) : „a răscumpăra cu protimisis de vecinătate“ ; 13 mai 1830 (D.I.O.B., p. 250, nr. 151) : „Ioniță Riișianu ce este vecin cu această casă au cerut protimisis“ ; 15 iun. 1824 (*Arh. Cant.*, p. 197, nr. 635) : Popa Simion, vindea partea sa de moșie din Valea Lungă, lui C. Cantacuzino, fiind lîngă moșia acestuia.

¹⁹ Terminologia documentelor este în general diferită : 31 aug. 1828 (D.I.O.B., p. 249, nr. 151) : „cu știrea rudelor noastre i a vecinilor înprejurași“. În 1878, la întrebarea nr. 301 privind clasificarea vecinilor și folosul ei, din chestionarul juridic al lui B. P. Hasdeu (ms. rom. 3437 al Bibl. Acad. R.P.R.), s-au obținut următoarele rezultate : a) În comuna Mirza (Dolj), se deosebeau vecinii în larg, de cei în lat, într-un colț și vecinii mai departe, ceea ce s-ar fi legat de relațiile de ajutor între vecini. b) În comuna Cristești (Botoșani), existau vecini în față, în dos, în alătura și în colț, putînd fi astfel indicați fără folosirea numelui personal. În două sate se menționează, fără alte lămuriri, deosebirea vecinilor în patru părți, în alt sat existînd numai vecini de împrejur. Două sate nu cunosc vreo deosebire, iar cinci învățători nu dau nici un răspuns la întrebare. Deși ideea unei ierarhii între vecini apare în dreptul bizantin, categoriile de vecini reținute de Legiuirea Caragea sînt legate de situații și tradiții locale.

²⁰ 3 apr. 1818 citat : „și vînzare de va fi, ca un nevîrstnic ce m-am aflat atunci... și mai virtos slugă pe la unii alții, mi să pare că nu voi fi depărtat de moștenirea moși-mieu“.

²¹ 1 dec. 1818 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 724, nr. 592).

²² 1825 (?) (*Arh. Cant.*, p. 95, nr. 298) : „Din tot trupul moșiei răpos. ce este în jud. Ilfov, bez căminul Crețulești, ce se zice *moșie de frați* (subl. ns.) și care are să rămîie pe seama copilei Roxandrii după chiar voința răposatului“. În speță fusese tocmai „oarecari prigoniri și sub cuvînt de cui s-ar cuveni mai întii protimisis“. Se constată că diata „nu este întocmai după găsuirea pravilelor pentru lipsa orîndueiilor ce are“, dar s-a ținut

Legiuirea Caragea nu menționează printre protimitari nici pe creditori — ceea ce este just — nici pe stăpînul anterior, care însă în practica judiciară va continua să aibă același drept de protimisis ca și pînă acum, trecînd chiar înaintea vecinilor și probabil și a rudelor vînzătorului. Cu atît mai puțin se putea ocupa de străini. În practică, aceștia, în măsura în care legal sau în afara legii ajung să dobîndească nemișcătoare, sînt supuși protimisisului ca și pămîntenii²³.

Procedura de exercitare a protimisisului. Vechea obligație a vînzătorului de a „întreba“ pe cei îndreptățiți la protimisis (P. III, cap. II, § 7: „va da de știre“) sau pe epitropii lor, și obligația acestora de a iscăli zapisul, dacă nu-și exercită preferința, sînt încadrate într-o procedură oficială, ca în Moldova la 1785. În cadrul ei se face întrebarea²⁴, se înregistrează atitudinea celui întreat și se transcrie actul respectiv, pronunțîndu-se decăderea celor care, în termene scurte, n-au uzat de dreptul lor (III, 2, § 8). Procedura, concepută pentru orașul București, unde instrumenta marea logofeție, se aplica (v. § 8 alin. ultim) și în județe, bineînțele, de isprăvnicat.

Vînzătorii de nemișcătoare (§ 8) aveau obligația să înștiințeze despre vînzare pe marele logofăt sau, după caz, pe ispravnic, indicînd numele cumpărătorului, obiectul vîndut, prețul și numele protimitarilor cunoscuți, cu domiciliul lor. În general se depunea proiectul actului de vînzare, fără ca textul s-o ceară expres. La nevoie, logofeția trimetea un delegat la vînzătorul care nu se putea prezenta personal, și lua toate informațiile necesare, independent de conținutul actului²⁵. Pentru existența rudelor cu drept de protimisis, se punea temei pe declarația vînzătorului, făcîndu-se cercetări cu privire la vecini, pentru a se constata dacă au renunțat la protimisisul lor²⁶. Ca normă generală, autoritatea de stat înștiința oficial pe orice protimitar din țară, somîndu-l să se pronunțe în termen de 40 de zile, fără a se preciza în textul Legiuirii data de cînd curgea acest termen²⁷.

seama de voința defunctului, „ca să (nu) călcăm nici hotărîrile firei depărtîndu-ne cu totul de voința mortului“. În competiție erau: Glucer Alecu Neculescu, unchiul de soră (defunctă) al mortului (Iordache Crețulescu) și stolniceasa Smaranda Crețulescu, cumnata lui și moștenitoare după moartea fiicei sale Ruxandra, nepoata de frate a defunctului.

²³ 1 iul. 1819 (Potra, *Doc. Buc.*, p. 735, nr. 600) : primul stăpînitor care este și fratele vînzătorului, renunță în favoarea vecinului care cumpără în București o casă cu loc moștenesc. Pe de altă parte, cînd Timothée Recordon, supus elvețian, vinde, în Hanul arhimandriților care îi aparținea, o prăvălie lui Ioan, fiul lui Petre bacanul, actul este semnat, pe lângă proprietar, și de fiul acestuia, François, iar judecătoria îi cere vînzătorului să declare că n-are altă rudă decît „*ce mien fils qui a signé*“, vezi Sava Iancovici. „*Rev. roum. d'hist.*“, 1964, nr. 1, p. 141.

²⁴ Cf. însă doc. din 22 dec. 1831 (*Meșteșug. Neg. Craiova*, p. 204, nr. 115), unde întrebarea are caracter privat.

²⁵ 20 ian. 1829 (D.I.O.B., p. 252, nr. 152).

²⁶ 30 mart. 1831 (*ibid.*, p. 259, nr. 155) ; 19 apr. 1832 (Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 332, nr. 205) : „Vînzătoarea... au arătat... că toți fiii săi, ce au cădere de protimisis, au iscălit în zapis, logofeția după povața pravilii pămîntului, adeverează zapisul...“.

²⁷ 1825 (*Arh. Cant.*, p. 148, nr. 449) : Gr. Cantacuzino se plînge domnului că a aflat atunci de vînzarea făcută cu cîțiva ani înainte, către log. Ban din Recea a moșiei moșnenilor Rozești, vecină cu moșia sa Negrași (Vlașca) și pentrucă „acesta nu și-a făcut datoria orînduită de pravilă“, cere să se îndatoreze a-și primi înapoi banii.

Se depuneau spre adevărire și trecere în condică și actele prin care se înstrăina un drept de sădire sau clădire (embatic)²⁸. Întărirea logofeției se putea da sub condiție, de pildă ca dobânditorul — în favoarea căruia s-a făcut strict personal renunțarea — să nu transmită altei persoane bunul în discuție (adică să nu fie un *prête-nom*²⁹). Altfel, dată adevărirea se dădea cu obligația ca prețul să fie depus la „un al treilea obraz”, anume ales, pentru a fi ulterior folosit la constituirea zestrei unei fete a vînzătoarei³⁰.

În materie de vînzare a lucrurilor nemișcătoare, cei domiciliați în străinătate au, fără somație, un termen de un an și jumătate, în același scop. Termenul începe să curgă imediat, fără alt răstimp special după întoarcerea în țară. Cine tace, este considerat a fi renunțat. Logofeția sau isprăvnicatul „adevereste” zăpisiul, pentru neprezentarea nici unui protimitar și vînzătorul își poate vinde lucrul nemișcător sau pe țigan. În acest caz, spune codul, cei cu protimisis „să nu mai fie ascultați”. Față de vechiul termen de patru ani (în Moldova cinci), mărginirea este simțitoare, textul grecesc putînd fi interpretat chiar în sensul că nu acorda decît un termen de șase luni (ἐνὸς ἡμίσεως χρόνου)³¹. În cazul cînd răs-cumpărarea se făcea în fața mării logofeții, adevărirea cumpărării avea loc pe numele răs-cumpărătorului care se trecea în condică, fără a se mai schimba actul³². Nici Legiuirea Caragea nu mai vorbește de o prescripție lungă de zece ani a dreptului de protimisis, ca în novelele bizantine și Armenopol.

Pitacul din 25 iunie 1824 pentru corecta aplicare a Legiurii. Dispozițiile clare ale § 8 citat nu și-au găsit, timp de mulți ani, o corectă aplicare. Stăruia vechea practică de a se prezenta actele la Departamentele, ea părăind a fi confirmată de § 6 (VI. 2) din *Legiuire*, care prevedea că „tocmealile ceale în scris” trebuiesc adevărite de doi martori sau „de către judecători”. Pentru a curma această practică³³, pitacul domnesc din

²⁸ 8 sept. 1826 (D.I.O.B., p. 244—246, nr. 148), unde se folosește și termenul de *embatic* și cel de *hrisis* al locului.

²⁹ *Ibidem*; cel bănuț a fi un *prête-nom* era un fost mare vornic, iar renunțătorul un simplu serdar; pentru caracterul personal al vînzării feudale, vezi mai sus.

³⁰ 19 apr. 1832 citat mai sus.

³¹ *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 28, n. 1.

³² 31 aug., 1828 și 20 ian. 1829 (D.I.O.B., p. 250—252, nr. 151—152); 20 oct. 1837 și 19 febr. 1838 (*ibid.*, p. 265—266, nr. 160).

³³ 12 mai 1824 și ante 7 iul. 1824 (D.I.O.B., p. 230—233, nr. 140 și 141), vînzarea prin *riza pazar* a unei prăvălii cu pămîntul ei ohabnic, în București, făcută de văduva lui Hagî Agop, „cu știrea rudelor” (există un nepot vecin și o fată măritată), este adevărită de departamentul de șapte și trecută în condică la 20 mai 1824, „spre siguranța cumpărătorului fiindcă și cei cu protimisis s-au iscălit și alte rude sau vecini cu protimisis nu mai are”, zice departamentul; „nefiind nici o pricină despre vecini, hotărăm a stăpîni numitul Hagiu”, spune vornicia. Or, din plîngerea anterioară datei de 7 iun. 1824 a văduvei lui H. Agop aflăm că serdarul Nicolae Nica, deși iscălise în zăpisiul din 12 mai 1824, continua să ceară protimisis, fără a depune banii. În rezoluția sa din 28 iulie 1824, marea logofeție declară: „Fiindcă adevărirea zăpiselor pentru vînzări de acareturi nemișcătoare, atît după coprinderea prăvălii, cît și după domnescul pitacu, este orănduit ca aici în București numai Logofeția Țării de Sus să le facă, și Depert(a)mentul împotriva urmînd, s'au pus de au adevărit zăpisiul acesta, care adevărire... neavînd tării, au venit

25 iunie 1824³⁴ a decis ca logofeția să comunice prin pitac acestor departamente, că nici unul din ele nu este „volnec a adeveri zapise de vânzare pe lucruri nemișcătoare“, interesații urmînd a fi trimiși la logofeție, iar oricare din „judecători sau logofeți ai numitelor departamenturi, vor îndrăzni a adeveri vreun acest fel de zapis să se știe că își va lua căzuta pedeapsă“.

Măsura n-a fost suficientă. În 1826 se constată că și în țară diferitele judecătorii, invocînd § 6 (VI, 2), adevereau în locul ispravnicilor, zapisele de vânzări de nemișcătoare. Pitacul din 29 aug. 1826³⁵ intervine energic pentru o interpretare justă a acestui text (judecătoriile adevăresc în general „orice altă tocmeală afară din vânzările lucrurilor nemișcătoare“) și interzicea această practică, arătînd că de ea se foloseau în special sudiiții, supușii străini, care nici nu erau volnici să cumpere nemișcătoare în țară, dar, cu toate acestea, obțineau de la judecători adevărea unor zapise de cumpărarea unor imobile³⁶. Ușurința cu care se făceau unele adevăriri de vânzări, rezultă din procese ca cel judecat prin lunga anafora din 15 iulie 1817 întărită de Ion Caragea la 16 septembrie 1818³⁷, după o atentă cercetare care pune în lumină destrămarea legăturilor de solidaritate familială în mediul negustoresc, sub acțiunea intereselor legate de proprietatea privată.

Așadar criza legalității feudale era profundă. Normala aplicare a unui cod civil în deceniul al treilea al secolului XIX se dovedea în Țara Românească mai dificilă decît elaborarea lui în condiții tehnice satisfăcătoare. De altfel, procedura de adevărire a zapiselor rămîne mereu la ordinea zilei și Departamentul Dreptății revine mereu cu instrucțiuni asupra modului cum trebuie procedat³⁸.

Protimisisul celui absent din țară. În termenul de un an și jumătate acordat protimitarului absent din țară, cumpărătorul putea vinde în mod provizoriu (sub condiție rezolutorie). Zapisul trebuia să prevadă o „tocmeală“ (clauză), potrivit căreia cumpărătorul se obliga să se retragă din

în urmă la logofeție...“. Logofeția constata că „alte rude sau vecini care să nu fie iscăliți la zapis nu mai are afară din serd(arul) Nicolae Nica, carele rudenie fiind, nu voește nici zapisul a-l iscăli, nici bani a număra, care sărdar aducîndu-se, s-au îndatorat de au iscălit... de vreme ce mă încredință sărdăreașa prin numitul clucer gineri-său, că toate rudele și vecinii au iscălit, cei ce au avut cădere de protimisis... s-au adevărit zapisul acesta trecându-se și în condica divanului...“. La Craiova, adevărea zăpiselor se făcea de către departamentul de patru, 30 mart. 1823 (*Mestesus. Neg. Craiova*, p. 124, nr. 88) sau de judecătorie, secția I, la 15 mart. 1834 (*ibid.*, p. 223, nr. 130).

³⁴ *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 211.

³⁵ *Ibid.*, p. 211—212.

³⁶ Totuși la 10 mai 1825 (D.I.O.B., p. 235—239, nr. 143—144), hagiica Velica, pentru a plăti datoria soțului său, vinde lui Hristi Emanuil Papazoglu, sudit chesarcăiesc (austriac), „cu știrea rudelor și a vecinilor“, casele cele mari pe loc moștenesc, în București, iar marea logofeție adevărește zăpissul care este înregistrat și la Agenția austriacă. În această speță, adevărea logofeției se da pe baza unei declarații a vînzătoarei că „alte rude până la veri primari nu avem, cărora să li să cază protimisis și să nu fie iscăliți“, declarație întărită de un nepot (vezi și actul următor, nr. 145).

³⁷ Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 303—315, nr. 195.

³⁸ Publ. nr. 9401 din 13 aug. 1837; circ. nr. 4810 din 27 mai 1838; circ. nr. 1886 din 22 mart. 1848, vezi *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 215.

vînzare, dacă protimitarul își exercita dreptul, iar în caz contrar, vînzarea devenea perfectă (III, 2, § 8 lit. b). Era o confirmare convențională a efectelor protimisisului legal, ceea ce dovedea o slăbire a acestuia, dar și nevoia de a pune resursele „contractualismului juridic” în serviciul vechiului protimisis. Cît timp condiția nu era îndeplinită, Legiuirea interzicea cumpărătorului să clădească sau să sădească ceva pe teren, pentru a nu complica raporturile între el și protimitari, în caz de răscumpărare și, deci, de rezoluțiune a vînzării. Acest sistem complicat pare autorilor ediției critice din 1955 mai potrivit cu termenul lung de 18 luni din textul românesc, decît cu cel scurt de șase luni pe care textul grecesc pare a-l fi consacrat. Documentele nu menționează tendința de aplicare a acestui ultim termen, așa că textul grecesc reprezintă sau o eroare de redactare (suprimarea unui καί), sau o primă soluție restrictivă, care în textul românesc a fost lărgită, iără coordonarea cuvenită cu cel redactat paralel în limba greacă.

Particularitățile procedurii de răscumpărare a țiganilor (§ 10). Protimitarii întrebați dacă vor să răscumpere, aveau 20 de zile, în cazul cînd domiciliau în București, și 40, în cazul cînd aveau domiciliul în țară, pentru a se decide și a depune prețul de răscumpărare. Cei aflați în străinătate, neavînd protimisis la vînzările de robi, n-aveau să fie întrebați (§ 10, alin. 2). Deși § 10 este neclar, tendința ce se manifestase, începînd cu Manualul lui M. Fotino (1777), de a se urgenta definitivarea vînzărilor de țigani, duce la concluzia că la 1818 s-a voit să se reducă la jumătate termenul judiciar comun de 40 de zile (§ 8), nu să i se adauge acestuia un altul extrajudiciar de 20 de zile. Reducerea se aplica neîndoios atunci cînd protimitarul se afla în București, unde avea loc vînzarea, și, prin analogie, în orice oraș unde îndreptățitul la protimisis se afla în același loc cu vînzătorul. Cînd vînzătorul țiganului și protimitarul locuiau în orașe diferite, credem că se aplica termenul de 40 de zile.

Așadar, formalitățile de vînzare a robilor erau aceleași ca la nemișcătoare, cu următoarele două simplificări, care însemnează o limitare a protimisisului: *a)* termenul mai scurt pentru protimitarii din București (sau pentru cei din aceeași localitate cu vînzătorul?); *b)* suprimarea protimisisului pentru cei înstrăinați.

Arendarea. În materie de închiriere și arendă, § 3 al cap. 4, partea III nu prevede nici o procedură de exercitare pentru protimisisul recunoscut copărtașilor. Aplicarea prin analogie a paragrafului 8 din cap. 2 era imposibilă. Copărtașii celui care închiriază sau arendează nu puteau ignora actul săvîrșit de codevălmașul lor, și ca atare puteau oricînd acționa în consecință. Inacțiunea lor nu putea fi interpretată decît ca o renunțare, fără a fi necesară altă garanție pentru această categorie de protimitari.

Situația protimitarilor nedeclarați de vînzător. Dificultățile de aplicare a Codului. Notificările făcute de instanță au ca bază numele per-

soanelor indicate de acestea, trebuind reglementată „tănuirea“ de către vânzător a protimitarilor. În acest sens, § 11 decide: „Oricine va vinde lucru nemișcător sau țigan și va tănui pe vreunul din cei cu protimisis și în urmă să va arăta, să-i plătească aceluia, drept osîndă, a zecilea parte din prețul lucrului ce s-au vîndut“. În dreptul bizantin ideea unei sancțiuni, în astfel de cazuri (Armenopol, ed. Heimbach, III, 3, § 109; ed. Peretz, § 1010), nu excludea răscumpărarea, în termen de patru luni sau zece ani, după caz. Sancțiunea de 1/10 din preț se găsea la Fotino (1777); pe cînd Pravilniceasca condică o lăsa la aprecierea judecătorului, ambele legiuiri prevăzînd și termene de răscumpărare: cele bizantine la Fotino, un termen de 30 de zile, și de patru luni în Pravilniceasca condică. În Legiuirea Caragea, § 11 nu arată dacă plata sancțiunii de 1/10 din preț înlocuiește protimisisul sau se adaugă la răscumpărare. De asemenea nu rezultă din text dacă protimitarul avea alegerea între sancțiune și răscumpărare. În fine, în caz de răscumpărare, nu se vede în ce termen poate fi exercitată și de cînd curge termenul.

Dacă s-ar admite că protimitarul omis, dovedind omisiunea, putea sau era obligat să reclame numai penalitatea de 1/10 din preț, am avea o interesantă și unică degradare capitalistă a străvechiului protimisis: legătura bunului de originea lui familială sau vicinală ar fi fost redusă la simplă sursă de câștig în bani, fiind înlocuită cu o plată în bani.

Pitacul lui Gr. Dim. Ghica din 31 martie 1825³⁹ ne aduce ecoul acestei interpretări date paragrafului 11, cînd declară că mulți vânzători de imobile, în complicitate cu cumpărătorii, „meșteșugesc viclenii, nearătînd pe toți aceia cîți au pravilnică cădere de protimisis“, din care cauză se întîmplă „judecăți și zmăcinări între cumpărători și între cei ce au cădere de protimisis“. Cei omiși invocau § 8, cerînd să răscumpere lucrul, pe cînd cumpărătorii, „vrînd a depărta pe cei cu cădere de protimisis (care i-au tănuit vânzători), ca să nu poată răscumpăra“, invocau § 11, care decidea că „de va tănui adică vânzătorul pã vreunul din cei cu cădere de protimisis și în urmă se va arăta, să-i plătească aceluia drept osîndă a zeclea parte din prețul lucrului ce s-au vîndut, iar nu zice de a i se da și prothimisisul la cumpărătoarea lucrului“.

Pitacul atribuie acest rezultat unei „nedeslușite înțelegeri“ a textului și cu o ingenioasă argumentare de tip conceptualist (speculativ) conchide că sancțiunea civilă se poate cumula cu exercitarea protimisisului. Era o soluție de întărire a protimisisului⁴⁰, obținută cu ajutorul unei tehnici juridice evaluate: aplicarea unei sancțiuni civile proporțională cu valoarea litigiului.

Ingenioasa argumentare a pitacului ne dă măsura unei puternice dezvoltări a științei dreptului în țară, la acea dată, dar soluția era retrogradă, față de cea pentru care militau cumpărătorii și vânzători, socotînd-o că este și cea autentică, a Codului din 1818. Nevoia de eliberare a proprietății din lanțurile feudale ale protimisisului se afirma destul de

³⁹ *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 212.

⁴⁰ Cf. I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul organic, 1834—1848*, Buc., 1915, p. 78—79.

repede, pentru ca în curînd soluția pitacului să fie totuși pusă la îndoială. Practicienii găseau — din punctul de vedere al sensului obiectiv al textului — în acest paragraf un bun substitut juridic al desființării încă ne-realizabile a protimisisului : omiterea intenționată a protimisisului și, apoi, ca urmare, acceptarea de a se plăti 1/10 din prețul bunului, drept sancțiune civilă. Totul se reducea astfel la scumpirea moșiilor cu 1/10 sau la reducerea prețului încasat de vînzător, cu acest procent. Era o soluție provizorie de stil capitalist, pentru care se va da din nou lupta, ca să fie impusă, 10 ani după marele avînt luat de relațiile capitaliste în principate, în condițiile create de tratatul de la Adrianopol.

În 1837 se pune în mod ingenios problema legalității pitacului, și interesele care se ciocneau n-au putut fi satisfăcute fără a se elabora o teorie „constituțională” pentru a legitima menținerea interpretării dată de pitacul din 1826. Pe baza raportului nr. 693 din 28 ianuarie al Departamentului Dreptății, domnul ⁴¹ sesizează sfatul administrativ (ofisul nr. 288 din 19 iulie 1837) cu această problemă, și, prin jurnalul său din 19 aug. 1837, statul conchide că pitacul din 1825 „este deslușitor”, deci un act interpretativ al § 7, 8 și 11 din capitolul pentru vînzări al pravilei pămîntului (nu un act legislativ nou, supus altei proceduri), și că domnul l-a putut face (la acea dată cînd nu era în vigoare Regulamentul organic), pe baza paragrafului 3, partea VI, cap. 3 din Legiuirea Caragea, care prevede că „Unde nu e pravilă, acolo să să întreabe Domnul”. Interpretarea legală dată în 1825, rămîne valabilă pînă la înlăturarea ei în formele prevăzute, acum, de Regulamentul organic, adică printr-o lege ordinară. Întărînd aceste concluzii aproape textual, domnul insistă asupra faptului că „răposatul domn... a fost în drept a da acea hotărîre asupra înțelegerii articolelor” în discuție. Calitățile juridice ale actelor citate dovedesc, alături de multe altele, că în 1825 condițiile obiective ale procesului de destrămarea feudalismului determinau în drept un progres mai accentuat decît în alte sectoare.

Cu teoria admisă — care prin înseși termenii ei nu mai era de drept feudal — ci de constituționalism burghez — soluția favorabilă menținerii protimisisului era confirmată. Importanța teoriei însă rezidă acum aiurea, și anume în tendința de a introduce principiul de legalitate formală în viața statului feudal, care se afla pe cale de transformare în stat burghez constituțional. Sfatul administrativ nu părea să fie de acord, în fond, cu soluția pitacului, dar făcea să triumfe criteriul legalității formale și sugera abrogarea lui pe cale „legală”. Domnul n-o face imediat, dar trei ani mai tîrziu întreaga instituție a protimisisului dispăre, după ce în 1837 menținerea pitacului părea să oglindească încă vigoarea acestei instituții.

Problema prescripției. Nici la 1820 nici la 1837 nu s-a discutat problema prescripției dreptului de răscumpărare în cazul în care cel îndreptățit la protimisis nu fusese întrebat din vina vînzătorului. Problema pre-

⁴¹ Prin ofisul nr. 288 din 19 iul. 1837, pe baza raportului nr. 693 din 28 ian. 1837 al Departamentului Dreptății ; sfatul se pronunță prin jurnalul său din 19 aug. 1837 ; vezi *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 213.

scripției bizantine de 10 ani nu mai face nici un obiect de preocupare de ordin legislativ. Situația rămîne cea constatată anterior, cu deosebirea că termenul de exercitare a protimisisului (30 de zile în Pravilniceasca condică) a fost mărit la 40 de zile.

În obștiile cu structură arhaică (Dragoslavele, Cîmpulungul) și cu tradiții de autonomie locală, rămîne în vigoare și în deceniile trei—patru regimul particular al protimisisului obștesc, așa cum a fost expus — din nevoia de simplificare a prezentării — în capitolul precedent.

Legiuirea Caragea aducea în materie de protimisis cea mai amplă reglementare cunoscută pînă atunci. Cu unele lipsuri de amănunt, ea constituie o sinteză interesantă, de o vădită originalitate față de protimisisul bizantin. În ea se oglindește, mai mult decît în sistemul adoptat la 1817 în Moldova, procesul de inegală destrămare a instituției și noile tendințe ale dezvoltării istorice.

PARTEA A TREIA

DESFIINȚAREA DREPTULUI DE PROTIMISIS
ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA

CAPITOLUL I

PROTIMISISUL ÎN LUMINA PROIECTELOR DE ORGANIZARE A STATULUI DUPĂ 1821 ȘI A REGULAMENTELOR ORGANICE¹

Eforturile pentru emanciparea unilaterală a proprietății de sarcinile feudale care o condiționau. Înăbușirea mișcării revoluționare din 1821 a constituit punctul de plecare al unei vii confruntări de interese și al unei ascutite lupte de clasă; pe de o parte, lupta între boierime și țărănime, cu caracterul ei antagonist fundamental, și, pe de altă parte, lupta de concurență între diferitele pături ale clasei dominante, burghezia orașelor, în dezvoltare, jucînd un rol tot mai important în această dublă luptă².

În cadrul acestui proces care a fost înfățișat pe scurt în capitolul I al părții II, vom reaminti aici momentele legate de emanciparea unilaterală a proprietății de sarcinile feudale ce o grevau, aspecte care con-

¹ Vezi, de pildă, S. Iancovici, *Lupta maselor țărănești împotriva exploatării boierești după răscoala din 1821*, în „Studii”, 1961, nr. 3, p. 595—622; A. Stan, *Forme de luptă a țărănimii muntene sub Regulamentul organic pînă la revoluția din 1848*, în „Rev. arh.”, 1961, nr. 2, p. 92—110; V. Popovici, *Cauzele mișcărilor țărănești din Moldova oglindite în rapoartele comisiilor de anchetă din anii 1831—1833*, în S.C.Ș., Șt. soc., Iași, 1954, nr. 3—4, p. 439—487; idem, *Date noi cu privire la organizarea și reprimarea răscoalelor țărănești din Moldova din anul 1831*, în S.C.Ș., Ist. Iași, 1956, f. 1, p. 107—131; Gh. Platon, *Cu privire la pribegirea locuitorilor din Moldova în anul 1834*, în A.U.I., 1958, p. 49—60 și studiile ult.; S. Iancovici, *Fuga locuitorilor din ostroavele Dunării din cauza exploatării boierești (1833—1834)*, în „Studii”, 1960, nr. 4, p. 159—182; Gh. Ungureanu, *Frământări țărănești pe moșia Flămîntzi (Botoșani) pînă la 1907*, în S.A.I., 1961, p. 289—308; E. Negruți, *Luptele țăranilor de pe domeniul Ghica-Comănești în prima jumătate a sec. XIX*, în S.M.I. Mod., I, 1957, p. 71—107; idem, *Aspecte noi ale procesului de ruinare economică a țărănimii moldovene la mijlocul sec. XIX*, S.C.Ș., Ist., Iași, 1961, f. 1, p. 85—103. Asupra acestei perioade, din punct de vedere general, vezi și mai sus, p. 109—113.

² Vezi mai sus, p. 111, studiile lui C. Șerban și N. Grigoraș; adde C. Velichi, *Mișcările revoluționare de la Brăila din 1841—1843*, Buc., Edit. științifică, 1958; Gh. Ungureanu, *Rușetul ocnelor din Moldova și revolta șavgăilor în 1843*, în S.M.I. Mod., vol. I, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1957, p. 109—137; V. Mihordea, *Muncitorii petroliști din Țara Românească la 1830*, în „Studii”, 1956, nr. 5, p. 117—126. G. Zane, *Mișcarea revoluționară de la 1840 în Țara Românească*, în S.M.I. Mod., III, 1963, p. 185—313.

tinuă să constituie un factor esențial de transformare a protimisisului de tip feudal.

În proiectele de organizare a statului și îndeosebi în importantul proiect de așa-numită „constituție“ a cărvunarilor moldoveni³ problema protimisisului nu era firesc să facă obiectul unor dispoziții directe, dar nu putem trece cu vederea prevederile care, oglindind noua direcție a dezvoltării istorice, nu se puteau realiza fără a pune în discuție înseși rosturile instituției de care ne ocupăm.

În proiectul cărvunarilor, toate dispozițiile care se inspirau încă din concepții feudale ar fi concordat foarte bine cu menținerea mai departe a unor puternice forme de protimisis. În părțile lui inovatoare, relativ progresiste, proiectul preconiza un regim de proprietate privată, liberă și absolută (art. 3), proclama libertatea muncii și a inițiativei private în producție (art. 13) și prevedea hotărnicirea obligatorie a tuturor moșiilor, pe socoteala „moșinașilor“ (art. 67). Principiul că domnul este supus pravilelor, principiul egalității în fața legii și codificarea dreptului în limba română indicau — destul de contradictor — direcția antifeudală a acestei părți de reformă înaintată a proiectului, care nu se concilia cu restricțiile de protimisis existente. Detaliu curios, art. 75 prevedea ca pînă la elaborarea pravilelor în limba română, pe baza proiectului, cu completările dovedite necesare, judecățile civile (politicești) să se facă după pravilele împărățești (dreptul receptat), fără a se menționa Codul Calimach, iar judecățile penale după o legiuire a cărei indicare concretă nu mai apare în text. Dacă acest articol s-ar fi aplicat, este greu să spunem ce ar fi devenit Sobornicescul hrsov și Codul Calimach. Într-o interpretare literală — care ar fi fost inaplicabilă — regimul protimisisului prevăzut de aceste două legi ar fi trebuit înlocuit cu dispozițiile bizantine din Manualul lui Armenopol (III, 3), de pildă.

Hotărnicirea obligatorie a moșiilor — care prin ea înseși nu însemna și desființarea protimisisului, dar accelera considerabil dezagregarea devălmășiilor țărănești — apare ca un punct de program general al clasei dominante. Într-adevăr, o regăsim în proiectul de organizare a Moldovei, în 25 de puncte⁴, emanat în mod vizibil din rîndurile marii boierimi reacționare, care cerea ca „moșiile toate să se hotărască cu cheltuiala stăpînilor în vadê de 3 ani și mai mult apoi jalbă de împresurare să nu fie priimită“ (pct. A). Cadastrarea moșiilor nu apare și în proiectul muntean al lui Al. Vilara⁵, alături de libertatea comerțului și a industriei, dar ea figura în unele proiecte reacționare ale marii boierimi din Țara Românească

³ *Istoria României*, I, p. 920; vezi asupra proiectului, A. D. Xeropol, *Primul proiect de constituție a Moldovei din 1827*, în „An. Acad. Rom.“ s. II, M.S.I., t. XX, 1898 și *Istoria românilor*, XI, ed. a 3-a, 1925, p. 28—34; D. V. Barnovschi, *Originile democrației române, Cărvunarii; Constituția Moldovei de la 1822*, Iași, 1922; I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, Buc., 1932, p. 95—105; Gh. I. Georgescu, *Un vechi propovăduitor al democrației: comisarul Ionică Tăutul*, Buc., 1945; adde C. D. Aricescu, *Istoria revoluțiunii române din 1821*, vol. II, Craiova, 1874, p. 187—205; I. G. Vîntu, *Primele proiecte de organizare în Principatele Române*, Buc., 1941, p. 58 și urm.

⁴ Vezi Iuliu Ciubotaru, *Un proiect moldovenesc de organizare a statului după Eterie*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1961, f. 2, p. 251—257, și interpretarea pct. 17, la p. 255. Revendicarea din pct. 17 al proiectului avea precedente în analoraua din 1819, în Codul Calimach și în Sobornicescul hrsov.

⁵ Vezi I. C. Filitti, *Frământările...*, p. 89.

și din Moldova⁶. Revendicarea privitoare la hotărnicire se regăsește în „țidula gospod“ pentru alcătuirea Regulamentului organic al Moldovei⁷ și apoi, amplu reglementată, în ambele regulamente (art. 343—348, în Țara Românească; art. 391—397, în Moldova), fără ca măsura să-și găsească o aplicare efectivă, și de aceea ea se găsește din nou, ca un program de viitor, în legea moldovenească din 1839 de care vom vorbi mai departe. De altfel, problema hotărnicirii nu este decît un aspect al luptei dîrze pe care boierii au dus-o cu prilejul redactării Regulamentelor în ambele țări, pentru transformarea stăpînirii lor puternic feudale în proprietate absolută, fără renunțare la clacă și la dijmă. Poziția și mentalitatea boierimii legate de noile relații de producție capitaliste este bine oglindită de acest pasaj dintr-o notă la „Socotințele mele date în Comitet la capitolul finanțelor“, prezentate de Costache Conachi: „Este de însemnat că cu cît cinevași pășește către țările nesivilarisite, precum este Turchia, cu atîta mai mult găsește pe dritul proprietății jignit și supus la virtutea celui mai tare; și de în potrivă, cu cît se apropie cineva de țările sivilarizisite, cu atîta dreptul proprietății este socotit de sfînt și dupe urmare ferit de tot felul de silă“⁸.

Regulamentul organic, fără să meargă atît de departe, folosește destul de larg noțiunile de proprietar și drept de proprietate, care, prin omonimia cu proprietatea burgheză din Apus, de circulație tot mai largă, erau o sursă de confuzie binevenită pentru boierime⁹. Regulamentul dădea numele de proprietate¹⁰, poziției funciare feudale a stăpînitorilor de moșii pe care erau așezați țărani clăcași. Cu toate acestea caracterul condiționat al acestei „proprietăți“ rezultă destul de clar din capitolul care trata împreună despre datoriile și drepturile proprietarilor și locuitorilor, declarîndu-le reciproce. Protimisul, de a cărui abrogare nu se vorbește la 1831—1832, se adăuga și el la aceste limitări ale proprietății în perioada regulamentară, deoarece regimul derivînd din Sobornicescul hrisov, din Codul Calimach și din obiceiul pămîntului, rămînea în vigoare.

În concluzie, Regulamentele organice nu puneau de loc problema desființării formelor de protimis care încătușau proprietatea, din punctul de vedere al transformării ei în proprietate capitalistă. Prin aceasta, Regulamentele adoptau o poziție retrogradă care întregea pe cea privitoare la menținerea relațiilor feudale în agricultură și la agravarea statutului de

⁶ De pildă, în cel de la sfîrșitul anului 1821. al boierilor refugiați la Brașov. Vezi I. C. Filitti, *Frămîntările...*, p. 86; E. Virtosu, *1821, Date și fapte noi asupra activității boierilor la Brașov și Sibiu*, Buc., 1932, p. 117—140; cf. I. C. Filitti, în „Arh. Olt.“, 1931, p. 247 și urm. Pentru Moldova, vezi I. G. Vîntu, *op. cit.*, p. 79 și 81.

⁷ A.S.I., *Tr.* 1352, op. 1535, nr. 1270, p. 17^v—19: „Să să hotărască de obște toate moșiile din țară ca să lipsască giudecățile cele pentru hotară, care pricinuiesc vătămare obștească“ (10 sept. 1827).

⁸ „Ar. parl.“, I, 2, p. 51, nota 1.

⁹ Vezi și *Istoria României*, III, p. 946.

¹⁰ În Secția privitoare la „hotărnicia tuturor moșiiilor din Valahia“, art. 346 spune că *harta moșiei sale se va da fiecărui proprietar*. În cea privitoare la „obșteasca hotărnicitură“, din Moldova, art. 395 spune că planul moșiei se va da fiecărui moșinași. Regulamentul muntean folosește consecvent terminologia nouă; cel moldovean amesteca pe *proprietar cu stăpînul moșiei* or cu *moșinași*. Termenul de proprietar nu figurează în anafora pentru pronomiile Moldovei din 9 aprilie 1827 (*Uric.*, II, p. 199 urm.), dar se găsește în Codul Calimach.

clăcaș pentru țărani șezători pe moșiile boierești și mănăstirești. Departe de a desființa protimisisul, Regulamentele îi vor utiliza tehnica pentru a rezolva unele probleme ale relațiilor dintre boieri și țărani.

Protimisisul în Regulamentele organice. Regulamentele organice¹¹ nu se ocupau decât de o formă specială de protimisis, legată de raporturile feudale funciare între boieri și țărani. Art. 121 din Regulamentul organic al Moldovei dispune: „Dacă lăcuiitorul va avea mai multe vite decât numărul însemnat prin no 4 a literii E art. 118, sau dacă va vrea să aibă mai multă parte de loc decât i se dă, pentru acel prisos să va alcătui prin bună învoire cu proprietarul care... va protimisi pe lăcuiitorii așezați pe moșia sa“. Dispozițiile corespunzătoare, în Regulamentul organic al Țării Românești figurau în art. 140, pct. V: „Când lăcuiitorul sătean va avea vite mai multe decât numărul mai sus arătat, sau va voi pământ de arătură mai mult de cel ce i se dă, pentru asemenea prisos se va învoi cu bună tocmeală cu proprietarul, care va protimisi (ed. 1847: prefera) totdeauna pe lăcuiitorii sălășluiți pe a sa moșie“.

În aceste texte este vorba de un protimisis limitat la folosința moșiei, ca și în cazul protimisisului la arendare, întemeiat pe legătura puternică pe care munca o creează între țăranul clăcaș și moșia muncită de el. Protimisisul acesta garantează interesele țăranului și s-a impus ca un rezultat al luptei țăranilor. În urbariile din a doua jumătate a secolului XVIII, își făcuse apariția ideea că, în caz de strîmtoare a moșiei, stăpînul trebuie să îndestuleze întâi pe clăcașii săi care îi valorificau moșia și fără de care domeniul feudal nu putea fi exploatat. Regulamentul, plafonînd drepturile țăranilor la un lot de hrană, și reducînd pe cît posibil aceste loturi, urmărea să creeze în favoarea boierului o cît mai largă rezervă seniorială.

În interesul boierului — care acuma era liber să arendeze moșia, îndepărtînd pe țărani — Regulamentele organice creează boierului o modalitate de exploatare a rezervei: aceasta putea fi dată în lucru țăranilor de pe moșie sau altora străini, pentru a o lucra în dijmă, prin tocmeală de la caz la caz. Era un fel de arendare către țăranii clăcași, nu a moșiei în întregime, ci a unor loturi. Raportul nu era însă conceput ca un raport de arendare capitalistă, deoarece țăranul — care rămînea *clăcaș* în afara raporturilor privind aceste loturi — trebuia să muncească direct, să aibă mijloace proprii de producție, iar „arenda“ nu se stabilea în bani, ci în clacă, dijmă și, subsidiar sau parțial, în bani. Aplicarea art. 124 și 140 nu împiedicau arendarea întregii moșii către un arendaș capitalist, ci, pe de o parte, puneau la dispoziția stăpînului mîna de muncă necesară pentru rezerva boierească, iar, pe de altă parte, apăra pe țăranii șezători pe

¹¹ Caracterizat de K. Marx în *Capitalul*, vol. I (ed. IV, Buc., Edit. politică, 1960, p. 261) și, pe larg, în *Insemnări despre români (manuscrise inedite)*, publicate de A. Oțetea și S. Schwann, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 42—54, 118—130.

Pentru analiza generală a Regulamentelor, de care noi în text nu ne-am putut ocupa decât în legătura lor cu protimisisul, vezi *Istoria României*, III, p. 937—942; D. Ionescu, Gh. Țuțui și Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, E. S., Buc., 1957, p. 78—88; A. Oțetea, *Geneza Regulamentului organic*, în S.A.I., vol. II, Buc., 1957, p. 387—402; A. și G. Oțetea, *Țăranii sub regimul Regulamentului organic*, în S.A.I., vol. I, 1956, p. 136—150; cf. și M. Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des terres (1829—1864)*, *Etude d'histoire sociale*, Paris, 1937.

moșie, de concurența mîinii de lucru din afara moșiei, constituind într-o anumită măsură o frînă în lărgirea relațiilor capitaliste în agricultură. Protimisulul țăranului șezător pe moșie mărește legătura acestuia cu moșia de așezare. El dezvoltă conștiința țăranului despre drepturile sale și devine o formă de condiționare a stăpînirii boierului, față de țăran. Prin aceste trăsături instituția consacrată de cele două articole avea încă un caracter feudal, adaptat însă procesului de descompunere feudală din perioada regulamentară, și intră în cadrul lucrării noastre, alături de protimisulul laarendare, cu care însă nu se confundă.

În cazul art. 121 și 140 din Regulamentele organice citate, țăranul clăcaș se substituia în activitatea productivă a altui producător direct adus cu tocmeală, lărgindu-și baza materială de existență. În cazul protimisulului laarendare desființat în deceniul doi, obștea sau un grup restrîns de clăcași se substituia într-o parte din prerogativele stăpînului de moșie, ceea ce le îngăduia să-și organizeze direct munca și să ușureze unele condiții ale exploatării.

Regulamentul organic al Moldovei¹² n-a reglementat în mod direct alte forme ale protimisulului. Cu toate acestea, dispozițiile lui nu numai în materie de proprietate (vezi *supra*), dar și în materie de organizare judecătorească și legislație erau de natură să aibă puternice repercusiuni asupra instituției noastre, în sensul unei mai rapide lichidări.

La un nou nivel de dezvoltare istorică, într-un moment cînd creșterea forțelor de producție și cristalizarea incipientă a relațiilor capitaliste dădeau crizei sistemului feudal un caracter ascuțit, problemele cărora reformele lui C. Mavrocordat le aduseseră soluții atît de imperfecte, se puneau din nou: elaborarea unei legislații scrise, cu caracter de codificare legislativă; lămurirea raporturilor, pe de o parte, dintre dreptul intern și cel receptat (romano-bizantin), iar pe de altă parte, dintre dreptul scris și obiceiul pămîntului; organizarea efectivă a unei „puteri” judecătorești pe cît posibil separată de „puterea” executivă; ridicarea nivelului vieții judecătorești și implicit a celei politice, pentru a se trece de la regimul feudal de abuz legalizat, la acela de legalitate formală, de tip burghez, cu o mai largă bază de aplicare, denumită „tendențios” democratică.

Soluțiile aduse de Regulamentele organice în această direcție au fost, în esența lor, expuse pe scurt în cap. I al părții II. Realizarea lor s-a făcut într-un ritm lent, contradictoriu și cu grave imperfecțiuni, oglindind transformarea modului de producție feudal în mod de producție capitalist.

Pentru a înțelege acuitatea cu care se puneau problemele cărora Regulamentele organice le-au adus soluțiile amintite, ni se pare interesant să spicuiem pe cele ce se leagă direct de dezvoltarea protimisulului, din raportul program prezentat de vornicul C. Conachi¹³ Comisiei de elaborare a Regulamentului moldovenesc. Autorul era un boier cult și cu pregătire juridică, bun organizator, cu multe vederi pozitive, dar apărător, în ultimă analiză, al unora din cele mai reacționare poziții ale marii boierimi. Ideile raportului ne îngăduie să surprindem termenii în care se ducea, pe plan juridic, lupta de clasă în acest moment hotărîtor.

¹² În Țara Românească însă, la 1831 după cum a semnalat I. C. Filitti — se produce o inițiativă, rămasă fără rezultat, de abrogare a protimisulului.

¹³ Vezi *Socotînțele* etc., mai sus citată, în „An. parl.”, I, 2, p. 51—56.

Conachi se pronunța pentru separarea puterilor și modernizarea justiției, cerînd să i se dea un caracter profesional, ca posibilitate pentru marea boierime — căreia i se rezerva monopolul divanului judecătoresc — de a limita puterea domnului¹⁴. El respingea retroactivitatea oricărei reforme, pentru ca efectele dobîndite ale privilegiilor boierești să nu fie puse în discuție.

Lipsa de garanții formale a proprietății și a tranzacțiilor juridice — care preocupase pe C. Mavrocordat — îl face pe Conachi să aprobe sugestiile din Instrucțiunile Guvernului rus¹⁵ care considerau necesare „niște reglementuri statornice asupra înscrierii scrisorilor de averi, asupra păstrării arhivelor, a matricelor de nașteri și răposări, și în scurt asupra păstrării și a regularisirii tuturor acturilor care adeverează lăcuitorilor dobîndirea dreptăților lor politicești (civile — V.G.) și a averilor lor“.

Problema *paragrafiei* (a prescripției), rămasă la ordinea zilei de la finele secolului al XVII-lea, ocupa un loc major în programul lui Conachi. El se ridica împotriva sistemului feudal anterior, care permitea domnului să redeschidă orice proces, cu relativa limitare cutumiară ca după judecata a trei domni în Moldova, și a doi domni în Țara Românească, hotărîrea să fie socotită nestrămutată. Dar tot el observa în mod semnificativ că în condițiile istorice date, absența paragrafiei avusese un rol pozitiv, fiindcă „...strîmbătățile făcute... se putea îndrepta“, pe cînd în viitor, introducerea ei, fără o reformă de fond a puterii politice — pentru Conachi aceasta însemna ca statul să fie condus de marea boierime — ar însemna ca aceste strîmbătăți să cîștige „putere pravilnicească cu de istov încheiere“.

Conachi face o sugestivă analiză a „judecății“ feudale în Moldova (situația fiind aceeași în Țara Românească). El arată că neîncetat se judecă numai pricinile de împresurări, cele pentru întinderea moșiilor și pentru numărul siliștilor. Din cauza regimului funciar¹⁶ — Conachi nu poate merge la denunțarea altor cauze mai adînci —, „hotărîrea judecătorului stă în părerea și socotința sa, fără a putea pravila să-l îndatorească prin arătări neîndoite a veni la o singură și dreaptă hotărîre“.

Pontru Conachi, la 1812 domnia lui Sc. Calimah¹⁷ ar fi inaugurat perioada de grave abuzuri — „o mie de catahrizuri“, spune Conachi — ce au culminat sub Ioniță Sandu Sturza — care a adus „noianul tuturor

¹⁴ „An. parl.“, I, 2, p. 51—56. După ce declară că „o nație... este... în dreptate de a cere ca acești giudecători [supremi] să fie înbrăcați cu primirea ei“, Conachi justifică rolul boierimii în desemnarea judecătorilor, afirmînd că „obșteasca obicinuita adunare... închipuiește pe nația toată“. Pe această „închipuire“ fundamentală construia el apoi un sistem cu tendințe „moderne“ și în mare măsură inspirate după ceea ce se petrecea acolo unde însă p o p o r u l făcuse revoluția de la 1789.

¹⁵ „An. parl.“, I, 2, p. 45.

¹⁶ Conachi se referă la semnele de hotar, care pe teren pot coincide cu tot felul de accidente, lăsînd pe judecător „slobod în hotărîrea sa“, ca și în aprecierea numărului de siliști, din cauza prefacerilor intervenite. Arătările actelor nepotrîvindur-se cu realitatea, se caută bucățile lipsă la megieși. De aceea soluția pricinii „nu spînzură decît de deosebitele înțelegeri și priceperi a giudecătorilor“ (p. 53, n. 2).

¹⁷ *Ibid.*, p. 54, lista abuzurilor lui Calimah: a) dădea hotărîri împotriva hotărîrilor Obșteștei adunări; b) nu băga de seamă toate formalitățile; c) judeca fără mitropolit și boieri; d) dădea hotărîri una împotriva alteia în aceeași pricină; e) slobozea pe furîș hotărîri, a le face samavolnice în dosul jalobilor; f) hotăra vînzările din mezat înainte de vadelile publicației hotărîră prin pravile; g) lenevea și părăsea trecerile prin condici etc.

nelegiurilor“ pînă în 1827. Este poziția mării boierimi față de opera de reformă relativ modernizatoare a lui Calimah și de asaltul boierilor de mîna a doua la exercitarea puterii politice, după 1821.

Pentru obiectul special al cercetărilor noastre, este necesar să semnalăm poziția lui Conachi, și deci a mării boierimi, față de Codul Calimah: „Condica politică... poroncită prin acest capitul (din proiectul de Regulament)... ca niște pravile a pămîntului, trebuiește mai întăi a fi supusă la cercetarea unei Comisii scoasă din sînul Obșteștei obicinuitei adunări, pentru ca să se alătoreze cu obiceiurile știute a pămîntului și cu pravilile înpărătești urmate din vechime în pămîntul acesta; pentru că fiind alcătuită acea condică în *epohi* a abuzurilor și a strîmbătăților, nația este prepuelnică asupra, mai vartos cînd acea condică nici talmăcită nu au fost în limba pămîntească“. Am văzut, pe de altă parte, că nici boierii de mîna a doua, la 1822, nu păreau a privi cu ochi buni opera legislativă a lui Calimah.

Teza lui Conachi a fost primită, și de aci organizarea comisiei de prefacere și traducere a Codului. Conachi știa că detestatul cod din anul 1817 era alcătuit pe baza unui drept mai avansat și cerea revenirea la sistemul dreptului bizantin și al obiceiului pămîntului¹⁸.

Ostilitatea boierilor contra Codului Calimah explică, între altele, de ce, după 1833, toată reforma protimisisului s-a centrat pe Sobornicescul hrisov, lege veche și convenabilă intereselor boierimii, nu pe capitoul din Codul Calimah, care reglementa protimisisul și care, el, ar fi trebuit să fie modificat, completat și „modernizat“.

¹⁸ Vezi pentru amănunte, studiul nostru citat, în „Studii“, 1960, nr. 4, p. 82, 84, 94 unde (p. 77) dintr-o eroare materială a fost omis importantul pasaj din raportul lui C. Conachi. Pentru poziția latifundiară a lui C. Conachi, vezi mai sus, p. 305—306.

CAPITOLUL II

RESTRUCTURAREA SOBORNICESCULUI HRISOV ȘI LIMITAREA CRESCÎNDĂ A DREPTULUI DE PROTIMISIS ÎN MOLDOVA ÎN PERIOADA REGULAMENTARĂ, ȘI PÎNĂ LA DESFIINȚAREA LUI ÎN 1865

Lămuririle pravilicești din 1835. Protimisisul revine în actualitate, de îndată ce se va trece la organizarea, pe noile baze, a statului și la alcătuirea legislației în cadrul Regulamentelor, potrivit noilor condiții de dezvoltare a societății feudale în ambele țări, unde creșterea forțelor de producție și lărgirea pieții de desfacere a produselor românești, după Pacea de la Adrianopol, vor accelera ritmul procesului de cristalizare și consolidare a relațiilor capitaliste.

Publicarea în decembrie 1833 sau 1834 a versiunii românești a Codului Calimach, ediție ale cărei erori, strînse într-un tablou de D. Bojinca, au trebuit tipărite și difuzate la Tribunale ¹, a făcut mai necesară lămurirea punctelor confuze, în raport cu sistemul Sobornicescului hrisov ². La cererea stăruitoare a instanțelor care îl aplicau fără să-i posede totdeauna textul ³, se decide retipărirea lui în 150 de exemplare ⁴.

¹ *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 870.

² La 1834 (*Sobornicescul hrisov*, ed. 1958, p. 54), Logofeția Dreptății atrage atenția sfatului administrativ că în Sobornicescul hrisov nu se prevede pînă la ce grad de rudenie se întinde protimisisul de rudenie; secretariatul de stat precizează că problema era (de 17 ani) rezolvată prin § 1432 din Codul Calimach (fiind chiar una din inovațiile acestuia). Era o izbitoare dovadă de necunoaștere a codului, de *neaplicare pînă atunci a mărginirii protimisisului* din § 1432 și, în fine, o dovadă că Hrisovul din 1785 continua să fie privit ca adevăratul cod al protimisisului. În *memoarul* din 1835 (*Uric.*, VIII, p. 147) al boierilor opoziționiști, împotriva abuzurilor lui Mihail Sturdza, Sob. hrisov este caracterizat ca „acel mai vechi și mai sfințit așăzămînt...”, document de preț mare, carele este închizășluirea și temeiul a tuturor averilor, și pre carele Regulamentul organic de asemenea au sfințit“.

³ *Sobornicescul hrisov*, ed. 1958, p. 53—54.

⁴ Din dos. A.S.L. *Tr.*, 1756, op. VI. 1995, doc. 16, intitulat „Della tipăririi unui exemplar a Sobornicescului hrisov și a capitolului al 8-lea din Regulament, 1834“, rezultă că autorii acestei lucrări sînt juriconsulții Flechtenmacher și Bojinca; comp. șt. Bere-

În ediția oficială din 1835⁵, textul din 1785, împărțit în paragrafe, a fost întovărășit de o serie de lămuriri ale juriconsulților statului, aprobate de sfatul administrativ (ca fiind „așezate pe nestrămutate temeieri și de neapărată trebuință”) și întărite de domnitor. Lămuririle au fost tipărite în dreptul paragrafului respectiv.

a) *Noțiunea de danie* (§ 1). Se arată că prin daniile — interzise de Hrisov — se înțeleg actele între vii „prin care o față dănuiește și trădă în stăpînirea altuia vreun lucru fără de nicio plată de bani sau dare de vreun lucru”. Se precizează insistent că toate celelalte acte, „testamenteuri, legături, fideicomise, alcătuirii mortis causa (la prilej de moarte)” rămîn supuse paragrafului 476 din Codul Calimach, adică pot fi liber făcute, fără a fi supuse protimisului sau altei restricții neprevăzute anume de lege.

b) *Neaplicarea termenelor de 6 luni — respectiv de 5 ani*⁶ — la schimburi și la alte alcătuirii decît vînzările în bani. Lămurirea la § 3 dovedește că în practică subsista tendința de a aplica și schimbului și chiar altor acte regimul protimisului. Se repetă norma pusă de § 1401 din Condica politicească.

c) *Exceptarea vînzărilor voluntare*⁷ sub formă de mezat, de la regimul publicațiilor de protimis prevăzute de Sobornicescul hrisov. Acest fel de vînzări vor comporta numai publicația de 40 de zile, din obiceiul pămîntului, receptat de Codul Calimach în Anexa II, iar nu publicațiile de 6 luni prevăzute de Sobornicescul hrisov și de Codul Calimach (aceeași anexă) numai pentru mezatul silit. Prin lămurirea citată, cei îndreptățiți la protimis au în caz de mezat voluntar, numai 40 de zile, pentru a afla de vînzare și a lua poziție față de ea, participînd la mezat. Este o modestă tendință de încercuire a drepturilor lor.

d) *Lămurirea de sub § 5 privind § 1400 din Codul Calimach care suprima întăritura divanului pentru schimbul „curat” (lucru contra lucru), pe cînd cele amestecate (lucru contra lucru și bani) nu erau scutite de întăritură.* Cu intenția vădită de a se implica în § 1400 efecte de drept de care textul nu face nicio vorbire, se precizează: „A) Schimburile de lucru pentru lucru nu sînt pot jigni supt pricinuirii că unile din lucrurile date, sau luate în schimb, ar cuprinde mai puțin sau mai mult de giuămătate a valorii celuelalt lucru; căci la schimburi nu sînt ia în băgare de seamă cătimea și potrivirea prețului lucrurilor schimbate, fiindcă schimbul sînt întemeiază pe o comoditaoa și plăcerea (*pretium affectionis*) a schimbătoareilor. B) Acest prințipium are a sa aplicație cu atît mai vîrtos la schimburile care sînt fac

chet, *Istoria*, I, p. 256—257 și *Hrisoavele legislative*, 1930, p. 36, care nu pare să cunoască dosarul. Ediția critică a *Sobornicescului hrisov*, 1958, p. 53 urm. folosește dos.440/1382/1560 al A.S.I.

⁵ *Hrisov sobornicesc pentru daniile, schimburi și vînzări și pentru țigani a Domnului Țării Moldovei Alexandru Mavrocordat vod din anul 1785. Acuma cu pravilnicești lămuriri de nou tipărit*, Iași 1835, 16 p. Această ediție, supraveghiată de D. Bojinca, îndreptă greșelile strecurate în textul publicat în „Buletin”, 1835, nr. 10—12, pe care îl anula; vezi, pentru fazele prin care a trecut această ediție, *Sobornicescul hrisov*, ediția 1958, p. 8—10 și 53—57. Vezi o aplicare a Sobornicescului hrisov, împărțit în articole, la 13 aug. 1837 (Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 137, nr. 149): „pi temeiu aliniat 3 din sobornicescul hrisov”.

⁶ Propus a fi desființat la 1819, acest termen va fi redus la trei ani în 1839, vezi mai jos, p. 346.

⁷ Vezi mai sus, p. 311.

dându-să lucru pe vreun *jus virtuale*⁸, adică pe vreun drit asupra unui lucru ce încă nu s-a aflat în stăpînirea aceluia ce-l poate pretenderisi". C) Vînzările de drepturi virtuale sînt exceptate de la protimisis. Această exceptare este socotită a fi o consecință a § 1700 Cod Calimach, sprijinită și pe analogia cu alcătuirile pentru moșiile din raiaua Hotinului. Cu lux de analiză teoretică, se arată că tranzacțiile asupra unor drepturi virtuale, în caz de nerealizare, comportă un risc pentru streinul dobînditor, la care protimitarul nu participă. De aceea, ar fi nedrept să i se acorde numai avantajul unilateral, în caz de realizare a eventualității scontate. D) Sub § 7 se arată că „dritul protimisirii la răscumpărare au: (1)⁹ a. — tatăl și mama, b. — bunul și buna și (2)¹⁰ c. — apoi alți suitori, d. — frații, e. — nepoții de frate, f. — unchii și mătușile, g. — verii primari, h. — nepot de văr primar, i. — al doilea văr". Aceste ultime lămuriri au creat mai multă confuzie decît vechiul text. Se preciza ordinea rudeniilor, dar nu se distingeau între rudele copărtașe — privilegiate — și cele simple, pentru a se stabili dacă preferința joacă derivînd din gradul de rudenie între ele sau numai în cadrul fiecărei grupe, problemă de care anaforaua din 1819 se ocupase în mod expres, învederînd importanța ei. Se excludeau de la protimisis fiii și fiicele, fără distincția pusă de Donici, existentă și în obiceiul pămîntului, și potrivit căreia fiii vîrstnici și ieșiți din casa părintească și fetele măritate aveau calitatea de protimitari. Inadvertența va fi înlăturată prin legea din 17 septembrie 1839.

Obșteasca adunare însă a propus unele adausuri, întărite prin ofisul din 20 iunie 1836¹¹, care la art. 1 definește noțiunea de „sărac” și „stare de jos” în materie de danie, iar la art. 3 precizează că protimitarii au 30 de zile — în cursul celor 6 luni de publicații, respectiv 5 ani, dacă sînt înstrăinați — pentru depunerea prețului la judecătoria ținutului așezării moșiei. O nouă ediție (1836) de 100 de exemplare a Hrisovului este tipărită cu titlul puțin schimbat (Bibl. Acad. R.P.R., III, 413 824). Lămuririle și adausurile, parte integrantă a Hrisovului, erau obligatorii pentru instanțe.

Aceste metode de legiferare sînt specifice fazei de descompunere a feudalismului, dar oglindesc și abuzurile domniei lui Mihail Sturdza. În ceea ce privește conținutul lor, se poate spune că lămuririle din 1835 și 1836, mergeau pe linia unei timide răstringeri a protimisisului, proces care în curînd se va accelera și lărgi, și căuta să înlătore unele obscurități reale ale textului interpretat.

Cu toate acestea, simpla lectură a Indreptărilor aduse naște bănuială. Cel puțin unele din ele par să aibă implicații în politica de îmbogățire

⁸ Expresia latinească figurează în textul lămuririi.

⁹ La nota (1), se spune că „dritul de protimisis s-a stîng de istov de cumpărătura prin mezat sau de alcătuirile săvîrșite prin publicație”.

¹⁰ La nota (2) se arată: „După urmarea păzită cu nestrămutare de către locurile judecătorești, nu s-au îngăduit la fii și fiice dreptatea răscumpărării asupra vînzărilor făcute de părinți pe dreaptă averea lor”.

¹¹ *Sobornicescul hrisov*, ed. 1958, p. 57; în restul capitolului pentru toate ofisele, circulările și adresele privind interpretarea, aplicarea și modificarea *Sobornicescului hrisov*, trimitem la cele trei culegeri ale lui D. Hasnaș (1844), Sc. Pastiea (1856) și Sc. Pastiea-Th. Codrescu (1862), în care actele normative sînt publicate în ordine cronologică și se găsesc ușor, după data lor. Vezi azi și anexele celor două ediții critice, din *Codul Calimach* (1958) și *Sobornicescul hrisov* (1958).

personală dusă de Mihail Sturdza cu o totală lipsă de scrupule și cu cele mai ingenioase mijloace, când era nevoie.

„Memoarul”¹² semnat în 1835 de un grup de boieri opoziționiști denunța „praviliceștile lămuriri și adausuri” (v. titlul ed. 1836) ca o manevră a domnului care în mod *samavolnic* ar fi dat „articulilor despre dănuiri, și alte puneri la cale” o „țilcuire” prin care să poată răpi toată averea logofătului T. Balș, legiferînd fără concursul Adunării Obștești.

Este vorba de scandalosul aranjament din 1834¹³, potrivit căruia Mihail Sturdza plătea o datorie de 16760 de galbeni a lui Balș, primind în schimb, prin testamentul acestuia, după o adopție *ad hoc*, întreaga avere a marelui boier, cu mult superioară față de cuantumul creanței plătite. Înainte de a muri, puțină vreme după redactarea testamentului convenit, Balș fusese numit membru al adunării obștești și primise titlul de bașboier. Din acuzația formulată de adversarii săi, trebuie să deducem că schimbul și legatul universal, prin care se realizase „răpirea” averii lui Balș erau considerate ca ascunzînd o danie, interzisă de Sobornicescul hrisov, deoarece se susținea — interpretativ — că față de puternicul domn, un boier înglodat în datorii trebuie asimilat unui sărac, ce donează sub presiunea puterii celui dăruit.

Privit astfel conflictul, trebuie să constatăm că lămuririle de sub lit. *a* și *d* și lămurirea a doua din 1836 își găseau o aplicare directă — și suspectă — în cazul aranjamentului dintre domn și marcele logofăt Balș. Dania este definită în așa fel, încît ea nu poate fi aplicată acestei operații. Se exclude cu grije din daniile interzise de Sobornicescul hrisov, orice act *mortis causa*; or, operația cu Balș luase forma unui legat universal. La schimb, se invoca *afecțiunea*, pentru a se legitima o leziune chiar de peste 50% a unuia din cei ce fac schimbul, dispoziție aplicabilă, la nevoie, în cazul domnului, care primise o avere mult mai mare decît dublul creanței plătite de el. Și interpretarea privind schimbul contra unui *ius virtuale*, deși se invocă un precedent de la Hotin, pare o precauțiune utilă și în cazul aranjamentului domnesc. În fine, la 1836, pentru a curma, probabil, noi atacuri, se dă noțiunilor de *sărac* și om din *starea de jos*, folosite de Hrisovul din 1785, o definiție — în fond justă — care să împiedice aplicarea hrisovului, pentru a apăra împotriva puternicului domn pe un mare boier care, din cauza dificultăților financiare, este silit, ca și răzeșul în fața boierului, să devină donator fără voie.

Lămuririle din 1835 nu pot fi reduse numai la scopul pe care li-l atribuiesc autorii memoriului citat. Unele din soluțiile lor — inclusiv definiția daniei și definiția săracului — au fost menținute în legea din 17 sept. 1839. Totuși interesele personale ale domnului au jucat un rol apreciabil în formularea unora din principiile acestor lămuriri, și poate că însăși decizia de a le elabora a pornit mai mult din aceste interese decît ca răspuns la numeroasele greutăți de interpretare la care dădea naștere Sobornicescul hrisov.

Aplicarea protimisului în practica juridică. În ceea ce privește documentele private și hotărîrile judecătorești din această perioadă, ele oglin-

¹² *Uric.*, VIII, p. 147.

¹³ Vezi D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturza*, Iași, 1947, p. 185—186; Gh. Georgescu-Buzău, *Un mare latifundiar în Moldova după tratatul de la Adrianopol: Mihail Sturza*, în S.M.I., I, 1957, p. 12, care citează memoarul boierilor. Domnul se justifică prin răspunsul anonim publicat în *Uric.*, IX, p. 1—21 (v. p. 5).

desc poziții destul de contradictorii. Se fac vânzări fără publicații¹⁴, ca și când progresul realizat de aceștia n-ar fi fost unanim apreciat, nici chiar în orașe, după cum a observat I. Nădejde. Răzeșii luptă contra celor ce vor să cumpere pământ în cercul lor de interese, dar mijloacele lor sînt adesea insuficiente, pe lângă dezbinările interne care procurau totdeauna aliați celor din afară¹⁵.

Deși Sobornicescul hrisov, în ediția din 1835, prevede că publicațiile de vânzare se fac prin divan, fără excepție, la 13 aug. 1837¹⁶ se constată că într-o vânzare de vii (probabil de mică valoare) din ținutul Tecuci făcută de comisul Andr. Donici, procedura de publicație timp de 6 luni este îndeplinită de judecătoria ținutului, prin isprăvnicie, așa cum ceruse anafora din 1819. Ulterior (1839), competența judecătoriei în această materie va deveni generală, degrevîndu-se divanul de controlul centralizat al vânzărilor și al aplicării protimisisului¹⁷.

Renunțările la protimisis se fac la vânzări în orașe, luînd o formulare puțin diferită de cea tradițională¹⁸, dar fără nici un progres, dimpotrivă, ca tehnică și precizie juridică. Fără a putea conchide că schimbul era, în practică, supus la protimisis, se constată că rudele procedează ca și când obiceiul s-ar aplica și acestui act.

Ion Mighiu făcînd un schimb cu vărul său Antohi Teclici, este *rugat*, de unchiul său, Gavril Pogăceanu, rudă numai în gradul trei, care a aflat de schimb, să nu-l facă așa cum a proiectat, ci să-i dea lui acea parte¹⁹. Fiii și fiicele participă la acte și în orașe²⁰ continuîndu-se și practica martorilor la act²¹. Cînd vistiernicul Iordache dă drept surorii sale Ruxandra Miclescu să răscumpere o pădure vîndută de C. Razul, el renunță

¹⁴ 15 sept. 1830 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 182, nr. 283); 10 mai 1830 (*ibid.*, p. 172, nr. 260); 1834 (Galați), 1836 (Bacău) și 10 oct. 1837 (Covurlui) (P.R., 1926, I, p. 210).

¹⁵ 15 iul. 1830 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 176, nr. 270): Frații Gheleme vînd o moșie lui Ilie Kogălniceanu, agă, trecînd în zapis prețul fictiv de 3250 în loc de 1500 de lei: ca să nu poată răscumpăra căpitanul Ion Mighiu, care avea parte cumpărată în sat de 120 de ani. Acesta cere dovada prin blestem și află prețul real la care răscumpără, dar ulterior el și mama sa vînd aceluiași boier. Fratele Iordache Mighiu, neintrebat, se protimisește, dar cîștigă Ion, pînă la Prut, nu știm în ce condiții concrete. Răzeșii sînt ostili căpitanului și cer să răscumpere ei (doc. din 29 oct. 1833, *ibid.*, p. 189, nr. 311); Nic. Burghilea cu soția și un fiu și Vasile Popa porușnic, vînd ispravnicului Vasile Glodeanu, respectiv 9 și 15 stj. din trupul Burgheleștilor (în Ghermănești), la 29 mart. și 31 mai 1831, dar la 12 mai 1836 Grigore Burghele răscumpără prin judecată, ca răzeș (în prima vânzare) și ca prim stăpînitor în a doua (vezi *Sur. și izv.*, XVII p. 184, nr. 290 și 292); 20 mai 1832 (*Sur. și izv.*, XIII, p. 81, nr. 84): se dau rămași la dritul răscumpărării prin paragrafie răzeșii de Romănești. Se luptau cu economul Parfeni Vartolomeu care cumpărase poienile Bojila și Buzduganu. Pentru procesul moșiei Drăcenii, care se desfășura în această perioadă, vezi mai jos, p. 349.

¹⁶ Solomon și Stoide, *Doc. tecucene*, III, p. 136—137, nr. 149.

¹⁷ Se scrie isprăvniciei „să pui în lucrare publicarisire în tot cuprinsul ținutului pe temelul aliniat 3 din Sobornicescul hrisov întărit de șase luni de zile spre știința tuturor“. Isprăvnicia instituie 6 publicații, în care nu s-a găsit „nicio fată“, iscălită „de pretendo-sare sau poate misitoare“; nu s-a ivit „lăcrămare“, nici în termenul de șase luni, „nici după termen pînă astăzi“. Se întărește stăpînirea cumpărătorului. (Mențiunea nevirii niciunui protimitar după termenul de șase luni era inutilă, fiindcă protimisisarea ar fi fost inoperantă, ca tardivă.)

¹⁸ 1834 citat: se vinde la Galați un loc de casă: „de a mea bună voe și a familiei mele fără a mai urma pe viitorime di-tre noi protimisis“.

¹⁹ 19 febr. 1835 și 25 iun. 1835 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 192—193, nr. 321 și 325).

²⁰ 1836 și 10 oct. 1837 citate.

²¹ 10 oct. 1837 citat, vezi și notele precedente.

la dreptul său, rămânând ca întreaga răscumpărare să profite surorii²². Rudele răscumpără de la răzeșii care au cumpărat cu un zapis „neformăluit“ — înainte de a fi trecut 10 ani de la vânzare²³.

În obște, protimisisul primului vânzător se aplică după vechiul obicei.

Cînd, în ocolul Cîmpulungului, Maria Răescu și soțul ei, ajunși în nevoie, vînd o poiană în munte, o fac „vînzătoare la carele s-au aflat acest sus numit Ion Floce, di la carele ești moșie“. Ei vînd ea și înainte, moșie piitoare în veci de veci, piitoare în veci nerăscumpărată²⁴. Se vinde rudei (văr) pentru a se evita contestațiile și se adăuga vechea clauză „or cine s-ar scula asupra aceștii moși(i) (vîndută piitoare în veci de veci) cu vreo price, eu să fiu răspunzător“²⁵.

*Proiectele de desființare a protimisisului din 1836—1837 și 1838—1839*²⁶. Un proiect de 2 articole din 1836 pentru ridicarea „de istov“ a protimisisului²⁷, adus în dezbaterile adunării obștești la 26 februarie 1837, declara (art. 1) desființat dreptul de preferință anterior, recunoscînd (art. 2) numai protimisisul convențional, reglementat pe larg de Codul Calimach, caracteristic pentru dreptul burghez. Proiectul, probabil prea îndrăzneț, a fost respins, socotindu-se că trebuie să se aștepte desăvîrșirea lucrărilor Comisiei de îndreptare a pravilei, instituită în 1833²⁸.

În 1838, același proiect, întregit cu unele dispoziții procedurale, relative la transferul de proprietate este pe larg discutat de Obșteasca adunare²⁹, la 10 decembrie 1838 și la 21, 24 și 26 ianuarie 1839. Tendințele din sînul adunării s-au conturat lămurit, producîndu-se și o semnificativă intervenție legislativă a domnitorului. Preambulul, ca și în 1837, se referă

²² 22 febr. 1832 (P.R., 1926, I, p. 210).

²³ 20 febr. 1837 (P.R., 1826, I, p. 210).

²⁴ 16 ian. 1833 (Ștefanelli, *Doc.*, p. 401—2, nr. 286). Menținerea protimisisului în această regiune, integrată unei economii mai dezvoltate, este cu atît mai semnificativă.

²⁵ 26 febr. 1835 și 20 oct. 1840 (*ibid.*, p. 406 și 416, nr. 289, 297).

²⁶ Fazele ce vor fi expuse aici, pînă la întocmirea proiectului din 17 sept. 1839, nu figurează în istoricul Sobornicescului hrisov, din introducerea ediției critice, citată.

²⁷ „An. parl.“ VII/2, p. 713 ; 866, menționat de I. Filitti, *Domniile române sub Regu-Jamentul organic*, Buc., 1915, p. 498.

²⁸ Cu această ocazie se discută cauzele întîrzierii produse în lucrările Comisiunii („An. parl.“, VII/2, p. 866 ; 869), C. Conachi și N. Canta, membri, arată (*ibid.*, p. 869—870) că „...aceia comisie încheată de cîteva cilenuri, între cari și d-lui căminar Flehtenmaher, de pe loc lipsită de ajutor de scriitori și de alte îndeminări, precum condici, hîrtie, cărți de pravile și altele, nu au lipsit însă prin strădania spătarului Iacovachi Veisa, a d-lui Flehtenmaher și a celor dintre noi care s-au întîmplat de față a aduna pre cît s-au putut prin tîlmăcire de prin alte condici de pravile, anexuri...“ ; „...s-au luat pe pravilistul Flehtenmaher și pe spătarul Iacovachi Vesia și s-au rinduit la comisia poliției, împreună cu aga Alecu Balș ; iar comisia pravililor au pîșit în lucrare pînă în ziua de astăzi. Lucrările făcute de la § 1 și pînă la § 100 toate au rămas la logofeție unde se vor fi aflînd negreșit și acum“. Se arată că este nevoie : „a)... ; b) de codurile de *pravili a celor nemțești, acele a lui Frideric și acele a lui Napoleon și celor vechi împărătești* (subl. ns.) ; c) de cilenuri cari să stea în lucrări măcar de trei ori pe săptămînă... ; d) între cilenuri să fie căminar Flehtenmaher, ca unul ce este și știutor pravilelor vechi și noi și să fie desărcinat de oricare altă îndatorire pentru ca să poată sta numai de aceasta. 1837 martie 5. ss. Costache Conachi ; logof. cavalier ; Cînta, log.“ Reluată după 1851, opera n-a putut fi terminată pînă la 1859.

²⁹ A.S.I., *Tr.* 1756, op. VI, 1995, doc. 16 citat. I. C. Filitti semnalează în treacăt proiectul din 1836/7, fără a-l distinge de acesta, reproduș și el în „An. par.“, IX/2, p. 68. Primul proiect se intitulă : „pentru ridicarea dritului protimisisului de răscumpărare“, iar al doilea „Proiect de pravilă pentru ridicarea dritului de protimisis“ (nr. 2133).

la „îndelungata ispită“ care a dovedit „că dritul de protimisis au prilejît feliuri de viclesuguri de proşesuri jignitoare *proprietăţii, cari se cuvin a fi în cât se poate mai slobodă în relaţiile sale* (subl. ns. — V. G.)“. Este punctul final al procesului deschis de Sobornicescul hrisov atunci cînd, invocînd pravilele, reclama un regim de securitate pentru proprietate.

Art. 1—2 au acelaşi obiect ca articolele corespunzătoare din proiectul din 1836. Pentru a elibera proprietatea de sarcinile care o grevau şi a-i clarifica situaţia juridică, art. 3 menţine vechile publicaţii de protimisis şi termenele cunoscute, cu simpla funcţiune de purgă a sarcinilor existente („jăluiri..., înpresurări, lipsuri de zestri, împărtaşiri de clironomii, zalogiri şi altele de asemeni“). Cei aflaţi în străinătate păstrează termenul de 5 ani, dacă între timp nu se mai întorseseră în ţară.

Art. 5 obligă pe răzeşii „cei împreună stăpînitori“ să iasă din indiviziune („a le hotări şi cu pietre a le stîlpi“) înainte de a păşi la vînzări de părţi. Cunoaştem acum semnificaţia acestor dispoziţii (vezi cap. precedent) şi nu mai insistăm aici. În Obşteasca adunare se propun două amendamente, din care unul³⁰ pleacă de la consideraţiunea să protimisisul fiind „un legiuit vechi obicei a pămîntului nu s-ar putea desfiinţa cu totul“. Totuşi se recunoaşte că „ar trebui a fi mărginit“, deoarece „întinderea acestui drit de astăzi aduce jignire dreptăţii personale“. Se propunea să fie desfiinţate pentru megieşi şi pentru rudele îndepărtate, nu şi pentru binale din tîrguri, vii, grădini şi livezi. Un al doilea amendament³¹ excepta de la protimisis numai vînzările între răzeşi. Stîlpirea, în caz de vînzare a părţilor de răzeşi, era totdeauna obligatorie.

La 26 ianuarie 1839, adunarea contopea cele două amendamente într-un proiect de *pravilă pentru ridicarea dritului de protimisis*³², împrumutînd din proiectul depus de logofeţie, unele dispoziţii procedurale din art. 3—5. Domnitorul³³ atrage atenţia, cu privire la protimisisul acordat fiilor emancipaţi, că „această pravilnicească eşire sau emansipaţie, măcar că e prevăzută de pravilă, însă este cunoscută Adunării că în aplicaţie urmează, fără nici o formalită în pămîntul acesta, încît ivindu-se o asemenea întîmplare este vederat că spre dovedirea adevărului au să urmeze proşesurile cele mai învăluitoare şi supărătoare odihnei familiilor“. Cu privire la „vînzarea măruntelor proprietăţi de prin tîrguri precum locuri de casă, feliuri de binale, vii i grădini“, domnul, constatînd omiterea lor, socoteşte aceasta „nu numai o însemnătoare îngreuer pentru desfacerea acestor proprietăţi, dar şi pricinuitoare de păgubiri şi de stinghireală negoşului prin îndelungarea formalităţilor...“. De aceea se propune: *a)* sau ridicarea protimisisului pentru bunurile respective; *b)* sau mărginirea lui, printr-o strigare de 40 de zile numai în oraşul în care se afla situat bunul.

³⁰ Propus de Aslan, hatman; M. Miculescu, agă; Catargiu; Gr. Krupenski; Gr. Carp, spătar; Gherghel, căminar; Bantaş, paharnic. Pus la vot, amendamentul intruneşte 15 voturi pentru şi 14 contra, vezi „An. parl.“, IX, 2, p. 68—71.

³¹ *Ibid.*, p. 71—72; (depus de spătarul Vasile Alecsandri şi susţinut de 10 membri: Gr. Tufescu, comis; Iordachi, spătar; Ilie Kogălniceanu, agă; G. Krupenski; G. Sturza; Krupenski, vornic; Balş, vornic; C. Balş; episcopul Romanului; Miculescu; contra 19 membri.

³² *Ibid.*, p. 68—70.

³³ *Ibid.*, p. 73, adresa domnească din 13 febr. 1839.

Adunarea își însușește prima soluție asupra celei de a doua propuneri și, fără altă motivare, declară că asupra primei chestiuni nu este cazul să modifice redactarea inițială (încheierea din 16 febr. 1839³⁴). Proiectul devine Legea din 5 mai 1839³⁵.

Legea pentru mărginirea dritului de protimisis din 5 mai 1839. Mesajul către adunare³⁶, prin care domnitorul, înainte de a întări această lege, rezumă realizările regimului în cel dintâi „period al catagrafiei“, vorbește de „dreptatea“ care a dat „proprietății închezășlului nerășuite“. Adunarea, în răspunsul său³⁷, declara: „În ramul giudecătoresc, unul din acele mai grele a organizației noă, au fost trebuință să urmeze feluri de modificații privitoare întru a închezășlului, pe cît se poate mai mult, dreptatea și siguranția proprietății...“ (subl. ns. — V. G.). Și adunarea își exprimă „deplină încredințare că veți găsi închipuire a ridica și greutatea ce mai sînt încă întru asemenea. Totodată ea va cunoaște și de a ei datorie a împreună lucra la acest de bine făcător obiect oricînd aceasta s-ar cere de la dînsa“. Interpretarea acestor declarații oficiale cere toată prudența; ele rămîn totuși semnificative. Adunarea înțelegea că „siguranția proprietății“, în sensul specific al epocii, expus mai sus, rămîne la ordinea zilei. În acest proces, în plină desfășurare, se încadra și legea tranzacțională din 5 mai 1839³⁸, care prevedea³⁹:

a) Abrogarea protimisisului la proprietățile din țîrguri: locuri de casă, binale (pe loc străin), grădini, vii (art. 1 = art. 2 al legii din 17 septembrie 1839).

Era o primă etapă de eliberare a proprietății urbane. Ministerul Dreptății însă, la 1 decembrie 1847, va încerca să restrîngă în mod ilegal sensul acestui text; în procesul A. Popa de la Tutova, se decide că art. citat nu privește decît viile cu bezman sau dijmă din țîrguri, nu și pe cele din sate care „împreună cu sadurile au și pămînt vecinic“. Rațiunea ar fi fost că în ultimul caz cumpărătorul, devenind „părtaș la moșie, fără a ave îmbăștinire“, s-ar fi violat dreptul acordat de lege răzeșului de a răscumpăra împotriva unui străin (Pastiea, ed. Codrescu, 1862, p. 800). În interpretarea ministerului, băștinășia apărea în declin, iar răzeșia, în sensul definit de lege, își afirma vigoarea.

b) Pentru celelalte bunuri, art. 2 acordă dreptul de protimisis următoarelor persoane, în ordinea enumerării lor: părinții, fiii și fiicele majore⁴⁰, frații și surorile majore, nevîrstnicii prin epitropii lor. Minorii ajunși la majoritate, chiar dacă epitropii nu l-au exercitat sau dacă n-au avut epitropi, nu mai pot invoca protimisisul. În al doilea și ultimul rînd vin răzeșii „împreună stăpînitori“, deci numai *vecinii* coproprietari, „împotriva oriși-

³⁴ „An. parl.“, IX/2, p. 73.

³⁵ *Ibid.*, p. 74, „Buletin“, foaie oficială, an. VII, nr. 41, din 25 mai 1839; „Foae sătească“, I, nr. 10, supl., 4 iun. 1839; Pastiea (1856), II, p. 22, nr. 8; Pastiea-Codrescu (1862), p. 168; Rezultă din expunerea noastră că textul legii definitive nu este același cu al proiectului supus la 20 febr. 1839 domnitorului spre întărire. Textul definitiv nu este reprodus în „An. parl.“. Totuși, I. Filitti, *loc. cit.*, fără a distinge între cele două redacțiuni, trimite pentru publicarea legii definitive la „Bul. of.“ din 25 mai 1839 și la „An. parl.“, IX/2 (fără pagină).

³⁶ La 26 febr. 1839 („An. parl.“, IX/2, p. 446—448).

³⁷ La 4 martie 1839, *ibid.*, p. 456.

³⁸ *Ibid.*, p. 74.

³⁹ Vezi textul definitiv în *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 892—893 (cu referințe la publicații oficiale). Prin *fișcircularnicul înalt ofis* din 9 iun. 1839, legea este comunicată divanului domnesc, arătîndu-se cum să fie pusă în aplicare.

⁴⁰ Ceea ce corecta omisiunea din § 7 al Sob. hrisov (v. p. 338).

cărui străin ce ar cumpăra în trupul moșiei lor, fără să fi avut el de mai înainte baștină sau legiuită cumpărătură sau *schimb* (subl. n.s. — V. G.) în acea moșie“. Protimisisul simplilor megieși și al rudelor dincolo de gradul al II-lea încetează. Chiar răzeșii nu-l mai exercită decât în cadrul aceluiasi trup de moșie, nu și de la trup la trup. Legea nu explică aceste expresii, care vor fi fost clare pentru epocă, deși anaforaua din 1819 ne-a arătat că și contemporanii aveau nevoie de precizuni, iar analiza textelor din Donici, la care trimitem, ne-a arătat că dificultățile erau reale. Legea din 1839 trebuie înțeleasă în lumina lămuririlor date de anaforaua din 31 octombrie 1819 (v. cap. X, secț. II). Boierilor intrați în răzeșii, ca răzeși de cumpărătură sau de schimb, li se asigura egalitatea de tratament cu cei de „baștină“, urmărită de boierime din secolul XVII și consacrată treptat ca un obicei care era receptat acuma în dreptul domnesc.

Art. 2, lit. b declară libere de protimisis vânzările între răzeși, ceea ce în sistemul legii era firesc. El presupune că în sînul răzeșilor nu mai sînt grade de preferință. Trecînd de la un răzeș coproprietar la altul tot devălmaș, bunul vîndut nu mai pîgubește răzeșia prin introducerea unui străin. *Cu acest mecanism protimisisul răzeșilor nu mai este bazat pe solidaritatea sîtească și de neam* (fie el fictiv), ci pe simplă indiviziune; totodată, este favorizat răzeșul cel mai înstărit, care poate acapara liber oricîte părți scoase în vînzare de cei sărăciți.

Art. 3 face din protimisis un drept „personalnic“ neputînd fi exercitat decât de titularul indicat de lege, și deci netrasmisibil la urmașii acestuia. O rudă dincolo de gradul al II-lea nu poate invoca protimisisul nici personal nici prin efectul unei transmisiuni ereditare sau de alt fel.

c) Prin art. 4, termenul de șase luni pentru efectuarea publicațiilor de protimisis este păstrat, deși se dovedise prea lung; dar cel de cinci ani fu redus la trei ani. În caz de exercitare a protimisisului, consemnarea banilor la „locul competent“ se face în 30 de zile de la depunerea cererii de rîscumpărare.

Art. 5 menține termenul de paragrafie (prescripția extinctivă) de 10 ani, prevăzut de rîspunsurile divanului din 1782, pentru cazul cînd publicațiile n-au avut loc (vînzare ocultă). Ea se aplica în cazul cînd nu s-au făcut publicații sau nu s-a luat în zapis iscălitura de renunțare la protimisis. Sobornicescul hrisov și Codul Calimach se găseau substanțial modificate. În viitor publicațiile se fac de către instanțele judecătorești („instanția competentă“) ca urmare a separării lor de cele administrative.

d) Art. 6 și 7 din lege corespund fără modificări art. 3 și 5 din proiectul logofetiei: publicațiile au și efect de „purgă“ a proprietății, iar *vînzarea de părți răzeșești trebuie să fie obligator precedată de hotărnicirea lor*.

Orice sarcină și pretenții asupra imobilului vîndut se anunță în termen de 6 luni (art. 6): termenul de publicație pentru protimisis devine un mijloc de clarificare generală a proprietății, o purgare de sarcini, la fiecare act de mutațiune, pentru a-i mări siguranța și a-i ușura circulația. Tendința se manifestase încă de la edictarea Sobornicescului hrisov în 1785. Era o măsură complexă, care avea și un aspect negativ, deoarece favoriza pe proprietarii funciari, reducînd garanțiile acordate creditului, capitalului bănesc, adevăratul element de bază al noilor relații. În dreptul capitalist clasic, sistemul de purgă va ține seama într-o mai mare măsură de interesele capitalului.

Toate aceste dispoziții, în măsura în care privesc protimisismul, urmăreau o limitare a instituției, ceea ce era firesc într-o lege intitulată „pentru mărginirea dreptului de protimisism“.

Reelaborarea Sobornicescului hrisov prin legea din 17 septembrie 1839. Soluția tranzacțională din mai 1839 a făcut mai necesară o nouă redactare la zi a Sobornicescului hrisov, încredințată Comisiei legislative⁴¹. Proiectul trebuia să cuprindă modificările recente, cu eliminarea părților abrogate. „Din nedeplinătatea rostirii sobornicescului hrisov din anii 1785, spunea mesajul, aplicația desvălind multe nedumeriri, Obșteasca obicinuită adunare au fost chemată din vreme în vreme a face întru unele pravilnicești lămuriri și într-altele îngrăditoare mărginiri, iar pe de altă parte chipul publicațiilor obștești după nedeplinătatea și metehnele ce înfățișă,... (s-a legiuit) a se face prin buletinul sătesc...“.

Comisia a sistematizat într-o nouă lege dispozițiile legale în vigoare, atât pentru protimisism, cât și pentru țigani⁴², fiind necesare trei modificări, pentru a se înlătura contradicția dintre Sobornicescul hrisov și Codul Calimach. Comisia preciza, de pildă, că § 4 care acorda creditorului un drept de protimisism (ca și Donici), nementionat în Codul Calimach⁴³, nici nu avusese aplicare în Moldova și cerea suprimarea lui. Ofisul domnesc de întărire a acestei legi n-a fost pînă acum publicat.

În noua sa formă, Sobornicescul hrisov⁴⁴ avea următorul cuprins :

Art. 1. menține interdicția daniilor de la săraci la bogați (alin. 1), în termenii Sobornicescului hrisov, păstrînd în mod inutil și sancțiunea acestuia (alin. 2) în caz de încălcare a interdicției sau de donație antedată.

Alin. 3 al art. 1 cuprinde lămurirea din 1835 privind definiția daniei ca act *intre vii* și definiția din 1836 a noțiunilor de „sărac“ și „stare de jos“.

Art. 2 menține abrogarea protimisismului („se ridică cu totul“) din art. 1 al legii din 5 mai 1839, privind proprietatea de prin țîrguri (locuri de casă, binale, grădini, vii)⁴⁵.

Art. 3 după ce repetă principiul din art. 2 al legii din 5 mai 1839 [„Iar cît se atinge de alte nemișcătoare averi (decît cele din articolul precedent — V. G.) pentru care în vremea de mai înainte au urmat a se cunoaște asemenea drit a protimisismului, să se păstreze el cu mărginire“], determină după aceleași criterii clasele de protimitari.

Art. 4 reproduce art. 3 al legii din 5 mai 1839.

Art. 5 consacră noul sistem de publicații, nu la divan, ca la 1785, ci la „instanția competentă“, prin Buletinul sătesc (Foaie sătească), mijloc mai modern de publicitate, care însă prin chiar numele organului de publicitate evoca structura rurală a țării. Era, tehnic, un progres față de citirea în biserică și chiar decît strigarea la țîrg prin intermediul mazililor (menținute și de Codul Calimach), dar adesea mai platonice în fapt. În art. 4 al legii din 5 mai 1839, nu figura mențiunea „Foi sătești“.

⁴¹ Formată din logofătul C. Balș, vornicii Iancu Cantacuzino, Sturdza și Sc. Miculescu și aga Ilie Kogălniceanu.

⁴² Vezi jurnalul din 17 sept. 1839 al comisiei, urmat de textul legii, „An. parl.“, IX/2, p. 471.

⁴³ Vezi mai sus, p. 299.

⁴⁴ Vezi ed. critică citată, p. 31—35; comp. „Foaia sătească“, I, nr. 32 supl. din 5 nov. 1839, broșură apărută separat (Iași, 1839), și „An. parl.“, IX/2, p. 472—8, după care cităm.

⁴⁵ Pentru extinderea acestui articol la viile din sate și interpretarea restrictivă dată la 1 dec. 1847, vezi mai sus legea din 5 mai 1839.

Publicația, neurmată de răscumpărare în termen de șase luni pentru cei din țară și de trei ani (în loc de cinci ani, ca pînă atunci) pentru cei înstrăinați, stinge dreptul de protimisis. Același efect îl are mezatul, dacă în termenul de șase luni cît durau publicațiile nu se ivise nici un răscumpărător. (În legea din 5 mai 1839 efectul extinctiv rezulta implicit din formularea art. 4 și nu se vorbea de mezat.)

Înăuntrul termenului de șase luni, respectiv de trei ani, sînt „datori pretendorii a-și pune depoziton banii răscumpărării la locul competent, în vadê de 30 zile, socotite de la ziua pornirii jalobei lor”⁴⁶. Art. 4 al legii din 5 mai 1839 adăuga: „sau (de la ziua) a iscăririi lor în publicații”. Termenul de 30 de zile fusese deja introdus prin ofisul circular domnesc nr. 68 din 20 iunie 1836 (art. 3). La 25 noiembrie 1839 a fost necesar să se precizeze prin anaforaua Logcfetiei Dreptății nr. 9547 din 25 nov. 1839 că zilele de vacanță (ale Tribunalelor) se scad din termenul de 30 de zile.

Art. 6 privitor la paragrafia (prescripția) de 10 ani, și art. 7 privind publicațiile și rolul lor de purgă a proprietății de orice sarcini, reproduceau art. 5 și 6 din legea precedentă.

Art. 8 decidea, pentru cazul cînd nu existau protimitari răscumpărători sau alți titulari de pretenții asupra bunului, că „instanția competentă”, avea dreptul de a întări vînzarea care, astfel, devenea „statornică”. Textul nou enunța mai clar decît cel precedent efectul de decădere din dreptul de protimisis, pe care îl producea nerăscumpărarea în termen.

Art. 9 (= art. 7 al legii din 5 mai 1839) repeta obligația răzeșilor de a-și stîlpi partea devălmașă înainte de a păși la vînzarea ei. Veche de 54 ani, ea va fi reamintită instanțelor și prin *șircularnicul înalt ofis* nr. 138 din 25 iunie 1843; iar la 27 noiembrie 1844 circulara Ministrului Dreptății nr. 7328 preciza că nici vînzările pe noroc de părți de pămînt răzeșesc (părțile litigioase), nu pot fi întărite.

Art. 10—12 n-au corespondent în legea din 5 mai 1839, iar art. 13—15 nu privesc protimisisul. Art. 10 reglementează mezatul obligatoriu pe care creditorul gacist trebuie să-l ceară „instanței competente”, în caz de neplată la scadență, dacă amanetul are ca obiect o vie, o moșie sau un țigan. Instanța face publicații ca la art. 5 din lege. În acest termen cei îndreptățiți la protimisis pot răscumpăra amanetul plătind datoria. În caz contrar, se trece la mezat, bunul se adjudecă celui ce oferise mai mult și se întărește acestuia stăpînirea printr-un hrisov gospod, împotriva căruia nu se poate ridica nici o cerere de răscumpărare pe bază de protimisis. Observăm că la 1835 facerea publicațiilor de mezat se cerea, ca și la 1785, divanului. La 1839 dispăre dispoziția de la 1785 și 1835 care, ca la Donici, consacra protimisisul creditorului față de străini. Art. 10 interzice creditorului gacist clauza de păstrare a bunului, în caz de neplată, în plină proprietate; lichidarea gajului trebuia să fie precedată de publicații prin instanță, și dacă nici un beneficiar nu se protimisea, era urmată de scoaterea bunului la mezat. Art. 11 prevede, ca la 1835, că la mezatul voluntar, la care nu se făceau publicații, se acorda celor îndreptățiți la protimisis un termen de 40 zile, conform condiceii politicești. Art. 12, potrivit § 1401 Cod Calimach, exclude protimisisul în materie de schimb, precizînd, ca la 1835, că schimbul nu poate fi atacat pentru leziune, iar vînzarea de drepturi virtuale nu comportă răscumpărarea.

Legea din 5 mai 1839 modifica partea întii a Sobornicescului hrisov, fiind votată de obșteasca adunare și întărită de domn. Legea din 17 septembrie 1839 restructura la zi Sobornicescul hrisov, în lumina tuturor modificărilor în vigoare, inclusiv a legii din 5 mai 1839, textul obținut fiind numai

⁴⁶ „An. parl.”, IX/2, p. 473.

întărit de domn. Sînt două acte normative, avînd fiecare o individualitate proprie ⁴⁷.

La 24 ianuarie 1859 ⁴⁸, judecătoria Fălcui aplica atît art. 6 din prima lege, citît și art. 8 din Sobornicescul hrisov (= legea din 17 sept. 1839). Era un exces de legalitate datorit ignorării faptului că a doua lege absorbise pe cea dintîi. Numai pentru perioada anterioară datei de 17 septembrie 1839 s-ar fi putut aplica legea din 5 mai 1839, eventual împreună cu textul din 1835 al Hrisovului (în măsura neabrogării lui la acea dată).

Sistematizarea de la 1839 a lăsat să subziste multe nepotriviri și dificultăți de interpretare, fiind necesar să se vină cu noi precizări. Astfel, la arendarea de moșii razeșești urma să se cerceteze la fața locului dacă arendarea s-a făcut cu știrea, precum și buna primire a obștii razeșilor care locuiesc pe acea moșie ⁴⁹. În caz de neunire între razeși, se va proceda la arendare prin licitație. Totodată, se interzice arendașului de a dobîndi în timpul arendării, părți de ale razeșilor din moșia respectivă.

Față de practicile contrarii ce se vor fi ivit, s-a cerut ⁵⁰ respectarea dreptului de protimisis al nudului proprietar la cumpărarea de case sau dughene ale bezmănarilor, oprindu-se tribunalele de a mai întări astfel de acte, fără știrea stăpînului fondului ⁵¹. Interesele boierilor și mănăstirilor, care aveau pe locurile lor din țîrguri și orașe un număr considerabil de bezmănări, erau prea mari pentru a se putea aplica legea din 1839 în sensul desființării și a protimisisului pe care stăpînul locului îl avea în caz de vînzare a „binalelor“ (construcțiilor pe locul său).

Astfel, în conflictul foarte acut care opune pe locuitorii Țîrgului Neamț și mănăstirea Neamțului, atît în hrisovul din 1823 al lui Ioniță Sandu Sturza invocat de mănăstire, citît și în acela din 1838 al lui Mihail Sturdza ⁵², invocat de țîrgoveți, se prevedea expres dreptul de protimisis al mănăstirii, neînțelegerea nepurtînd asupra acestui punct.

Această formă de protimisis se aplica mai departe în toate țîrgurile clădite, sub regim de bezman, pe moșiile boierilor și mănăstirilor. Legea din 27 mai 1848, desființînd „embaticul“ (bezmanul) de pe moșiile mănăstirilor pămîntene, excepta expres embaticul pentru locurile de casă și „acareturi“ prin țîrguri, pentru locuri de vii, vaduri de moară și poduri ⁵³.

La 31 martie 1855, cînd Ana Balș se declară dispusă de a renunța la dreptul său de bezman, pe partea orașului Piatra Neamț situată pe moșia sa, desființare ce ar fi atras și dispariția protimisisului corespunzător, ea nu proceda în sensul unei reale eliberări a proprietății orășenești, deoarece reclama în schimb o serie de împovărătoare privilegii de factură feudală, privind în deosebi monopolul vînzării băuturilor ⁵⁴. La 13 octombrie 1856 ⁵⁵, în autorizația dată de Căimăcămie postelnicului Balș, pentru înființarea

⁴⁷ Raportul dintre cele două legi este mai just înfățișat în ediția critică din 1958 a Codului Calimach, p. 892, decît în aceea a Sobornicescului hrisov, p. 10 și 12, n. 1.

⁴⁸ 24 ian. 1859 (*Sur. și izv.*, XVII, p. 253—254, nr. 510).

⁴⁹ Ofisul domnesc nr. 3 din 19 ian. 1846.

⁵⁰ Adresa nr. 1390 din 16 aug. 1840 a Secretariatului de Stat.

⁵¹ Circ. din 10 mai 1843 a Logofetei Dreptății.

⁵² *Doc. ist. econ.*, II, A, p. 360—361, nr. 237 (docladul din 19 iun. 1850 al sfatului Departamentului Dinlăuntru către Secretariatul de Stat).

⁵³ „Buletin“, foaie oficială, Iași, nr. 42 din 27 mai 1848; vezi *Cod. Calim.*, ed. 1958, p. 895.

⁵⁴ *Doc. ist. econ.*, II, A, p. 387—388, nr. 259.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 413, nr. 274.

țirgului Ivești, pct. 8 prevede că țirgoveții pot trece locul lor, în totul sau în parte, oricui, prin „vînzare, dăinuire sau zestre... după pravilele țării și cu știința proprietarului“, fiind subînțeles că acesta, dacă nu-și dădea învoirea, trebuia să-și exercite dreptul de protimisîs. La 19 oct. 1839 logofeția preciza că nu s-a desființat protimisîsul la vînzările de țigani (Hasnaș, *Adunare*, p. 220).

Între 1835 și 1839 mai multă coerență se observă în reglementarea succesivă a mezaturilor, în sensul unei reduceri maxime a incidenței lor — și așa destul de slabe — cu protimisîsul⁵⁶. Întreaga materie — de o importanță crescîndă pentru dezvoltarea creditului⁵⁷ — a fost resistemati-zată la 29 ianuarie 1846 prin Pravila precum să se urmeze mezaturile⁵⁸.

O mențiune tîrzie a Sobornicescului hrisov într-o hotarnică legalizată de judecătoria Fălciu la 16 noiembrie 1857⁵⁹, ne arată aplicarea cu totul nouă a dispozițiilor lui. Legalizarea se face „rămînînd ca (în — V. G.) termenul de șase luni i acele 15 zile lăsate di așăzămînt pentru respect pus tot acum în lucrare prin organul redacției Foilor oficiale să atistează validitatea proprietății“. După expirarea termenului, judecătoria constată la 24 ianuarie 1859⁶⁰ — adică după 14 luni — că nu s-au ivit reclamații și că astfel se închide dreptul de reclamații a celor „cu locuința în prințipat“, nu și celor „petrecători piste hotar, cărora după stipulație art. 6 din legea atin-gătoare de mărginire dritului de protimisî(s) întărită cu ofisu cătră Sfatul ocîrmuitor din anul 1839 mai 5 supt no. 35 i art. 8 din Sobornicescul hrisov, să acordeză termen de 3 ani... calculat de la data zisului... buletin“. După expirarea și a acestui termen, avea să se dea *legalizația* definitivă, „garan-tuitoare și în priivirea pretențiilor acestor di piste hotară“.

Caracterizarea generală. Modernizarea protimisîsului la 1835 și la 1839 n-a fost legată de articolele respective (1432 urm.) din Codul Calimach, cel atît de puțin apreciat și de marele boier C. Conachi la 1831 și de

⁵⁶ Licitajiile voluntare nu mai aveau nevoie decît de întăritura judecătorească (adresa nr. 1592 din 10 mart. 1835 a Logofeției Dreptății), putînd avea loc, pentru bunuri nemișcătoare, și la mai puțin de 40 zile, dacă vînzătorul o cerea (adresa nr. 4885 din 20 sept. 1845 a logofeției). Licitajiia necesară din cauza nedepunerii prețului de către primul adjudecator, nu mai avea nevoie de publicații (adresa nr. 5195 din 24 aug. 1844 a logofeției).

⁵⁷ Vezi C. C. Angelescu, *Creditul în Moldova de la 1848 la 1864*, în *Dezvoltarea economiei Moldovei, 1848—1864*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1963, p. 383—427.

⁵⁸ Vînzările prin mezat de moșii întregi sau parte de moșie peste 30 de fălci se fac (art. 1) prin divanul de apelație, potrivit art. 330 din Reg. org. Mezaturile pentru vii, case, dughene, alte acareturi și părți razeșesti pînă la 30 fălci, se fac (art. 2) prin judecătoria de ținut, cu incuviințarea divanului de apelație, iar cele de la Iași, prin divan (art. 3). Adjudecarea (hareciuirea) necesita depunerea unor garanții că prețul va fi consemnat în termen (art. 4). Prin ofisul circ. nr. 28 din 17 febr. 1847 și circ. Ministerului Dreptății nr. 33 din 10 mart. 1859 se revine la dispozițiile Reg. org., în sensul că termenul de 40 de zile de la facerea publicațiilor pînă la adjudecare trebuie respectat în toate cazurile. Circ. Ministerului Dreptății nr. 50 din 28 ian. 1860 precizează că zilele de vacanță nu se scad din termenul de licitație, dar adjudecarea se poate amîna din cauza lor.

⁵⁹ *Sur și izv.*, XVII, p. 253, nr. 510.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 253—4, nr. 510; vezi *ibid.*, p. 247—8, nr. 496 și 498, doc. din 5 mai și 9 sept. 1854, privind publicațiile care acum se făceau în „Foaea satească“ pentru o vînzare și o cumpărătură a cîp. Ion Mighiu în Scrivulen. În anul 1855, după „termenul de șase luni al publicației prin Foaea satească“, judecătoria Fălciu „încredințază sta-tornica stăpînire“, după ce la început *încredințase* (autenticase) actul în vederea publicării (4 oct. 1854).

Cărvunari la 1822, ci de Hrisovul din 1785, al cărui text, la 1839, era de nerecunoscut. Se afirma un atașament față de vechea lege feudală, elogiată la 1835 de boierii care făceau opoziție lui Mihail Sturdza. Hotărîtor pare să fi fost interesul de a se păstra ca un cod special reglementarea din Hrisov privitoare la țigani (căreia nu i se adusese aproape nici o modificare, dar care n-ar fi intrat ușor în Codul Calimach, unde art. 27, consacrand robia, o declara totuși contrară dreptului natural).

Reforma de la 1839 a pornit — sub raport politic — din sînul boierimii. Un curent, am zice mai radical, la care participă domnitorul, logofeția și jurisconșulții redactori ai proiectelor, impun proiectul din 1836—37 și revin, cu încercările lor, la 1838—39. El întîmpină opoziția unei majorități nehotărîte a adunării, care se oprește la mijlocul drumului între trecut și soluția de viitor a proiectelor. În raport cu răzeșii, adunarea consideră că protimisul mai poate servi boierilor și îl centrează aproape exclusiv pe aceste raporturi. În schimb, în funcțiunea lui de apărare a vechii solidarități răzeșești, protimisul este redus de boierime la minimum, rămînînd întemeiat numai pe c o p r o p r i e t a t e, nu și pe rudenie, cu o consacrare a intereselor boierilor intrați în răzeșii cu scopul de a le încorpora domeniul lor. Protimisul propriu-zis de rudenie este redus la cercul părinților, fiilor și fraților-surori.

Desființarea protimisului de rudenie, devălmășie și vecinătate numai pentru locurile de casă, binale, vii și grădini, cu originea pe care i-am văzut-o, dovedește că era vorba de o măsură promovată direct de păturile orășenești. Totuși boierii erau încă larg interesați în aceste forme de proprietate, pentru ca abrogarea să fi fost și pentru ei acceptabilă. Am văzut că la această dată unele pături orășenești se arată legate chiar de formele mai retrograde și nesigure de protimis din obiceiul pămîntului, anterior sistemului de publicații al Sobornicescului hrisov. Oricum, eliberarea în curs a proprietății urbane va folosi, obiectiv, nu boierimii în căutare de capitaluri, neangrenată suficient în procesul de producție pe bază de perfecționare a tehnicii, ci burgheziei comerciale și industriale, în formație.

În preambulul proiectului din 1838, nerespins ca atare nici de adunare, este din nou afirmat principiul proprietății libere și absolute, schițat cu timiditate în Sobornicescul hrisov, definit mai clar cu prilejul Regulamentului organic, dar neaplicat integral la această dată, din cauza caracterului iobăgîst al relațiilor agrare menținut în Moldova. Boierimea urmărea numai eliberarea u n i l a t e r a l ă a proprietății ei funciare, expropriind pe țărani de toate garanțiile și drepturile lor feudale. Totuși, mișcarea de eliberare nu putea lăsa la o parte pe răzeși sau pe posesorii de moșii. Proprietatea capitalistă și-a creat peste tot regimul antifeudal de care avea nevoie, proclamînd formal egalitatea juridică pentru toți. De aceea îi vedem pe răzeși beneficiind, adesea fără voia lor, de acțiunea boierilor în vederea eliberării proprietății. O dată declanșat acest proces — în condițiile obiective în care el se desfășoară — menținerea privilegiilor funciare ale boierimii va deveni cu atît mai imposibilă, cu cît ea venea să se grezeze pe o proprietate despre care se pretindea că trebuie să fie liberă și absolută.

Ca structură tehnică, legea din 1839 se situează pe linia nouă a dreptului burghez. Găsim și de data aceasta o parte din boierime în rolul

de purtătoare momentană și mai mult involuntară a înnoirilor succesive ale sistemului juridic, care îi favorizau interesele, pînă în clipa cînd, treptat, modernizarea dreptului — chiar cu ritmul lent și nesuștinut din Comisia de codificare de la 1833 — va deveni un factor cu acțiune dizolvantă față de vechile relații iobăgiste și structuri feudale, alăturîndu-se acțiunii determinate, pe care o exercita dezvoltarea efectivă a forțelor de producție.

Reforma din 1839 rămînea mult sub nevoile reale ale relațiilor de proprietate din Moldova în acea epocă. În proiectele din 1836 și 1838, aceste nevoi își găsiseră expresii mai îndrăznețe. Cîțiva ani mai tîrziu (1842), N. Suțu, promotor moderat al modernizării agriculturii, industriei și al mijloacelor de transport și de credit, se va declara categoric împotriva protimisisului în cunoscutele sale *Notions Statistiques sur la Moldavie*⁶¹ publicate în 1849. Încă o dată, nici la Suțu abolirea protimisisului nu presupunea încetarea monopolului funciar al boierilor, după transformarea lor în proprietari quiritari, ci simpla reducere a țărănimii clăcașe la rangul de proletariat agricol.

Ilustrarea noilor condiții ale acțiunii de cotropire a răzeșilor și gradul avansat de descompunere a răzeșiilor cu structura de obște. În aceste răzeșii trebuie să distingem elementul țărănesc, direct legat de producția moșiei ce stăpîneau, de cel mazilesc care adesea se întrepătrunde cu cel dintii, dar nu rămîne mai puțin o categorie relativ privilegiată, cu constante preocupări de ascensiune socială. Această pătură se afla în contact de colaborare, dar și în conflicte puternice cu marea boierime pătrunsă în răzeșii.

Vom aminti rolul protimisisului într-o regiune cu vechi tradiții răzeșești, care se afla acum într-un avansat stadiu de destrămare: satele Ghermănești și Drăceni, din ținutul Fălciului, pe malul Prutului, acolo unde se ridica faimoasa movilă Răbiiia⁶². În perioada de care ne ocupăm, pe fondul masei de răzeși săraci sau mijlocii, se desprind cîteva familii de mazili și două ramuri de mari boieri.

Stăpînirea neamului Darie începe cu o cumpărătură din 20 iunie 1665 a lui Darie, spătarul, în Ghermănești, pentru părțile unei Maria Toboș, după care urmează alte cumpărături, la care nu știm direct cum va fi fost folosit protimisisul. Către 1746, stăpînirea neamului Darie nu pare să fi fost efectivă, dar după 1760, cu paharnicul Darie Velișco⁶³, descendența poate fi urmărită precis (Costin Darie paharnic, Iordachi Darie postelnic în

⁶¹ *Notiții statistice asupra Moldaviei*, trad. T. Codrescu, Iași, 1852, p. 104; Victor Slăvescu, *Viața și opera economistului Nicolae Suțu, 1798—1871*, Acad. Rom., „Studii și cercetări”, LVIII, 1941, p. 315: „Dacă d-l Chevalier se plinge de prejudecățile și legile din Franța... ce să zicem de legile care, pe de o parte, paralizază creditul și, pe de alta, împiedică pe proprietar să dispună de lucrul său, închirîndu-l sau vînzîndu-l cutărei sau cutărei clase de cumpărători!”

⁶² Pentru amănunte factice asupra structurii răzeșești și asupra dezvoltării stăpînilor în această regiune, vezi Gh. Ghibănescu, *Sur. și izv.*, XVII.

⁶³ *Ibid.*, p. LIX—LXII și documentele citate. Ghibănescu presupune că Darie, pentru a cumpăra în răzeșie, trebuie să fi fost răzeș sau rudă de răzeși. Nu cu necesitate. După intrarea lui Darie în răzeșie, observă Ghibănescu (p. LXVI), „nefiind scrisori vechi de moșia... răzeșii admit judecata marelui logofăt de a se socoti moșia Ghermăneștilor pe 8 bătrîni”, din care neamul Darie avea 1½ și Burghelăștii 1.

1825). În același timp cu Darie, intra în răzeșie Marcu Burghilea care cumpăra în 1673⁶⁴ partea lui Ionașco unul din bătrînii moșiei. Descendenții lui se luptă cu Ioniță Loghin, al cărui neam trăia pe bătrînul Loghinesc, iar la 1785⁶⁵ Burghieștii își aleg partea lor.

La 23 septembrie 1792 cumpără în Ghermănești și un Gheleme, căsătorit cu Catinca Darie, tatăl fraților Gheleme ce vor apărea mai tirziu ca protimitari la vînzările făcute de mama lor.

În Drăcenii vecini, fostul mare medelnicer Ioniță Miclescu, nepot de fiu al lui Gr. Miclescu, urmașul lui Lupu trei logofăt, care cumpărase în 1623, apare ca stăpînitor în răzeșie la 23 iulie 1754⁶⁶. Ca zestre, partea lui trece după 1796 la Nic, Dimachi și este schimbată de acesta la 1 mai 1816⁶⁷ cu Lieștii vornicului Iordache Roset.

La 1819—1820⁶⁸, moșia era arendată Buzneștilor. Postelnicul Iordache Roset, fiul vornicului, o vinde la 27 februarie 1829⁶⁹ agăi Ilie Kogălniceanu, încheind însă un act aparent de arendare⁷⁰, tocmai pentru a înlătura protimisisul rudelor lui Roset și al răzeșilor din Drăcenii. La această arendare-vînzare, se protimisește, pe de o parte, vărul vînzătorului, hatmanul Matei Roset⁷¹, iar pe alta, un grup de răzeși înstăriți⁷², Ioniță Buzne, Iordache Negre, cărora li se adaugă un Vasile Popa, avînd îndărățul lor și un grup mai larg de răzeși mai săraci⁷³. Aceștia susțin că s-a vîndut moșia lor strămoșească, după Ionașco, bătrînul, precizînd că Iordache Roset fusese cumpărător, nu băștinaș, ca și cînd în acest caz protimisisul de răzeșie ar trece înaintea celui de rudenie al lui Matei Roset. În realitate răzeșii invocau un protimisis de primii stăpînitori (vînzători), care avea tendința să treacă înaintea aceluia de rudenie. Răzeșii cer să se facă prin blestem dovada simulării. Murind Matei Roset, care părea înclinat să accepte protimisirea răzeșilor, văduva lui adoptă aceeași soluție, dar Ilie Kogălniceanu vrea să se vîndă prin mezat⁷⁴.

La 6 iunie 1830⁷⁵, divanul respinge cererea de răscumpărare a lui Ioniță Buzne și a celorlalți răzeși, cu motivarea că „pravila și obiceiul pămîntului... zic, întâi protimisis⁷⁵ este a rudeniei de aproape pînă la al 2-a văr, și apoi a răzeșilor ce vor fi dintr-un bătrîn cu vînzătorii și apoi a celorlalți răzeși din trupul acei moșii și după aceasta a megieșilor“.

⁶⁴ *Sur. și izv.*, XVII, p. LXIV (doc. 26 mart. 1783, p. 86, nr. 77). După o judecată care ar fi luat Burghieștilor zapisul de stăpînire, ei stăpînesc neturburați 110 ani, zapisul găsindu-se la răzeșul Carpu, care n-avea amestec în bătrînul moșiei contestate. Judecata episcopului de Huși și a fostului mare ban Darie Donici redă Burghieștilor zapisul și îi recunoaște stăpîni.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 94, nr. 82.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 29, nr. 33. De la această dată, vechii răzeși îi recunosc cei trei bătrîni cumpărați, dar boierul cere și bătrînul sterp pe care îl preluaseră răzeșii prin desherența de obște, care nu profita și boierului nebăștinaș. Deosebit de aceasta „să scoală niamul celor ce sînt vînduși și vor să stăpînească iar moșie ce au vîndut-o“ (*ibid.*, p. 30). Ei practicau un retract de obște, chiar fără ca actualul stăpînitor să aibă intenția de a vinde. Neamul Bighiului susține că la 1623 nu vînduse logofătului Lupu.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 133—5, nr. 163.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 146, nr. 190; cf. p. XLI: probabil.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 168, nr. 250 (27 febr. 1829); p. 172, nr. 260 (10 mai 1830).

⁷⁰ *Ibid.*, p. 173, nr. 262 (19 mai 1830).

⁷¹ *Ibid.*, p. 172, nr. 260, răscumpărare acceptată de Ilie Kogălniceanu, fiind rudă cu Matei Roset.

⁷² *Ibid.*, p. 172—3, 182, nr. 259, 262, 283 (9 și 19 mai 1830; 15 sept. 1830), aceasta din urmă, jalbă către divan să se oprească mezatul cerut de Ilie Kogălniceanu; se făcuse plîngere la gen. Kiselev.

⁷³ *Ibid.*, p. 182, nr. 284 (18 ian. 1830): răzeșii nemaiputînd suporta cheltuielile „trec“ lui Buznea drepturile lor de răscumpărare, pe cît pare să rezulte din act.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 182, nr. 285 (21 ian. 1831).

⁷⁵ *Ibid.*, p. 181, nr. 282. Corect: protimisire.

Această motivare are o importanță considerabilă. Pravila invocată nu este nici Sobornicescul hrisov, nici Codul Calimach sau Armenopol, ci Manualul lui Donici (§ 4), deși formularea divanului se apropie mai mult de obiceiul formulat în anafora din 31 octombrie 1819 decât de § 4 citat. Este încă un caz de inaplicare a Codului Calimach în materie de protimis și de afirmare a obiceiului pământului, mai ales când litigiul pune în discuție relații de răzeșie.

La 31 ianuarie 1831 văduva lui Matei Roset, răscumpărătorul, îl acceptă cumpărător cu 9600 lei pe Buzne, de la care primește 300 galbeni⁷⁶, dându-i și o bucată de moșie în arendă⁷⁷, Buzne primește „toate hîrliile vechi și nouă”, care îl vor duce în închisoare. Intervin neînțelegeri pe care numai le bănuim. La 3 martie 1833⁷⁸, I. Buzne face o însemnare pentru urmașii săi, să știe că i s-au luat documentele moșiei de către spătarul Iacovachi Veisa, directorul marei Logofeții, fără să i se dea adeverință și fiind trimis slujitor la aga Ilie Papucic.

Din declarația arhimandritului Veniamin Roset, din 30 iunie 1837⁷⁹, aflăm că el deține documentele, ca unul ce numărase Catrinei Buzne, soția lui Ioniță, lei 10 500, valoarea a 300 galbeni, cu care fratele său hatmanul Matei Roset răscumpăraseră moșia de la Ilie Kogălniceanu.

La 12 august 1837⁸⁰ Buzne era închis de câteva luni, în piră cu Ilie Kogălniceanu pentru răscumpărare. La 2 octombrie 1837⁸¹ el declară că va restitui (arhimandritului) cei 10 500 de lei, dacă hătmăneasa îi restituie cei 300 de galbeni dați de el (s-ar înțelege că răscumpărarea lui Buzne stă în picioare, fără a se vedea clar temeiul acestei soluții).

La 21 septembrie 1837⁸² Ecaterina Buzne se plînge din nou că soțul său stă de 8 luni închis. Urmează multe alte plîngerii, unele la Consulatul rusc. La 22 februarie 1838⁸³ se dă sarcină logofeției dinăuntru să stăruie ca Buzne să dea banii și documentele, după care să fie eliberat; la 28 ianuarie 1838⁸⁴ soția arătase Consulatului că soțul ei ar fi pe moarte.

La 14 decembrie 1843⁸⁵, răzeșii din Drăceni trăitori în Leușeni iau asupra lor cheltuielile de judecată cu aga Ilie Kogălniceanu pentru bătrînul Hărăț, deoarece văduva lui Ioniță Buzne (acum decedat) nu mai poate duce procesul. Se face „analoghon” pentru partea de stinjeni a fiecăruia, inclusiv văduva.

Agă Ilie Kogălniceanu, viitorul vornic, cumpăraseră la 28 iulie 1826⁸⁶ în Ghermănești de la Catinca Darie, fiica paharnicului Darie Velișco și partea acestuia, sub forma unei

⁷⁶ *Ibid.*, p. 182—183, nr. 286 (31 ian. 1831).

⁷⁷ *Ibid.*, p. 183, nr. 287 (31 ian. 1831).

⁷⁸ *Ibid.*, p. 182, nr. 283.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 203, nr. 357. Arhimandritul finanțase pe Buzne (socotind 300 de galbeni = 10 500 de lei). Acesta răscumpăraseră moșia de la hătmăneasă (socotindu-se 300 de galb. = 9 600 de lei), iar aceasta, din banii primiți, acoperise, cu întârziere, răscumpărarea ei către Ilie Kogălniceanu (7 000 de lei), păstrînd diferența.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 203, nr. 358 (jalba Ecat. Buzne către divan).

⁸¹ *Ibid.*, p. 204, nr. 361.

⁸² *Ibid.*, p. 204, nr. 360.

⁸³ *Ibid.*, p. 205, nr. 362.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 206, nr. 368.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 222—223, nr. 431. Bătrînul Hărăț nu făcea parte din cei patru ai lui Miclescu, trecuți la Rosetești și vinduți la 1829 lui Kogălniceanu.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 158, 221, nr. 223, 426; doc. 18 iul. 1830 (p. 177, nr. 272) spune că ar fi vîndut Ion Mighiu cu maica sa Catinca Darie; ori aceasta era căsătorită cu Gheleme. Ion Mighiu cumpără 3 stj. de la Maria, soția lui Manole Darie (nepot de frate al Catinicăi Darie-Gheleme) și fiii ei (20 mart. 1830, p. 171, nr. 254); Ion Mighiu va răscumpăra și de la V. Glodeanu, *ibidem*, p. 185, nr. 296.

arendări simulate. Prețul real era de 1500 lei ⁸⁷, iar prețul din contraînscris, 3250 lei, diferența reprezentând „facerile de bine” către vânzătoare. La această vânzare se protimisește Iordachi Mighiu — rudă și răzeș? — pe motiv că nu fusese întreat. Divanul ⁸⁸ dă drept de răscumpărare lui Ion Mighiu care se înțelege cu căminarul D. Gheleme să răscumpere moșia numai pînă în Prut. Ion Mighiu susținuse că partea vîndută era moșia strămoșească a lui și ceruse să probeze prin blestem caracterul fictiv al arendării și faptul că se pusese în act un „mai sus preț” ⁸⁹. Ilie Kogălniceanu instigase pe căminarul D. Gheleme, minor neiscălit în actul de vânzare, să atace acuma vânzarea și să ceară să răscumpere ⁹⁰. Amintim că la cumpărătura lui Ilie Kogălniceanu de la Ion Gheleme (soțul Catincăi Darie; era aceeași vânzare?) se protimisește și banul Iordache Fote, ca megieș (neîntreat), prin moșia sa Mera din Valea Cînepii ⁹¹.

La 10 noiembrie 1841 ⁹², celălalt fiu al Catincăi Darie, serdarul Alecu Gheleme, cere să-și răscumpere partea sa în moșia părintească (dobîndită de tatăl său la 23 noiembrie 1795 ⁹³), pe care în timpul cînd era minor și fără a se iscăli în act, mama sa o vînduse lui Ion Mighiul. Prin învoiala din 12 decembrie 1841, răzeșii din bătrîni Moșesc, Căzănesc și Loghinesc, care nu mai pot ajuta cu bani pe Ion Mighiul în lupta contra lui Ilie Kogălniceanu, renunță în favoarea celui dintîi, la drepturile lor de răscumpărare ⁹⁴. La 1 februarie 1843, lui Alecu Gheleme i se recunoaște dreptul de a răscumpăra de la Ion Mighiul, la prețul de 1500 lei, veniturile moșiei compensîndu-se cu dobînda banilor ⁹⁵. Era moșia vîndută la 28 iunie 1826 de Catinca Darie, lui Ion Mighiul și răscumpărată de acesta la 15 iulie 1830. La 11 iunie 1845 ⁹⁶ Ion Mighiul după ce cîștigase răscumpărarea de la Ilie Kogălniceanu, hotărînicește părțile cîștigate și de la serdarul Al. Gheleme. La 16 februarie 1848 ⁹⁷ Ion Mighiul cumpără o bucățică de loc din Cotul Ghermănești, de la cumnata sa, soția lui Năstase Mighiu. În act se înserează o clauză nouă de renunțare: „nimai avînd nime a mai pretenderisi vreodată”. Nu se fac publicații, fiind vânzare între rude, dar se cere privighetorului de ocol să întărească actul „după formele ce să păzesc astăzi poftind și paznicii de au încredințat cu iscălitura și cu punere pecetii sătești”. La 6 februarie 1846 ⁹⁸ Ion Mighiul este în conflict cu răzeșii de Ghermănești care își făceau siliște de sat pe locul lui, și îi silește să-și facă gard. La 4 martie 1846 ⁹⁹ se judecă cu răzeșii de Merești, cu stolnicul din Ghermănești și cu căpitanul Gr. Burghel. La 8 decembrie 1846 ¹⁰⁰ același Mighiul cumpără părțile Arhireștilor din bătrînul Loghin.

Documentele păstrate permit și un mic, dar grăitor bilanț bănesc și moral al celor aproape două decenii de luptă pentru pămînt. În optzece ani de procese cu Ilie Kogălniceanu, răzeșii din Ghermănești cheltuiseră

⁸⁷ *Ibid.*, p. 177, nr. 272.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 176, nr. 270 (15 iul. 1830).

⁸⁹ *Ibid.*, p. 173, nr. 263 (19 mai 1830).

⁹⁰ *Ibid.*, p. 176, nr. 269 (14 iul. 1830): mama sa, născută Darie, nu vînduse din zestrea sa (în care caz vânzarea ar fi fost validă), ci din moșia părintească. Cîștigă la judecătoria, dar fiind vorba de un act domnesc, se trimite pricina la divan. Gheleme, devenit serdar, cîștigă.

⁹¹ *Ibid.*, p. 164, nr. 236 (23 mart. 1827).

⁹² *Ibid.*, p. 215, nr. 403.

⁹³ *Ibid.*, p. 162, nr. 228.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 216, nr. 406.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 221, nr. 426.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 225, nr. 441.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 233, nr. 462.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 227, nr. 444.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 227, nr. 445.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 229, nr. 453.

576 lei și 29 parale ¹⁰¹. Încheindu-se la 3 ianuarie 1845 ¹⁰² cheltuielile făcute de Ion Mighiul cu aga Ilie Kogălniceanu, de la 1830 încoace, se ajunge la suma de 10 531 lei, 20 parale și purta următoarea rugămintă către urmași: „fiind eu în stare bătrînețelor și apropiindu-mi-să sfârșitul și fiindcă am cheltuit toată stare ce am avut pe acest pământ... noi ca uni ci ne-am tot judecat n-am putut a ne griji după cuviință“, rugându-i pe aceștia să împlinească lipsa, dar vedem că și după 1845 activitatea procesivă și acaparatoare continuă ¹⁰³.

În proporții asemănătoare sau mai reduse, aproape fiecare răzeșie moldovenască ne-ar putea furniza exemple de acest fel. Vom semnala aici rolul ideologic al băștinășiei de obște în descompunere, fiecare, de la o vreme, susținind că este „mai băștinaș“ decât ultimul sosit. Este vizibil că folosirea protimisisului se face, efectiv, de către cel mai înstărit, care manevrează adesea masa răzeșilor de rînd, al căror sprijin nu este neglijabil și care sînt chemați uneori să facă față luptei contra marclui boier, și prin efortul lor bănesc. Mijloacele de constrîngere extraeconomică folosite de acesta, cu ajutorul statului feudal apar în toată realitatea lor. Nu trebuie însă minimizezate nici piedicile pe care această luptă le ridică în calea mării boierimi. Economicește însă, față de cheltuieli și nesiguranța stăpînirii, rezultatele nu puteau fi decît negative pentru toți, în proporții variabile ¹⁰⁴. Exemplul nostru ilustrează și implicațiile de finanțare, de camătă și de speculă asupra prețurilor de răscumpărare, pe care le avea aplicarea protimisisului. În fine, întîlnim actele simulate, menite să înlăture această aplicare, și prețurile majorate fictiv, pentru a o face practic nerentabilă. Locul blestemului, ca mijloc de probă în plin secol al XIX-lea, arată și el nivelul înapoiat la care se rezolvau încă aceste conflicte. Fondul lor de interese însă era puternic determinat de noile relații capitaliste, de condițiile pieții care se lărgea după 1829, în interior și în exterior, deschizînd perspective mai largi de acțiune a păturilor mijlocii, la oraș, și în cadrele statului în plină transformare ¹⁰⁵. Formele legăturii cu pămîntul însă, care dădeau expresie acestor noi relații și interese rămîneau în mare parte înapoiate, și protimisisul, cu întregul lui fond de condiționare a proprietății, se lega de trecut, devenind în mod vizibil o piedică, ale cărei efecte economice erau neîndoios negative.

Ultimele afirmări ale protimisisului. Paralel cu procesul de lichidare treptată a protimisisului feudal, constatăm că dreptul moldovenesc de tranziție creează noi forme de protimisis, rămase necunoscute și nepuse încă în lumina cuvenită.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 180, nr. 279 (doc. din dec. 1830, data cînd începe ținerea socotelilor).

¹⁰² *Ibid.*, p. 225, nr. 442.

¹⁰³ În lumea răzeșilor, Mighiul nu mai era propriu-zis un element țărănesc. Dar cheltuielile făcute de marea masă a țărănimii răzeșe pentru apărarea pămînturilor a fost un important factor de sărăcire; vezi Ec. Negruți-Munteanu, *Aspecte noi ale procesului de ruinare economică a țărănimii moldovene la mijlocul sec. XIX*, în S.C.Ș., Ist., Iași, 1961, f. 1, p. 88.

¹⁰⁴ Figura lui Ion Mighiul se desprinde, semnificativ, din complexul de interese în conflict. El își poate înzestra pe unul din fiii săi (căminarul Scarlat) cu 80 de fălci de moșie, casă, 1 plug, o trăsură, 4 cai și 16 boi și vaci, vezi *ibidem*, prefață.

¹⁰⁵ Cf. *Istoria României*, III, p. 950 și urm., și studiile citate mai sus, p. 109—111; adde Gh. Platon, *Din lupta mării boierimi pentru acapararea de noi pămînturi în prima jumătate a sec. XIX, la Balta Brateșului*, în S.C.Ș., S.S.Ș., Iași, 1955, nr. 3—4, p. 87—110.

a. *Autoprotimisirea țiganului vîndut*. Simple rezoluții domnești și încheieri ale Sfatului Administrativ ¹⁰⁶ dintre anii 1839 și 1844 creează, în favoarea robului vîndut de stăpînul său, un protimisis asupra propriei sale persoane, pentru a promova procesul de dezrobire a țiganilor, care în curînd avea să fie realizată pe cale legală. Aci protimisisul este folosit într-un scop progresist și în sensul dezagregării relațiilor feudale. Pentru legătura acestei tehnici de răscumpărare cu aceea a răscumpărării din rumînie, folosită la 1746, a se vedea capitolul VIII, secțiunea I.

b. *Protimisisul proprietarului la vînzarea sadurilor de către țăranul șezător pe moșie, care a obținut autorizația administrativă de mutare (art. 18 alin. 2 din legea din 1851)*.

Țăranul care se mută, cu autorizație administrativă, poate dispune de sadurile sale, dar numai în favoarea altor săteni de pe aceeași moșie. Clasa dominantă a socotit totuși și în Moldova — ca și în Țara Românească, la alcătuirea legii agrare a lui Barbu Știrbei — că și această infimă creștere a bazei funciare a sătenilor trebuie drămuită, și de aceea prin art. 18 alin. 2 citat s-a permis proprietarului moșiei să cumpere preferențial via și livezile clăcașului strămutat. Apetitul latifundiar al boierimii moldovene se manifestă deci din plin și cu o rigoare, de care nu trebuie să ne mai mirăm că va fi mai intransigentă încă, atunci cînd se va pune problema împroprietăririi generale a țăranilor.

Această nouă formă de protimisis feudal, la o epocă atît de tîrzie, oglindește caracterul seniorial al raporturilor dintre proprietari și țărani. El exprimă nu o solidaritate de familie, ci nevoile economice unitare ale domeniului feudal, pe care boierii reușesc să le apere, împotriva unei mai libere circulații a bunurilor între săteni, circulație stingheritoare pentru formele prea caracteristice de proprietate condiționată încă existente în Moldova.

Am văzut că aceiași boieri luptau pentru desființarea, în general, a protimisisului, ca fiind o piedică la libera circulație a proprietății, dar numai în măsura în care această libertate se îmbița cu transformarea proprietății feudale în proprietate individuală absolută.

¹⁰⁶ Anaforaua nr. 547 din 22 martie 1839: „... Sfatul luînd aminte că dreptatea robului de a se răscumpăra cînd se vinde de stăpînul său cu prețul ce dă cumpărătorul este viderat potrivit omenirei și fără jignirea dritului stăpînesc, au propus... că un robu ce are îndămănare de a se răscumpăra... ar trebui a se protimisi de a da el prețul cu care stăpînul seu ar vroi a-l vinde la alții”. Domnul decide: „Se încuviințază și se va publica spre obștească știință”. Rezoluția domnească pe anaforaua nr. 2046 din 9 oct. 1839; „În vînzare de acum înainte să fie chemați față înseși acei țigani, și cînd ei vor da înscris în Cameră că nu voiesc a se răscumpăra, atuncea numai să se poată vinde”.

La 17 mai 1840, sfatul decide că se cheamă numai capul familiei care reprezintă tot sălașul vîndut. Încheierea sfatului din 10 aug. 1840 că termenul în care un protimitar depune banii răscumpărării nu poate fi decît cel „legiuit de pravile în curgerea publicațiilor de șese luni”, adică cel de șase luni al Sobornicescului hrisov.

Încuviințarea sfatului din 10 mart. 1843 prevede că țiganul dezrobît, dacă este insolubil, nu se poate vinde creditorului cu titlul de dare în plată. Altfel creditul făcut țiganului în vederea răscumpărării sau a fost dat cu viclenie, pentru a-l robi din nou, și atunci creditorul ar trebui să-și piardă banii, sau a fost de bună credință, și atunci creditorul se va despăgubi prin slujba țiganului, fie în alt mod. Vezi pentru toate aceste acte, *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, II, 1855, Iași, p. 56—58, nr. 547—551.

c. *Protimisisul proprietarului la alipirea — către alt sat de pe moșia sa — a satului desființat pentru cădere sub plafonul de 15 gospodării* (Instrucțiunile catagrafiei din 1851, § 8)¹⁰⁷. O a treia formă tardivă de protimisis, cu un caracter special și epizodic, se produce tot la 1851, fiind creată de § 8 din instrucțiunile obligatorii ale catagrafiei din acel an. Este o formă diferită de cele cunoscute, dar strict legată de structura feudală a proprietății funciare în ultimii ei ani de existență.

Instrucțiunile constată că împovărarea sătenilor la executarea boierescului sau *relele lor deprinderi* au provocat dislocarea multor sate, reducându-le baza demografică de existență, sub minimum necesar, pe care instrucțiunile îl fixează la 15 gospodării. Cu prilejul catagrafiei, satele căzute sub acest plafon sînt supuse unei comasări, prin alipire la satul cel mai apropiat, „protimisindu-se însă totdeauna proprietariul moșiei pe care s-ar afla asemenea sat dacă el va avea și alt sat pe acea moșie”.

Dacă proprietarul în stare a o face, nu și-ar exercita acest protimisis, el pierde „dreptul convenit a slujbașilor volnici și a lucrului boierescului”. Totodată, locuitorii satului desființat se alipesc de altul, exterior moșiei, și urmează soarta acestui sat, pentru calculul numărului de slujitori volnici datorat de sat și pentru prestarea boierescului. Dacă proprietarul moșiei pe care se află satul desființat nu îndeplinește condițiile de protimisis, din lipsă de sat apropiat, decăderea de mai sus nu se produce, dar alipirea la alt sat străin se face cu efecte numai de ordin fiscal: plata birului și prestarea hăvalelelor. În acest caz, în catagrafii, locuitorii alipiți urmează a fi distinși prin tehnica de înregistrare, și continuă să lucreze la stăpînul inițial care beneficiază de ei și la calculul slujitorilor volnici.

Aplicarea acestei ultime norme se complică în cazul cînd satul desființat depinde de o moșie răzeșească, în care se găsește introdusă o față boierească. În acest caz, numai „fața” boierească are dreptul la boieresc în natură și la slujbași volnici, în timp ce răzeșii convertesc obligator în bani ceea ce li se datorează cu titlu de lucru (clacă). De aceea, instrucțiunile prevăd că locuitorii satului, desființat ca nume, vor fi judicios împărțiți între proprietari, fără obijduirea răzeșilor, iar cota convenită boierului va fi distinsă în catagrafii, potrivit tehnicii de mai sus și cu același scop ca boierul să le poată include în calculul slujitorilor volnici. Instrucțiunile precizează că este vorba de un boier cu părți „alese, hotărîte și stîlpite” în cadrul răzeșiei.

Ca și în cazul protimisisului prevăzut de legea rurală din 1851, avem de-a face și aici cu o energică apărare a pozițiilor feudale ale proprietarilor de moșii, pentru a-și asigura și conserva baza de exploatare a domeniului boieresc, sub regimul de prestații obligatorii.

În atingerea acestui scop, puțin interesa că se făcea apel la o tehnică juridică — protimisisul — care, cu funcțiunea ei străveche și tipic feudală, era dezafectată, simțitor lichidată și contrară intereselor generale ale proprietarilor funciari, așa cum acestea se găseau antrenate în sistemul noilor relații cu un caracter capitalist tot mai accentuat.

¹⁰⁷ *Manualul administratio*, II, p. 69—70.

Aceste ultime momente din evoluția istorică a protimisisului feudal confirmă funcțiunea complexă și adesea contradictorie a acestei interesante și viguroase instituțiuni, precum și fidelitatea cu care transformările ei urmăresc pe acelea ale proprietății feudale în general.

Desființarea protimisisului prin Codul civil din 1864. Spre deosebire de Țara Românească, unde reforma s-a realizat la 1840, în Moldova principalele forme de protimisis feudal au fost desființate numai prin Codul civil intrat în vigoare la 1 decembrie 1865. Acest cod nu mai consacră expres nici protimisisul convențional de tip burghez. El lăsa însă să persiste protimisisul specific raporturilor de bezman, în măsura în care astfel de raporturi, născute anterior, continuau să fie supuse dispozițiilor Codului Calimach, în virtutea art. 1415 cod. civ. 1864. De aceea, la 1873, 1875 și 1905¹⁰⁸, Curtea de casație a decis că vânzarea bezmanului, fără știrea proprietarului locului, atrage pierderea dreptului vândut. Dînd, pe baza Legiurii Caragea, o soluție contrară în procese identice, la 1912 (v. mai jos, p. 364, n. 24), Curtea de casație menținea pînă în plin secol al XX-lea, în statul național unitar, un vestigiu al dualității de legislație dinainte de 1865.

¹⁰⁸ *Codul Calimach*, ed. 1958, p. 929.

CAPITOLUL III

DESFIINȚAREA DREPTULUI DE PROTIMISIS ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Secțiunea I

PROBLEMA PROTIMISISULUI ÎN ORAȘUL BRĂILA DUPĂ ÎNCETAREA REGIMULUI DE RAIA

Regimul proprietății funciare la Brăila, după realipirea la Țara Românească. Prin actul din 2/14 septembrie 1829 semnat la Adrianopol de Rusia și Turcia, o dată cu tratatul principal de pace, orașele și teritoriile din stînga Dunării, cu regim de raia, ocupate de Turcia, erau realipite Țării Românești. Potrivit art. 431 din Regulamentul organic al Țării Românești, bunurile imobiliare urmau să fie date „după dreptate înapoi adevăraților stăpîni“, iar cele fără stăpîn identificat, ca și cele nepreluate într-un anumit termen, deveneau bunuri ale statului.

Aplicarea noului regim derivînd din actul din 2/14 septembrie 1829 s-a făcut pentru toate orașele de către o Comisie de administrație provizorie¹ („de vremelnică oblăduire“).

La Brăila, aplicarea protimisisului a dat naștere unei reglementări speciale care s-a extins, apoi, și celorlalte orașe redobîndite la 1829 sau organizate potrivit Regulamentului organic.

La Brăila, Comisia a atribuit unui mare număr de străini — atrași în mod special — terenuri construite și mai ales neconstruite. Acestea, în scurt timp, au făcut obiectul unor transmisiuni prin vînzare sau moștenire, pe care tribunalul local a fost chemat să le întărească, ridicîndu-se astfel două probleme de drept: dacă beneficiarii unei astfel de atribuiri au un drept de proprietate transmisibil asupra terenurilor dobîndite și dacă actele de transmisiune sînt sau nu supuse protimisisului de drept

¹ Vezi Ioan. C. Filitti, *Organizarea Brăilei...*, în „Analele Brăilei“, 1930, p. 5.

comun. Tribunalul a sesizat guvernul, iar străinii interesați au cerut să li se recunoască dreptul de a cumpăra case și magazine „fără de poprire pentru a lor întrebuințare”, adică un drept de proprietate liberă, absolută asupra acestor bunuri.

Contradicțiile din sinul clasei dominante în rezolvarea problemei dreptului de protimisis la Brăila. Prin jurnalul din 24 august 1835, sfatul administrativ, pe baza unei ample argumentări juridice², avizează că vânzările făcute pînă acum „nu pot fi supuse la nici o desbatere și tribunalul local are să le întărească”, deoarece procedarea comitetelor a fost „cu totul potrivită țării și trebuințelor vremii”. Orașele nu puteau fi repopulate numai cu pămînteni care, strămutîndu-se de unde locuiau, n-ar fi adus stăpînirii un spor efectiv de activitate și venituri. „Brăila, ca un port de la care să nădăjduiește înflorirea comerțului țării” este datorare să acorde avantaje „celor ce însuflețesc acest comerț”, și care pot împodobi orașul „cu așezări și cu lăcuințe comerciale trebuincioase la dezvoltarea unui port ce acum se deschide”. Pentru cumpărările viitoare pe același temei ca și pînă acum, sfatul administrativ propunea ca ele să fie socotite „continuatie” a celor deja făcute și „să aibă... aceeași cădere la întărirea tribunalului”, iar pentru tot ce privește aceste proprietăți, străinii să fie supuși „la toate ca și pămîntenii”.

Departamentul Dreptății avînd și el să se pronunțe cu privire la acele „feluri de prigoniri... cu cerere de protimisis” ce se produsese în fața tribunalului, a opinat că darea locurilor de către stat, neconstituind o vânzare, nu poate fi supusă la protimisis, și că nu este posibilă aplicarea lui nici vânzărilor (de terenuri atribuite) pe care străinii le făcuseră între ei, după atribuire. Pe viitor însă, cei ce vor să nu fie supuși „la consecvențele acestei pravile de protimisis”, vor trebui să-și vîndă terenurile prin mezat, statul însă va putea continua să le dea fără mezat, fără ca actul lui să fie supus protimisirii cuiva.

Domnitorul Al. D. Ghica³ trimite chestiunea spre dezbateri obicinuitei obștești adunări, a cărei comisie judecătorească⁴ propune adunării ca sudiții străini să beneficieze de regimul recomandat de sfatul administrativ pentru cumpărăturile viitoare, numai dacă se naturalizează conf. art. 379 § 5 din Regulamentul organic, iar protimisisul să nu se aplice nici acestora nici cumpărătorilor de imobile, indiferent de data și de forma vânzării (mezat sau vânzare simplă).

Adunarea⁵ își însușește prima propunere a comisiei și avizul sfatului administrativ cu privire la regimul protimisisului. Domnul⁶ găsește că art. 379 § 5 invocat nu era aplicabil în speță, iar regimul restrictiv pentru tranzacțiile viitoare ar împiedica dezvoltarea orașului. Adunarea⁷ renunță

² „An. parl.”, VI, 1, p. 159—161, unde se arăta că stăpînirea, „a priimit” prin tăcerea ei, vânzările făcute tuturor naționalităților de către comitete, care, ca „organe ale stăpînirii”, au săvîrșit un „act public”, ce nu se mai poate „dărăpăna” (anula), printr-o măsură retroactivă (care ar da „la porunca ei putere și asupra celor mai nainte făcute”), care „nu este priimită de nici o legiuire”.

³ Cu ofișul nr. 548 din 14 oct. 1835, „An. parl.”, VI, 1, p. 159.

⁴ Formată din Gr. Băleanu, Ștefan Bălăceanu, Radu Cornescu și Dumitrache Urianu, *ibid.*, p. 161; avizul din 20 ian. 1836.

⁵ *Ibid.*, p. 161—162 (raportul nr. 54 din 31 ian. 1836).

⁶ *Ibid.*, p. 162—163 (ofișul nr. 113 din 16 febr. 1836).

⁷ Cu raportul nr. 87 din 5 mart. 1836 (*ibid.*, p. 163).

la aplicarea art. 379 § 5, dar cere ca sudiții străini care vor primi loturi de la stat în viitor să dea o declarație că se supun personal și pentru tot ce se atinge de *avutul* lor, „pravililor pământenești după toată puterea lor“. Modelul declarației era luat din ofisul nr. 449 din 18 ianuarie 1831 al prezidentului plenipotent al divanurilor obștești extraordinare. Domnul⁸ obiectează din nou că termenul de *avut* „are o lățime nemărginită la însemnarea lui“, și propune să fie înlocuit cu cel de proprietate. Adunarea⁹ constată că termenul de „avut“ figura — greșit — în traducerea românească, pentru „*propriété*“ din originalul ofisului din 1831, și face rectificarea cerută. La 1 mai 1836¹⁰, Al. D. Ghica aproba pentru orașul Brăila, și implicit și pentru Giurgiu, un regim nou, potrivit căruia „se arădica... cu totul dreptul de protimisis în orașul Brăilei“ și oricine avea „voie a face cumpărătoare de... nemiscătoare averi într-acel oraș, după ce... vor da în scris la maghistratul (consiliul — V. G.) orașului, că se vor supune la toate lucrările pravilelor pământenești“, folosindu-se modelul de declarație amintit.

La 10 iunie 1836¹¹, la propunerea comisiei administrative și a adunării obștești, domnul decide că străinii ce se vor așeza în orașul Severin, nou construit, vor avea aceleași drepturi ca și străinii din orașul Brăila.

Acest conflict direct între vechiul protimisis și noile stări de lucruri ce se creau în porturile dunărene, reamenajate sau în curs de construire, este semnificativ. Desființarea protimisisului s-a dovedit imediat necesară și a fost realizată, oarecum rapid, dar nu fără dezbateri de ordin politic și juridic, pe care am socotit util să le indicăm mai sus. Hotărîrea finală a fost ca în orașele respective să nu se mai aplice protimisisul sub nici o formă. Problema care se pusese însă era limitată la regimul proprietăților dobîndite de străini, fiind logic ca protimisisul să nu se aplice nici în tranzacțiile dintre străini, nici în cele încheiate de ei cu pămînteni. Din nimic însă nu rezultă abrogarea protimisisului la vânzările între pămînteni. Este încă un exemplu de înceata și confuza destrămare a vechilor așezări feudale chiar în orașele care se găseau în fruntea dezvoltării social-economice.

Secțiunea II

DESFIINȚAREA DREPTULUI DE PROTIMISIS

Proiectul din 1840 și dezbaterea lui. În octombrie 1831 se elaborase un prim „proiect pentru mărginirea dreptului de protimisis“, care n-a fost publicat pînă acum și la care I. C. Filitti¹² face o laconică aluzie,

⁸ Cu ofisul nr. 233 din 2 apr. 1836 (*ibid.*, p. 164).

⁹ Cu raportul nr. 124 din 21 apr. 1836 (*ibid.*, p. 164—165).

¹⁰ *Ibid.*, p. 165 (ofisul nr. 304).

¹¹ *Ibid.*, p. 48 și 328—329 (ofisul nr. 406).

¹² *Principatele române*, p. 272, care trimite la dos. 10/23 al Min. de Externe (proiectul din 31 iul. 1831). Urmează o trimitere la I. M. Bujoreanu, *Colecțiunea legilor*, I, 443, dar la această pagină se găsește Legiuirea Caragea, și nici un alt text din Colecție nu pare să se refere la proiectul citat.

adăugînd că P. Kiselev l-a aprobat, pornindu-se la aplicarea lui provizorie, fără să arate în ce constă ea. Nu credem că acest proiect se deosebea mult de cel care, după intermediul din 1835—1836, privind porturile dunărene, este trimis de domn, Alex. Ghica, la 8 ianuarie 1840¹³ Obșteștii adunări, avînd următorul cuprins :

Art. 1. „Cădere de protimisis la nemișcătoare lucruri și la țigani vor avea întii părinții și copiii vîrstnici, al duoilea devălmașii“.

Art. 2. „Judecătoria va da vînzarea în cunoștința celor cu cădere de protimisis, și dacă aceștia, în patruzeci de zile, socotite din ziua primirii înștiințării, nici banii prefului vor răspunde, nici se vor lepăda de protimisis, atunci judecătoria va adeveri zapisul și vînzarea va fi desăvîrșită ; se va lipi acea vînzare la ușa judecătoriei în cursul acei vremi, dîndu-se și prin Buletin“.

Art. 3. „Pentru cei în cădere de protimisis, care, lipsind afară din hotarele țării, nu vor fi îngrijit să-și orînduiască pentru o asemenea întimplare vechil cu deplină putere și să îl facă cunoscut judecătoriei locului sălășluinței sale, pentru aceia nici o excepție nu se va face ; ci judecătoria, îndeplinind toate celelalte forme orînduite prin articolul de mai sus, va adeveri zapisul dupe sorocul de patruzeci de zile și vînzarea va fi desăvîrșită“.

Art. 4. Textul neschimbat al art. 3 din legea votată, reproduc mai jos.

Art. 5. „Vînzarea lucrurilor nemișcătoare și a țiganilor, cînd se va face prin judecătoria locului, judecătoria va adeveri zapisul de vînzare, după ce mai întii va cerceta cu cea mai mare băgare de seamă documenturile ce se vor înfățișa de către vînzători și se va încredința, cu destoinică dovadă, că vînzătorul este bun stăpîn pe lucrul ce voiește a vinde, și că acesta nu este zălogit nici secestrarisit, nici supus la vreo pretenție de zestre“.

Art. 6. Instituie o taxă de 20 lei pentru publicație conf. art. 2.

Art. 7. „Paragrafurile 6, 7, 8, 9, 10 și 11 de la capul 2-lea, partea 3-lea din Pravila pămîntului, precum și oricîte alte dispoziții se vor împotrivi la această de acum legiuire, se desliințează, și rămîn pentru totdeauna desputernicite“.

La 8 februarie 1840, cu raportul nr. 2, comisia judecătorească¹⁴ propune : „ori să rămîie în ființă paragraful din Condica țării cu adevărata ei înțelegere... Sau, mai bine, să se aridice protimisisul cu totul ; căci, proiectul acesta, nu numai nu întîmpină viclesugul, ce se întrebuintează astăzi între vînzători cu cumpărătorii prin canalul mezatului, dar îi silește a-i face și fără caracter, lucru ce nu se cuvine nici de cum unei bune legiuri. Iar pentru vînzările ce se va fi făcut pînă acum, se va urma dupe pravilă“.

Prin acest interesant document¹⁵ se recunosc oficial viclesugurile ce se comit, din cauză că protimisisul devenise o povară în circulația bunurilor imobiliare ; se înregistrează procedeul la care se recurge, pentru a se ocoli într-o formă legală protimisisul : vînzarea prin mezat, obicei a cărui origine data de la finele secolului XVIII, în ambele țări. Dar

¹³ Ofisul nr. 26, trimis lui Barbu Știrbei, fostul secretar al Comisiei de redactare a Regulamentului organic, și care, ca mare logofăt al dreptății, îl citește la 9 ian. 1840 în ședința adunării, „Bul. of.“ nr. 13 din 18 mart. 1840, p. 49, „An. parl.“, IX, 1, p. 432 urm. ; vezi și I. C. Filitti, *Domniile*, p. 79.

¹⁴ Formată din Ștefan Bălăceanu, Ioan Cocorescu, Constantin Belu și Constantin Zătoreanu, vezi „An. parl.“, IX, 1, p. 433—434.

¹⁵ Istoricii protimisisului nu-l folosesc ; nu se găsește citat nici de I. C. Filitti, în lucrarea amintită.

deosebit de grăitoare este perplexitatea comisiei care propune alternativ : sau desființarea, sau menținerea protimisisului cu revenirea la o „adevărată înțelegere“ a Legiurii Caragea. Pentru a se înțelege sensul acestei propuneri, trebuie să precizăm că, împotriva soluției oficiale consacrate la 1837¹⁶, comisia dădea textului controversat din Legiuire, următorul înțeles : „cel cu cădere de protimisis să priimească de la vânzător numai a zecelea parte din prețul lucrului ce s-au vîndut, iar vînzarea către cumpărător să rămîie nebîntuită, căci de era într-alt fel trebuia neapărat să se coprinză, între pricinile paragrafului 44 de la lista 20 pentru care se strică vînzarea..., și împrejurarea aceasta, adică : cînd zapisul vînzării de lucruri nemișcătoare nu va fi formăluit dupe coprinderea § 8 de la list. 14“.

Argumentul este ingenios, și interpretarea comisiei echivala — după cum am văzut mai sus — cu un sistem de lichidare indirectă a protimisisului, prin transformarea lui într-o taxă de 10% din prețul lucrului, pe care protimitarul o încasa de la părțile care îl „expropriaseră“ de dreptul său. Sistemul, după părerea comisiei, ar fi fost cel pe care l-a voit și l-a instituit Codul din 1818 — cînd deci am fi avut o adevărată lichidare indirectă a protimisisului — dar pe care actele interpretative din 1825 și 1837 l-ar fi răstălmăcit, asigurînd protimisisului, pînă în 1840, o aplicare integrală, neavută în vedere de Legiuirea din 1818. Pe această cale, Legiuirea apărea, retrospectiv, mult mai progresistă, în materie de protimisis, decît devenise efectiv, prin interpretările din 1825 și 1837. În realitate, printr-o interpretare creatoare a unor texte lacunare și confuze, comisia atribuia acestora un conținut ce izvora din nevoile și tendințele de la data interpretării, nevoi și tendințe care evoluaseră mult față de 1818 și de 1825.

Propunerea din 12 martie 1840¹⁷, semnată de șase membri ai adunării, cerea să se „facă deslușire pentru asemenea pricini de protimisis la vînzările săvîrșite pînă acum, cum adică să se urmeze, dupe pravilă, a zecelea parte ? sau dupe deslușirea pitacului domnesc“. Cu alte cuvînt, se cerea să se decidă dacă interpretarea Legiurii Caragea, propusă acum de comisie, avea efect retroactiv ca normă de interpretare, făcînd să dispară interpretarea pitacului din 1825 chiar pentru vînzările încheiate sub imperiul lui, sau dacă, dimpotrivă, noua dispoziție, păstrîndu-și caracterul interpretativ, avea să-și producă numai efecte pentru viitor, ca o lege ordinară.

O altă propunere, din aceeași zi¹⁸, semnată de alți 6 membri, cerea ca „dreptul de protimisis fiind întimplător, iar nu înființat de la întărirea și publicuirea legiurii cei noi despre precădere, să nu mai fie priimită nici o jalbă în urma aceștei legiuri, și numai cele intrate pînă atunci se vor judeca după pravila cea veche“.

Legea de desființare a dreptului de protimisis din 15 martie 1840.
În ședința din 12 martie 1840, adunarea votează desființarea protimisi-

¹⁶ Vezi mai sus, p. 324.

¹⁷ „An. parl“, IX, 1, p. 434, semnată de Const. Gr. Ghica, Dimitrie Chinezu, D. Sărățeanu, D. Urianu, Anastasie Dedulescu și Gr. Filipescu.

¹⁸ *Ibidem*, semnată de C. Ghica, C. Cornescu, C. Filipescu, C. Faca, D. Fălcoianu și N. Filipescu.

sului, fără a schimba titlul proiectului care vorbea de „mărginire”¹⁹. Noua lege a intrat în vigoare la 25 martie, „cînd se socotește că publicuirea va fi ajunsă pe la toate locurile judecătorești”.

În art. 1 al legii principiul eliberării proprietății de condiționarea prin protimisis, se îmbina cu principiul retrograd că numai creștinii pot fi proprietari de imobile și de țigani. „Căderea de protimisis la vînzări de lucruri nemișcătoare și țigani se desființează²⁰ de acum înainte. Dobîndirea proprietății de moșii, vii și țigani, nu se poate cuveni decît feților ce vor fi de rit creștinesc”.

Art. 2 reglementează noul sistem de adevărire a zapiselor de vînzare, adică autentificarea lor, care trece la judecătorii, ca pentru orice alt act.

Potrivit art. 3, „Cînd să vinde lucru sădit sau clădit pe loc străin și închiriat, stăpînul locului are cădere la răscumpărarea aceluia lucru”. Este dreptul de preferință al stăpînului „ființei lucrului”, în caz de vînzare a dreptului de suprafață sau de emfiteuză, în vederea consolidării proprietății dezmembrate. Menținerea acestei forme de protimisis oglindește importanța stăpînirilor embaticare pentru boieri și mănăstiri îndeosebi în orașe, precum și interesul lor de a avea la îndemînă un mijloc juridic de consolidare a stăpînirii, prin reunirea folosinței cu nuda proprietate, ori de cîte ori noile condiții economice, în continuă dezvoltare, ar fi dovedit avantajoasă o astfel de consolidare.

Prin art. 4 se desființează § 6—11 (P. III, Cap. 2) din Codul Caragea (v. mai sus, p. 315 urm.) și orice alte dispoziții contrare.

Art. 5 consacră principiul drepturilor cîștigate: „Ori cîte reclamații cu dreptul de protimisis vor fi pornite pînă acum și se vor porni pînă la zioa întăririi și publicurii acestii legiuiri, să vor putea judeca după pravila cea veche a țării, iar după întărirea legiurii și publicuirea ei, a nimului (în „Buletin”: nimunua — V. G.) jalbă de protimisis nu va mai fi primită”²¹.

Pentru a întemeia această soluție din art. final al legii, domnul se referea în ofisul nr. 346 la propria concepție a adunării despre pitac, formulată în 1837, cînd îl declarase act interpretativ, încorporat deci pravi-

¹⁹ „An. parl.”, IX, 1, p. 434—435, supusă spre întărire domnului, cu raportul nr. 197 din aceeași zi; întărirea are loc la 15 martie, cu ofisul nr. 175, vezi „Bul. of.”, nr. 13, din 1840, p. 49; „An. parl.”, IX, 1, p. 435—436; cf. și *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 214, ca „Proiect de legiuire”. Actul de întărire spune că proiectul de mai sus se transmisese obșteștii adunări cu ofisul nr. 26 din 8 ianuarie 1840, precizîndu-se însă că adunarea l-a votat, modificîndu-l în sensul textului citat de noi după ediția critică, unde lipsește proiectul supus adunării; cel reproduș de noi mai sus, are alt obiect decît legea finală, neavînd cu această lege decît două articole comune, art. 4 și 7.

²⁰ „Astfel boierii cari compuneau adunarea, renunțară din propria lor inițiativă la căderile de protimisis ce contribuiseră atît de puternic la conservarea moșiilor băștinașe în sînul aceleorași neamuri”, I. C. Filitti, *Domniile*, p. 79. Pentru complexul proces istoric ce stă îndărătul așa-zisei „proprii inițiative” a boierilor, vezi expunerea din text și din cap. precedente.

²¹ 10 mai 1841 (Iorga, *Teleajen*, p. 65, nr. 79); în 1838, judecătă pentru moșia Drajna între cumpărător și lanache Andriescul. Acum trage la judecată Ioniță, fratele lui lanache, „cerînd ca să răscumpere această moșie supt cuvînt că noi am fi cumpărat-o de la fratele său lanache”. Nu se vede soluția procesului; 31 aug. 1843 (*ibid.*, p. 68, nr. 83): „după ce s-au desființat protimisisul”. Editorul a trunchiat actul și nu se vede în ce ordine de idei se face această mențiune, nici nu se indică unde se află actul.

lei; cu acest caracter, materia reglementată interpretativ de pitac, spune domnul, trebuie să cadă sub prevederile generale ale Codului cu privire la prescripție (paragrafie), fără a i se acorda o paragrafie osebită.

Lichidarea unor situații născute anterior legii de desființare. Prin aceasta, cariera istorică a protimisisului nu era în totul încheiată. Ideea formulată în raportul Comisiei judecătorești trezise neliniște, deoarece un organ competent declara că de la 1818 pînă în 1840 Legiuirea Caragea se aplicase într-o interpretare nelegală, consacrată de pitacul din 1825 al lui Gh. Ghica, și de ofisul din 1837. Iar în prezent, adunarea, desființînd protimisisul pentru viitor, lăsa nedeslușită chestiunea legalității celor două acte interpretative. Iată de ce la 19 martie 1840, prin raportul nr. 215²², obșteasca adunare semnalează domnului că, în legătură cu desființarea răscumpărării s-au născut îndoieli asupra legalității pitacului din 1825, și deci asupra aplicării lui la pricinile încă în curs. Pentru a risipi îndoielile, adunarea avizează în sensul că pitacul a fost „deslușitor pravilei asupra răscumpărărilor“, dar se precizează că cei îndreptățiți să răscumpere o pot face în termenul prevăzut de Legiuirea Caragea pentru posesia de bună credință (p. II, cap. I, § 7, periodul 2, care reglementează uzucapiunea).

Domnul își însușește punctul de vedere al adunării, pe care o sesizează cu dezbaterea problemei. La 1 iunie 1840, adunarea, cu privire la termenul de răscumpărare a nemișcătoarelor de către cei ce au precădere a o face, arată²³ că interpretarea adusă de pitacul din 1825 a fost *tălmăcire* a textului citat din „Condica țării“, iar deslușirile din acel moment ale domnului către adunare „sunt pravilnice și întîmpinatoare nedomiririlor ce ar mijloci însușindu-se osebită paragrafie din celelalte dispoziții ale pravilei“. De aceea adunarea solicită aducerea lor la cunoștința publică. Domnul întărește propunerea, potrivit art. 49 din Regulamentul organic urmînd să se aplice și în cazul pitacului termenul de prescripție prevăzut de Legiuirea Caragea pentru stăpînirea (posesia) de bună credință.

Legea din 15 martie 1840 n-a abrogat dispoziția Legiurii privitoare la protimisisul copărtașilor în caz de închiriere sau arendare făcută de unul din devălmași. Aceasta va rezulta și din textul *legiurii din 1852 pentru deslușirea și îndeplinirea capului 4 de la partea II din pravila domnului Caragea pentru închiriere sau arendă* de care ne vom ocupa în secțiunea următoare.

În ceea ce privește art. 3 din legea 1840 care păstra protimisisul stăpînului locului în caz de vînzare a sădirilor (a unui drept de emfiteuză) sau a clădirilor (a unui drept de superficie), s-a constatat că acest articol nu prescrie vreo sancțiune pentru neîndeplinirea acestei formalități. Cu alte cuvinte, acest articol era o *lex imperfecta*²⁴, lipsită de eficacitate practică în caz de violare a ei.

²² „An. parl.“, IX, 1, p. 436.

²³ Raportul nr. 353 în „An. parl.“, IX, 1, p. 437—438, ca răspuns la ofisul nr. 345 din 27 mai 1840 al domnului.

²⁴ Dec. nr. 181 din 24 febr. 1912 a Curții de casație, secția civilă, în „Bul. Cas.“, 1912, p. 254 (vezi *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 253).

Dreptul de protimisis al orașelor la unele constituiri de embatic. Art. 1 al legiurii din 15 mai 1843²⁵ „Pentru orînduiala ce are a se păzi la darea locurilor cu embatic în viitor de către mănăstirile închinete și neînchinete, precum și de către schiturile cele slobode“, creează o formă nouă de protimisis, în care beneficiar este statul, prin comunele urbane și ținăturile slobode. Acest protimisis avea o funcțiune legată de nevoile noi de dezvoltare ale acestor centre ale activității economice. Față de structura desuetă a proprietății mănăstirești și de existența unei instituții ca *embaticul* (locațiune perpetuă), care — în condițiile date — se dovedea contrară dezvoltării relațiilor capitaliste și proprietății private corespunzătoare, statul feudal, în curs de transformare, s-a servit de vechea tehnică a protimisisului, pentru a paraliza în parte efectele negative ale celorlalte structuri feudale, care nu puteau fi încă înlăturate în mod mai direct și radical.

Alin. 1 al articolului citat prevedea că mănăstirile și schiturile vizate nu mai pot constitui astfel de embaticuri decît în orașe și în ținăturile slobode, și chiar în aceste cazuri, sfaturile orășenești „cînd vor găsi cu cale că niște asemenea locuri ce se dau, sînt trebuincioase, sau spre înfrumusețarea lor, sau pentru alte folosuri obștești, vor avea precădere de a le propri cu aceleași tocmeli“. Prin alin. 2 al acestui articol, logofătul bisericesc avea obligația să comunice sfatului orășenesc interesat zapisul de embatic ce i se înfățișează, iar sfatul avea 40 de zile să hotărască dacă își exercită sau nu dreptul său de „proprietate“ pe seama și singura trebuință a orașului.

Amintim că la 1864 embaticurile și emfiteuza, socotite o formă de condiționare feudală a proprietății, au fost desființate pentru viitor (art. 1415), iar cele anterioare, menținute în vigoare, au dispărut abia prin efectul art. 7 al legii pentru reforma agrară din 14 iulie 1921, cînd pămîntul supus unui astfel de drept, a fost expropriat în folosul embaticarilor. Pe de altă parte, trebuie semnalat că tehnica inaugurată la 1843 — transferul protimisisului de la particulari la stat pentru realizarea unor noi interese de clasă ale statului capitalist — nu va fi o excepție cu totul rară în dreptul burghez²⁶.

Protimisisul copărtașilor la arendarea lucrului devălmaș. Art. 7 al legiurii din 26 mai 1852 „Pentru deslușirea și îndeplinirea capului 4 de la partea III din pravila domnului Caragea pentru închiriere sau arendă“²⁷, menționa expres, cu mici modificări de stil, prevederile § 3 din cap. IV, partea III al Legiurii Caragea: „La închirieri sau arenze se dă protimisis părtașilor care, cînd să dă cu chirie sau arendă lucrul lor cel d-avalma, se protimisesec să-l ia“. Este o formă de retract de indivi-

²⁵ „Bul. of.“, nr. 48 din 2 mai 1843, p. 190, și azi *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 219.

²⁶ Vezi mai jos, cap. V.

²⁷ „Bul. of.“, nr. 55 din 26 iun. 1852, p. 218; Ștefan Burche, *Culegere*, p. 90; vezi azi *Leg. Caragea*, ed. 1955, p. 216.

ziune, limitat însă la închiriere și arendare, spre deosebire de ceea ce se va întâmpla în unele drepturi burgheze care îl vor admite și în caz de vânzare, la indiviziunea succesorală sau la comunitatea de bunuri între soți.

Mentținerea protimisisului moșnenesc în orașul Cîmpulung-Muscel.

Unul din efectele legii din martie 1840 ar fi trebuit să fie dispariția regimului privilegiat al acestui oraș. În conflictele care se nasc însă în anii 1845, 1850 și 1855, culminând în decizia Inaltei Curți de Revizie din mai 1845²⁸, a cărei aplicare nu se face fără multe dificultăți, orașenii au câștig de cauză, în sensul că ei stau pe vechea lor moșie, pe care au dreptul să nu primească străini de comunitatea moșnenilor. Pentru administrarea moșiei intervine cunoscutul Regulament din 1846²⁹ care, îndreptînd pe cel precedent, prevede în art. 31 regimul vânzărilor și zălogirilor în oraș, după ce în articolul precedent se amintise că vechiul privilegiu al orașului fusese adesea încălcat. Orașenii puteau vinde și zălogi nemișcătoarele aflate în stăpînirea lor privată, dar art. 33 consacra, cu o tehnică nouă, un protimisis al orașului: „Care din lucrurile ce să vinde în ținutul hotarului orașului vor fi mai folositoare către casa moștenească, mai însemnate și cu venit, să se cumperc cu bani din casa epitropiei, însă prețul adevărat ce va face lucru nemișcător și acela să se facă venit al tuturor moștenilor“. Art. 34 prevede același privilegiu orășenesc în caz de zălogire. Vinzările între moșnenii orașului sînt declarate libere de art. 35, dar supuse întăririi de către epitropia orașului, formalitate care nu deriva din legea civilă a statului. În fine, art. 41 prevedea că epitropii pot „să dea căminuri pentru facere de case din nou“, cu învoire în scris în ceea ce privește drepturile pămîntului (care aparțineau obștii moșnenilor).

În procesul de trecere la capitalism, Cîmpulungul, ca și Bîrladul³⁰ la 1816, se închidea în unele structuri arhaice de obște, fără a exclude diferențierea prin vânzări între orășeni (favorabile orășenilor înstăriți). Dar controlul de obște lua forma modernă a unui regulament cu articole de cod, el era exercitat de epitropie ca un fel de organ al unei persoane juridice, în care însă structura corporativă era foarte pronunțată. Terenurile răscumpărate deveneau bunuri comune, repuse în circulație de conducerea obștei, practic în favoarea elementelor înstărite. Își găsea o consacrare expresă și vechiul drept de obște de a acorda locuri de așezare orășenilor sau străinilor, luîndu-se acum garanții de drept evoluat, pentru ca dobînditorii să nu se poată transforma în băștinași coproprietari ai hotarului.

Desigur că situația Cîmpulungului ar merita un studiu amplu și documentat. Cum el a fost adesea înfățișat din diferite puncte de vedere³¹, care completează pe cel ce interesează aici, ne limităm la semnalarea fenomenului esențial, care constă în consacrarea, pe planul unei autonomii urbane prelungite, a unui regim de protimisis orășenesc, după legea din 1840.

²⁸ I. Răuțescu, *Cîmpulung-Muscel*, monografie istorică, 1943, p. 392—395.

²⁹ *Ibid.*, p. 385 și urm.

³⁰ H. H. Stahl, *Contribuții...*, vol. II, p. 338—341, și mai sus p. 246; 298.

³¹ I. Răuțescu, *op. cit.*; H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 321—334 și autorii acolo citați.

Desființarea preferinței acordată clăcașilor de art. 140 al Regulamentului organic. La 23 april 1851 ³² „legiuirea pentru reciproacele drepturi și îndatoriri ale proprietarului și ale locuitorilor pământului” modifica o serie de articole din Regulamentul organic privind raporturile dintre țărani și boieri, printre care și art. 140, care consacra protimisul țăranului la atribuirea de loturi suplimentare de hrană.

Fără a putea intra în detaliile legii, care corespundea celei moldovene din același an, amintim că pe calea transformării unilaterale a stăpînirii feudale în proprietate privată absolută, noul art. 140 îl declara pe țăran *chiriaș* pe locul său de hrană, iar § 5 al acestui articol prevedea că pentru orice spor de pământ, peste minimum obligator prevăzut de lege, țăranul se va înțelege direct cu proprietarul „prin bună tocmeală”. Textul legii nu mai amintea nimic de vreun drept de protimis al țăranului de pe moșie, față de alt producător străin, preferat de stăpîn; în schimb făcea o precizare care implică lămurirea noua concepție a legii: sporul de pământ obținut de țăran nu mai reprezenta minimum de hrană, ci era definit ca un „mijloc de speculație”. În cadrul noilor relații capitaliste în cadrul pieții interne și externe care se lărgea, boierii înțelegeau că orice creștere a producției proprii a țăranului îl pune pe acesta în condiții îmbunătățite, în contact cu piața, și, dacă nu mai puteau la 1851 să-l separe cu totul de piață, așa cum făcuseră la 1746—1749, în schimb îi contestau dreptul de a trage un profit mai substanțial din acest contact și edictau normele necesare, pentru a-l sili pe țăran să lase în mâinile boierului, dacă nu întregul câștig realizat (față de trecut), cel puțin cea mai mare parte a acestei „speculații” a sa.

Lupta pentru desființarea regimului de embatic (bezman). Elemente mai înaintate din sînul burgheziei au încercat să obțină desființarea pe cale legală a embaticurilor și a drepturilor de *propinație*, la 1880 și la 1894 ³³, cînd întîlnim interesante proiecte de lege în acest sens, dintre care primul are o elocventă motivare de pe poziții ideologice antif feudale. Dar, invocînd principiul constituțional care declara proprietatea privată sacră și inviolabilă, reprezentanții parlamentari ai moșierimii și marii burghezii coalizate au împiedicat realizarea reformei. Proprietarii locurilor embaticare au continuat deci să beneficieze, în condițiile arătate, de protimisul prevăzut în Codul Calimach și în Legiuirea Caragea. Regimul embaticurilor, cu caracterul lui de vestigiu feudal, n-a luat sfîrșit decît prin legea pentru reforma agrară din 14 iulie 1921.

³² Vezi Ștefan Burchi, *op. cit.*, p. 20 și urm.

³³ Vezi A.S.B., Min. Interne, dos. 32/1880 și 2199/1894, și studiul în manuscris al Paraschivei Cincea, la Institutul de istorie.

CAPITOLUL IV

UNELE FORME SUPRAVIEȚUITOARE DE PROTIMISIS

Secțiunea I

TEHNICA RĂSCUMPARĂRII ÎN PROIECTELE ȘI LEGILE DE EMANCIPARE ȘI DE ÎMPROPRIETĂRIRE A ȚĂRĂNIMII CLĂCAȘE (1848—1864)

Modalitățile de răscumpărare din clăcășie la 1848 și 1864. Am văzut în ce măsură între 1550 și 1746 rumînii au reușit să dea răscumpărării lor (cu ocină cu tot, sau numai cu capul), un caracter de retract impus stăpînului feudal. Cu acest caracter de retract unilateral, impus de stat, dacă stăpînul nu-l accepta, răscumpărarea a fost folosită în așezămîntul lui C. Mavrocordat din 1746 ca tehnică legislativă de lichidare pe plan general a rumîniei și de transformare a ei în clăcășie.

Între 1746 și 1848, condițiile de dezvoltare ale relațiilor agrare în țările române au făcut ca pentru clăcașii liberi — care formal nu mai făceau obiect de acte juridice, dar care, în fapt, cînd se vindea moșia, deveneau clăcașii noului stăpîn — să nu se mai pună problema răscumpărării. Problema s-a pus din nou, în ambele țări, în ultima fază de lichidare a relațiilor feudale în agricultură și a rămas în centrul dezbaterilor de la București, în Comisia împrumutării (1848), în literatura chestiunii țărănești, în divanurile ad-hoc din Moldova (1857), cu prilejul legii reacționare din 1862 și, în fine, în legea de împrumutării de la 1864.

Între 1746 și 1863, interesul din ce în ce mai accentuat al boierimii a fost de a trata pe țaranul clăcaș, după caz, și ca om slobod, legat de stăpînul său prin raporturi contractuale, și ca producător rob, legat de moșie prin raporturi de condiționare feudală. Dreptul feudal al epocii oglindea nu numai acest statut contradictor, dar și raportul nestabil între cele două aspecte ale lui, în continuă interferență.

În deceniul patru al secolului XIX, Mihail Sturdza invoca în rezoluțiile sale calitatea de om slobod a țaranului, de la 1749 încoace, pentru a respinge unele pretenții excesive ale boierimii, dar aceasta nu-l împiedica,

aproape în același timp, să ia măsuri de restrângere a dreptului de strămutare a țaranului „slobod“, ca efect al calității de producător robit a acestuia. Tot pe linia libertății, Legiuirea Caragea (III, 6, § 1) definea relația de clacă drept „un chip de clădire obicinuit în Țara Românească“, adică o formă de emfiteuză, deci un drept real, a cărui naștere o lega expres de actul de voință prin care stăpînul primea pe clăcaș (= săditor = emfiteot) să șază pe moșia „sa“. Această formulă juridică recunoștea cel puțin caracterul durabil (perpetuu, ereditar) al dreptului clăcașului, care nu putea fi izgonit de pe moșie. La 1857, C. Hurmuzache, în divanul ad-hoc, va propune ca emfiteuza de tip burghez să devină statutul juridic al relațiilor dintre boieri și clăcași.

După 1830, boierimea va tinde să reducă la un simplu raport personal de închiriere (arendă), raportul dintre clăcaș și stăpînul moșiei, care voia să se transforme în proprietar absolut; raport precar, din care boierimea, susținînd cu îndrjire că feudalismul a fost totdeauna străin de dezvoltarea noastră istorică, putea trage, și uneori a pretins să tragă concluzia că, încetînd contractul de închiriere, clăcașul urmează a părăsi pur și simplu moșia. Soluția aceasta — adevărată formă de acumulare primitivă a capitalului, de factură engleză — era greu de impus, în proporție de masă, și în fapt nici n-a triumfat în țările române. Îndeosebi aplicarea ei la gospodăria casnică a clăcașului s-ar fi lovit în fapt de dificultăți enorme, de ordin social, economic și juridic.

În ipoteza raportului emfiteotic se ajungea la diferite formule de lichidare a relațiilor existente. Elementele mai puțin reacționare ale boierimii se arătau dispuse să acorde fiecărui țaran un mic lot de cultură, uneori redus la casă și la grădină, în schimbul unui preț substanțial. Această operație era numită și răscumpărare: clăcașul ar fi răscumpărat nuda proprietate a unui lot, asupra căruia i se recunoștea că avusese pînă atunci un drept de folosință: operația, deși urma să devină obligatorie pentru boieri, apărea totuși ca o preferință recunoscută clăcașului, față de orice altă persoană străină; numeroase glasuri din sînul boierimii însă cereau ca răscumpărarea să se facă prin „bună învoială“ între boier și țaran¹. S-ar fi recunoscut, deci, clăcașului forma cea mai puțin cristalizată de protimisii, aceea a emfiteotului de a-și întregi stăpînirea, prin răscumpărarea nudei proprietăți.

Poziția țărănimii și a apărătorilor ei. Țărănimea și apărătorii ei înaintați au combătut aceste soluții și teoriile istorico-juridice pe care se întemeiau. Ei au arătat că boierimea le recunoștea, pentru trecut și prezent, o libertate iluzorie, și caracterizînd ca feudale relațiile care existau, de secole, între boieri și țărani, au revendicat, ca un drept, lichidarea unor astfel de relații nedrepte și depășite, de unde nevoia de a dovedi că la 1848 și la 1864 clăcașul — obligat la boieresc și împiedicat

¹ *Istoria României*, IV, Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 94—99; 286—290; 344—350; 374—385; A. Otetea, *Le second servage dans les principautés danubiennes* (1831—1864), în *Nouv. ét. d'hist.*, vol. II, p. 325—346; Vasile Maciu, *Caracterul legiuirilor agrare din România din deceniile VI și VII ale sec. XIX*, în *Comunicări și articole de istorie*, 1955; N. Adăniloae, *Țărănimea și Unirea*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, 1959; studiile lui D. Berindei, N. Adăniloae, I. Enache și L. Marcu, în „Studii“, 1964, nr. 3, p. 519—582; vezi și D. Berindei și V. Curticăpeanu, în „Studii“, 1962, nr. 6, p. 1583—1585, și C. Bodea și Gr. Chiriță, *ibid.*, 1962, nr. 6, p. 1602—1603.

să se strămute liber — era încă un producător înrobît² și că legătura istorică dintre țaran și moșie, bazată pe muncă, pe deștelenire și pe vechea stăpînire a hotarului satelor, nu se poate reduce nici la emfiteuză, nici la închiriere. Chiar actul boierilor care se arătau dispuși să „ierte“ pe țaran de clacă fără nici o despăgubire, cu condiția ca țaranul să plece de pe moșie, însemna o expropriere parțială, fără echivalent, a țaranului. Desigur, la 1848, fiecare clăcaș n-ar mai fi putut dovedi — în aceeași măsură ca judecii rumîniți din secolul XVII — după toate regulile procedurii, că lotul lui de hrană era însăși ocina pe care un îndepărtat strămoș fusese aservit de stăpînul din acea vreme al moșiei în discuție. Dar, țărănimea clăcașă, în alcătuirea ei de clasă, avea neîndoios, în raport cu clasa boierilor, stăpîni de pămînt, această poziție feudală care trebuia lichidată altfel decît prin izgonirea clăcașilor de pe moșie și prin transformarea lor, ca în Anglia, în proletari agricoli și industriali.

La 1848, revoluționarii moldoveni refugiați la Brașov au reclamat o sfărîmare revoluționară — singura cu adevărat justă — a acestor raporturi feudale complexe, ca în Franța: eliberarea și împrumietărire fără despăgubire, soluție care nu s-a putut realiza. De aceea, și la 1848 și la 1864, țărănimea și apărătorii ei, pînă la sfîrșit însuși Bălcescu, au admis soluția răscumpărării, dar cu alt conținut și cu altă semnificație decît cele date de boierime.

În lichidarea sistemului de relații feudale, se impunea boierimii să prefere pe clăcașii șezători pe moșie, pentru ca aceștia să-și răscumpere boierescul³ — adică *dependența feudală*, deci *capul*, în măsura în care clăcașul era încă un om robît — și locul de hrană, inseparabil de orice țaran, potrivit forței lui economice⁴. Era deci o răscumpărare mai largă decît cea de la 1746 (deoarece cuprindea și un lot de pămînt), și mai reală decît aceasta, fiindcă la 1864 țaranul devenea, într-o măsură mai apreciabilă, liber și proprietar, deși nu în totul la adăpost de injoncțiunile și presiunile moșierului local.

Acesta este sensul general al procesului, privit în perspectiva protimisului și comparat cu tradiția istorică a răscumpărărilor din rumînie (din dependența feudală). În realitate, răscumpărarea s-a făcut în condiții oneroase pentru țărănime și a luat caracterul de acumulare primitivă de capital pentru boier. Plata prețului de răscumpărare s-a făcut în rate și prin intermediul statului. Aceste trăsături învederează cît de departe

² Vezi în volumul *Texte din literatura economică în România, sec. XIX*, I, 1960, Ion Ionescu de la Brad (p. 164): „În țeară la noi inșiși vecinii disrobiți au fost supuși la această șărbie personală (boierescul—V.G.), și astăzi, împreună cu vechii lăcuitori, se găsesc arînd, prășînd, secerînd și cosînd de boieresc“. Deputații țărani moldoveni (p. 433—434) la 1857 cer să se răscumpere de robia personală a boierescului. Teza apărării în cuvîntările lui Ene Cojocaru și Popa Neagu, la 1848, în Comisia împrumietării de la București (p. 415—416). M. Kogălniceanu (p. 317) spunea: „Din șerbi, țărani au devenit liberi de persoană, însă lipiți pămîntului și clăcași“.

³ Ion Ionescu de la Brad (*ibid.*, p. 174): „emancipațiunea și a moșiei de împărțeală și a omului de clacă, de dijmă și de iobăgie, prin răscumpărare“. M. Kogălniceanu (p. 319, n. 1): răscumpărarea clăcii, cu împrumietărire; Al. G. Golescu (p. 131): răscumpărarea clăcii. Ion Ionescu de la Brad (p. 164) observa judicios: „Cuvintele răscumpărarea boierescului arată mai nimerit decît termenii emancipația și împrumietărire țaranilor cu despăgubire, adevărata stare reală, creată de obiceiul pămîntului și introdusă în Regulament și în Așezămîntul din 1851“.

⁴ M. Kogălniceanu (p. 317); Al. G. Golescu (p. 130); Ion Ionescu de la Brad (p. 164).

se găsea operația de formele propriu-zise ale protimisismului feudal, și chiar de răscumpărarea directă a rumînelui, față de boier, de la 1746.

Folosirea tehnicii răscumpărării la 1864 oglindește calea prusacă de trecere de la feudalism la capitalism în agricultură, și condițiile oneroase pentru țărănime în care s-a lichidat condiționarea feudală a stăpînirii funciare în țările române. Această cale, așa cum arăta Gheorghe Gheorghiu-Dej, „a adus suferințe înzecite clasei muncitoare și țărânimii muncitoare“⁵; folosirea acestei tehnici oglindește însă și lupta dusă cu succes de țărănime pentru a evita ca această lichidare să se facă așa cum voia boierimea reacționară în condiții mai grele și mai brutale, foarte apropiate de calea care fusese impusă iobagilor englezi în sec. XVII și XVIII.

Răscumpărare și improprietărare. Din punct de vedere istoric, noțiunea de *răscumpărare*, cu semnificația pe care am încercat s-o precizăm aici, apare mai justă decît aceea de *improprietărare*, care a fost folosită la 1864 ca un sinonim, iar după aceea ca o denumire oficială a operației care transformase pe țărani din clăcași în proprietari. Or, *improprietărarea* presupunea constituirea calității de proprietar pentru cineva care n-o avușese pînă atunci. *Răscumpărarea*, dimpotrivă, evoca în mod expresiv nu numai legăturile anterioare ale țaranului cu pămîntul pe care devenea proprietar exclusiv, dar și vechea lui poziție de prim stăpînitor istoric al hotarului, -- și deci de om liber -- deoarece răscumpărarea, între altele, a apărut, în tot cursul lucrării, ca una din formele prin care un vechi stăpînitor reintra în stăpînirea bunului său, plătind străinului care îl stăpînise între timp, prețul convenit. De aci importanța pe care o dădea I. Ionescu de la Brad ideii de răscumpărare, în textele citate mai sus. În același sens, un alt apărător al țărânimii⁶ scria; „...țaranul devenea proprietar, prin răscumpărare, pe tot ceea ce niciodată n-a încetat să stăpînească cu titlu de posesiune. Proprietatea sa, condiționată și imperfectă, era, de acum înainte, eliberată de orice piedică...“. Nu întîmplător, în legile de reformă agrară de după primul război mondial, cînd orînduirea feudală era de domeniul trecutului și cînd tehnica juridică folosită era aceea a unui drept burghez dezvoltat, ideea de răscumpărare n-a mai jucat nici un rol. În mod corelativ, moșierul latifundiar se găsea oarecum avantajat să apară ca un simplu *expropriat*, cînd, în realitate, și la acea dată, se continua operația de *restitutio in integrum* începută la 1864; ea era denumită după primul război mondial, în termeni de drept burghez, *expropriere* (cu despăgubire) *pentru cauză de utilitate publică*⁷.

Proprietatea moșierească a fost definitiv lichidată în anii regimului democrat popular prin reforma agrară din 1945, iar naționalizările din 1948, au desăvîrșit „exproprierea expropriatorilor“; pămîntul a fost restituit țarânilor fără nici o despăgubire, pe baza principiului socialist „pămîntul aparține celor ce muncesc“, înscris și în constituția Republicii Populare Române. În aceste condiții, s-a putut trece, în 1949, la programul de transformare socialistă a agriculturii.

⁵ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvintări*, ed. IV, Buc., E.S.P.L.P., 1955, p. 362.

⁶ A. G. Golescu, culegerea citată, p. 130.

⁷ Această formulă introdusă în constituția burgheză era, atunci, mai potrivită realităților existente, decît vechea idee feudală a răscumpărării, în măsura în care raportul de forțe sociale nu făcea încă posibilă „exproprierea fără despăgubire a expropriatorilor“.

Secțiunea II

PERSISTENȚA PROTIMISISULUI CA OBICEI JURIDIC EXTRALEGAL, ÎN VIAȚA SATELOR, CU PUTERNICE RESTURI DE STRUCTURĂ ȘI MENTALITATE DE OBȘTE

*Obiceiurile de protimisis în răspunsurile la Chestionarul lui B. P. Hasdeu din 1878*⁸. Prin intrarea în vigoare a Codului civil din 1864, nici o instanță din țară nu mai putea obliga pe un proprietar să facă întrebări de protimisis, să recunoască unei persoane un drept de răscumpărare pentru nerespectarea dreptului său de protimisis, ca rudă sau cu alt titlu. Dreptul convențional de preemțiune nu avea nimic de-a face cu protimisisul feudal. Codul civil român nu recunoștea nici retractul succesoral din codul civil francez.

Cu toate acestea, obiceiuri de protimisis și o mentalitate „protimisară” s-au menținut peste o jumătate de secol, încă vie, în majoritatea satelor noastre, mai ales în acelea în care descompunerea structurilor de obște era înai puțin avansată.

În chestionarul lui B. P. Hasdeu din 1878 despre „Obiceiurile juridice ale poporului român”, figurează întrebarea nr. 299, dacă cel ce vinde o avere nemișcătoare trebuie să întrebe pe rude sau pe vecini, și în ce fel face această întrebare, precum și întrebarea nr. 300, dacă rudele sau vecinii au dreptul de a răscumpăra o avere nemișcătoare vîndută, întorcînd cumpărătorului banii plătiți. Răspunsurile primite dintr-un mic număr de comune, prin învățători, care s-au consultat cu oamenii din sat, sînt deosebit de interesante. Iată răspunsurile din ms. 3437 :

Învățătorul din comuna Cristești (Botoșani) : *a*) „întrebă mai întii pe rude de voesc a consimți la această vînzare și apoi întrebă și pe vecini dacă voesc a primi pe acel nou stăpin ca să vie vecin cu dînsul” ; *b*) „rudele au dreptul (de a răscumpăra — V. G.) atuncia cînd ei nu au consimțit la această vînzare chiar de au și fost invitați, însă vecinii nu au acest drept ; această întoarcere se face prin judecată, și dacă aceste averi s-au vîndut pe un timp scurt și hotărît, atuncia se așteaptă vadeaua, iar altfel il ceari cînd se judică” (f. 32).

Învățătorul din comuna Ganciova (Dolj) : *a*) întrebă și rudele sale ; *b*) rudele au dreptul de a răscumpăra o avere nemișcătoare vîndută, chiar dacă au fost întrebate la cumpărare ; se poate scula chiar peste 3—4 ani pentru a da bani cumpărătorului (f. 256).

Învățătorul din comuna Mirza (Dolj) : *a*) întrebă pe rude sau pe vecini ; dacă rudele și vecinii au bani cumpără și îi lasă și mai ieftin ca să nu se înstrăineze pămîntul. *Dacă n-au bani, „cumpără care are”* (subl. nr. — V. G.) ; *b*) au dreptul să întoarcă banii, dacă n-au fost întrebați ; dacă au fost, au răscumpărare pînă la 3 zile după vînzare (f. 343^v).

Învățătorul din comuna Desa (Dolj) : *a*) dacă voiesc întrebă, dacă nu, vînd fără ca să întrebe ; *b*) n-au dreptul de răscumpărare (f. 237^v).

⁸ Bibl. Acad. R.P.R., mss. rom., 3437 și 3438 și mapa III, ms. 1 ; cf. Hasdeu în „Col. lui Traian”, 1882, *passim*, și recent P. Strihan, *B. P. Hasdeu și contribuția lui la istoria dreptului* (ms. la Institut. de istorie).

Învățătorul din comuna Simnicu (Dolj) : *a*) (vînzarea) se face cu înscris și nu mai întrebă pe rude și pe vecini ; *b*) rudele și vecinii nu mai pot răscumpăra, ci numai cînd nu se face vînzarea în regulă (f. 383).

Învățătorul din comuna Izvoru (Dolj) : *a*) nu mai întrebă pe rude și pe vecini ; *b*) rudele și vecini nu mai pot răscumpăra, decît dacă vînzarea nu s-a făcut în regulă (f. 307).

Învățătorul din comuna Cărpenni (Dolj) : *a*) întrebă numai ca să vadă dacă se găsesc rude să cumpere, sau vecini, „ca să nu bage pe alții” ; *b*) „au tot dreptul, însă numai atunci cînd ei n-au fost întrebați, iar dacă au fost, nu au dreptul a întoarce banii” (f. 181v).

Învățătorul comunei Găvănești (Buzău) : *a*) „Trebuie (să întrebe — *V. G.*) ; cu sfatul celor mai înțelepți și mai bătrîni ; *b*) are (dreptul de a răscumpăra — *V. G.*) ; și dacă au fost întrebați sau nu și (dacă — *V. G.*) s-a făcut aceasta fără voia și cuviința lor (încuviințarea rudelor sau a vecinilor — *V. G.*) (f. 66).

Nu răspund la întrebările amintite, învățătorii din comunele Ghidiciu, Rastu, Urzicuța și Coșoveni (Dolj), Buziorul (Buzău), Sărdaru (Dimbovița), dar în răspunsurile privind comuna Ghidiciu, la întrebarea nr. 293, se arată că țărani „nu prea zic tocmai bine” cînd oameni străini, greci, bulgari sau alte neamuri cumpără pămînt în țară.

În ms. 3438 și în mapa III, ms. 1,11 sate nu răspund. Din restul de 14, opt arată că obiceiul a dispărut, nu mai continuă sau că nu există. În Muscel (f. 94v) se vorbește de un termen de răscumpărare de un an. În Tutova, ea este facultativă (f. 406), în Putna (f. 131), neapărată, pe cînd tot în Putna (III, ms. 1) și la Roman (f. 353), vînzătorul se consultă cu rudele și vecinii, la Roman justificîndu-le necesitatea înstrăinării.

Desigur că întrebările puse au fost insuficiente, pentru a ne îngădui să cunoaștem păstrarea altor particularități ale instituției, iar unilateralitatea originii geografice a răspunsurilor este de asemenea regretabilă. Totuși, faptul că la Botoșani, la Buzău și în Dolj răspunsurile sînt afirmative, ca și în Putna, Roman și R.-Sărat, este semnificativ.

Răspunsurile din regiunea Craiova oglindesc toate gradele dezagregării finale a obștii : un sat în care protimisisul a dispărut, altul în care a dispărut pentru vînzările nefăcute „în regulă”, răspuns confuz, care ar fi avut nevoie de precizări ; într-o comună, protimisisul a devenit facultativ, răscumpărarea se poate prelungi 3—4 ani, dar în alte locuri termenul este redus la 3 zile după vînzare, în cazul cînd întrebarea a avut loc. Rolul diferențierii social-economice în aplicarea protimisisului este grăitor exprimat de răspunsul : răscumpără protimisisul dacă au bani, iar dacă n-au, cumpără (străinul) care are. Semnificativă este și supunerea voluntară la protimisis și faptul că se vinde mai ieftin la rudă sau vecin, ca expresie a unei solidarități acceptate a obștii, față de „întrearea” unui străin, în condițiile grele de dezvoltare ale satului într-un regim de exploatare, ca cel din România la 1879.

Vestigiile protimisisului în secolul XX.

La 1911, C. Georgescu-Vrancea⁹, judecător ridicat din lumea obștiiilor vrîncene, scria : „...nu arare ori magistratul care primește actul de vînzare al unui teren, este asaltat cu jalbe de la rudele și vecinii vînzătorului ca să li se vîndă lor terenul acela și nu altora”. Și după ce

⁹ *Op. cit.*, în „Revista de studii sociale”, 1911, p. 262—263 ; v. mai sus, p. 241 și urm.

evoca protimisul vechiului nostru drept, autorul adăuga : „Astăzi chiar, se întrevăde un scrupul din partea țăranului de a vinde străinului pământul său și nu rare ori consultă vecinii săi, înainte de a-și vinde locul, după cum deseori oamenii de legi sînt mirați de naivitatea țăranilor cari îi consultă dacă n-ar fi cu putință de doborît o vînzare, fiindcă el, ruda sau vecinul vînzătorului, n-a fost consultat la vînzare... Între indivizii aceleiași obștii, exista o mai mare apropiere și sprijin... această apropiere se mai observă și astăzi“.

Sub rezerva unei interpretări mai nuanțate a solidarității de obște, constatările acestui autor sînt exacte, și data lor (1911) nu trebuie să ne surprindă. Multe din monografiile geografico-istorice publicate în această perioadă asupra satelor cu veche structură de obște, ca și cercetările de teren ulterior întreprinse au înregistrat încă, în viața satelor, resturi adesea cu totul degradate, ale protimisului de obște, de rudenie, de devălmășie sau de vecinătate. Analiza amănunțită a acestor vestigii depășește cadrul cronologic al lucrării de față, dar semnalarea lor, ca un aspect al inegalei dezvoltări a orînduirii capitaliste în țara noastră, era necesară. Ele s-au menținut ca obiceiuri locale cu caracter rezidual, în marginea regimului oficial de drept al statului burghez, constituind una din ultimele forme de rezistență a relațiilor de obște, în fața generalizării unor relații capitaliste, întemeiate pe un sistem de proprietate privată de tip burghez. Aceste vestigii făceau parte din acea „formă în mare măsură subminată a străvechii proprietăți comune asupra pământului“, care acum dăinuie într-o epocă de „înflorire rapidă a afacerilor capitaliste“¹⁰.

¹⁰ K. Marx și F. Engels, *Opere alese în două volume*, ed. a 2-a, vol. I, Buc., E.S.P.L.P., 1955, p. 4.

CAPITOLUL V

DREPTUL DE PREEMȚIUNE ÎN DREPTUL BURGHEZ POZIȚIA DREPTULUI SOCIALIST

Problema deosebirii de structură între protimisisul dreptului feudal și preemțiunea drepturilor burgheze. Protimisisul feudal, ca formă de condiționare a proprietății și de control al circulației bunurilor, s-a înfățișat, din punctul de vedere al tehnicii juridice evoluat, ca un drept real legal (adică avînd izvorul în obicei sau în lege, adică în dreptul obiectiv). În vechiul drept francez, retractul a fost „construit” de juriști ca un drept real, prin care un bun era apropiat sub condiție suspensivă.

Prin dispariția acestei instituții feudale, noul drept burghez care s-a afirmat n-a rămas străin de orice forme de preemțiune. Acestea aveau însă acum un conținut și o funcțiune nouă, adaptate sistemului proprietății burgheze și noii structuri a societății. În dreptul burghez, preemțiunea a fost legată în primul rînd de o convenție a părților interesate, care creeau ele, dacă voiau, un privilegiu de cumpărare în favoarea uneia din ele.

Vechea istoriografie credea că poate exprima această schimbare spunînd că protimisisul (feudal) era un drept real legal (deci cu efecte față de toți), pe cînd noua preemțiune (de tip burghez) este un drept personal (de creanță), cu caracter convențional, producînd deci efecte numai între părțile contractante.

Această analiză, fără a fi inexactă, era însă insuficientă, puțin denaturată esența proceselor istorice, dacă se pune prea mult accentul pe aspectul tehnic pe care se întemeiază¹.

În primul rînd, drepturile burgheze cunosc și forme de preemțiune care au caracterul de drept real, ca de pildă codul austriac în § 1 073 și cel

¹ Nu trebuie uitat că dreptul feudal întărea prin *convenții de protimisis* (vezi mai sus, p. 93) un drept de protimisis legal, iar la sfîrșitul secolului XVIII și începutul celui următor actele normative (hrisovul din 10 ian. 1793 al lui M. Suțu în Țara Românească) și codurile (Calimach, § 1444; Caragea, III, 1, § 10) consacrau deja un protimisis convențional de tip burghez. Pe de altă parte, nu trebuie uitat că și drepturile sclavagiste, altele decît cel roman, au cunoscut, în anumite perioade de dezvoltare, un retract cu caracter legal, diferit de preemțiunea convențională a dreptului roman, preluată de drepturile burgheze.

german în § 1094. În amindouă aceste cazuri, dreptul de preemțiune convenit de părți devine drept real, opozabil terților, dacă este înscris în cartea funciară². Totuși unii autori contestă această interpretare și concluzia care pare a se impune este că și în sistemul codului german din 1900 ar fi vorba tot numai de un raport obligatoriu, care însă produce excepțional unele efecte față de terți³. Această soluție se apropie de aceea a drepturilor burgheze de factură franceză, caracterizată prin adoptarea unei scheme rigide de drepturi reale care nu cuprinde și un drept de preemțiune, comparabil protimisisului feudal.

De altfel, nici codul francez din 1804, nici cel român din 1864 nu consacră în mod expres existența dreptului de preemțiune, chiar numai cu caracterul de drept convențional. În dreptul francez însă, autorii sînt de acord⁴ că din principiul autonomiei voinței private sau al libertății convențiilor decurge neîndoiește valabilitatea pactului de preferință pe care un vînzător l-ar stipula în favoarea sa pentru cazul cînd cumpărătorul ar păși la înstrăinarea mai departe a bunului cumpărat. Acest pact este interpretat ca o promisiune unilaterală de vînzare la prețul oferit de eventualul cumpărător străin⁵. Această preemțiune nu mai are ca sancțiune un drept real de răscumpărare⁶, din moment ce nu produce efecte decît între părțile contractante.

Dar în afară de pactul de preferință, drepturile burgheze mai cunosc și alte forme de preemțiune, al căror caracter legal nu face nici o îndoială: retractul succesoral din art. 841 C. civ. francez; art. 732 C. civ. italian și § 2034 C. civ. german, respins de C. civ. român din 1864, ca fiind prea asemănător cu protimisisul feudal de rudenie, pe care înțelegea să-l abroge. Tot o formă de preemțiune legală avem și în cazul retractului de indiviziune din art. 1408 C. civ. francez și din art. 1116 combinat cu art. 732 C. civ. italian. Acest retract se regăsește în dreptul german și în dreptul musulman.

Dezvoltarea dreptului de preemțiune în drepturile burgheze. Într-o primă etapă, relativ progresistă, dreptul burghez, pentru a elibera proprie-

² Vezi P. Arminjon și alții, *Traité de droit comparé*, vol. II, Paris, 1950, p. 200 și 341, nr. 447 și 544.

³ Vezi *Code civil allemand*, vol. II, Paris, 1906, p. 691, notă.

⁴ Vezi G. Baudry-Lacantinerie și Léo Saignat, *Traité... de droit civil*, ed. 3, vol. 19, Paris, 1908, nr. 71—75.

⁵ Vezi nota precedentă și H., L. și J. Mazeaud, *Leçons de droit civil*, vol. III, Paris, 1960, p. 1045, nr. 1251 și urm., care, după ce admit că s-ar putea vorbi de un drept real, observă că acest caracter este mai sigur față de proprietarul vînzător, decît față de cumpărător, a cărui răspundere se poate explica și prin participarea lui la actul prin care cel dintîi nu și-a respectat obligația contractuală.

În doctrina juridică burgheză, dreptul subiectiv de preemțiune (oricare ar fi originea lui, convenția părților sau legea) a fost analizat încă de la începutul secolului XX de Emil Seckel, ca un drept formator sau causal (= instrumental, *Gestaltungsrecht*), adică un drept care constă în facultatea pentru cel îndrituit, de a deveni titularul dreptului a cărui formare se urmărește. Preemțiunea n-ar fi decît o speță din categoria mai largă a acestor drepturi. Vezi, critic, asupra acestei concepții, Marc Chessex, *La limite dans le temps des droits d'emption, de préemption et de réméré*, Montreux, 1946. Teoria dreptului formator nu concordă suficient cu realitatea din obștea țărănească și, în general, cu aceea a feudalismului timpuriu, unde protimitalul apare ca preemționind sau răscumpărînd propria sa moșie (dedină), din cauza conținutului social-economic al raporturilor din cadrul diferitelor cercuri de solidaritate legate prin protimisis.

⁶ Vezi C. A. Spulber, *Les nouvelles de Léon le Sage*, 1934, p. 324, nr. 5; „răscumpărarea (*retrait*) nu este decît sancțiunea dreptului de preferință”.

tatea capitalistului de condiționările feudale, a manifestat o ostilitate principială față de protimisism. S-a păstrat totuși în unele sisteme burgheze, inclusiv în cel francez, retractul succesoral. Mai târziu, criza capitalismului a făcut necesar să se adapteze — la funcțiuni specific capitaliste — o tehnică de privilegiere și condiționare ce va aminti adesea protimisismul feudal.

Legea franceză a vănilor din 1884⁷ da administrației vănilor un „protimisism” la valoarea indicată în declarația vamală, pentru bunurile declarate la o valoare economicoasă. Același drept s-a aplicat și pentru bunurile supuse înregistrării și impozitului de mutație, în caz de declarație înexactă, preemțiunea statului avînd loc cu o majorare de 10%. Aici protimisismul are o funcțiune nouă, de sancțiune economică a unei fraude mai greu de dejucat în alt mod.

În multe țări, statul își rezervă un drept de preemțiune la vânzările de opere de artă de interes național, pentru ca ele să nu intre în colecții particulare, cu posibilitatea de trecere peste frontieră, ca de pildă legea franceză din 31 dec. 1921, prin art. 37. Potrivit ordonanței franceze din 31 dec. 1958, colectivitățile publice au un drept de preemțiune pentru terenurile scoase în vânzare din zonele urbanizate.

Statul român burghezo-moșieresc și-a rezervat un „protimisism” la vânzările loturilor de împrumotărire, ale conacelor de moșii expropriate și ale moșiilor vîndute în corpuri întregi de la 50 ha în sus (Legea din 17 iulie 1921, art. 32 : 122), la vânzările și donațiile de pămînturi dobîndite prin diferite legi de împrumotărire și prin reforma agrară de la 1864 pînă la 1921, precum și la ale loturilor pînă la 5 ha dobîndite prin Casa rurală (Legea nr. 67 privitoare la organizarea și încurajarea agriculturii din 22 martie 1937). Acest protimisism servea statului burghez să-și procure terenuri de manevră pentru politica de îmburghezire a țărănimii și de evitare a necesității unei lărgiri a reformei agrare din 1921.

Art. 9 al aceleiași legi din 1937 interzicea împărțirea prin vânzare sau succesiune a proprietăților agricole în loturi sub 2 ha, iar în caz de succesiune, care dădea loc la o astfel de fărîmițare, statul avea drept de preemțiune; de asemenea, în caz de retransmitere a pămîntului în loturi de 2 ha, moștenitorii față de care se exercitase preemțiunea aveau la rîndul lor un drept de preferință față de străini. Alin. 7 al aceleiași articol acorda vecinilor un drept de „întîietate la cumpărătoare”, în caz de vânzare a proprietății agricole, la prețul și în condițiile făcute străinului. În caz de concurs între mai mulți vecini, alegerea o avea proprietarul. Această tehnică era menită să adapteze „protimisismul” vicinal și de rudenie aceleiași politici de îmburghezire a elementelor rurale, în condițiile de criză pe care reformele agrare, prin concepția și modul de aplicare, nu erau în măsură să o remedieze.

În Spania, încă de la început, C. civ. (art. 1523) a acordat vecinilor un drept de preemțiune la vânzarea loturilor sub 1 ha, pentru a lupta contra fărîmițării proprietății, îndeosebi a celei țărănești de tip capitalist. Cu același scop s-a pășit apoi în țările capitaliste la organizarea bunului de familie și la limitarea partajului proprietăților rurale, deoarece pauperizarea micii burghezii și a țărănilor cu loturi mici de pămînt apropia aceste pături de proletariatul industrial, mărind primejdia mișcărilor sociale de care se

⁷ Vezi astăzi art. 1904 din Codul general al impozitelor.

temeau marii capitaliști. Această acțiune a reactualizat (de pildă, în dreptul elvețian) problema reintroducerii unui „protimisis“ vicinal și de rudenie. În Germania, îndeosebi după 1919, același scop l-a urmărit acțiunea de așa-zisă „colonizare internă“, menită să distribuie pământul în mod „rațional“ (potrivit intereselor arătate mai sus ale capitaliștilor) ; parcelarea fără expropriere a unor mari proprietăți (nerentabile sau pierdute de stăpînii lor incapabili) și „conservarea“ țărânimii (adică îmburghezirea și anexarea ei politică) s-au servit din plin de tehnica protimisisului, acordat fie statului și comunelor, fie întreprinderilor care construiau case cu apartamente în vederea revînzării sau care constituiau bunul de familie pus la îndemîna micului țaran. Dacă beneficiarii acțiunii de „colonizare“ vîndeau bunul, se exercita dreptul de preemțiune, iar dacă exploatarea economică nu era socotită satisfăcătoare, statul capitalist sau organismul respectiv avea un drept de repriză, adevărat retract feudal pentru neîndeplinirea sarcinilor impuse proprietății respective.

Potrivit ordonanței franceze din 17 octombrie 1945, arendașul unui bun rural are un drept de preemțiune la vînzarea bunului făcută de proprietar, dar față de el au întîietate (deci un adevărat protimisis) rudele vînzătorului pînă la gradul III incl., afară de cazul cînd însuși arendașul este rudă pînă în același grad cu proprietarul⁸. Legea din 13 aprilie 1946 a extins acest regim la arendașii cu arendă în natură și a acordat, în al doilea rang, agricultorilor o preferință la dobîndirea bunului arendat, dacă străinul cumpărător are altă profesiune. Acest ultim drept a fost suprimat la 27 martie 1956. Preferința consacrată în 1945 s-a propus a fi extinsă locatarilor și ocupanților de locuințe și birouri (vezi proiectul din 18 iulie 1960). Tot o formă de preferință este și dreptul locatarului de a fi menținut pe loc, la expirarea contractului, chiria fiind fixată de judecător, cu dreptul pentru proprietar de a prelua casa pentru a o locui sau reclădi⁹.

Autorii burghezi interpretează această legislație ca o atingere a dreptului de proprietate și ca o limitare a dreptului de a înstrăina bunul cui dorește proprietarul¹⁰. Se insistă de asemenea asupra caracterului personal și, într-o anumită măsură, familial al preemțiunii legale. Se susține însă că, în materie de arendășie, generația instalată beneficiază de o protecție împotriva tinerei generații, care, prin credite, ar putea dobîndi bunul pentru a-l cultiva personal. Critica aceasta nu este lipsită de temeii. Un autor ca René Savatier înregistrează just unele trăsături „feudale“ ale acestei reactivări, pe un plan nou, al preemțiunii în dreptul burghez, scriind aceste rînduri semnificative :

„Proprietarul care închiriază pentru a reține un drept în mod teoretic exclusiv asupra lucrului continuă să suporte sarcinile reale ale acestuia și nu acordă chiriașului (arendașului) decît o simplă creanță, îngăduindu-i folosința bunului. Simplu debitor al acestei promisiuni, el crede că păstrează astfel «proprietatea» în «deplinătatea» ei.

⁸ Nu sînt supuse preferinței înstrăinările cu titlul gratuit și schimbul. Este supusă însă împărțeala. Prețul de preemțiune este fixat de tribunalul paritar și din el se scad eventualele ameliorări, vezi H., L. și J. Mazeaud, *op. cit.*, vol. I, p. 252, nr. 225 ; R. Savatier, *Les métamorphoses économiques et sociales du droit privé d'aujourd'hui*, ed. 2, vol. I, Paris, 1952, nr. 245 ; P. Ourliac, R.H.D., 1952, p. 346, n. 4.

⁹ Vezi H., L. și J. Mazeaud, *op. cit.*, vol. III, p. 1044, nr. 1249 și R. Savatier, *l. c.*

¹⁰ H., L. și J. Mazeaud, *op. cit.*, vol. I, p. 252, nr. 225.

Istoria demonstrează totuși fragilitatea acestui calcul. *Domeniile eminente* sînt totdeauna măcinate de *domeniile utile*. Este omenește inevitabil ca cel care se instalează asupra lucrului, cu un titlu care îi permite să-l folosească, să privească acest lucru ca al său. Și subtilitățile dreptului personal (de creanță) rezistă greu în fața forței acestei realități”¹¹.

Așadar, în perioada capitalismului manufacturier și industrial, dreptul burghez a luptat pentru suprimarea formelor feudale de condiționare a proprietății, desființînd treptat protimisisul, din care n-a păstrat, uneori, decît retractul succesoral (cu caracterul lui și de retract de indiviziune, interpretat însă în general de juriștii burghezi ca o variantă a retractului litigios); în schimb, preemțiunea convențională s-a dovedit a fi în concordanță cu natura proprietății capitaliste.

În perioada capitalismului monopolist au apărut în dreptul burghez forme noi de „protimisis”, al căror titular este în general statul capitalist, și care servesc acestuia să-și exercite un anumit control de clasă asupra proprietății individuale, a cărei funcționare în regim de „libertate” și „concurență” nu mai este satisfăcătoare pentru burghezia posedantă. Comercianții, locatarii, arendașii — personal sau, uneori, împreună cu rudele apropiate — apar ca formînd cercuri de solidaritate „diferențiată”, care beneficiază de un privilegiu de cumpărare. Într-o măsură încă redusă, apar deci, și la nivelul proprietății capitaliste, forme specifice de „condiționare”.

Alături de ele se manifestă și tendințe care amintesc destul de bine vechiul protimisis feudal: „o anumită mentalitate, mereu actuală — scrie recent un autor¹² — se regăsește la majoritatea participanților la împărțirea moștenirii: pentru ei, ansamblul bunurilor succesoriale formează o masă de neatin, care trebuie repartizată numai între membrii familiei; nici un bun succesoral nu trebuie să poată intra în mîini străine; ei nu țin seama de scopul adevărat al retractului succesoral și vor să-l folosească pentru a apăra un interes pur patrimonial, un pretins drept eminent și exclusiv al familiei asupra bunurilor indivize”.

În economia capitalistă, o importanță reală a dobîndit-o practica preemțiunii convenționale în sectorul financiar și industrial, pentru operațiile asupra titlurilor de credit, acțiunilor de societăți comerciale și chiar asupra partidelor de mărfuri. Dar aici tehnica preemțiunii are un caracter specific capitalist, în plin contrast cu protimisisul feudal.

Cît privește retractul de indiviziune (în caz de coproprietate), el servește încă pentru a stimula pe coproprietari să pună capăt indiviziunii prin comasarea proprietății în mîinile unuia singur.

Problema preemțiunii în dreptul socialist. Această utilitate, foarte accentuată în regimul de proprietate privată, nu mai joacă decît un rol redus în drepturile socialiste. În aceste drepturi dispar orice urme de protimisis feudal. Acolo unde, ca în U.R.S.S., solul este în totalitatea lui naționalizat, pămîntul nici nu mai face obiectul unor tranzacții care să poată comporta un drept de protimisis convențional. Celelalte bunuri (lo-

¹¹ René Savatier, *op. cit.*, III, p. 158, nr. 484 bis; Cf. R. Théry, *De l'utilisation à la propriété des choses*, în *Études offertes à G. Ripert*, vol. II, Paris, 1950, p. 17—32.

¹² J. P. Delmas-Saint-Hilaire, *Le retrait successoral, remarques sur son actualité*, în „R.J.E.S.O.”, IX, 1958, nr. 1—2, p. 41—42.

cuințele, bunurile mișcătoare), în caz de indiviziune, pot da naștere unui drept legal de preemțiune în favoarea unui coindivizar, nu însă și atunci când vânzarea se face prin licitație publică (art. 120 Cod. civ. R.S.F.S.R. intrat în vigoare la 1 oct. 1964; cf. art. 64 din codul anterior). Locatarii și, în al doilea rând, coproprietarii, au un drept de preemțiune, în cazul când un organ de stat sau o organizație cooperatistă ori obștească își vinde cota parte în proprietatea comună asupra unei case de locuit (art. 123). Codul civil maghiar din 1959, intrat în vigoare la 1 mai 1960 (art. 376—379), și cel polonez din 18 mai 1964, intrat în vigoare la 1 ianuarie 1965 (art. 596—602), consacră un drept de preemțiune izvorit fie din lege, fie dintr-un act juridic între părți. La un drept legal de preemțiune se referă și unele dispoziții din codul civil R.S.F.S.R. Codul cehoslovac din 1950 (art. 137), consacrand retractul de indiviziune, acorda rudei apropiate a celui ce-și vindea partea sa, un drept de preferință față de alt coindivizar, străin de familie. Prin rudă apropiată, într-un sens nou, se înțelegea soțul, rudele de sînge și cei ce gospodăresc împreună cu coindivizarul care pășea la înstrăinare. Codul civil cehoslovac din 5 martie 1964, intrat în vigoare la 1 aprilie 1964, restringe sfera de aplicare a preemțiunii.

În general, în drepturile socialiste dreptul de preemțiune este insesizabil și indivizibil și dă naștere, în caz de violare, numai la o despăgubire bănească, dar în codul maghiar, el produce efecte față de terți, dacă a fost înscris în cartea funciară (art. 376, pct. 3). Același cod prevede că dreptul legal de preemțiune trece înaintea celui convențional.

Ca o trăsătură generală, preemțiunea se exercită în termene scurte (în deobște, o lună pentru imobile), avînd și un termen scurt de prescripție (vezi, de exemplu, art. 120, pct. 3—4 Cod. civ. R.S.F.S.R.). Pentru bunurile agricole, codul polonez (art. 217) prevede condiții speciale de exercitarea preemțiunii, care în ultimă analiză revine statului (fîscului). Chiar atunci când nu se consacră expres un retract de indiviziune, se admite că un coproprietar nu-și poate înstrăina cota sa parte decît cu acordul celorlalți. Art. 140 Cod. civ. cehoslovac din 1964 prevede că, fără acest acord, coproprietarul nu-și poate transmite partea sa decît unui alt coproprietar sau rudelor, formulă apropiată, de cea din art. 137 a codului din 1950, citat mai sus.

În ceea ce privește sectorul de stat, regimul proprietății socialiste de stat și al contractelor planificate nu este compatibil cu practica unor clauze de preferință convenționale între organizațiile economice de stat. Totuși, în unele cazuri statul poate apărea ca titular al unui drept de preemțiune, care este pus în serviciul funcțiunilor generale ale proprietății socialiste și ale planificării economiei naționale, ceea ce îi dă un conținut social-economic în totul diferit de al celorlalte tipuri istorice de preemțiune, întîlnite în cursul cercetărilor noastre.

ÎNCHEIERE

Ca formă de condiționare a proprietății, cu multiple aspecte și implicații pe tărîm juridic și social, dreptul de preemțiune sau de protimisis a cunoscut în Țara Românească și Moldova o vastă și originală aplicare, vizibil legată de condițiile de dezvoltare a societății, și în primul rînd de dezvoltarea modului de producție. Insuși aportul bizantin de mai tîrziu (secolele XVIII—XIX), necontestat de nimeni, dar exagerat uneori, s-a grefat pe vigurosul fond străvechi al protimisisului consuetudinar, printr-o adaptare al cărui caracter creator izbește de la prima vedere.

În decursul vremii, protimisisul consuetudinar s-a îmbogățit cu noi și importante forme și trăsături obișnuielnice, legate nu numai de vechile rînduiri de obște, pe noua lor treaptă de destrămare, ci și direct de interesele clasei dominante. Aceste interese s-au făcut simțite și în aportul dreptului domnesc la dezvoltarea protimisisului, chiar de la sfîrșitul secolului XIV, după documentarea de care dispunem, și mai vădit la începutul secolului următor (1408—1418), în Țara Românească. Aici domnia intervine pentru a modifica vechi obiceiuri de protimisis, asigurînd în materie de libertate a daniilor aplicarea unor norme de drept nomocanonic (drept receptat), favorabile bisericii și organizării domeniului ei feudal. În secolele XVIII—XIX, dreptul domnesc a consacrat formal receptarea dreptului bizantin, și va urmări să rezolve și în materie de protimisis problemele noi ale procesului de descompunere feudală, printr-un fel de sinteză (*συμφωνία*) a vechiului obicei, a dreptului receptat de origină bizantină și a noilor norme (*ius nouum*) formulate de domnie, în cadrul unei activități „legislative” crescînde.

Norme privind protimisisul nu figurează în nici una din culegerile bizantine care au circulat și au fost folosite în Țara Românească și Moldova, pînă în secolul XVIII, și nici în pravilele românești, manuscrise sau tipărite, din secolul XVII, protimisisul rămînînd deci o instituție de drept consuetudinar și de drept domnesc. Imprumuturi directe din reglementarea bizantină a instituției nu se produc decît o dată cu folosirea Hexabiblului lui Armenopol în ediția Spanos din 1744, a *Cirjei arhierieitor* (trad. Iași, 1754, dar aplicată în original și anterior) și a Novelelor despre

protimisis din secolele X—XI, cunoscute la o dată greu de precizat, anterioră anului 1777, când M. Fotino le utilizează în Țara Românească, și anului 1785, când autorii Sobornicescului hrisov par să le fi utilizat în Moldova.

În ceea ce privește conținutul, protimisisul românesc — ca și cel bizantin — cu excepția regimului din Novela 114 a lui Leon VI — a rămas totdeauna un *privilegiu de dobândire, o preemțiune* a cărei încălcare era sancționată prin dreptul de a *răscumpăra (retracta)* — într-un răstimp multă vreme neprecis și întotdeauna foarte îndelung — bunul pentru care nu s-a respectat preferința legală. Vinzarea nu era valabilă decât dacă în prealabil se făcuse o ofertă de precumpărare, care să fi fost respinsă. Prin această îmbinare, controlul asupra circulației bunurilor supuse protimisisului devenea efectiv. Tocmai ca rezultat al unei relative slăbiri a acestui control, și deci a condiționării, protimisisul apusean a luat foarte repede forma exclusivă de retract, esența instituției constând în privilegiul de a *răscumpăra* bunul într-un termen scurt (un an și o zi), după care urma decăderea din privilegiu. Acolo oferta de precumpărare era facultativă, recurgând la ea numai cel ce voia să evite nesiguranța rezultată din eventualitatea răscumpărării. Circulația bunurilor era în principiu liberă, sub rezerva riscului de a vedea exercitându-se retractul¹.

În reglementarea juridică a protimisisului românesc nu regăsim tendința din novelele bizantine din secolul X, de a se interzice o serie de acte de transmisiune a bunurilor funciare de la puternici la săraci și invers. În Țara Românească și Moldova a rămas nestinjenită intensă circulație a pământului între cele două categorii sociale amintite, între care a existat totdeauna o complicată rețea de raporturi de protimisis. În fapt însă, circulația se făcea esențial către cei puternici și bogați. A fost un proces care s-a oglindit în folosirea protimisisului de către obștii, ca un mijloc de apărare cu efecte foarte relative, dar nu neglijabile, deoarece se baza pe structuri de obște, capabile să dea „chiar în timpul celei mai grele iobăgii medievale, clasei asuprite, țărănimii, o coeziune locală și un mijloc de rezistență” (Engels), precum și pe structuri de neam și de familie, care puteau juca un rol asemănător.

Funcția fiscală a protimisisului n-a prins rădăcini în Țara Românească, atunci când Pravilniceasca condică (1780), după modele bizantine, a introdus-o printr-un text rămas fără ecou practic. În schimb domnia, încă din secolele precedente, impusese obiceiul ca oricine plătea un bir restant să poată lua ca despăgubire ocina birnicului. În sistemul bizantin era favorizat contribuabilul de aceeași seamă cu cel împovărat de bir și care vindea. În sistemul românesc, elementele înstărite și îndeosebi boierii își creaseră un cadru legal pentru acapararea ocinelor prin plata birului celor nevoiași. Funcțiunile sociale pe care protimisisul românesc, în sensul lui cel mai larg a fost chemat să le îndeplinească pînă în secolul XVIII — prin aplicarea lui la răscumpărarea din ruminie, prin discriminarea între moșneanul sau răzeșul de baștină și cel de cumpărătură, prin preferința clăcașilor la arendarea moșiei de așezare, prin protimisisul monopolist al cașăriilor boierești — diferă de funcțiunile sociale

¹ Începînd cu transformările la care se referă Engels, vezi K. Marx și F. Engels, *Opere alese în două volume*, ed. a 2-a, vol. II, Buc., E.S.P.L.P., 1955, p. 33—331.

pe care legislația imperială a urmărit să le imprime protimisismului bizantin în secolul X, prin interzicerea înstrăinărilor între săraci și puternici, sau prin nulitatea daniilor de la cei dintâi la cei de-al doilea. Când aceste forme bizantine, cu funcțiune socială, au tins să fie adaptate în Țara Românească și Moldova, în condiții diferite de cele din statul bizantin în secolele X—XI, rezultatul a fost cu totul semnificativ. Incercarea de adoptare integrală, făcută de M. Fotino în 1777, a eșuat în Țara Românească fiind respinsă de clasa dominantă. Cît privește interzicerea daniilor, consacrată în Moldova de Sobornicescul hrisov (1785), ea a dus la o legiuire foarte originală, privind pe răzeși și aplicată în condiții care nu stinghereau în mod real pe marii boieri pămînteni. În aplicarea lui la înstrăinările de țigani și de vecini (rumîni), protimisismul românesc a dobîndit trăsături consuetudinare originale, ca și atunci cînd a fost aplicat, în secolul XVIII și la începutul secolului următor, la raporturile noi de arendășie.

Și în obștea agrară, acest „rest din vechea proprietate comună asupra pămîntului”², și în orînduirea feudală în care destrămarea organizației de obște s-a continuat pînă la dispariția acestei organizații, și chiar după aceea, diferitele forme de protimisism ne-au apărut ca alcătuiind un complex sistem de control asupra circulației unor bunuri de maximă importanță economică — și în primul rînd asupra pămîntului. Acest control s-a cristalizat într-o adevărată condiționare a stăpînirii bunurilor respective, față de toate cercurile de privilegiați — definite de noi ca cercuri de „solidaritate” diferențiată — cărora — după variate criterii de clasă, li s-a recunoscut un drept de preemțiune și, la nevoie, de răscumpărare, în numeroase cazuri de înstrăinare a bunurilor amintite.

Controlul și condiționarea de protimisism au oglîndit în primul rînd caracterul modului de producție, precum și o serie de condiții social-politice, familiale și locale. Ele au dat expresie contradicțiilor care s-au născut și dezvoltat continuu în obște din îmbinarea stăpînirii colective cu cea privatizată treptat în raport cu neamurile, familiile și persoanele. În întreaga societate feudală, aceste aspecte ale protimisismului au reflectat contradicțiile crescînde între formele naturale ale economiei și dezvoltarea producției simple de mărfuri, a relațiilor de schimb și bănești. În fine, ele au exprimat contradicțiile ce se manifestau între nevoia de a folosi toate formele solidarității de grup (în obște, în țîrguri, înlăuntrul clasei dominante), inclusiv forme specifice de devălmășie, pe de o parte, și cerințele crescînde, legate de consolidarea proprietății private, de o mai liberă circulație a ei și de adîncirea funcțiunii ei exploatare, pe de altă parte.

Analiza noastră a pus în lumină nevoia de a lărgi noțiunea de condiționare a stăpînirii funciare în feudalism. Condiționarea o găsim nu numai în raporturile dintre senior și vasal (proprietate divizată, în sens restrîns), cînd are ca punct de plecare îndeplinirea unor obligații militare, ci și în multiplele raporturi de stăpînire conexasă, interdependentă, subordonată, printre care cele de protimisism au ocupat un loc important în sistemul proprietății, atît în obște cît și în orînduirea feudală în general. Este vorba de toate acele raporturi în care stăpînirea funciară era lipsită de un anumit caracter de drept exclusiv (tipic pentru proprietatea romană quiritară și pentru cea burgheză), fiind limitată de poziția unui grup sau

² K. Marx. *Capitalul*, vol. III, partea a 2-a, Buc., E.S.P.L.P., 1955, p. 756.

unei persoane care exercita asupra aceluiași bun o „stăpînire“, ce mergea de la „proprietatea“ utilă a vasalului la dreptul de folosință consolidată a tirgovețului, la controlul și preferința protimitarului sau la dreptul de posesiune și folosință subordonată, în același timp precară și ereditară, al țăranului dependent, de la dreptul de curătură la folosința de bezman sau embatic. Prin funcțiunea de condiționare, protimisisul își dezvăluie legătura și cu structura ierarhică a societății feudale în general și a stăpînirii funciare, în special.

Apariția protimisisului românesc a avut loc în obștea sătească în cadrul procesului de dezvoltare a proprietății private și de trecere spre societatea împărțită în clase antagoniste. Numai de la un anumit nivel de destrămare a organizației de obște, problema circulației pămîntului și aceea a intrării străinilor în obște au dus la organizarea unei serii de proceduri de control și autorizare care, în mod treptat, s-au cristalizat sub forma unei instituții a precumpărării sau a protimisisului. Acest nivel de destrămare a fost atins și chiar depășit într-o bună măsură în perioada anterioară apariției statului. Dacă se reconstituie raportul obiectiv între fiecare formă tipică de stăpînire funciară în obște și o anumită fază tipică de organizare a protimisisului, se ajunge la imaginea tipologică a unei duble dezvoltări a obștii și a instituției studiate, care nu se confundă cu însuși procesul istoric concret, așa cum îl putem surprinde acolo unde avem la îndemînă o documentație directă. Totuși, raportînd rezultatele astfel obținute la ansamblul condițiilor de dezvoltare a obștii și a societății feudale timpurii, se pot indica unele date aproximative, de cînd o formă tipică (de stăpînire funciară și de cristalizare corespunzătoare a protimisisului) apare ca jucînd un rol important sau chiar dominant. În condițiile date, este singura cale care poate duce spre rezultate științifice mereu îmbunătățite.

Astfel, în faza în care formele colective de producție și de stăpînire funciară prevalează asupra tendințelor de privatizare, procedurile de control și autorizare în materie de circulație a bunurilor și de intrare a străinilor în obște nu se desprind bine de funcțiunea de autoconducere și de control ce revine fiecărui grup (obște, neam, gospodărie) pe baza unei strînse solidarități cu aspecte multiple.

Cînd, în cadrul feudalismului, la nivelul ocinei, moșiei, părții nealese din hotar, dar alienabilă, poziția privată a grupurilor restrinse față de cele largi și îndeosebi față de sat (obște) și chiar a gospodarilor izolați se accentuează, controlul („cu știrea“), autorizarea („cu voia“), întrebarea, oferta, vînzarea spontană cu preferință, răsкупărarea de bunăvoie se sudează într-o unitate instituțională, protimisisul în obște, care continuă să se distingă într-o complexitate insuficient oglîndită în istoriografia burgheză. Alirmarea stăpînirii private se face concomitent cu recunoașterea unei multiple condiționări, nu totdeauna destul de precisă și în continuă evoluție: privilegiați ai acestei condiționări sînt și obștea, ca atare, și megiășii înconjurași, și neamul devălmaș pe același bătrîn, și rudele de sînge, devălmașe sau nu, de la o vreme, chiar fără devălmășie. Alături de bunuri bine individualizate (de la o anumită dată înainte), problema curentă se pune în legătură cu părți nealese, cuprinzînd elemente variate, de la casa bine individualizată, pînă la cota de devălmășie de tip arhaic din pădure sau din munte. Chiar părțile „alese“ continuă să cuprindă adesea astfel de

elemente. De aceea, calitatea de stăpîn funciar se separă cu greu de calitatea de sătean băştinaş, şi obşteanul cu greu devine un simplu „proprietar”, titularul unui drept exclusiv de proprietate individuală.

În esenţă, aceleaşi probleme se regăsesc în faza de organizare timpurie a târgurilor şi oraşelor, adevărate obşti orăşeneşti cu structură semi-rurală. Totuşi oraşul a fost în orice perioadă o obşte mai deschisă, mai permeabilă decît satul. În obştile dependente de elementele cneziale sau boiereşti dinainte de constituirea statelor feudale româneşti, problemele de control şi autorizare continuă să se pună la nivelul degradat al stăpînirii ţăranului pe cale de aservire şi ţinîndu-se seama de intervenţia din ce în ce mai hotărîtoare a stăpînului „feudal”. În perioada la care ne referim, obiceiurile de protimisis au fost aplicate de elementele cneziale şi boiereşti şi în cadrul stăpînirii lor funciare, în raport cu neamul devălmaş şi cu rudele de sînge, pe o bază strict genealogică şi pentru *moşii, ocine, sate*, care constituie unităţi economice mai omogene, fiind vorba, în această perioadă de ascensiune, mai mult de dobîndiri care lărgeau baza funciară a fiecărui grup, decît de o circulaţie cu caracter de descompunere a domeniilor sau de integrare în noi forme de producţie. Biserica intră deja în conflict cu tradiţiile de protimisis, în măsura în care ele împiedicau organizarea domeniilor bisericesti, prin danii şi cumpărări în dauna integrităţii domeniului stăpînit de „neamuri” şi de „famillii”.

Adîncile transformări economice care audus la crearea statelor feudale în secolul XIV şi noile condiţii legate de organizarea şi consolidarea crescîndă a acestora s-au repercutat asupra dezvoltării protimisisului sub forme care pînă la mijlocul secolului XVI nu se oglindeau decît sporadic şi adesea indirect în documentele interne. Pe această bază documentară încă restrînsă, cunoaşterea aspectelor esenţiale ale protimisisului rămîne totodată tributară adîncirii prealabile a unei serii de probleme, care este în curs de a avea loc prin importante cercetări privind domeniul eminent, domeniul domnesc, boieresc şi mănăstiresc, trecerea de la obştea liberă preetatică la cele de razeşi şi moşneni din secolele XVI—XVIII etc.

Este dovedită implicit, şi uneori direct, aplicarea protimisisului ca o instituţie consuetudinară generală. Dreptul domnesc are faţă de ea o poziţie nuanţată. Sprijinînd formarea domeniului feudal al bisericii, domnia a sustras — la nevoie, prin dispoziţii exprese — daniile către mănăstiri şi biserici, de sub controlul şi dreptul de preferinţă al rudelor de sînge, ale eventualilor moştenitori. Opoziţia neamului însă continuă cu îndîrjire pînă în secolul XVIII.

Biserica preferă ca îndeosebi rudele donatorului să participe sau să se învoiască expres la danie. Ea pune un accent deosebit pe efectul moral al blestemului împotriva eventualilor contestatori. Pe măsură ce a intrat în stăpînirea unor moşii hotărnicite sau a unor părţi nealese dintr-o devălmăşie, biserica a avut interes să invoce protimisisul de vecinătate sau pe cel de devălmăşie (fără rudenie), ca mijloace de dobîndire cu preferinţă a unei moşii învecinate sau a unei părţi din aceeaşi devălmăşie, scoase în vînzare.

Vechea proprietate boierească anterioară întemeierii a rămas legată de neamul boieresc care în secolele XV—XVI continua să trăiască adesea în devălmăşie, înseşi daniile domneşti pentru slujbă credincioasă fiind făcute în favoarea unor grupuri familiale mai largi (veri, unchi şi nepoţi) sau

mai restrânse (trați și descendenții lor). Fără a fi încă frecvente, înstrăinările de moșii sau de părți de moșii boierești se produc încă din secolul XV, atît pentru cele vechi, cît și pentru cele de miluire.

Menținerea acestor bunuri — prin protimisis — în mîinile neamului boieresc al celui silit să înstrăineze, prezenta un interes primordial, pe care domnia, din solidaritate generală de clasă, a trebuit să-l sprijine și să-l consacre, deși unele interese particulare o determinau să prelungească regimul precar de beneficiu al proprietății boierești de miluire. Lupta boierimii pentru consolidarea nu numai a vechilor stăpîniri, ci și a celor din danie domnească a dus treptat la lărgirea eredității, la încercuirea retractului (îndeosebi renunțarea la prădalica de desherență), la atenuarea privilegiului de masculinitate în Țara Românească, și libertatea de a testa în afara cercului rudelor de sînge. Fructificarea acestor poziții smulse domniei prin acțiunea susținută a neamurilor boierești nu s-au putut face fără o întărire și utilizare corespunzătoare a protimisisului de rudenie.

Interesul boierimii pentru protimisisul de devălmășie (cu sau fără rudenie) și de vecinătate stilpită a fost chiar mai mare ca pentru biserică. Pînă la mijlocul secolului XVI vînzarea, zălogirea și dania ocinelor, țărănești și orașenești, către boieri nu apare larg oglindită în documente, ceea ce nu ne îngăduie să afirmăm că protimisisul devenise un mijloc juridic important de acaparare sau de apărare în raporturile antagoniste dintre boierime și micii stăpîni de pămînt.

În cadrul domeniului eminent, boierimea marchează un dublu succes : domnul retractează rar dania înstrăinată de primul beneficiar, și, cînd o face, răscumpără, ca în cazul unui protimisis de vechi stăpîn al bunului, lăsînd boierului beneficiul valorii bănești a feudei retractate. Și numeroasele cumpărări de sate, moșii, ocine, făcute de domn în ambele țări, par să reprezinte o formă de retract—protimisis, pe care domnul și-l rezerva la orice înstrăinare de moșie (uneori „scoaterea în vînzare“ putînd oglindi în fapt mai mult dorința sau nevoia domnului, decît intenția reală a vînzătorului). În a doua jumătate a secolului XVI însă domnul pare înfrînt în această tendință, și stăpînii de pămînt izbutesc să asimileze tot mai mult aceste dobîndiri cu o simplă cumpărătură a unui particular. Mihai Viteazul extinde totuși acest drept de precumpărare al domniei la satele libere, dar îl exercită în fapt, după cît rezultă din reacțiunea ce se produce sub urmașii lui, și acolo unde satul nu fusese cu adevărat scos în vînzare, sau nu plătește prețul adevărat, ceea ce echivala cu o nerespectare a dreptului de protimisis al domniei, nu cu inexistența acestui drept. Încă sub Mihnea Turcitul, boierii prelindeau că nu este lege ca domnul să vîndă satele boierilor, desigur în dublul sens de a le precumpăra și revinde, sau de a vinde pe bani pe cele confiscate pentru viclenie (îngreunînd reîntoarcerea lor la neamul celui de la care fuseseră confiscate).

Nu trebuie pierdut din vedere că în cadrul domeniului eminent și al raporturilor de clasă dintre domn și grupările boierești, instituția decisivă rămîne aceea a retractului pentru viclenie, aplicat în fapt exclusiv boierilor pentru întreaga lor avere. Neamurile boierești putînd fi pe rînd lovite de aplicarea acestui retract după vicisitudinile luptei pentru putere, i se opun și caută să-i atenueze efectele, de pe poziții care amintesc funcțiunile protimisisului. În secolele XV—XVI, domnii Țării Românești preferă să doneze unora din rudele celui viclenit bunurile acestuia. Beneficiarii străini ai unor

danii de bunuri confiscate pentru trădare, preferă să le cumpere și de la familie, ca și când aceasta ar fi avut un drept de răscumpărare ce trebuie paralizat. Sub domnii următori, în condiții nu totdeauna lămurite, bunurile viclenitului reapar ca reintrate în mâinile neamului. În Moldova, domnii care exercită energic retractul de viclenie alternează în secolele XV—XVI cu cei ce exercită o largă politică nobiliară de danii către boieri, iar în secolul XVII, sub G. Grațiani și M. Barnovschi, în plin regim nobiliar, boierimea impune noi principii de drept potrivit cărora pedeapsa vicleniei să nu mai atingă moșiile de baștină, lăsându-le neamului, care la nevoie să le poată răscumpăra. Abia sub Ioan Mavrocordat (1718) în Țara Românească, se revine la afirmarea principiului că viclenia este o infracțiune și împotriva domnului și — element nou — împotriva țării, menținându-se pedeapsa confiscării integrale a averii celui vinovat, de data aceasta pe baza unei hotărâri a Porții.

În târgurile și orașele care se înmulțesc și se dezvoltă, aplicarea protimisisului își păstrează baza foarte apropiată de aceea din obștea liberă, cu o lărgire a raporturilor de protimisis de vecinătate în vatra orașelor și a procedurilor de intrare a străinilor în orașe. Dreptul superior al domniei asupra târgurilor și orașelor nu împiedică aplicarea protimisisului în raporturile dintre târgoveți sau orașeni, cu privire la stăpînirea lor consolidată asupra locurilor și caselor ce stăpîneau, precum și — ca în obște — asupra veniturilor și foloaselor aferente din loturile ce le reveneau în hotarul târgului. Aplicarea și importanța protimisisului crește pe măsură cu înmulțirea actelor de circulație a pămîntului, legată de creșterea orașelor și de mișcarea populației, în procesul de lărgire a producției de mărfuri și a schimburilor bănești.

Destrămarea obștilor libere și îndeosebi circulația pămîntului înăuntrul lor nu-și găsesc în izvoarele noastre decît o slabă oglindire directă care uneori lipsește cu desăvîrșire, din cauza caracterului unilateral al obiectivelor urmărite de aceste izvoare. Și totuși, în această perioadă formele generale de diferențiere internă a obștii sau procesul de lichidare a categoriei intermediare a cnezilor și judecilor „șefi de sat“, ca și acela al înmulțirii satelor aservite nu pot fi explicate dacă nu se admite și aplicarea protimisisului de megieșie, de devălmășie și de simplă rudenie în raporturile interne ale obștii libere și în acelea cu exteriorul. De altfel, știri documentare concrete, cu atît mai prețioase cu cît sînt mai sporadice, au confirmat această imagine și totodată caracterul de instituție străveche, bine cristalizată, al protimisisului de obște. Numărul acestor știri crește în a doua jumătate a secolului XVI și devine apreciabil în secolul următor.

Formele „stabilizate“ ale protimisisului, așa cum le arată bogata documentație din perioada regimului nobiliar și din prima parte a celui fanariot, își găsesc premise de dezvoltare încă în a doua jumătate a secolului XVI. Domnul folosește tot mai mult protimisisul de drept comun, inclusiv pe cel de vecinătate, și la nevoie i se opune protimisisul în măsura în care nu a făcut un act de autoritate care să încalce obiceiul pămîntului.

Procesul de privatizare a stăpînirii funciare face progrese lente, dar constante. Șeful grupului familial boieresc și în general șeful gospodăriei își consolidează poziția de stăpîn „individual“, potrivit și cu declinul

devălmășiei. În acte însă participarea largă a membrilor familiei oglin-
dește și persistența solidarității de grup și interesele legate de dreptul
de protimisis. Circulația pământului (și, implicit, a țăranilor dependenți)
și a robilor este intensă și caracteristică pentru feudalismul românesc din
această perioadă. Determinată de dezvoltarea relativă a forțelor de pro-
ducție și de lărgirea producției de mărfuri, de creșterea orașelor și tirgu-
rilor, unde, începînd cu a doua jumătate a secolului XVI, apar și mănăști-
rile și boierii ca factori activi în desfacerea produselor domeniilor lor pe
piața internă și externă, circulația pământului se leagă, îndeosebi în
obști, și de formele specifice ale dublei exploatare feudale, otomane și
interne; circulație interioară (ducînd la adîncirea diferențierii social-
economice în obște) și circulație în favoarea acaparatorilor străini. Pro-
prietatea boierească dovedește și ea o mare mobilitate, prin ridicarea
unor neamuri noi de mari boieri, prin accesul lărgit al grecilor la dregă-
toriile care dădeau și titlul de boier, în fine chiar prin trecerea unor ele-
mente din categoriile mijlocii în rîndurile boierimii mari și mijlocii. Afir-
marea socială a patriciatului orășenesc era inseparabilă de dobîndirea de
stăpîniri funciare nu numai în oraș, ci și la țară. Transferurile de bunuri
în tirguri și orașe se lărgesc și prin creșterea firească a acestora, precum
și prin afluxul de elemente negustorești străine. Aservirea obștilor libere,
care se accentuează în a doua jumătate a secolului XVI și se ascute în
secolul următor, ia acum, în principal, forma cumpărării de sate, părți
de sate, moșii și ocine, părți de ocine și locuri izolate. În Țara Româ-
nească este frecventă și caracteristică aservirea pământului cu oameni cu
tot, în același timp, și adesea a întregului sat, față de desfășurarea pro-
cesului în Moldova. Circulația pământului ia forme variate: vînzare, dare
în plată (pentru bir, dușegubină, împrumut), danie „silită”, sau care
simulează o vînzare, zalogire (reală sau simulată), înfrățire (ascunzînd
o vînzare). Încă de la sfîrșitul secolului XVI, dar accentuîndu-se o dată
cu lichidarea domeniului lui Mihai Viteazul, lupta satelor libere (cnezi,
judeci) contra aservirii prin cumpărare ca rumîni, și a celor rumînite,
pentru redobîndirea libertății (cnejire, judicare, megieșire), prin răs-
cumpărarea delniței și capului (sau numai a capului, ca formă de libertate
precară și inferioară) capătă proporții de masă, devenind caracteristică
pînă la reforma lui C. Mavrocordat. Ea n-a putut însă, timp de peste un
secol și jumătate, stăvili legarea de glie și, în ansamblu, agravarea
acesteia.

În cadrul acestei complexe evoluții, protimisisul consuetudinar, sub
formele diverse definite în introducere, a fost chemat să joace un rol mer-
cuar lărgit și tot mai complex. Toți stăpînii de pămînt și cei cu drepturi fun-
ciare consolidate, și-au apărut sau lărgit poziția funciară — de care de-
pindea locul lor în ierarhia de stări a societății feudale — prin toate
formele de protimisis: de rudenic simplă, de devălmășie cu sau fără
rudenie, de megieșie de obște sau de vecinătate (stîlpită), de prim stă-
pînitor. Cu cît obiectiv circulația pământului se mărește, cu atît recursul
cercurilor interesate la protimisis se lărgeste și devine mai necesar, ceea
ce explică marele număr de documente care îl oglindesc. În numeroase
cazuri aplicarea lui se face spontan și în orice caz fără o neapărată con-
semnare în documentele conservate. (Mențiunile privitoare la protimisis
din zăpis pot lipsi din hrisovul de întărire, sau invers.) Încercările de

ocolire a protimisisului se înmulțesc, ca și speculațiile la care dădea naștere, stăvilind valorificarea normală a bunurilor, și punînd în relief nevoia tot mai reală pentru stăpîn de a dispune liber de bunul său.

Cînd nu interveneau presiuni de natură extraeconomică, protimisisul era eficace numai pentru cei ce dispuneau de numerar propriu (sau prin credit) în vederea precumpărării sau răscumpărării bunului la a cărui dobîndire aveau precădere. Exercițarea lui avea o serie de efecte pozitive, dar în general nu ducea acum nici la refacerea vreunei stăpîniri colective, a unei moșii străvechi, nici la adevărata ajutorare în spirit gentilic a vînzătorului nevoit să vîndă. Rezultatul era o ascuțire a diferențierii, în familie, în neam, în obște, o consolidare a elementelor înstărite. Ca singur avantaj, acestea se mai găseau totuși adesea în legături tradiționale de „solidaritate” din ce în ce mai diferențiată cu cel care, vînzînd, trecea în general în rîndul scăpătaților, sau chiar al săracilor destinați să îngroașe rîndurile oamenilor dependenți. Răscumpărările colective, pe cote proporționale cu participarea la preț, puteau întări raporturile de devălmășie, exprimînd o relativă coeziune a grupului respectiv, dar nu aveau o garanție de durată. Hotărnicirea putea urma curînd după răscumpărare.

În cadrul acelorăși condiții generale determinante, o anumită categorie socială și diferitele persoane apar ca legate de cauza protimisisului sau i se împotrivesc, după cum beneficiază de el sau îi suportă neajunsurile crescînde. De aceea nici funcțiunea lui nu poate fi definită unilateral, numai din punctul de vedere al apărării unor forme de solidaritate sau numai ca un mijloc de acaparare și diferențiere. Tot așa de complexă era poziția protimisisului față de operațiile de credit din societatea feudală. Destul de des, cel îndreptățit la protimisis recurgea la un împrumut cu dobîndă și mai ales cu camătă din care creditorul ieșea tovarăș la dobîndirea moșiei sau devenea, în caz de neplată, stăpînul ei prin executarea creanței. Dar tot protimisisul permitea rudelor datornicului să răscumpere oricînd de la creditor moșia zălogită, și chiar s-o redobîndească, după executarea și vînzarea ei către un terț.

În tîrguri, protimisisul de vecinătate a dobîndit o importanță crescîndă, alături de cel de rudenie. Pe locurile stăpînite de boieri și mănăstiri, raporturile noi de suprafață (bezman, embatic) duc la cristalizarea unor forme specifice de protimisis, îndeosebi în favoarea stăpînului locului, care, protimisindu-se la vînzarea dreptului de bezman (embatic), își putea reîntregi stăpînirea dezmembrată, valorificînd-o în condiții mai avantajoase. În documente, oglindirea acestor noi forme de protimisis nu se lărgește decît în secolul XVIII.

Protimisisul de vecinătate, cu altă semnificație decît în obște, a dobîndit o importanță deosebită pentru boieri și mănăstiri, ca mijloc de lărgire latifundiară a domeniilor feudale, de comasare și de întregire a stăpînirii asupra unor părți de sate. Practic, el asigură și o circulație a pămîntului înlăuntrul clasei feudalilor, care dispuneau de numerarul necesar exercitării protimisisului, și favoriza pe feudalul mai demult implantat în regiunea respectivă. Procesul continuă în tot secolul XVIII și la începutul celui următor.

La sfîrșitul secolului XVII, valorificarea — practică mai de mult — a munților, pășunilor în general și a altor zone economice din hotarul unor obștii (de munte) și mai ales din domeniul feudal s-a făcut prin

vînzarea venitului (arendare). Față de această vînzare, locuitorii (liberi sau dependenți), din imediata vecinătate, și-au impus treptat obiceiul de a fi preferați unor străini. Strîmtorarea țăranilor pe moșiile de așezare a contribuit la recunoașterea acestui obicei, atestat pentru prima jumătate a secolului XVIII. Lupta țăranilor (clăcași) pentru lărgirea lui după reforma lui C. Mavrocordat, și lupta feudalilor pentru încercuire și, apoi, pentru desființare (la începutul secolului XIX), s-au accentuat pe măsură ce extinderea relațiilor de marfă-bani au determinat pe stăpîni — în a doua jumătate a secolului XVIII — să vîndă astfel de venituri unor elemente precapitaliste, acționînd ca arendași de profesie.

Pînă la mijlocul secolului XVIII, aspectele caracteristice ale dezvoltării protimisisului rămîn acestea : a) obștile îl folosesc ca mijloc de apărare împotriva acaparatorilor din afară și, într-o anumită măsură, contra celor interni ; b) acaparatorii din afară izbutesc fie să-l ocolească (prin danie sau constrîngere economică) fie să-l transforme în mijloc de acaparare treptată a satelor moșnenești și razeșești și a obștilor de tip mai arhaic, înbrăcînd calitatea de moșneni (razeși) de cumpărătură care s-au putut protimisi și ei, cu o eficacitate crescîndă, la vînzările ulterioare de a căror provocare nu erau străini ; c) prin protimisisul de rudenie, rudele unui boier împiedicau răscumpărarea rumînilor de la acesta ; d) cînd erau făcuți vînzători, foștii cnezi (judeci) rumîniți au invocat un protimisis de primi stăpînitori pentru a-și răscumpăra capul și delnița cu precădere chiar față de rudele stăpînului. Sprijiniți de unii domni fie din interes politic propriu, fie sub presiunea luptei țăranilor, aceștia au reușit să se răscumpere, fără însă ca în raport cu familia stăpînului preferința lor să devină un obicei consolidat. În lupta lor, judecii rumîniți au revendicat — fiind sprijiniți uneori de domnie — și dreptul de a se răscumpăra oricînd situația lor economică le-o permitea, independent de intenția stăpînului lor de a-i înstrăina. Pentru aceleași motive ca mai sus, unii domni au făcut posibil prin porunci sau cărți domnești un astfel de retract unilateral. Or, dacă s-ar fi transformat în obicei necontestat, retractul acesta ar fi constituit o lovitură temeinică dată iobăgiei, deschizînd țărănimii o cale legală de lichidare treptată a rumîniei. A fost necesară criza care a dus la reforma din 6 august 1746, sub C. Mavrocordat, în Țara Românească, pentru ca să se transforme rumînia în clăcăsie, legali-zîndu-se tocmai tehnica retractului unilateral revendicat de rumîni timp de peste un secol. În cazul cînd stăpînul rumînului nu accepta de bună-voie răscumpărarea (numai cu capul, *moșia* fiind pierdută în folosul boierului), rumînul o putea obține de la divan, plătiînd suma de 10 taleri, cu tot refuzul boierului sau mănăstirii.

Perioada dintre începutul secolului XVII și deceniul opt al secolului următor se caracterizează prin înmulțirea daniilor (închinărilor) de pămînt făcute boierilor de oameni săraci — moșneni sau razeși — fie ca danie silită pentru „binele“ primit de la feudal, fie ca act simulat care ascundea o vînzare. Practica se explică prin aceea că boierii — după exemplul bisericii — luptaseră să impună cu ajutorul justiției domnești, exceptarea daniei în general de la restricțiile de protimisis.

Rudele donatorilor de acest fel au luptat cu dîrzenie contra excep-tării impusă de clasa dominantă, care în general avea cîștig de cauză din partea justiției statului feudal. Totuși, boierii foloseau și ei în aceste

danii toate celelalte mijloace indirecte care puteau să le asigure respectarea actului de către rudele (în general devălmașe) ale donatorului și de către acesta însuși. Abuzurile comise cu aceste danii au dus, mai ales în Moldova, la o adevărată stare de criză, căreia Sobornicescul hrisov (1785) a voit să-i pună capăt, interzicând dania de la răzeșul sărac la boierul puternic. În Țara Românească, încercări mai radicale (1777) par să fi fost respinse de boierime. Marele număr de danii către biserică — din care nu lipsește sau acordul rudelor sau clauza de neamnestec a acestora și de blestem contra celor refractari — dovedește că principiul se impusese, nu fără rezistență; domnia îl consacra numai excepțional, când se ivea necesitatea, iar biserica nu ezita să împartă, la nevoie, cu rudele prea dârze, unele averi în discuție. Obiceiul privind „partea suflutului” (danie, comindă, alte modalități de cult al morților) aducea în patrimoniul bisericii sau al slujitorilor ei bunuri nemișcătoare (direct sau transformate în bani) care nu mai cădeau sub restricțiile protimisisului.

În Moldova (1764), abuzuri vădite și nevoia de bani împing domnia să-și afirme dreptul de control asupra întemeierii de biserici și utilizării daniilor pioase. În Țara Românească, M. Fotino, menționând în Manualele din 1765—1766 novela lui N. Phocas ostilă proprietății ecleziastice, făcea loc principiilor care menajau familia donatorilor, din novela (atribuită lui Vasile II Porfirogenitul) prin care biserica combătuse politica imperială continuată de acesta din urmă.

Stabilizarea protimisisului în această perioadă este tot așa de relativă ca a întregii orînduiri feudale și a celorlalte instituții juridice. Sistemul social este vădit incapabil să remedieze o serie de imperfecțiuni și să înlăture unele obscurități din tehnica instituției. Uneori ordinea de întietate între rude și răzeși apare nesigură, ca și aceea dintre protimisisul vechiului stăpînitor și cel de rudenie cu vînzătorul. Noțiunile de megieș și vecin, de megieș și răzeș, de răzeș în devălmășie de obște și în devălmășie boierească nu apar destul de clare, și sufăr în această perioadă o evoluție care mărește dificultățile de interpretare a documentelor. Întrebarea de protimisis rămîne în principiu o procedură extrajudiciară, deși de la începutul secolului domnul intervine în desăvîrșirea ei. Menționarea concretă și exhaustivă în act a tuturor celor îndreptățiți la protimisis nu devine obligatorie, nici nu se organizează o procedură de identificare a acestora, care să prezinte toate garanțiile. Termenele de exercitare sînt lungi, neprecise și prelungite după împrejurări chiar de părți. Ocolirea protimisisului nu este sancționată decît prin răsкупărare. Se observă totuși o intervenție crescîndă a dreptului domnesc. Cu un anumit rol disciplinator, mai ales în materie de prescripție (care însă avea tot termene lungi), dreptul bizantin al protimisisului nu începe a fi folosit decît în secolul XVIII. Numărul actelor în care nu găsim nici o mențiune de protimisis, ca și cînd instituția n-ar fi existat, este foarte mare. În numeroase acte, sub sancțiunea blestemului și mai rar fără blestem, se înscriu clauze de neamnestec din partea rudelor, sau după ce se făcuse întrebarea de preemțiune, sau fiindcă se ocolise protimisisul. Clauzele figurează și în acte principial exceptate de la protimisis (danii, schimburi).

Tendința de a reduce controlul la bunurile dobîndite personal (agonisita), spre deosebire de cele de moștenire (baștină), ca în dreptul slav, este constantă pînă în secolul XVIII, și totuși marele număr de cazuri în

care distincția aceasta nu este luată în seamă trebuie socotit ca reprezentând dreptul comun. În cadrul averii boierești, încă din secolul XVII moșia strâns legată de neamul boieresc (căminul, moșia temeinică) par a avea o importanță deosebită, fiind rezervată moștenitorilor bărbați, în Țara Românească, unde urme mai puternice de privilegiu al masculinității se manifestau și în aplicarea protimisisului, fără o consecvență care să permită concluzii sigure.

În perioada de destrămare a feudalismului (inclusiv etapa pregătitoare dintre reformele lui C. Mavrocordat și deceniul opt al secolului XVIII), dezvoltarea protimisisului a constituit un aspect major al transformării sistemului proprietății feudale în proprietate de tip capitalist. Aceasta, tocmai prin lipsa formelor de condiționare și prin libera circulație juridică avea să fie cu totul opusă protimisisului feudal. Cristalizarea noilor relații capitaliste în condițiile unei îndelungate mențineri a protimisisului (în Moldova, pînă la 1865; și, ca obicei extralegal rezidual, în numeroase sate, pînă în secolul XX) este caracteristică pentru calea prusacă de pătrundere a capitalismului în agricultură, în Țara Românească și Moldova, pentru relativ slaba dezvoltare a burgheziei și a proprietății funciare capitaliste în orașele noastre.

În dezvoltarea instituției, o izbitoare afirmare a ei pînă către începutul perioadei regulamentare se îmbină cu o situație de continuă criză în care se oglindesc contradicțiile irezolvabile, pe cale de adîncire, ale orînduirii în general și ale sistemului proprietății în special.

Afirmarea s-a tradus printr-o largă aplicare, fără ca însuși principiul protimisisului să fie pus în cauză și atacat, și prin continua căutare a unor soluții reformiste de organizare, de „raționalizare” și „modernizare” a instituției. Pînă către anii 1777—1785, soluția a fost căutată mai mult pe linia unei receptări directe, uneori mecanice, a reglementării bizantine. Expresia acestei tendințe se găsește în traducerea Cîrjei arhierilor (1754), în insuficientul titlu despre protimisis din Manualele lui M. Fotino (1765—1766) și în larga receptare a Novelei lui Constantin Porfirogenitul în Manualul lui M. Fotino din 1777, precum și în utilizarea directă a Hexabiblului lui Armenopol. Pe această linie s-a ajuns la un conflict grav între cutumă și dreptul pravilelor, la confuzia clar documentată de Fotino în cartea a IV-a a Manualului din 1777, unde soluția mai sănătoasă, care s-a și impus, era sugestiv expusă, dar nerealizată consecvent. Este vorba de o soluție de sinteză, definită de la începutul acestor concluzii, căreia Sobornicescul hrisov, cu restructurările ulterioare, Manualul lui Andronachi Donici și Codul Calimach în Moldova îi vor da expresie. După 1831 se intră într-o etapă de mărginire vădită și de desființare (1840 în Țara Românească; 1865 în Moldova). Această sinteză se face pe baza obiceiului pămîntului, iar aplicarea reglementării scrise continuă să cunoască mereu în practică o adaptare cutumiară oarecum selectivă. De atunci pînă în perioada regulamentară, protimisisul n-a încetat de a fi o instituție consuetudinară, legată însă strîns acum de regimul ei de drept scris sau numai receptat, mai sus definit.

În realitate, larga afirmare a protimisisului a ascuns, încă din a doua jumătate a secolului XVIII, o continuă tendință de mărginire, de încercuire implicită a instituției. Mărginirea rezultă din chiar eforturile de reglementare precisă, de introducere a unui sistem de termene fixe de

decădere și prescripție care să ducă la „securitatea” juridică a proprietății, pusă de Sobornicescul hrisov sub egida pravilei bizantine, dar cerută de progresul noilor relații de tip capitalist. Protimisul de rudenie este, rînd pe rînd, limitat la rudele de gradul VI, IV și II (frați și surori) în linie colaterală. Protimisul primului stăpînitor, depreciat față de trecut, ocupă ultimul rang.

Boierii și mănăstirile luptă, fără succes, să destrame devălmășiile de moșneni și răzeși, interzicîndu-se vînzarea *părților nealese* (nehotărnicite în prealabil); pe de altă parte devălmășia răzeșească și moșnenească era tot mai stăruitor desprinsă de realitățile ei de obște, pentru a fi tratată ca o simplă copărtășie sau indiviziune, după schemele noului drept burghez (și implicit ale dreptului roman și romano-bizantin); tot așa, megieșia de obște era redusă la simpla vecinătate de hotar stîlpit. Toate aceste procese se încadrau, între altele, în lupta boierilor pentru transformarea unilaterală a proprietății lor în proprietate individuală absolută, care, cum arată K. Marx, „apare, în ceea ce-l privește pe capitalist, ca dreptul de a-și însuși muncă străină neplătită sau produsul ei, iar, în ceea ce-l privește pe muncitor, ca imposibilitatea de a-și însuși propriul său produs”³. Încercarea lui Al. Ipsilanti de a reactiva protimisul cobirnicilor și a Legiurii Caragea de a sistematiza ierarhic protimisul de vecinătate, ca și acelea de a întări instituția printr-o sancțiune civilă, în caz de ocolire cu rea credință, nu se dovedesc rodnice. Eliberarea mezatului de legătura cu protimisul se dovedește însă dificilă, deși ea era favorabilă dezvoltării operațiilor de credit. Protimisul la vînzările de țigani este limitat. Termenul normal de exercitare a protimisului devine de 6 luni în Moldova (1785) și de 30 de zile în Țara Românească (1780), dar influențe regresive — întemeiate pe obicei și pe pravila bizantină — fac să se mențină în practică, mai ales în Moldova, o prescripție specială mergînd pînă la 10 ani, neprevăzută expres de pravila pămîntului în Țara Românească, dar încă aplicată uneori în practică. Regimul protimisului între devălmășii din *bătrînii* aceluiași trup de moșie, ignorat de dreptul scris, cu excepția Manualului lui Andronache Donici, se menține cu o tenacitate care oglindește rezistența organizației de obște. Textul Legiurii Caragea, care, în spirit capitalist, ar fi permis înlocuirea protimisului printr-o simplă sancțiune bănească plătită de cei care nu l-au respectat, n-a fost observat decît tîrziu în cursul aplicării, și domnia l-a interpretat într-un sens restrictiv care salva aplicarea curentă a protimisului, cu cîțiva ani înainte de desființarea lui prin lege.

Dreptul scris al protimisului — dreptul receptat, în mod cutumiar sau oficial, și dreptul domnesc sub toate formele lui — a fost studiat cu atenția cerută de locul ce i-a revenit în toate procesele mai sus amintite. S-a căutat să se completeze numeroasele lacune ale vechii istoriografii, din acest punct de vedere. În condițiile de criză și de inegală dezvoltare a feudalismului românesc, regimul de drept receptat al protimisului, prin care se urmărea să se remedieze impreciziunile și arbitrariul obiceiului, a îmbrăcat atîtea variante, nelipsite de contradicții sau obscurități, încît progresul față de cutumă era foarte relativ. Rolul dreptului domnesc a fost însemnat, dar oglindind o instabilitate semnificativă, la care s-a adăugat

³ K. Marx, *Capitalul*, ed. 4, vol. I, Buc., Edit. politică, 1960, p. 587.

adâncirea unor particularități de reglementare între cele două țări. În perspectiva fiecărei etape de dezvoltare a dreptului scris, am căutat să punem în relief aplicarea practică a normelor respective și particularitățile cutumiare ale instituției.

Pe linia cristalizată la sfârșitul perioadei precedente, poziția diferitelor categorii sociale față de protimisis se desfășoară în noile condiții ale procesului de destrămare feudală. Marea boierime, potrivit poziției contradictorii pe care o avea în toate procesele de bază, și-a accentuat lupta pentru consolidarea proprietății ei, fără a se putea despărți ușor de avantajele protimisisului, care îi favorizau tendințele latifundiare, solidaritatea de castă și de grup familial.

Răzeșii și moșnenii au continuat să găsească în protimisis un mijloc de apărare contra atacului constant al boierilor, iar pe măsură ce s-au încadrat la un nivel redus în noile relații capitaliste, rămânând legați de ocina de baștină, au transformat protimisisul într-un mijloc de luptă internă pentru mărirea acestei ocine în dauna celorlalți tovarăși de răzășie sau moșnenie. Vechea solidaritate, de mult minată, devenea acum o aprigă luptă mic burgheză. În aceste condiții, protimisisul nu mai asigura nici un avantaj real sărăcimii satelor respective, ducând la accentuarea procesului de stratificare a țăranimii.

În orașe, interesul persistent pentru protimisis oglindește lenta dezvoltare a relațiilor capitaliste, iar boierii și mănăstirile, care dețineau vaste terenuri pe care concedaseră drepturi de bezman sau embatic, au avut interes să-și păstreze protimisisul special de stăpîn al locului. Totuși, în orașele noi ca Brăila și Giurgiu, aplicarea protimisisului s-a dovedit imposibilă, și chiar în Moldova, încă din deceniul patru, limitarea protimisisului în orașe merge pînă aproape de desființare.

Goana boierilor și mănăstirilor după clacă, și nevoia acestora de a introduce, prin arendășie, domeniul feudal într-un circuit capitalist care să nu pună în discuție menținerea relațiilor de aservire, dusese încă din deceniul doi al secolului XIX la înfringerea clăcașilor. Acestora, după o serie de limitări, li s-a răpit, brutal, protimisisul la arendare, care se dovedise o armă deosebit de prețioasă de luptă contra exploatării arendășești și pentru lărgirea legăturilor directe ale țăranimii cu piața. Dar încă din deceniul opt al secolului XVIII ajunsese să fie folosit mai mult de fruntașii obștilor clăcașe. Sub regimul regulamentar forme noi de protimisis, cu caracter tranzitor, își fac apariția în relațiile dintre clăcași și stăpînii de pămînt, pentru distribuirea unor loturi suplimentare în condiții avantajoase pentru boieri. Tot așa, în deceniul șase, în cadrul procesului de eliberare, țiganii moldoveni dobîndesc un protimisis de răscumpărare față de stăpînul care vrea să-i vîndă, tehnică ce amintea pe cea folosită în reforma lui C. Mavrocordat din 1746, în Țara Românească. Aceste noi creații însă erau legate nu de înflorirea, ci de dispariția iminentă a instituției.

Desființarea protimisisului, mult mai timpurie și mai rapidă în Țara Românească decît în Moldova a oglindit ușorul avans al celei dintii țări pe calea transformării capitaliste, și dîrzenia cu care boierimea moldovenească și-a apărat o serie de poziții feudale în materie de relații agrare, la care s-ar putea adăuga nevoia de a ține seama și de rezistența unor

largi pături răzăsești, încă nedesprins de interesele tradițional apărute prin protimisis, atât în raport cu boierimea, cât și între ei.

Totuși, dacă sub un anumit aspect instituția evoluează pe o linie mai înaintată într-o țară și mai conservatoare în cealaltă, sub un alt aspect poziția celor două țări este inversă, cea ce face ca, în esență, în ciuda diferențelor de ritm și de nivel semnalate, dezvoltarea ei să rămână semnificativ de unitară. Apariția și dispariția protimisisului sau trecerea la sistemul de publicații prin organe de stat sînt procese asemănătoare și sincronice în esența lor, în ambele țări.

Cît privește persistența obiceiurilor extralegale de protimisis în satul românesc chiar după intrarea în vigoare a codului civil din 1864, ea constituie unul din vestigiile relațiilor feudale de obște, care se mențineau în noul sistem al proprietății capitaliste.

Dezvoltarea diferitelor forme de protimisis îndeosebi în a doua jumătate a secolului XVIII și în cel următor, oferă un material foarte bogat și interesant pentru înțelegerea procesului de trecere de la feudalism la capitalism în Țara Românească și Moldova. În acest proces, transformările pe care le-a suferit proprietatea, ca „raport față de condițiile naturale ale producției, considerate ca aparținînd cuiva, ca fiindu-i proprii”⁴, precum și principalele ei modalități constituie un element de bază, de care nu poate face abstracție nici o cercetare materialist-dialectică și istorică a problemei.

⁴ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Rohentwurf), 1857—1858, Berlin, Dietz, 1953, p. 389—390.

LISTA DE PRESCURTĂRI

- A.F.D. = „Analele Facultății de drept din București“, 1939 urm.
- A.H.D.O. = „Archives d'histoire du droit oriental“, Bruxelles-Paris, 1937 urm.
- A.L.C.T. = *Acte și legiuiri privitoare la chestia țărănească*, Seria I, 4 vol., adunate de D. C. Sturdza-Șcheeanu; Seria II, 8 vol., adunate de Radu Rosetti, Buc., 1907—1908.
- Anc. doc.* = N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, 2 vol., Paris-Buc., 1930—1931.
- „An. parl.“ = „Analele parlamentare ale României“, 1831—1852, Buc.
- Antonovici, *Doc. bărl.* = I. Antonovici, *Documente bărlădene*, 5 vol., Bârlad, 1911—1926.
- Arh. bis. Neg.* = *Arhiva bisericii Negustori*, București.
- Arh. Cant.* = I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Buc., 1919.
- „Arh. gen.“ = „Arhiva genealogică“, Iași, 1912—1913.
- „Arh. ist.“ = „Arhiva istorică a României“, Buc., 1865—1867.
- „Arh. Olt.“ = „Arhivele Olteniei“, Craiova, 1922—1943.
- „Arhiva“ = „Arhiva Societății științifice și literare din Iași“ 1889 și urm.
- Arm. = Armenopol, vezi Heimb.
- A.S.B. = Arhivele statului din București.
- A.S.I. = Arhivele statului din Iași.
- A.U.B. = „Analele Universității C. I. Parhon din București“, apoi „Analele Universității din București“, Seria Științe sociale, 1956 și urm.
- A.U.I. = „Analele științifice ale Universității Al. Ion Cuza din Iași“, Serie nouă, Secțiunea III, Științe sociale, Iași, 1955 și urm.
- Băileanu, *Ist. Spital. Iași* = V. Rășcanu, Gh. Năstase, Șt. Birsan și Gh. Băileanu, *Istoricul spitalului orășenesc clinic de adulți din Iași în cadrul evolutiv al așezămintelor Sf. Spiridon*, vol. I, Buc., Edit. medicală, 1956.

- Bălan, *Doc. bucov.* = Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, 6 vol., Cernăuți, 1933—1942.
- Bălan, *Noi doc. câmpulung.* = Teodor Bălan, *Noi documente câmpulungene*, Cernăuți, 1929.
- Băleanu, *Doc. mold.* = Al. Băleanu, *Documente și regeste moldovenești*, în „Cercetări istorice“, 1932—1933, nr. 2, p. 80—150; 1934—1936, nr. 1, p. 257—302.
- Băleanu și Stoide, *Doc. mold.* = Al. I. Băleanu și C. A. Stoide, *Documente moldovenești privitoare la familia de boieri Neaniul*, Iași, 1938.
- Bas. = *Basilicalele*, ed. K. W. E. Heimbach, 1833—1897.
- B.C.I.R. = „Buletinul Comisiunii istorice a României“, Buc., 1915 și urm.
- Berechet, *Istoria* = Șt. Gr. Berechet, *Istoria vechiului drept românesc*, I, *Izvoarele*, Iași, 1933.
- Berechet, *Legătura* = Șt. Gr. Berechet, *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc*, I. 1, *Izvoarele*, Vaslui, 1937.
- Bianu, *Doc.* = Ion Bianu, *Documente românești*, Buc., 1907.
- Bianu-Hodoș, *B.R.V.*, = Ion Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I—II, Buc., 1903; 1910.
- Bianu-Simonescu, *B.R.V.* = Ion Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, Buc., 1944.
- Bogdan Damian, *Acte I* = Damian. P. Bogdan, *Acte moldovenești dinaintea de Ștefan cel Mare*, Buc., 1938.
- Bogdan Damian, *Acte II* = Damian P. Bogdan, *Acte moldovenești din anii 1426—1502*, Buc., 1947.
- Bogdan, *Doc. Brașov* = Ion Bogdan. *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV—XVI*, vol. I, Buc., 1905.
- Bogdan, *Doc. Ștefan*, = Ion Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 vol., 1913.
- Bogdan, *Sămile* = Ion Bogdan, *Sămile mănăstirilor din Țara Moldovei (1742)*, în „B.C.I.R.“, 1935.
- B.S.H.A.R. = „Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine“, Buc., 1912 urm.
- Bulat, *Contr. ist. Ott.* = T. G. Bulat, *Contribuțiuni documentare la istoria Olteniei, sec. XVI, XVII și XVIII*, Rm. Vilcea, 1925.
- Bulat, *Doc. Văratec* = T. G. Bulat, *Documentele mănăstirii Văratec (1497—1836)*, Chișinău, 1939.
- Cartea rom. de inv.* = *Cartea românească, de învățătură, 1646*, ed. critică, Buc. Edit. Acad. R.P.R. 1961 (Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris, VI).
- „Cerc. ist.“ = „Cercetări istorice“ (Iași), 1925 urm.
- C. I. = *Codex Iustiniani*.
- Ciorănescu, *Doc. Mihail Radu III* = Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu III (1658—1659)*, Buc., 1934 (B.C.I.R., 1934).
- Cod. Calim.* = *Codul Calimach*, ed. critică, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1958 (Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris, III).

- „Conv. lit.“
Costăchescu, *Bălțați* = „Convorbiri literare“, Iași, Buc., 1867 urm.
= M. Costăchescu, *Satele Bălțați, Codrești, Mădârjești, Mădrișocul și Bojila din jud. Iași*, Schiță istorică, Iași, 1928 (extras din „Ion Neculce“, 1928, f. VII.).
- Costăchescu, *Doc. Bogdan* = M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti de la Bogdan voevod (1504—1517)*, Buc., 1940.
- Costăchescu, *Doc. înainte Ștefan* = M. Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, 2 vol., Iași, 1931—1932.
- Costăchescu, *Doc. Ștefan* = M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933.
- Costăchescu, *Doc. Ștefăniță* = M. Costăchescu, *Documente moldovenesti de la Ștefăniță voievod (1517—1527)*, Iași, 1943.
- Costin, *Op* = Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechia, 2 vol., Buc., 1886—1888.
- Crestomație* = Șt. Pascu și Vi. Hanga, *Crestomație pentru studiul statului și dreptului în R.P.R.*, vol. II și III, Buc., Edit. științifică, 1958, 1963.
- C. Th.*
D. sau Dig.
D.E.Ț.R. = *Codex Theodosianus*.
= *Digesta Iustiniani*.
= I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Țării Românești, 1800—1850*, 2 vol., Buc. Edit. științifică, 1958.
- D.I.O.B. = Florian Georgescu, Paul I. Cernovodeanu și Ioana Cristache Panait, *Documente privind istoria orașului București*, S.P.C., Muzeul de istorie a orașului București, 1960.
- D.I.R.A. = Acad. R.P.R., Institutul de istorie, *Documente privind istoria României, A. Moldova* (11 volume, 1951—1957).
- D.I.R.B. = Acad. R.P.R., Institutul de istorie, *Documente privind istoria României, B. Țara Românească* (11 vol. + 2 vol. Indice, 1951—1960).
- D.I.R.C. = Acad. R.P.R., Institutul de istorie, *Documente privind istoria României, C. Transilvania* (6 vol.).
- doc.
Doc. Callim. = document, documente.
= N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, 2 vol., Buc., 1902—1903.
- Doc. ist.*
Doc. ist. econ. Rom. = P. Teulescu, *Documente istorice*, Buc., 1860.
= Direcția generală a Arhivelor statului, *Documente privitoare la istoria economică a României, Orașe și țirguri, Moldova, A*, vol. II, Buc., 1960.
- Doc. Mano* = *Documente din secolele XVI—XIX privitoare la familia Mano*, culese, adnotate și publicate de Constantin George Mano, Buc., 1907.
- Doc. Teleajen, 1939* = *Documente de pe Valea Teleajenului* din arhiva domnului Gh. I. Cereșanu, publicate de Eleonora Alexiu, cu o prefață de N. Iorga, Buc., 1939.
- Doc. vrânc.* = C. D. Constantinescu-Mircești și H. H. Stahl, *Documente vrâncene*, cărți domnești, hotărnicii, răvașe și izvoade, vol. I, cu o prefață de N. Iorga, Buc., 1929.

- Donici, *Man.* = *Manualul juridic al lui Andronache Donici*, ed. critică, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1959 (Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris, V).
- D.R.A. = V. Mihordea, Ș. Papacostea și Fl. Constantiniu, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1961 (Institutul de istorie).
- D.R.H., Mold. = *Documenta Romaniae Historica*, Moldova, vol. XXVI (sub tipar).
- D.R.H., Ț. Rom. = *Documenta Romaniae Historica*, Țara Românească, vol. I, XXI, XXII (sub tipar).
- E.E.B.S. — *Ἑπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Atena, 1924 ur.n.
- Fotino, *Contrib.* = G. Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain*, Paris, 1925 (1926).
- Furnică, *Doc. com.* = Dum. Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc, 1473—1868*, cu o scrisoare a d-lui prof. N. Iorga, Buc., 1931.
- Gălățescu, *Eforia* = Al. G. Gălățescu, *Eforia spitalelor civile din București*, Buc., 1899.
- Gârboviceanu, *Bis. av. proprii* = P. Gârboviceanu, *Biserici cu averi proprii*, Buc., 1910.
- Giurescu, *Studii* = C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, ed. C. C. Giurescu, Buc., 1943.
- Giurescu, *Materiale* = C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*, 3 vol. + Indice, Buc., 1913—1947.
- h. v.* = *hac voce*
- Heimb. = Gustavus Ernestus Heimbach, ca editor al Hexabiblului lui C. Armenopol (*Manuale legum sive Hexabiblos*, Lipsa, 1851).
- Hurm. = *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. I—XXI (42 vol.), Buc., 1876—1942 ;
- = Seria nouă, vol. I, sub îngrijirea acad. A. Oțetea, *Rapoarte consulare ruse (1770—1796)*, publicate de A. Vianu, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1962.
- „Ion Nec.” = „Ion Neculce”, Buletinul Muzeului municipal din Iași, 1921—1931.
- Ionașcu, *Doc. buc.* = I. Ionașcu, *Documente bucureștene privitoare la proprietățile mănăstirii Colfea*, Buc., 1941.
- Iorga, *Ist. Buc.* = N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, Buc., 1939.
- Iorga, *Doc. Buc.* = N. Iorga, *Documente privitoare la București*, în B.I.C.R., 1932, p. 31—49.
- Iorga, *Doc. Callim.* = N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, 2 vol., Buc., 1902—1903.
- Iorga, *Doc. Cant.* = N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Buc., 1902.
- Iorga, *Teleajen* = N. Iorga, *Documente de pe Valea Teleajenului*, Vălenii de munte, 1925.
- Isp. și zap.* = Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, 12 vol., Iași, 1906—1933.

- Indr. legii* = *Indreptarea legii, 1652*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1962 (Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris, VII).
- „Intregiri“ = „Intregiri“, Buletinul Institutului de istoria dreptului vechi românesc, Iași, 1938.
- Lemerle, *Esquisse*, I, II, III = P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes* (I), în „Revue historique“, 82, tomul CCXIX, 1958, p. 32—74; (II) *L'apogée de l'empire, IX-e—XI-e siècles. Le traité fiscal. La législation des Macédoniens. Les premiers actes de la pratique*, *ibid.*, p. 254—284; (III) *La propriété terrienne des stratiotes*, *ibid.*, 82, tomul CCXX, 1958, p. 43—94.
- Meșteșug. Neg. Craiova* = Direcția Arhivelor statului, *Meșteșugari și neguțători din trecutul Craiovei. Documente (1666—1865)*, Buc., 1957.
- Mihail, *Doc. zap. mold.* = P. Mihail, *Documente și zapise moldovenești de la Constantinopol (1607—1806)*, Iași, 1948.
- Mihailovici, *Doc. Mold.* = P. Mihailovici (= Mihail), *Documente moldovenești găsite la Constantinopol (1462—1755)*, în „Cercetări istorice“, 1932—1933, nr. 3, p. 3—63; 1934—1936, nr. 1, p. 105—127.
- Mihályi, *Dipl. maram.* = Ioan Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Maramureș-Sighet, 1900.
- „Miron Costin“ = „Miron Costin“, Birlad, 1913—1916, 1919.
- Nădejde, *Din dr. vec. rom.* = I. Nădejde, *Din dreptul vechi român*, Buc., 1898.
- Nouv. ét. d'hist.*, I, II = *Nouvelles études d'histoire*, Buc., Edit. Acad. R.P.R., vol. I, 1955; vol. II, 1960.
- N.R.H. = „Nouvelle revue historique de droit français et étranger“, Paris, 1877—1916.
- N.R.R. = „Noua revistă română“, Buc., 1900—1913.
- Ostrogorsky, *Hist.* = G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, trad. fr. de J. Gouillard, prefață de Paul Lemerle, Paris, 1956 (ed. germ. în *Handbuch der Altertumswissenschaft*, I, 2, München, 1952; trad. engl. 1956).
- Ostrogorsky, *Ländl. Steuergemeinde* = G. Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reichs im 10. Jahrh.*, in „Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, XX, 1927, p. 1—108.
- Ostrogorsky, *Paysannerie* = G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles, 1956.
- Ostrogorsky, *Preemption* = G. Ostrogorsky, *The peasant's pre-emption right. An abortive reform of the Macedonian Emperors*, in „Journal of roman studies“, 37, 1947, p. 117 urm.
- Panaiteacu, *Doc. Ţ. Rom.* = P. P. Panaiteacu, *Documentele Ţării Românești*, vol. I, Buc., 1938.
- Peretz, *Curs* = I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, 4 vol., Buc., 1926—1931.
- Peretz, *Vente* = Jean Peretz, *Histoire de la vente en droit roumain*, Paris, 1904.

- Potra, *Contrib.* = G. Potra, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, Buc., 1939.
- Potra, *Doc. Buc.* = G. Potra, *Documente privind istoria orașului București*, 1961.
- P.R. = *Pandectele române*, București, 1921 urm.
- „Pr. econ.“ = „Probleme de economie“, Buc., 1952—1961.
- „Pr. ist.“ = „Probleme de istorie“, Buc., 1954—1961.
- Raichevich, *Osserv.* = Raichevich, *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachie e Moldavia*, Napoli, 1788 (*Bemerkungen etc.*, Viena, 1789; *Voyage en Valachie etc.*, Paris, 1822).
- „Rev. arh.“ = „Revista arhivelor“: Serie veche, Buc., 1924 urm.; Serie nouă, Buc., 1958 urm. (Direcția generală a Arhivelor statului).
- „Rev. ist.“ = „Revista istorică“, Buc., 1915 urm.
- „Rev. roum. d'hist.“ = „Revue roumaine d'histoire“, Buc., 1962 urm. (Acad. R.P.R., Institutul de istorie).
- R.E.S.E.E. = „Revue des études sud-est européennes“, Buc., 1963 (Acad. R.P.R., Institutul de studii sud-est europene).
- R.H.D. = „Revue historique de droit français et étranger“, Paris, 1922 urm.
- R.H.S.E.E. = „Revue historique du sud-est européen“, Buc., 1924 urm.
- R.I.A.F. = „Revista pentru istorie, arheologie și filologie“, Buc., 1882 urm.
- R.I.D.A. = „Revue internationale des droits de l'antiquité“, Bruxelles, 1948 și urm.
- R.J.E.S.O. = „Revue juridique et économique du Sud-Ouest“, secția juridică, Bordeaux.
- R. Rosetti, *Pământul* = Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpînii în Moldova*, Buc., 1907.
- R. Rosetti, *Cr. Bohotin* = Radu Rosetti, *Cronica Bohotinului*, „An. Acad. Rom.“, s. II, M.S.I., tomul XXVIII, 1905.
- R. Rosetti, *Cr. Vascan* = Radu Rosetti, *Cronica Vascanilor (județul Suceava)*, „An. Acad. Rom.“, s. II, M.S.I., tomul XXIX, 1906.
- S.A.I. = *Studii și articole de istorie*, Societatea de științe istorice și filologice, Buc., 1956 urm.
- Sava, *Doc. putn.* = A. V. Sava, *Documente putnene*, cu o prefață de N. Iorga, 2 vol., Focșani, 1929—1931.
- Sava, *Doc. Lăpușna* = A. V. Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, Buc., 1937.
- Sava, *Doc. Orhei* = A. V. Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, Buc., 1944.
- S.C.J. = „Studii și cercetări juridice“, Institutul de cercetări juridice, 1956 urm.
- S.C.Ș., Ist., Iași = „Studii și cercetări științifice“, Istorie, Filiala Iași a Academiei R.P.R., 1951 și urm.
- s.d.d. = sub data documentului (documentelor).
- S.M.I.M. = *Studii și materiale de istorie medie*, Institutul de istorie, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1956 urm.

- S.M.I. Mod. = *Studii și materiale de istorie modernă*, Institutul de istorie, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1957 și urm.
- S.R.I.R. = *Studii și referate privind istoria României*, partea I și II, Buc., Edit. Acad. R.P.R., 1954.
- Stănescu, *Viața relig.* = Dumitru Stănescu, *Viața religioasă la români și influența ei asupra vieții publice*, Buc., 1906.
- St. și doc. = N. Iorga, *Studii și documente*, 25 vol., Buc., 1901—1913.
- Ștefanelli, *Doc.* = T. V. Ștefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*, Buc., 1915.
- Ștefulescu, *Doc. sl.-rom.* = Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române relative la Gorj*, Tg.-Jiu, 1908.
- Ștefulescu, *Polovragi* = Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Polovragi*, Buc., 1930.
- Solomon și Stoide, *Doc. tecucene* = C. Solomon și C. Stoide, *Documente tecucene*, 3 vol., Bîrlad, 1938—1942.
- Sur. și izv. = Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, 25 vol., Iași, 1906—1933.
- „T. Codr.“ = „Teodor Codrescu“, *Revistă istorică*, Iași, 1915—1916, 1933—1936.
- Turcu și Stoide, *Doc. Neamț*, 1935 = C. Turcu și C. A. Stoide, *Documente și regeste din ținutul Neamțului (sec. XVI—XVIII)*, P.-Neamț, 1935 (extras din „Apostolu!“, nr. 9—11).
- Turcu și Stoide, *Doc. Neamț*, 1936 = C. Turcu și C. A. Stoide, *Documente și regeste din ținutul Neamțului (sec. XVII)*, Piatra Neamț, 1936 (extras din „Anuarul liceului de băieți din Piatra Neamț“, 1934—1935).
- Urechia, *Doc. Moruzi* = V. A. Urechia, *Documente inedite din domnia lui Alexandru Constantin Moruzi 1793—1796*, Buc., 1895 (An. Ac. Rom., s. II, M.S.I., t. XV).
- Urechia, *Ist. rom.* = V. A. Urechia, *Istoria românilor*, 14 vol., 1891—1901.
- Urechia, *Just. Caragea* = V. A. Urechia, *Justiția sub Ioan Caragea*, „An. Ac. Rom.“, s. II, M.S.I., t. XX, 1908.
- Uric. = Th. Codrescu (și Gh. Ghibănescu), *Uricariul*, 25 vol., Iași, 1852—1895, vol. I—III, ed. 2, 1871, 1889, 1892.
- Viața feudală = V. Costăchel, P. P. Panaitescu și A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (veacurile XIV—XVII)*, Buc., Edit. științifică, 1957.
- Vitencu, *Vechi doc. mold.* = Al. Vitencu, *Vechi documente moldovenești*, Cernăuți, 1925.
- Vitencu, *Doc. mold.* = Al. Vitencu, *Documente moldovenești din Bucovina*, Cernăuți, 1929.
- V. S. = Византийский Сборник, Moscova-Leningrad, 1915.
- V. V. = Византийский Временник, Academia de științe a U.R.S.S., Moscova, 1947 urm.
- Wickenhauser, *Molda* = Franz Adolf Wickenhauser, *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukovina*, 7 vol., Cernăuți, 1881—1891.
- Wickenhauser, *Moldawa* = Franz Adolf Wickenhauser, *Moldawa oder Beiträge zu einem Urkundenbuche für die Moldau und Bukovina*, 2 vol.; Viena 1862, Cernăuți 1877.

- Zepos, *I. Gr.-R.* = *Ius Graeco-Romanum*, cura J. Zepi et P. Zepi (Io. și Pan. Zepos), 8 vol., Atena, 1931.
- Z. f. vergl. Rw. = „Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft“, Stuttgart, 1888—1920.
- Z.S.S., R.A. = „Zeitschrift der Savigny-Stiftung“, Romanistische Abteilung (Weimar și Colonia).
- Z. v. Lingenthal, *Delineatio* = C. E. Zachariae von Lingenthal, *Historiae iuris graeco-romani delineatio, cum appendice ineditorum*, Heidelberg, 1839.
- Z.v. Lingenthal, *Geschichte* = K. E. Zachariae von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-byzantinischen Rechts*, ed. 3, Lipsca, 1892.

În reproducerea documentelor, s-a respectat modul de prezentare al izvorului folosit, eliminându-se în general *u* final și adaptându-se unele particularități de editare mai vechi (čğ), regulilor de transcripție curentă.

Punctuația și ortografia propriu-zisă a fost modernizată.

Integritatea și suprimările din edițiile de documente folosite au fost încadrate între < >, respectiv [].

Expresiile din documente folosite în textul lucrării, fără a fi citate propriu-zise, s-au redat cursiv.

INDICE DE MATERII

- Absenți din țară 321; vezi și Instrăinați
- Acaparare 50, 82, 86, 103, 119, 131, 154, 304—306, 350
- Adet 34, 93, 140
- Adeverirea zăpiselor 321
- Adunarea stărilor 229 (n.8)
- Afini 128
- Agonisită 69, 96, 125, 141, 171, 391
- Amanet 299, 346; vezi și Zălog
- Amestec 59; vezi și Clauză de neamestec
- Anaforale: 4 oct. 1763 (Ț.R.) 142—143; 20 febr. 1803 (Mold.) 281—282; 8 sept. 1814 (Ț.R.) 220; 31 oct. 1819 (Mold.) 307 urm.
- Anclavă 126 (n.15), 198 (n.30)
- Ante-proiectul legiunii
Caragea 316
- Arendare 104, 119, 139—141, 200—202, 211—216, 250, 271 urm., 316, 351, 364, 365, 382. origine 284 urm.; ~ a în sectorul pastoral 217—218; ostilitatea boierilor 277; desființare 281—283, 316—317
- Armeni poloni, regim de arendare 279 urm.
- ARMENOPOL 40, 125, 137, 148, 163, 165 (n. 124), 169, 170 (n. 157), 183, 184, 185, 190, 192, 252, 254 urm., 261, 263, 264 urm., 289, 352, 381, 392
- Aruncarea banilor 62
- Așezările cu structură de obște 226
- Autentificarea actelor 219
- Bani negustorești 101
- Basilicale 113, 115, 132, 169 (n.156), 190, 289
- Baștină 51, 58, 96, 141, 148 (n. 14), 171, 248, 391
- BALCESCU N. 119, 370
- Băștinășie 301
- Bătaie 171, 312
- Bătrâni 293, 309, 393; părți de ~ vândute 302
- Bezman 120, 158, 246, 249, 257, 273, 292, 347, 367; categorii de protimitari 274 urm.; vezi și Embatic, Emfiteuză, Superficie
- Binale 343
- Biserică 38, 385, 393; daniile către ~ 39, 58, 87, 97, 391
- Birlad 122, 148, 246—247, 366
- BLASTARES, vezi Vlastares
- Blestem 40 (n.38), 70, 99, 141, 171; dezlegare din ~ 168 (n. 151), 385
- Bogați 230, 254, 345
- Boierime 37, 55, 119—120, 385, 393
- Bona materna, paterna* 195
- Brăila 358—360, 394
- Bucovina: moșiile clerului 235
- Bulgarii din Oltenia sub ocupația austriacă 105
- Caidul divanului 200 (n. 40)
- CARRA TOMA 253 urm., 262—263; vezi și Pandectele lui ~
- Cartea de publicație 251
- Cartea domnească din 1775 (arendare) 211

- Cămin 95, 99, 132—133, 187—202, 212, 224
(n. 141), 315—316, 318, 392 (vezi și Scaun,
Moșie temeinică, Scilitadă)
- Cășării 217
- Ceata, rol în actele juridice 57; ~ de neam
57 (n. 17)
- Cenzura obiceiurilor 56, 114
- Cheltuieli de protimisis 353—354
- Chestionarul lui B. P. Hașdeu 372 urm.
- Chivernisiți 230
- Circulația pământului 388
- Cîmpulung-Mold. 242, 244
- Cîmpulung-Muscel 122, 223, 225, 366
- Cîrja arhierelor: vezi Vactiria
- Clauza de garanție 69 urm.
- Clauza: ~ de inalienabilitate 98; ~ de ne-
amestec 39, 50, 69 urm., 141—142, 171; ~
de neîntoarcere 65; sancțiunea lor: gloaba,
bătaia 171 (n. 162)
- Clăcași: protimisis la atribuirea loturilor
367
- Comisia împroprietăririi 370 (n.2)
- Cneji 75
- Cobirnici 197, 264, 393
- Codul austriac (1811) 307
- Codul Calimach 93, 116, 117, 255,
313, 335, 352, 392, 393; critica lui 334
- Codul Caragea 314 urm.; vezi Le-
giuirea Caragea
- Codul civil (1864) 357, 372
- COJOCARU ENE 370 (n. 2)
- Competență 142
- CONACHI 305, 306, 331
- Copărtași 293, drept de protimisis la aren-
dare 365
- Cotropiri 119, 244
- Credit, creditor 92, 118, 198—199, 287, 289,
345
- Cumnați 128, 153
- Curama 100
- Curătură 24, 44, 147, 244
- Cu știrea și voia 124, 197 (n. 24), 204 (n. 51);
~ megiașilor 62, 79; ~ vecinilor 126—127;
~ rudelor 126
- Danie 39, 40, 97, 135, 156, 162, 195, 264,
292, 299, 345, 390, 391; ~ antedată 234
- Dare în plată 100, 164
- Datornic: vezi Creditor
- Decădere 172
- Dedină 59
- Descălecătură 247
- Desherență 118 (n.29)
- Destrămarea devălmășiilor 301
- Devălmășie, devălmași 72 urm., 78, 147, 197,
241, 318; devălmășii boierești 73
- Diferențiere socială 373
- Dobîndă 250
- Dominiu eminent, util 36, 60—61, 118,
386; ~ în dreptul burghez 378—379; re-
apariție în dreptul francez 378—379.
- Dominus negotii* 57
- Domnie 36 (n. 21); poziția ~ i față de pro-
timisis 35, 54, 64, 84, 120, 146, 173, 176
(n.1)
- DONICI 117, 254, 255, 276 (n.24), 286
urm., 290, 292—293, 313, 352, 392
- Dovada 66
- Dragoslavele 222—225, 325
- Drept albanez 25
- Drept bizantin 56, 84, 105, 147, 152, 240,
241, 264, 381
- Drept de apel 312
- Drept domnesc 32, 113—116, 176 (n.1),
393
- Drept feudal 31—33, 57—58; structura
generală 113—116
- Drept formator 376 (n.5)
- Drept popular 32, 114
- Drept popular grec 182 (n. 35), 186 (n. 41)
- Drept receptat 32, 58, 115, 176 (n. 1)
- Drept scris 115
- Drept țărănesc 33
- Drepturi de propinație, desființare, 367
- Drepturi virtuale 338, 339
- Drit de a răscumpăra, drit al răscumpărării
292
- Dritul protimisirii sau protimisisului 294,
345
- DUCA SOTIROVICI 177 (n. 4)
- DUMINECA, iuzbașa 85
- Emanciparea țăranilor 368 urm.
- Embatic 120, 136—138, 315, 320: vezi și
Bezman
- Emfiteuză 136; vezi și Bezman
- ENGELS 11 (n.1), 115, 374 (n. 10), 382
(n.1)
- Executarea silită 100
- Expropriere 377

- Familia boierească** 120—121
Femeia, incapacitatea civilă 202 (n.47)
Ferîia 71
FLECHTENMACHER 307, 313, 341 (n. 28)
FOTINO MIHAIL 114, 135—136, 141, 176
 (nr.1), 183, 187, 193, 213, 254, 383
Frați de cruce, de ocină 78
Frățește 227 (n. 146), 244
Frăție 22, 148, 244; vezi și **Înfrățire**
- Galați** 112 (n.18)
Găureni 225—226
Gestaltungsrecht 376 (n.5)
GHEORGHIU-DEJ GH. 371 (n. 5)
GHICA GR. 136
Ginerele 153
Giurgiu 360, 394
GOLESCU AL. G. 370 (n. 3—4)
GROTIUS HUGO 115
- HAȘDEU P. B.,** 372
Hliză, hlizuire 309
Hrisoave: pentru armeni 280
 urm.; pentru boieresc (1768)
 275; al lui A. I. Ipsilanti (1775)
 176 (n.1), 183, 187, 193, 203, 205 (n.60),
 213; al lui M. Șuțu (1793—1795,
 în Moldova) 281
Hotărăș 82
Hotărnicirea moșiilor 293 (și n. 5), 330—331,
 346
- IACOB IOANITUL** 176, 177
IACOB II STAMATE 115
IACOV PUTNEANUL 177
IONESCU DE LA BRAD 370 (n. 3—4) 371
Iscălirea zapisului 63, 207, 249
Istoriografia burgheză 5 (n.1)
Ius: ~ *Graeco-Romanum* 190, 263; ~ *frater-*
nitalis 24; ~ *nouum* 381; ~ *poenitendi* 143
 (n. 127), 199 (n.36);
 ~ *propinquitatis* 24 ; ~ *virtuale* 338, 339;
 ~ *Valachicum* 99
- Imprejurași** 79
Improprietărire 371
Închiriere 138, 159—160, 204, 318, 364
Îndemănoasa adunare 254 urm.
Înfrățire 27, 79; vezi și **Frăție**
Înstrăinarea pămîntului 148
Înstrăinări din cauza nevoii 58, 69—70
Înstrăinași 88, 130, 206, 232, 264, 294, 321
- Întoarcere** 65
Întrebarea de preemțiune 45, 61, 91 (n. 128),
 126, 151, 161, 167, 249
Înzestrare 99, 264
- Judecata bătrînilor (megiașilor)** 146 (n.4),
 242
Judeci 75
Jurămint 50 66, 179, 206 (n.62), 258, 269
- Κλασματική γῆ** 183, 186, 261 265, 270
KOGĂLNICEANU M. 370 (n. 3—4)
- LABBAEUS** 263
Laz 242 (n. 64)
Lazi, turci 113, 119
Lămuriri pravilicești (1835) 336
Lăturași 287, 288
Legea dedinei, a ocinei 83
Legea: ~ duhovnicească 48; ~ mirenească 48
Legea nescrisă (vezi obicei)
Legea țării 48, 58, 83, 113
Legea de desființarea pro-
timisisului (12 mart. 1840) 362
Legea de mărginirea proti-
misisului (17 sept. 1839) 345 urm.
Legislația lui Iustinian 125
Legiuirea Caragea 117, 314 urm.,
 393
LENIN 19 (n.1) 121 (n. 34), 272 (n.5), 282
 (n. 56)
Lepădarea asprilor, banilor 45—47., 62
Lepădarea de vînzare 168, 207, 210
Lex rei suae dicta 44 (n. 51)
Libertatea de a testa 44, 57, 78, 386
Limba latină 115
Loc împărătesc (Bucovina) 243
Lupta de clasă 55, 82
Lupta împotriva daniilor 39,40, 43, 186;
 vezi **Danie**
- Mahalagii** 82, 127, 143, 167
Manualul de legi al lui
Armenopol, vezi Armenopol
Manualul de legi al lui M.
Fotino (1765, 1766, 1777) 114—117,
 120, 131, 135, 160, 185, 188, 193—194,
 199, 205, 262, 263, 392.
Manualul de legi al lui Teo-
fil 252 urm.
Martori 66, 83

- MARX KARL 11 (n.1), 19 (n.1), 110 (n.3), 111 (n. 9 și 11), 271 (n.1), 272 (n.4 și 6), 374, (n.10), 382 (n.1), 383 (n.2), 393 (n.3), 395 (n.4)
- Megieși 82, 287, 309
- Mezat 135, 195, 209—210, 230, 248, 249 (n.109), 292, 299, 316, 346, 348; ~ voluntar 233, 311, 337
- Minori 123, 152, 169, 196, 207, 289, 318 (n.20)
- Mircea cel Bătrîn: dania 39
- MORUZI AL. C. (proiecte legislative) 254
- Moșie 25: ~ părintească 248; ~ țărănească 200 (n. 37); ~ temeinică 95, 99, 132 (vezi Cămin); ~ de margine 201 (n. 41)
- Moșiile clerului din Bucovina 235—236.
- Moșneni 43, 72 urm., 78; ~ de cumpărătură 43
- Neam, neamuri 72, 76, 150, 167
- Nedeclararea protimitarilor 322 urm.
- Nemișcatoare 94, 315, 319, 363
- NESTOR CRAIOVESCU 220, 314
- Nomikon Lexikon* 265
- Nomocanonul lui Malaxos 178
- Novela: lui Constantin Porfirogenitul 188 urm., 263; ~ 114 a lui Leon VI 21, 173, 241, 262, 382; ~ lui N. Phokas 21, 136, 263, 391; ~ lui Roman Lecapenul 21, 183, 190, 197, 240 (n. 56), 289; ~ atribuită lui Vasile II 136, 391
- Oamenii mei 78—79
- Oameni săraci 230, 339, 345
- Obicei 32, 43, 63, 125, 145, 151 304, 393; censura ~ ului 56, 114; întrebare după ~ 126; ~ ul moșiilor de margine 201 (n.41); ~ uri noi 276 (n.23); ~ ul pământului 56, 300; ~ rău 56; stricarea ~ ului 216; ~ ul țării 63; vechiul ~ 200 (n. 40)
- Obiceiurile juridice ale poporului român 372
- Obște agrară 24, 25, 341; destrămarea ei 387; ~ ca formă de trecere spre feudalism 11; liberă 222; ~ orășenească 26; rezistența la acaparare 131
- Obștescul hrisov 229
- Ocine 25, 50, 385; ~ de cumpărătură 80
- Ocupația austriacă în Oltenia 82, 105
- Ogradă (vie) 154 (n.58), 158 (n.85)
- Ogrădaș 244
- Oprire (tehnica) 51
- Orașe 26, 55, 74, 120, 122, 130, 158—159, 198, 245—246, 298 urm., 343, 345, 366, 383, 387, 394; dreptul de protimisis al ~ lor 365;
- Pandectele lui T. Carra 116—117, 262 urm.
- Paragrafie, vezi Prescripție
- Parte (aleasă, nealeasă) 25, 44, 384; ~ legitimă 133, 384; ~ de moșie 291; ~ a sufletului 57 (n. 21)
- Participarea familiei la actele juridice 56
- Părtaș 292—293, 318; ~ de moșie 78; ~ de moșie fără îmbăștinare 343
- Pieitor, piitor, pietor 91, 242—243
- Persoană juridică 87
- Pitace domnești: 28 iun. 1776 (Ț.R.) 211; 26 mai 1786 (Ț.R.) 208; 18 iun. 1814 (Ț.R.) 220; 25 iun. 1824 (Ț.R.) 320—321; 31 mart. 1825 (Ț. R.) 323; interpretarea lor 364
- PLEHANOV 11 (n.1)
- Pluralismul sistemelor de drept 58, 113
- POPA NEAGU 370 (n.2)
- Porunca din 12 iun. 1813 (Ț.R.) 219
- Pravilă (pravile) 143, 154, 185; ~ bisericească 32; ~ împărătească 32; pravile nemțești 341 (n.28): pravila lui Frederic, Napoleon 341 (n.28); pravila pământului 116, 177; pravila lui Al. Ipsilanti (1775) 114, 187—188; pravila pentru ridicarea dritului de protimisis (1839) 342
- Pravilniceasca condică 116—117, 197, 213
- Prescripție 67 urm., 132, 142, 172, 196 (n.23), 295, 324—325, 334, 346
- Pretenderimă 200
- Privatizarea proprietății 26
- Privilegiul masculinității 248 (n. 97), 386, 392
- Procese de protimisis: 20 mai 1588 și 10 iun. 1591 49; 1 dec. 1758 143; al Drăceniilor 351; al Feștileștilor 169; al Gherghileștilor 155; al Ghermăneștilor 350 urm.; al Poșorcanilor 163—164; al Româneștilor 304; al moșnenilor din Găureni 225—226
- Programul revoluționarilor moldoveni de la Brașov 370

Proiectul cărvunării 330
 Proiectul de lege din 1840 (Ț.R.) 360 urm.
 Proiect de mărginirea protimisului (1831) 360
 Proprietate 331; emanciparea unilaterală a proprietății boierești 329, 349, 394; transformarea proprietății feudale în capitalistă 392
 Protie, protia vecinării 197 (n. 25), 245, 287
 Protimis: ajutor 148; ~ ul în antichitate 20; apariția lui în obște 384; ~ ul arendașului la rearendare 214, 216, 276 (n.16), 278; ~ ul bizantin (origine) 21; caracterul consuetudinar al ~ ului 384; ~ ul privilegial (prononion) 199, 292, 382; cădere de ~ 363; ~ ul la cășării 217; ~ ul chiriașului la reînchiriere 160—161, 186; condiții social-economice și politice de dezvoltare a ~ ului 52, 109 113; ~ ul convențional sau de tocmeală 93, 291, 295; criza (trecerea la capitalism) 15, 121; ~ ul la daci 21—22, 23 (n. 16); ~ ul în dreptul burghez 376 urm.; ~ în dreptul: francez 376 urm.; german 376; italian 376; român burghez 377; socialist 379; spaniol 377; decadere din ~ 173; ~ ul de la bătrîn la bătrîn 287; ~ ul de mai vechi cumpărător 71; desființarea ~ ului 357 (Mold.), 360 urm. (Ț.R.); ~ ul devălmașilor 45, 183; ~ ul de vecinătate 316 (n.8); dezvoltarea ~ ului în raport cu categoriile sociale 34; dispariția ~ ului 121, 394; drept personal 344; drept real legal 376 urm.; etapele cristalizării instituționale 27; ~ ul feudalului față de slugi 92: forme ale ~ ului 13—14, 150; formă de condiționare a proprietății 11, 383; formă de prietenie 198; formele stabilizate (XVII—XVIII) 56 urm., 387, 391; funcțiunile complexe și contradictorii ale ~ lui 14, 131, 350 urm., 390; funcțiunea de acaparare 50; funcțiunea fiscală 104, 198, 382; importanța studierii ~ ului 15; judecata după legea țării 56; ~ ul prin jurători 44, 66; mărginire inițială a ~ ului 47; mărginiri ale ~ ului în Moldova 341 urm.; ~ ul megieșilor 82, 287; ~ al moșnenilor de cumpărătură 43;ocolirea ~ ului, sancțiune 192, 323; ~ ul în orașe 74; regimul orașului Brăila 358 urm; orașelor similare 358 urm.; ~ ul orașenilor asupra vetrei 298; originea în obștea agrară 19; participarea protimitarului la preț 44; ~ ul în perioada migrațiilor 22—23; prescripție (paragrafie) 47, 132, 142—143, 172—174, 289, 334, 344; privilegiu ieșit din dreptul comun 292; proiecte de desființare în Moldova 341; ~ ul proprietarului anterior 50, 82, 89, 90, 130, 199, 210 (n. 78), 248, 319 (n.23); 340 (n.15), 341, ~ ul proprietarului asupra loturilor clăcășești 355; ~ ul proprietarului asupra satelor desființate 356; publicații de ~ 161, 231, 310, 334 (n.17), 345; Putna, regim de excepție 235; extins treptat 235; publicația actelor de înstrăinare 208; puternicii, poziția în materie de ~ 230, 263, 338; răspîndire generală 14; reforma lui Caragea (1814) 220, 221; renunțare la ~ 168; respectare spontană 125, 166; rolul domniei 64, 72; ~ ul rumînilor 92; ~ ul rudelor 115, 199; ~ ul moșnenilor sau răzeșilor de cumpărătură 132; ~ ul satelor vecine 28, 82: sensul general de preferință 194 (n. 3); ~ ul în sec. X—XIV, 22—24; ~ ul soțului moștenitor 169—170; sprijin 148; terminologie 13, 59; ~ ul în Transilvania 24, 27 (n. 35); unitate instituțională 13—14; vechimea formelor de ~ 14; ~ ul vechiului cumpărător 80—81 (n. 48); vestigii 373 urm. vezi și Drit de a răscumpăra, Dritul protimisirii, Protie

- Răscumpărare 12, 127, 170, 205—206, 249, 250, 294; ~ acceptată 65; condiții 67; ~ a din rumînie 46; ~ a după multă vreme 68; termen de ~ 67; tehnica răscumpărării în reforma lui Mavrocordat și în legile de expropriere 368
- Răspunsurile divanului, Moldovei 151, 161
- Răzași, vezi răzorași
- Răzeși 43, 51, 72 urm., 150, 167, 243, 287, 293, 309, 344; ~ în Vactiria 183
- Răzeșie (băștinășie) 301, 354
- Răzi (a se) 197 (n. 28)
- Răzorași 196 (n. 17), 197 (n. 24, 25 și 28)
- Receptarea dreptului bizantin 32, 34 (n. 14), 115—116, 190, vezi și Drept receptat
- Reforma lui C. Mavrocordat 368, 392, 394
- Regulamentul organic 117, 331—333, 336, 358, 367
- Relații agrare 332
- Renunțare 45; ~ plătită 44
- Retract domnesc 36, 37; ~ sub formă de cumpărătură 36
- Retractul primului stăpînitor 75
- Revendicare (fără răscumpărare) 48 /
- Rude, rudenie 72 urm., 76, 125, 150, 167, 196, 220, 287, 293, 317, 343
- Rudenie agnatică 77
- Rumîni 92, 390
- Sat megieșesc 225—226
- Satele vecine (protimisis) 82
- Sădire 203
- Sămile mănăstirilor (Mold.) 271, (n. 2)
- Săraci 190, 259, 263, 299, 339, 345
- Scaun (moșie) 95
- SCHELETTI C. 313
- Schimb 98, 161, 195, 199, (n.35), 230, 233, 264, 292, 299, 316, 337, 340; ~ între bezmănari (protimisis) 298 (n. 18)
- Sclitadă (moșie de) 194 (n.4)
- Securitatea proprietății 239
- Seminție 72
- Sîat de obște 228—229
- Sintagma alfabetică, vezi Vlastares
- Sînge 72, 76
- Sobornicescul hrisov 117, 157, 161, 228 urm., 290, 294, 336 (n.2); 340, 383, semnificația politică 237 urm.;
- influența bizantină 240; protestul boierilor (1835) 339; lămuririle din 1835 336 urm.
- Solidaritate diferențiată 11—12, 389; ~ de familie 48, 78, 292
- Soția (bunuri) 77, 128
- SPANOS ALEXIOS 256, 264
- Stăpînire frățească 122 (n.4)
- Stăpînire funciară, particularități 122 urm. (Ț.R.); 145 (Mold.)
- Stăpînire locurească 24
- Stăpînul locului (protimisis) 75, 93, 203, 296 urm., 347
- Stîlpire, vezi Hotărnicirea moștilor, Hli-zuire
- Stîljen 302; ~ simbolic 302
- Străneam 72
- STRILBIȚCHI M. 229 (n. 11)
- Stricarea obiceiurilor 216
- Strigare: ~ în obște 225; ~ în bazar, ~ în tîrg 45 (n.53), 63 (n. 35), 167
- Superficie 134, 201, 318, 363; vezi și Bezman
- Suplimentul juridic din *Istoria Țării Românești*, ed. Tunusli 189
- SUTU N., opinie despre protimisis 350 (n. 61)
- Synopsis Basilicorum* 263
- Termen de răscumpărare 67 (vezi Zi)
- Transcrierea actelor 219
- Trădare, vezi Viclenie
- Treabă 59, 248 (n. 97)
- Trimirie 203, 212
- Turci lazi 113, 119
- Turnu Severin 360
- Țărani dependenți 92
- Țărănime 40
- Țigani 45, 50, 94, 100, 134, 190, 200, 212, 315, 322, 363; autoprotimisirea ~ lor 355
- Umblare pe bătrîni 146
- Uricire 63 (n.36)
- Vactiria 117, 127 (n. 29), 148, 165, 169, 170 (n. 157), 176—184, 187, 381, 392
- Vasilicale 113; vezi Basilicale
- Vecinătate 129, 264
- Vecinii (dependenți) 92, 94

Vecini 82, 197, 221, 318, 343; categorii de
~ 82; ~ din amîndouă părțile 197 (n.25);
~ din lung 197 (n. 28)

Viclenie 60 urm., 118 (n. 29), 386

Vie 93 (n. 134), 105

Vinărici 93 (n. 134)

Vînzare 44, 49, 94 urm., 161, 195—197, 198,
230, 291, 302, 316, 319 ~ de părți nealese
25, 123, 393; decicere de la vînzare 49, 68,
84, 89; ~ în taină 205 (n. 59); ~ ocultă
207; ~ pietoare 91, 242—243; preț fic-
tiv, practica domniei 66; ~ rea 65, 149;
~ veșnică 91; ~ silită 161

VLASTARES 33

Vrancea 242

Zavescă 41

Zălog, zălogire 49, 50, 92, 101—104, 134—135,
164, 195, 232, 244, 249, 299, 366; ~ si-
mulată 102, 165

Zi, punerea zilei 63, 168

Zidire (superficie) 203

T A B L A D E M A T E R I I

	<u>Pag.</u>
PREFAȚA	5
INTRODUCERE: Preemțiunea (dreptul de protimisis) ca formă de condiționare a stăpînirii asupra pămîntului și asupra robilor	11
PARTEA ÎNTII	
PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA DEZVOLTĂRII DREPTULUI DE PROTIMISIS PÎNĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI XVIII (FEUDALISMUL TIMPURIU ȘI DEZVOLTAT)	
Cap. I. Apariția dreptului de protimisis în obștea sătească și dezvoltarea lui în perioada feudalismului timpuriu	19
Cap. II. Dreptul de protimisis în perioada feudalismului dezvoltat, în condițiile fărîmițării feudale, luptei pentru centralizarea statului și instaurării dominației otomane	30
Cap. III. Formele stabilizate ale protimisisului în perioada feudalismului dezvoltat, în condițiile regimului nobiliar și ale celui fanariot pînă la jumătatea secolului XVIII	52
Secțiunea I. <i>Dezvoltarea generală a instituției</i>	52
Secțiunea II. <i>Procedura protimisisului</i>	59
Secțiunea III: <i>Titularii dreptului de protimisis și formele corespunzătoare</i>	72
Secțiunea IV: <i>Actele de instrăinare care dau loc la protimisis</i>	94
PARTEA A DOUA	
DREPTUL DE PROTIMISIS ÎN PERIOADA DESTRAMĂRII FEUDALISMULUI ȘI APARIȚIEI RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE CAPITALISTE	
Cap. I. Condițiile generale de dezvoltare a protimisisului în perioada destrămării feudalismului și apariției relațiilor de producție capitaliste	109

<i>Cap. II. Dezvoltarea consuetudinară a protimisisului în Țara Românească, de la reforma lui Constantin Mavrocordat (1746) pînă la legislația lui, Alexandru Ipsilanti (1775—1780)</i>	122
<i>Cap. III. Dezvoltarea consuetudinară a protimisisului în Moldova, de la reforma lui Constantin Mavrocordat (1749) pînă la Sobornicescul hrisov (1785)</i>	145
<i>Cap. IV. Dreptul de protimisis în culegerile și manualele de legi din deceniile șase-opt ale secolului XVIII, comparativ cu hrisovul din 1775 al lui Al. Ipsilanti</i>	176
<i>Secțiunea I. Protimisisul în Nomocanonul lărgit din 1645 al lui Iacob din Ianina</i>	176
<i>Secțiunea II. Protimisisul în manualele de legi ale lui Mihail Fotino din 1765 și 1766 în Țara Românească</i>	185
<i>Secțiunea III. Protimisisul în hrisovul din 1 noiembrie 1775 și în Manualul de legi din 1777 al lui Mihail Fotino în Țara Românească</i>	187
<i>Cap. V. Dreptul de protimisis în Pravilniceasca condică a lui Al. Ipsilanti și în practica judiciară a Țării Românești de pînă la 1818</i>	193
<i>Secțiunea I. Reglementarea în Pravilniceasca condică</i>	193
<i>Secțiunea II. Modificările aduse Pravilniceștii condici pînă în 1818, în ceea ce privește dreptul de protimisis.</i>	213
<i>Cap. VI. Dreptul de protimisis în Sobornicescul hrisov din 1785 și în practica perioadei de pînă la intrarea în vigoare a Codului Calimach</i>	228
<i>Cap. VII. Dreptul de protimisis în „Manualul de legi“ al lui Teofil al Cambaniei (1788), în „Indemănoasa adunare“ (1804) și în „Pandectele“ lui Toma Carra</i>	252
<i>Cap. VIII. Protimisisul la arendare în Moldova pînă la desființarea lui în 1815</i>	271
<i>Cap. IX. Dreptul de protimisis în Manualul juridic al lui Andronache Donici</i>	286
<i>Cap. X. Dreptul de protimisis în Codul Calimach și în Anaforaua din 1819</i>	291
<i>Secțiunea I. Reglementarea în Codul Calimach</i>	291
<i>Secțiunea II. Unele probleme ale protimisisului în anaforaua din 31 octombrie 1819 „în pricina obștescului hrisov“</i>	308
<i>Cap. XI. Dreptul de protimisis în Codul Caragea (1818) și în legislația dezvoltătoare și modificatoare pînă în 1840</i>	314

PARTEA A TREIA

DESFIINȚAREA DREPTULUI DE PROTIMISIS ÎN ȚARA ROMANEASCA ȘI MOLDOVA

<i>Cap. I. Protimisisul în lumina proiectelor de organizare a statului după 1821 și a Regulamentelor organice</i>	329
<i>Cap. II. Restructurarea Sobornicescului hrisov și limitarea crescîndă a dreptului de protimisis în Moldova în perioada regulamentară și pînă la desființarea lui în 1865</i>	336
<i>Cap. III. Desființarea dreptului de protimisis în Țara Românească</i>	358
<i>Secțiunea I. Problema protimisisului în orașul Brăila după încetarea regimului de raia</i>	358

Secțiunea II. <i>Desființarea dreptului de protimisis</i>	360
Secțiunea III. <i>Resturi de protimisis în legislația Țării Românești după 1840</i>	365
Cap. IV. Unele forme supraviețuitoare de protimisis	368
Secțiunea I. <i>Tehnica răscumpărării în proiectele și legile de emancipare și de impropietărire a țăranimii clăcașe (1848—1864)</i>	368
Secțiunea II. <i>Persistența protimisisului ca obicei juridic extralegal în viața satelor, cu puternice resturi de structură și mentalitate de obște.</i>	372
Cap. V. Dreptul de preemțiune în dreptul burghez. Poziția dreptului socialist	375
INCHEIERE	381
LISTA DE PRESCURTĂRI	397
INDICE DE MATERII	405

Redactor responsabil : BARBU BERCEANU
Tehnoredactor : ION GHICA

*Dat la cules 08.03.1965. Bun de tipar 20.08.1965. Apărut 1965.
Tiraj 1430 ex. Hirtie semivelină de 63 g/m² 700×1000/16.
Coli editoriale 38,41. Co.i de tipar 26. A 2118/1965. C. Z.
pentru Bibliotecile mari 347.237(498)(09). C. Z. pentru
bibliotecile mici 347.2(R)(09).*

Intreprinderea poligrafică „13 Decembrie 1918”,
Str. Grigore Alexandrescu nr. 93—95, București,
Republica Socialistă România
Comanda nr. 428

15

ADAOSURI, PRECIZĂRI, RECTIFICĂRI

Cu privire la clauza *păqirănu* (p. 20, n. 3), vezi G. Cardascia, *op. cit.*, în nota 2 de la p. 20.

Pentru documentul din 10 sept. 1471 (p. 42), vezi D.I.R.A., XIV—XV, 1, p. 381, nr. 452.

În doc. din 29 nov. 1588 (p. 45, n. 54), jupînița *Neacșa* era chemată să-și dea în-voirea la înstrăinarea unor țigani de moștenire făcută de fiul ei. Țiganii aparțineau fiului și surorii lui prin moștenire de la tatăl decedat sau, mai probabil, prin înzestrare de la mamă.

Semnele indirecte de destrămarea solidarității familiale de tip timpuriu (p. 49, r. 9—10), sînt și mai vechi.

La p. 52, r. 17, se va cita: (1633—1654).

Procesul de formare a *latifundiilor* (p. 55, r. 8) este privit în sensul larg al noțiunii.

Instrăinarea moșiei *Târzieni* la 9 iul. 1686 (p. 58, n. 30), după o invazie polonă, reprezintă un efect curent al devastărilor și pierderilor bănești, provocate de frecvențele acțiuni și incursiuni militare ale vecinilor.

Pentru restituirea sumelor datorate de un obligat solidar (p. 64—65, n. 49), a se vedea doc. din 24 mai 1692, în *Sur. și izv.*, I, p. 135, și, tot acolo, doc. din 1693 care urmează.

În doc. din 18 oct. 1604 (p. 70, n. 97), termenul de *băntuire* are sensul de asuprire, uzurpare, iar cel de *luare* (în document: *luari*), pe cel de evicțiune.

Termenii (p. 77, r. 2) în materie de rudenie folosiți de documente, cu fluctuațiile de sens amintite în text, ar avea nevoie de un studiu separat care să pună în lumină și întrebuințarea lor, în obște, chiar în afara unor relații reale de rudenie sau de înfrățire formală.

Nicolae de Porta (p. 82, r. 6) se referea la *apărarea* de sarcini către stat, pe care boierii influenți o puteau asigura țăranilor ce se închinau.

Doc. din 15 iul. 1669 (p. 94, n. 2) privește răscumpărarea unor *dugheni*.

Documentul privitor la acaparările pîrcălabului de Focșani, Miron Dima (p. 97, n. 20) are data 30 iun. 1679.

În lipsa unui sistem eficace de inscripții ipotecare, creditorul (p. 101, r. 5) primea posesia bunului zălogit, împiedicînd, astfel, înstrăinarea acestui bun, *fără știrea lui*.

Tratarea clăcașilor ca pe niște robi (p. 111, n. 10) la finele secolului XVIII (vezi V. Mihordea, în „Studii”, 1963, nr. 6, p. 1329) și rezistența maselor învederează că, în conștiința juridică populară, clăcășia, sub formele ei înăsprite, era caracterizată prin același termen, ca și cel aplicat rumîniei sau veciniei înaintea reformei lui C. Mavrocordat.

Anaforaua din 15 mai 1776 (p. 138, n. 98) trebuie să fie pusă în legătură cu dezvoltările de la p. 160 și urm.

În doc. din 29 iug. 1774 (p. 140, n. 107), sătenii clăcași, pe care mănăstirea Bistrița îi ținea *din scurt*, cerîndu-le socoteală de veniturile realizate, arendaseră ei muntele la Ungureni, de sigur, pentru pășune și așezare de stîni (vezi D.R.A., I, nr. 443).

În anaforaua din 4 oct. 1763 (p. 143, r. 3), boierii conchizînd: „Drept aceia găsim *cu cale...*”, înțelegeau să-și întemeieze din punct de vedere formal, soluția lor și pe echitatea ce se desprindea din practica locală a receptării, iar, în fond, pe aprecierea liberă a intereselor de clasă.

În doc. din 1 dec. 1758 (p. 144, r. 3), unul din cele două locuri învecinate cu cel vîndut era al *Boltașului*, mare negustor (vezi I. Ionașcu, *Doc. buc.*, p. 139, 158, 258).

În doc. din 22 iun. 1780 (p. 149, r. 12), în afară de cel ce semnează ca „*martur*” și ca rudă, un numeros grup figurează ca martori simpli, unii din ei fiind, probabil, vecini.

Doc. din 19 iul. 1762 (p. 153, n. 50) privitor la moșia *Ostopceni* prezintă un interes deosebit și pentru studiul trimăriei (cu referire la aplicarea pravilei) și pentru studiul înfierii.

Afjerosirile din pizmă față de urmași (p. 163, r. 4—5) erau mai frecvente decît rezultă din frazeologia convențională a actelor de danie.

În doc. din 22 mart. 1757 (p. 164, r. 21), Gh. Carp *primește înapoi* banii vînzării, renunțînd la proces. Citatul nostru este extras din declarația Cătrinei referitoare la consultația mitropolitului și la întregul litigiu.

Slova 1 din Vactiria (p. 165, n. 124) înseamnă litera A, căreia în document i s-a dat valoarea de cifră.

Doc. din 28 iul. 1757 (p. 165, r. 15), în care boierul stăpîn pe $\frac{3}{4}$ din satul Dorosăuți apare ca *văzeș*, ilustrează folosirea terminologiei și chiar a unor relații de obște, de către clasa boierească, la început, sub presiunea realităților economice din satele de obște (vezi H. H. Stahl, *Contribuții...*, III, 1965), apoi și în mod tendențios, cînd interesele lor o cereau.

Pravilniceasca condică, XX, 3 (p. 194) folosește în textul său grecesc termenul de *σκλιτάδα* (poreclă, nume). La Craiova, potrivit cap. XXX. 12 al aceleiași legiuiri (p. 209, r. 7) se treceau în condiți zapisele și cărțile de judecată din *județele* de peste Olt.

Termenele de 30 de zile și de 4 luni (p. 212, r. 14 de jos) prevăzute de Pravilniceasca condică se aplicau în caz de *trimirie*.

Doc. privind pe arendașul moșiei Comarnic (p. 217, n. 108) are data de 14 iul. 1801.

În doc. din 20 iun. 1798 (p. 231, n. 17), al doilea semnatar este G. Iamandi.

Mezatul la care se referă doc. din 8 sept. 1795 (p. 233, n. 20), comunicat de Al. Gouța, este un mezat voluntar, *adjudecîndu-se* moșia asupra lui C. Balș. Mezatul avea două faze: în fața epistatului de aprozi și în divan, dar din documente nu rezultă că prima fază ar fi rezervată anunțării pretențiilor unor protimitari. Vecinul care vrea să cumpere trebuie să suporte în divan concurența oricărui străin.

Doc. citat la p. 236, n. 34, are data de 6 nov. 1805.

P. 247, r. 19 de sus: „*nu moșie*“ în loc de „*în moșie*“.

P. 371, r. 1: *formele*, în loc de *formule*.

În Introducerea *Indeminoasei adunări* (p. 255, n. 13). T. Carra vorbește de „...*rădăcina, pămîntul, timpul și grădinarul*...“.

În § 104 (Heimb., § 105) al *Indeminoasei adunări* (p. 257, r. 7 de jos): *lucrul*, în loc de *lucruri*.

La p. 266, se va citi η *συμπαρακείμενοι*, în nota 47; *κλασματική* — *emtionēs* — *praeferantur* — 1596, în nota 51.

Atribuirea introducerii cuniței leșești (p. 279), fie lui Grigore Matei Ghica (1735—1741), fie lui Grigore III Ghica (1764—1767), are nevoie de o cercetare specială.

În doc. din 27 mart. 1819 (p. 284, n. 60), spătarul Canta apare ca *orîndator* (orîndar).

În procesul hatmanului C. Paladi cu răzeșii din Românești (p. 304), boierul invocă două zapise, din 1782 și 1786.

Titlul dat de I. Bianu (*Catalogul manuscriptelor românești*, I, p. 6) anaforalei din 31 oct. 1819 (p. 308, n. 66), nu pare să se sprijine direct pe un text contemporan.

Pravila la care se referă doc. din 28 iul. 1824 (p. 320, n. 33: copriinderea *prăvilii*) este Legiuirea Caragea.

Doc. din 20 febr. 1837 (p. 341, n. 23) este numai rezumat în P.R., 1926, I, p. 210.

Din comisia de îndreptare a Codului Calimach (p. 341, n. 28) făcea parte, ca bun jurist, spătarul Iacovachi Veisa.

Procesele răzeșilor din Ghermănești (p. 353, r. 19 de jos) care au durat *opt-zece* ani, nu constituiau nici o excepție, nici un record de durată.

- Ideea exproprierii pentru cauză de utilitate națională (p. 371), larg folosită în literatura oficială a vremii, era socotită ca fiind implicit consacrată de toate textele constituționale care au stat la baza reformei agrare, începînd din 1917, dar constituția din 1923 nu a mai vorbit, în cadrul dreptului comun, decît de exproprierea pentru cauză de utilitate publică. Ideea de utilitate națională n-a împiedicat burghezo-moșierimea să aplice textele legale în mod cît mai deformat, în dauna țărănimii.

Circulația pămîntului: (p. 388, r. 26) *avea loc* în variatele forme, indicate în text.

Problema răzeșilor și moșnenilor (p. 78, 146, 150, 287—288), pe care noi n-am înțeles s-o abordăm în ansamblul ei, a fost reluată de curînd de H. H. Stahl, *Contribuții...*, III, 1965. partea a III-a, cap. III. Pentru analiza filologică a termenilor, rămîne fundamental studiul acad. Al. Rosetti, în: „Bulletin linguistique“, IX, 1941, p. 70—82.

